التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

4

Tercüme Heyeti

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR
YAYINEVİ

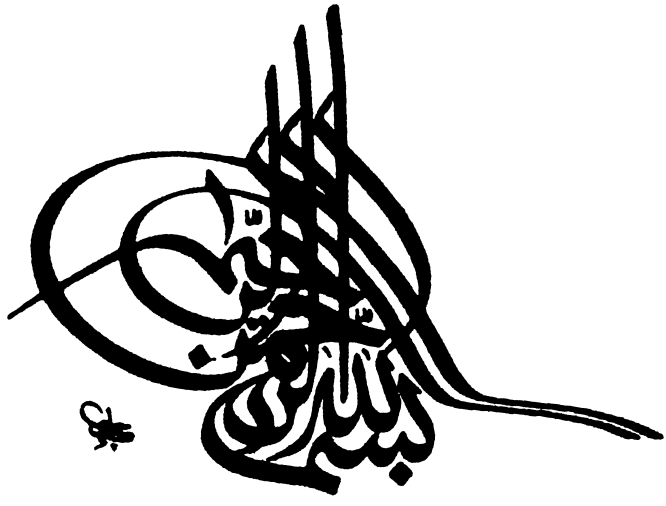

İTHAF

Bu eseri, merhum müfessir Fahruddîn er-Râzî,
Eserin Türkçemize kazandırılmasına vesile olan
Akçağ Yayınevi'nin Kurucusu merhum Ahmet
Hikmet Ünalmış ve Yayınevimizin kurucusu
merhum babam Alaaddin Sağlam'ın aziz
ruhlarına ithaf eder, Cenab-ı Hak'tan mağfiret ve
makamlarının yüce olmasını niyaz ederim.

Faruk Sağlam

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ
TEFSÎR-İ KEBÎR
(4. CİLT)

Orijinal Adı
Mefâtîhu'l-Gayb

ISBN: 978-605-4606-12-2 (Tk)
978-605-4606-16-0 (4.C)

Sertifika No: 50482

İstanbul, 2024

Tercüme
Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

Baskıya Hazırlayan
Abdullah Karakuş

İç Düzen
Çelebi Şenel

Baskı
Lord Matbaası
Davutpaşa Cad. Emintaş Sit. No: 103/430
Topkapı / İstanbul

© Bu kitabın tüm basım, yayın ve ticari hakları
Huzur Yayınevi-Faruk Sağlam'a aittir.

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

4. CİLT

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM PAZARLAMA
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Cennet Mah. 2.Yavuz Selim Cad. Osman Bey Apt No: 25/A
Tel: 0212 513 50 57 - 513 01 71
Küçükçekmece - İSTANBUL
www.huzuryayinevi.com.tr

اِذْ تَبَرَّاَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَاَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ ﴿١٦٦﴾ وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ ﴿١٦٧﴾

"O zaman (görürler ki) kendilerine tâbi olunanlar, kendilerine uyanlardan hızla uzaklaşmıştır. (Hepsi) o azabı görmüşlerdir. Aralarındaki bağlar kopmuştur. Ve o tâbi olanlar şöyle demiştir: "Eğer bizim için dünyaya bir defa dönme imkânı olsaydı, (bugün) bizden uzaklaştıkları gibi, biz de onlardan uzaklaşırdık." Böylece Allah, onların bütün amellerini pişmanlıklar halinde kendilerine gösterecektir. Onlar cehennemden çıkacak da değiller"
(Bakara, 166-167).

Bil ki Allahu Teâlâ, tehdit üslûbu ile, وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ *"O zâlimler azabı gördüklerinde, sen onları bir görsen.."* diyerek, Allah'tan başka ilahlar edinen kimselerin halini anlatınca, bu vaîdin peşi sıra, *"o zaman, kendilerine tâbi olunanlar, kendilerine uyanlardan hızla uzaklaşır"* cümlesini getirerek, bu tehdidini artırmış ve böylece onlara ibadet etmek suretiyle ömürlerini tüketen ve onlar kendilerine ihtiyaç duydukları bir sırada kendilerinden uzaklaştıkları hâlde, onların, kendilerinin kurtuluşu için en güçlü vesileler olduğuna inanan kimselerin halini anlatmıştır. Bunun bir benzeri de, يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا *"Siz birbirinizi (tanıdığınızı) inkâr eder ve birbirinize lânet okursunuz"* (Ankebut, 25); اَلْاَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقِينَ *"Muttakîler dışındaki bütün dostlar, o gün birbirine düşmandırlar"* (Zuhruf, 67) ve, كُلَّمَا دَخَلَتْ اُمَّةٌ لَعَنَتْ اُخْتَهَا *"Her ne zaman o (cehenneme) bir ümmet girerse, dindaşlarına lânet eder"* (A'raf, 38) âyetleridir. Yine iblisten, âyette, اِنِّي كَفَرْتُ بِمَا اَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ *"Sizin daha önce beni Allah'a ortak koşmanızı da tanımamıştım"* (İbrahim, 22) dediği nakledilmiştir.

Tefsir ettiğimiz âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "اِذْ تَبَرَّاَ" ifâdesi hakkında iki görüş vardır:

a) Bu, "اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ" ifâdesinden bedeldir.

b) Buradaki, "إِذْ" edatında âmil olan, "شَدِيدٌ" lâfzının manasıdır. Hak Teâlâ buna göre sanki şöyle demiştir: "Tâbi olanlarla önderlerin birbirinden ayrılma zamanında O, azabı şiddetli olandır."

İKİNCİ MESELE

Âyetin manası, "Kendilerine tâbî olunanlar, ahirette tâbî olanlardan uzaklaşırlar." Böylece Cenâb-ı Hak, onların, kendilerine tâbi olanlardan ayrılış sebeplerini beyân etmiştir ki bu da kendilerine tâbi olunanların, tâbi olanların gördüğü azaptan onları kurtaramamalarıdır. Çünkü Hak Teâlâ'nın, وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ *"Aralarındaki bağlar kopmuştur"* ifâdesinin içine, onların ne kendilerini, ne de kendilerine uyanları ilâhî azaptan kurtarmaya bir yol bulamayışları da girer. Kendilerine ve dostlarına gelen belâdan kurtulmaktan tamamen ümit kesmiş kimse için "Aralarındaki bütün bağlar kopmuştur" denir.

Âlimler, "tâbi olunan kimseler" ile murat edilenler hakkında şu şekilde ihtilâf etmişlerdir:

a) Bunlar, müşrik insanların lider ve reisleridir. Bu görüş, **Katâde, Rebî** ve **Atâ**'dan rivâyet edilmiştir.

b) Bunlar, vesvese verdiği için kâfirlerin kendilerine uyduğu cin şeytanlarıdır. Bu görüş, **Süddî**'den rivâyet edilmiştir.

c) Bunlar, ins ve cin şeytanlarıdır.

d) Bunlar, onların ilah kabul ettikleri putlarıdır.

Doğruya en yakın olan görüş, birincisidir. Çünkü "kendilerine tâbi olanlar" için en uygun mana, kendilerine tâbi olma mümkün olsun diye, emir ve nehiy sâdır olan kimselerdir. Bu mana putlara uygun düşmez.

Yine onları, insanların liderleri manasına almak gerekir. Çünkü o liderler, şerefli oldukları için haklarında, "onlar, onları Allah'ı sever gibi severler" denebilecek kimselerdir. Şeytanlar böyle değildir. Bunu, Hak Teâlâ'nın, إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا *"Biz, efendilerimize ve büyüklerimize itaat ettik, onlar da bizi yoldan saptırdılar"* (Ahzab, 67) âyeti de te'yid eder.

Mücâhîd bu iki fiilden birincisini malûm, ikincisini de meçhûl olarak okumuştur. Buna göre mana "Tâbî olanlar, reislerinden hızla ayrılırlar" şeklinde olur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Teberrî (Birbirinden Uzaklaşma) Hakkında Tefsir**

Âlimler, âyetteki **"teberrî"** kelimesinin tefsiri hususunda birkaç görüş ileri sürmüşlerdir:

a) Bu teberri onlardan sözlü olarak vukû bulmuştur.

b) Bu, onlara azabın gelmesi ve onların bu azabı savuşturamamalarıdır. Binaenaleyh onlar, bu azabı başkalarından nasıl savuşturabilirler? Bundan dolayı onlardan ayrılırlar.

c) Bu, onların Allah'ı inkâr edip, peygamberlerinden yüz çevirmeleri gibi şeylerden dolayı pişmanlık duymaları manasındadır. Buna göre pişmanlık, teberrî diye beyân edilmiştir.

Doğruya en yakın olan birincisidir, çünkü o hakîkî manadır (mecazi değil).

Cenâb-ı Hakk'ın, وَرَاَوُ الْعَذَابَ *"ve o azabı gömüşlerdir"* ifâdesindeki vâv, vâv-ı hâliyedir. Yani, "onlar azabı gördüklerinde ayrılmışlardır" demektir. Bu, diğer görüşlerden daha evlâdır. Çünkü bu durumda korku ve dehşet artar.

Müşriklerin Aralarındaki Bağların Kopması

Allahu Teâlâ'nın, "وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ" ifâdesiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâde, "تَبَرَّاَ" üzerine atfedilmiştir. Âlimler, "اَلْاَسْبَابُ" kelimesinin tefsirinde yedi görüş belirtmişlerdir:

1) "Bunlar, o kâfirlerin vasıtasıyla birbirleriyle münasebet kurdukları vesilelerdir." Bu görüş, **Mücahid, Katâde** ve **Rebî**'den nakledilmiştir.

2) "Bunlar, kendileri birbirlerine merhametli davranmalarına sebep olan akrabalık bağlarıdır." Bu görüş, **İbn Abbas** ve **İbn Cüreyc**'den nakledilmiştir.

3) "Bunlar, yapmayı âdet haline getirdikleri amelleridir." Bu görüş, **İbn Zeyd** ve **Süddi**'nindir.

4) "Bunlar, aralarında bulunan ve birbirlerine karşı sevgilerine sebep olan ahid ve yeminleridir." Bu görüş, **İbn Abbas**'tandır.

5) "Aralarında bulunan inkâr bağlarıdır." Onlar, ahiretle işte bundan koparlar. Bu görüş **Esamm**'dandır.

6) "Bunlar, onların dünyadaki mertebeleridir." Bu **Dahhâk, Rebî** ve **İbn Enes**'ten rivâyet edilmiştir.

7) Bu, kurtuluş, sebeplerinin tamamen onlardan kopup yok olması manasınadır.

En açık olan görüş, bütün bunların âyetin şümûlüne girmesidir. Çünkü bütün bunlar, menfî birer durumdur; dolayısıyla âyet hepsini içine alır. Buna göre sanki Hak Teâlâ şöyle demiştir: "Bulunabilecek her türlü sebep ve vesile onlardan uzaklaşmıştır. Onlar, makam, sebep, neseb, yemin, anlaşma ve ahid gibi çeşitli sebeplerden istifâde edemezler. Bu ise ümitsizliğin had noktasıdır." Buna göre bu âyette son derece büyük bir zecr vardır.

İKİNCİ MESELE

"بِهِمُ الْاَسْبَابُ" ifâdesindeki "bâ" harfi, "عَنْ" manasınadır. Bu tıpkı, فَسْئَلْ بِهٖ خَبِيْرًا *"Ondan, Habir olan (Allah'a) sor"* (Furkan, 59) âyeti gibidir. Buradaki, "بِهٖ ، عَنْهُ" manasınadır.

Alkame b. Abede de şöyle demiştir:

فَإِنْ تَسْأَلُونِى بِالنِّسَاءِ فَإِنَّنِى بَصِيرٌ بِأَدْوَاءِ النِّسَاءِ طَبِيبُ

"Eğer bana kadınlardan sorarsanız, bilin ki ben kadınların dertlerini bilirim, ben doktorum." Bu şiirdeki, "عَنِ النِّسَاءِ ، بِالنِّسَاءِ" manasınadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Arapçada, "اَلسَّبَبُ" (sebep) ip manasınadır. Araplar ipe ancak, kendisine tutunularak inilip çıkıldığında "sebep" derler. Cenab-ı Hakk'ın فَالْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ اِلَى السَّمَاءِ *"Semaya (tavana) bir ip uzatsın.."* (Hacc, 15) âyeti de bu manadadır.

Daha sonra, vasıtasıyla bir yere veya istenen bir şeye ulaşılan her şeye "sebeb" denilmiştir. İki kişi arasında bir sevgi ve muhabbet olduğu zaman "Benim ile senin aranda bir sebep var" denir.

Yola da, sen kendisine girmekle istediğin bir yere ulaştığın için, "sebeb" denilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَاَتْبَعَ سَبَبًا *"O da bir sebep yani yol tuttu"* (Kehf, 85) buyurmuştur.

"اَسْبَابُ السَّمٰوَاتِ" ifâdesi, göğün kapıları manasınadır. Çünkü göğe ulaşmak, göğe girmekle olur. Nitekim Allahu Teâlâ, Firavun'dan, لَعَلِّى اَبْلُغُ الْاَسْبَابَ اَسْبَابَ السَّمٰوَاتِ *"Belki ben, kapılara, göğün kapılarına ulaşırım"* (Mü'min, 36-37) dediğini nakletmiştir.

Züheyr de şöyle demiş:

وَمَنْ هَابَ اَسْبَابَ الْمَنَايَا تَنَالُهُ وَلَوْ رَامَ اَسْبَابَ السَّمَاءِ بِسُلَّمِ

"Kim ölüm sebeplerinden korkarsa, o korktuğu (ölüm), merdivenle gök kapılarına çıksa dahi, o kimseye ulaşır."

İnsanlar arasındaki sevgiye de **"sebeb"** denmiştir. Çünkü insanlar sevgi ile, birbirleri ile ilgi alâka kurarlar.

Allahu Teâlâ'nın, وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا *"Ve o tâbi olanlar şöyle demiştir: "Eğer bizim için dünyaya bir defa daha dönme imkânı olsaydı, (bugün) bizden uzaklaştıkları gibi, biz de onlardan uzaklaşırdık"* ifâdesi, onların bir daha dünyaya ve mükellefiyete dönme imkânının kendilerine verilmesi için bir temennileridir. Böylece dünyaya gönderilmeleri halinde bu tâbi olmuş kimselerin, tâbi olunanların kıyamet gününde kendilerinden ayrılışı gibi, o tâbi olduklarından dünyada ayrılma imkânı verilmiş olur. Sözün özü, onlar dünyada bir azabın olmasını temenni etmişlerdir. Böylece o uyanlar, reislerinden ayrılacaklar, onları bu azaptan kurtarmayacak ve onlar yardım etmeyeceklerdi, tıpkı o reislerinin, kendilerine kıyamette yaptıkları gibi. Buna göre âyetin takdiri: "Bizim için bir dönüş olsaydı, onların burada bizden ayrılışları gibi, onların başına böyle felâketler geldiğinde de biz onlardan ayrılırdık." İşte durum budur, çünkü

onlar kurtulmuş oldukları halde onlardan uzak olmayı temenni etmiş olsalardı bile, bunun hiçbir faydası olmazdı.

Müşriklere Amellerinin Pişmanlıklar Halinde Gösterilmesi

Cenâb-ı Hakk'ın, "كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ اللهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ" buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ" sözünde iki husus vardır:

a) Onların birbirlerinden uzak olmaları gibi, Allah onlara amellerini birer hasret ve nedâmet olarak gösterir. Bu böyledir, çünkü herkesin ümidi kesilmiştir.

b) Allah onlara azabını gösterdiği gibi, onlara amellerini de bir nedâmet sebebi olarak göstermiştir. Çünkü onlar, kesinlikle helâk olacaklarına inanmışlardır.

İKİNCİ MESELE

Bu âyette geçen, "اَعْمَال" (a'mâl)den ne kastedildiği hususunda bazı görüşler vardır:

a) Bunlar, kâfirlerin zâyi ettiklerine pişmanlık duydukları taatleridir. Bu, **Süddî**'nin görüşüdür.

b) Bunlar, o kâfirlerin yaptıklarına pişman oldukları günahları ve kötü fiilleridir. Bu, **Rebî** ve **İbn Zeyd**'den rivâyet edilmiştir.

c) Kâfirlerin yapıp da, küfürleri sebebiyle iptal ettikleri taatlerinin sevâbıdır. Bu **Esamm**'dan rivâyet edilmiştir.

d) Bu, kâfirlerin reislerine yakınlaşmak için yapmış oldukları saygıları ve reislerinin emirlerine canla başla itaati şeklindeki amelleridir.

Zâhir olan, bu amellerden maksat, o kâfirlerin reislerine uydukları küfür ve isyân gibi amelleridir. Bundan pişmanlık, bu amelleri amel defterlerinde görmeleri ve onlara, bu amelleri terk edip, onun yerine taat yapmaları mümkünken, bunlardan dolayı cezâyı hak ettiklerini iyice anlamaları sebebiyle olur. Bu izâhta bulunan nisbet hakikidir. Çünkü onlar bunu bizzat yapmışlardır.

İkincisine göre ise mecâzîdir. Yani, bu onlara gerekli iken, onlar bunu yapmamışlardır, demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"حَسَرَاتٍ" kelimesi, "يُرِى" fiilinin üçüncü mef'ûlüdür.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Zeccâc, şöyle demiştir: **Hasret,** şiddetle duyulan pişmanlıktır. Kendisinde hiçbir fayda bulunmayan hayvan gibi, pişman olan kimse de, öylece

kalakalır. "حَسِرَ فُلَانٌ يَحْسَرُ – حَسْرَةً – حَسَرًا" maddesi, kişinin elden kaçırdığı bir iş hakkında son derece pişman olduğu zaman kullanılır.

Kelimenin esas manası "açmak" demektir. İki kollarını açtığı zaman, Arapçada, "حَسِرَ عَنْ ذِرَاعَيْهِ" denilir. Hasret de, nedâmet halinden kurtulmadır.

"الْحُسُورُ" (husûr) kelimesi ise yorgunluk ve âcizlik anlamına gelir. Çünkü bu da, uzun yolculuğun icap ettirdiği meşakkatli durumlardan sıyrılıp çıkmaktır. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ *"Onun huzurunda bulunanlar, O'na ibadetten asla kaçınmazlar, yorulmazlar da"* (Enbiya, 19) buyurmuştur.

Süpürgeye, yerin yüzünü ortaya çıkardığı için, "الْمِحْسَرَة" denilir, "وَالطَّيْرُ تُنْحَسِرُ" denilir; çünkü kuş, tüylerinin dökülmesiyle meydana çıkar.

Ebediyyen Cehennemde Olanlar Kâfirlerdir

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَاهُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ" ifâdesine gelince, âlimlerimiz bununla ehl-i kıbleden olan büyük günah sahiplerinin ateşten çıkacakları hususuna istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَاهُمْ" ifâdesi, hasr üslûbuyla, onların asla çıkamayacaklarını ifâde etmektedir. Bu sebeple, bu çıkamama durumunun, kâfirlere mahsus olması gerekir. Bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ * يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدِّينِ * وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ *"Muhakkak ki tacirler alevli bir ateştedirler. Din gününde ona yaslanacaklar.. Ve, ondan hiç çıkmayacaklar"* (İntitâr, 14-16) âyetleriyle neyin murat edildiğini ortaya koymaktadır. Böylece, buradaki "الْفُجَّارَ" ile murat edilenin, şu âyet de ona delâlet ettiği için, kâfirler olduğu ortaya çıkmıştır.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٦٨﴾ إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٦٩﴾

"Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerden, helâl ve temiz olanlarından yiyiniz. Şeytanın adımlarına uymayınız. Çünkü o, gerçekten sizin için apaçık bir düşmandır. Şeytan size sadece kötülüğü, hayâsızlığı ve Allah'a karşı (Allah hakkında) bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder" (Bakara, 168-169).

Bil ki Cenâb-ı Allah tevhidi, tevhidin delillerini ve muvahhidlere verilecek sevabı açıkladıktan sonra, şirki, Allah'tan başka varlıkları Allah'a eş koşanları ve kâfir başkanlarına uyanları zikretmiş, bunun peşi sıra da her iki gruba (yani hem mü'minlere, hem kâfirlere) olan nimetleri ile ihsanını ve Allah'a karşı günah işleyenin günahı ile Allah'ı inkâr edenin inkârının, ilâhî ihsanların ve nimetlerin kesilmesinde müessir olmadığından bahsetmiş ve يَا اَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِى الْاَرْضِ *"Ey insanlar, yeryüzündeki şeylerden yiyiniz"* buyurmuştur. Bu âyette birçok meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: Bu âyet, kendilerine "sâibe" (adak olarak salıverilen), "vâsile" (putlara adanan) ve "bahîre" (kulağı yarılıp saliverilmiş) olan hayvanları haram edenler hakkında nazil olmuştur. Bunu yapanlar Sakif, Benû Amir b. Sa'sa'a, Huza'a ve Benû Müdlic kabileleri idi.

***İKİNCİ MESELE:* Helâl Kelimesinin Mânası Hakkında Geniş Bilgi**

Helâl, "kendisinden, mahzurluk düğümü çözülen mubah" demektir. Bu kelimenin aslı, **"akd"** (düğümlemek) kelimesinin zıddı olan **"hall"** (çözmek) mastarıdır. Birisi bir yere geldiğinde söylenen, "حَلَّ بِالْمَكَانِ" (Mekâna, yere indi, konakladı) ifâdesi bu köktendir. Çünkü o şahıs, oraya inmek için yükünün ipini çözmüştür. Müddetinin bitmesi ile düğümü çözüldüğü için, ödenmesi gerektiği zaman borç hakkında, حَلَّ الدَّيْنُ "Borcun ödenmesi gerekti" denilmesi; ihrâmının ipini çözdüğü için ihramdan çıkana, "حَلَّ مِنْ اِحْرَامِهِ" (ihramından çıktı) denilmesi; azaba mâni olan düğümün çözülmesini ifâde etmek için, "ona ceza vâcip oldu" manasında, "حَلَّتْ عَلَيْهِ الْعُقُوبَةُ" denilmesi; giyilmek üzere katlanmış şeklin açılmasıyla elde edilen izâr ve ridâya, yani vücudun üst ve altını örten elbiseye "اَلْحُلَّةُ" (hulle) denilmesi ve yemin bağı kendisi ile çözüldüğü için, yemin edilen şeyi helâl kılan şeye, "تَحِلَّةُ الْيَمِينِ" denilmesi, hep bu aslî manaya râci olur.

Bil ki haram, bazen ölü eti, kan ve domuz etinde olduğu gibi, harama konu olan şeyin pis olması sebebiyle haram olmuştur. Bazen de, başkasının malının, sahibi tarafından yenmesine izin verilmediği zaman haram oluşu gibi, pis olmadığı halde (başka bir sebeple) haram olur. Helâl hakkında böyle iki şart yoktur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allah'ın, "حَلَالًا طَيِّبًا" (helâl ve temiz olanlardan) kelimelerini, istersen "مِمَّا فِى الْاَرْضِ" ifâdesinin hali olarak mansub oku, istersen mef'ûl sayarak mansub oku.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Tayyib Ne Demektir?**

"Tayyib" kelimesi lügatte bazen **"temiz"** manasına olur ve haramın **"pis"** diye vasıflandırılması gibi, helâl, tayyib (temiz) diye vasıflanır. Cenâb-ı Allah, قُلْ لَا يَسْتَوِى الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ *"De ki: "Pis (olan haram) ile temiz (olan helâl) bir değildir"* (Mâide, 100) buyurmuştur.

"Tayyib" aslında, kendisinden lezzet duyulan ve hoşa giden şeydir. Temiz ve helâl olan şeyler, teşbih yolu ile **"tayyib"** diye tavsif edilmişlerdir. Çünkü nefis, pis olan şeyden hoşlanmaz ve ondan lezzet duymaz.

Haram olan şeyden de lezzet alınmaz. Zira şeriat ondan men eder.

Âyette geçen "tayyib"den muradın ne olduğu hususunda iki vecih söylenmiştir:

1) O, lezzet duyulan şey manasınadır. Çünkü biz, bu kelimeyi "helâl" manasına alırsak, bu bir tekrar olmuş olur. Buna göre de helâl ancak, arzu edilen bir şey cinsinden olursa "tayyib" olur. Zira "arzu duyulmayan şey" manasına kullanılsa haram olmuş olurdu. Bu ise, akıllı bir kimsenin ancak bir şüphe olduğu zaman, söyleyeceği şeydir.

2) Bundan murat "mubah"tır.

Birinci görüş sahibinin, "Bunu helâl manasına alırsak tekrar olmuş olur" sözünü kabul etmiyoruz. Çünkü Allah'ın, "حَلَالًا" (helâl olanlardan) ifâdesinden murat, cinsi helâl olan şeydir.

"طَيِّبًا" (temiz olanlardan) ifâdesinden murat ise, içinde başkasının hakkı olmayan şeydir. Çünkü haram olan şeyi yemek, hoşa gitse de, sonunda insanın cezalandırılmasına sebep olacağı için zararlıdır ve binaenaleyh hoşa gitmemesi gerekir. Nitekim Cenâb-ı Allah, اِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا *"Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, karınlarında ancak ateş yemiş olurlar"* (Nisa, 10) buyurmuştur.

Şeytanın Adımlarına Uymamak

Cenâb-ı Allah'ın, وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ *"Şeytanın adımlarına uymayınız"* âyeti hususunda bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Âmir ve **Kisâi,** kendisinden gelen iki rivâyetten birine göre **İbn Kesir** ve, **Hafs**'ın rivâyetine göre **Âsım,** "خُطُوَاتِ" kelimesini, hâ ve tâ harflerinin zammesi ile, "خُطُوَاتِ" şeklinde, diğer kıraat imamları da tâ harfinin sükûnu ile, "خُطْوَاتِ" şeklinde okumuşlardır. Tâ harfini zamme okuyanlar, kelimenin müfredi, "خُطْوَةٌ" olduğu, cemî yapıldığı zaman ayne'l-fiilinin

(yani ikinci harfinin) cemîden dolayı harekeli kılındığı için böyle okumuşlardır. Nitekim bu vezinde olan isimlere böyle yapılır. Meselâ, "غُرْفَةٌ" kelimesinin cemisi de, "غُرُفَاتٌ" gelir. Benzeri cemîlerde yapıldığı gibi, cemî olduğu için kelimenin ayne'l-fiilinin harekelenmesi ise, bu kökten olan isim ile sıfatı birbirinden ayırmak içindir. Bu şöyledir: İsmi cemî yaptığın zaman "شَهْوَةٌ – شَهَوَاتٌ ، غُرْفَةٌ – غُرُفَاتٌ ، تَمْرَةٌ – تَمَرَاتٌ", kelimelerinde de olduğu gibi, bunun için ayne'l-fiillerini cemilerinde harekelersin. Sıfat ise ayne'l-fiili sükun kılınarak cemî yapılır. Mesela: "ضَخْمَةٌ ، ضِخَامٌ"; (cüssesi büyük) ve, "عَبْلَةٌ ، عِبَلَاتٌ" (büyük) kelimeleri gibi, "خَطْوَةٌ" (adım) kelimesi, sıfat değil isimdir. Bundan dolayı bu kelime ayne'l-fiili harekeli olarak cemî yapılır. Ama, "خُطُوَاتِ" şeklinde, ayne'l-fiili sükûn olarak okuyanlar, kelimeyi aslı gibi bırakmışlar ve hafiflik, kolaylık olsun istemişlerdir.

İKİNCİ MESELE

İbnu's-Sıkkît, Cübbâî'nin ondan rivâyet ettiğine göre şöyle demiştir: "خَطْوَةٌ ، خُطْوَةٌ" kelimeleri aynı manadadır. **Ferrâ**'dan şöyle dediği nakledilmiştir: "خَطَوْتُ خَطْوَةً" (Bir adım attım) denilir. "خَطْوَةٌ" iki ayak arasında kalan mesâfedir. Aynı şekilde, "حَشَوْتُ حَشْوَةً" (Bir avuç toprak attım) denilir. Buradaki, "حَشْوَةٌ" kelimesi avuçlanan şeyin ismidir. "غَرَفْتُ غُرْفَةً" de aynı manaya gelir. "غُرْفَةٌ" de avuca alınan şey manasınadır. Durum böyle olunca avuçla avuçlanan şeye "غُرْفَةٌ" denildiği gibi, bir adımın atıldığı mekana da, "خَطْوَةٌ" denilir. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Şeytanın yoluna uymayın, yolunu tutmayın." Çünkü **"Hatve"** yer ismidir. Bu **Zeccâc**'ın ve **İbn Kuteybe**'nin de görüşüdür. Çünkü onlar, "Şeytanın hatveleri (adımları), yolları demektir" demişler. Eğer, "خُطْوَةٌ" kelimesini, **Cübbâî**'nin dediği gibi, "خَطْوَةٌ" kelimesi ile aynı sayar (yani adım manasına alır) isen o zaman âyetin takdiri şöyle olur: Şeytanı önder edinmeyin, onun izinde durmayın, olmayın. Takdirler birbirinden farklı ise de, her iki mana da birbirine yakındır. Bu, lügat ile ilgili olan izahtır.

Ama âyetin manasına gelince, burada Allah'ın muradı, lügat ile ilgili olan şey değildir. Aksine bu âyette sanki, bahsedildiği şekilde yemesi mubah kılınan kimseye şöyle denilmektedir: "Helâli bırakıp da şeytanın seni davet ettiği şeye yönelerek, haddi aşmaktan sakın." Bu söz ile Allahu Teâlâ, mükellefi harama yürümekten men ettiği gibi, helâlden şüpheliye yürümesini (geçmesini) de men etmiştir. Çünkü şeytan insanın kalbine şüphe yerine geçen (şüpheli olan) şeyleri atar ve bununla ona helâl olmayan şeyi süslü gösterir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, bu şüpheli şeylerden men etmiş

ve sonra bu sakındırmanın sebebini açıklamıştır. Bu sebep de, şeytanın apaçık bir düşman, düşmanlığını ortaya koyan bir düşman olmasıdır.

Şeytanın İnsana Karşı Yedi Düşmanlığı

Bu böyledir, çünkü şeytan, düşmanlık hususunda yedi şeyi kendisine gerekli saymıştır. Onlardan dördü, وَلَاُضِلَّنَّهُمْ وَلَاُمَنِّيَنَّهُمْ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ اٰذَانَ الْاَنْعَامِ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللّٰهِ *"Onları mutlaka saptıracağım, kuruntulara düşüreceğim ve onlara emredeceğim de davarlarının kulaklarını (putlarına adadıklarını göstermek için) yaracaklar. Onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler"* (Nisa, 119) âyetinde; üçü de, لَاَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ * ثُمَّ لَاٰتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ اَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ اَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ *"Muhakkak senin sırat-ı müstakimine oturacağım, sonra o insanların önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulup (onları saptıracağım), sen onların çoğunu şükredici bulamayacaksın"* (A'râf, 16-17) âyetinde zikredilmiştir.

Şeytan bu şeyleri yapmayı kendisine prensip edindiğine göre, düşmanlığını ortaya koyan bir düşmandır. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ onu "apaçık bir düşman" diye tavsif etmiştir.

Cenâb-ı Allah'ın, اِنَّمَا يَاْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Şeytan size sadece kötülüğü, hayâsızlığı ve Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder"* âyeti, şeytanın düşmanlıklarının tafsilâtı gibidir. Bu âyet üç şeyi ihtiva etmektedir:

a) "اَلسُّوءِ" (kötülük). Bu kelime, ister uzuvlara ait, ister kalbe ait fiillerin ma'siyeti olsun, bütün günahları ifâde eder.

b) "اَلْفَحْشَاءُ" Bu da kötülüğün bir çeşididir. Çünkü bu, kötülüğün en çirkin çeşididir ve büyük günahlardan olup yüz kızartıcı sayılan şeylerdendir.

c) *"Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemeniz."* Sanki bu da, fuhşiyâtın (yani yüz kızartıcı günahların) en çirkinidir. Çünkü Hak Teâlâ, bunu da büyük günahlardan saymıştır. Bu izaha göre, bu âyet, "وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ" *"Şeytanın adımlarına uymayınız"* âyetinin bir tefsiri gibi olmuştur. Böylece âyete, şeytanın küçük ve büyük günahlara, inkâra ve Allah'ı bilmemeye davet edişi de dâhil olmaktadır. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Şeytanın Vesvesesi Hakkında**

Bil ki şeytanın işi ve vesvesesi, bizim içimizde hissettiğimiz havâtırdan (kötü düşünce ve hislerden) ibarettir. Âlimler bu havâtır hakkında birkaç bakımdan ihtilaf etmişlerdir:

1) Bunların mahiyeti hakkında ihtilâf etmişler ve bir kısmı "Bunlar gizli birtakım harfler ve seslerdir" demişler. Felsefeciler ise "Bunlar, aynalarda görülen şekiller gibi, harf ve seslerin tasavvur ve hayalleridir. Çünkü bu şekiller her yönden olmasa da bazı yönden tasavvur edilen o şeylere benzerler" demişlerdir.

Birisi şöyle diyebilir: Bu harflerin şekilleri ve hayal edilmeleri, birer harf oluşu itibariyle, o harflerin kendisine benzer mi, benzemez mi? Eğer benzer ise, bu harflerin tasavvurumuza akseden suretleri, harflerin kendisi olur. O zaman da söz, bu havâtırın birer ses ve harf olduğu neticesine gelir. Eğer benzemez ise, harflerin tasavvurumuzdaki şekilleri harf değildir. Fakat ben, kendimde bu harf ve seslerin dışarıdaki nizam ve sırasına göre tertip edilmiş olduğunu hissediyorum. Arap olan, gönlündeki mana hakkında ancak Arapça ile konuşur. Acemler de kendi dilleriyle... Bu harflerin tasavvuru, birbiri peşine gelmesi ancak, dıştaki tertip ve nizamına uygun olarak teşekkül eder. Böylece bunların kendi içimizde, birer gizli harf ve ses olduğu ortaya çıkmış olur.

2) Bu havâtırın fâilinin kim olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bizim kaidelerimize göre, bütün sonradan olan varlıkların yaratıcısı Hak Teâlâ'dır. Bu âşikârdır. Mu'tezile'nin kâidelerine göre ise, onlar böyle söylemiyorlar. Yine onlara göre, "Konuşan kimse, sözü söyleme fiilini işlemiştir. Eğer bu havâtırın fâili Allah olsaydı ve bunlarda da yalan ve tutarsız şeyler bulunsaydı, o zaman Hak Teâlâ'nın bunlarla tavsif edilmiş olması gerekirdi. Bu havâtırın fâilinin kul olduğu da söylenemez. Çünkü kul bazen bu havâtırın meydana gelmesini istemez, onu gönlünden atmaya çalışır, ama atamaz. Aksine onlar peşi peşine gelirler.

O halde bunda bir başka fâilin bulunması gerekir. Bu da ya melek veya şeytandır. Belki de melek ile şeytan, beynin ve kalbin en ücra noktalarında sözlerini söylerler. İnsan son derece sağır olsa bile bu harf ve sesleri duyar. Sonra biz, şeytan ve meleklerin, kendi kendilerine kâim olan (varlıkta kalan) zatlar oldukları halde bir mekân işgal etmediklerini söylesek bile, onların bu gibi fiillere kâdir olmaları akıldan uzak görülmez. Yine onların cism-i lâtif varlıklar olduğuna hükmetsek bile, bunlar insanın

içine giremeseler bile, bu sözlerini insanın içine ulaştırmaya kâdirdirler, denilmesi ve bunlar son derece lâtif cisimli varlıklar oldukları için, insanın içindeki damarlara, bedenin gözeneklerine nüfuz etmeye, sözü kalbin ve beynin en uç noktalarına ulaştırmaya güçleri yeter. Sonra bunlar, lâtif oluşlarının yanında, bazı parçalarının diğer parçalarına ayrılmayacak şekilde birleşmesi sebebiyle, yapıları son derece sağlamdır. Bu sebeple onların damarlara ve derinin gözeneklerine nüfûz etmeleri, parçalanmalarını ve bölünmelerini gerektirmez. Bütün bu ihtimallerin fâsit olduğuna bir delil yoktur. Bunların hakikatini ancak Allah bilir.

Melekler Hayrı İlham Ederler

Meleklerin hayrı ilham ettiklerini ispata, Hak Teâlâ'nın, إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلٰٓئِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا *"Hani Rabbin meleklere, 'Muhakkak ben sizinle beraberim. Haydi, iman edenlere sebat verin' diye vahyetmişti"* (Enfâl, 12) âyeti delildir. Bu, "O, mü'minlere sebatı ilham edip, onları düşmanlarına karşı cesaretlendiriniz" demektir. Bunun, hadisten delili ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, إِنَّ لِلشَّيْطَانِ لَمَّةً بِابْنِ آدَمَ وَلِلْمَلَكِ لَمَّةً *"İnsanoğlunda şeytanın vesvesesi, meleğin de ilhamı vardır"*[1] hadisidir. Yine hadiste, إِذَا وُلِدَ الْمَوْلُودُ لِبَنِي آدَمَ قَرَنَ إِبْلِيسُ بِهِ شَيْطَانًا وَقَرَنَ اللهُ بِهِ مَلَكًا فَالشَّيْطَانُ جَاثِمٌ عَلَى أُذُنِ قَلْبِهِ الْأَيْسَرِ وَالْمَلَكُ جَاثِمٌ عَلَى أُذُنِ قَلْبِهِ الْأَيْمَنِ فَهُمَا يَدْعُوَانِهِ *"İnsanoğlunun bir çocuğu doğduğu zaman, İblis ona bir şeytan musallat eder, Cenâb-ı Allah da ona bir melek gönderir. Şeytan onun kalbinin sol tarafına yapışır. Melek ise kalbinin sağ tarafına yapışır ve her biri onu kendi tarafına davet eder"* denilmiştir.

Sûfîlerden ve felsefecilerden, hadisteki hayra davet eden meleği "aklî kuvvet"; şerre davet eden şeytanı da "şehvet ve gadab kuyveti" diye açıklayanlar vardır.

İKİNCİ MESELE: Şeytan Sadece Kötülük Yapmayı Emreder

Âyet, şeytanın sadece kötülükleri emrettiğini göstermektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu hususu hasr ifâde eden, "إِنَّمَا" kelimesiyle anlatmıştır.

Bazı sûfiler şöyle demişlerdir: "Şeytan bazen, hayra davet eder. Ancak maksadı, o kimseyi o hayırdan şerre çekmektir. Bu birkaç türlü olur: Ya onu, iyi olandan şerre çekebilmek için, daha iyi olandan iyi olana çeker. Veya onu, kolay olan hayırlı şeyden, insanın taatlardan tamamen soğumasına sebebiyet vermek için, onun meşakkatini artırmak gayesi ile meşakkatli olan hayırlı şeye çeker.

1 **Tirmizi,** Tefsir, 3 (5/219).

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Takli**

Allahu Teâlâ'nın, وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi..."* ifâdesi, bütün bozuk mezhepleri, hatta hakkı taklit etmeye bile şâmildir. Çünkü o insan her ne kadar, hak olan şeyi taklit ile kabul etse bile, bilmediği şeyleri söylemiş olur. Böylece de bu âyetteki zemmin kapsamına girdiği için, zemmedilmeyi hak etmiş olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Kıyas ile Amel**

Kıyası kabul etmeyenler, Allahu Teâlâ'nın, "وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ" âyetine tutunmuşlardır. Buna şu şekilde cevap veririz: Kıyas ile amel etmenin vâcip olduğuna dair delil bulunduğu zaman, kıyas ile amel etmek, Allah'a karşı bilmediği şeyi değil, bildiği şeyi söylemek olur.

وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَآ اَنْزَلَ اللهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَآ اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَآءَنَا اَوَلَوْ كَانَ اٰبَآؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٧٠﴾

"Onlara, 'Allah'ın indirdiğine uyun' denildiği zaman, onlar 'Hayır, biz ecdadımızı üzerinde bulduğumuz (dine) uyarız' derler. Onların ecdadı hiçbir şey anlamamış ve doğruyu bulamamış (kimseler) olsalar da mı (uyacaklar)!" (Bakara, 170).

Bil ki âlimler, "لَهُمْ" deki, "هُمْ" zamiri hususunda üç değişik görüş söyleyerek ihtilâf etmişlerdir:

a) Bu zamir, مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللهِ اَنْدَادًا *"Allah'tan başka şerikler (putlar) ittihaz eden kimse"* (Bakara, 165) âyetindeki, "مَنْ" edatına râcidir. Bunlar, daha önce bahsedilmiş olan, müşrik Araplardır.

b) Bu zamir, "يَا اَيُّهَا النَّاسُ" ifâdesindeki, "النَّاسُ" (insanlar) kelimesine râcidir. Onların sapıklıklarını daha iyi ortaya koymak için "iltifat" üslûbu gereği, muhatab sigalarından gâib sigasına dönülmüştür. Allahu Teâlâ akıllı kimselere sanki, "Şu ahmaklara bakın, ne söylüyorlar..." demiştir.

c) **İbn Abbas** (r.a), bu âyetin Yahûdiler hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Bu, Hz. Peygamber (s.a.s) onları İslam'a davet ettiği zaman vukû bulmuştur. Onlar bu davet karşısında, "Biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz dine uyarız. Atalarımız, bizden daha hayırlı, daha iyi ve daha bilgili

idiler" demişlerdir. Bu izaha göre âyet "müste'nef" bir cümledir. "هُمْ" zamiri, bu takdirde zikredilmiş olan bir şeye râcîdir. Çünkü zamir daha hayırlı, daha iyi ve daha evvel zikredilmiş olan bir şeye râci olduğu gibi, zikredilmeyen fakat bilinen bir hususa da râci olabilir.

Cenâb-ı Hak daha sonra o Yahûdilerin *"Hayır, biz ecdadımızı üzerinde bulduğumuz (dine) uyarız"* dediklerini nakletmişlerdir.

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kisâi, "هَلْ" ve, "بَلْ" kelimelerindeki lâm harflerini sekiz değişik harfe idgâm eder: "بَلْ تُؤْثِرُونَ" sözünde olduğu gibi "te" harfine; "بَلْ نَتَّبِعُ" sözünde olduğu gibi "nûn" harfine; "هَلْ ثُوِّبَ" kavlinde olduğu gibi "se" harfine; "بَلْ سَوَّلَتْ" kavlinde olduğu gibi "sin" harfine; "بَلْ زُيِّنَ" sözünde olduğu gibi "ze" harfine; "بَلْ ضَلُّوا" kavlinde olduğu gibi "dât" harfine; "بَلْ ظَنَنْتُمْ" sözünde olduğu gibi "zî" harfine ve "بَلْ طَبَعَ" kavlinde olduğu gibi 'tâ" harfine. Çoğu kıraat imamları ise, bu lâm harflerini idgâm etmez, izhâr ederler. Kıraat âlimlerinin bazısı bu kelimelerin bazısında **Kisâî'ye** uymuşlardır. İdgam etmeyip izhâr etmek esastır.

İKİNCİ MESELE

"اَلْفَيْنَا" lâfzı, Cenâb-ı Allah'ın bir başka âyette, "بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَاءَنَا" *"Biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız"* (Lokman, 21) buyurmuş olmasının da delalet ettiği gibi, "وَجَدْنَا" (bulduk) manasınadır. Buna yine, وَاَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَا الْبَابِ *"Kapının yanında efendisini buldular (rast geldiler)"* (Yusuf, 25) ve اِنَّهُمْ اَلْفَوْا اٰبَاءَهُمْ ضَالِّينَ *"Onlar babalarını sapıtmış olarak buldular"* (Saffât, 69) âyetleri de delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetin manası şöyledir; "Allahu Teâlâ onlara, indirmiş olduğu açık delillere uymalarını emretmiş; onlar ise, "Biz buna tâbî olmayız, ecdâdımıza tâbî oluruz" demişlerdir. İşte bundan ötürü de sanki onlar, delile taklit ile karşı koymuşlardır. Cenâb-ı Hak da onlara, *"Onların ataları hiçbir şeyi anlamayan ve doğruyu bulamamış (kimseler) olsalar da mı (tâbi olacaklar)!"* diyerek cevab vermiştir.

Taklit Edenlerin Durumları

Bu kısımla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَوَلَوْ" lâfzındaki 'vav' harfi atıf vav'ıdır. Ve başına tevbih ve takrî (kınama ve azarlama) manasına nakledilen istifham hemzesi gelmiştir. Buradaki istifham (soru) hemzesi, tevbih manasında alınmıştır. Çünkü tevbih için olan hemze, ikrâr edilmesi rüsvaylık olan bir şeyi ikrâr etmeyi gerektirir. Nitekim istifham hemzesi de kendisinden sorulan şeyden haber vermeyi gerektirir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın bu cevabı, şu şekillerde izah edilir:

a) Taklit eden kimseye şöyle denilir: "Bir insanı taklit etmenin câiz oluşunun şartının, o insanın hakka (doğruya) isabet ettiğinin bilinmesi olduğunu kabul ediyor musun, yoksa etmiyor musun? Eğer bunu kabul ediyorsan, biz o insanı taklit etmenin ancak, senin o kimsenin doğruyu bulmuş olduğunu bilmenden sonra olabileceğini anlarız. Buna göre, sen o insanın hakka isabet etmiş olduğunu nasıl biliyorsun? Eğer sen bunu, bir başka taklit ile biliyorsan, bu durumda teselsül söz konusu olur. Eğer sen bunu, aklınla tanıyıp bildiysen, bu sana yeter. Bu durumda da taklide ihtiyacın kalmaz. Eğer "O insanı taklit etmek, onun hakka isabet etmiş olduğunu bilme şartına bağlı değildir" dersen bu durumda sen, o hakka isabet edememiş bile olsa, o kimseyi taklit etmenin câiz olduğunu söylemiş olursun. O zaman da sen, kendinin hak üzere mi, bâtıl üzere mi olduğunu bilmeden, bir taklit içinde olursun.

b) Farzet ki taklit edilen kimse o şeyi biliyor. Fakat biz o taklit edilen kimsenin o şeyi aslâ bilmediğini ve o hususta herhangi bir yolu tercih etmediğini farzedersek, bu durumda sen ne yaparsın? Taklit edilecek bir kimsenin ve mezhebinin olmadığını farzetmemiz halinde, mutlaka istidlâle başvurmak gerekir. Burada da böyledir.

c) Sen, senden önce geçen birisini taklit ettiğinde, bu taklit ettiğin kimseyi sen nasıl tanıdın; taklitle mi, yoksa taklitsiz mi? Eğer onu taklitle tanıdınsa, bu durumda ya devr-i fasit veya teselsül gerekir. Eğer sen onu taklit yoluyla değil, deliller ile tanıdıysan, sen o kimseyi taklit etmeyi kendine gerekli saydığın zaman, taklit ile değil, delil ile bilgiyi araman gerekir. O taklit ettiğin kimse o bilgisini taklit ile değil de delil ile elde ittiği halde,

eğer sen bu bilgiyi delil ile değil de taklit ile elde etmek istersen, taklit etmiş olduğun kimseye muhalefet etmiş olursun. Öyleyse taklidin caiz olması, onun olmamasını gerektirir. Buna göre taklit bâtıl olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Allah bu âyeti kerimeyi, şeytanın vesveselerine uymak ile taklide tâbi olma arasında bir fark bulunmadığına dikkat çekmek için, şeytanın adımları sıra men'i ifâde eden âyetin hemen peşinden getirmiştir. Bu âyette tefekkür ve istidlâlin; hatıra gelen şeylere veya başkasının söylediği şeylere delilsiz olarak dayanmayı terk etmenin vâcip olduğu hususunda kuvvetli bir delil vardır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا *"Hiçbir şeyi anlamıyorlar"* buyruğudur. Bundan maksat, onların din namına hiçbir şey bilmedikleridir. O'nun, "وَلَا يَهْتَدُونَ" sözüne gelince, bundan maksat da, onların o dinin nasıl elde edileceği bilgisine ulaşamamış olmalarıdır.

Kâfirler, Sağır, Dilsiz ve Kör Gibidirler

وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٧١﴾

"İnkâr edenlerin durumu, bir bağırış çağırıştan başka bir şey duymayan şeylere seslenen kimsenin hali gibidir. Onlar, hiçbir şeyi anlamayan, sağır, dilsiz ve kördürler" (Bakara, 171).

Bil ki Allahu Teâlâ kâfirlerden, onların Allah'ın indirdiğine tâbi olmaya çağırıldıklarında, tefekkür ve istidlâli bir kenara bırakıp, kendilerini iyice taklide verip de, "بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا" (Bakara, 170) dediklerini nakledince, onların içinde bulundukları duruma, Allah'ın dediklerine kulak vermemek ve dinî meselelere ilgilerinin azlığı sebebiyle düşmüş olduklarına dinleyenlerin dikkatini çekmek için bu misali getirmiş, böylece onları bu hususta tıpkı "hayvanlar" gibi kabul etmiştir. Bu gibi meseller, dinleyen kimsenin kâfirlerin durumu hakkındaki bilgilerini arttırır, bunu dinlediği

zaman, kâfirler onun gözünde küçülür. Böylece onlara karşı onun kalbini kırgınlıkla doldurur. Çünkü Cenâb-ı Hak kâfirleri adetâ hayvanlar gibi kabul etmiştir. Bu da, bu hususu dinleyen kimseleri, taklit hususunda onun yoluna girme gibi hususlarda son derece men edici olmuş olur. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hayvanlara bağırdığı zaman, نَعَقَ الرَّاعِي بِالْغَنَمِ "Çoban koyunlara seslendi" denilir. Karganın bağırması ise, "نَعَقَ" kelimesiyle ifâde edilir.

İKİNCİ MESELE

Te'vilci olan âlimlere göre bu âyette iki izah şekli vardır:

1) Âyetin manasını, âyette takdirler yaparak anlamaktır.

2) Herhangi bir takdir yapmadan, âyeti olduğu gibi anlamaktır.

Takdirde bulunan âlimler, şu hususları zikrederler:

a) Bu, **Ahfeş, Zeccâc ve İbn Kuteybe**'nin görüşüdür. Bu görüşe göre âyetin takdiri sanki şöyledir: "Kâfirleri hakka davet eden kimsenin misâli, bağıran kimsenin misâli gibidir. Böylece çoban olan o bağıran kimse, hakka davet eden kimsenin yerine geçmiş olur ki, bu kimse de Hz. Peygamber ile hakka çağıran diğer kimselerdir.

Yine bu durumda kâfirler de, kendisine bağırılıp çağırılan davarlar yerine geçmiş olur. Âyetteki "vech-i şebeh" (benzetme yönü) ise şudur: Hayvanlar sesi duyarlar, ama ne denildiğini anlayamazlar. Kâfirler de Hz. Peygamber'in sesini ve sözlerini duyuyor, ama bunların manasından yararlanmıyorlardı. İşte, böylece vech-i şebeh ortaya konulmuş oldu.

b) Kâfirlerin putlardan olan ilâhlarına duâ etmeleri hususundaki misalleri; çobanın, hayvanlar hiçbir şey anlamadığı halde, davar gibi duymayan hayvanlara bağırıp çağıran ve onlara sözler söyleyen çobanın misâline benzer. Böylece putlar, anlamama hususunda hayvanlara benzetilmişlerdir. Şüphesiz hayvanla konuşan kimse cahil sayılınca, taşa dua edip konuşan kimse kınanmaya ve cehâlete daha uygun ve lâyık olur.

Bu görüşle bundan önceki arasındaki fark şudur: Burada (med'uv) (kendisine çağırılan), önceki görüşte ise dâî (çağıran) hazfedilmiştir.

Burada bir sual vardır: O da, Hak Teâlâ'nın, "إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً" ifâdesinin bu görüşe müsaade etmemesidir. Çünkü putlar hiçbir şeyi duymazlar.

c) **İbn Zeyd** ise şöyle demiştir: Kâfirlerin putlara duâ etmeleri hususundaki misâli, çobanın dağda bağırıp çağırması gibidir. Çünkü o çoban, kendi sesinin aks-i sedâsından başka hiçbir şey duymaz. Çoban, "Ey Zeyd" dediği zaman, sesinin yankısından, "Ey Zeyd" sesini duyar. Kâfirlerde böyledir. Onlar bu putlara seslendiklerinde, kendi telâffuzlarının gürültü ve sesinden başka bir şey duymazlar.

Âyeti, bir takdirde bulunmaksızın, zâhirine hamledenlere göre de, burada iki husus vardır:

a) Şöyle demesidir: Şu putlara ibâdet ettikleri için akıllarının kıtlığı hususunda kâfirlerin misâli, hayvanlarla konuştuğu zaman çobanın haline benzer. Bu, çobanın aklının kıtlığını gösterdiği gibi, kâfirlerin durumu da böyledir.

b) Onların atalarına tâbi olup onları taklit etmelerindeki durumları, hayvanlarla konuşan çobanın durumu gibidir. Hayvanlarla konuşmak nasıl anlamsız ve faydasız bir şeyse, taklit de abes ve faydasız bir şeydir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ" kavline gelince, bil ki Allahu Teâlâ onları hayvanlara benzetince, onları iyice susturmak için, صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ *"sağırdırlar, dilsizdirler ve kördürler"* demiştir. Çünkü onlar, duydukları şeyler hususunda sağır kimseler gibidirler. Sanki onlar onu hiç duymamışlardır. Çağırıldıkları şeye icâbet etmeme hususunda dilsiz ve delillerden yüz çevirmiş olmaları bakımından da körler mesâbesinde kabul edilmişlerdir. Böylece onlar bu delilleri hiç görmemiş gibi olurlar. Nahivciler, " "صُمٌّ" lâfzı, "هُمْ صُمٌّ" şeklinde olmak üzere, kınama ifâde etmek bakımından, merfûdur" demişlerdir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ" buyruğuna gelince, bundan maksat "akl-ı iktisâbî"dir. Çünkü yaratılıştan olan akıl kâfirler için de söz konusudur. Nitekim âlimler, "akıl, yaratılıştan ve sonradan elde edilmiş olmak üzere, iki kısımdır" demişlerdir.

Akl-ı iktisâbî'nin yolu, bu üç kuvvetin yardımıyla olunca, onlar da bu üç kuvvetten yüz çevirince, böylece sonradan elde edilmiş olan aklı kaybetmişlerdir. İşte bundan dolayı, şöyle denmiştir: "Duyu kabiliyetlerini kaybeden, ilmini kaybetmiştir."

Nimetin Helalinden Yemek ve Şükretmek

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١٧٢﴾

"Ey iman edenler, size rızık olarak verdiğimiz şeylerin helalinden yiyin ve eğer Allah'a ibâdet ediyorsanız, O'na şükredin" (Bakara, 172).

Bu âyet, bundan önce geçmiş olan, "كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا" (Bakara, 168) âyetine benzemektedir.

Sonra biz deriz ki, Allahu Teâlâ sûrenin başından buraya kadar tevhid ve nübüvvetin delilleri hakkında konuşup, Yahûdi ve Hristiyanlara reddiye hususunda sözü iyice derinleştirmiş, buradan itibaren de ahkâmını beyân etmeye geçmiştir.

Bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Yemek Yemenin Hükmü**

Bil ki, yemek bazen "vâcip" olur. Bu da kişinin zararı kendisinden savuşturduğu zaman olur.

Bazen de yemek "mendûb"dur. Bu da misafirin, tek başına kaldığı zaman yemekten çekinip kendisine de müsaade edildiğinde yemekten yiyeceği hallerde olur.

Bazen de bu tür engeller bulunmayınca, yemek yemek "mubah" olur. Bir şeyde aslolan o şeyin ârızî hallerden uzak olmasıdır. Böylece hiç şüphesiz yemek yemek mubah olur. Durum böyle olunca, Hak Teâlâ'nın buradaki, "كُلُوا" (yiyiniz) ifâdesi, vücûb ve nedbi değil, tam aksine mubahlığı ifâde eder.

İKİNCİ MESELE: **Haram Rızık Olur mu?**

Âlimlerimiz rızkın, Allah'ın, "مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ" kaydına dayanarak, bazen haram olabileceğine istidlâl etmişlerdir. Çünkü, "طَيِّبْ" helâl olandır. Buna göre, eğer her rızık helâl olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, "مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ" âyetinin mânası, "bizim size helâl kıldığımız şeylerin helâllerinden" şeklinde olurdu ki, bu da tekrâr olurdu. Tekrar ise, aslolan bir şey değildir.

Muarızlarımız ise buna şu şekilde cevap vermişlerdir: Arapçada, "طَيِّبٌ" güzel görülen ve hoş olan şeylerden ibârettir. Belki de birtakım insanlar, yiyeceklerin bolluğunun ve onların leziz olanlarının çok bulunmasının yasak olduğunu sanmışlardı.. Böylece de, Allahu Teâlâ, "Size helâl kıldığım şeylerin lezizlerinden yiyin" demek suretiyle, bunu mubah kılmıştır. Böylece bu buraya, bu mânadan dolayı getirilmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Şükür ve Çeşitleri**

Hak Teâlâ'nın, "وَاشْكُرُوا لِلّٰهِ" ifâdesi, bir emirdir. Fakat bu emir, ibâha için değildir. Buna göre şayet, "Şükür, ya kalp, ya lisân veyahut da uzuvlarla olur. Kalb ile olan şükre gelince, bu ya nimetin nimet verenden sudûr ettiğini bilmek veya lisânı ve uzuvlarıyla O'nu tebcil etmeye azmetmekle olur. Bu bilgi ise, aklın tam olmasının zarurî neticesidir. Çünkü akıllı kimse, bunu hiç unutmaz. İlim zarûrî olunca, onun vâcip olması nasıl mümkün olur?

Lisan ve uzuvlarla Cenâb-ı Hakk'ı, O'nu ta'zim etmeye gelince, bu kalbî azm, dil ile ikrar ve uzuvlarla amel etme ile tahakkuk eder. Bu ikisinin vâcip olmadığını beyan edince, azmin vâcip olmaması daha evlâdır.

Lisan ile şükretmeye gelince bu, kişinin Cenâb-ı Hakk'ın nimet verici olduğunu itiraf etmesi veya O'na medh-u senâ etmesiyle gerçekleşir ki bu da, ittifakla vâcip değil, aksine mendûb olan şeyler cümlesindendir.

Uzuvlarla şükretmenin vâcip olmasına gelince bu, kişinin Cenâb-ı Hakk'ı ta'zim ettiğine delâlet eden fiilleri yapmasıdır ki, bu da vâcip değildir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca şükrün vâcip olduğuna hükmetmenin imkânsız olduğu hususu ortaya çıkar" denilirse, biz deriz ki, bu hususta özet olarak söylenen şudur: O kimseye, Cenâb-ı Hakk'ın ta'zime müstehak olduğuna inanması, bu hususu da diliyle veya şâyet bu hususta bir töhmet varsa, diğer fiilleriyle ortaya koyması vâcip olur.

Nimet ve Şükür

Cenâb-ı Hakk'ın, "اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ" buyruğuna gelince burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin muhtelif yönleri:

a) "Eğer Allahu Teâlâ'yı ve O'nun nimetlerini biliyorsanız Allah'a şükrediniz." Cenâb-ı Hak bu âyette, eserin ismini müessire vererek, "Allah'ı bilmeyi, Allah'a ibadet" ile ifâde etmiştir.

b) Âyetin manası şöyledir: "Eğer Allah'a ibadet etmek istiyorsanız, O'na şükredin. Çünkü şükür ibadetlerin başıdır."

c) "Eğer siz O'na ibadet ediyorsanız; yani ibadeti yalnız O'na has kılıp, in'âm edenin, başkası değil sadece O olduğunu ikrâr ettiğiniz doğru ise, bu nimetleri size rızık olarak veren Allah'a şükrediniz."

Enes (r.a)'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: يَقُولُ اللهُ تَعَالَى اِنِّى وَالْجِنَّ وَالْإِنْسَ فِي نَبَأٍ عَظِيمٍ اَخْلُقُ وَيُعْبَدُ غَيْرِى وَأَرْزُقُ وَيُشْكَرُ غَيْرِى *"Allahu Teâlâ şöyle diyor: "Bu insan ve cinlerle başım dertte (yani bana karşı çok nankörler). Ben yaratıyorum, başkasına tapıyorlar. Ben rızık veriyorum, başkasına şükrediyorlar"*[2]

İKİNCİ MESELE

"إِنْ" lâfzına (yani şarta) bağlanılan şey; o şeyin (şartın) olmaması halinde yok olmaz" diyen kimse bu âyeti delil getirmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, bu ibadetleri yapmayan kimseye de şükretmek gerektiği halde, şükrün yerine getirilmiş olmasını, "إِنْ" şart edatı ile ibadetin yapılmasına bağlamıştır.

Birinci Hüküm
Haram Kılınan Şeyler

إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَآ أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ ۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ ۚ إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٧٣﴾

"O (Allah) size, ölü (murdar hayvanı), kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası için kesileni kesinlikle haram kıldı. Fakat kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, (kimsenin hakkına tecavüz etmemek) ve haddi aşmamak şartıyla (bunlardan yemesinde) ona bir günah yoktur. Şüphesiz Allah gafûr ve rahîmdir" (Bakara, 173).

Bil ki Cenâb-ı Hak, önceki âyette bize helâl olan şeyleri yememizi emredince, bu âyette de haramın çeşitlerini beyan etmiştir.

Bu âyette, iki hususdan söz edilecektir. Birinci husus kelimelerin izahı hakkındadır.

2 **Deylemî,** Firdevs (3/166).

İkinci husus ise âlimlerin bu âyetten çıkardığı hükümlerle ilgilidir. Birinci hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اِنَّمَا" kelimesinin izahı iki şekilde yapılır: "اِنَّمَا" tek bir harftir. Nitekim senin, "اِنَّمَا دَارِی دَارُكَ" ve, "اِنَّمَا مَالِی مَالُكَ" (Muhakkak ki benim evim senin de evindir) ve (Muhakkak ki benim malım senin de malındır) sözünde olduğu gibi.

2) "اِنَّمَا" kelimesi, "مَا" ile, "اِنَّ"den meydana gelmiştir. Buna göre, "مَا" harfi, "اَلَّذِی" manasındadır. Nitekim senin şu sözlerinde, "اِنَّمَا" bu manaya gelir: "اِنَّ مَا اَخَذْتُ مَالُكَ" "(Muhakkak ki aldığım şey senin malındır) ve, "اِنَّ مَا رَكِبْتُ دَابَّتُكَ" (Muhakkak ki bindiğin hayvan, senin hayvanındır.) Kur'an-ı Kerim'de, "اِنَّمَا" bu iki şekilde de gelmiştir.

Birinci manaya, اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ *"Muhakkak ki Allah tek ilâhtır"* (Nisa, 171) ve "اِنَّمَا اَنْتَ نَذِيرٌ" *"Muhakkak ki sen bir korkutucusun"* (Hûd, 12) âyetleri delâlet eder.

İkinci manaya ise, اِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدُ سَاحِرٍ *"Onların yaptıkları şey, bir sihirbaz hilesidir"* (Tâhâ, 69) âyeti delâlet eder.

Eğer, "اِنَّمَا" kelimesini bu âyette tek kelime kabul edip, "كَيْدَ سَاحِرٍ" şeklinde mansub okusan, yine doğru olurdu. Cenâb-ı Hakk'ın, "اِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ" (Ankebut, 25) âyetindeki, "مَوَدَّةَ" kelimesini buna göre hem mansub, hem de merfû okuyabilirsin.

Âlimler birinci izaha göre, "اِنَّمَا" kelimesinin hükmü hususunda ihtilâf etmişlerdir: Onlardan bir kısmı, "bu kelimenin 'hâsr' (sadece, yalnızca) manası ifâde ettiğini" söylemişler ve görüşlerine Kur'an, şiir ve kıyası delil getirmişlerdir:

Kur'an'dan getirdikleri deliller, Hak Teâlâ'nın şu âyetleridir:

اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ Yani, *"O, (Allah) tek bir ilahtır"* (Nisa, 171); اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ Yani *"Sadakalar (zekatlar) ancak fakirler ve yoksullar içindir, başkaları için değil"* (Tevbe, 60) ve, قُلْ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ *"De ki: "Ben de sizler gibi ancak bir insanım"* (Kehf, 110), yani "Ben, sadece sizler gibi bir insanım."

Bu âyette de böyledir. Çünkü Cenâb-ı Hak bir başka âyette:قُلْ لَا اَجِدُ فِی مَا اُوحِیَ اِلَیَّ مُحَرَّمًا عَلٰی طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ اِلَّا اَنْ يَكُونَ مَيْتَةً اَوْ دَمًا مَسْفُوحًا اَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ *"De ki: "Bana vahyolunanlar arasında, yiyen bir kimsenin yiyecekleri içinde, sadece ölü (murdar hayvan), akıtılmış kan ve domuz etini haram olarak buluyorum"*

(En'am, 145) buyurmuş. Böylece tefsir etmekte olduğumuz âyetle bu âyet tek bir âyet olmuştur. Buna göre bu âyetteki, "اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُم" ifâdesi, "قُلْ لَا اَجِدُ فِى مَا اُوحِىَ اِلَىَّ مُحَرَّمًا" âyetini tefsir eder. Bu ancak bu âyette böyledir.

Şiirden şu delili getirmişlerdir: **el-A'şâ** şöyle demiştir:

وَلَسْتُ بِالْاَكْثَرِ مِنْهُمْ حَصًى وَاِنَّمَا الْعِزَّةُ لِلْكَاثِرِ

"Ben onların en akıllısı değilim. İzzet ve şeref ancak aklı çok olanındır."

Ferezdak da şöyle demiştir:

اَنَا الذَّائِدُ الْحَامِى الذِّمَارُ وَاِنَّمَا يُدَافِعُ عَنْ اَحْسَابِهِ اَنَا اَوْ مِثْلِى

"Ben koruyan, himaye eden ve kükreyen birisiyim. Soyunu, sopunu ve asaletini ancak ben ve benim gibisi korur."

Bu âlimlerin kıyastan delilleri ise şudur: "اِنَّ" kelimesi ispat (müspet mana), "مَا" kelimesi ise nefiy (olumsuz mana) ifâde eder. Bu ikisi birleştikleri zaman, ikisinin de asıl manalarında kalmaları gerekir. Bu durumda, bu kelime ya zikredilmeyen bir şeyin sübûtunu, zikredilen şeyin ise yokluğunu ifâde eder -ki bu ittifakla batıldır- yahut da zikredilenin sübûtunu, zikredilmeyenin de yokluğunu ifâde eder ki, bizim varmak istediğimiz gâye de budur.

"اِنَّمَا" kelimesinin "hasr" ifâde etmediğini söyleyenler ise, "اِنَّمَا اَنْتَ نَذِيرٌ" *"Sen ancak bir uyarıcı (nezir) sin"* (Hûd, 12) âyetini delil getirmişlerdir. Onlara göre, bu âyet hasr ifâde etmez. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'den başka korkutucular (nezirler, peygamberler) da vardır.

Buna verilecek olan cevap, âyetin ifâde ettiği manadır: Yani: "Sen ancak bir uyarıcı (nezir)sin." Bu mana hasr ifâde eder, fakat başka bir nezir peygamberin olmasını da nefyetmez.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, "حَرَّمَ" fiili, "حُرِّمَ ، حَرَّمَ" ve "كَرُمَ" vezni üzere, "حَرُمَ"şeklinde okunmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Vahidî şöyle demiştir: "مَيْتَةٌ", kesilerek kanı akıtılmaksızın canı çıkan hayvana denir.

Kana gelince, Araplar onu hayvanın bağırsaklarına doldurup kurutuyor, sonra da onları yiyorlardı. İşte Hak Teâlâ kanı da haram kılmıştır.

Domuz eti ise, Hak Teâlâ, bu ifâde ile, domuzun bütün kısımlarını murat etmiş, fakat hususen "etini" zikretmiştir. Çünkü yenilecek olan kısım onun etidir.

"Allah'tan başkası için kesilen" ifâdesine gelince, bu hususta **Esma'î** şöyle demiştir: "اَلْاِهْلَالْ" kelimesinin asıl manası, sesi yükseltmektir. Sesini yükselten herkese, "مُهِلٌّ" denilir." Nitekim **İbn Ahmer** şöyle demiştir:

يُهِلُّ بِالْفَدْفَدِ رُكْبَانُهَا كَمَا يُهِلُّ الرَّاكِبُ الْمُعْتَمِرُ

"Umre yapan binekli kimsenin sesini yükselttiği gibi, onun süvarileri de düz arazide yüksek ses çıkarıyor."

"اِهْلَالْ" (ihlâl) kelimesinin lügattaki manası budur.

Sonra, ihrama girmiş olan kimseye, ihram esnasında telbiye yaparak sesini yükselttiği için "mühil" denmiştir. Bu da "اِهْلَالٌ" kelimesinin bir başka manasıdır.

Bir kimse hac veya umre için ihrama girdiği zaman,

"اَهَلَّ فُلَانٌ بِحَجَّةٍ اَوْ عُمْرَةٍ" denir. Bu böyledir, çünkü o kimse ihram sırasında telbiye yaparak sesini yükseltir. Hayvanı kesen kimseye de **"mühil"** denir. Çünkü Araplar, bir hayvan keserken putların adını söylüyor, onların isimlerini yüksek sesle anıyorlardı. اِسْتَهَلَّ الصَّبِيُّ "Doğan çocuk ses çıkardı" ifâdesi de bu köktendir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَا اُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللّٰهِ" sözünün manası, "Putlar için kesilen hayvanlar" demektir. Bu, **Mücahid, Dahhâk** ve **Katâde**'nin görüşüdür.

Rebi b. Enes ve **İbn Zeyd** ise şunu söylemişlerdir: "Yani boğazlanırlarken üzerlerine Allah'tan başkasının adı zikredilen hayvanlar kastedilmiştir." Bu görüş daha evlâdır, çünkü lâfza daha uygundur.

Âlimler şöyle demişlerdir: "Şâyet bir Müslüman, bir hayvan kesse ve bundan maksadı da Allah'tan başkasına yaklaşmak olsa, o kimse mürtet olur, kestiği hayvan da mürtedin kestiği bir hayvan olur (eti yenmez)." Bu, Ehl-i kitap dışındaki insanların kestikleri hayvanlar hakkındadır.

Ehl-i kitap'ın kestiği hayvanlara gelince, bunlar Cenâb-ı Hakk'ın, وَطَعَامُ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ *"Kitap verilenlerin yiyecekleri, sizlere helaldir."* (Mâide, 5) âyetinin delâletiyle Müslümanlara helâldir.

Mecbur Kalan Kimse

Hak Teâlâ'nın, فَمَنِ اضْطُرَّ *"Mecbur kalan kimse"* sözünde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfi, İbn Kesir, İbn Âmir ve **Kisâi** bunu, nûn harfinin ötüresi ile, "فَمَنُ اضْطُرَّ" şeklinde, diğer kıraat imamları ise kesre ile, "فَمَنِ اضْطُرَّ" şeklinde okumuşlardır. Nûn harfinin zamme (ötüre) okunması, itbâ'dan (yani onun harekesini tî harfinin harekesine benzeterek okumadan) dolayıdır; kesre ile okunması da, iki sakin harf bir araya geldiğinde, harekenin aslı olan kesreyi vermeden dolayıdır.

İKİNCİ MESELE

"اُضْطُرَّ" kelimesi, "muhtaç bırakıldı" ve "mecbur oldu" manasına gelir. Bu kelime "zarûret" kökünden olup, "اِفْتَعَلَ" veznindedir. Kelimenin aslı, darlık mânasına gelen, "الضَّرَرُ" kelimesidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, bu şeyleri haram kılınca, bunlarda zarûret (mecburiyet) halini müstesna tutmuştur. Bu zaruretin iki sebebi vardır:

a) Şiddetli açlığın olup, açlığını birazcık olsun giderecek helâl bir rızık bulamamaktır. İşte o zaman kişi muzdar (zarûret içinde) sayılır.

b) İnsanı, bir başkası o haram olanı yemeye zorladığı, mecbur ettiği zaman, o şeyi yemek o kimseye helâl olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Izdırâr (mecbur bırakılma) hali, mükellefin kendi fiillerinden değildir. İşte bundan dolayı,

لَا اِثْمَ عَلَيْهِ اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ "Ona bir günah yoktur. Allah şüphesiz gafûr ve rahîmdir" denilebilmesi için, burada mahzuf bir kelimenin takdir edilmesi gerekir. Bu da "yemek" fiilidir. Buna göre ifâdenin takdiri şöyle olur: فَمَنِ اضْطُرَّ فَاَكَلَ وَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ "Kim mecbur kalır da yerse, ona bir günah yoktur." Bu âyetteki hazif, Cenâb-ı Hakk'ın, فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Kim hasta ise veya bir yolculukta ise, onun diğer günlerde, tutmadığı günler sayısınca oruç tutması gerekir"* (Bakara, 184) âyetindeki hazif gibidir. Bu âyette, "... bir yolculukta ise orucunu yer..." şeklinde bir hazif vardır. Yine şu âyetteki hazif de böyledir: فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ بِهِ اَذًى مِنْ رَاْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ اَوْ صَدَقَةٍ *"Sizden her kim hasta ise veya başında bir sıkıntısı bulunursa, ona oruç veya sadaka cinsinden bir diyet ödemesi gerekir"* (Bakara, 196); yani, "... sıkıntısı bulunursa o saçını tıraş eder ve karşılık

olarak fidye verir..." demektir. Burada muhataplar, hazfedilen şeyi bildiği ve hitap da hazfedilen şeye zımnen delâlet ettiği için hazf câiz olmuştur.

Kimsenin Hakkına Tecavüz Etmeden

Cenâb-ı Hakk'ın, غَيْرَ بَاغٍ *"(kimsenin) hakkına tecavüz etmeksizin"* sözünde, birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ferra, bu âyetteki, "غَيْرَ" kelimesinin istisna manasına uygun olmadığını söylemiştir. Çünkü ona göre, burada bu kelime olumsuzluk ifâde etmektedir, bundan dolayı kelime, "لَا" manasına olduğu için değil, olumsuzluk ifâde ettiği için fiil üzerine atfedilmiştir. Buna göre kelime burada, muzdar kalan kimse için bir "hâl"dir. Buna göre sanki şöyle demektesin:

فَمَنِ اضْطُرَّ بَاغِيًا وَلَا عَادِيًا فَهُوَ لَهُ حَلَالٌ *"Kim, başkasına saldırmaksızın ve haddi aşmaksızın çaresiz kalır da yerse, bu ona helaldir."*

İKİNCİ MESELE

"اَلْبَغْيُ" kelimesinin, lügatteki esas manası fesat ve haddi aşmaktır. **El-Leys** şöyle demiştir: "Atın yürüyüşündeki 'bağy', sanki böbürleniyormuş ve şımarıyormuş gibi yürümesidir. 'At yürüyüşünde bağy yapıyor' denilir ama, "فَرَسٌ بَاغٍ" denilmez."

"اَلْبَغْيُ" zulüm ve insafsızlık demektir. Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ اِذَا اَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ *"Kendilerine bir zulüm yapıldığı zaman, birbirlerine yardım ederler"* (Şûra, 39) âyetinde bu manayadır.

el-Esmâî ise şöyle demiştir: Yara bozulmaya başladığı zaman, "بَغَى الْجَرْحُ" ; yağmuru son derece fazla olduğu zaman göğe, "بَغَتِ السَّمَاءِ" ; azdığı zaman, بَغَى الْجَرْحُ وَالْبَحْرُ وَالسَّحَابُ "yara, deniz ve bulut azdı, haddi aştı" denilir.

Allahu Teâlâ'nın, وَلَا عَادٍ *"haddi aşmaksızın"* ifâdesine gelince, "اَلْعَدْوُ" işlerde haddi aşmak ve insanın durması gereken yerde durmamasıdır. Birisi, bir başkasına karşı haddi aşıp zulmettiğinde, "عَدَا عَلَيْهِ عَدْوًا وَعُدْوَانًا وَاعْتِدَاءً وَتَعَدِّيًا" denilir. Bir şey mikdarını aştığı zaman, "عَدَا طَوْرَهُ" denilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirlerin, "غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ" kaydı hakkında iki görüşleri vardır:

a) Bu ifâde sırf yeme ile ilgilidir.

b) Bu ifâde hem yeme ile hem başka şeylerle ilgilidir.

Birinci görüşe göre bazı izahlar vardır:

1) "غَيْرَ بَاغٍ" ifâdesinin manası, insanın, nefsinin beğenmediği helâl bir şey bulduğu halde, nefsinin leziz gördüğü bir haramı yemeye yönelmesidir. "وَلَا عَادٍ" ifâdesinin manası ise, verilen müsaade sınırını aşmamaktır.

2) "İstediği bir lezzet hususunda haddi aşmaksızın ve açlığı giderme sınırını geçmeksizin..." demektir. Bu görüş **Hasan Basrî, Katâde, Rebî, Mücâhid** ve **İbn Zeyd**'den rivâyet edilmiştir.

3) "Bir başka muzdar (mecbur kalmış) kimseye, ona gücü yettiği için, ona saldırmaksızın ve açlığı giderme sınırını geçmeksizin." İkinci görüşe göre mana şöyle olur: "Seferde, Müslümanların liderine karşı isyan etmeksizin ve Müslümanların yollarını kesmeksizin..." Bu iki görüşten birini diğerine tercih hususundaki sözümüz inşallah ileride gelecektir.

Hak Teâlâ'nın, فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ *"Ona bir günah yoktur"* buyruğu ile ilgili iki soru vardır:

1) Bu durumda olan kimsenin yemesi vâciptir. Halbuki Hak Teâlâ'nın *"Ona bir günah yoktur"* sözü, mubah oluşu gösterir...?

2) Muzdar (mecbur) olan kimse, bir şey yapmaya zorlanmış kimse gibidir. Zorlanan kimse için ise, *"Ona bir günah yoktur"* ifâdesi kullanılamaz...?

Biz deriz ki: Biz, "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا" (Bakara, 158) âyetini tefsir ederken, "günahın olmadığını" söylemenin vâcip, mendub ve mubah hükümler arasında müşterek bir nokta olduğunu anlatmıştık.

Yine Cenâb-ı Hakk'ın *"Ona bir günah yoktur"* sözünün manası, zorluğu ve darlığı kaldırmaktır. Bil ki şu aç olan insanda murdar eti yeme arzusu uyanmış ise ve ona karşı şiddetli bir nefret meydana gelmemiş ise, bu kimse, gücü yettiğinde yırtıcı hayvanlardan kaçmaya mecbur olduğu gibi, hayatını sürdürecek kadar bir şeyi yemeye mecburdur. Fakat şiddetli bir nefret meydana geldiği zaman o kimse, bu nefretten dolayı muzdar (mecbur) kalmış olmaktan çıkmaz. Onun, nefret ettiği halde murdar etten yemesi gerekir. İşte bu noktada "vâcip oluş" tahakkuk etmiş olur.

Cenâb-ı Allah'ın, âyetin sonunda, إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Şüphesiz Allah gafûr ve rahîmdir"* buyurmasında bir müşkillik vardır. O da şudur: Allahu Teâlâ, *"Ona bir günah yoktur"* dedikten sonra, bunun peşi sıra *"Allah gafûrdur ve rahîmdir"* demesi nasıl uygun düşer? Çünkü mağfiret, günah olduğu zaman söz konusudur?

Buna şu bakımlardan cevap verilir:

a) Haramlığı gerektiren şey, hem ölü (murdar) hayvan, hem de kan hakkında mevcuttur. Fakat buna zıt bir durum meydana geldiği için, haramlık ortadan kalkmıştır. İnsan, haramlığı gerektiren şey kendisinde bulunan bir yiyeceği yediği için, Allah önce ona olan mağfiretini, daha sonra da rahmetini zikretmiştir. Bu, "Benim size olan rahmetimden dolayı, onu size mubah kıldım" demektir:

b) Belki de mecbur kalan kimse, ihtiyacından fazla yiyeceği için, Cenâb-ı Hak, o fazlalığı yemesinden dolayı işlemiş olduğu günahı bağışlayacağı için gafûr; ihtiyacı kadarını yemesini mubah kıldığı için de rahîmdir.

c) Allahu Teâlâ, ahkâmını açıklayınca, peşinden kendisinin gafûr ve rahîm olduğunu hatırlatmıştır. Çünkü O, tevbe ettiklerinde günahkârları bağışlar, Allah'ın hükümleri gereğince devamlı itaat edenlere de rahmet eder.

Bu âyet hakkındaki ikinci husus, âlimlerin bu âyetten çıkardıkları fıkhî meselelerdir. Bunlar da bazı fasıllara göre sıralanmıştır.

Bakara, 173. Âyetten Çıkarılan Fıkhî Meseleler

Birinci Fasıl
Meyte (Murdar Hayvan Eti) ile İlgili Şeyler Hakkındadır

Bu hususta sözler, bir giriş ile birçok maksat şeklinde sıralanmıştır:

Mukaddime: Burada üç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, a'yâna (yani varlıkların kendisine) izâfe edilen tahrimin, mücmelliği gerektirip gerektirmediği hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Kerhî** şöyle demiştir: "Bu, mücmelliği gerektirir. Çünkü a'yânın helâl veya haram olarak nitelendirilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla mutlaka "helâl" ve "haram" sıfatlarını a'yân hakkındaki fiillerimizden bir fiile vermek gerekir. O a'yân hakkında bizim fiillerimizin hepsi haram olmaz. Çünkü a'yânı kendimizden uzaklaştırmak ve bir mekâna tecâvüzden uzaklaştırmak bizim onun hakkındaki fiillerimizden biridir. Bu da haram değildir. O halde, bu haram oluşu, mutlaka hususî bir fiile vermek gerekir. Fiiller birbirinden evlâ değildir. O halde, âyetin mücmel (yani manası tam açık olmayan) olması gerekir."

Âlimlerin çoğu ise, bu izafe edilişin mücmel olmadığı, aksine bu lâfzın örfte, bu cisimler hakkında tasarrufta bulunmanın haram olduğunu ifâde ettiğini ısrarla söylemişlerdir. Nitekim zatlara (varlıkların kendisine)

sahip olunmaz, ancak o zatlar üzerinde tasarruf etme hakkına sahip olunur. "Falan, bir câriyeye sahiptir" denildiği zaman, herkes bu ifâdeden, o kimsenin câriye üzerinde tasarruf hakkına sahip olduğunu anlar. Burada da böyledir. Bu konudaki geniş izahı, fıkıh usûlü ilminde yazılmış olan **el-Mahsûl** adlı kitabımızda yaptık.

İKİNCİ MESELE

Daha önce sunduğumuz kâide sabit olunca, âyetin, tahsis eden bir delilin istisna etmiş olduğu hususlar dışında yapılacak bütün tasarrufların haram olduğuna delâlet etmesi gerekir.

Şâyet, "Bu, haram oluşun sırf yeme hakkında olması niçin caiz olmasın? Çünkü bu hususa şunlar da delalet etmektedir:

1) Meytenin haram kılınışından örfen anlaşılan mana, onun etinin yenmesinin haramlığıdır.

2) Bu âyet, كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ *"Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin güzellerinden yiyiniz"* âyetinin peşi sıra gelmiştir.

3) Hz. Peygamber (s.a.s), Hz. Meymûne'nin koyunu ile ilgili olarak, "ölü hayvanın etinin yenmesinin haram olduğunu söylemiştir" denilirse, birincisine şöyle cevap verilir: "Biz, meytenin haram oluşundan, örfte onu yemenin haramlığının anlaşıldığını kabul etmiyoruz."

İkinci delile şöyle cevap verilir: "Bu âyet, kendi başına müstakil bir âyettir. Bundan dolayı bunun manasının, bir önce geçen âyetin manasıyla sınırlandırılması gerekmez. Aksine âyeti zâhirî manasına hamletmek gerekir."

Üçüncü delile ise şöyle cevap verilir: "Kur'an'ın zâhirî manası, haber-i vahidin ifâde ettiği hükme tercih edilir. Fakat bu sözümüz, ancak Kur'an'ın haber-i vahid ile tahsis edilmesi câiz olmadığı zaman doğrudur."

Buna şöyle de cevap verilebilir: "Müslümanlar bu haram oluş vecihlerini tanıma hususunda ancak bu âyete başvurarak öğrenirler. Böylece Müslümanların icmaının bulunması, bu âyetin, meytenin etini yemenin haram olduğunu açıklamaya has olmadığını göstermektedir." Soran kimse bu icmayı imkânsız görebilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"Meyte" lügat bakımından, niyetli bir kesme, vurma olmaksızın canlı olmaktan çıkan (ölen) hayvandır. İşte bu sebepten ötürü âlimler, "maktul" (öldürülen) ile "meyyitin" farklı olduğunu söylemişlerdir.

Şer'an ise, "meyte, kesilmeyen hayvan" demektir. Bu kesilmeyiş ya gerçekten kesilmemiş olmadır yahut da şer'î şartlara uygun olmaksızın kesilmiş olmadır. İnşaallah biz şeriate uygun kesimin şartlarını yerinde ele alacağız.

Şâyet, "Hak Teâlâ, Mâide Sûresi'nde, حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ *"Size, meyte ve kan haram kılınmıştır"* (Maide, 3) buyurmuş, daha sonra da boğularak ölen hayvanı, başına bir şeyle vurulup öldürüleni ve yüksekten düşüp ölen hayvanı zikretmiş iken, bu nasıl doğru olur? Bu, kesilmemiş olan hayvanlar içinde meyte olanlar ve olmayanların bulunduğunu gösterir...?" denirse, biz deriz ki: Belki de bu durum, İslam'ın ilk yıllarında, kelimenin asıl manasının ifâde ettiği şekilde idi. Fakat şeriat iyice yerleştikten sonra meyte, anlattığımız şekilde anlaşılmıştır. Allahu a'lem.

Bu Âyetin Hükmüne Dâhil Olan veya Olmayan Şeyler

Maksatlara gelince, bil ki bu âyetten çıkartılacak hüküm ve meselelerde iki bakımdan hata edilebilir:

1) Âyetin hükmüne dâhil olan bir şeyi, âyetin hükmünün dışında sayarak.

2) Âyetin hükmünün dışında olan bir şeyi, âyetin hükmüne dâhil sayarak...

Birinci kısımla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Şâfiî (r.a) en zâhir görüşünde, meytenin (murdar hayvanın) yünü, kılı ve kemiklerinden faydalanmanın haram olduğu hükmüne varmıştır.

İmam Malik ise, onun sadece kemiğinden istifâde etmenin haram olduğunu söylemiştir.

Fakîhlerin çoğu, domuzun kılından faydalanmanın haram olduğu hususunda ittifâk etmişlerdir. Bu fakîhler, bütün sayılan şeylerin meyte (murdar) hükmünde olduğuna delil getirmişlerdir. Binaenaleyh bundan istifade etmenin haram olması gerekir.

Biz bütün bu sayılan şeylerin meyte hükmünde olduğunu söyledik. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s): *"Canlı bir hayvandan parçalanıp ayrılan her şey meytedir."*[3] buyurmuştur. Bu hadis, kıla, kemiğe ve diğer sayılan şeylere şamildir. Bilhassa kemiğin meyte oluşuna, Hak Teâlâ'nın, مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ

3 Biraz değişik bir metinle bkz. **Ebu Davud,** Sayd, 3 (3/111); **İbn Mâce,** Sayd, 8 (2/1072).

"Çürümüş olduğu halde şu kemikleri kim diriltir?" (Yâsîn, 78) âyeti delâlet etmektedir. Bu âyete göre kemiklerin diri oldukları, sahipleri ölünce meyteye dönüştükleri sabit olur. Bu şeylerin meyte hükmünde olduğu sübût bulunca, bunlardan istifâde etmenin, حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ *"Size murdar hayvan haram kılınmıştır"* (Maide, 3) âyetinden dolayı, haram olması gerekir.

Bu görüşe karşı olan kimse, kılın ve yünün cansız şeyler olduğunu söyleyerek itiraz eder. Çünkü hayat idrak etme ve hissetmeden ibarettir. Bunlar ise kılda mevcut değildir. İşte bu sözden dolayı, İmam Malik, kılları değil de kemikleri meyte hükmünde saymıştır.

Muhalifin görüşüne şöyle cevap veririz: Hayat, âyet ve haberlerin de delâlet ettiği gibi, idrak ve hissetmeyi gerektiren şeyden ibaret değildir. Bunun âyetten delili, Cenâb-ı Hakk'ın, كَيْفَ يُحْيِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا *"Allah yeryüzünü, ölümünden sonra nasıl diriltir?.."* (Rum, 50) âyetidir.

Bunun hadisten delili ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَنْ اَحْيٰى اَرْضًى مَيْتَةً فَهِيَ لَهُ *"Kim ölü bir toprağı ihya ederse, o toprak onundur"*[4] hadisidir. Kelimelerin kullanılışında asıl olan hakikî manadır. Binaenaleyh biz, Arapçada "hayat" kelimesinin sizin söylediğiniz mânadan ibaret olmadığını, aksine hayvanların veya bitkilerin yaratılışlarındaki sıhhatten, bozulmaya, kokmaya ve parçalanmaya yüz tutmayan mu'tedil hallerinden ibaret olduğunu anlarız. Bu sabit olunca, bu hususun âyetin şümûlüne girdiği ortaya çıkmış olur.

Ebu Hanife de, Kur'an, hadis, icmâ ve kıyas'tan delil getirmiştir. Onun (kılların meyte hükmünde olmadığı) görüşüne Kur'an'dan, وَمِنْ اَصْوَافِهَا وَاَوْبَارِهَا وَاَشْعَارِهَا اَثَاثًا وَمَتَاعًا اِلٰى حِينٍ *"Onların yünlerinden, kıllarından, tüylerinden, bir vakte kadar, ticari mal ve meta (verdi)..."* (Nahl, 80) âyetini, Allah'ın nimet sadedinde zikretmiş oluşunu delil getirmiştir. Çünkü kendisinden istifâde helâl olmayan necis (pis) şey nimet olmaz.

O, hadisten Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Hz. Meymûne'nin koyunu hakkında, اِنَّمَا حُرِّمَ مِنَ الْمَيْتَةِ اَكْلُهَا *"Meytenin, yenmesi haramdır"*[5] demesini delil getirmiştir.

İcmâdan delili ise şudur: Müslümanlar tilki postlarını giyiyorlar ve onlardan külâhlar yapıyorlardı.

4 **Buhârî,** Hars, 15; **Ebu Dâvud,** İmâre, 35 (3/178).

5 **Ebu Dâvud,** Libâs, 39 (4/66); **Müslim,** Hayz, 101 (1/277).

Nehâi'den şu rivâyet edilmiştir: "Müslümanlar dabaklandığı zaman, yırtıcı hayvan postlarını ve murdar hayvan derilerini kullanmada bir beis görmüyorlardı, tüylü olup olmamasına bakmıyorlardı."

Şâfiî (r.a), **Nehaî**'nin, "كَانُوا" (idiler...) tâbirinin sahâbe-i kirâma işaret olduğunu söylemiştir. Hiç kimse, Şâfiî'ye göre, tilki postunun helâl olduğunu ve bundan dolayı o postun mubah olduğunu söyleyemez. Çünkü boğazlamak, Şafiî mezhebinde olan âlimlerce, ittifakla şart olan bir hususdur. Bu ise, tilkilerde bulunmayan bir hususdur.

Hanefî'nin kıyâstan deliline gelince bu, şudur: Çünkü bu tüyler ve kemikler, kendisinden faydalanılan şeyler olup, bunlara bozulma ve kokuşma ârız olmaz. Bu sebeple, dabaklanmış deriler gibi, bunların temiz olduklarına hükmetmek gerekir.

Domuzun Kılından Yararlanılıp Yararlanılamayacağı

Domuzun kılından istifâde etmeye gelince, fukahâ arasında, kılının pis olmadığını söyleyenler vardır ki, bu en sağlıklı görüştür.

Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: Farzet ki, "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ" âyetinin ifâde ettiği umumî mana, o ölü hayvanın yününden, kemiğinden ve diğer şeylerinden istifade etmenin de haramlığını gerektirsin. Fakat şu deliller, onlardan istifâde edileceği neticesini verir. Öte yandan hâs olan, âmm olandan önce gelir. Binaenaleyh, bu tarafa riâyet etmek daha evlâdır.

İKİNCİ MESELE

Ebû Hanife (r.a) şöyle demiştir; "Suda, akıcı kanı olmayan bir hayvan öldüğünde, su ister az, isterse çok olsun, bozulmaz.."

Bu durumda miktarı az olan su hakkında **İmâm Şafiî**'nin iki görüşü vardır: Taraftarları **Şafiî** lehine şu delilleri ileri sürdüler: Hayvanlar öldüğü zaman, murdar olurlar. Âyetin mânası gereğince kullanılması haram olur. Âyet gereğince kullanılmaları haram olunca da, onların necis, pis olduklarına hükmetmek gerekir. Onların necis olduğu hükmü sabit olunca, bu hayvanların içine düşmüş olduğu az miktardaki suyun da, necis olduğuna hükmetmek gerekir.

Hanefîler buna şöyle cevap vermişlerdir. "O hayvan murdardır. Ondan istifade etmek haramdır. Fakat sen niçin, bir hayvan böyle olunca pis olur diyorsun? Hem sonra o hayvanın pis olmasından o suyun da, o hayvan sebebiyle pis olması gerekmez."

Şafiîler, **İmam-ı Şafiî** (r.a)'nin ikinci görüşüne de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisini delil getirmişlerdir: إِذَا وَقَعَ الذُّبَابُ فِي إِنَاءِ أَحَدِكُمْ فَامْقُلُوهُ ثُمَّ انْقُلُوهُ فَإِنَّ فِي أَحَدِ جَنَاحَيْهِ دَاءً وَفِي الْآخِرِ دَوَاءً *"Bir karasinek sizden birinin kabına düştüğünde, onu iyice batırın, sonra da onu oradan atın. Çünkü sineğin bir kanadında zehir, diğer kanadında da panzehir vardır."*[6] Hz. Peygamber (s.a.s) sineği batırmayı emretmiştir. Halbuki çoğu zaman yemek sıcak olur. Bundan ötürü ona batırılan sinek ölür. Eğer bu, onun pis olmasına sebebiyet vermiş olsaydı, Hz. Peygamber bunu emretmezdi.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Deriyi Dabaklama Meselesi**

Dabaklama meselesinde fukahâ ve müctehitlerin yedi görüşü bulunmaktadır:

1) Bu hususta en geniş mezhep, **Zührî**'nin görüşüdür. Çünkü **Zührî,** bütün hayvan derilerinin dabaklanmadan önce kullanılabileceğini söylemiştir.

2) **Zührî**'yi **Dâvud ez-Zâhirî** izler. Çünkü o, dabaklanma ile bütün derilerin temiz hale geleceğini söylemiştir.

3) **Dâvud ez-Zâhirî**'yi, **İmâm Mâlik** izler. Çünkü o, derilerin içlerinin değil, yüzlerinin temiz olacağını söylemiştir.

4) **İmam Mâlik**'ten sonra **İmâm Ebu Hanîfe** gelir. Çünkü o da, domuz derisi dışında bütün derilerin dabaklanmak suretiyle temiz olacağını söylemiştir.

5) **Ebû Hanîfe**'yi **İmâm Şafiî** takip eder. Çünkü o, köpek ve domuz derisi dışındaki bütün derilerin temizlenebileceğini söylemiştir.

6) **İmâm Şafiî**'yi, **Evzâi** ve **Ebu Sevr** takip eder. Çünkü bu ikisi, sadece eti yenen hayvanların derisinin temizlenebileceğini söylemişlerdir.

7) Bunları da, **Ahmed İbn Hanbel** (r.a) izler. Çünkü o da şöyle demiştir: "Dabaklansa da, meytenin hiçbir şeyi temiz olmaz." O, âyetten ve hadisten buna dair delil getirmiştir. Âyetten delili "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ" (Maide, 3) âyetidir.

Cenâb-ı Allah bu âyette, mutlak bir şekilde meytenin haram kılındığını beyan etmiş, onu herhangi bir durumla kayıtlamamıştır.

Hadisten delili ise, **Abdullah İbn Hakîm**'in şu sözüdür: "Hz. Peygamber (s.a.s)'in, vefat etmeden önce bize, meytenin dabaklanmamış derisinden ve sinirlerinden istifâde etmememizi isteyen bir mektubu gelmişti."

6 **Buhari,** Tıb, 58; **Ebu Davud,** Et'ıme, 49 (3/365).

Bu görüşte olmayanlar, bu âyete delil olarak tutunmaya mukabil şu cevabı vermişlerdir: Umumi bir âyetin haber-i vahid ve kıyas ile tahsis edilmesi caizdir. Burada ikisi de bulunmaktadır. Haber-i vâhid, Hz. Peygamber'in, أَيُّمَا إِهَابٍ دُبِغَ فَقَدْ طَهُرَ "Hangi deri dabaklanırsa o temiz olur"[7] sözüdür. Kıyasa gelince, bu şudur: Dabaklanma, deriyi sağlığındaki hale dönderir. Nasıl o sağlığında temiz idiyse, dabaklanmadan sonra da böyle olur. Bu kıyas ve haber-i vâhid, Şafiî (r.a)'nin dayandığı iki delildir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Ölü Hayvanı, Diğer Hayvanlara Yedirerek Ondan Yararlanmak Câiz Olur mu?

Âlimler, şahine ve diğer hayvanlara yedirmek suretiyle, meyteden istifâde etmenin caiz olup olmadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Onlardan bir kısmı bunu caiz görmemiştir. Çünkü, şahine yedirildiği zaman, bu meyteden istifâde edilmiş olur. Halbuki âyet-i kerime, meyteden istifâde etmenin haramlığına delâlet etmektedir. Ama şahin kendiliğinden o meyteyi yerse, onu engellememiz gerekir mi, gerekmez mi meselesine gelince, bunda iki ihtimal vardır:

BEŞİNCİ MESELE

Âlimler, meytenin içyağı ve et yağından, aydınlanmada istifâde edilip edilemeyeceği hususunda ihtilâf etmiştir. Bu durumda bakılır; eğer o yağ, canlı iken helâl olan veya cinsi içinde helâl olan bir hayvanın bulunduğu bir hayvanın yağı ise, âyetin zâhiri bunun kullanılmamasını gerektirir. Eğer böyle olmazsa, o zaten "meyte'nin hükmünün dışında kalır. Bu âyeti kerimenin zâhirinin dışında olan bir delil de bunu haram kılar. Nitekim **Atâ İbn Câbir**'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) Mekke'ye gelince kendisine, iç ve et yağlarını toplayan kimseler gelerek, "Ya Resûlallah, biz ister "meyte"den isterse kesilerek öldürülmüş hayvandan olsun, iç yağları topluyoruz; ve bunu sırf deri ve gemiler için yapıyoruz" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): لَعَنَ اللهُ الْيَهُودَ حُرِّمَتْ عَلَيْهِمِ الشُّحُومُ فَبَاعُوهَا وَأَكَلُوا أَثْمَانَهَا *"Allah Yahûdilere lanet etsin; onlara iç yağları haram kılınınca, onlar bu sefer bu yağları satarak bedellerini yediler"*[8] buyurur. Böylece Hz. Peygamber onları bundan nehyetti ve onlara Cenâb-ı Hakk'ın, o iç yağlarını mutlak olarak haram kılmasının, onları yemenin

7 Aynı manada, **Müslim,** Hayz, 106; **Ebu Dâvud** 39 (4/66)

8 **Buhâri,** Tefsir, 6; **Müslim,** Müsâkât, 71-74 (3/1207); **Tirmizi,** Buyû, 60 (3/591) (Benzer bir metinle).

haram olmasını gerektirdiği gibi, satılmasının da haram kılınmış olmasını gerektirdiğini haber vermiştir.

***ALTINCI MESELE:* Ölü Balık ve Çekirge**

Âyetin zâhiri, balığın ve çekirgenin de haram olmasını gerektirir. Ne var ki bu iki şey, İbn Ömer'den gelen bir haberle tahsis olunmuştur. Bu habere göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: أُحِلَّتْ لَنَا مَيْتَتَانِ وَدَمَانِ أَمَّا الْمَيْتَتَانِ فَالْجَرَادُ وَالنُّوْنُ وَأَمَّا الدَّمَانِ فَالطِّحَالُ وَالْكَبِدِ *"Bize iki meyte ve iki kan helâl kılınmıştır. İki meyteye gelince, bunlar çekirge ile balıktır. İki kana gelince, bunlar dalak ile ciğerdir"*[9]

Yine Câbir'den, gelen uzunca bir kıssada onun şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Deniz, kıyılara balık atmıştı.. Derken, insanlar on beş gün bu balıklardan yediler.. Döndükleri zaman bunu Hz. Peygamber (s.a.s)'e haber verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) *"Yanınızda, ondan bana yedireceğiniz bir şeyler var mı?"* dedi ve denizin durumuna dair şunu söyledi: هُوَ الطَّهُوْرُ مَاؤُهُ الْحِلُّ مَيْتَتُهُ *"O suyu temiz; meytesi de helal olandır."*[10]

Yine Hz. Peygamber'den, balığın helâl olduğu tevatüren sâbit olmuştur. Âlimler, suyun yüzüne çıkan balıklar hakkında ihtilâf etmişlerdir. Suyun yüzüne çıkan balık da, suda kendiliğinden ölen balıktır. Bu sebeple İmâm Malik ve Şafiî (r.a), bu balığı yemede herhangi bir sakıncanın bulunmadığı hükmünü vermişlerdir.

Ebû Hanife, arkadaşları ve **Hasan İbn Salih** ise, bunun mekrûh olduğunu söylemişlerdir.

Sahabe-i kirâm da bu meselede ihtilâf etmişlerdir. **Ali** (r.a)'den, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Deniz ürünlerinden, kendiliğinden ölenleri yemeyiz." Bu, aynı zamanda **İbn Abbas** ve **Câbir İbn Abdullah**'tan da rivâyet edilmiştir.

Ebu Bekir es-Sıddîk (r.a) ile **Ebû Eyyûb**'dan bunun mubah olduğu nakledilmiştir.

Ebu Bekr er-Razi, Cabir İbn Abdillah'tan değişik rivâyetler nakletmiştir. Bu rivâyetlerden birinde, Hz. Peygamber'in şöyle dediği nakledilmiştir:

9 **İbn Mâce**, Et'ime 31 (2/1103).

10 **Tirmizi,** Taharet, 52 (1/101); **Ebu Dâvud,** Taharet, 41 (1/21).

مَا أَلْقَى الْبَحْرُ أَوْ جَزَرَ عَنْهُ فَكُلُوهُ وَمَا مَاتَ فِيهِ وَطَفَا فَلَا تَأْكُلُوهُ *"Denizin kıyıya attığı veya kendisinden tecrit edip attığı şeyleri yiyiniz; ama denizde ölüp de suyun yüzüne çıkanları ise yemeyiniz"*[11]

Şafiî (r.a), âyet, haber ve aklî delillerle istidlâl etmiştir. Şafiî'nin âyetten delili Cenâb-ı Hakk'ın, أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ *"Size denizin avı ve onun taamı helâl kılındı"* (Maide, 96) âyetidir. Ölüp de suyun yüzüne çıkan balık da, denizin taâmındandır. Bu sebeple helâl olması gerekir.

Haberden delili ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, أُحِلَّتْ لَنَا الْمَيْتَتَانِ السَّمَكُ وَالْجَرَادُ *"Bize iki meyte helâl kılınmıştır: Balık ve çekirge."*[12] Buradaki ifâde mutlaktır.

Yine Hz. Peygamber'in denize dair söylediği şu sözdür:

هُوَ الطَّهُورُ مَاؤُهُ الْحِلُّ مَيْتَتُهُ *"O (yani deniz) suyu temiz, meytesi helâl olandır."* Hz. Peygamber'in bu ifâdesi de umumîdir.

Enes (r.a)'den Hz. Peygamber (s.a.s)'in, كُلُّ مَا طَفَا عَلَى الْبَحْرِ *"Ölüp de, denizin üzerine çıkan şeyleri ye!"* dediği rivâyet edilmiştir.

***YEDİNCİ MESELE:* Ölü Olarak Bulunan Çekirge**

Allah her ikisinden de razı olsun **Şafiî** ve **Ebu Hanife,** yakalanan ve ölü olarak bulunan çekirgelerin hepsini yemede bir sakınca olmadığını söylemişlerdir.

İmâm Malik (r.a)'den ise, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Ölü olarak bulunan çekirgeyi yemek helâl değildir. Diri olarak yakalanıp başı koparılan ve kavrulan çekirge ise yenilir. Diri olarak yakalanıp da, unutularak ölen çekirge ise yenilmez." İmâm Mâlik'in delili âyetin zâhiridir.

İmam Şafiî ile **İmâm Ebu Hanife**'nin delilleri ise, Hz. Peygamber'in, *"Bize iki meyte, balık ve çekirge helâl kılındı"* beyanıdır. Böylece, bu ikisini mutlak mânaya hamletmek gerekir. Bununla, onun başının koparılması, eğer bir kesme ve boğazlama الذَّكَاة kabul edilirse, bu onun meyte olmaması hususunda kesilmiş koyun gibi olduğu ortaya çıkmış olur. Böylece de Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Bize iki meyte helâl kılındı.."* sözünün mânası kalmaz.

Abdullah İbn Ebî Evfâ (r.a) şöyle demiştir: Hz. Peygamber'le beraber yedi savaşta bulundum. Biz bu savaşlarda hep çekirge yedik, başka bir şey yemedik. Rasûlullah, çekirgenin öldürüleni ile kendiliğinden öleni arasında bir fark gözetmedi.

11 **Ebu Dâvud,** Et'ıme, 35 (3/358); **İbn Mâce,** Sayd, 18 (2/1082).

12 **İbn Mâce,** Et'ime, 31 (2/1103).

SEKİZİNCİ MESELE: **Kesilen Hayvanın Karnından Çıkan Ölü Cenin**

Âlimler, annesinin kesimini müteakip, ölü olarak annesinin karnından çıkan cenîn hususunda ihtilâf etmişlerdir.

Ebu Hanife şöyle demiştir: O yenilmez; eğer, annesinin karnından diri olarak çıkarsa, kesilir ve yenilir.. Bu **Hammâd**'ın görüşüdür.

İmâm Şafiî, Ebu Yusuf ve **İmâm Muhammed** ise, bunun etinin yenileceğini söylemişlerdir. Bu görüş **Hz. Ali, İbn Mes'ûd** ve **İbn Ömer**'den rivâyet edilmiştir.

İmâm Malik ise şöyle demiştir: Eğer uzuvları tam teşekkül etmiş ve tüyleri de bitmişse yenilir. Aksi halde yenilmez. Bu **Saîd İbn el-Müseyyeb**'in görüşüdür.

Ebu Hanife bu âyetin zahiriyle istidlâl etmiş ve onun meyte olduğunu söylemiştir. Bu sebeple de haram olması gerekir, demiştir.

İmam Şafiî ise, "Ben âyetin umûmiliğini, haber ve kıyasla tahsis ederim" demiştir.

Bu konudaki habere gelince, bu bizim, kesilmiş olan şeyin mubah olduğunda icmâ etmiş olmamızdır. Bu cenîn de kesilmiştir, çünkü Ebu Said el-Hudrî, Ebu'd-Derdâ, Ebu Ümâme, Ka'b İbn Mâlik, İbn Ömer, Ebu Eyyûb ve Ebû Hureyre (r.a), Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmişlerdir: ذَكَاةُ الْجَنِينِ ذَكَاةُ أُمِّهِ *"Ceninin kesilmesi, annesinin kesilmesidir."*[13] Bunun izahı şöyledir: Kesmenin, mubahlığın sebebi oluşu, şer'î bir hükümdür. Böylece annesinin kesilmesiyle, cenînin de şer'an kesilmiş addedilmesi câizdir.

Hanefîler şu şekilde cevap vermişlerdir: Hz. Peygamber'in, *"Ceninin kesilmesi, annesinin kesilmesidir"* sözüyle, annesinin kesilmesinin, onun da kesilmesi olduğunu ve yine, annesinin kesilmesi gibi, onun da kesilmesinin gerektiğini murat etmiş olması da muhtemeldir. Böylece de, kesilmeden onun etinin yenilmeyeceği murat edilmiş olur. Bu Hak Teâlâ'nın tıpkı: وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ *"Ve, genişliği gökler ve yerler gibi olan bir cennete... (koşun)"* (Âl-i İmran, 133) sözü gibidir. Bunun mânası, "göklerin ve yerin genişliği gibi olan.." demektir. Yine bir kimsenin, "قَوْلِى قَوْلُكَ" ve "مَذْهَبِى مَذْهَبُكَ" demesi gibidir. Bunun manası, "Benim sözüm, senin sözün gibidir" ve "Benim görüşüm, senin görüşün gibidir" demektir. Şair de,

فَعَيْنَاكِ عَيْنَاهَا وَجِيدُكِ جِيدُهَا

13 **Ebu Davud**, Edahî, 17 (3/103).

"Senin gözlerin, o sevgilimin gözleridir; gerdanınsa, onun gerdanı..." demiştir.

Bu anlattıklarımız sabit olunca, bu iki ihtimalden birisi, onun kesilmesinin gerekliliği ve onun kesilmeden yenilmemesidir. Diğeri ise onun annesinin kesilmesinin, onu yemeyi mubah kılmış olmasıdır. Durum böyle olunca, hükmü tahsis etmek câiz olmaz. Aksine onu âyete uygun bir manaya hamletmek gerekir.

Şafiî (r.a) Hanefilere şu yönlerden cevap verir:

a) Sizin söylediğiniz ihtimale göre mutlaka bir takdir yapmak gerekir. O da cenînin kesilmesinin, annesinin kesilmesi "gibi" olmasıdır. Takdir etmek, aslolan şey değildir.

b) O, annesinin karnında olduğu sürece "cenîn" diye adlandırılır. Doğunca, artık ona "cenîn" denmez. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s), onun cenin olması durumunda onun kesilmiş sayılacağını söylemiştir. Bu sebeple, onun bu durumda iken, annesinin kesilmesi ile kesilmiş sayılması gerekir.

c) Eğer hadis, senin söylediğin, "O, eğer anasının karnından diri olarak çıkarsa, kesilmesi gerekir" manasına hamledilirse, bir manası kalmaz. Çünkü bunun böyle olduğu, bu hadis gelmezden önce de malum idi.

d) **Ebu Sa'id** (r.a)'den rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s)'den anasının karnından ölü olarak çıkartılan cenin hakkında sorulduğunda O, إِنْ شِئْتُمْ فَكُلُوهُ فَإِنَّ ذَكَاتَهُ ذَكَاةُ أُمِّهِ *"İsterseniz onu yiyebilirsiniz. Çünkü anasının kesilmesi, onun kesilmesi yerine de geçer"* buyurmuştur.

Şafiî'nin kıyastan delili birkaç yöndendir:

a) Biz, bir kimse hanımının karnına vursa, hanımı da ölse ve karnındaki cenin ölü olarak ana karnından dışarı atılsa, o cenine ait bir hükmü olmadığına; eğer çocuk diri olarak çıkıp sonra ölürse, ondan dolayı, annesine bakılmaksızın, gurre[14] cezâsı gerekmesi hususunda kendine ait müstakil olduğunda ittifak ettik. Tıpkı bunun gibi, hayvanların ceninleri de, annesi kesildiği için ölüp, dışarı ölü olarak çıktıklarında, kesilme hususunda annesine tâbi olmuş olur. Eğer diri olarak çıkarsa, o zaman kesilmeden yenmez.

14 **Gurre,** tam diyetin yirmide biri kadar olan bir para cezasıdır.

b) Cenin, anasının karnında olduğu müddetçe, anasının bir uzvu gibi sayılır. Bu sebeple, anasının diğer uzuvları gibi, anasının kesilmesiyle, onun da helâl olması gerekir.

c) Yavrunun, kesilme hususunda annesine tâbî sayılması gerekir. Tıpkı âzâd edilmede, ümm-ü veled olmada, mükâtebe ve diğer hususlarda çocuğun anasına tâbî olduğu gibi...

DOKUZUNCU MESELE: **Diri Bir Hayvandan Koparılan Parçalar**

Diri olan bir hayvandan koparılacak olan parçalar haramdır. Çünkü o parçalar meyte hükmündedir. Binaenaleyh onların haram olması gerekir. Koparılan parçanın meyte olduğunu aklî ve naklî delillere dayanarak söyledik. Naklî delilimiz, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَا أُبِينَ مِنْ حَيٍّ فَهُوَ مَيِّتٌ *"Diri hayvandan koparılan parça, meyyittir"*[15] hadisidir.

Bunun aklî yönden delili ise, o parçanın, elem ve lezzetleri idrâk ettiği için diri olması; koparılınca da bu vasfın kaybolmasıdır. Bu sebeple o parça, meyte haline dönüşmüş, murdar olmuştur. Binaenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ *"Size meyte haram kılındı"* (Maide, 3) âyetinden dolayı haram olması gerekir.

ONUNCU MESELE: **Eti Yenilmeyen Hayvanların Derisi**

Âlimler, eti yenilmeyen hayvanların kesilmesi durumunda, derisinin temiz olup olmayacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir.

Şâfiî (r.a)'ye göre, deri temiz olmaz... Çünkü bu kesme işi, etini yemenin helâl olmasını gerektirmez. Bu sebeple, derisinin de temiz olmaması gerekir. Bu, tıpkı bir Mecûsinin bir hayvanı boğazlaması durumunda verilen hükmü olmaktadır.

Ebu Hanife'ye göre ise, bu hayvanın derisi temiz olur.

İkinci kısımla, yani âyetin hükmüne dâhil olmadığı halde, âyetin hükmüne dahil sayılan kısımla ilgili olarak birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Bir Sıvının İçinde Ölen Hayvan**

Bil ki Hak Teâlâ'nın, إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ *"O (Allah), size meyteyi ve kanı haram kıldı"* âyeti ile, وَحُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ *"Size, meyte haram kılındı"* (Maide, 3) âyeti, sıvı şeylerin içinde bir şey öldüğü zaman, o sıvının haram sayılmasını gerektirmez. Ancak bu âyetler meytenin kendisi ile, onunla birlikte olan şeylerin haram olduğunu gösterir. Dolayısı ile hayvanın içinde

15 **İbn Mâce,** Sayd, 8 (2/1072); **Ebu Dâvud,** Sayd, 3 (3/111), (Aynı manada).

öldüğü sıvı, "meyte" diye adlandırılamaz. Dolayısıyla da âyetteki haram kılma, buna şamil olmaz. Mesela yağın içine fare düşüp orada ölse, "haram oluş" ifâdesi, yağı içine almaz. Zâhir olan budur. Bu babda, söz iki kısımda dönüp dolaşır:

1) Meyte ile birlikte olduğu için pis olan şey, haram olur. Pis olmayan şey ise haram olmaz.

2) Pis olan şeyi temizlemenin yolu nedir?

İKİNCİ MESELE: **Kaynayan Suya Düşen Kuş**

Abdullah b. Mübarek, Ebu Hanîfe'ye, kaynamakta olan tencerenin içine düşüp de ölen bir kuşun hükmünü sorduğunda, **Ebu Hanife,** talebelerine: "Bu hususta görüşünüz nedir?" dedi. Onlar da ona, **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilen şu şeyi hatırlattılar: "Et, yıkandıktan ve pis deriden iyice temizlendikten sonra yenilebilir." Bunun üzerine **Ebu Hanife,** "Bu rivâyette olduğu gibi, tencere kaynamadığı zaman düşmesi durumunda bu şekilde hükmederiz. Eğer o hayvan tencere kaynarken onun içine düşerse, ne o kuşun eti yenilir, ne de çorba içilir" dedi. İbn Mübarek, "Bunu nerden çıkardın?" deyince de o şöyle dedi: "O kuş, tencereye kaynarken düşüp de öldüğünde, meyte oluş hükmü ete geçmiş olur. Fakat o tencere kaynamadığı esnada, onun içine düşüp öldüğünde, meyte hükmü ete sızar. İbn Mübarek, onun elini tekrar tekrar sıktı ve "İşte mezheb budur" dedi. İbn Mübarek bunun bir benzerini de **Hasan Basri**'den rivâyet etmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Murdar Koyunun Sütü**

Ebu Hanife "murdar koyunun sütü ile ondan yapılacak peynirin temiz olduğunu söylemiştir.

İmam Şafiî ile **İmam Malik** bu sütün ve peynirin helâl olmayacağını söylemişlerdir.

el-Leys ise murdar tavuktan çıkan yumurtanın yenilmeyeceğini söylemiştir.

Bil ki **Şâfiî** (r.a), bu meselede, "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ" âyetinin zâhirine tutunmamıştır. Çünkü süte, meyte denemez. Bu sebeple, bu hususta müspet, menfi başka bir delile başvurmak gerekir. Şafiî'nin dayanağı şudur: Bir kapta bulunan süte, murdar hayvanın bir parçası düşse necis olur. Tıpkı bunun gibi, o süt hayvanın memesinde iken, hayvan ölürse durum aynı olur. Peynirdeki ihtilâf da aynı şekildedir.

Yumurta tavuğun karnından çıkarıldığında yıkanırsa temiz olur ve yenmesi helâldir. Çünkü yumurtanın kabuğu sertleştiği zaman, yenilen kısmı ile meyte arasında bir engel meydana getirir. İşte bundan dolayı o helâldir. Bu sebepten ötürü, eğer yumurta tam oluşmamış ise haram olur.

Meyte, Necis midir?

Biz bu faslı, bu iki kısım arasında müşterek olan birkaç mesele ile tamamlayalım:

BİRİNCİ MESELE

Kelâmcılar meytenin, "ölüm" manasına gelip gelmediğinde ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, ölümün hayatın zıddı manasına geldiğini, Allah'ın, اَلَّذِى خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ *"(O Allah), ölümü ve hayatı yaratandır"* (Mülk, 2) âyetine dayanarak söylemişlerdir. Bazıları ise, ölümü, hayatı kabul etmek şânından olan bir şeyden hayatın yok olup gitmesi olarak anlamışlardır. Bu, doğruya daha yakındır.

İKİNCİ MESELE

Âlimler "meyte"nin haram olmasının, onun necasetini, pis olmasını gerektirip gerektirmediği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Doğrusu şu ki, faydalanmanın haram olması, necâseti (pis olmayı) gerektirmez. Çünkü aklen, ondan faydalanmanın da haram olması imkânsız değildir. Ama, ona bitişik olandan istifâde etmek de helâl olabilir. Ama ne var ki, icmâ ile meytenin pis olduğu sabit olmuştur.

İkinci Fasıl
Kanın Haram Edilmesi Hususundadır

Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Şafiî (r.a), ister akıcı olsun isterse akıcı olmasın, bütün kanları haram kabul etmiştir. **Ebu Hanife** ise, balığın kanının haram olmadığını söylemiştir.

Şafiî, Hak Teâlâ'nın, اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ *"(Cenâb-ı Hak) muhakkak ki size meyteyi, kanı ve domuz etini haram kılmıştır"* âyetinin zâhirine sarılmıştır. İşte, bu kandır ve dolayısıyla haram kılınması gerekir..

Ebu Hanife ise, O'nun, قُلْ لَا اَجِدُ فِى مَا اُوحِىَ اِلَىَّ مُحَرَّمًا عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ اِلَّا اَنْ يَكُونَ مَيْتَةً اَوْ دَمًا مَسْفُوحًا *"De ki, bana vahyolunanlar içinde, kendisini yiyene yemesi haram olan şeyler olarak, ben sadece murdar eti veya akan kanı*

buluyorum" (En'âm, 145) âyetiyle istidlâl etmiş, böylece âyette sayılan muharremâttan başka haram şeylerin bulunmadığını açıklamıştır. Buna göre "akıcı" olmayan kanın, bu âyetin muktezasınca haram olmaması gerekir. O halde bu âyet, hâstır. Hak Teâlâ'nın, "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ" âyeti ise (Maide, 3) âmdır. Hâs olan âmdan önce gelir.

Şâfiî (r.a)'ye göre ise Hak Teâlâ'nın, "قُلْ لَا اَجِدُ فِى مَا اُوحِىَ اِلَىَّ مُحَرَّمًا" âyetinde, bu âyette zikredilenlerden başka diğer şeylerin helâl kılındığına dair herhangi bir delâlet bulunmamaktadır. Tam aksine, Allahu Teâlâ'nın bunları haram kılmasından başka bir açıklamada bulunmadığına delâlet eder. Bu ise, bundan sonra O'nun, burdakilerin dışındaki bazı şeyleri haram kıldığını açıklamasıyla çelişmez. Buna göre muhtemelen, Cenâb-ı Hakk'ın, "اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ" âyetinden sonra nâzil olmuştur. Böylece bu, ister akıcı olsun, isterse olmasın, kanın haram kılındığını beyan etmiş olur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bütün kanların haram kılındığına ve onların necis olduğuna hükmetmek gerekir. Binaenaleyh, mümkün olduğu kadar kanı etten izâle etmek gerekir. Balık hakkında da böyledir. Suya ve elbiseye düşen herhangi bir kan, o içine düşmüş olduğu şeyi necis kılar.

İKİNCİ MESELE

Âlimler Hz. Peygamber'in, *"Bize iki meyte ve iki kan; dalak ve ciğer helâl kılındı"* sözü hakkında ihtilâf etmiş, dalak ile ciğere kan isminin verilip verilemeyeceğini incelemişlerdir. Böylece de bunları kan hükmünden istisna etmek doğru olur mu, olmaz mı şeklinde düşünmüşlerdir. Âlimlerden, bunu kabul etmeyenler vardır. Çünkü ciğer, et yerine geçer. Dalak da böyledir. Bunların kan diye nitelendirilmesi ise, bir teşbihten dolayıdır. Onlardan bazıları ise bunların, pıhtılaşmış kan gibi olduklarını söylemişler ve buna hadisten delil getirmişlerdir.

Üçüncü Fasıl
Domuzun Hükmü Hakkındadır

Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ümmet domuzun bütün parçalarının haram olduğunda ittifak etmişlerdir. Allahu Teâlâ, onun özellikle etini zikretmiştir; çünkü en çok istifâde onun etindendir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ *"Cuma günü namaza çağırıldığınız zaman, Allah'ın zikrine koşun ve alış-verişi terk edin"* (Cuma, 9) âyeti gibidir. Alış-veriş, insanlar

nezdinde mühim olan şeylerin en mühimlerinden olduğu için, özellikle burada alış-veriş zikredilmiştir.

Domuzun kılına gelince, ümmet her ne kadar onun haram ve necis olduğunda icmâ etmişlerse de, o, bu âyetin zâhirinin hükmüne dâhil değildir.

Âlimler, domuzun kılından ayakkabı dikiminde istifâde edilip edilemeyeceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Ebu Hanife** ve **İmâm Muhammed,** caiz olduğunu; **İmâm Şafiî** (r.a) ise caiz olmadığını söylerlerken, **Ebu Yûsuf** da, "Onunla dikişmeyi hoş görmem" demiştir. **Ebû Yûsuf**'tan, bunu mubah gördüğü de rivâyet edilmiştir

Ebu Hanife ve **İmâm Muhammed**'in delilleri şudur: Biz Müslümanların, onlardan herhangi bir yadırgama söz konusu olmaksızın, ayakkabıcıların domuzun kılını kullanmalarını kabul ettiklerini görmekteyiz. Diğer bir husus ise, ihtiyacın bunu gerektirmiş olmasıdır.

Şafiî, sakınılması güç olduğu için, pire kanlarının elbiseyi pis etmediğini söylediği zaman, kendisiyle ayakkabıcıların ayakkabı dikmiş olmalarından dolayı, aynı şeyi domuzun kılı hususunda uygun görmeli değil miydi?

İKİNCİ MESELE

Âlimler su domuzu hakkında da ihtilâf etmişlerdir.

İbn Ebî Leylâ, İmâm Mâlik, Şafiî ve **Evzâî,** denizde olan herhangi bir şeyi yemede bir sakınca yoktur demişlerdir.

Ebu Hanife ve arkadaşları ise, yenilemeyeceğini söylemişlerdir.

Şafiî'nin delili Cenâb-ı Hakk'ın, أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ *"Size denizin avı ve onun taamı helâl kılındı"* (Maide, 96) âyetidir.

Ebu Hanife'nin delili, "Bu domuzdur; dolayısıyla Hak Teâlâ'nın, "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ" (Maide, 3) âyetiyle haram kılınmıştır" şeklindedir.

Şafiî ise şöyle demiştir: Domuz lâfzı mutlak olarak zikredildiğinde, zihnimize ve aklımıza, denizde yaşayan domuz değil de, karada yaşayan domuz gelir. Tıpkı bunun gibi, et lâfzı zikredildiğinde de, aklımıza ve zihnimize, ittifakla balığın eti değil, balığın dışındakilerin eti gelir. Bir de, su domuzu mutlak olarak domuz diye adlandırılmaz. Tam aksine, su domuzu diye adlandırılır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Domuzun kaba batmasından dolayı kabın yedi defa yıkanıp yıkanmayacağı hususunda **İmâm Şafiî**'nin iki görüşü vardır. **Birincisi:** Bunu köpeğe teşbih ederek, "Evet, yıkanır" demesidir.

İkincisi ise, "Hayır!" şeklindedir. Köpekler hakkındaki hükmü fazla ağırlaştırmak, insanları köpeklerle bir arada bulunmaktan alıkoymak içindir; halbuki insanlar domuzlarla (köpekler kadar) bir arada bulunup, içli dışlı olmazlar. Böylece ikisi arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

Dördüncü Fasıl

Allah'tan Başkaları İçin Kesilen Hayvanlardan İstifade Edilebilir mi?

Âlimlerden, bundan maksadın, putlarına kurban kesen putperestlerin kesmiş olduğu şeyler olduğunu iddiâ edenler vardır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ *"Ve dikili taşlar üzerinde kesilenler"* (Maide, 3) âyetinin ifâde ettiğidir. Bunlar, Hristiyanın, Mesîh'in ismini üzerine anarak kestiği şeyi yemenin caiz olduğunu söylemişlerdir. Bu, **Atâ, Mekhûl, Hasan el-Basrî, Şa'bî** ve **Said İbn el-Müseyyeb**'in mezhebidir.

İmam Malik, Şafiî, Ebu Hanife ve arkadaşları ise, bunun helâl olmadığını söylemişlerdir. Bunların bu hususta delilleri şudur: Hristiyanlar, Mesih'in adına kestikleri zaman onu, Allah'tan başkasının adını anarak kesmişlerdir. Binaenaleyh, bunun haram olması gerekir.

Ali İbn Ebî Talib (r.a)'in de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Yahudî ve Hristiyanları, Allah'tan başkasının adını anarak hayvan keserken duyduğunuz zaman, ondan yemeyiniz. Eğer onların böyle dediklerini duymazsanız, yiyiniz. Çünkü Allahu Teâlâ, onların kestiklerini helâl kılmış ve onların ne dediklerini bilmiştir."

Muhalifler ise, şunları öne sürmüşlerdir:

a) Allahu Teâlâ, وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ *"Ehl-i kitap'ın taamları da size helaldir"* (Maide, 5) buyurmuştur. Bu ise, âmm bir ifâdedir.

b) Allahu Teâlâ, وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ *"Ve dikili taşlar üzerinde kesilenler de..."* (Maide, 3) buyurmuştur. Böylece bu, O'nun, "وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ" ifâdesinden maksadının, "وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ" beyanından kastedilenin aynısı olduğuna delâlet eder.

c) Hristiyan, Allah'ın ismini anıp, bununla Mesîh'i murat ettiğinde, onun bunu murat etmiş olması, bunu Allah'tan başkası adına kesmiş olmakla beraber, onun kesmiş olduğu şeyin helâl olmasına mâni olmaz. İşte bunun gibi, Allah'ı zikredip Mesîh'i murat ettiği zaman, gizlediğini ortaya koyarken de, hükmün aynı olması gerekir.

Birincisine şu şekilde cevap veririz: Cenâb-ı Hakk'ın, "وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ" (Maide, 5) âyeti âmdır. "وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ" ifâdesi ise, hâstır. Hâs olan ise, âm olandan önce gelir.

İkinciye cevap: Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ" beyanı Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ" ifâdesinin tahsis edilmesini gerektirmez. Çünkü bunlar farklı iki âyet olup, aralarında bir denklik bulunmamaktadır.

Üçüncüye cevap: Biz, bâtın ile değil, ancak zâhir ile mükellef tutulduk. Hristiyan onu Allah'ın adına kestiği zaman, onun helâl olması gerekir. Çünkü bizim bâtında olanı anlamamız imkânsızdır.

Beşinci Fasıl

"إِنَّمَا" kelimesinin hasr ifâde ettiğini söyleyenler, âyetin zâhirinin, âyette sayılanların dışında herhangi bir şeyi haram kılmamasını gerektirdiği hususunda ittifak etmişlerdir. Ne var ki biz, şeriâtte âyette sayılanlardan başka diğer bazı şeylerin de muharremâttan olduğunu biliyoruz. Buna göre, "إِنَّمَا" kelimesinin zâhiriyle amel edilmemiş olur. "إِنَّمَا" kelimesi hasr ifâde etmez diyenlere gelince, böyle bir müşkil kendiliğinden zail olmuş olur.

Altıncı Fasıl
Muzdar (çaresiz kalan) Kimseler

Bu hususta birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Şafiî (r.a) şöyle demiştir: Cenâb-ı Hakk'ın, "فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ" sözünün mânası şudur:

"Kim muzdar olur da, bağy ve udvân (haddi aşmak) sıfatıyla da vasıflanmaksızın bunlardan yerse, ona günah terettüp etmez..."

Ebu Hanife ise, bunun manasının, "Her kim muzdar ulur da, başkasına sataşmaksızın ve de haddi aşmaksızın yerse ona günah yoktur..." şeklinde olduğunu söylemiştir. Böylece Ebû Hanife, bağy ve haddi aşma vasıflarını, yemeye tahsis etmiştir.

Bu ihtilâfa şu fer'i mesele dayanmaktadır: Seferiyle asî olacak olan kimse, bu ruhsattan yararlanabilir mi, yararlanamaz mı meselesidir. Buna göre **Şafiî** (r.a), "Bu ruhsattan faydalanamaz; çünkü o, haddi aşmakla nitelendirilmiştir. Dolayısıyla âyetin ruhsat ifâde eden hükmüne dâhil olmaz" demiştir. **Ebu Hanife** ise, onun bu ruhsattan istifâde edeceğini, yeme

hususunda haddi aşıp başkasına tecâvüz etmeyen bir muzdar olduğu için, âyetin muhtevasına dâhil olacağını söylemiştir.

Şafiî kendi görüşüne, hem bu âyetle, hem de aklî delil ile istidlâlde bulunmuştur. Âyetten delili şudur: Allahu Teâlâ, "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ" ifâdesiyle, bütün bu şeyleri herkese haram kılmış, sonra da bunları tecâvüz etmek ve haddi aşmakla vasıflanmamış olan muzdar bir kimseye mubah kılmıştır. Halbuki seferiyle asî olan kimse, yani yolculuğunda günah işlemeye niyetlenen kimse, bu sıfatla mevsuf değildir. Çünkü bizim, "Falanca tecavüzkâr.. değildir" sözümüz, "falanca tecâvüzkârdır" sözünün zıddıdır. Bu sözün doğru olmasında, şahsın, ister seferinde olsun ister yemesinde, isterse bu ikisinin dışında olsun, herhangi bir şeyde tecâvüzkâr olması yeterlidir. Tecavüzkâr ismi, herhangi bir iş hususunda olursa olsun, onun tecâvüzkâr olmasına uygun düşünce, o zaman bizim "Falanca **tecâvüzkâr** değildir" sözümüzün, ancak o kimse hiçbir şey konusunda tecâvüzkâr olmadığı zaman doğru olması gerekir. O halde, bizim, "غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ" sözümüz, ancak o kimsede, her bakımdan **mütecâviz** olma sıfatı bulunmadığı zaman doğru olur. Seferinde isyana niyetlenen kimse, seferiyle tecavüzde bulunmuş olur. Dolayısıyla bu kimseye, "غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ" denilmesi doğru olmaz. Ona bu isim verilemediği zaman, onun Hak Teâlâ'nın, "حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ" yasağının muhtevasında bulunması gerekir. Bu mevzuda söylenmesi gereken söz şudur:

Bu husus, seferiyle asî olacak olan kimse sebebiyle bir müşkillik arzeder. Çünkü o kimse tecâvüzkâr vasfıyla nitelendirilmiş olduğu hâlde, bu ruhsattan istifâde etmiş olur. Bu müşkili giderme hususunda biz şöyle deriz:

Bu ifâde, bazı bakımlardan tahsis edilmiş umumî bir hükümdür. Bu iki şekil arasındaki fark şudur: Ruhsat, seferde olan kimseye yardımcı olmak demektir. Yolculuk isyân maksadını taşıdığı zaman, ruhsat ma'siyete yardım etmek olur. Seferin bizzat kendisi günah olmadığı zaman, seferde bulunana yardımcı olmak, ma'siyete yardım etmek sayılmaz. Böylece iki misal arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

Kâdî ve **Ebu Bekr er-Râzî, Şafiî**'den naklen O'nun, Hak Teâlâ'nın, "غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ" *"Tecâvüz etmeksizin ve haddi aşmaksızm..."* âyetini tefsir ederken, "Müslümanların imamına başkaldırmayan ve seferinde ise, isyân gayesi taşımayan..." şeklinde söylediğini nakletmişler, daha sonra da bu ikisi, âyetin tefsirinin, "yeme hususunda tecâvüzkâr olmayan ve haddi aşmayan..."

şeklinde olmasının, Şafiî'nin zikretmiş olduğu şeyden daha evlâ olduğunu söylemişlerdir.

Bu böyledir; çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ" kaydı bir şarttır. Şart ise, müstakil olmama bakımından istisnâ gibidirler. Bu sebeple zikredilmiş olan bir hususa taalluk etmeleri gerekir. Biz, burada yemeden başka hiçbir şeyin zikredilmemiş olduğunu biliyoruz. Çünkü biz, âyetin mânasının "Kim mecbûr olur da, tecavüz etmeksizin ve haddi aşmaksızm yerse, ona herhangi bir günah yoktur" şeklinde olduğunu izah etmiştik. Durum böyle olunca, onun hiç zikredilmemiş sefere değil de, mezkûr hükmünde olan "yemeye" taalluk etmesi vâcip olur.

Bil ki, bu söz zayıftır. Çünkü biz Hak Teâlâ'nın, "غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ" ifâdesinin, kendisinde hiçbir yönden tecavüzkârlık ve haddi aşma bulunmayan kimse hakkında doğru olacağını açıklamıştık. Bu açıklamamıza, seferi sebebiyle tecâvüzkâr olmayan kimse de, zımnen girmiş olur. Biz lâfzın muayyen bir mânaya delâlet ettiğini söylemiyoruz. İfâdenin yemeye tahsis edilmesi hususu ise, zarûret olmadan yapılmış bir tahsistir. Bu sebeple bu, aslolanın hilâfına bir hareket olmuş olur.

Hem de bu sözü "yemeye" sarf etmenin caiz olmadığına şu hususlar da delâlet etmektedir:

a) Hak Teâlâ'nın, "غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ" ifâdesi, bir ızdırar, mecbûriyyet halidir. Bu sebeple kişinin, tecavüzkâr olmayıp haddi de aşmamasıyla birlikte, mutlaka bu "ızdırar" halinin devam etmesi gerekir. Eğer kişinin tecavüz edip haddi aşmamasından maksat, onun sadece yeme hususunda bu şekilde olması olsaydı, onunla birlikte ızdırar vasfının bulunması imkânsız olurdu. Çünkü, yeme hali, ızdırar vasfını geride bırakmaz.

b) İnsan, yaratılışı gereği meyte ve kanı yemekten nefret eder. Böyle olan şeyden, burada kişiyi yasaklamaya zaten gerek yoktur. Bu sebeple, şartı "yemede" haddi aşmaya hamletmek, sözü anlamsız kılar.

c) Kişinin, tecavüz etmeyip haddi de aşmaması, bağy ve udvânın mâhiyetlerinin nefyini, ortadan kalkmasını ifâde eder. Bu mahiyet ise ancak, bütün fertleri bulunmadığı zaman bulunmaz. Yeme'de haddi aşmak, bu mahiyetin fertlerinden biridir. Seferde haddi aşmak da mahiyetin fertlerinden bir başka ferttir. Böylece haddi aşmayı nefyetmek bütün cihetlerden haddi aşmanın bulunmamasını gerektirir. Bu sebeple de, bunu "yeme" fiiline tahsis etmek caiz olmaz. **Şafiî** (r.a.) ise, bu hükmü, seferde haddi

aşmayı nefyetmeye tahsis etmez. Aksine o, bunu zâhiri üzere bırakır. Ki bu da, her bakımdan tecavüzkârlığı nefyetmektir. Bu seferdeki haddi aşmanın da bulunmamasını gerektirir. O zaman da, maksadı tahakkuk etmiş olur.

d) Bizim söylemiş olduğumuz ihtimal, bir başka âyetle de kuvvetlenir. Bu âyet de, فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ *"Kim, son derece açlık durumunda çaresiz kalırsa, günaha meyletmeksizin (yiyebilir)"* (Maide, 3) âyetidir. Bu da bizim her ne suretle olursa olsun, âyetin, o kimsenin tecavüzkâr olmak ve haddi aşmakla vasıflanmamasını gerektirir, şeklindeki sözümüzdür.

Ebu Hanife (r.a) de şunlarla istidlâl etmiştir:

a) Hak Teâlâ bir başka âyette, وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ *"Kendisine kesin olarak muhtaç olduğunuz müstesna, Allah size haram kılmış olduğu şeyleri muhakkak ki açıklamıştır"* (En'âm, 119) buyurmuştur. Bu şahıs muzdardır, bu sebeple de ruhsattan faydalanması gerekir.

b) Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا *"Kendi nefislerinizi öldürmeyiniz. Allah muhakkak ki size çok merhametlidir"* (Nisa, 29) âyeti ile, وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ *"Kendinizi ellerinizle tehlikeye atmayınız"* (Bakara, 195) âyetidir. Yemekten imtinâ etmek, nefsi öldürme hususunda bir sa'yü gayret gösterip, o nefsi tehlikeye atmak demektir. Bu sebeple, bunun haram kılınmış olması gerekir.

c) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, mukîm kimseye bir gün bir gece; misafire ise üç gün üç gece müsaade ettiği rivâyet edilmiştir. Böylece o, isyankârla itaatkârı birbirinden ayırmamıştır.

d) Seferiyle isyâna niyetlenmiş olan kimse, uyuyup, böylece bir boğulma ve yanmak tehlikesiyle yüz yüze geldiğinde, namazda olan ve orada bulunan kimseye, o kimseyi boğulmak veya yanmaktan kurtarmak için, namazını kesmesi vâcip olur. O kimseye bu durumda, bir canı kurtarmaya sa'yü gayret göstermesi, haydi haydi evlâ olur.

e) Fil, ısıran deve, yılan ve akrep gibi helâk olma sebeplerini defetmesidir. Hatta bu ona vâciptir. Burada da böyledir.

f) Seferi ile âsî olan kimse, mecbur kaldığı zaman, bir başka adam ona malından bir parçasını mubah kılarsa, bu mal ona helâl olur, hatta onu alması gerekir. Burada da böyledir. Bu iki meselenin müşterek noktası, insanın kendisinden zararı defetmesidir.

g) İnsanların zararını gidermek için yardım etmek, vâcip olma bakımından, insanın kendisinden zararı gidermesinden daha büyüktür. İşte bunun gibi, kişi âsî de olsa bu yemesi sebebiyle kendisinin helâkini (ölümünü) önlemesi de böyledir.

h) Zarûret, başkasının rızası olmasa da yiyeyeceğinden almayı mubah, hatta bunu vâcip kılar. Eğer bir mecburiyet olmasaydı, o başkasının malını almak haram olurdu. İşte burada da böyledir.

Şafiî, âyetin umûmî manasına sarılmaya karşı şu cevabı vermiştir: "Ruhsattan istifade etmeye engel olan delilimiz, onların ruhsattan istifâde etmenin gerekli olduğunu gösteren delillerinden daha ehass (husûsîdir)" Hâs olan delil, âmm olan delile tercih edilir.

O, onların kıyâsî delillerine de şöyle cevap vermiştir: "O kimsenin, bu ruhsattan istifâde etmesi, ancak tevbe ile mümkündür. Tevbe etmediği müddetçe, kendisine karşı suç işlemiş olur. Sonra onların yaptıkları izahlar, daha güçlü bir izah ile tezat teşkil eder. O izah da şudur: Ruhsat, yolculuk hususunda bir yardımdır. Yolculuk, günah işleme maksadıyla olunca, ruhsat günah işlemeye karşı bir yardım olmuş olur. Bu ise imkânsızdır. Çünkü günah işlemek yasaktır. Yardım etme ise, bu durumda günah işlemek için bir gayret sarf etmek olur. O halde bu ikisini bağdaştırmak bir tezat olur. Allah en iyisini bilir.

İKİNCİ MESELE

Şâfiî, Ebu Hanife ve talebeleri, "Muzdar kimse, meyteden ancak hayatını sürdürecek kadar (ölmeyecek kadar) yer" demişlerdir.

Abdullah b. Hasan el-Anberi ise, "Muzdar (mecbur kalmış) kimsenin, o murdar hayvandan açlığını giderecek kadar yiyebileceğini" söylemiştir.

İmâm-ı Malik, böyle bir kimsenin, o meyteden doyuncaya kadar yiyebileceğini ve ondan biraz azık bile alabileceğini, ileride o azığa ihtiyacı olmazsa atacağını söylemiştir.

Âyetin delâlet ettiği mana hususunda, doğruya en yakın olan, ilk söylediğimiz görüştür. Çünkü ruhsatın sebebi mecbur olma durumunda ortaya çıkar. Mecbur olma hali ortadan kalkınca, ruhsat da ortadan kalkar. Meselâ, muzdar olan kimsenin, helâl bir yiyecek bulduğunda, meyteden yemesi câiz değildir. Çünkü helâl bulunduğu için, o meyteyi yeme mecburiyeti ortadan kalkar. Mecburiyet halinde meyteden ihtiyaç kadar yemek, mecburiyeti kaldırdığı için, durum aynı olur. O halde, bundan fazlasını

yemek haramdır. Bu hususta, **el- Anberi**'nin dediği şekilde açlığı giderecek kadar yeme görüşüne itibar edilmez. Çünkü, eğer yememesi durumunda bir tehlike yoksa, açlık, işin başında meyteden yemeyi mubah kılmaz. Burada da böyledir. O kimsenin yanında hayatını sürdürmesine yetecek kadar bir yiyecek bulunduğunda, onun meyteden yemesinin câiz olmaması da yine buna delâlet eder. O kimse, yanındaki yiyeceği yiyip, ölme korkusu ortadan kalkınca, onun ayrıca meyteden yemesi câiz değildir.

Yine meyteden, tehlikeyi atlatacak kadar yediği zaman insana, daha fazlasını yemesinin haram olması gerekir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, muzdar kimsenin, haram olan şeylerden sayılan birçok şeyi birden bulduğu zaman, ne yapacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Çoğu âlimler, o kimsenin bu şeyler arasından birini seçme hususunda muhayyer olduğunu söylemişlerdir. Çünkü haram ve mecburî kalış hususunda meyte, kan ve domuz etinin bir farkı yoktur. O halde o kimsenin bunlar hususunda serbest olması gerekir. Âyetin zâhirine uygun görüş de budur.

Bu görüş, domuz etinin değil de meyteyi yemeyi gerekli gören ve domuz etinin daha haram olduğunu söyleyen kimsenin görüşünden daha evlâdır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Muzdar Kimsenin İçki İçmesi**

Âlimler, bir şey içmeye mecbur olan kimsenin, içki bulduğu zaman veyahut da boğazına lokma tıkanıp da onu yutmasını sağlayacak su bulamayıp da ancak içki bulan kimse hakkında ihtilâf etmişlerdir.

Bazıları bu meseleyi meyteden yemeye mecbur olma meselesine kıyas ederek, içkiyi bu durumda içebileceğini söylemişlerdir. Çünkü Hak Teâlâ, haram olan bu şeyleri, hayatiyeti sürdürmek ve ondan tehlikeyi gidermek için mubah kılmıştır. Bu durumda da hüküm aynıdır. Bu görüş, âyetin zâhirine en yakın olandır. Bu, **Sa'id b. Cübeyr** ve **Ebu Hanife**'nin görüşüdür.

Şafiî (r.a) ise şöyle demiştir: "Bu durumda olan kimse, içkiyi içemez. Çünkü içki o kimsenin susuzluğunu, açlığını artırır ve aklını giderir."

Şâfiî'nin bu sözüne, "içki o kimsenin susuzluğunu ve açlığını artırır" sözü bir mükâberedir (delilsiz davadır)" diye; "aklı giderir" sözüne karşı ise, "Bizim sözümüz bu kadar olmayan içki hakkındadır" diye cevap verilmiştir.

BEŞİNCİ MESELE: **Meytenin İlaç Olarak Yenilmesi**

Âlimler, ya tek başına veya başka ilaçlara katılmış şekilde, ilaç olarak meytenin yenmesine muhtaç olunduğu zamanki durum hakkında ihtilâf etmişlerdir. Buna göre bazı âlimler, hem nastan, hem de mânâdan ötürü, bunu mubah görmüşlerdir. Nastan delil, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Urenilere, tedavi için develerin idrarını ve sütünü içmelerini mubah kılmış olmasıdır. Mânâdan delil ise birkaç bakımdandır:

a) İçine zehirli yılan eti katılan tiryâk, helâl sayılmıştır. Bu sebeple, Cenâb-ı Hakk'ın, "أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ" *"Hoş ve iyi olan şeyler size helal kılındı"* (Maide, 5) âyetinden dolayı, onun da helal olması gerekir. Bu konuda söylenecek son söz şudur: Bu umûmî âyet tahsis edilmiştir. Fakat bu durum onun bir hüccet olmasına zarar vermez.

b) **Ebu Hanîfe,** ihtiyaca binaen, necâsetlerden bir dirhem miktarını; **İmâm Şâfiî** de, yine zarurete binaen pirelerin kanına atfedilmiş olduğuna hükmettiklerine göre, niçin zarurete binaen, bu misalde de o meytenin yenebileceğine hükmetmiyorlar?

c) Allahu Teâlâ, insanın maslahatına binaen meyleden yemeyi mubah kılmıştır. O halde burada da böyledir.

Bunu haram sayan âlimler ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in,

إِنَّ اللهَ تَعَالَى لَمْ يَجْعَلْ شِفَاءَ أُمَّتِي فِيمَا حَرَّمَ عَلَيْهِمْ *"Allahu Teâlâ, ümmetime haram kıldığı şeylerde ümmetim için şifâ yaratmamıştır"*[16] hadisini delil getirmişlerdir.

Birinci görüşte olanlar, buna şöyle cevap vermişlerdir: "Bu hadisi delil getirmek, ancak o kimseye, o şeyi yemesi haram olduğu zaman yerinde olur." Münakaşa da işte bu noktadadır.

ALTINCI MESELE

Âlimler, içki ile tedâvi olma hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bil ki bununla tedavi olmaya mecbur oluş, zaruret noktasına varırsa, bunun hükmü dördüncü meselede geçtiği gibidir. Eğer bu zaruret noktasına varmazsa, bunun hükmü de beşinci meselede geçtiği gibidir.

16 **Buhârî,** Eşribe, 15.

İkinci Hüküm

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ أَنزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۙ أُولَٰئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ ۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٧٤﴾

"Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip de, onu az bir paha karşılığı satanlar (yok mu?) işte onlar, karınlarına ateşten başka bir şey yemiş olmazlar. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmaz, onları temize çıkarmaz, onlar için pek acı verici bir azap vardır" (Bakara, 174).

Bil ki, "إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ" ifâdesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetin Nüzul Sebebi**

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: Bu âyet, Yahûdilerin, **Ka'b b. el-Eşref, Ka'b. b. el-Esed, Malik b. Sayf, Huyey b. Ahtab** ve **Ebu Yâsir b. Ahtab** gibi ileri gelenleri hakkında nâzil olmuştur. Bunlar kendilerine tâbî olan Yahûdilerden birtakım hediyeler alırlardı. Hz. Muhammed (s.a.s), peygamber olarak gönderilince, bu tür menfaatlerinin sona ereceğinden endişelenerek, Hz. Muhammed ve onun şeriati hakkında Tevrat'ta bulunan haberleri gizlediler. İşte bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, bu Yahûdî reislerin neyi gizlemiş oldukları hususunda da ihtilâf etmişlerdir. Buna göre onların, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıfatlarını, özelliklerini ve onun müjdelenmiş olduğunu gizledikleri söylenmiştir. Bu görüş **İbn Abbas, Katâde, Süddî, Esamm** ve **Ebu Müslim**'in görüşüdür.

Hasan Basrî ise, onların Tevrat'taki bazı hükümleri gizlediklerini söylemiştir ki bu, إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ *"Şu muhakkak ki Yahûdi bilginleri ve Hristiyan rahiplerinin birçoğu, insanların mallarını bâtıl (yollar)la yerler ve onları Allah'ın yolundan alıkorlar"* (Tevbe, 34) âyetinde ifâde edilen hususdur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Tevrat ve İncil'in Tahrifi Hakkında**

Âlimler, bu gizlemenin nasıl olduğu hususunda da ihtilâf etmişlerdir. **İbn Abbas** (r.a)'tan, onların Tevrat ve İncil'i tahrif eden kimseler olduğu rivâyet edilmiştir.

Kelâmcılara göre ise, bu imkânsızdır. Çünkü Tevrat ve İncil, üzerlerinde tahrif yapılamayacak kadar şöhret ve tevâtür derecesine ulaşmış iki kitaptır. Aksine onlar, Tevrat ve İncil'in gerçek tefsir ve te'vilini gizliyorlardı. Çünkü onların içinde Tevrat ve İncil'deki Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini gösteren âyetleri bilen ve o âyetleri yanlış bir şekilde te'vil edip, onları Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine delâlet eden doğru manalarından saptıranlar vardı. İşte "gizleme" den maksat budur. Buna göre âyetin manası, "Allah'ın indirdiği kitabındaki şeylerin manalarını gizleyenler..." şeklinde olur.

Allahu Teâlâ'nın, وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا *"ve onu az bir paha karşılığı satanlar"* âyeti hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE:

Burada, "بِهِ"deki zamirin, gizlemeye râcî olması, "يَكْتُمُونَ" fiilinin de mastar manasında anlaşılması câizdir. Yine bu zamirin, "مَا أَنْزَلَ اللهُ" ifâdesindeki, "مَا" harfine veya gizlenen şeye râcî olması da câizdir.

***İKİNCİ MESELE:* Yahûdi ve Hristiyanların, Allah'ın indirdiğini Menfaat Karşılığında Gizlemeleri**

"وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا" âyetinin manası, tıpkı, "وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا" (Bakara, 41) âyetinin manası gibidir ki bunun tefsiri geçmişti. Velhasıl onların bu gizlemeden gayeleri, bu vesile ile mal toplamaktır. İşte onların bu gizlemeye karşılık az bir bedel almalarından murat da budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, onların aldıkları bu para, mal ve hediyeleri, ya haddizatında onlar az olduğu için, veyahut da bu alıştaki zararın büyük zarara nispetle az kaldığı için, "az" diye nitelemiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bazı âlimler şöyle demişlerdir: "Onların bu gizlemeden maksatları, halktan ve kendilerine tâbî olanlardan mal (hediye) almaktır."

Diğer âlimler ise, onların bundan maksatlarının, bu gidişe destek olan zenginlerden ve ileri gelenlerden mal almaktır. Âyetin zâhirinde, bu

gizlemeye karşılık, onların aldıkları bu az paradan daha fazla bir şey aldıklarını gösteren, herhangi bir şey yoktur.

Yine âyetin zâhirinde, kimlerin bu şekilde hırsa düştüğü ve onlardan mal aldığı da beyân edilmemiştir. Binaenaleyh âyet, bu yönlerden mücmel (biraz kapalı)dir. Bu hususdaki hırs, kendisinde cehalet, mal kazanma kabiliyetinin azlığı ve dînî hususta taassup toplanmış olan kimselere yönelir. Böylece bu kimse hakkında, kendisinden böyle bir mana anlaşılabilecek bir âyet inmiştir. Ki bu örfen de bilinebilir.

Allahu Teâlâ'nın Bunlara Vereceği Cezâ

Allahu Teâlâ, onların bu durumunu anlatınca, bununla ilgili olan tehditlerini şu şekillerde dile getirmiştir:

1) *"İşte bunlar karınlarına ateşten başka bir şey yemiş olmazlar."* Cenâb-ı Hakk'ın bu buyruğu ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bazı âlimler, "Bu âyette, 'karnın' zikredilmiş olması, iyice beyân etmek içindir. Çünkü birisi malını saçıp savurduğunda ve bozduğunda, اَكَلَ فُلَانٌ اَلْمَالَ 'Falanca malını yedi' denir" demişlerdir.

Diğer bazı âlimler de: "Bu kelimenin zikredilmesinde başka bir mana vardır. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "فِى بُطُونِهِمْ" sözünün manası, "karınları dolusu (yerler)" şeklindedir. Meselâ, insan tam yediğinde "اَكَلَ فُلَانٌ فِى بَذْنِهِ"; az yediğinde ise "اَكَلَ فِى بَعْضِ بَطْنِهِ" denilir.

İKİNCİ MESELE

Denilmiştir ki: Onların, bu dünyada yiyip içmeleri, o an için her ne kadar güzel olsa bile, neticesi cehennem olacağı için, böyle nitelenmişlerdir. Bu tıpkı, اِنَّ الَّذِينَ يَاْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا اِنَّمَا يَاْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ *"Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, karınlarına ancak ateş doldurmuşlardır"* (Nisa, 10) âyeti gibidir. Bu, **Hasan Basrî, Rebî** ve ehl-i ilim'den bir gruptan nakledilen bir görüştür. Bu böyledir, çünkü o kimse cehennemi hak ettirecek şeyleri yediğinde, sanki ateşi yemiş gibi olur. Nitekim bir hadiste şöyle buyurulmuştur: اَلشَّارِبُ مِنْ آنِيَةِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ اِنَّمَا يُجَرْجِرُ فِي بَطْنِهِ نَارَ جَهَنَّمَ *"Altın ve gümüş kaptan su içen kimse, karnına ancak cehennem ateşini lıkır lıkır içmiş olur"*[17] Cenâb-ı Allah, اِنِّى اَرٰينِى اَعْصِرُ خَمْرًا *"Ben rüyamda kendimi şarap (için üzüm)*

17 **Buhârî,** Eşribe, 28; **Müslim,** Libâs, 1 (3/634); **İbn Mâce,** Eşribe, 17 (2/1130).

sıkıyor gördüm" (Yusuf, 36) âyetinde üzümü, ileride kendisine dönüşeceği şeyin ismi ile zikretmiştir. Onların, dünyada haram yedikleri için âhirette cehennem ateşini yiyecekleri de söylenmiştir. Bu görüş, **Esamm**'a aittir.

Allah'ın Konuşmama Tehdidi

2) وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ *"Allah onlarla asla konuşmaz."* Bu âyetin zâhiri, "Allah onlarla asla konuşmaz" manasını ifâde eder. Fakat Cenâb-ı Hak bunu tehdit makamında zikrettiği için, bundan, bunun onlara bir cezâ yerine geçtiği anlaşılır. Âlimler bu hususta üç vecih zikretmişlerdir:

a) Daha önceki deliller, Cenâb-ı Hakk'ın onlarla konuşacağını gösteriyordu. Nitekim, فَوَرَبِّكَ لَنَسْئَلَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ * عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Rabbine andolsun ki, biz onlara yaptıkları şeylerden muhakkak soracağız"* (Hicr, 92-93) ve, فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ اُرْسِلَ اِلَيْهِمْ وَلَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ *"Kendilerine (peygamber) gönderilen kimselere ve gönderilmiş olan peygamberlere andolsun ki (hesap) soracağız"* (A'râf, 6) âyetleri bunu gösterir. Böylece şunu anlamış oluyoruz ki Allahu Teâlâ, her mükellefe soracaktır. Sormak ise ancak konuşmakla olur.

Bu görüşteki âlimler şöyle dediler: "Buna göre, âyetten muradın, "Allah, onlara selâm vermeyecek ve fakat onlara, gam ve hüzünlerini artıracak olan inceden ince hesap ve sorguya çekerek konuşacak ve onlara, اخْسَؤُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ *"Yıkılıp gidin oraya ve bana bir şey söylemeyin"* (Mü'minûn, 108) diyecektir."

b) Allahu Teâlâ onlarla konuşmaz. Cenâb-ı Hakk'ın, فَوَرَبِّكَ لَنَسْئَلَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ (Hicr, 92) âyetine gelince, burada zikredilen sormak işi, Cenâb-ı Hakk'ın emriyle, melekler tarafından yapılacaktır. Allahu Teâlâ'nın kıyamet gününde onlarla konuşmaması, tehdit amacıyla zikredilmiştir. Çünkü kıyamet günü, Allahu Teâlâ'nın vasıtasız olarak bütün varlıklarla konuşacağı bir gündür. O günde Allah konuşunca, dostları için neşe, düşmanları için de mutsuzluk meydana gelecek; böylece cennetlikler cehennemliklerden ayrılacaklardır. O halde bu, muhakkak ki en büyük bir tehdit olacaktır.

c) Cenâb-ı Hakk'ın, "لَا يُكَلِّمُهُمُ" ifâdesi, gazaptan bir istiâredir. Çünkü meliklerin âdeti, kızdıkları zaman, kendisine kızmış oldukları kimseden yüz çevirip, onlarla konuşmamaktır; nitekim, hoşnut oldukları vakit de, o kimseye dönüp, onunla konuşurlar.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَا يُزَكِّيهِمْ" kavlinde birkaç vecih söz konusudur:

a) Onları tezkiye etmeyip, onları övmez...

b) Temiz kimselerin amellerini kabul etmesinin aksine, onların amellerini kabul etmez.

c) Onları, temiz kimselerin konak ve menzillerine konaklatmaz.

4) Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ" buyruğuna gelince, bil ki, "فَعِيلَ" vezni, "السَّمِيع"ın, "السَّامِع" ve, "العَلِيم"in de, "العَالِم" manalarına gelmesi gibi, bazen fâil manasına; bazen de "yaralanmış" ve "öldürülmüş" mânalarına gelen, "الجَرِيحُ وَالْقَتِيل" kelimelerinde olduğu gibi, ism-i mef'ûl manâsına gelir. Bazen ise, "الْمُبْصِرُ" anlamına gelen, "البَصِيرُ" ve, "اَلْمُؤْلِمُ" anlamına gelen, "الأَلِيمُ" kelimelerinde olduğu gibi, "المُفْعِلُ" veznini ifâde eder.

Bil ki bu âyet birkaç mesele ihtiva etmektedir:

BİRİNCİ MESELE

Muhakkak ki usûl âlimleri şöyle demişlerdir: İkâb, cezâ verme, hor ve hakir kılmakla beraber bulunan, halis bir zarar ve sıkıntı vermedir. Buna göre Cenâb-ı Allah'ın, "وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ... وَلَا يُزَكِّيهِمْ" ifâdesi, hor ve hakir görüp hafife almaya bir işaret; "وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ" ifâdesi de, zarar vermeye bir işarettir. Cenâb-ı Allah, hor ve hakir kılınmanın daha zor ve daha çileli olduğuna dikkat çekmek için, hor ve hakir kılmayı zarar vermekten önce zikretmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyet, din konusunda açıklanması gereken her türlü bilginin gizlenmesinin haram olduğuna delâlet etmektedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Sebeb-i nüzûlün hususî oluşuna değil, lâfzın umûmî manasına itibar edilir. Binaenaleyh âyet, her ne kadar Yahûdiler hakkında nâzil olmuşsa da, din konusunda açıklanması icâp eden herhangi bir şeyi gizleyen herkes hakkında umûmî bir mâna ifâde eder. O zaman da bu âyet, büyük günah sahibi için vaîdin bulunduğunu kesin olarak söyleyen kimselerin bu âyete tutunmaları elverişli olmaktadır. Allah en iyi bilendir.

Sapıklığı ve Azabı Satın Alanlar

أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ ۚ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ﴿١٧٥﴾

"İşte bunlar hidâyete karşılık sapıklığı, mağfirete mukabil de azabı satın almış olan kimselerdir. Onlar, ateşe ne de sabırlıdırlar!" (Bakara, 175).

Bil ki Cenâb-ı Allah, Yahûdi âlimlerinin hakkı gizlediğini söyleyip, buna da büyük bir tehdit va'dedince, bu azabın, bu suçun büyüklüğünden olduğunu bildirmek için, bu suçu bu şekilde nitelendirmiştir.

Bil ki fiilin durumu, ya dünyada ya da ahirette nazar-ı itibara alınır. Dünyadaki şeylerin en güzeli, hidâyete ermek ve ilim elde etmektir. En çirkini ise, dalâlet ve cehâlettir. Onlar dünyada hidâyeti ve ilmi terk edip, dalâlet ve cehâlete razı olunca, şüphesiz onlar dünyada son derece büyük bir hıyânetin içine düşmüş oldular.

Âhiretteki en güzel şey ise, Cenâb-ı Hakk'ın mağfireti; en fazla hüsrana uğratan şey ise, Allah'ın azâbıdır. Onlar mağfireti bırakıp azâba rıza gösterince, şüphesiz onlar böylece ahirette en büyük hüsrana uğramış oldular. Onların sıfatları bizim bu anlattığımız şekilde olunca, şüphesiz onlar hem dünyada hem de ahirette, insanların en fazla hüsrana uğrayanı olurlar.

Cenâb-ı Hak onlar hakkında, mağfiret mukabilinde azabı satın almış oldukları hükmünü vermiştir. Çünkü onlar, hak olan şeyin ne olduğunu ve hakkı ortaya koyarak haktan her türlü şüpheyi izâle etmenin en büyük sevâp olduğunu; o hakkı gizleyip onun etrafında şüpheler meydana getirmenin ise cezâların en büyüğü olduğunu bilip, buna rağmen hakkı gizlemeye cür'et ettikleri için, böylece onlar mağfirete mukabil Cenâb-ı Hakk'ın azâbını satın almış oldular.

Hak Teâlâ'nın, "فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ" sözüne gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

Bilki bu ifâde hakkında iki görüş vardır:

BİRİNCİ MESELE

1) Bu âyetteki, "مَا" tevbîh (azarlamak) mânasına gelen bir istifhâmdır. Buna göre, âyetin manası şöyle olur. "Hangi şey onlara Cenâb-ı Hakk'ın ateşine sabır verdi de, böylece onlar hakkı bırakıp bâtıla tâbi oldular?" Bu **Atâ** ve **İbn Zeyd**'in görüşüdür. **İbnu'l- Enbarî** ise şöyle demiştir: Bazen, "أَصْبَرَ" kelimesi, "صَبَرَ" manasına gelir. Çünkü çoğu kez, "أَفْعَلَ" kalıbı, "فَعَلَ" kalıbını ifâde etmektedir. Meselâ, "أَخْبَرَ، كَرُمَ - أَكْرَمَ – خَبَرَ" gibi...

2) Bu istifham taaccüb mânasına gelir. Bunun izahı ise şöyledir: Bir şeyin sebebine razı olan kimsenin, onun neticelerini bildiği zaman mutlaka o şeyin neticesi ve zorunlu sonuçlarına da katlanması gerekir. Buna göre onlar, bu hususu bile bile Allah'ın azâbını ve ateşini icâp ettiren şeye cür'et ettiklerine göre, onlar Allah'ın azabına razı olmuş ve ona katlanmış gibi olurlar. İşte bu sebepten dolayı Hak Teâlâ, "فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ" şeklinde buyurmuştur.

Bu, senin tıpkı, sultanın kızgınlığını celp edecek olan şeyi yapan kimseye, "Sen, sultanın seni bağlamasına ve hapse atmasına ne kadar da sabırlısın!" demen gibidir.

Bu hususu iyice anladığında, Cenâb-ı Hakk'ın, "فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ" ifâdesini, onların dünyadaki durumuna hamletmenin vâcip olduğu ortaya çıkmış olur. Çünkü bu, onların mükellefiyet ve hidâyet mukabilinde dalâleti satın almalarındaki durumuna dair bir vasıftır. **Esâmm**'ın, bundan muradın, "onlara, "اخْسَؤُا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ" (Mümi'nûn, 108) denildiği zaman onlar kurtulmaktan ümidi kestikleri için susarlar ve Cenâb-ı Hakk'ın ateşine sabredenler" olduğunu söylemiştir.

Esâmm'ın bu görüşü bazı bakımlardan zayıftır:

a) Allahu Teâlâ onları bu durumda bu şekilde vasfetmiştir. Dolayısıyla bunu, onların bu şekilde olacağına hamletmek, âyetin zâhirinin hilâfına bir hareket olur.

b) Cehennemliklerden bazen çığlıklar ve yardım talepleri vaki olabilir.

***İKİNCİ MESELE:* Taaccüb**

Taaccübün ne demek olduğu ve Arapçada buna delâlet eden lâfızlar hakkındadır. Burada iki bahis vardır.

Birinci Bahis
Dilbilgisi Bakımından Taaccüb Sîgası

Bu bahis, taaccübün ne demek olduğu hakkındadır. Taaccüb, o şeyin büyüklüğünün meydana gelme sebebi gizli olduğu halde, o şeyi gözde büyütmektir. Bu iki husus bulunmadığı sürece, taaccüb meydana gelmez. İşte, bu bir kaidedir. Sonra bazen taaccüb lâfzı, sebebi gizli olmaksızın veyahut da bu büyüklüğün meydana geliş sebebi bulunmaksızın, sırf büyük görmek sebebiyle kullanılır. İşte bundan dolayı, **Şureyh,** "عَجِبَ"den olmak üzere, tâ harfinin ötresiyle Cenâbı Hakk'ın âyetini, بَلْ عَجِبْتُ وَيَسْخَرُونَ *"Daha doğrusu ben hayret ettim.. Onlarsa, alay ediyorlar"* (Sâffât, 12) şeklinde okuyan kimsenin kıraatini yadırgamıştır. Çünkü **Kadı Şureyh,** herhangi bir şeyin Allah'a gizli kalmasının imkânsız olduğuna inanmıştır. **Nehâî** ise, "Taaccübün kullar hakkındaki manası, sebebi gizli olduğu için, bir şeyi büyük görme manasına ise de, bunun Allah hakkındaki manası sırf büyük görmedir. Bu tıpkı, alay, eğlenme ve hile yapma kelimelerinin Allahu Teâlâ, insanlar için kullanıldığı mana ile değil de, ancak başka bir mana ile kullanılabileceği gibidir.

İkinci Bahis

Bil ki taaccübü ifade eden iki kalıp vardır:

a) "فَمَا اَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ" âyetinde olduğu gibi; "مَا اَفْعَلَهُ" kalıbı.

b) "اَسْمِعْ بِهِمْ وَاَبْصِرْ" (Meryem, 38) âyetinde olduğu gibi, "اَفْعِلْ بِهِ" kalıbı "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" kalıbıdır.

Birinci kalıpla ki, bu kalıpla ilgili birkaç görüş vardır:

Birinci Görüş, Basralıların tercihidir. Buna göre, bundaki, "مَا" mübteda olmak üzere mahallen merfu olan müphem bir isimdir. "اَحْسَنَ" mübteda olan, "مَا" haberi olarak fiildir. "زَيْدًا" ise mef'ûldür. Bu ifâdenin takdiri, "شَيْءٌ حَسَّنَ زَيْدًا" şeklindedir. Yani, "O şey Zeyd'i güzel kıldı" demektir.

Bil ki Kûfelilere göre bu görüş yanlıştır. Onlar bu iddialarına şu hususları delil getirmişlerdir:

a) "مَا اَعْظَمَهُ، مَا اَكْرَمَ اللهَ" ve "مَا اَعْلَمَهُ" ve Cenâb-ı Allah'ın diğer sıfatları için aynı kalıbı kullanmak doğrudur. Halbuki, شَيْءٌ جَعَلَ اللهَ كَرِيمًا عَلِيمًا عَظِيمًا "Allah'ı kerîm, alîm, azîm kılan şey.." denilemez. Çünkü Cenâb-ı Allah'ın sıfatları, zatı gereği vâcip olan sıfatlardır. Eğer, "Bu lâfız, hakkında hudûs (sonradan olma) câiz olan bir hususta kullanılırsa, o zaman ondan murat, sebebi gizli olmanın yanısıra bir şeyi büyük görme olur. Bu lâfız, Allah

için kullanıldığında, bundan murat, bir öncekinin iki şıkkından birisidir ki, bu da sadece büyük görmektir" denilirse, deriz ki: Biz, "مَا اَعْظَمَ اللهَ" dediğimiz zaman, buradaki "مَا" kelimesi, "شَيْءٌ" manasına gelmez, bundan dolayı da mübteda olmaz. Dolayısıyla, "أَعْظَمَ" kelimesi, onun haberi olmaz. Bu sebeple de bunu başka bir mânaya tevcih etmek gerekir. Durum böyle olunca, âyeti taaccüb makamında böyle şeylerle tefsir etmenin doğru olmadığı ortaya çıkmış olur.

b) Bizim, "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" şeklindeki sözümüzün mânası, شَيْءٌ حَسَّنَ زَيْدًا "Zeyd'i güzelleştiren bir şey" şeklinde olsaydı, ifâdenin bu şekilde tevil edilmesi durumunda, taaccüb mânasının yine bulunması gerekirdi. Halbuki, "شَيْءٌ حَسَّنَ زَيْدًا" şeklinde söylediğimizde, burada kesinlikle taaccüb mânâsı bulunmaz. Tam aksine bu, saçma bir söz gibi olur. Böylece, "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" şeklindeki ifâdemizin, "شَيْءٌ حَسَّنَ زَيْدًا" ifâdemizle tefsir edilmesinin caiz olmadığını anlamış olduk.

c) Zeyd'i, güneşi, ayı ve dünyayı güzelleştiren Allahu Teâlâ'dır. Halbuki Allahu Teâlâ'yı, "مَا" ile ifâde etmek caiz değildir. Bu caiz olsa bile, O'nu ancak, "مَنْ" ile ifâde etmek daha evlâ olur. Bu sebeple biz, "مَنْ اَحْسَنَ زَيْدًا" dememiz durumunda, taaccüb mânasının bulunması gerekir. Bu taaccüb manası mevcût olmayınca, Basralıların söylemiş oldukları şeyin yanlışlığını anlamış oldun.

d) Basralıların söylediklerine göre kişinin, "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" ifâdesi ile, "زَيْدٌ ضَرَبَ عَمْرًا" ifâdesi arasında herhangi bir fark bulunmaz. Bu taaccüb olmadığına göre, birincisinin de böyle olması gerekir.

e) Bir şey için bulunan her sıfatın, o şey için sübûtu, ya kendisinden dolayı veya başka bir şeyden dolayı... olmuştur. Buna göre, o sıfatta müessir olan ya o şeyin bizzat kendisidir veya başkasıdır. Her iki takdire göre de bu şey onu güzel kılmıştır. Bu şey ise, bu şeyin ya bizzat kendisidir veya ondan başka bir şeydir. O halde, bir şeyin onu güzel kılmış olduğunu bilmek zarurî, halbuki onun, kendisinden taaccüb edilen bir şey olduğunu bilmek ise zarurî değildir. O halde buna göre, "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" ifâdemizi, "شَيْءٌ حَسَّنَ زَيْدًا" şeklinde açıklamak caiz olmaz.

f) Basralılar, mübtedânın nekire olmasının caiz olmadığını söylerler. Buna göre daha nasıl, en fazla nekire olan şeyi mübtedâ yaparlar? Yine onlar, "رَجُلٌ كَاتِبٌ" denilmesinin caiz olmadığını söylerler. Çünkü herkes

dünyada kâtib olan birisinin bulunduğunu bilir. O halde bu söz bir mâna ifâde etmemektedir. Bunun gibi, yine herkes, herhangi bir şeyin Zeyd'i güzelleştirdiğini bilir. O halde, bunu haber vermedeki fayda nedir?

g) İsmin özelliklerinden olan tasğîr sîgasının, "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" ifâdesine dâhil olabilmesidir. Şâyet "Tasğîrin duhûlü, ancak bu fiil aynı şekilde kullanıldığı için caiz olmuştur; böylece de bu sîga isme benzeyerek, ismin özelliğini almıştır ki, o da onun tasğir edilmesidir" dersen, biz deriz ki, hiç şüphesiz hem fiile, hem de tasğire ait birer mahiyet vardır. Buna göre bu iki mahiyet, ya birbirlerine zıt olurlar, veya olmazlar. Eğer birbirlerine zıt olurlarsa, hiçbir yerde bir araya gelmeleri mümkün olmaz. Bu iki hususiyet bu sîgada bulunduğuna göre, biz bu sîganın bir fiil olmadığını anlamış olduk. Eğer zıt olmazlarsa, o zaman tasğirin bütün fiiller için de söz konusu olması gerekir. Böyle olamayacağı için, biz bunun fâsit olduğunu anlamış olduk.

h) Bu lâfzın tashîh edilip, i'lâlinin iptal edilmesidir. Meselâ sen taaccüpte vâv harfini i'lâl etmeden, مَا أَقْوَمَ زَيْدًا "Zeyd, ne kadar doğru!" dersin.. Senin tıpkı, زَيْدٌ أَقْوَمُ مِنْ عَمْرٍو "Zeyd, Amr'dan daha doğru ve daha âdildir" demen gibidir. Eğer fiil olsaydı, kendinden önceki harfin harekesi meftûh olduğu için, vav'ın elif'e kalbedilmesi gerekirdi. Baksana; Araplar, "- اَقَامَ يُقِيمُ" şeklinde kullanırlar. Buna göre şâyet, bu kalıp hep aynı şekilde kullanıldığı için isim gibi olmuştur. Daha doğrusu, fiillerdeki i'lâl, onun fiil olmasından ötürü; isimlerdeki tashîh ise, isim olmasından dolayı değildir. Tam aksine fiillerdeki i'lâl, tasarrufun çokluğundan dolayı hafifliği sağlamak için yapılmıştır. İsimlerde i'lâlin olmayışı ise, onlarda tasarruf olmadığı içindir. Buna göre bu, "...مَا اَحْسَنَ" kalıbı, tashîh ve i'lâl edilmeme hususunda isim gibidir" denilirse, biz deriz ki, fiillerdeki i'lâl hafifliği temin etmek için olunca, onun hafif kılınması uygun olur. Sonra bu kelime hafifliği üzere bırakılır. Buna göre işte bu, akla en aykırı olandır.

i) Şüphesiz ki senin, "اَحْسَنَ" sözün fiil, "زَيْدًا" sözün de mef'ûl tutulursa, fiil ile mef'ûl arasını zarf ile fasletmek caiz olur. Buna göre de, مَا اَحْسَنَ عِنْدَكَ زَيْدًا "Senin yanında Zeyd ne güzeldir!" ve, وَمَا اَجْمَلَ الْيَوْمَ عَبْدَ اللهِ "Bu gün Abdullah ne güzeldir!" denilebilir. Halbuki zâhir rivâyet, bunun caiz olmadığıdır. O halde sizin taraftar olduğunuz görüş bâtıldır.

k) Eğer iş sizin dediğiniz gibi olsaydı, ister mücerred, ister mezîd olsun, ister sülasî olsun, ister rubâî olsun, her müteaddi fiil ile taaccüb yapmanın caiz olması gerekirdi. Taaccübün ancak sülasi mücerred fiilden olmasının câiz oluşu, bu görüşün bozukluğuna delâlet etmektedir.

Basralılar, "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" sözümüzdeki, "اَحْسَنَ" kelimesinin fiil olduğuna birkaç bakımdan delil getirmişlerdir:

1) "اَحْسَنَ" herkesin ittifakıyla bir fiildir. Bundan dolayı, onun fiil olduğu hususunda delil getirmekten sarf-ı nazar ediyoruz.

2) "اَحْسَنَ" kelimesinin son harfinin harekesi fethadır. Şâyet o bir isim olsaydı, bir mübtedanın haberi olduğu zaman merfu olması gerekirdi.

3) Onun fiil olduğuna delil, senin, "مَا اَحْسَنَهُ" sözünde olduğu gibi sonuna mansûb bir zamirin bitişmesidir.

Bunların birinci deliline cevap: "اَحْسَنَ" kelimesi bazen fiil olduğu gibi, bazen isim de olur. Aynı şekilde o bazen de ism-i tafdil olur. Yine biz birçok bakımdan onun bir fiil olmadığına delil getirdik. Siz ise bizden (hâlâ) sadece delil istiyorsunuz. İkinci delile cevap: Biz, bu kelimenin son harfinin fetha oluşunun sebebini açıklayacağız. Üçüncü delile cevap: Bu, senin "لَعَلِّى" ve "لَيْتَنِى" sözlerinle çelişir. İsm-i tasğir sigasıyla onun isim olduğuna istidlâlde bulunmanın, mansub zamirin ona bitişmesi ile onun fiil olduğuna istidlâlde bulunmaktan daha kuvvetli olduğunu söylemeye şaşmak lâzım. Siz bu kuvvetli delili bıraktığınız zaman, bu zayıf delili öncelikle terk etmeniz lâzım. Bu görüş hakkında söylenebilecek sözlerin tamamı bunlardır.

İkinci Görüş: Bu, **Ahfeş**'in tercihi olan görüştür. **Ahfeş** şöyle demiştir: "Kıyas, "مَا" kelimesinden sonra zikredilen, "اَحْسَنَ" kelimesinin, "مَا"nın sılası yapılmasını ve "مَا"nın haberinin de mahzuf bir isim olmasını gerektirir." Bu da, zikredilmiş hususların birçoğu açısından zayıftır. Bunlardan birisi şudur: Şâyet sen "اَلَّذِى اَحْسَنَ زَيْدًا" desen, senin bu sözün, (taaccüb ifâde edecek) düzgün bir söz değildir. "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" sözün ise düzgün bir sözdür. Diğer hususlarda da söylenecek söz aynen bunun gibidir.

Üçüncü Görüş: Bu, **Ferrâ**'nın tercihi olan görüştür. Buna göre, "مَا" kelimesi istifham ifâde eder; "اَفْعَلَ" vezni ise, senin şu sözünde olduğu gibi, "زَيْدٌ اَحْسَنَ مِنْ عَمْرٍو" tafdil ifâde eden bir isimdir. Buna göre, "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" ifâdesinin manası, "Zeyd'den daha güzel hangi şey vardır?" demektir. Bu,

şümûlünde ondan daha güzel bir şeyin bulunmasını yadırgamanın söz konusu olduğu bir istifham cümlesidir. Bu tıpkı, bir kimsenin ilminden haber verip de, başkasının kendisini yalanladığı bir kişinin kendisi ile tartışan kimsenin iddia ettiği şeyin doğru olmadığını, kendi aleyhine delil getirilemeyeceğini ve o kimseden delil istediğinde, o kimsenin delil getiremeyeceğini ortaya koymak için, وَمَنْ اَعْلَمُ مِنْ فُلَانٍ "Falancadan daha âlim olan kimdir?" demesi gibidir. Sonra senin, Zeyd'in uzuvlarından en güzelini sorduğun zaman söylediğin, مَا اَحْسَنُ زَيْدٍ "Zeyd'in en güzel (yeri) nedir?" sözünde olduğu gibi, her ne kâdar, "اَحْسَنَ" kelimesinin merfu olması uygun ise de, bu istifham ile bu taaccüb manası arasında bir fark olduğu için, mansub olmuştur. Buna göre burada senin "مَا اَحْسَنُ زَيْدٍ" sözünün manası, "Zeyd'in hangi uzvu en güzeldir?" "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" sözünün manası da "Dünyada bulunan hangi şey Zeyd'den daha güzeldir?" şeklinde olur. Gördüğün gibi bu iki ifâde arasında bir fark var. Harekelerin farklı oluşu, manadaki farklılığı göstermek içindir. Bizim, "زَيْدًا" sözümüzün mansub oluşu da bir mana farkından dolayıdır. Çünkü burada, "اَحْسَنُ" kelimesi kendisine muzaaf kılındığı için bir mecrur olma durumu vardır. Fakat iki mana arasındaki farktan dolayı, "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" ifadesinde mansub okunmuştur. Yine bunun gibi, her ism-i tafdilde bir fiil manası ve başkasının kendisine üstün kılınmış olduğu her şeyde de bir mef'ul manası vardır. Çünkü senin, "زَيْدٌ اَعْلَمُ مِنْ عَمْرٍو" sözünün manası, "Zeyd ilim hususunda Amr'i geçti" demektir. İşte bu manaya, bu farkı göstermeye ihtiyaç duyulduğu zaman başvurulmuştur.

Dördüncü Görüş: Bu da, Kûfelilerden birisinin görüşüdür ki, o şöyle demiştir: "Basralıların da dediği gibi, "مَا" istifham ifâde eder; "اَحْسَنَ" ise bir fiildir. "مَا اَحْسَنَ زَيْدًا" ifâdesinin manası, "Hangi şey Zeyd'i güzelleştirdi?" demektir. Sanki sen bu ifâden ile, bu güzelliğin kemâli ile, bu güzelliğin fâilinin kemâline istidlalde bulunup, sonra da, "Benim aklım onun kemâlinin künhünü kavrayamıyor" diyor ve onun kemâlini sana açıklamasını başkasından istiyorsun. İşte bu konuda söylenmiş olan şeylerin hepsi, bunlardan ibarettir.

İkinci taaccüb sîgası olan, "اَفْعِلْ بِهِ" ifâdesinin geniş bir izahını, inşallah "اَسْمِعْ بِهِمْ وَاَبْصِرْ" (Meryem, 38) âyetinin tefsirini yaparken zikredeceğiz.

Allah'ın Kitabı Hakkında İhtilâfa Düşenler

ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَاِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِى الْكِتَابِ لَفِى شِقَاقٍ بَعِيدٍ ﴿١٧٦﴾

"Bunun sebebi şudur: Çünkü Allah kitabı hak olarak indirmiştir. O kitap hususunda ihtilâfa düşenler, muhakkak ki uzak bir ayrılık içindedirler" (Bakara, 176).

Bil ki bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, âyetteki, "ذٰلِكَ" lâfzının neye işaret olduğu hususunda ihtilâf ederek, bu konuda iki görüş zikretmişlerdir:

1) Bu, daha önce geçen vaîde işarettir. Çünkü Cenâb-ı Hak, apaçık delilleri gizleyenler hakkında şiddetli bir vaîd (tehdit) ile hükmedince, bu gizleyişten dolayı olan tehdidin ancak, Cenâb-ı Hakk'ın, kitabı, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıfatını beyân hususunda gerçek ile indirmiş olması; bu Yahûdi ve Hristiyanların da Hz. Peygamber (s.a.s)'e muhalefet etmek için onu gizlemeleri ve bu hususta şüpheler ortaya atmaları sebebiyle yapıldığını, bu sebeple de bu şiddetli tehdide hak kazandıklarını beyan etmiştir. Sonra onlara yapılan vaîdler hususunda şu hususlar zikredilmiştir:

a) Onlar, mağfirete mukabil azabı satın almışlardır.

b) Hidâyet mukabilinde sapıklığı satın almışlardır.

c) Onlar için elem verici bir azap vardır.

d) Allah onları temize çıkarmaz.

e) Allah onlarla konuşmaz. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "ذٰلِكَ" sözü, bu sayılan şeylerin her birine ayrı ayrı işaret olacağı gibi, hepsine birden işaret olması da mümkündür.

2) "ذٰلِكَ" Onların Allah'ın emrine muhalefet etmek ve Allah'ın indirdiğini gizlemek hususunda O'na karşı göstermiş oldukları cür'ete işâret etmektedir. Böylece Cenâb-ı Hak, bunun hak kitabı indirip; bu kitâbta, Ehl-i kitabın lider ve önderlerinin iman etmeyerek, Hakk'a boyun eğmeyip ve

küfür üzerinde ısrar etmiş olmalarından ötürü olduğunu beyan etmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ *"Küfredenler yok mu, sen onları uyarsan da uyarmasan da birdir"* (Bakara, 6) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "ذٰلِكَ" ifâdesinin, ref veya nasb mahallinde olması muhtemeldir. Ref mahallinde olması, onun mübtedâ olmasından dolayıdır. Hiç şüphesiz bu mübtedânın bir haberi vardır. Bu haber iki şekilde takdir edilebilir:

1) Takdir şöyledir: ذلك الوعيد معلوم لهم بسبب أن الله "Bu vaîd, Allah'ın kitâbı hak olarak indirmiş olması sebebiyle, onlar için malûmdur." Böylece Cenâb-ı Hak burada, bu fiilleri işleyen kimselerin cezâlarını, vaîdlerini açıklamış oldu. Ki böylece bu vaîd, hiç şüphesiz onlar için malûm olmuş oldu.

2) Takdir şöyledir: "ذلك العذاب بسبب أن الله" Bu azâb, Allah'ın kitabı indirmesi, onların da bu kitabı inkâr etmeleri sebebiyle olmuştur. Buna göre, "بِأَنَّ الله"deki bâ harfi, haber olması nedeniyle (zarf-ı müstakar olarak) ref mahallinde olmuş olur. Nasb halinde olmasına gelince, bu şöyle bir takdir yapılırsa olur: "فعلنا ذلك بسبب أن الله نزل" biz bunu, Allah'ın kitabı hak olarak indirmesi sebebiyle yaptık. Halbuki onlar o kitabı tahrif etmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kitaptan maksadın, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olarak gönderileceği hükmünü ihtiva eden Tevrat ve İncil olması veya bizzat Kur'an'ın olması muhtemeldir. Buna göre eğer birincisi olursa, mâna şöyle olur: O kitabın (Tevrat ve İncil'in) te'vili ve tahrifi hususunda ihtilâf eden kimseler, uzak bir ayrılık içindedirler. Eğer ikincisi olursa mâna şöyle olur: Kur'an'ın, hak ve Allah katından indirilmiş bir kitap olduğu hususunda ihtilâf eden kimseler, çok uzak bir ihtilâf içindedirler.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "بِالْحَقِّ" ifâdesinin manası, "بِالصِّدْقِ" (doğrulukla)dır. Bir başka görüşe göreyse, "Hakkı beyân ederek..." demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا" buyruğunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İhtilâf edenler için, "bunların, Kur'an hakkında ihtilâf eden kâfirlerin hepsi" olduğu söylenmiştir. Doğruya en yakın olan, bu ihtilaf, içlerinde Hz. Muhammed'in müjdelendiği Tevrat ve İncil üzerindeki ihtilâflarına hamletmektir. Çünkü gerek Yahûdiler ve gerekse Hristiyanlar, Hz. Muhammed'in müjdesini biliyor, ama onu gizliyor ve tahrif ediyorlardı. Bu sebeple Cenâb-ı Hak, onlara, cezâsını indirmenin sebebi olan şeyi zikredince, muradın, onlarca aslolan kendi kitapları olduğudur. Yoksa kendi kitaplarının doğruluğuna bağlı olarak tanımış oldukları Kur'an değil...

Cenâb-ı Hakk'ın, "بِالْحَقِّ" sözüne gelince, bunun, "بِبَيَانِ الْحَقِّ ، بِالصِّدْقِ" manasına geldiği söylenmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ" sözüne gelince bil ki, biz kitap'tan maksadın Kur'an olduğunu söylersek, onların Kur'an hakkındaki ihtilâfları, bazılarının Kur'an'ın bir kehânet; diğer bazılarının Kur'an'ın bir sihir; başka bir grubun Kur'an'ın bir "recez"; kimilerinin, Kur'an'ın evvelkilerin uydurmuş olduğu masallar; diğer kimilerininse, Kur'an'ın bir yerlerden alınmış uydurma bir söz olduğunu söylemiş olmalarından dolayı olur.

Eğer biz kitaptan maksadın Tevrat ve İncil olduğunu söylersek, onların ihtilâflarından maksadın aşağıdaki hususlar olması muhtemeldir:

1) Onlar, Tevrat'ın Hz. İsâ (a.s)'nın peygamberliğine delâlet etmesi hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna göre Yahûdiler, Tevrat'ın Hz. İsa'nın nübüvveti hususunda delil olmadığını; Hristiyanlar ise Tevrat'ın Hz. İsa'nın nübüvvetine delâlet ettiğini söylemişlerdir.

2) Yahûdi ve Hristiyanlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'in nübüvvetine delâlet eden âyetlerin tevilleri hususunda ihtilâf etmişlerdir. Böylece onların her biri, o âyetler için değişik ve bozuk te'villerde bulunmuşlardır. Çünkü bir şey hak olmadığı, kabûl edilmesi gerekmediği, aksine zoraki bir şey olarak ortaya atıldığı zaman, herkes diğerinin görüşünün aksi olan bir görüş zikretmiş olur ki, işte ihtilâftan maksat budur.

3) **Ebu Müslim**'in ortaya atmış olduğu görüştür. Buna göre o şöyle demiştir: Cenâb-ı Hakk'ın, "اِخْتَلَفُوا" sözü, bir fiilin yapıldığını bildiren "اِفْتَعَلَ" babındandır. Nitekim, "اِفْتَعَلَ – فَعَلَ ، اِكْتَسَبَ – كَسَبَ ، اِعْتَمَلَ – عَمِلَ ، اِكْتَتَبَ – كَتَبَ" şeklinde kullanılır. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın "الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ" sözünün manası, "O kitap hususunda birbirlerine halef olan kimseler" şeklinde

olur. Yani onlar bu kitabı, birbirlerinden miras yoluyla alıp, böylece o kitap hususunda birbirlerinin halefi oldular. Bu, Allah'ın tıpkı şu âyetlerinde olduğu gibidir: فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ *"Onlardan sonra da, başka bir nesil geldi"* (Meryem, 59); اِنَّ فِى اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ *"Muhakkak ki gece ile gündüzün art arda gelmesinde.."* (Yunus, 6), yani onların birbirlerinin yerine geçmesi ve وَهُوَ الَّذِى جَعَلَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يَذَّكَّرَ *"İbret almak isteyen kimse için, gece ile gündüzü art arda getiren O'dur"* (Furkan, 62); yani, onlar birbirlerinin yerini tutar.

Âyet hakkında üçüncü bir te'vil daha vardır ki, o da, kitaptan maksadın, Allah'ın indirdiği bütün kitapları ifâde eden "cins" bir kelime olduğudur. Buna göre, kitapta ihtilâf edenlerden maksat, kitap hakkında farklı görüşlere sahip olan kimselerdir. Buna göre onlar Allah'ın kitaplarının bir kısmını kabul etmiş, bir kısmını da reddetmişlerdir. Bunlar da, Allah'ın kitaplarının bir kısmı olan Tevrat ve İncil'i kabul edip, geriye kalan Kur'an'ı reddetmiş olmaları sebebiyle Yahudî ve Hristiyanlardır.

Allahu Teâlâ'nın, "لَفِى شِقَاقٍ بَعِيدٍ" ifâdesine gelince, bu hususta bazı açıklamalar vardır:

a) Bunlar, sana düşmanlıklarından dolayı Tevrat ve İncil'i nasıl tahrif edecekleri hususunda ihtilâf eden kimselerdir ki, bunlar kendi aralarında da derin ihtilâflar ve şiddetli anlaşmazlıklar içindedirler. Binaenaleyh onların sana düşmanlık hususunda bir araya gelmelerine aldırmanın mânası yoktur. Çünkü onların kendi aralarında herhangi bir uzlaşma ve bir uyuşma bulunmamaktadır.

b) Allahu Teâlâ Hz. Muhammed'e sanki şöyle demiştir: Bunlar her ne kadar kendi aralarında ihtilâf etseler bile, hiç şüphesiz onlar sana düşmanlık ve büyük güçlükler çıkarma hususunda ittifak etmiş gibidirler. İşte bu sebepten dolayı, Allahu Teâlâ onlara bu vaîdi, cezâyı tahsis etmiştir.

c) Bunlar tahrif meselesinde ittifak eden, fakat tahrifin nasıl olacağı hususunda da ihtilâf eden kimselerdir. Çünkü bunların her biri diğerini tekzip edip, mücadele ediyor ve ona muhalefet gösteriyor. Durum böyle olunca, onlar birbirlerinin yalancı olduğunu kabul etmişlerdir Binaenaleyh onların senin hakkındaki tenkitleri, senin için kesinlikle bir tenkit sayılmaz. Allah en iyisini bilendir.

Üçüncü Hüküm

لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ ذَوِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّآئِلِينَ وَفِى الرِّقَابِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِى الْبَاْسَآءِ وَالضَّرَّآءِ وَحِينَ الْبَاْسِ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿١٧٧﴾

"Yüzlerinizi doğu ve batı cihetlerine çevirmeniz bir tâat değildir. Fakat tâat, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitâba ve peygamberlere iman eden; sevdiği malını yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere, köle ve esirlere veren; dosdoğru namaz kılıp zekât veren; ahidleştikleri zaman ahidlerine sımsıkı bağlı olan, sıkıntıda ve hastalıkta ve savaşın kızıştığı anlarda sabırlı olanların yaptığıdır. İşte bu kimseler, dosdoğru olanlardır. İşte bunlar, müttakilerin ta kendileridir" (Bakara, 177).

Bil ki, bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Burada Hitap Bütün İnsanlara mı, Yalnız Ehl-i kitaba mıdır?**

Âlimler, bu hitâbın umûmi mi, hususî mi olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna göre onlardan bazıları şöyle demişlerdir: Allah, "لَيْسَ الْبِرَّ" sözüyle Ehl-i kitabı kastetmiştir. Onlar Beyt-i Makdis'e doğru teveccüh etme hususunda diretip şiddet gösterdikleri için, Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: "İyilik ve tâat, bu yaptığınız, tuttuğunuz yol değildir. İyilik, Allah'a... inanmanızdır."

Bazı âlimler ise şöyle demişlerdir: Bundan murat, mü'minlere hitap edilmesidir. Çünkü onlar Kâbe'ye yönelmeyi arzu etmiş olmaları bakımından, Kâbe'ye yönelmekle gayelerine ulaşmış olduklarını sanmışlardır. Böylece onlara bu şekilde hitap edilmiştir.

Bazıları da, bunun herkese yönelik bir hitap olduğunu söylemiştir. Çünkü kıble neshedilip Kâbe'ye dönüldüğü zaman, bu kıbleden dolayı

mü'minlerde bir sevinç, Ehl-i kitapta ise buna karşı bir tepki meydana geldi.. Böylece mü'minler, dinde en büyük gayenin bu olduğunu sandılar. Cenâb-ı Hak ise bu hitap ile onları, bütün ibâdet ve taatları tam yapmaya teşvik etmiş ve iyiliğin, "yüzünüzü doğu ve batı cihetlerine çevirmenizle olmadığını"; aksine iyiliğin âyet-i kerimede sayılan işleri yerine getirmek olduğunu beyan etmiştir. Bu, zâhire daha uygundur. Çünkü bu konuda herhangi bir tahsis bulunmamaktadır.

Buna göre Allahu Teâlâ sanki şöyle buyurmuştur: "Talep edilen tâat ve takva, kıble meselesi değildir. Tam aksine arzu edilen tâat, Cenâb-ı Hakk'ın saydığı şu hasletlerdir."

***İKİNCİ MESELE:* "لَيْسَ" Hakkında Dilbilgisi Yönünden İzahat**

Çoğu âlimler, "لَيْسَ" kelimesinin fiil olduğu görüşündedirler. Bazı âlimler bunu kabul etmeyerek onun harf (edat) olduğunu iddia etmişlerdir. "لَيْسَ"nin fiil olduğunu söyleyenlerin delili, sadece fiillere bitişen zamirlerin buna da bitişmiş olmasıdır. "لَسْتُ، لَسْتُمْ، لَسْنَا ، وَالْقَوْمُ لَيْسُوا قَائِمِينَ"de olduğu gibi. Bu delil, "لَيْتِي، إِنَّنِي" ve "لَعَلِّي" denilebilmesi ile çürütülür. (Çünkü bunlar harf olduğu halde, aynı zamirler bunlara da bitişmektedir.)

Leyse'nin fiil olduğunu kabul etmeyenlerin delillleri ise şunlardır:

a) Şâyet bu fiil olmuş olsaydı, fiil-i mâzî olurdu. Halbuki onun fiil-i mazî olması câiz değildir. Bundan dolayı fiil olması da câiz değildir. Bu ikisinin birbirini gerektirme yönünü şöyle izah edebiliriz: Onun fiil olduğunu söyleyen herkes, fiil-i mâzî olduğunu söylemiş olur. Bunun fiil-i mâzî olamaması, ekseri âlimlerin, bu kelimenin hâli (şimdiki zamanı) nefyetmek için vaz' edildiği hususunda ittifak etmişlerdir. Eğer mâzî olsaydı, şüphesiz ki o zaman hâli değil, mâzîyi nefyetmiş olurdu.

b) Bu, fiilin başına gelebilir. Mesela biz, "لَيْسَ يَخْرُجُ زَيْدٌ" "Zeyd çıkmıyor" şeklinde kullanırız. Halbuki fiil, bir başka fiilin başına ne aklen ne de naklen gelebilir. "لَيْسَ"nin zamir-i kıssa ve zamir-i şân'a dahil olduğunu ve bu cümlenin de o zamiri açıkladığını söyleyen kimsenin görüşü zayıftır. Çünkü bu câiz olsaydı, aynı şeyin, "مَا" harfinde de söz konusu olması gerekirdi.

c) Mesela, "مَا" harfinin manası, başkasında kendisini gösterir. Halbuki, "لَيْسَ" böyle değildir. Çünkü sen, "لَيْسَ زَيْدٌ" dediğinde, söz tamam olmaz, aksine mutlaka, لَيْسَ زَيْدٌ قَائِمًا "Zeyd ayakta değildir" şeklinde söylemen gerekir.

d) Şâyet, "لَيْسَ" fiil olsaydı, "مَا" harfi de fiil olurdu ki, bu olacak şey değil. O halde, bu da bâtıldır. Bu ikisi arasındaki mülâzemetin (birinin

diğerini gerektirişinin) izahı şudur: Şâyet, "لَيْسَ" fiil olsaydı, belli bir zamana bağlı olarak, ki bu zaman hâl (şimdiki zaman)dır, "yokluk" (olumsuzluk) manasının bulunduğuna delâlet ettiği için, "مَا" harfinin de fiil olması gerekirdi. Çünkü aynı durum "مَا"da da vardır. O halde "مَا"nın da fiil olması gerekir. Bu, fiil olmadığına göre, "لَيْسَ" hakkındaki hüküm de aynıdır. Veya biz bunu başka bir ifâde ile şöyle diyebiliriz: "لَيْسَ" şimdiki zamanı nefyetmek için vaz' edilmiş, çekimi olmayan bir kelimedir. Dolayısı ile fiil olmama bakımından mâ-i nâfiyeye benzemiştir.

e) Sen, "مَا" harfini fiil-i mâzilerin başına getirerek, مَا اَحْسَنَ زَيْدٌ "Zeyd iyilikte bulunmadı" diyebilirsin. Halbuki yine bu harfi, "لَيْسَ"nin başına getirerek, "مَا لَيْسَ زَيْدٌ يَذْكُرُكَ" diyemezsin.

f) Bu, fiillere ait olmayan bir vezindedir. Çünkü fiil kalıpları içinde, "فَعْلَ" şeklinde bir vezin yoktur. Buna göre, "لَيْسَ"nin fiil olduğunu söylemek, fiil vezinlerinden olmayan bir şeyin fiil olduğunu söylemek olur.

Eğer, "Bunun aslı "صِيدَ الْبَعِيرُ" (Deve başını çeviremeyecek kadar hasta oldu) gibi, "لَيْسَ"dir. Fakat nahivciler bunu hafifletmişler ve devamlı böyle kullanmışlardır. Çünkü hep aynı kalıpta kaldığı için çekilmez. Halbuki fiil kalıpları, delâlet ettikleri zamanlar değiştikçe onlar da değişir. Nahivciler, "لَيْسَ"ye tahsis ettikleri kalıbı mâzî olarak kabul etmişlerdir. Çünkü bu, kalıpların en hafifidir" denirse, biz de deriz ki: "Bütün bunlar, aslolanın aksinedir. Aslolan, bunun böyle olmamasıdır. Bir de fiillerde aslolan çekimdir. Onlar, "لَيْسَ"yi çekimden men edince, ona peş peşe birçok noksanlık gelmesin diye, onu aslî kalıbı üzere bırakmaları gerekmiştir. Aslın hilâfı olan çekimden men edilişine gelince bu, binâsının (yapısının) değişmesinin illetidir ki, bu da aslın hilâfına olup gerçekten yanlış bir şeydir.

g) **Kuteybî,** "لَيْسَ"nin harf-i nefy olan "لَا" ile; mevcut manasına gelen, "اَيْسَ" kelimesinden meydana geldiğini söylemiş ve şunu ilâve etmiştir: "Bundan dolayı Araplar, اَخْرَجَهُ مِنَ اللَّيْسِيَّةِ اِلَى الْاَيْسِيَّةِ "Onu yokluktan varlığa çıkardı" derler. Yine "onu buldum" manasında, "أَيِسْتُهُ" derler. Bu, bu konuda bir delildir. **Halil,** "لَيْسَ"nin, inkâr ifâde eden bir kelime olup, "لَا اَيْسَ" "mevcut değil" manasına geldiğini söylemiştir. Buna göre o, çok kullanıldığı için, bir hafifletme (kolaylık) olsun diye hemze bırakılmıştır. Bunun delili, Arapların, ister o şey bulunsun, isterse bulunmasın, onu bana getir mânasında, "اِئْتِنِى بِهِ مِنْ حَيْثُ أَيْسَ وَلَيْسَ" demeleridir.

h) Yapmış olduğumuz incelemeler fiilin ancak mastarı ispat etmek gayesiyle konulduğunu göstermiştir. Halbuki, "لَيْسَ" ise, ilk önce yokluğu ifade eder. Binaenaleyh fiil olmaz.

Şâyet: "Sizin bu sözünüz, kişinin "نَفَى زَيْدًا وَاَعْدَمَهُ" "Zeyd'i sürdü ve idâm etti" sözüyle tenakuz teşkil eder" denilirse, biz deriz ki, senin "نَفَى زَيْدًا" sözün, "اَلنَّفْيُ" kelimesinden türemiştir. Binaenaleyh, senin "نَفَى" sözün, nefy manasının meydana geldiğine delâlet eder. Bu sebeple fiil sîgası, mastarın bulunmuş olduğuna, tahakkuk ettiğine delâlet etmiş olur. Böylece de bu sual vârid olmaz.

"لَيْسَ"nin fiili olduğunu söyleyenlere gelince, onlar aksini savunanların birinci görüşlerine cevap verme hususunda, birtakım külfetlere girerek, "لَيْسَ" nin bazen, meselâ جَاءَنِى الْقَوْمُ لَيْسَ زَيْدًا "Bana, Zeyd hariç, kavm geldi" demeleri gibi, maziyi nefyetmek için geldiğini söylemişlerdir.

İkincisine ise, bunun اَخَذَ يَفْعَلُ كَذَا "Şunu yapmaya başladı" ifâdesiyle bozulduğunu söyleyerek cevap vermişlerdir.

Üçüncü görüşlerine de, bunun diğer nâkıs fiiller ile bozulduğunu söyleyerek cevap verirler.

Dördüncü görüşlerine, "Bazı bakımlar benzer olmak, aynı olmayı gerektirmez" diyerek; beşinci görüşlerine, "Bu "مَا"nın hâl (şimdiki zaman) manasına olduğu için imkânsızdır. Halbuki, "لَيْسَ" mazî içindir. Binaenaleyh ikisini aynı kabul etmek mümkün değildir" diyerek; altıncı görüşlerine, "Kalıbın değişmesi, her ne kadar aslolanın aksine ise de, zikrettiğimiz delil sebebiyle amel ettirme zaruretinden dolayı kendisine başvurulur" diyerek; yedinci görüşlerine, "olmamak (yokluk)" isimdir. O halde, daha niçin, "لَيْسَ isimdir" dediniz. Hasmımızın, "مِنْ حَيْثُ أَيْسَ وَلَيْسَ" şeklindeki sözüne gelince, siz niçin "muzafun ileyh'in isim olması gerekir" dediniz? Kitapların naslarına gelince, bu husus deliller ile reddolunmuştur" diyerek; Sekizinci görüşlerine ise, "لَيْسَ ، لَيْسِيَّةْ" lâfzından müştaktır. Buna göre, "لَيْسَ" leysiyyet (olmama) manasının kesinleştiğine delâlet eder" diyerek cevap vermişlerdir. İşte bu meselede, her ne kadar cevaplar farklı olsa da, söylenebilecek şeyler bunlardır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Kıraat Farklılıkları**

Hamza, Âsım'dan rivâyet ederek, **Hafs,** râ harfini üstün okuyarak, burayı "لَيْسَ الْبِرَّ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise râ harfini merfû (ötüreli) okuyarak, "لَيْسَ الْبِرُّ" şeklinde kıraat etmişlerdir. Vahidî şöyle demiştir: "Her

iki okuyuş da güzeldir." Çünkü "لَيْسَ"nin ismi ve haberi marifedir. Bu sebeple, onlardan birinin isim, diğerinin haber kılınması fark etmez. Kelimeyi, "اَلْبِرُّ" şeklinde okuyanların delili ise şudur: "لَيْسَ"nin ismi fâile, haberi ise mef'ûle benzer. Fâilin, fiilin hemen peşinden gelmesi, mef'ûlün gelmesinden daha evlâdır. "اَلْبِرَّ" şeklinde okuyanlar ise, şuna dayanırlar: Bazı nahivciler, "أَنْ" kelimesinin sılası (cümlesi) ile birlikte, zamir vasıflanmadığı gibi bunun da vasıflanmama hususunda zamire benzediği için, "لَيْسَ"nin ismi olması daha uygundur. Buna göre, burada bir zâhir isim, bir de zamir vardır. Zamir ile zâhir isim beraber bulunduklarında, zamirin, husûsî manayı göstermede zâhir isimden daha uygun düştüğü için, "لَيْسَ"nin ismi olması daha evlâdır. İşte Kur'an'da, "فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَا اَنَّهُمَا فِى النَّارِ (Haşr, 17) "فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ اِلَّا اَنْ قَالُوا" (Ankebut, 24) ve, "اَئِنَّكُمْ لَتَاْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَتَاْتُونَ فِى نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ اِلَّا اَنْ قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ" (Ankebut, 29) âyetleri bu kıraate göre okunur. Tercih edilen kıraat "اَلْبِرّ" kelimesini ref ile okumaktır. Çünkü, **İbn Mes'ûd** (r.a)'dan, onun, "...لَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ" şeklinde okuduğu rivâyet edilmiştir. "Bâ" harf-i cerri ise, "لَيْسَ"nin haberine dâhil olur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Birr Nedir?**

"Birr", bütün tâatları ve Allah'a yakınlaştıran hayırlı amelleri içine alan bir isimdir. Anne babaya iyi davranmak bundandır. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur:

اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِى نَعِيمٍ * وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ *"Muhakkak ki iyiler, bir nimet içindedirler; muhakkak ki kötüler de bir ateşte.."* (İntitar, 13-14); burada Cenâb-ı Hak birri, fücûr'un zıddı olarak zikretmiştir. Cenâb-ı Hak bir başka yerde, وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ *"İyilik ve takva üzerinde yardımlaşınız; günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayınız"* (Maide, 2) buyurmuş, yani birri, günahın zıddı olarak zikretmiştir. Böylece birr, insanın yaptığı takdirde ücret alacağı bütün şeylere verilen umumî bir isimdir. Bunun temeli mecaza dayanır. Denizin zıddı olan karaya da, mecazî olarak, "اَلْبَرُّ" denilmesi bu köktendir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Birri (takvayı) Teşkil Eden Unsurlar**

Kaffâl şöyle demiştir. Bu âyetin nüzûlü hakkında birçok görüşün bulunduğu söylenmiştir. Bize göre bu âyet, "Müslümanları ta'n eden ve Yahûdilerin batıya, Hristiyanların da doğuya yönelmelerine rağmen, Müslümanları, yöneldikleri kıbleden ne çevirdi?" diyen sefîh kimselere işaret

eder. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak da "birr" sıfatının, sırf doğu ve batıya dönmekle tahakkuk etmeyeceğini; tam aksine aşağıdaki şu hususların bir araya gelmesiyle tahakkuk edeceğini söylemiştir:

1) Allah'a iman. Ehl-i kitap, bunu tam yapamamıştır. Meselâ Yahûdiler "tecsîm"e (Allah'ı cisimlere benzetmek ve O'na cisimlerin özelliklerini atfetmek) kâil olup ve "Uzeyr, Allah'ın oğludur!" demişlerdir; Hristiyanlar da Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bir de Yahûdiler, Cenâb-ı Hakk'ın, قَالُوا إِنَّ اللهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ *"Dediler ki, Allah fakirdir; biz ise zenginiz"* (Âl-i İmran, 181) âyetinde buyurduğu gibi, Allah'ı cimrilikle vasfetmiştir.

2) Ahiret gününe iman. Yahudîler, bu imanı da, şöyle diyerek bozmuşlardır: وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ *"Dediler ki, cennete ancak Yahudî veya Hristiyan olanlar girebilecek"* (Bakara, 111) ve, لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً *"Bize, sayılı günlerin dışında ateş dokunmayacak"* (Bakara, 80). Hristiyanlar da, cismanî dirilişi inkâr etmişlerdir. Bütün bunlar, ahiret gününü yalanlama manasına gelir.

3) Meleklere iman. Yahûdiler bu imanı ihlâl etmişlerdir. Çünkü onlar, Hz. Cebrail'e düşman olduklarını açıkça ifâde etmişlerdir.

4) Allah'ın kitaplarına iman. Yahûdi ve Hristiyanlar, bunu da ihlâl etmişlerdir. Çünkü Kur'an'ın Allah'ın kitabı olduğuna dair birçok delil varken, onlar Kur'an'ın, Allah'ın kitabı olmasını reddetmiş ve Allah'ın da şu âyeti kerimede buyurduğu gibi, onu kabul etmemişlerdir: وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَىٰ تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ *"Onlar esir olarak size gelirlerse, onları yurtlarından çıkarmak (zaten) haram olduğu halde, fidye karşılığı onları serbest bırakırsınız. Siz, kitabın bir kısmına iman ediyor da, diğer bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?"* (Bakara, 85).

5) Peygamberlere iman. Yahudiler bunu da ihlâl etmişlerdir. Çünkü Cenâbı Hakk'ın da: وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ *"Ve, haksız yere peygamberleri öldürüyorlar"* (Bakara, 61) âyetinde de belirttiği gibi, peygamberleri öldürmüşlerdir. Ve yine onlar, Hz. Muhammed'in nübüvveti hususunda tenkitte bulunmuşlardır.

6) Allahu Teâlâ'nın emrine uygun olarak mal infâk etmek. Yahûdiler bunu da ihlâl etmişlerdir. Çünkü onlar; Hak Teâlâ'nın da, وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا *"Az bir bedel mukabilinde onu sattılar"* (Âl-i İmran, 187) buyurduğu gibi, az bir mal karşılığında bile şüpheler ortaya atmışlardır.

7) Namaz kılıp zekât vermektir. Halbuki Yahûdiler, insanları bundan da men etmişlerdir.

8) Ahde vefâ.. Yahûdiler ahde de riâyet etmemişlerdir. Çünkü Cenâb-ı Hak onlara, وَاَوْفُوا بِعَهْدِى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ *"Benim ahdime ri'âyet edin. Ben de sizin ahdinize riâyet edeyim"* (Bakara, 40) buyurmuştur.

Burada bir soru bulunmaktadır. O da şudur: Allahu Teâlâ kıbleye yönelmenin "birr" olmadığını söylemiş, sonra da birr'in âyette zikredilen bütün hususlar olduğunu belirtmiştir ki, bunlardan birisi de namazdır. Halbuki namazda da mutlaka kıbleye dönmek gerekir. Binaenaleyh bir tenakuz ortaya çıkar.. İşte bu sorudan dolayı müfessirler ihtilâf ederek, şu görüşlere yer vermişlerdir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın "لَيْسَ الْبِرَّ" buyruğu birr'in kemâlini ve tamlığını nefyetmedir; yoksa aslını nefyetmez.. Hak Teâlâ sanki, "Birr'in hepsi bu değildir; birr güzel hasletlerin tamamının adıdır. Kıbleye yönelmek de onlardan sadece birisidir. Bu sebeple kıbleye yönelmek birr'in tamamı olmaz!" demek istemiştir.

b) Bunun, "kıblelerine yönelmenin birr olduğunu kökten reddetmek" olmasıdır. Çünkü onların doğu ve batıya yönelmeleri, Allah'ın bunu neshettiği ve nefyettiği bir zamanda hatadır. Hatta bu, bir günah ve bir isyân olur. Çünkü bu, Allah'ın kendisini nehyetmiş olduğu mensûh bir şeyle amel etmedir. Bu şekilde olan bir şey ise, "birr" olan şeyler arasında sayılamaz.

c) Kıbleye yönelmek, Allah'a iman edilmediği sürece, "birr" olmaz. Bu, ancak Allah'a iman etmek ve diğer şartlarla beraber bulunduğu zaman, "birr" olur. Nitekim secde de, ancak Allah ve Resûlü'ne iman edildiğinde yapıldığı zaman birr sayılan fiillerden olur. Ama bu şartlar olmaksızın yapıldığı zaman secde, "birr" sayılan fiillerden olmaz. Rivâyet edildiğine göre kıble değiştirildiği zaman, onun bu neshi hususunda ileri geri çok şeyler söylendi. Ve böylece, Allah'a itâat etmenin sadece kıbleye yönelmekle olabileceği zannedildi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak bu âyeti indirerek, sanki, "Dinin rükünlerinin tamamından yüz çevirerek, kıble meselesine bu denli dalınmaz.." demiştir.

ALTINCI MESELE

Hak Teâlâ'nın "وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ" buyruğunda bir hazif bulunmaktadır. Bu hazfin keyfiyyeti hususunda da bazı görüşler vardır:

1) Âyetin takdiri "وَلٰكِنَّ الْبِرَّ بِرُّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ" şeklindedir. Buna göre burada, muzâf hazfedilmiştir. Bu tür hazif, Cenâb-ı Hakk'ın kelâmında çokça bulunur. Meselâ O'nun, وَاُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ *"Ve onların kalplerine buzağı içirildi"* (Bakara, 93) âyetinde olduğu gibi.. Yani, "حُبُّ الْعِجْلَ" "buzağı sevgisi" şeklinde. Yine, Araplar şöyle demektedir: اَلْجُودُ حَاتَمٌ "Cömertlik, Hatem demektir"; اَلشِّعْرُ زُهَيْرٌ "Şiir demek, Züheyr demektir" ve, اَلشَّجَاعَةُ عَنْتَرَةُ "Şecaat demek, Antere demektir." Bu, **Ferrâ, Zeccâc** ve **Kutrub**'un tercihidir. **Ebu Ali** ise şöyle demiştir: Bu âyetin bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın, اَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ *"Siz, hacılara su vermeyi... mi kıldınız"* (Tevbe, 19) âyetidir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, كَمَنْ اٰمَنَ *"İmân eden gibi mi?..."* (Tevbe, 19) buyurmuştur. Buna göre âyetin takdiri, اَجَعَلْتُمْ اَهْلَ سِقَايَةِ الْحَاجِّ "Siz hacılara su veren kimseleri, iman etmiş kimseler gibi mi kabul ediyorsunuz?" veya, اَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ كَاِيمَانِ مَنْ آمَنَ "Siz hacılara su vermeyi, iman etmiş kimselerin imanı gibi mi addediyorsunuz" şeklindedir. Böylece temsil, ya iki mastar arasında veyahut da iki fâil arasında olmuş olur. Çünkü bir fail ile bir mastar arasında benzetme yapılmaz.

2) **Ebu Ubeyde,** buradaki birr'in, "اَلْبَارُّ" mânasına geldiğini söylemiştir. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوٰى *"İyi akıbet ancak takvânındır"* (Tâhâ, 132) âyeti de böyledir. Yani, لِلْمُتَّقِينَ "müttakiler içindir" demektir. Cenâb-ı Hakk'ın, اِنْ اَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا *"Eğer sizin suyunuz batarsa"* (Mülk, 30) âyeti de böyledir; yani, غَائِرًا "batıcı, batan" demektir. **Hansâ** da şöyle demiştir: فَاِنَّمَا هِىَ اِقْبَالٌ وَاِدْبَارٌ "O (dünya) ancak, bir yöneliş (ikbâl) ve sonra da yüz çeviriştir", yani "مُقْبِلَةٌ" ve "مُدْبِرَةٌ" demektir.

3) Bunun mânası, وَلٰكِنَّ ذَا الْبِرِّ "Fakat, birr sahibi olan..." demektir. Böylece "ذَا" hazfedilmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللّٰهِ *"Onlar Allah katında dereceler sahibidirler"* (Âl-i İmran, 163) âyetindeki gibidir; yani, "ذَوُوا دَرَجَاتٍ" takdirindedir. Bu görüş Zeccâc'dan nakledilmiştir.

4) Âyetin takdiri وَلٰكِنَّ الْبِرَّ يَحْصِلُ بِالْاِيمَانِ "Fakat birr u takvâ, ancak iman... ile meydana gelir" demektir. Bu görüş de **Mufaddal**'dan nakledilmiştir.

Bil ki, birinci görüş sözün maksûduna daha yakındır. Buna göre manası, "Fakat, büyük sevâba götüren ve birr'lerin tamamı, hepsi olan birr, Allah'a ve... iman etmiş kimselerin birridir" şeklinde olur. **Müberred**'den ise şöyle dediği nakledilmiştir: Şâyet ben Kur'an'ı kıraatiyle okuyan, yani kâri olsaydım, muhakkak ki bu âyeti, bâ harfinin fethasıyla "وَلٰكِنَّ الْبَرَّ" şeklinde okurdum.

Nâfi, İbn Âmir, "وَلٰكِنِ الْبِرُّ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, "لٰكِنَّ الْبِرَّ" şeklinde okumuşlardır.

***YEDİNCİ MESELE:* "Birr"in Unsurları**

Allahu Teâlâ, birr'in mahiyetinin tahakkuku hususunda bazı şeylere itibâr etmiştir:

1) Beş şeye iman etmek:

a) Allah'a iman: Allah'a iman, ancak O'nun hususî zâtını ve O'na vâcip, câiz ve müstahîl (imkânsız) olan şeyleri bilmekle olur. Bütün bunları bilmekse, ancak bunlara delâlet eden delilleri bilmekle olur. Böylece bu hususa âlemin hudûsunu ve âlemin hudûsunun dayandığı kaide ve usûlleri bilmekle olur. Allah için vâcip olan sıfatların bilinmesi hususuna, O'nun vücûdunu (varlığını), kadîm oluşunu ve bekâsını bilmek; O'nun bütün mâlûmatı bildiği; her türlü mümkinata kâdir olduğu; hayat sahibi, irâdeli, semî, basîr ve mütekellim olduğu gibi... hususları bilmek de dahil olur. O'nun hakkında müstahîl olan şeyleri bilme mefhûmuna da, O'nun "hâlliyyet" ve "mahalliyet"ten, mekândan ve "araziyyet"ten münezzeh olduğunu bilmek dahil olur. O'nun hakkında caiz olan şeyleri bilme mefhûmuna da, O'nun yaratmaya, yoktan var etmeye ve peygamberler göndermeye muktedir olduğunu bilme hususu girer.

b) Ahiret gününe iman. Ahiret gününe iman da, Allah'a imana dayanır. Çünkü biz, Allah'ın bütün malûmatı bildiğini ve bütün mümkinâta kâdir olduğunu bilmezsek, bizim haşrin ve neşrin doğruluğunu bilmemiz imkânsız olur.

c) Meleklere iman.

d) Kitaplara iman.

e) Peygamberlere iman. Burada birkaç soru vardır:

Birinci Soru: Meleklerin varlığını, kitapların doğruluğunu bilmemiz, ancak peygamberlerin doğruluğu, sıdkları vasıtasıyla mümkün olabilir. Peygamberlerin sözü, melek ve kitapların bilinmesi hususunda bir asıl ve esas olunca, Cenâb-ı Hak âyet-i kerimede, niçin melek ve kitapları peygamberlerden önce zikretmiştir?

Bu soruya şu şekilde **cevap** veririz: Durum, aklımız ve düşüncemize göre, her ne kadar sizin söylediğiniz şekilde ise de, ne var ki meydana geliş tertibi böyle değildir. Çünkü, önce melek vardır; sonra da o meleğin

tebliği ile kitapların inişi bulunur. Sonra da bu kitaplar peygamberlere ulaşır. Buna göre âyette nazar-ı dikkate alınan, zihnî bir tertip değil, haricî olan varoluş tertibidir.

İkinci Soru: Cenâb-ı Hak imanı niçin bu beş şeye tahsis etmiş, yani sadece beş şeye inanmayı zikretmiştir?

Cevap: Çünkü tasdik edilmesi gereken her şey bu beş şeyin muhtevasına dahildir. Böylece Allah'a iman etmenin içine O'nun birliğini, adâletini ve hikmetini bilmek; ahiret gününe iman etmenin tahtına da mükâfaat, ceza, kıyamet ve bununla ilgili bütün şeyleri bilmek gibi hükümler girmiştir. Meleklere iman mefhûmuna da, biz insanlara ulaştırması maksadıyla Hz. Peygamber (s.a.s)'e risâleti ulaştırmalarıyla alâkalı şeyler ile meleklerin durumu hakkında bilinmesi gerekli olan şeyler girmektedir.

Kitaplara iman mefhûmuna da, Kur'an ve Allah'ın peygamberlerine indirdiği şeylerin tamamı dahildir.

Peygamberlere iman mefhûmuna ise, onların peygamber oluşlarına ve şeriâtlerinin doğruluğuna iman etme hususları dahildir. Böylece iman edilmesi gerekli olan şeylerden hiçbir şey geriye kalmamış, aksine hepsinin bu âyetin muhtevasına dahil olduğu ortaya çıkmış olur.

Başka bir izah da şöyledir: Mükellef için bir başlangıç, bir orta ve bir nihâyet vardır. Başlangıçla nihâyeti tanımak, bizâtihi gaye olan şeydir. Bu da Allah'a ve ahiret gününe iman etmektir. Arada bulunan şeyleri bilmeye ve tanımaya gelince, bu ancak risâlet ile tamamlanır. Bu risâlet de, ancak şu üç şey ile tamam olur. Vahiy getiren melekler, bizzat vahyin kendisi olan kitap ve kendisine vahyedilen peygamber..

Üçüncü Soru: Allah imanı niçin uzuvların fiilleri olan mal verme, namaz kılma ve zekât verme gibi hususlardan önce zikretmiştir?

Cevap: Allah nezdinde, kalbin amellerinin uzuvların amellerinden daha üstün olduğuna dikkat çekmek içindir.

Allah İçin Mal Vermenin Mânası

2) "اَلْبِرُّ" kelimesinin mahiyetinin tahakkuk etmesinde nazar-ı dikkate alınan ikinci husus, Cenâb-ı Hakk'ın "وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ" ifâdesidir. Bu husûsta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, "حُبِّهِ" deki "hâ" zamirinin neye râci olduğu hususunda ihtilâf etmişler ve bu hususta şu hususlara yer vermişlerdir.

1) Bu, ekseri ulemânın görüşüdür. Buna göre zamir, "اَلْمَالَ" kelimesine râcidir. Buna göre âyetin takdiri, "malı çok sevmesine rağmen onu verendir.." şeklinde olur.

İbn Abbas ve **İbn Mes'ûd** ise şöyle demişlerdir: Bu, sağlıklı ve mala çok düşkün olduğun, hep zengin olmayı düşünüp fakirlikten korktuğun halde malını verip, onu, can boğaza dayanıp da, "şu falancaya, şu da falancaya" diyeceğin bir zamana bırakmamandır. Bu izah tarzı, sıhhatli iken sadakanın, ölümün eşiğine gelindiği zamanki sadakadan daha üstün olduğunu gösterir. Akıl da bazı bakımlardan bunu gösterir:

a) Sağlıklı iken, mala daha fazla ihtiyaç duyulacağı zannı hakim olur. Ölümün yaklaştığı hissolunduğu zaman ise, mala ihtiyaç duyulmayacağı zannı galip gelir. Halbuki, ihtiyaç duyulmadığı bir sırada vermektense, daha fazla ihtiyacın duyulduğu bir sırada mal vermek, kişinin mûtî bir kul olduğuna daha çok delâlet eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ *"Sevdiğiniz şeylerin bir kısmını infak etmedikçe, siz birr ü takvâya nail olamayacaksınız"* (Âl-i İmran, 92) buyurmuştur.

b) Yine, ölüm ve hastalıklar gelip çattığında vermesindense, onun sapasağlam olduğu halde malını vermesi, onun vaade ve vaîde iyice inanmış olduğuna daha çok delâlet eder.

c) Kişinin sağlıklı iken malını vermesi daha zordur. Böylece bu, fakirin zorlanarak verdiği şeye kıyasla, daha fazla sevâp olmuş olur. Fakirin bu şekilde vermesinin sevâbı, zenginin zengin iken verdiği şeyden daha fazla sevâplı olmuş olur.

d) Malı zevâle yüz tutmuş kimsenin, eğer hibe etmeseydi zail olacağını bildiği malını hibe etmesidir. Çünkü bu hibe, malının zâyi olmasından korkmayıp, onu isteyerek ve Allah rızası için hibe eden kimsenin hibesine müsavi olamaz. İşte burada da böyledir.

e) Bu husus, Hak Teâlâ'nın, "لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ" (Âl-i İmran, 92) ve, وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلٰى حُبِّهِ *"Onu sevdikleri halde, yemek yedirirler"* (İnsan. 8) âyetleri de teyid etmektedir. **Ebu'd-Derdâ**'dan, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَثَلُ الَّذِى تَصَدَّقَ عِنْدَ الْمَوْتِ مَثَلُ الَّذِى يُهْدِى بَعْدَ مَا شَبِعَ *"Ölürken tasaddukta bulunan*

kimse, doyduktan sonra hediye eden kimseye benzer"[18] dediği rivâyet edilmiştir.

2) Zamir, îtâya (vermeye) râcîdir. Buna göre sanki şöyle denmiştir: "O verir, Allah'ın vereceği mükâfaatına istekli olduğu için- vermeyi de sever."

3) Zamir, "Allah" ismine râcîdir. "Onlar malı, Allah'ı sevdikleri için, yani Allah'ın rızasını kazanmak için verirler" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Malda Zekât Dışında Hak Var mıdır?**

Âlimler, bu "verme"den ne murat edildiği hususunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Bazısı bunun "zekât" olduğunu söylemiştir. Bu görüş zayıftır. Çünkü Cenâb-ı Hak, "وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ" ifâdesinde zekâtı atfetmiştir. Matufun aleyh ile matufun başka başka şeyler olması gerekir. Bundan muradın, zekât olamayacağı ortaya çıkmış olur.

Sonra bu verilen şeyin, nâfile ve vâcip olan vermelerden olması mümkündür. Fakat nafilelerden olması câiz değildir. Çünkü Hak Teâlâ, mevzubahis âyetin sonunda, اُولٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ *"İşte bu kimseler dosdoğru olanlardır. İşte bunlar muttakilerin tâ kendileridir"* buyurmuş ve takvayı ona bina etmiştir. Eğer bu mendûb olsaydı, takva ona dayandırılmazdı. Binaenaleyh bu verme her ne kadar zekâttan başka ise de, vâcip olan tasadduklardandır.

Bu hususta iki görüş vardır:

1) Bu, muzdar (çaresiz kalmış) bir kimseyi doyurmak gibi başkalarının zarûrî ihtiyaçlarını gidermekten ibarettir. Bunun vâcip oluşuna, hem nakil hem de akıl delâlet etmektedir. Nakilden delil, Hz. Peygamber (s.a.s)'in su hadisi şerifidir: لَا يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ مَنْ بَاتَ شَبْعَانًا وَجَارُهُ طَاوٍ اِلَى جَنْبِهِ *"Komşusu yanüstü aç yatarken, kendisi tok olarak geceleyen kimse, Allah'a ve ahiret gününe inanmış kimse değildir. "* **Fatıma b. Kays** (r.ah) dan "mallarda zekâttan başka bir hak daha vardır" dediği, daha sonra da, "وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهِ" âyetini okuduğu rivâyet edilmiştir. Yine **Şa'bî**'den nakledildiğine göre ona "Malı olup da onun zekâtını veren kimseye, bundan başka birşey var mı?" diye sorulduğunda, o, "Evet, sıla-i rahim yapması ve isteyene sadaka vermesi" diye cevap vermiş, daha sonra da bu âyeti okumuştur.

Bunun aklî delili şudur: İhtiyaç, zaruret noktasına vardığında, her ne kadar kendilerine zekât vermek farz olmayan kimseler de olsalar, insanların

18 **Tirmizi,** Vesâyâ, 7 (4/435); Müsned, (5/197).

zaruret içindeki kimseye, ihtiyacını giderecek kadar yardımda bulunmalarının vâcip olduğu hususunda bir ihtilâf yoktur. Eğer o insanlar yardım etmekten kaçınırlarsa, onlardan bunu zorla almak câizdir. İşte bu da, âyette bahsedilen "verme"nin vâcip olduğunu gösterir.

Bu görüşü tenkit edenler ise, Hz. Ali (r.a)'den rivâyet edilen şu sözünü delil getirmişlerdir: "Zekât, mal üzerindeki bütün hakları gidermiştir." Buna, şu bakımlardan cevap verilir:

a) Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in فِي الْمَالِ حُقُوقٌ سِوَى الزَّكَاةِ *"Malda, zekât dışında da haklar vardır"* hadîsine muarızdır. Hz. Peygamber (s.a.s)'in sözü, Hz. Ali'nin sözünden daha evlâdır.

b) Ümmet, bir insan zarûret halinde bulunduğu zaman, bir kimse her ne kadar zekâtını tastamam vermiş olsa dahi, ona onun zarûretini giderecek kadar vermesinin vâcip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

c) Bundan murat, zekâtın takdir edilmiş olan hakları neshettiğidir. Miktarı belirlenmemiş olanlara gelince, zaruret içinde olana tasadduk etmenin ve akraba ile kölelere nafaka vermenin vâcip oluşunun da delâlet ettiği gibi, mensûh değildir. Çünkü bunların belli bir miktarı yoktur.

Şâyet, "Farzet ki bu te'vil doğrudur. Fakat bu şekildeki sıralamanın hikmeti nedir?" denirse, buna birkaç yönden cevap veririz:

1) Cenâb-ı Allah burada, kulun vazifelerini öncelik sırasına göre zikretmiştir. Çünkü fakir akraba olduğu zaman, ona tasaddukta bulunmak, bu hem bir tasadduk hem de bir sıla-ı rahim olduğu için, başkasına tasaddukta bulunmaktan daha evlâdır. Çünkü akrabalık, malı ona verme hususundaki sebeplerin en kuvvetlisidir. İşte bu sebepten dolayı varis olur ve yine bu sebepten dolayı, vasiyetinde mâlike hacr tatbik edilebilir. Hatta mâlike, malının üçte birden fazlasını vasiyet etmesi mümkün olmaz. İşte bu sebepten dolayı, akrabalara vasiyet, her ne kadar mensûh olsa dahi, Cenâb-ı Hakk'ın, كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ *"Sizden birisine ölüm gelip çattığı zaman, eğer o mal bırakacaksa, ana-babaya ve yakın akrabaya meşrû bir surette vasiyette bulunması farz kılındı"* (Bakara, 180) âyetinde de buyurduğu gibi vâcip kılınmıştır.

Bu âyet bazılarına göre mensûh değildir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak önce akrabayı, daha sonra da yetimleri zikretmiştir. Çünkü babası ve bir kazanç getireni olmayan küçük fakir, her bakımdan çaresizdir. Cenâb-ı Hak, yetimlerin peşine yoksulları (mesakîn) zikretmiştir; çünkü ihtiyaç

onları kıskıvrak yakalamıştır. Bundan sonra da İbn-i sebîli (yolda kalmışı) zikretmiştir. Çünkü çoluk çocuğuna karşı arzusu artınca, onun ihtiyacı da artmış olur. Bunun peşine de, Cenâb-ı Hak isteyenler ile köleleri zikretmiştir. Çünkü bu ikisinin ihtiyacı, önce zikredilenlerin ihtiyacından daha azdır.

2) Kişinin, bu grupların ihtiyaçlarının ne derece olduğuna dair bilgisi artar veya eksilir, işte bu sebeple Cenâb-ı Hak bu grupları, bu şekilde sıralamıştır. Çünkü kişinin kendisine yakın olan kimselerin ne derece ihtiyaç içinde olduklarını bilmesi daha önce gelir. Bunu yetimlerin, miskinlerin ve âyette bu şekilde sayılan kimselerin ihtiyaçlarının derecesini bilme gelir.

3) Muhtaç akrabalar da bir miskin (yoksul)dir. Bunların, fazladan bir sıfatları (akrabalık) vardır. Çünkü bunların ihtiyaçlarının şiddeti, kişiyi kederlendirerek onun kalbini hüzünlendirir. Kişinin kendi nefsinden zararı def etmesi, başkasının zararını def etmeden daha önce gelen bir husustur. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak akrabalarla başlamış, sonra yetimleri, daha sonra da yoksulları zikretmiştir. Çünkü küçüklerin (yetimlerin) yeme içmeden aciz olmaları sebebiyle meydana gelen keder ve üzüntü, büyük kimselerin yiyip içmeden aciz olmaları sebebiyle meydana gelen üzüntüden pek çok fazladır. Yolcu bazen zengin olur fakat ihtiyacı o anda fazlalaşmış olur. Dilenci de bazen zengin olur. Ama fakir düştüğü için, muhtaç duruma düşer. Cenâb-ı Hak mükâteb köleleri en sonra zikretmiştir. Çünkü köleliği gidermek, o anda çok fazla önemli olan bir şey değildir.

4) Mal vermekten maksat, Hz. Peygamber (s.a.s)'den, deveyi zikrettiğinde söylemiş olduğu rivâyet edilen şu sözdür: إِنَّ فِيهَا حَقًّا *"Muhakkak ki o devede bir hak vardır."* Bu da, erkek deveyi tohumluk için vermek; yüke koşulanı da emâneten vermektir. Bu görüş uzak bir ihtimaldir. Çünkü tohumluk devenin tohumluk için verilmesine duyulan ihtiyaç, yolda kalmış, dilenci ve mükâteb köleyi ilgilendirmeyen bir husustur.

Bir üçüncü görüşe göre de, bunlara mal vermek (tasaddukta bulunmak) vâcip idi. Sonra bu, zekâtla neshedilmiş oldu. Bu da zayıftır, çünkü Allahu Teâlâ bu âyette, verme ile zekâtı beraberce zikretmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "ذَوِى الْقُرْبٰى" sözüne gelince, bazı âlimler bunu ganimet ile ilgili âyette zikredilen kimselere hamletmiştir. Müfessirlerin pek çoğu ise bunu, "verenlere yakın kimselere" diye tefsir etmişlerdir. Ki bu doğrudur, çünkü verenler, özellikle yakınlarına vermekle mükelleftirler. Bunun

bir benzeri de Hak Teâlâ'nın, وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ *"Sizden zenginlik ve bol mal sahibi olanlar, akrabalara vermek konusunda yemin etmesinler"* (Nur. 22) âyetidir.

Bil ki, akrabalar kişiye aynı ana baba veya atalardan meydana gelmiş olma sebebiyle yakın olan kimselerdir. Bunu, bazılarından nakledildiği gibi mahrem olan akrabalara hasretmenin bir mânası yoktur. Çünkü mahremiyet şer'î bir hükümdür. Karabet ise, her ne kadar kendisine tahsis edilen kimseler yakınlık ve uzaklık bakımından farklı derecelerde bulunsalar bile, neseb cihetinden akraba olan kimseler için konulmuş olan bir lâfızdır. "Yetimler" lâfzına gelince; âlimler arasında bunu, yetimlerin velâyetini üzerine almış kimselere hamledenler bulunmaktadır. Çünkü fayda ve zararın ne olduğunu bilmeyen, ayırt edemeyen yetimlere mal vermek, tasadduk eden kimse için uygun değildir. Çünkü o kimse bunu böyle yaparsa, hata yapmış olur. Tam aksine yetim, mürahik (bülûğa ermeğe yaklaşmış) olur, malını nerede harcayacağını bilir, sadaka da yenilen, giyilen şeyler cinsinden olur ve yetimin bundan güzel istifâde edeceği anlaşılırsa, onu ona vermek câizdir.

Bütün bunlar, "küçük iken babası olmayan çocuk" diye tarif eden kimselere göredir. Bizim âlimlerimize göre ise, hem küçük hem de bülûğa ermiş, babası ölmüş kimselere denir. Bu hususta delil ise, وَآتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ *"Yetimlere mallarını veriniz"* (Nisa. 2) âyetidir. Malumdur ki malları onlara ancak bülûğa erdikleri zaman verilir. Resulullah (s.a.s), bülûğa erdikten sonra bile "Ebu Talib'in yetimi" diye isimlendiriliyordu. Buna göre yetim, bülûğa ermiş ise malı ona teslim edilir, aksi halde malı, onun velisine teslim edilir.

"Mesâkîn" (Yoksullar)e gelince, bu hususta ihtilâf vardır, biz bu ihtilâfı inşallah Tevbe Sûresi'nde zikredeceğiz. Burada söyleyeceğimiz şey şudur: Yoksullar da ihtiyaç sahibidirler. Sonra bunlar iki kısımdırlar. Bir kısmı, istemekten utananlardır ki, burada murat edilen onlardır. Bir kısmı ister ve yüzsüzlük yaparak ısrar ederler.

Âyetteki "السَّائِلِينَ" (dilenciler) sözü ile kastedilenler de bunlardır. Cenâb-ı Allah, "miskin" üzerindeki meskenet, onun halinden anlaşılacağı için, bu iki kısmı ayrı ayrı ifâde etmiştir. Çünkü dilenci, yoksul gibi değildir. Zira o, kendi fakirliğini ve ihtiyacını isteyerek belli eder.

"İbnu's-Sebîl"e gelince, Mücahid'den rivâyet edildiğine göre o, yolcu; **Katâde**'den rivâyet edildiğine göre, o misafir manasınadır. Çünkü o kimse, senin evine yoldan gelmiştir. Birincisi doğruya daha yakın görünmektedir. Çünkü "sebil" kelimesi, "yol" manasındadır. Yolcuya da, yolu tuttuğu için İbnu's-sebil (yolun oğlu) denilmiştir. Nitekim su kuşuna İbnü'l-mâ (suyun oğlu); üzerinden yıllar geçmiş bir kimseye İbnü'l-Eyyâm (günlerin oğlu); cesâretli kimselere "Benu'l-Harb" (harbin oğulları) ve insanlara da genel olarak "Benu'z-Zaman" (zamanın oğulları) denilir. Şâir **Zü'r-Rumme** şöyle demiştir:

وَرَدَتْ عِشَاءً وَالثُّرَيَّا كَأَنَّهَا عَلَى قِمَّةِ الرَّأْسِ ابْنُ مَاءٍ مُحَلِّقِ

"(O sevgili) akşam vakti geldiğinde, süreyyâ yıldızı başının üstünde sanki su kuşu gibi idi."

"Sâilîn" ifâdesi ile, dilenip isteyenler kastedilmiştir. Âyetin zekât hakkında olmadığını söyleyenler, bunun hükmüne Müslümanları da, kâfirleri de sokmuşlardır.

Hz. Hasan (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Dilenci atlı olarak gelse bile, onun bir hakkı vardır"*[19] buyurduğunu rivâyet etmiştir.

Allahu Teâlâ da, فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ * لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ *"Ve onların mallarında, isteyen ve mahrum olanlar için, mâlûm bir hak vardır"* (Meâric, 24-25) buyurmuştur.

Allahu Teâlâ'nın, "وَفِي الرِّقَابِ" buyruğuna gelince, bunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلرِّقَابْ" kelimesi, "اَلرَّقَبَةُ" kelimesinin çoğuludur. "اَلرَّقَبَةُ" kelimesi de boyun kökünün en son kısmıdır. Bu kelime, murâkabe kelimesinden türemiştir. Bu böyledir, çünkü bu boynun bedenden olan yeri, kavmi gözetleyen kimsenin yeri gibidir. İşte bu mânadan dolayı, اَعْتَقَ اللهُ رَقَبَتَهُ "Allah onun boynunu âzâd etti" denilmiştir de, "اَعْتَقَ اللهُ عُنُقَهُ" denilmemiştir. Çünkü "رَقَبَةٌ" diye isimlendirilince, sanki o azabı gözetliyormuş gibi olur. Çocuğunun ölümünü beklediği için, çocuğu yaşamayan kadına, "رَقُوبٌ" denilmesi de bu manadadır.

İKİNCİ MESELE

Âyetin manası, "Köleyi azâd etme yolunda malını verir" şeklindedir. **Kaffâl** şöyle demiştir: "Âlimler sadaka (zekat) âyetinde zikredilmiş olan

19 **Ebu Dâvud,** Zekât, 34 (2/126).

kölelerin, hangi köleler olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları şöyle demişlerdir: "Buna, onları satın alıp azâd eden ve onlarla mükatebe yapıp, onların üzerinde anlaştıkları borcu ödemeye yardımcı olan kimseler girerler."

Böylece bunlar, farz olan zekattan, köle satın alınıp azâd edilmesini câiz görmüşlerdir. Bazıları da zekatın ancak mükatebe yapmış kölelere verileceğini uygun görmüşlerdir. Böylece bu âyeti, farz olan zekat manasında kim anlarsa, aynı ihtilâf burada da söz konusu olur. Kim de bu âyeti zekatın dışında bir manaya hamlederse, bu âyet hakkında her iki hususu da uygun görmüş olur. Âyeti bir üçüncü manaya hamledenler çıkmıştır ki, bu da "esirleri fidye karşılığı kurtarma" manasıdır.

Bil ki bu sınıfların açıklanması hususunda daha tafsilâtlı bilgi inşaallah Tevbe Sûresi'nde zekâtla ilgili âyetin (Tevbe, 60) tefsirinde gelecektir.

Birr'in tahakkuk etmesi için nazar-ı dikkate alınan işlerden üçüncüsü de,وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ *"Namazı kılar, zekatı verir"* âyetinde ifâde edilen hususdur. Bunun tefsiri daha önce geçmişti.

Dördüncüsü; وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا *"Ahitleştikleri zaman, ahidlerine sımsıkı sarılanlar"* âyetinde belirtilen hususdur. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلْمُوفُونَ" kelimesinin merfu oluşu ile ilgili birkaç görüş vardır:

a) Bu, "مَنْ اٰمَنَ" ifâdesinin mahalline matûftur. Bunun takdiri, "لٰكِنَّ الْبِرَّ وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُوفُون" şeklinde olur. Bu görüş, **Ferrâ ve Ahfeş**'tendir.

Bu, mahzûf bir mübtedanın haberi olmak üzere, "medih"ten dolayı merfudur. Buna göre takdir "وَهُمُ الْمُوفُونَ" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Bu "ahid"den ne murat edildiği hususunda da iki görüş vardır:

1) Bundan murat, Allah'ın kullarına kendilerinin sözleri ile ve onların ilâhî kanunları yerine getirip Allah'a itâat edeceklerine dâir peygamberlerin lisanı ile insanlardan aldığı ahdi murat edilmiştir. Böylece kullar bunu, peygamberlere ve kitaplara imân ederek kabul etmişlerdir. Allahu Teâlâ, ehl-i kitabın ahidlerini ve mîsâklarını bozduklarını haber vermiş ve ahidlerine vefâ göstermelerini emrederek şöyle buyurmuştur:

يَا بَنِى اِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتِى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَوْفُوا بِعَهْدِى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ *"Ey İsrailoğulları, size olan nimetimi hatırlayın ve bana olan sözünüzü (ahdinizi)*

yerine getirin ki, ben de size olan ahdimi tutayım" (Bakara, 40). Buna göre bu âyetteki mana, "Birr (iyilik), Allah'ın ahdine vefa göstermekle birlikte, âyette zikredilenleri yerine getirmektir. Yoksa ehl-i kitabın Allah'a olan ahidlerini bozması ve vefâ göstermemeleri; O'nun peygamberlerini inkâr edip onları öldürmeleri ve O'nun kitaplarını tekzîb etmeleri gibi tutumlar değildir" şeklinde olur. Kâdî bu görüşe şöyle diyerek itiraz etmiştir: Allahu Teâlâ'nın: وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ *"Ahidlerini tutanlar"* sözü, ahdin onlara nisbet edilmesi bakımından açık bir sözdür. Sonra Cenâb-ı Hak bunu, إِذَا عَاهَدُوا *"ahidleştikleri zaman"* ifâdesi ile de te'kid etmiştir. Bu sebeple bunu, direkt Cenâb-ı Allah tarafından mecbur kılınmış bir ahid manasına almanın bir izahı yoktur. Buna şu şekilde cevap veririz: Allahu Teâlâ, bu ahdi onlara mecbur tutmuş ise de, onlar bu mecburiyeti kendi istekleri ile kabul edip benimsemişlerdir. Binaenaleyh ahdin insanlara nisbeti doğrudur.

2) Bu, mükellefin daha başlangıçta kendi isteği ile kabul ettiği şeyler manasındadır. Bil ki bu "ahid" ya kul ile Allah arasında, veya kul ile peygamber, veyahut da kul (insan) ile diğer insanlar arasında olan ahid (söz, anlaşma)dir. Kul ile Allah arasında olan ahid, kulun adak ve yeminleri ile kendi kendine farz kıldığı şeylerdir. Kul ile peygamberler arasında olan ahid, Peygamber'in onlardan, kendisine yardım edeceklerine, onunla birlikte savaşacaklarına, onun dost kabul ettiği kimselere dost, düşman saydıklarına da düşman olacaklarına dâir aldığı sözdür. Kul ile diğer insanlar arasındaki ahde gelince bu, bazen alış verişlerde gerekli olan teslim ve tesellümâta dâir anlaşmalar gibi vâcip olan hususlardan olur. Selem ve rehinde gerekli görülen şartlar da böyledir. Bazen de yardımlaşma hususunda ihlâs ve mal sarfetme gibi konularda verilen sözlere bağlı kalma gibi mendûb olan hususlarda olur.

Buna göre *"Ahidleştikleri zaman ahidlerine sımsıkı sarılanlar"* âyeti, bütün bu ahid çeşitlerini içine alır. Âyeti bu kısımlardan bazısına hasretmenin manası yoktur. Bizim söylediğimiz bu husus, müfessirlerin ifâde ettiği şeydir. Onlar şöyle demişlerdir: "Bu kimseler, sözleştikleri zaman sözlerini tutan, yemin ve adakta bulunduklarında buna bağlı kalan, birşey söylediklerinde doğru söyleyen ve kendilerine emanet verildiğinde, o emâneti olduğu gibi geri veren kimselerdir." Bazı müfessirler, bu âyeti, Cenâb-ı Allah'ın, وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهَ لَئِنْ آتَيْنَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ *"Onlardan kimi de Allah'a, 'eğer bize lütfundan ihsan ederse, andolsun ki zekâtı*

vereceğiz ve sâlihlerden olacağız' diye söz vermiştir" (Tevbe, 75) ayeti manasında anlamışlardır.

Birr'in gerçekleşmesi hususunda nazar-ı dikkate alınan, **beşinci** şey, وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ *"Sıkıntıda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı anlarda sabredenler"* âyetinde belirtilen sıfattır. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلصَّابِرِينَ" kelimesinin mansub oluşu ile ilgili bazı görüşler vardır:

1) **Kisâî,** bunun, "ذَوِي الْقُرْبٰى" üzerine matuf olduğunu söyler. Buna göre Allahu Teâlâ sanki,

وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهِ ذَوِى الْقُرْبٰى وَالصَّابِرِينَ *"O, sevdiği halde malını akrabalarına ve sabredenlere verir"* demiştir. Nahivciler âyetin takdirinin,وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهِ ذَوِى الْقُرْبٰى وَالصَّابِرِينَ "Fakat birr (iyilik) Allah'a iman eden, sevdiği halde malını akrabalarına ve sabredenlere veren kimselere verenlerin (birridir)" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Buna göre, "وَالصَّابِرِينَ" lafzı, kendisinden daha önce bulunan, "الْمُوفُونَ"nin mef'ullerindendir. "الْمُوفُونَ" kelimesi de, "مَنْ" üzerine atıftır. Buna göre mevsûle, sılasından önce bir şeyi atfetmiş olursun ki, bu câiz değildir. Çünkü mevsûl sılası ile birlikte tek bir isim hükmündedir. Halbuki bir isim iyice tamamlanmadan ve parçaları bir araya gelmeden önce, sıfat olması, te'kid edilmesi veya onun üzerine, bir şeyin atfedilmesi imkansızdır. Fakat, "الْمُوفُونَ" kelimesini "medh" olarak, yukarıda zikrettiğimiz gibi merfû kılarsan, yine **Kisâî**'nin görüşü doğru olmaz. Çünkü bu medih sebebiyle, bu durumda sılâ ile mevsûlün arası ayırt edilmiş olur. Halbuki sen bu ayırmanın caiz olmadığını, hatta daha kötü olduğunu biliyorsun. Çünkü medh bir cümledir. Müfred bir kelime ile ayrılmaları câiz olmadığına göre, bir cümle ile ayrılmaları haydi haydi doğru olmaz.

Eğer: "Birisinin, إِنَّ زَيْدًا فَافْهَمْ مَا اَقُولُ رَجُلٌ عَالِمٌ "Söylediğimi anla, Zeyd âlim birisidir" sözü ve, إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلًا *"İman edip salih ameller işleyenlere (gelince), şüphe yok ki biz güzel amel işleyenlerin mükâfaatını boşa çıkartmayız"* (Kehf, 30) âyetinde olduğu gibi, mübteda ve haberin arasını bir cümle ile ayırmak câiz değil midir? Çünkü Cenâb-ı Hak daha sonra, "اُولٰئِكَ" buyurmuş ve mübteda ile haberin arasını bu âyette "إِنَّا لَا نُضِيعُ اَجْرَ مَنْ" ifâdesi ile ayırmıştır?" denirse, biz deriz ki: Sılası ile birlikte ism-i mevsul, tek bir bütün hükmündedir. Bu sebeple, sıla

ile mevsul arasındaki bağ, mübteda ile haber arasındaki bağdan daha güçlüdür. Bu sebeple mübteda ile haberin arasını ayırt etmek câiz diye, mevsul ile sılasının arasını ayırt etmenin de câiz olması gerekmez.

2) Bu **Ferrâ**'nın görüşüdür. Buna göre, "الصَّابِرِينَ" lafzı, "مَنْ" in sıfatlarından biri olmakla beraber "medh" üzerine mansubdur. Medh ile söz uzadığı için, "الْمُوفُونَ" kelimesi merfu, "اَلصَّابِرِينَ" kelimesi de mansûb kılınmıştır. Çünkü aynı şeyin sıfatı hususunda söz aynı tertiple uzadığında, "medh" ve "zemm"den dolayı kelimeleri mansub kılarlar. **Ferra** bu hususta şu beyti zikretmiştir.

إِلَى الْمَلِكِ الْقَرْمِ وَابْنِ الْهُمَامِ وَلَيْثَ الْكَتِيبَةِ فِي الْمُزْدَحَمِ

"Ulu padişaha, İbnu'l-Hümâm'a ve kalabalık içinde ordunun aslanına..." Âlimler, "حَمَّالَةَ الْحَطَبِ" (Tebbet, 4) âyetindeki, "حَمَّالَةَ" kelimesini mansub okuyanların bunu "zemm"den dolayı mansub okuduklarını söylemişlerdir.

Ebu Ali el-Fârisî ise şöyle demiştir: "Medh veya zemm sadedinde bir kelimeye birçok sıfatlar getirdiğinde, en güzel olan metod, bunların i'rabını farklı farklı yapman ve bunların hepsini tek bir mevsufa vermemendir. Çünkü bu yer, vasıfta itnâb (sözü uzatmak), sözde iblâğ (iyice teferruat) olan yerlerdendir. Sıfatların i'rabları değişik yapıldığı zaman, maksat daha mükemmel ifâde edilmiş olur. Çünkü i'rablar değişince sanki söz, çeşnilenmiş ve birçok çeşidi olan söz haline gelmiş olur. İ'rabda birlik olduğunda söz tek düze olur ve tek bir cümle gibi olur. Sonra Kûfeliler ve Basralılar, medh ve zemmin, neden dolayı hareke farklılığına yol açtığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Ferrâ** şöyle demiştir: "Medh ve zemm aslında dinleyenin sözündendir. Bu böyledir, çünkü birisi başkasına haber verip, ona "Zeyd kalktı" dediği zaman, çoğu kez, dinleyen kimse Zeyd'i över ve şöyle der: "Vallahi akıllı ve zeki olan o insanı hatırladım, yani vallahi o, akıllı ve zekidir." Böylece ilk konuşan kimse, dinleyen kimsenin Zeyd'i medhedişi gibi, medhetmek istemiştir. Bundan dolayı medh ve zemmlerde i'rab buna göre gelmiştir. **Halil** ise şöyle demiştir: "Medh ve zemm, mesela اَعْنِى الظَّرِيفَ "Zarif olanı kastediyorum" manasında olmak üzere mansub kılınmışlardır."

Ferra, Halil'in bu görüşünü iki bakımdan kabul etmemiştir:

1) "اَعْنِى" (kastediyorum) lafzı, ancak meçhul (kapalı) bir ismi açıklamak için gelir. Medih ise, marife olan (bilinen) bir isimden sonra gelir.

2) Eğer **Halil**'in dediği doğru olsaydı, o zaman, "قَامَ زَيْدٌ اَخَاكَ" ifâdesi, "اَعْنِى أَخَاكَ" (yani kardeşin) manasında olmak üzere doğru olması gerekirdi. Halbuki bu, Arapların hiç kullanmadığı bir şekildir.

Bil ki bazıları bu kelimeleri, "الْمُوفِينَ - وَالصَّابِرِينَ" şeklinde, bazıları da, "اَلْمُوفُونَ - وَالصَّابِرُونَ" şeklinde okumuşlardır.

Hak Teâlâ'nın, فِى الْبَأْسَاءِ "sıkıntıda" sözü hakkında **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak bu kelime ile fakirliği murat etmiştir. Bu kelime, "اَلْبُؤْس" lafzından bir isimdir. "الضَّرَّاءِ" lafzı ile de, hastalığı murat etmiştir. Bu ikisi, "فَعْلَاءُ" vezninde iki isimdirler ve bunların, "اَفْعَلُ" kalıbı yoktur. Çünkü sıfat değildirler."

Cenâb-ı Allah'ın, "وَحِينَ الْبَأْسِ" buyruğuna gelince, **İbn Abbas** (r.a), bununla ilgili olarak, "Allah bununla, Allah yolunda savaşıp cihâd eden kimseleri kastetmiştir. Arapça'da "بَأْس" kelimesinin manası "şiddet"tir. "Şiddet, zorluk yok" manasında, "لَا بَأْسَ عَلَيْكَ فِى هٰذَا" denilir. "بِعَذَابٍ بَئِيسٍ" (A'raf, 165) ifâdesi, "şiddetli azab" manasınadır. Kendisinde şiddet bulunduğu için savaşa; yine şiddetinden dolayı azaba, "بَأْس" denilmiştir. Nitekim Allahu Teâlâ, "فَلَمَّا رَاَوْا بَأْسَنَا" *"Onlar bizim azabımızı gördükleri zaman..."* (Mü'min, 84) فَلَمَّا اَحَسُّوا بَأْسَنَا *"Onlar bizim azabımızı hissettikleri zaman.."* (Enbiya, 12) ve, فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللّٰهِ *"Allah'ın azabına karşı bize kim yardım eder.."* (Mü'min, 29) buyurmuştur.

Sonra Allahu Teâlâ, اُولٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا *"İşte dosdoğru olanlar bunlardır"* demiştir. Bu, "Bu, vasıfları taşıyan kimseler, imanlarında sâdık olan kimselerdir" demektir.

Vahidî (rh.a) bu âyetin sonunda şu meseleyi zikretmiştir: Bu âyette bu vasıfların başında getirilen "vav" harfleri cem' (toplamak) içindir. Bir insanda bu vasıfların toplanması, birr (iyiliğin) ve bâr (iyi) olmanın şartlarının hepsidir. Kendisinde bu vasıflardan sadece biri bulunan kimseye "bâr" (iyi) denmez. Buna göre insanın, ahdini tutan kimseyi, "birr'e sahib kimselerden" kabul etmesi doğru olmaz. Sadece güçlüklere sabreden kimse de böyledir. Hatta insan bütün bu özellikleri kendisinde toplamadığı müddetçe birr'i ifâ etmiş olmaz. İşte bundan dolayı bazı âlimler, "birr" sıfatının peygamberlere has olduğunu söylemişlerdir. Çünkü peygamberlerden başkasında bu vasıfların hepsi kâmil olarak bulunmaz.

Diğer bazı âlimler ise "birr" sıfatının, bütün mü'minler hakkında umûmî olduğunu söylemişlerdir. Benim muvaffakiyyetim ancak Allah'ın yardımı iledir ve sadece O'na tevekkül ederim.

Dördüncü Hüküm
Kısas

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِى الْقَتْلٰى اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى فَمَنْ عُفِىَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَىْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَآءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١٧٨﴾

"Ey iman edenler, öldürülenler hakkında size kısas yazıldı (hükmedildi). Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın (kısas edilir). Fakat hangi (katilin) lehinde, öldürülenin kardeşi tarafından cüz'i bir şey affedilirse, (kısas düşer). Artık ma'ruf olana uymak ve ona (öldürülenin velilerine) güzellikle (diyetini) ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden size olan bir hafifletme ve esirgemedir. O halde kim bundan (afv ve ödemeden) sonra haddi aşarsa, onun için elim bir azap vardır" (Bakara, 178).

Kısas Âyetinin Nüzûl Sebebi

Bu âyetin tefsirine geçmeden önce, sebeb-i nüzûlünü anlatmak gerekir. Bu hususta üç değişik vecih vardır:

1) Bu âyetin sebeb-i nüzûlü, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamber olarak gönderilmesinden önce mevcut olan hükümleri silmektir. Bu böyledir, çünkü Yahûdiler sadece öldürmeyi, Hristiyanlar da sadece diyet alıp affetmeyi bu kısas hususunda gerekli görüyorlardı. Araplar ise bazen kısâsen öldürmeyi, Bazen de diyeti gerekli görürlerdi. Fakat bunlar, her iki hüküm hususunda da açıkça haddi aşıyorlardı. Öldürme hususunda haddi aşıyorlardı. Çünkü birinin kabilesi diğerinden daha şerefli olan iki kişi arasında öldürme meydana geldiğinde, şerefli olanlar, "Bizden köle olana karşı, onlardan hür olan birisini; kadınımıza karşı onların erkeğini, erkeğimize karşı da onların iki erkeğini öldürürüz" diyorlardı ve kendilerinden

yaralananlara karşılık, karşı tarafa fazlası ile yara açarak kısas yapıyorlardı. Onlar çoğu kez, bu kadarla da kalmıyordu. Rivâyet edildiğine göre birisi, eşraftan sayılan birisini öldürdüğü zaman, katilin akrabaları maktulün babasının yanında toplanıyor ve "Ne istersin?" diyorlardı. O da, "üç şeyden birini...?" diyordu. Onlar da "üç şey nedir?" diye soruyorlardı. O, "Ya çocuğumu diriltirsiniz, veya göğün yıldızlarıyla evimi doldurursunuz, veyahut da bana, öldürmem için bütün kavminizi verirsiniz. Sonra ben bir diyet kabul edeceğimi sanmıyorum" derdi.

Diyet hususundaki haddi aşmalarına gelince, onlar çoğu kez şerefli olanın diyetini, şerefli sayılmayan kimsenin diyetinin birkaç katı sayıyorlardı. Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'i peygamber olarak gönderince, adalete riâyeti vâcip kılmış, kısas hususunda kulları arasında eşitliği sağlamış ve bu âyeti indirmiştir.

2) Bu, **Süddî**'nin görüşüdür. Buna göre, Kurayza ve Nadir kabileleri, aynı kitaba (Tevrat'a) inanmalarına rağmen, Araplar gibi bu hususta haddi aşıyorlardı.

3) Bu âyet, **Hz. Hamza** (r.a)'nın şehit edilmesi hâdisesi üzerine nâzil olmuştur.

Dördüncü bir veçhe **göre; Muhammed b. Cerir et-Taberî** birisinden, o da Ali İbn Ebî Tâlib ve Hasan el-Basrî'den şunu rivâyet etmişlerdir: Bu âyetten maksat, iki hür, iki köle, iki erkek ve iki dişi arasında kısas yapılabileceğini ve sadece bunun kâfi geleceğini beyan etmektir. Köleyi öldüren hür veya hürü öldüren köle olduğu zaman, kısas ile berâber **"terâcû"** (diyet için karşılıklı olarak müracaat) gerekir. Hür olan köleyi öldürdüğü zaman, bu hür kimseye, köleye mukabil kısas tatbik edilir. Eğer kölenin efendisi, hürrü öldürmelerini isterse, hürrün diyetinden kölenin bedelinin düşürülmesi ve diyetin geriye kalan kısmının hürrün velilerine verilmesi şartıyla, hür kimseyi öldürürlerdi.

Eğer köle hürrü öldürürse, köle de hürre mukabil kısas edilir. Bu durumda hürrün velileri, isterlerse köleyi öldürür ve hürrün diyetinden kölenin diyetini düşürür ve onlar da diyetin geriye kalan kısmını hürrün velilerine öderler. İsterlerse, diyetin tamamını alır, köleye ise kısas uygulamazlar.

Eğer erkek kadını öldürürse, erkek de kadın mukabilinde kısas edilir. Bu durumda eğer kadının velileri isterlerse, o erkeği öldürür ve diyetin yarısını öderler. Eğer kadın erkeği öldürürse, bu durumda kadın da erkeğe

mukabil kısas edilir. Böylece erkeğin velileri isterlerse, o kadını öldürür diyetin yarısını alırlar, yine isterlerse diyetin tamamı onlara verilir ve kadın da kısas edilmez.

Râvîler sözlerine devamla şöyle dediler: İşte bundan ötürü Allahu Teâlâ, iki hür, iki köle, iki dişi ve iki erkek arasında kısas ile yetinmenin meşrû olduğunu; cinsler farklı olduğu zaman kısas ile yetinmenin meşrû olmadığını beyan etmek için bu âyeti indirmiştir. Âyetin nüzûl sebebini anladığınız zaman, artık bu âyetin tefsirine dönebiliriz.

"كُتِبَ" nin Buradaki Mânası

Hak Teâlâ'nın, "كُتِبَ عَلَيْكُمْ" ifâdesi "Size farz kılındı" manasınadır.

Bu lâfız iki bakımdan vâcip oluşu gösterir:

a) "كُتِبَ" (yazıldı) lâfzı, şeriat örfünde vücûb ifade eder. Nitekim Allahu Teâlâ bu manada, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ *"Size oruç farz kılındı"* (Bakara, 183) ve, كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْرًا اَلْوَصِيَّةُ *"Sizden birine ölüm geldiğinde, eğer (geriye) mal bırakıyorsa, vasiyet etmesi sizlere farz kılındı"* (Bakara, 180) buyurmuştur. Buna göre vasiyet farz olmuştur. Farz namazlar manasına "es-salavâtü'l-mektubât" denilmesi de bundandır. Hz. Peygamber (s.a.s) de, ثَلَاثٌ كُتِبْنَ عَلَيَّ وَلَمْ تُكْتَبْ عَلَيْكُمْ *"Üç şey size farz kılınmadığı halde, bana farz kılınmıştır..."* buyurmuştur.

b) "عَلَيْكُمْ" lâfzı da, وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ *"İnsanların Beytullah'ı ziyaret etmeleri, Allah'ın onlar üzerindeki hakkıdır (yani farzıdır)"* (Âl-i İmran, 97) âyetinde de olduğu gibi, farz oluşu ifâde eder.

Kısasın İzahı

"Kısas"a gelince bu, bir insana yaptığı şeyin aynısını yapmaktır. Bu, birisi birisinin yaptığı şeyin aynısını yaptığı zaman söylediğin "اِقْتَصَّ فُلَانٌ اَثَرَ فُلَانٍ" sözünden alınmıştır. Nitekim Allahu Teâlâ, bu manada, "فَارْتَدَّا عَلٰى اٰثَارِهِمَا قَصَصًا" *"O ikisi izleri üzere geri döndüler"* (Kehf, 64) ve, وَقَالَتْ لِاُخْتِهِ قُصِّيهِ *"O, (Musâ'nın) kızkardeşine, 'onu takib et' dedi"* (Kasas, 11) yani, onun peşine düş, izini sür, demektir.

Hikayeye de **"kıssa"** denilmiştir. Çünkü hikaye, hikaye edilen hâdiseye âdetâ denktir.

Kıssalara da bu isim verilmiştir, çünkü onlar geçmiş insanların haberlerinin aynısını anlatırlar. İki tarafı birbirine denk olduğu için, makasa da **"mikâss"** denmiştir.

Hak Teâlâ'nın, فِي الْقَتْلَى *"öldürülenler hususunda"* buyruğu "öldürülenin öldürülmesi sebebiyle.." manasınadır. Çünkü, "فِي" kelimesi bazen sebebi ifâde etmek için kullanılır. Meselâ, Hz. Peygamber (s.a.s):

فِي النَّفْسِ الْمُؤْمِنَةِ مِائَةٌ مِنَ الْإِبِلِ *"Mü'min birisinin öldürülmesi sebebiyle yüz deve (diyet cezası) vardır"* buyurmuştur. Bunu iyice anladığın zaman, âyetin takdiri "Ey iman edenler, öldürülenin öldürülmesi sebebi ile sizlere kısas farz oldu" şeklinde olduğunu bilirsin. Böylece âyetin zâhiri bütün öldürülen insanların öldürülmesi sebebiyle, bütün mü'minlere kısas yapmalarının vâcip olduğunu gösterir.

Fakat âlimler katil olmayanların bu umûmî ifâdenin dışında kaldığında ittifak etmişlerdir. Âyetin katil ile ilgili hükmü, birçok durumlarda tahsis edilir. Mesela baba, çocuğunu; efendi, kölesini; Müslüman harbî veya muâhidi (anlaşmalı gayr-ı müslimi) ve Müslüman hatâen bir başka Müslümanı öldürdüğünde böyle olur. Fakat tahsise uğrayan bu umûmî hüküm, bu durumlar dışında yine delil olarak kalır.

Eğer: "Bu âyetin kısası gerektirdiğini ifâde eden sözünüzde iki problem vardır:

a) Kısas, eğer vâcip (farz) olsaydı, bu, ya kâtile, ya ölünün velisine veya üçüncü bir şahsa vâcip olurdu. Halbuki bu üç kısım için de bu söz konusu değildir.

Katile vâcip olmaz, çünkü katilin kendi kendisini öldürmesi vâcip değildir, aksine bu haramdır. Ölünün velisine de vâcip olmaz, çünkü o, bunu isteyip istememede serbesttir, hatta yapmaması, Allah'ın, وَاَنْ تَعْفُوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى *"Affetmeniz, takvaya daha uygundur"* (Bakara, 237) âyetinin gereğince, menduptur. Üçüncü bir kişi için de vâcip olmaz, çünkü bu öldürme hâdisesinin dışındadır. Bir şeyden habersiz (dışında olan) kimsenin, o hâdise ile bir ilgisi olamaz.

b) Kısasın eşitlikten ibaret olduğunu beyan ettiğimize göre, âyetten anlaşılan, bu eşitliğin sağlanmasının vâcip olduğudur. Bu takdire göre âyet, kısasın vâcip olduğuna kesinlikle delâlet etmez. Hatta bu konuda şunu söyleyebiliriz: Âyet meşru olan öldürmelerde de eşitliğin gözetilmesi gerektiğine delâlet eder. Buna göre de âyetin, kısasın öldürmeden ötürü meşru olduğuna delâlet etmesi söz konusu olmaz?" denilirse, Birinci probleme iki bakımdan cevap verilir:

1) Bu vâcip oluştan murat, kısası yerine getirmenin devlet başkanına ve onun namına hareket eden kimseye vâcip olmasıdır. Çünkü kısasın vâcip oluş şartları bulunduğu zaman, devlet başkanının kısası yerine getirmemesi câiz değildir. Çünkü İslâm devletinin başkanı da mü'minlerden biridir. Buna göre âyetin takdiri, "Eğer ölünün sahibi, kısas talebinde bulunursa, ey devlet reisleri, kısası tastamam yerine getirmeniz farz kılınmıştır" şeklinde olur.

2) Bu katile bir hitaptır. Buna göre âyetin takdiri: "Ölünün sahibi kısas isterse, ey katiller, size (kısas yapılmak için) teslim olmanız farz kılındı" şeklindedir. Bu böyledir, çünkü katilin bundan imtinâ etmesi ve buna razı olmaması câiz değildir. Ama zinâ eden, hırsızlık yapan kimselerin, cezadan kaçmaları câizdir. Hırsızlık yapan ile zinâ edenin, Allah bu suçlarını örttüğü için, kendilerinin de örtmesi câizdir. Bu iki durum arasındaki fark, bunun kul hakkı olmasıdır.

İkinci probleme ise şöyle cevap verilir: Âyetin zâhiri kısasta eşitliğin vâcip olduğuna delâlet eder. Kısasta eşitlik, öldürüş şeklinde sağlanacak eşitliktir. Böyle şeklî sıfatın vâcip oluşu, zatın (o fiilin kendisinin) vâcip olduğunu gösterir. Binaenaleyh âyet, kısasın her bakımdan vâcip olduğunu ifâde eder. Bu söylediğimiz hususlara dayanan birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Hanife, kasten öldürmenin kısası gerektirdiğine; **İmâm Şafiî** ise, iki görüşünden birisine göre, kasten öldürmenin ya kısası veya diyeti gerektirdiğine zâhib olmuşlardır.

Ebu Hanife, bu âyetle istidlâl etmiştir. Onun, bu âyetle istidlâl edişi, son derece zayıftır. Çünkü bu âyetin muhatabı, ister devlet başkanı, ister ölünün velisi olsun, kısasın uygulanması, ittifakla ölünün velisinin bilhassa kısası istemesi şartına bağlıdır.

Bize göre de, durum böyle olduğu zaman, kısas yapılması kesinleşir. Münakaşa, ölünün velisinin diyeti tercih edip edemeyeceği hususundadır. Halbuki âyette, ölünün velisi diyet istediğinde, bu hakkın ona verilemeyeceğine dair herhangi bir delil yoktur.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, âyetin vâcip olduğuna delâlet ettiği "denkliğin" nasıl olacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. **İmam Şafiî** şöyle demiştir: "Kısasta, önceki öldürmenin şekline bakılır. Eğer katil, o kimseyi kolunu keserek öldürmüş

ise, katilin kolu kesilir. Eğer o, bundan dolayı ölürse ne âlâ; aksi halde boynu vurularak öldürülür. Eğer birincisi yakılarak öldürülmüşse, katil de yakılarak öldürülür. Eğer bu yakmada ölürse ne âlâ, eğer ölmezse boynu vurulur."

Ebu Hanife (r.a) şöyle demiştir: Bu denklikten murat, nefsin, mümkün olan en hızlı ve kolay şekilde öldürülmesidir. Buna göre, ancak boynu kılıç ile vurmak suretiyle kısas yapılır.

Şâfiî (r.a)'nin delili şudur: Cenâb-ı Allah, iki fiilin birbirine denk olmasını vâcip kılmıştır. Bu, eşitliğin mümkün olan bütün yönlerden temin edilmesini gerektirir. Buna birçok şey delâlet etmektedir:

1) Öldürmede eşitliğin, ancak öldürmenin keyfiyeti hususunda farz kılınmış olduğunu söylemek câiz değildir. İstisnâ, kendisinin olmaması halinde sözün muhtevasına girecek olan şeyi, sözün dışına çıkarır. Buna göre, bu durum öldürmenin keyfiyetinin de âyetin manasının kapsamına girdiğine delâlet eder.

2) Eğer biz, bu âyetin bütün hususlarda denkliğe delâlet ettiğine hükmetmezsek, âyet mücmel olur. Eğer, âyetin umûmî olduğuna hükmetsek, âyet apaçık bir mâna ifâde eder. Fakat bu âyet kimi kez bazı durumlara tahsis edilmiştir. Tahsis, icmâlden daha kolaydır.

3) Eğer âyet, sadece bir hususta denkliğin gerektiğini ifâde etmiş olsaydı, o zaman ancak bir hususta birbirine denk iki şey bulunur, söz konusu olurdu. Buna göre de bu âyetten hiçbir şekilde istifâde edilemezdi. Bu delil ikinci delile yakın bir delildir. Binaenaleyh bu âyetin bütün yönlerden denkliğin gerekliliğini ifâde ettiği sabit olmuştur.

Sonra bu âyet, denkliğin vücûbunu gerektiren şu âyetlerle te'kid edilmiştir: وَجَزٰؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا *"Bir kötülüğün cezası, onun gibi bir kötülüktür"* (Şûra, 40); فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ *"Kim size saldırırsa, onun size saldırması gibi, siz de ona saldırın"* (Bakara, 194) ve, مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزٰى اِلَّا مِثْلَهَا *"Kim bir kötülük işlerse, o kimse ancak onun gibi bir kötülük ile cezalandırılır"* (Mü'min, 40).

Sonra bu âyetler, Hz. Peygamber'den gelen şu meşhur hadis ile de te'kid edilmişlerdir: مَنْ حَرَقَ حَرَّقْنَاهُ وَمَنْ غَرَّقَ غَرَّقْنَاهُ *"Kim yakarak öldürürse, biz de onu yakarak öldürürüz. Kim, boğarak öldürürse, biz de onu boğarak öldürürüz. "*

Keza rivâyet edildiğine göre, bir Yahûdî bir çocuğun başına taşla vurur ve onu öldürür. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) de Yahûdînin

başına taşla vurulup öldürülmesini emreder. Bunlar sabit olunca, bu âyet, diğer âyetler ve bu hadislerle birlikte **İmam Şafiî**'nin sözüne kuvvetli bir şekilde delâlet eder.

Ebu Hanife delil olarak Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَا قَوَدَ اِلَّا بِالسَّيْفِ *"Kısas ancak kılıçladır"*[20]; لَا يُعَذِّبُ بِالنَّارِ اِلَّا رَبُّهَا *"İnsanlara ateşle ancak ateşin Rabbi azab eder"*[21] hadislerini getirmiştir. Buna şöyle cevap verilir: Hadisler arasında teâruz (çelişme) söz konusu olursa, geriye teâruzlardan uzak olan âyetlerin delâleti kalır. En iyi Allah bilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, kâtil tevbe etmediği ve tevbe etmemekte ısrar ettiği zaman, kısasın onun hakkında Allah tarafından meşrû kılınmış bir ceza olduğunda ittifak etmişlerdir. Tevbe etmesi halinde ise, bunun bir ukûbet, ceza olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Bu böyledir, çünkü deliller, tevbenin makbul olduğunu göstermektedir. Cenâb-ı Allah, وَهُوَ الَّذِى يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ *"O (Allah), kullarının tevbesini kabul eden ve günahlarını bağışlayandır"* (Şûra, 25) buyurmuştur. Tevbe makbul olunca, tevbe edenin ikâba müstehak olarak kalması imkânsız olur, çünkü Hz. Peygamber: اَلتَّوْبَةُ تَحْمُوا الْحَوْبَةَ *"Tevbe günahı yok eder"* buyurmuştur. Buna göre, tevbe eden hakkında kısasın meşrû kılınışının, bir ukûbet olmasının mümkün olmadığı sabit olur.

Sonra âlimler bu noktada ihtilâf etmişlerdir. Bizim âlimlerimiz, şöyle demiştir: Cenâb-ı Allah dilediğini yapar, hiçbir hususta ona itiraz edilemez.

Mu'tezile ise, "Kısas kâtile lütuf olarak meşrû kılınmıştır" demişler, sonra kendi kendilerine, "Öldürülmeden sonra mükellefiyet yoktur; öyleyse bu öldürme ona nasıl lütuf olabilir?" diye sorarak, şu şekilde cevap vermişlerdir;

Bu öldürmede, gayzını yatıştırma bakımından, maktulün velisi; diğer insanları öldürme ve katlden alıkoyacağından dolayı diğer mükellefler için ve birisini öldürdüğünde kendisinin de mutlaka öldürüleceğini bilen, bu durum da kendisini hayra, kötülükte ısrâr ve inadı terk etmeye teşvik eden katil olabilecek bir kimse için bir fayda vardır.

---

20 **İbn Mâce,** Diyât, 25 (2/889).

21 **Tirmizi,** Siyer, 20 (4/138); **Buhâri,** Cihâd, 149.

Cenâb-ı Allah'ın, "اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى" *"Hürre mukabil hür; köleye mukabil köle ve dişiye mukabil dişi (öldürülür)"* âyetine gelince, bunda iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Bu âyet, kısasın ancak iki hür, iki köle ve iki dişi arasında meşrû olmasını gerektirir. Bu görüşte olanlar, birçok delil getirmişlerdir.

1) "اَلْحُرُّ" (el-hür) kelimesindeki "elif-lâm" umûm ifâde eder. Buna göre, "اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ" ifâdesi, hürre mukabil hürrün öldürüleceğini ifâde eder.

Eğer köleye karşı hürrün öldürülmesi meşrû olsaydı, o zaman bu hür, hür kimseye karşılık olarak olmaksızın öldürülmüş olurdu. Bu ise, her hürrün hürre mukabil öldürülmesinin gerekliliğine ters düşmektedir.

2) Buradaki bâ harfi, cer harflerindendir. Binaenaleyh, muhakkak onun bir fiile taalluk etmesi gerekir. Buna göre ifâdenin takdiri, "اَلْحُرُّ يُقْتَلُ بِالْحُرِّ" (Hür insan, hür insana karşı öldürülür, kısas edilir" şeklinde olur. Mübteda, haberden daha umûmi olamaz, aksine ya ona denk olur veya ondan daha husûsi olur. Her iki durumda da bu, hür insanın, hür insana karşı öldürülebileceğini ifâde eder. Bu ise, hür insanın bir köleye karşı öldürülmesini nefyeder.

3) Cenâb-ı Allah, âyetin başında, denkliğe riâyet edilmesini, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى" buyruğu ile vâcip kılmıştır. Bunun peşi sıra, "اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ" sözünü getirmesi, bu denkliğin hür oluş ve köle oluş bakımından söz konusu olduğunu gösterir. Çünkü bu söz, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى" kısmının tefsiri yerine geçmiştir. Köleyi öldürdüğü için hür bir insana kısası gerekli (vâcip) görmek, bu manadaki denkliğe riâyet etmemektir. Binaenaleyh bunun meşrû sayılmaması gerekir.

Eğer karşı görüşte olan, buna karşı, وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ *"Biz, o (Tevrat)'ta onlara 'cana can (gerekir)' hükmünü yazdık..."* (Maide, 45) âyetini delil getirirse, onlara şöyle cevap veririz: "Tercih iki bakımdan bizden yanadır.

a) "وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ" bizden önceki ümmetlerin şeriatidir. Bizim tutunduğumuz âyet ise, bizim için konulmuş hükmü ifâde etmektedir. Hiç şüphe yok ki delil olma bakımından bizim şeriatimiz, önceki ümmetlerin şeriatinden daha kuvvetlidir.

b) Bizim tutunduğumuz âyet, tafsilâtlı ve husûsî bir şekilde öldürülen kimselerle ilgili hükümleri ihtiva etmektedir. Şüphesiz hâs olan âmm olandan önce gelir."

Sonra bu görüşün sahipleri şunu söylemişlerdir: "Bu âyetin zâhiri, kölenin ancak köleye mukabil, dişinin ancak dişiye mukabil öldürülmesini gerektirmektedir. Fakat biz, icmânın delâleti ile bu âyetin siyakından elde edilen manadan dolayı, bu zâhire muhalefet ettik. Bu mana, hürrün köleye mukabil öldürülmesinde bulunmamaktadır. Binaenaleyh, burada lâfzın zâhiri üzere kalması gerekir. İcmâya gelince bu açıktır. Âyetin siyakından elde edilen mana ise şudur: Köle, köleye mukabil öldürülünce kendisinden daha üstün olan hürre mukabil öldürülmesi öncelikle gerekir. Ama hür böyle değildir. Çünkü o, hürre mukabil öldürüldüğü için kendisinden daha aşağı olan köleye mukabil öldürülmesi gerekmez. Dişinin erkeğe mukabil öldürülmesi hususundaki görüş de böyledir. Erkeğin dişiye mukabil öldürülmesi hususunda ise ancak icmâ bulunmaktadır. Allah en iyi bilendir.

İkinci Görüş: Cenâb-ı Allah'ın اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ *"Hürre karşı hür"* sözü, kesin olarak "hasr" ifâde etmez. Aksine bu söz, kendisinde diğer kısımlara bir delalet bulunmaksızın, zikredilen iki şey arasında kısasın meşru olduğunu ifâde eder. Bu görüşte olanlar, buna iki bakımdan delil getirmişlerdir:

1) Allah'ın, "وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى" kavli, köle kadına mukabil hür kadının kısas edilmesini gerektirmektedir. Şâyet اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ *"hürre karşılık hür ve köleye karşılık köle.."* buyruğu buna mânî olsaydı, bir tenâkuz söz konusu olurdu.

2) Allahu Teâlâ'nın, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى *"Katledilenler hakkında size kısas farz kılındı"* sözü müstakil ve tam bir cümledir. "اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ" sözü ise, bu cümlenin cüzlerinden birisini zikrederek tahsis etmektedir. Müstakil cümle daha önce zikredildiği zaman, cüzlerden bir kısmını tahsis etmez; bu hükmün diğer kısımlarda (cüzlerde) bulunmasına manî olmaz. Aksine bu tahsisin, hükmü diğerlerinden nefyetmenin dışında başka manaları ifâde etmek için bulunması mümkündür.

Sonra bu görüşün sahipleri bu başka mananın ne olduğu hususunda ihtilâf ederek, iki görüş zikretmişlerdir:

a) Onların çoğunun sahip olduğu görüşe göre, bu mana, âyetin nüzûl sebebinde de rivâyet ettiğimiz gibi, cahiliye çağındaki kimselerin üzerinde olduğu hükümleri iptal etmektir. Çünkü onlar köleye karşılık, kâtil olan

kabileden hür olan kimseyi de öldürüyorlardı. Bu tahsisin faydası, onları bundan men etmektir. Bil ki bu görüşte otarlar, Allahu Teâlâ'nın, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى" âyetinin, hür kimsenin köle karşılığında öldürülmesinin câiz olmadığına delâlet ettiğini söylerler. Çünkü kısas, denklikten ibarettir. Halbuki köleye mukabil hürrün öldürülmesinde, bu denkliğe riâyet edilmemiş olur. Zira hür, şeref, hükmetme ehliyeti, imâmet ve şahit olma bakımlarından köleden üstündür. Binaenaleyh bunun meşrû olmaması gerekir. Bu konuda söylenecek son söz, "Âlimin cahil, şereflinin âdî kimseler mukabilinde öldürülmesi hususunda, bu âyet-i kerime ile amel edilmez" demektir. Fakat bu, icmâ olmayan hususlarda aslı üzere kalır. Sonra biz, Hak Teâlâ'nın, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى" âyetinin, köleye mukabil hürrün öldürülmesini gerektirdiğini kabul etsek bile, "اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ" ifâdesinin, hürrün köle karşısında öldürülemeyeceğini ifâde ettiğini açıklamıştık. Bu ikinci ifâde husûsîdir. Önceki ise umûmidir. Hâs olan ifade âmm olan ifâdeden önce nazar-ı itibara alınır. Bilhassa hâs, lafız bakımından umûmî olan ifâdeye bitişik olduğunda, bu bir istisnâ gibi olur. İstisnanın ise umûmdan önce nazar-ı itibara alınması hususunda herhangi bir şüphe yoktur.

b) Bu tahsisin manasını (faydasını) açıklama hususunda ikinci görüş, **Muhammed b. Cerir et-Taberi**'nin, **Hz. Ali** ile **Hasan el-Basrî**'den naklettiği şu görüştür: Bu haller, kendisinde kısas ile yetinilen hallerdir. Bunların dışındaki hallere gelince ki bunlar, kısasın hür ile köle, erkek ile dişi arasında olması halleridir, bu hallerde kısas ile yetinilmez, aksine bu durumlarda, iki tarafın karşılıklı birbirine müracaatı gerekir. Biz bunu âyetin sebeb-i nüzûlünü zikrederken açıklamıştık.

Fakat muhakkik âlimlerden çoğu, böyle bir rivâyetin Hz. Ali'den gelmediğini iddia etmiştir. Bu ikinci görüş tefekkür ehlince zayıf görülen bir görüştür. Çünkü hiçbir müracaat olmadan, bir kişiye karşı bir topluluğun öldürüldüğü vârid olmuştur. Yine kadına karşı, bir müracaat olmadan erkeğin öldürüldüğü de olmuştur.

Bir diğer husus da, kısas, öldürmeye karşı gerekli olan cezaların en son noktasıdır. Binaenaleyh kısas ile birlikte, bir başka cezâ câiz olmaz.

Cenâb-ı Allah'ın, فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ *"Fakat hangi (katilin) lehine, öldürülenin kardeşi tarafından cüz'i bir şey affedilirse (kısas düşer). Attık maruf olana uymak ve ona (öldürülenin velilerine),*

güzellikle (diyeti) ödemek gerekir" âyetine gelince, bil ki "kasten öldürmenin cezası ya kısas veya diyettir" diyenler, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Âyet, böyle bir hâdisede, bir affedenin bir de affedilenin bulunduğuna dikkat çekiyor. Halbuki burada ölünün velisi ile kâtilden başka kimse yoktur. Binaenaleyh affeden, bu ikisinden birisidir. Bu birisinin katil olması câiz olmaz. Çünkü aftan anlaşılan, bir haktan vazgeçmektir. Bunun ise kâtilin üzerinde bir hakkı bulunan, ölünün velisi tarafından olması mümkündür. Böylece âyetin takdiri: "Katile taalluk eden cezadan, bir şeyi ölünün velisi affettiği zaman, katil bu affa iyilikle uysun" şeklinde olur. Âyetteki "شَيْءٌ" (şey) lâfzı, kapalı bir ifâdedir. Binaenaleyh bunun, kapalılığını gidermek için daha önce zikredilen bir şeye hamledilmesi gerekir. Bu da kısasın vâcip oluşudur. Buna göre âyetin takdiri, "vâcip olan kısastan bir şey katil için affedildiği zaman, kâtil affeden kimseye marûf bir şekilde uysun ve ona malı güzellikle ödesin" şeklinde olur. Halbuki diyetten başka hiçbir şeyin ödenmeyeceği icmâ ile sabit olmuştur. Bundan dolayı ödenmesi gereken şeyin "diyet" olması gerekir. İşte bu da, kasten öldürmenin cezasının ya kısas veya diyet olduğunu gösterir. Eğer böyle olmasaydı, kısas affedildiğinde diyetin vâcip olmaması gerekirdi. Bu izahı Allah'ın, ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ *"Bu, Rabbinizden size bir hafifletme ve esirgemedir"* buyruğu da te'kid etmektedir. Bu, Allah tarafından size bir rahmet olarak, diyeti alma ile kısas arasında bir muhayyerliğiniz olduğunu göstermektedir. Çünkü Yahûdiler hakkında kesin kısas yapmaları, Hristiyanlar hakkında ise affetmeleri hükmü gönderilmişti. Böylece Cenâb-ı Hak, bu ümmetin hükmünü hafifletip, onları kısas yapma ile diyet yapma arasında muhayyer kılmıştır. Bu, ümmet-i Muhammed için bir hafifletme ve rahmettir. Çünkü ölünün velisi, mala muhtaç olduğu zaman, diyet alması, kısası istemesinden daha tercihe şayan olur. Ölü sahibi öfkesini gidermede ve kâtilin şerrini kendisinden uzaklaştırmada istekli olduğunda, kısas tercihe şayan olur. Böylece Cenâb-ı Hak, ölünün velisini, Allah'ın ona bir rahmeti olmak üzere, istediği şeyi tercih etmede muhayyer bırakmıştır.

Buna göre eğer, "Biz affedenin ölünün velisi olduğunu, ve onun "Af bir haktan vazgeçmektir. Bu ise ancak ölünün velisi için söz konusudur" şeklindeki sözünü kabul etmiyoruz" denirse, deriz ki: "Affın, bir haktan vazgeçme manasına geldiğini biz de kabul etmiyoruz. "فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ" âyetinden murat, "Kime ki kardeşinin kanından (cezasından) birşey

kolaylaştırılırsa.." manasıdır. Arapçada, "Bana bu mal afven safven geldi" denilir. Bunun manası, "Bunu kolaylıkla elde ettim" şeklindedir.

Yine, "خُذْ مَا عَفَا" denilir, yani "Kolay olanı al." Nitekim Cenâb-ı Hak, خُذِ الْعَفْوَ *"Kolay olanı al"* demiştir (A'raf, 199). Buna göre âyetin takdiri şöyle olur: "Ölünün velilerinden biri olur ve ölünün katili olan din kardeşi için, maldan (diyetten) bir parça kolaylaştırırsa, bu malı isteme hususunda ölünün velisi katilden talep etsin, katil de ölünün sahibine bu malı geciktirmeksizin ve eksiksiz olarak iyilikle ödesin." Bu takdire göre âyetin mânası şöyle olur: "Cenâb-ı Allah maktüllerin kısastan vazgeçip diyet hususunda anlaşmaya davet edildiklerinde buna razı olmaya teşvik etmiştir."

Biz, affedecek kimsenin ölünün velisi olduğunu kabul etsek bile, bundan muradın, "kısasın, ölünün iki velisi arasında ortak olması ve onlardan birinin kısastan vazgeçmesi halinde diğerinin hissesinin diyete dönüşmüş olacağı" manası olduğunun söylenmesi niçin câiz olmasın? Buna göre "Allahu Teâlâ, kısastan vazgeçmeyen ortağa, katilin peşini marûf bir şekilde bırakmamayı; katile de o kimseye iyilikle diyeti ödemeyi emretmiştir" demek neden mümkün olmasın? Biz, ister ortağı olsun ister tek olsun, affedecek olan kimsenin ölünün velisi olduğunu kabul etsek bile şöyle demek neden caiz olmasın: "Bu, katilin rızasına bağlıdır. Fakat Allahu Teâlâ katilin rızası şartını açıkça zikretmemiştir. Çünkü bu kesin olarak sabittir. Zira akıllı olan kimsenin, öldürülmemesini sağlamak için bütün dünyayı vermeye razı olacağı açıktır. Çünkü o, öldürüldüğü zaman, ortada ne malı ne de canı kalır. Malını bu uğurda alabildiğine vermesi ise hayatta kalmasını temin eder. İşte katilin rızası gerçekte şart olmakla beraber genel olarak zaten mevcût olduğu için, ayrıca zikredilmemiştir?"

Buna cevap: Bu âyetteki **"af"** lâfzını, kısası düşürme mânasına almak, katilin malını (diyetini) ölünün velisine vermesi manasına almaktan daha evlâdır. Bunun izahı iki yöndendir:

a) Affın hakiki manası bir hakkı düşürmektir. Bu sebeple lâfızdaki müşterekliği gidermek için, bu kelimenin hakiki olarak bir başka mânaya olmaması gerekir. Bu âyetteki "af" lâfzını bir hakkı düşürme manasına hamletmek, sizin söylediğiniz manalara hamletmekten daha uygundur. Çünkü, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى" âyeti önce geldiği için, "فَمَنْ عُفِيَ لَهٗ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ" âyetindeki affı kısas hakkından vazgeçme manasına hamletmek daha uygundur. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "شَيْءٌ" (şey) sözü, müphem

(kapalı) bir lâfızdır. Bu müphemin, daha önce bahsedilmiş olan bir manaya hamledilmesi evlâdır.

b) Eğer bu "af"tan murat, sizin dediğiniz şey olsaydı, Hak Teâlâ'nın, فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ *"Marûf olana uymak ve ona (ölünün velisine) diyeti ödemek gerekir"* âyeti lüzumsuz olurdu. Çünkü malın ona kolaylıkla ulaşmasından sonra, katilin peşini bırakmamasına ihtiyaç kalmaz. Katile de, diyeti güzellikle ödemesini emretmeye hâcet kalmaz.

İkinci soru ise şu iki bakımdan cevaplandırılır:

a) Bu söz, husûsî bir hâdise şekli farzedilerek yürütülmüştür. Bu hususî şekil de kısas hakkının ölünün iki velisi arasında ortak olması, daha sonra bunlardan birisinin kısastan vazgeçip, diğerinin vazgeçmemesidir. Âyet bu hükmün mutlak olarak meşru olduğuna delâlet eder. Bu sebeple mutlak olan bir ifâdeyi, mana ifâde eden bir şekle hamletmek zâhirin hilâfına bir harekettir.

b) "وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ" âyetinde, "هُوَ" zamiri, daha önce zikredilmiş bir şeye râci bir zamirdir. Daha önce zikredilen ise, "affedecek olan" kimsedir. Binaenaleyh bu malın (diyetin), affeden kimseye verilmesi gerekir. Sizin iddianıza göre ise, o malın affedenden başkasına verilmesi gerekir. Bu sebeple sizin görüşünüz bâtıl olmuş olur.

Üçüncü suale gelince, bu rıza şartının zevali ya imkânsızdır veya mümkündür. Eğer zevali mümkün değil ise, bu takdirde diyet alma yetkisi kan sahibi için mutlaka olması gerekir. Eğer olmaması mümkün ise, lafzı, itibar edilmesi gerektiğine âyetin delâlet etmediği bir şart ile kayıtlamak, âyetin zâhirinin hilâfına bir hareket olur ki, bu da caiz değildir.

Bu bahis özetlendiği zaman biz deriz ki, âyette, soru ve cevâbı şeklinde zikredeceğimiz lâfzî birtakım başka konular bulunmaktadır.

Birinci Bahis: Hak Teâlâ'nın, "فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ" buyruğunun terkibi nasıldır?

Cevap: Âyetin takdiri, فَمَنْ لَهُ أَخِيهِ شَيْءٌ مِنَ الْعَفْوِ "Her kimin, kardeşinden elde edeceği bir afv... olursa" şeklindedir. Bu, سِيرَ بِزَيْدٍ بَعْضُ السَّيْرِ وَطَائِفَةٌ مِنَ السَّيْرِ "Yürümenin bir kısmı Zeyd ile, bir kısmı da bir grup ile yapıldı" sözünde olduğu gibidir.

İkinci Bahis: "عُفِيَ" lâm harfi ile değil, "عَنْ" harf-i cerri ile müteaddî olur. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, "فَمَنْ عُفِيَ لَهُ" sözü nasıl izah edilecektir?

Cevap: "عُفِيَ" kelimesi günah ve cinâyet işleyen kimse için, "عَنْ" harf-i cerriyle kullanılır da, عَفَوْتُ عَنْ فُلَانٍ وَعَنْ ذَنْبِهِ "Falancayı ve onun günahını affettim" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ *"Allah seni bağışlasın..."* (Tevbe, 43) buyurmuştur. Bu kelime günah hakkında müteaddi olarak kullanıldığında, عَفَوْتُ لَهُ عَنْ ذَنْبِهِ وَتَجَاوَزْتُ لَهُ عَنْهُ "Onun lehine olarak günahını affettim ve onun lehine olarak ondan vazgeçtim" diyebildiğin gibi, عَفَوْتُ عَنْ فُلَانٍ عَمَّا جَنَى "Falancanın, işlediği suçunu affettim" de denilir. İşte âyette de bu şekilde gelerek, فَمَنْ عُفِيَ لَهُ عَنْ جِنَايَتِهِ "Her kimin cinâyeti bağışlanırsa..." denilmiştir. Böylece de, âyette "cinâyet" kelimesi zikredilmemiştir.

Üçüncü Bahis: Niçin "afvdan bir şey..." denilmiştir?

Bunun cevâbı iki şekilde olur:

Birinci Cevap: Hak, sadece kısas olduğu zaman, bu durum bir müşkil arzeder. Böylece de kısasın bölünemeyeceği söylenir. Bu nedenle de, Cenâb-ı Hakk'ın, "شَيْءٌ" lâfzının bir manası kalmaz. Ama, hakkın tamamı kısas veya diyet olduğu zaman, onun hakkının tecezzî etmesi mümkün olur. Çünkü o kimse, diyetten değil de, kısastan, yahut da her ikisinden vazgeçebilir. Durum böyle olunca, "فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ" denilmesi caiz olmuş olur.

İkinci Cevap: "شَيْءٌ" kelimesini nekre olarak zikretmek, büyük bir mâna ifâde eder. Çünkü, kısasın düşmesinde müessir olan affın, ancak kısasın tamamından vazgeçilmesi hususu olduğu düşünülebilirdi. İşte böylece Cenâb-ı Hak, kısasın düşmesi hususunda, onun bir kısmından vazgeçmenin hepsinden vazgeçme; ölünün velilerinden bir kısmının hakkından vazgeçmesinin, hepsinin hakkından vazgeçmiş gibi olduğunu beyan etmiştir. Şâyet, "شَيْءٌ" kelimesi ma'rife kılınmış olsaydı, ondan bu mâna anlaşılmazdı. Cenâb-ı Hak bu kelimeyi nekre kılınca, ondan bu mana anlaşılmıştır. İşte bu sebepten dolayı Hak Teâlâ, "فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ" buyurmuştur.

Âyet, Fâsıkın Mü'min Olduğuna Delâlet Eder

Dördüncü Bahis: Allahu Teâlâ kardeşlik vasfını hangi mana ile ortaya koymuştur?

Cevap: Denildiğine göre **İbn Abbas,** bu âyet ile fâsıkın mü'min olduğu hususunda, üç bakımdan istidlâl etmiştir:

1) Allahu Teâlâ, kısas kendisine vâcip olmuşken de, kâtili mü'min diye adlandırmıştır. Halbuki, büyük günahlardan olduğu icmâ ile sâbit olduğu halde, kendisinden ve tecavüzkârâne bir şekilde katl sadır olduğu zaman

kısas o kimseye vâcip olmuştur. Bu da, büyük günah sahibinin mü'min olduğunu gösterir.

2) Allahu Teâlâ, kâtil ile maktulün velisi arasında bir kardeşliğin bulunduğunu söylemiştir. Şüphesiz ki bu kardeşlik, Cenâb-ı Hakk'ın, "إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ" (Hucurât, 10) âyetine dayanılarak, din sebebiyle meydana gelmiştir. Şâyet fısk ile beraber iman bulunmasaydı, iman sebebiyle meydana gelen kardeşlik diye bir şey kalmazdı.

3) Cenâb-ı Allah; kâtili affetmeye teşvik etmiştir. Affa teşvik ise, mü'min olmaya yakışan bir durumdur.

Mu'tezile birinci görüşe cevap vererek şöyle demiştir: Biz Hak Teâlâ'nın, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى" âyetindeki muhatapların devlet reisleri olduğunu söylersek, böyle bir soru kendiliğinden ortadan kalkmış olur.

Eğer bu ifâdeye muhâtap olanların katiller olduğunu söylersek, buna iki bakımdan cevap veririz:

a) Katil katle yönelmeden önce mü'min idi. İşte Cenâb-ı Hak, bu kimseyi o manada mü'min diye adlandırmıştır.

b) Kâtil, bazen tevbe eder. Bu durumda da mü'min olmuş olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak "tağlib" yoluyla, tevbesiz olanları da tevbe edenler sınıfına dahil etmiştir.

İkinci görüşe gelince, ki bu kardeşliğin zikredilmiş olmasıdır, onlar buna da şu yönlerden cevap vermişlerdir:

a) Âyet bir kimsenin başka bir kimseyi öldürmesinden önce inmiştir. Öldürme işine yönelmeden önce mü'minlerin kardeş olduğunda herhangi bir şüphe yoktur.

b) Zâhir olan, fâsık kimsenin tevbe etmiş olmasıdır. Onun tevbe ettiğini kabul ettiğimiz an, maktûlün velisi onun kardeşi olmuş olur.

c) Neseb cihetinden onun kardeşi olmuş olması da câizdir. Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا *"Âd'e de kardeşleri Hûd'u yolladık"* (Hûd, 50) buyurduğu gibi...

d) Ölünün velisi ile kâtilin arasında bir ilgi ve münasebetin meydana gelmiş olmasıdır. Böyle bir ilgi, kardeşlik isminin ıtlâk edilmesi için yeterli olur. Senin tıpkı, aralarında çok az bir ilgiden bulunduğu vakit, bir kimseye, "Arkadaşına şunu söyle!" demen gibidir.

e) İkrâr ve itikâd hususundaki cinsiyyet bakımından aralarında bulunan bir ilgiden dolayı, birinin diğerine atfedilebilmesi için, onu "kardeşlik" lâfzıyla beraber zikretmiştir.

Mu'tezile'nin bütün bu izahlarına şu şekilde cevap veririz: Sizin bu yapmış olduğunuz izahların tamamı, kardeşliğin muayyen bir zaman ve muayyen bir sıfatla kayıtlanmasını gerektirir. Halbuki Allahu Teâlâ, kardeşliği mutlak bırakmıştır.

Allahu Teâlâ'nın, "فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ" buyruğuna gelince, bu hususta da birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci Bahis: Hak Teâlâ'nın, "فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ" ifâdesi, mahzûf bir mübtedânın haberi olduğu için, merfûdur. Bunun takdiri ise, "فَحُكْمُهُ اِتِّبَاعٌ" şeklindedir. Veya, bu mahzûf bir haberin mübtedâsıdır. Buna göre âyetin takdiri, "فَعَلَيْهِ اِتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ" şeklindedir.

İkinci Bahis: Âyetin takdirinin, "Affedene güzellikle, ma'ruf olarak diyetini almak düşer; affedilene de, o diyeti güzellikle ödemek düşer" şeklinde olduğu söylenmiştir. Bu görüş **İbn Abbas, Hasan el-Basrî, Katâde** ve **Mücahid**'den rivâyet edilmiştir.

Bu iki ifâdenin de affedilene (katile) ait olduğu da söylenmiştir. Buna göre katilin affedenin affına iyilikle tâbi olması ve bu ma'rûf diyeti maktûlün velisine yine ma'rûf bir şekilde ödemesi gerekir, şeklinde olduğu da söylenmiştir.

Üçüncü Bahis: Ma'rûfa ittibâ etmek, istemede şiddet ve katılık göstermemedir. Tam aksine, bu hususta alışılan örfe göre hareket etmektir. Buna göre, eğer diyeti ödemesi gereken şahıs güç durumda ise, ona mühlet tanımak gerekir. Eğer o, malın aynını bulursa, maktûlün velisinin hakkından fazlasını istememesidir. Eğer katilin yanında verilmesi istenen malın dışında başka mal bulunursa, maktûlün velisinin katile, malı satıp ve değiştirmesi için zaman tanıması ve hakkını almak bahanesiyle kâtilin vâcip olan en mühim görevlerini daha önce yapmasına mani olmaması gerekir.

İyilikle ödeme hususuna gelince bundan maksat, kâtilin, imkânı olduğu halde imkânının bulunmadığını söylememesi, malın bulunmasına rağmen onu geciktirmemesi, kendisine vâcip ve gerekli olmayan şeyleri ön sıraya almaması ve bu malı güleryüzle, güzellikle, ve hoş sözler söyleyerek ödemesidir.

Hak Teâlâ'nın, "ذٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ" buyruğuna gelince bu hususta muhtelif vecihler vardır:

a) Hak Teâlâ'nın, "ذٰلِكَ" sözünden maksat kısasın ve diyetin meşrû olmasına dair hükmün, sizin hakkınızda bir kolaylık ve hafifletmedir" demektir. Çünkü kısastan vazgeçip diyet alma işi, Yahûdilere haram kılınmış ve onlara sadece kısas farz kılınmıştır. Hristiyanlara da kısas ve diyet haram kılınmış, onlara sadece kısastan vazgeçme farz kılınmıştır. Halbuki Ümmet-i Muhammed, -onlara bir kolaylık ve genişlik olsun diye- kısas diyet ve afv arasında muhayyer bırakılmışlardır. Bu **İbn Abbas**'ın görüşüdür.

b) Hak Teâlâ'nın, "ذٰلِكَ" sözü, O'nun, "فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ" sözüne râcidir.

Hak Teâlâ'nın, "فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ" sözünün manası, "Kim bu hafifletmeden sonra haddi aşarsa..." yani ondan daha fazlasına tecavüz ederse, şeklindedir. **İbn Abbas** ve **Hasan el-Basrî** de, bundan muradın. "Afv ve diyetten sonra katilin öldürülmemesidir. Bu böyledir, çünkü cahiliyye zamanında yaşamış olanlar, affedip diyeti de aldıktan sonra, eğer katili yakalayabilirlerse, onu öldürürlerdi. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bunu yasakladı" demişlerdir.

Bundan muradın, "Katilden başkasını veya daha fazlasını öldürmek; yahut hakkı olan diyetten fazlasını istemek veyahut da kendisine, kısasın mahiyyet ve keyfiyyeti açıklandıktan sonra haddi aşması" şeklinde olduğu da söylenmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ" buyruğunun umûm ifâde etmesinden dolayı, "فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ" âyetinin mânasını, bu zikredilenlerin hepsine hamletmek gerekir.

Hak Teâlâ'nın, "فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ" sözü hususunda iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu en meşhur görüştür. Buna göre bu, azâptan bir çeşit ve ahirette elemi de çok şiddetli olan bir azâbtır.

Katâde'den rivâyet olunduğuna göre, azâb-ı elîm, kişinin muhakkak olarak öldürülmesi, affedilmemesi ve kendisinden diyetin kabul edilmemesidir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), "لَا اُحَافِي أَحَدًا قَتَلَ بَعْدَ أَنْ أَخَذَ الدِّيَةَ" *"Diyeti aldıktan sonra öldüren bir kimseyi affetmeyeceğim"* buyurmuştur. Bu, Hasan **el-Basrî** ve **Saîd İbn Cübeyr**'den de rivâyet edilmiştir. Şu görüş bazı sebeplerden dolayı zayıftır:

1) Mutlak olarak zikredildiği zaman azâb-ı elîm'den anlaşılan, ahiret azâbıdır.

2) Biz kısasın, bazen azap, Bazen de tevbe eden için olduğu gibi, imtihan olduğunu da beyan etmiştik. Bu sebeple azap isminin o kimseye ıtlâk edilmesi, ancak bir yönden doğru olabilir.

3) Affettiği kimseyi öldüren kimsenin, öldürdüğü kişinin velisi tarafından affedilmesinin mümkün olmadığı söylenemez. Çünkü bu, ölünün velisinin hakkıdır; diğer haklarından vazgeçmesinin mümkün olduğuna kıyas edilerek, bu hakkından da vazgeçmesi mümkündür. Allah en iyisini bilendir.

Kısasta Hayat Vardır

وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَآ أُولِى الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧٩﴾

"Ey akıl sahipleri, kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki, sakınırsınız" (Bakara, 179).

Allahu Teâlâ, önceki âyette kısası vâcip kılıp, kısas da elem verici şeylerden olunca, kendisine bu hususta şöyle bir soru tevcih edilmiş oldu: "Senin rahmetinin tamlığına zayıf kuluna elem verip acı çektirmek nasıl yakışır?" İşte böyle bir suâle cevap vermek için, O, önceki âyetin hemen peşinden kısasın meşrû kılınma hikmetini zikrederek وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ *"Kısasta sizin için hayat vardır"* buyurdu.

BİRİNCİ MESELE: **Kısasta Hayat Bulunmasının İzahı**

Âyete bazı izahlar yapılmıştır:

1) Bu âyetten maksat, kısasın bizzat kendisinin bir hayat olmadığıdır. Çünkü kısas hayatı ortadan kaldırır. Bir şeyi ortadan kaldıranın, o şeyin bizzat kendisi olması (hayat) imkânsızdır. Tam aksine bundan murat, "kısasın meşrû kılınması kâtil olmayı düşünen ile öldürülmesi istenen; ve bu ikisinin dışında bulunan kimselerin hayatta kalacaklarını anlatmak" olduğudur.

Kısasın, katil olmayı düşünen kimse için bir hayat olmasına gelince, bu şu şekilde olur: "Katil olmayı düşünen kimse, birisini öldürmesi halinde,

kendisinin de öldürüleceğini bildiğinde, bu sebeple öldürmekten vazgeçer. Bundan dolayı da kendisi öldürülmez. Nihaî bir netice olarak da, kendisi hayatta kalmış olur."

Kısasın, öldürülmesi istenen kimse için bir hayat olmasına gelince, bu da bir gerçektir; çünkü onu öldürmeyi düşünen kimse kısas edileceğinden korktuğu zaman, o kimseyi öldürmekten vazgeçer. Böylece de o kimse öldürülmemiş olur.

Kısasın, bu ikinin dışında kalan kimseler hakkında da bir hayat olduğu hususuna gelince, bu da bir gerçektir. Çünkü kısasın meşrû kılınmasında, öldürmeyi düşünen kimseyle, öldürülmesi düşünülen kimsenin hayatta kalması söz konusudur. Bu ikisinin hayatta kalmasında da, onlara yardımcı olacak kimselerin hayatta kalmalarının mevcûdiyeti söz konusudur. Çünkü öldürme sebebiyle meydana gelen fitne büyür, böylece bu fitne bir grup insanın öldürülmesine kadar varan çekişmelere yol açar. Kısasın meşrû olduğu göz önüne alındığında bütün bunlar meydana gelmez. Bunların meydana gelmemesindeyse, herkesin hayatta kalması söz konusudur.

2) Âyetten maksat, bizzat kısasın kendisinin hayatın sebebi olmasıdır. Bu böyledir, çünkü kan akıtan kimseye kısas uygulandığında, öldürmeyi düşündüğü kimseleri öldürmekten vazgeçer. Bu sebeple de kendisi öldürülmez. İşte bu bakımdan kısasın bizzat kendisi, hayatın sebebi olmuş olur.

Bil ki anlattığımız bu görüş, sadece öldürme şeklinde olan kısasa tahsis edilmez. Bu mefhuma, uzuvlar ile yaralamalar hakkındaki kısas da dahildir. Bu böyledir, çünkü kişi, düşmanını yaraladığında kendisine kısas uygulanacağını bildiği zaman, bu husus onu böyle bir şeye teşebbüsten alıkor. Böylece bu, her ikisinin de hayatta kalmalarına sebep olmuş olur. Çünkü yaralanan kimse de ölebilir, kısas uygulandığında yaralayan kimse için de durum aynıdır. Baştaki, yüzdeki veya alındaki yaralar da böyledir.

Kendisinde kısas uygulanmayan yaralamalar da âyetin hükmüne dahildir. Çünkü yaralayan kimse, yaralamasının kişinin canının heder olmasına sebebiyet vereceğinden, böylece de kısasın gerekeceğinden emin olamaz. Binaenaleyh kısas korkusu, insanların gönüllerinde mevcuttur.

3) Kısastan maksat, denkliğin sağlanmasını temindir. Böylece eşitliğin sağlanmasındaki maksat, kâtilden başkası için de hayatın bulunmuş olmasıdır. Çünkü cahiliyye çağındakilerinin yaptıklarının aksine, katilden başkası öldürülmez.

4) **Ebu'l-Cevzâ,** "وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ" şeklinde okumuştur. Yani, "size, öldürme ve kısas hükümlerine dair anlatılan şeylerde (kısaslarda) bir hayat vardır" demektir.

Bu kıraatte geçen, "اَلْقِصَاصِ" kelimesinin Kur'an mânasına geldiği de söylenmiştir. Yani "Kur'an'da sizin kalpleriniz için bir hayat vardır" demektir. Bu Hak Teâlâ'nın tıpkı, رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا *"Emrimizden bir rûh..."* (Şûra, 52) ve, وَيَحْيٰى مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ *"Yaşayan kimse de delil ve hüccet ile yaşasın diye..."* (Enfal, 42) sözlerindeki gibidir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE: **"فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ" Cümlesindeki Belâgat Özellikleri**

Beyan ilmi âlimleri, dildeki bütün manaları toplama bakımından veciz oluş hususunda bu âyetin en yüksek bir dereceye ulaştığında ittifak etmişlerdir. Bu böyledir. Çünkü Araplar bu manayı değişik birçok lâfızlarla ifâde etmişlerdir. Mesela قَتْلُ الْبَعْضِ اِحْيَاءٌ لِلْجَمِيعِ "Bir kişinin öldürülmesi, toplumun ihyâ edilmesidir" demişlerdir. Başkaları da, اَكْثِرُوا الْقَتْلَ لِيَقِلَّ الْقَتْلُ "Katilliğin azalması için, çok öldürün" demişlerdir. Bu konuda Araplarda nakledilen ifâdelerin en güzeli, şu sözleridir: اَلْقَتْلُ اَنْفَى لِلْقَتْلِ "Adam öldürmeyi en iyi biçimde yine öldürme yok eder." Kur'an'ın ifâdesi ise bundan daha fasihtir. Bu ifâdeler arasındaki farklılık birçok yöndendir:

a) "وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ" âyeti, bütün bu ifâdelerden daha kısadır.

Çünkü, "وَلَكُمْ" ifâdesi, bu mukayesenin dışındadır. Zira söylenilen sözlerin hepsinde, böyle bir takdir mutlaka vardır. Çünkü, "قَتْلُ الْبَعْضِ اِحْيَاءٌ لِلْجَمِيعِ" ifâdesinde, "وَلَكُمْ" ifâdesini takdir etmek gerekir. "اَلْقَتْلُ اَنْفَى لِلْقَتْلِ" ifâdesinde de durum aynıdır. Sen iyice düşündüğünde, "فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ" âyetinin, onların "اَلْقَتْلُ اَنْفَى لِلْقَتْلِ" ifâdesinden daha kısa olduğunu görürsün.

b) Onların, "اَلْقَتْلُ اَنْفَى لِلْقَتْلِ" sözünün zâhiri, bir şeyin kendisinin yok olmasının sebebi olmasını ifâde etmektedir ki bu imkânsızdır. "فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ" âyeti böyle değildir. Çünkü zikredilen husus, öldürmenin bir çeşidi olan kısastır. Sonra Cenâb-ı Hak, o kısası mutlak hayatın sebebi kılmamıştır. Çünkü "hayat" kelimesini nekire olarak getirmiştir. Aksine Allah, kısası hayat çeşitlerinden bir çeşidin sebebi kılmıştır.

c) Onların, "اَلْقَتْلُ اَنْفَى لِلْقَتْلِ" sözlerinde, "قَتْلْ" lâfzı tekrar edilmiştir. Halbuki, "فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ" âyeti böyle değildir.

d) "اَلْقَتْلُ اَنْفَى لِلْقَتْلِ" diyen kimsenin bu sözü, sadece, katillikten vazgeçmeyi ifâde eder. Halbuki, "فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ" âyeti, hem öldürmekten, hem

yaralamaktan, hem de bunların dışındaki benzer şeylerden vazgeçmeyi ifâde eder. Binaenaleyh bu âyet, daha çok mana ihtiva etmiştir.

e) Ölümü nefyetmek, hayatın bulunması manasını tazammun ettiği için, ikinci derecede matlubdur. Âyet ise matlub olan hayatın kendisine delâlet eder.

f) Öldürme nefyedici olmayıp aksine öldürmenin artmasının sebebi olduğu halde, haksız yere öldürme de bir öldürmedir. Öldürmenin meydana gelmesine manî olacak olan, belli bir şekildeki öldürmedir ki bu da kısastır. Buna göre onların sözlerinin zâhiri bâtıldır. Âyete gelince, âyetin hem zâhirî manası hem de takdirî manası yerindedir. Böylece âyet ile Arapların ifâdeleri arasındaki farklılık açıkça ortaya çıkmaktadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile bu âyeti **Ehl-i Sünnetin** "öldürülen şahıs, öldürülmemiş olsaydı da yine muhakkak ölecekti" şeklindeki görüşlerinin bozuk olduğuna delil getirerek şöyle demişlerdir: "Öldürülen kimse, öldürülmeseydi de ölmesi vâcip olsaydı ve farzet ki kısas, katil olmayı isteyen kimseyi katil olmaya yeltenmekten alıkoymak için meşrû kılınmış olsaydı, fakat o katil onu öldürse de, öldürmese de ölecek olsaydı, bu durumda kısasın meşru oluşu hayatın meydana gelmesine götürücü olmazdı.

Eğer, "Biz bunu, öldürülmeseydi de zaten ölecek olan kimseler hakkında söyledik. Yoksa, öldürülmek istenip de öldürülmemiş kimseler hakkında değil. Bu sebeple sizin dediğiniz yerinde değildir" denilirse, biz deriz ki: Öldürülmeseydi de öldürülecek kimseler hakkında, "Onun hali nasıl olur?" denilmez miydi? Eğer "O zaten ölecekti" derseniz, öldürülmesi her an için söz konusu olan kimseler hakkında, onun ölümü ile öldürülmesinin aynı olduğuna hükmetmiş olursunuz. Bu da bizim size karşı ileri sürdüğümüz şeyin yerinde olduğunu gösterir. Çünkü sizin o bilinen görüşünüze göre mutlaka, ya o katili öldürmeden alıkoyacak bir şey ona mani olduğu için veyahut da yine katil kendisinin öldürülmesinden korktuğu için öldüremediği kimse yine de ölecekti. Bu durumda da size karşı ileri sürdüğümüz şey yerinde olur." Bütün bu sözler **Mu'tezile**'den **Kâdî**'nin ifâdesidir.

Hak Teâlâ'nın, يَا أُولِي الْأَلْبَابِ *"Ey akıl sahipleri.."* hitabından maksadı, neticeleri kestiren ve çeşitli korku yönlerini bilen akıllı kimselerdir. Buna göre, bu kimseler düşmanlarını öldürmeyi isteyip, bunu yaptıkları takdirde kendilerine kısas uygulanacağını bildikleri zaman, bu bilgi onları

bu işten caydırıcı olur. Çünkü akıllı kimse, kendi canından olma pahasına, başkasının canına kastetmeyi düşünemez. O bundan çekinince, bu korku o işi yapmayıp vazgeçmesine sebeb olur. Fakat bu korku bu fikre götüren bir akla sahip kimselerin tefekküründen doğar. Böyle bir tefekküre götürecek akla sahip olmayan kimselerde, böyle bir korku olmaz. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, bu hitabı akıl sahiplerine yöneltmiştir.

"Umulur ki Sakınırsınız"

Cenâb-ı Allah'ın, لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ *"Umulur ki sakınırsınız"* hitabı ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"لَعَلَّ" lâfzı tereccî (umma) manası içindir. Bu ise ancak her şeyi bilmeyenler hakkında söz konusu olur. Bunun cevabı, Hak Teâlâ'nın, "يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ" (Bakara, 21) âyetinin tefsirinde geçmiştir.

İKİNCİ MESELE

Cübbâî şöyle demiştir: "Bu âyet, Cebriye'nin görüşünün aksine, ilm-i İlâhide ister müttaki olacakları bilinsin, ister müttaki olmayacakları bilinsin, Cenâb-ı Allah'ın herkesin sakınan (müttaki) kimse olmasını istediğini gösterir." Bunun cevabı da Bakara 21. âyetin tefsirinde geçmişti.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetin tefsiri hususunda iki görüş vardır:

a) **Hasan el-Basrî** ve **Esamm**'ın görüşü: Bundan maksat, "Umulur ki sizler kısas korkusu ile bizzat öldürülmekten korkup sakınırsınız" manasıdır.

b) Bundan murat, her bakımdan sakınma (müttaki olma)dır. Âyette takvanın herhangi bir çeşidi için tahsis yoktur. Bu sebeple, buradaki ittikayı (sakınmayı), umûmî manaya hamletmek daha uygundur. Bir de, Hak Teâlâ'nın, günahlardan kaçınmak ve onlardan vazgeçmek suretiyle cehennemden sakınsınlar diye kullarına kısas ve benzeri güç emirleri farz kıldığı, herkesin malumudur. Asıl maksat bu olunca, bu âyeti buna hamletmek gerekir.

Beşinci Hüküm
Ölümden Önce Mal Konusunda Vasiyet

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا ۖ الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ ۖ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿١٨٠﴾

"Sizden birinize ölüm geldiğinde, eğer geriye mal bırakıyorsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir surette vasiyette bulunması, muttakiler üzerinde bir hak olarak, farz kılındı" (Bakara, 180).

Bil ki, "كُتِبَ عَلَيْكُمْ" sözü daha önce de açıkladığımız gibi, vâcip oluşu (farziyeti) ifâde eder. "إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ" hitabına gelince, bundan maksat, bizzat ölümü müşâhede etmek değildir. Çünkü tam o vakitte kişi, vasiyet edemez.

Sonra müfessirler, bu ifâdenin tefsiri hususunda iki vecih söylemişlerdir:

1) Bu, çoğu müfessirlerin tercih ettiği görüştür. Buna göre bu sözden maksat, ölüm emârelerinin görünmeye başlamasıdır. Bu da mesela korkutucu bir hastalık olabilir. Arapçada bu ifâdenin, bu manada kullanıldığı açıktır. Meselâ, ölmek üzere olduğundan korkan kimseler hakkında, "إِنَّهُ قَدْ حَضَرَهُ الْمَوْتُ" denilir. Yine şehre girmek üzere olan kimseye, "O şehre girdi" denilmesi de bu kabildendir.

2) Bu **Esamm**'ın görüşüdür. Ona göre, bundan murat, "Size sapasağlam olduğunuz halde, 'Bize ölüm gelip çattığında şöyle şöyle yapın' diyerek vasiyette bulunmanız farz kılındı" manasıdır.

Kâdî, iki sebebten dolayı birinci görüşün daha evlâ olduğunu söylemiştir:

a) Vasiyet eden kimse, vasiyeti esnasında ölümü hatırlamasa da, bu câizdir.

b) Bizim zikrettiğimiz, âyetin zâhirinden anlaşılan hususdur. Zâhirî mana mümkün olduğu zaman, sözü başka bir manaya hamletmek câiz değildir.

Hak Teâlâ'nın, "إِنْ تَرَكَ خَيْرًا" *"Eğer geriye hayır bırakıyor ise"* sözündeki, "hayır"dan muradın "mal" olduğu hususunda, herhangi bir ihtilâf yoktur. Kur'an'ın pek çok âyetinde "hayır" lâfzı, "mal" manasına kullanılmıştır. Meselâ, وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ *"İnfak ettiğiniz mal..."* (Bakara, 272); وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ

لَشَدِيدٌ *"O (insan)ın hayır yani malı sevmesi ileri derecededir"* (Âdiyât, 8) ve, مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ *"Maldan yana muhtacım"* (Kasas, 24) âyetlerinde olduğu gibi.

Bunu anladığın zaman biz deriz ki, bununla ilgili birkaç görüş vardır:

a) Geriye bırakılacak malın az veya çok olması farketmez. Bu, **Zührî**'nin görüşüdür. Buna göre, mal ister az ister çok olsun, vasiyet etmek vâciptir. **Zührî** bu görüşüne şu delilleri getirmiştir:

1) Allahu Teâlâ, kişi geriye mal bıraktığında, o mal hususunda vasiyet etmesini vâcip kılmıştır. Malın azına da "hayır" denilir. Akıl da, nakil de buna delalet eder. Bunun naklen delili, فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ *"Kim zerre miktarı hayır işlerse onu görecek, yine kim de zerre miktarı şer işlerse onu görecek"* (Zilzal, 7-8) ve, لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ *"Bana indirdiğin mala muhtacım"* (Kasas, 24) âyetleridir. Bunun aklî delili ise şudur: Hayır, kendisinden istifâde edilen şeydir. Az mal da böyledir. Binaenaleyh az mal da hayırlı olur.

2) Allahu Teâlâ, لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا *"Ana-baba ile yakınların bıraktıklarından erkeklere; ana-baba ile yakınların bıraktıklarından kadınlara, azından da çoğundan da farz kılınmış bir pay vardır"* (Nisa, 7) âyetinin deliliyle de, mal ister çok, isterse az olsun, geriye bırakılan mal hususunda miras hükümlerine itibar etmiştir. Vasiyet hususunda da durumun böyle olması gerekir.

b) Bu âyetteki "hayr" lâfzı, çok mala tahsis edilmiştir. Bu görüşte olanlar, görüşlerine şu hususları delil getirmişlerdir:

1) Geriye bir dirhem bırakan kimse için, "O, bir mal bırakmıştı" denilmez. Nitekim, "فُلَانٌ ذُو مَالٍ" "Falanca mal sahibidir" denilir. Böylece onun malının çok olduğu ve ihtiyaç hudutlarını aştığı kastedilir; her ne kadar "mal" ismi hakikatte, az ya da çok olsun, insanın nemalandırmış olduğu malına ad olarak verilse de... Yine aynı şekilde, her ne kadar hiçbir fert Allah'ın nimetinden uzak düşmese bile, فُلَانٌ فِي نِعْمَةٍ وَفِي رَفَاهِيَةٍ مِنَ الْعَيْشِ "Falanca, bir nimet ve bolluk içerisindedir" denildiğinde, onunla ancak nimetin çokluğu kastedilmiş olur. Bu, mecazın meşhûr bir şekli olup, noksanlığı halinde bir vasfı bir şeyden nefyetmekten ibarettir. Nitekim, Hz. Peygamber'in, لَا صَلَاةَ لِجَارِ الْمَسْجِدِ إِلَّا فِي الْمَسْجِدِ *"Mescidin yanında oturan kimsenin*

mescidde kılmadıkça namazı yoktur."[22] ve لَيْسَ بِمُؤْمِنٍ مَنْ بَاتَ شَبْعَانًا وَجَارُهُ جَائِعٌ *"Komşusu aç olduğu halde, kendisi tok olarak sabahlayan kimse mü'min değildir"* vb. buyurmuş olduğu şeyler gibi.

2) Şâyet, mal ister az ister çok olsun, bırakılan her şeyde vasiyet vâcip olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın, "اِنْ تَرَكَ خَيْرًا" diye kayıtlaması, bir şey ifâde eden bir söz olmazdı. Çünkü herkes, ister az isterse çok olsun, mutlaka bir şeyler bırakır.

Yanında hiçbir ekmek parçası olmayan ve avret mahallini örteceği bir bez bulamayıp çıplak olarak ölen kimsenin durumuna gelince, sana söylüyorum, bu çok nadir olan bir durumdur.

Burada, hayırdan maksadın çok mal olduğu sabit olunca, bu durumda bu mal, belli bir miktar ile sınırlandırılmış mıdır, yoksa sınırlandırılmamış mıdır? sorusu akla gelir. Bu hususta iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Bu mal, muayyen bir miktarla belirlenmiştir. Sonra bu görüşte olanlar da, farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Buna göre, **Hz. Ali** (r.a)'den rivâyet edildiği üzere, ölürken geriye yedi yüz dirhem mal bırakan bir kölesinin yanına girmiş, köle ona "Vasiyet edemem mi?" diye sorunca Hz. Ali "Hayır, çünkü Allahu Teâlâ, اِنْ تَرَكَ خَيْرًا *"Eğer geriye bir hayır (mal) bırakırsa"* buyurmuştur. Halbuki senin çok malın yok" demiştir.

Hz. Aişe (r.a)'den de rivâyet edildiğine göre, bir adam ona "Vasiyette bulunmak istiyorum" dedi. **Hz. Aişe** de "Ne kadar malın var?" diye sordu. Adam: "Üç bin dirhem" dedi. Hz. Aişe, "Ailen kaç kişi?" diye sordu. Adam "Dört kişi" dedi. Bunun üzerine Hz. Aişe, "Allahu Teâlâ, "اِنْ تَرَكَ خَيْرًا" buyurmuştur. Şüphesiz ki bu mal çok değildir. Binaenaleyh onu âilene bırak, bu daha efdaldir" diye cevap verdi.

İbn Abbas (r.a)'tan, insan geriye yedi yüz dirhem bıraktığında vasiyet edemeyeceği, mal sekiz yüz dirheme ulaşırsa vasiyet edilebileceği; **Katâde**'den ise, mal bin dirhem olduğunda vasiyet edilebileceği; **Nehâî**'den de mal bin beş yüz dirhem olduğunda vasiyet edilebileceği rivâyet edilmiştir.

İkinci Görüş: Bu malın ne kadar olacağı belirtilmemiştir. Bu, insanın durumuna göre değişir. Çünkü belli bir ölçüdeki mal ile insana "zengin" denebildiği gibi, yine aynı miktar mala sahib olan başka bir kimse, ailesi ve masrafı çok olduğu için "zengin" diye nitelendirilemez.

22 Keşfu'l-Hafâ, 2/365. (Dârakutnî, Hâkim ve Taberânî'den).

Âyetteki vâcip oluşun, ictihada göre tayin edilecek bir mal miktarına bağlanması da imkânsız değildir. Hiç kimse, âyette malın miktarının belirtilmeyişi, "Şâyet vasiyet vâcip olsaydı, vasiyet vâcip olan malın miktarının belirtilmesi gerekirdi" diyerek, mal hususunda vasiyette bulunmanın kesinlikle vâcip olmadığına delâlet ettiğini söyleyemez.

Allahu Teâlâ'nın, "الْوَصِيَّةُ" sözü ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, âyetin başında, "كُتِبَ" (farz kılındı) buyurmuştur. Çünkü "vasiyet" sözü ile, vasiyet etmeyi kastetmiştir. Bundan dolayı, فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ *"Onu işittikten sonra kim değiştirirse.."* (Bakara, 180) âyetinde zamiri müzekker olarak getirmiştir. Yine Cenâb-ı Hak, "كُتِبَ" fiilini, "vasiyet" ile arası ayrıldığı için müzekker olarak getirmiştir. Çünkü söz uzadığı zaman, müennes lâfız ile fiil arasındaki fasıla, müenneslik tâ'sından bedel gibi olur. Araplar, "خَضَرَ الْقَاضِيَ اِمْرَأَةٌ" der ve müennes failin fiilini müzekker getirir. Çünkü araya giren, "الْقَاضِيَ " kelimesi fiil ile fâil arasını ayırmıştır.

İKİNCİ MESELE

"الْوَصِيَّةُ" kelimesinin merfu oluşu iki bakımdan olabilir:

a) Naib-i fâil olarak.

b) Mübtedâ olarak. Bu takdirde, "لِلْوَالِدَيْنِ" haberdir. Bu mübteda haberden müteşekkil cümle, "كُتِبَ" fiilinin nâib-i fâili olarak ref mahallinde olur. Nitekim sen, "قِيلَ عَبْدُ اللهِ قَائِمٌ" "Abdullah ayaktadır, denildi" dersin.

Bu cümlede, "عَبْدُ اللهِ قَائِمٌ" ifâdesi, mübteda haberden meydana gelen bir cümle olup bu cümle, "قِيلَ" fiilinin nâib-i fâili olarak ref mahallindedir.

Vasiyet Kimlere Yapılmalı

Cenâb-ı Allah'ın, لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ *"Ana-babaya ve yakın akrabalara..."* sözünde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Cenâb-ı Allah vasiyetin vâcip olduğunu açıkladıktan sonra, "Ana-babaya ve yakın akrabalara..." diyerek, bu vasiyetin kimler için yapılması gerektiğini beyan etmiştir. Bu hususta iki izah tarzı vardır:

1) **Esamm** şöyle demiştir: "Araplar, övünç ve şeref kazanmak için uzak akrabalara vasiyet ediyor, yakın akrabalarını fakirlik ve yoksulluk içinde bırakıyorlardı. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah, insanları daha önce alışkanlık

haline getirdikleri durumdan men etmek için, İslam'ın ilk yıllarında bu kimseler hakkında vasiyette bulunmayı vâcip kılmıştı." Bu görüş açıktır.

2) Diğer bazı âlimler şöyle demişlerdir: Bu vasiyetin vâcip kılınışı, miras âyetlerinin gelmesinden önce idi. Cenâb-ı Allah bununla vasiyet edecek kimseye, malı hususunda muhayyerlik vermiş ve onu, ölümünden sonra malını ana-babasıyla yakınlarından dışarı çıkarmak hususunda haddi aşmamakla mükellef kılmıştır. Böylece bu mal onlara, onun temliki ve isteğiyle ulaşmış olur. Bundan dolayı miras âyeti nazil olduğu zaman, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: إِنَّ اللهَ قَدْ أَعْطَى كُلَّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ فَلَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ *"Muhakkak ki Allahu Teâlâ, her hak sahibine hakkını vermiştir: Binaenaleyh, vâris olana vasiyet edilmez"*[23]

Böylece Hz. Peygamber, daha önceden verilmiş olanların, onlara vasiyet edenin bir bağışı olarak ulaştığını beyan etmiştir. Miras âyetinden sonraysa, Allahu Teâlâ her hak sahibinin hakkını belirtmiş ve Allahu Teâlâ'nın verdiği hisse ve atiyyenin, vasiyet edenin verdiğinden daha evlâ olduğu ifâde edilmiştir. Durum böyle olunca, varis lehine kesinlikle vasiyette bulunulamaz. Bu izaha göre vasiyet, daha önce ana-baba ve yakınlar için vâcip idi.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyetteki "Akrabalar"a Kimler Dahildir?**

Âlimler, "وَالْأَقْرَبِينَ" ifâdesiyle kimin murat olunduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir.

1) Bazıları, bunların "evlât" olduğunu söylemiştir. Buna göre Allahu Teâlâ ana-baba ve çocuklara vasiyette bulunmayı emretmiştir. Bu, **Abdurrahman İbn Zeyd**'in babasından rivâyet ettiği görüşüdür.

2) **İbn Abbas** ve **Mücahid**'in görüşüdür. Buna göre bundan murat, ana-babanın dışındaki yakın akrabalardır.

3) Onlar, varis olsun olmasın, bütün akrabalardır. Bu, yakınlara vasiyette bulunmayı vâcip kılan kimsenin görüşünün izahıdır. Bu görüşte olan kimseler, bunun mensûh olduğunu söylerler.

4) Onlar, ölen kimsenin akrabasından olup da, varis olmayan erkeklerdir. Varis olanlar ise, bu ifâdenin dışında kalırlar.

Cenâb-ı Allah'ın, "بِالْمَعْرُوفِ" (bi'l-ma'rûf) sözüne gelince, bundan muradın, vasiyet edilecek şeyin miktarı olması muhtemel olduğu gibi, yine bundan muradın kendilerine vasiyet edilecek akrabaları vasiyet edilmeyeceklerden

23 **Tirmizî,** Vesâya, 5 (4/433); **İbn Mâce,** Vesâyâ, 6 (2/905).

ayırmak olması da muhtemeldir. Çünkü bu iki vecih de, "اَلْمَعْرُوفِ" (ma'rûf) kelimesinin muhtevasına dahildir. Buna göre Cenâb-ı Allah sanki, o kimsenin vasiyet hususunda güzel bir yol tutmasını; eğer aralarında bir fark gözetecekse, bunu güzellikle ve dine muvafık bir biçimde yapmasını; ama aralarında eşitlikle muâmele edecekse, herkese aynı miktarda vermesini, fakat birisini vasiyetten mahrum bırakacaksa, diğerlerine de aynı şekilde muamele etmesini emretmiştir. Çünkü o fakiri vasiyetten mahrum bırakıp, zengine de vasiyet ederse, bu iş "ma'rûf" bir iş olmaz.

Ve yine eğer, üzerinde o kadar büyük hakları olmasına rağmen, anababa ile amcaoğullarını vasiyette denk tutarsa ve yine, kardeşi varken uzak dedenin oğullarına vasiyet ederse, yaptığı bu şey ma'rûf olmaz. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah, onu ürkütücü şâibelerden uzak ve güzel bir şekilde vasiyette bulunmakla mükellef kılmıştır. Bu ise, âdet vasıtasıyla bilinen şeyler cümlesindendir. Binaenaleyh, hiçbir kimse "Eğer vasiyet vâcip olsaydı, yukarıda açıkladığımız sebepten dolayı, vâkıf olunamayacak olan bu şartı, Cenâb-ı Hak vasiyette şart koşmazdı" diyemez.

Cenâb-ı Hakk'ın, "حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ" buyruğunda vasiyetin vâcip olduğu, etkili bir biçimde te'kid edilmiştir. "حَقًّا" sözü, te'kîd eden bir mastar (mef'ûlü mutlak)dır. Yani, "حَقَّ ذٰلِكَ حَقًّا" "Bu, tam manasıyla hak oldu" demektir.

Eğer: "Bu sözün zahiri, vasiyet mükellefiyetinin, başkalarına değil de, sadece müttakilere terettüp ettiğini gösterir" denirse buna iki şekilde cevap verilir:

1) "حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ" âyetinin manası, "Bu vasiyet takvâyı benimseyen, onu araştırıp soran ve onu kendisine bir yol edinen kimseye gereklidir" şeklindedir. Buna göre bu ifâdeye herkes dahildir.

2) Bu âyet, vasiyetin sadece müttakilere vâcip olmasını gerektirir. Ama icmâ, vâcip olan işlerin ve mükellefiyetlerin hem müttakiler hem de diğer insanlar hakkında umumî olduğuna delâlet etmektedir. Bu izaha göre de, bütün insanlar, bu mükellefiyetin kapsamı içine girmektedirler. Bu âyetin tefsiriyle alâkalı şeylerin tamamı bundan ibarettir.

İnsanlar, vasiyet konusunda ihtilâf etmiş, bazıları vâcip, bazıları da mendûb olduğunu söylemişlerdir. Onun vâcip olduğunu söyleyenler, âyetteki, "كُتِبَ" ve, "عَلَيْكُمْ" lâfızlarını delil getirmişlerdir. Çünkü her iki lâfız da, vâcip olan şeylerden haber verir. Hem sonra Cenâb-ı Allah bu vâcip oluşu, "حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ" ifâdesiyle te'kid etmiştir. Bu görüşte olanlar da

kendi aralarında ihtilâf etmiş, bazıları bu âyetin mensûh olduğunu, bazıları da mensûh olmadığını söylemişlerdir.

Onun mensûh olmadığını söyleyen görüş, **Ebu Müslim el-Isfahanî**'nin tercih ettiği görüştür. O, görüşünü birçok şekilde izah eder:

1) Bu âyet, miras âyetlerine ters değildir. Bunun manası, Cenâb-ı Hakk'ın, يُوصِيكُمُ اللهُ فِى اَوْلَادِكُمْ *"Allah size, çocuklarınız hakkında tavsiye eder ki..."* (Nisa, 11) âyetinden de anlaşılacağı gibi, "Allah'ın, ana-baba ve yakınları vâris kılma hususunda tavsiye etmiş olduğu hükümler size farz kılındı", yahut "Ölümü yaklaşmış olan kimsenin, Allahu Teâlâ'nın haklarında tavsiye ettiği payları onlara tam olarak verip, hisselerinden hiçbir şey eksiltmeksizin ana-babaya ve yakın akrabalara vasiyette bulunması farz kılındı" şeklinde olur.

2) Yakın akrabalara miras bırakma ile yine onlara Allah'tan bir atiyye olmak üzere, mirastan ayrıca vasiyette bulunma arasında bir çelişki yoktur. Çünkü vasiyet, ölmek üzere olan bir kimsenin, bir tür bağışıdır. Buna göre varis olan kimse, her iki âyetin hükmü ile de amel edilerek, hem vâris olmuş hem de kendisine vasiyet edilmiş olur.

3) Şâyet biz bu iki âyet arasında bir tersliğin olduğunu kabul etseydik, miras âyetinin vasiyet âyetini tahsis etmiş olması da mümkün olurdu. Bu böyledir. Çünkü bu âyet, yakın akrabaya vasiyeti vâcip kılmaktadır. Miras âyeti ise, vâris olan yakın akrabayı hüküm dışına çıkarmakta, vâris olmayan yakın akrabayı da bu âyetin şümûlü içinde bırakmaktadır. Bu böyledir. Çünkü varis olan ana-baba olduğu gibi, varis olamayan ana-baba da vardır. Bu, din farklılığı, kölelik ve katillik gibi sebeplerden dolayı olur.

Yine kendilerine muayyen bir miras payı düşecek olan yakın akrabalar arasında, bu engelleyici sebeplerden ötürü vâris olmayanlar bulunduğu gibi, bazen mirastan düşen, bazen de akrabalar içinde mirasa en uygun olanı olduğu zaman vâris olabilecek olan kimseler vardır.

Bir de onlardan akraba olduğu halde, her halükârda mirastan düşenler vardır. İşte bu sayılanlardan varis olan herhangi birisi lehine vasiyet etmek câiz değildir. Mirasçı olmayana ise, akrabalıktan dolayı vasiyette bulunmak câizdir. Cenâb-ı Hak, bu hususu, وَاتَّقُوا اللهَ الَّذِى تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْاَرْحَامَ *"(Adını öne sürerek) kendisi ile birbirinizden istekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını koparmaktan) korkunuz"* (Nisa, 1) ve, اِنَّ اللهَ يَاْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَاِيتَاءِ ذِى الْقُرْبٰى *"Şüphesiz Allah (size) adaleti, iyiliği ve akrabalara*

vermeyi emrediyor" (Nahl, 90) âyetleri ile te'kid etmiştir. İşte **Ebu Müslim**'in bu konudaki görüşünün izahı budur.

Vasiyet Hükmü Hangi Nass ile Mensuhtur?

Bu âyetin mensûh olduğunu söyleyenlere gelince, onların bu görüşüne birkaç konu dayanmaktadır:

Birinci Konu: Âlimler bu vasiyetin hangi delil ile mensûh olduğu hususunda ihtilâf etmişler ve şu görüşleri zikretmişlerdir:

a) Bu vasiyet, Allahu Teâlâ'nın, vâris olabileceklerden her hak sahibine sadece payını vermesiyle mensûh olmuştur. Bu, akıldan uzak bir ihtimaldir. Çünkü haktan belli bir miktarın miras yoluyla elde edilmesi, vasiyet sebebi ile başka bir payın gerekmesine mânî değildir. Binaenaleyh bu durumun gerektirdiği en fazla şey olsa olsa tahsis olur, yoksa nesh olmaz. Şöyle denilebilir: "Ölümünden sonra geriye ebeveyninden başkasını bırakmayan kimse hakkında (vasiyetin) mensûh olduğunu kabul etmek gerekir. Zira onun tek vârisi olmaları itibariyle bütün mal ebeveyne kalır, artık vasiyet için bir şey kalmaz?" Fakat neticede bu da bir tahsistir, yoksa nesh değildir.

b) Bu vasiyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, أَلَا لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ *"Dikkat edin, mirasçı olacak kimseye vasiyet yapılmaz"*[24] hadisi ile neshedilmiştir. Bu görüş, doğruya daha yakındır.

Fakat, buradaki müşkillik bu hadisin, bir haber-i vâhid olmasıdır. Bu sebeple, Kur'an'ın onunla neshedilmiş olması câiz değildir. Bu müşkile, "Bu haber, her ne kadar haber-i vâhid ise de, onu müctehid imamlar kabul etmiştir. Bu sebeple o, âdetâ mütevâtirlere katılmıştır" diye cevap verilmiştir.

Bir kimse şöyle diyebilir: "İmamlar, bu hadisi zannî bir delil olarak mı, kat'î bir delil olarak mı kabul etmişlerdir? Birincisi kabul edilmiştir. Fakat bu, onların bunun bir haber-i vâhid olduğu hususunda bir icmâları olmuş olur ki, haber-i vâhid ile de Kur'an âyeti neshedilmez. İkinci ihtimal imkânsızdır. Çünkü onlar, bunun haber-i vâhid olduğunu bile bile, sahih olduğuna kesin hükmetmiş olsalardı, bir yanlış üzerinde icmâ etmiş olurlardı ki, bu da câiz değildir.

c) Vasiyet, icmâ ile neshedilmiştir. Halbuki icmâ ile de Kur'an'ın neshi câiz değildir. Çünkü icmâ, nesh edici delilin mevcut olduğunu gösterir. Fakat onlar bu delili zikretmemiş, icmâyı zikretmekle yetinmişlerdir.

24 **Tirmizi,** Vesâya, 5 (4/433); **İbn Mâce,** Vesâyâ, 6 (2/905).

Birisi şöyle diyebilir: "Ümmet içinde, neshin hiç olmadığını söyleyenler vardır. Binaenaleyh böyle bir neshin olduğu hususunda icmanın yapıldığı nasıl söylenebilir?"

d) "Vasiyet, kıyâsî bir delil ile mensûhtur. Bu kıyâsî delil de şudur: Vasiyet, eğer vâcip olsaydı, böyle bir vasiyet yapılmadığı zaman dahi, hakkında ödenmesi için vasiyet yapılmamış olan ölünün borçlarına kıyâsen, yakın akrabaların haklarının yine düşmemesi gerekirdi. Fakat bu akrabalar için herhangi bir vasiyet yapılmadığı zaman, Cenâb-ı Hakk'ın miras âyetindeki, مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِى بِهَا أَوْدَيْنٍ *"O ölünün yaptığı bir vasiyet veya borçtan sonra..."* (Nisa, 11) kaydının delâlet ettiği gibi, onlar herhangi bir paya müstehak olmazlar. Bu âyetin zâhiri, herhangi bir vasiyet yapılmayıp, borç da bulunmadığı zaman, bütün malın mirasçılara paylaştırılmasını gerektirir." Ama buna karşı biri çıkıp; "Kur'an âyetinin kıyas ile neshedilmesi câiz değildir" diyebilir. Allah en iyi bilendir.

İkinci Konu: Bu âyetin mensûh olduğunu söyleyenler de iki değişik görüşle ihtilâf etmişlerdir. Bunlardan bazıları, âyetin hem vâris olabilecek, hem de olmayacak kimseler hakkında neshedilmiş olduğunu söylemişlerdir. Bu, çoğu müfessir ve neshi kabul eden müctehitlerin görüşüdür.

Bazıları da, vasiyetin vâris olacak kimseler hakkında neshedildiğini, varis olmayan kimseler hakkında ise neshedilmediğini söylemişlerdir. Bu, **İbn Abbas** (r.a), **Hasan Basrî, Mesrûk, Tâvus, Dahhâk, Müslim b. Yesar ve Alâ b. Ziyâd**'ın görüşüdür. Hatta **Dahhâk** şöyle demiştir: "(Mirasçı olmayan) akrabalarına vasiyet etmeden ölen kimse, amellerini günah ile tamamlamış olur."

Tâvus ise: "İnsan başkalarına vasiyet edip (mirasçı olmayan) akrabalarına vasiyet etmezse, o mal onlardan alınır, akrabalarına verilir" demiştir.

Bunlara göre, bu âyet vâris olmayan akrabalara vasiyet etmenin vâcip olduğuna delâlet etmektedir. Bunların iki delilleri vardır:

1) Bu âyet, akrabaya vasiyet etmenin vâcip olduğuna delâlet eder. Vâris olan akrabalar hakkında bu âyetle amel etme, ya miras âyeti sebebiyle veya Hz. Peygamber (s.a.s)'in: *"Dikkat edin, mirasçı olacak kimseye vasiyet yapılmaz"* hadisinden dolayı veyahut da vâris olacak kimseler için vasiyette bulunmanın câiz olmadığına dâir olan icmâ ile terk edilmiştir. Halbuki bu hususta eskiden de, şimdi de bir ihtilaf olduğuna göre bir icmâ söz konusu olamaz. Bu sebeple âyet, mirasçı olmayan akrabalar için vasiyette bulunmanın vâcip olduğuna delâlet etmektedir.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisidir: مَا حَقُّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ لَهُ مَالٌ اَنْ يَبِيتَ لَيْلَتَيْنِ اِلَّا وَوَصِيَّتُهُ مَكْتُوبَةٌ عِنْدَهُ *"Malı bulunan bir Müslümana, yanında yazılı vasiyeti olmaksızın iki gece geçirmesi bile doğru değildir"*[25]

Halbuki akraba olmayanlara vasiyet etmenin vâcip olmadığında ittifak ettik. Binaenaleyh vâcip olan vasiyetin akrabalar hakkında olması gerekir.

Sünnet de, vasiyetin vâcip oluşu hususunda Kur'an'ı te'kid etmiştir. Varis olmayan akrabalar hakkında bu âyetin hükmünün neshedilmiş olduğunu söyleyen cumhur-u ulemâ'nın en güzel delili, "مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِى بِهَا اَوْدَيْنٍ" (Nisa, 11) âyetidir. Biz bunun izahını biraz önce yapmıştık.

Üçüncü Konu: Bu âyetin, mirasçı olmayan akrabalar hakkında mensuh olmadığını söyleyenler, iki konuda kendi aralarında ihtilâf etmişlerdir:

a) **İbn Mes'ûd** (r.a)'dan, bu vasiyetin önce akrabaların en fakirine, daha sonra daha az fakirine ve aynı minval üzere yapılması gerektiği nakledilmiştir. **Hasan el-Basrî** ise, "Fakir ve zengin akrabalar bu hususta eşittirler" demiştir.

b) **Hasan el-Basrî, Halid b. Zeyd** ve **Abdulmelik b. Ya'lâ**'dan rivâyet edildiğine göre, bunlar kendisine varis olmayacak akrabası varken, başkaları için vasiyet eden kimseler hakkında, "Bu kimseler malının üçte birinin üçte ikisini akrabalarına, kalan üçte biri de akrabaları dışında vasiyet etmek istediği kimselere vasiyet edebilirler" demişlerdir.

Tâvus'tan ise, "akrabaların muhtaç olması durumunda, kendileri için vasiyet edilen yabancılardan (akraba olmayanlardan) o malın alınıp, bu muhtaç akrabalara verileceği" rivâyet edilmiştir. Allah en iyi bilendir.

Vasiyeti Değiştirmenin Vebali

فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَاِنَّمَآ اِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ اِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٨١﴾

"Artık kim bu (ölünün vasiyetini) duyduktan sonra değiştirirse, muhakkak onun vebali o değiştiren kimseyedir. Şüphesiz ki Allah işiten ve bilendir" (Bakara, 181).

25 **Buhârî,** Vesâya, 1; **Müslim,** Vasiyyet, 1-4 (3/1249-1250)

Bil ki Allahu Teâlâ, vasiyet işini, vâcip oluşunu ve ehemmiyetini zikredince; peşinden vasiyeti değiştirme (bozma) hususunda, vaîd (tehdid) yerine geçecek bir âyet getirdi.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَمَنْ بَدَّلَهُ *"Onu kim değiştirirse"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Birinci mesele, değiştirenin kim olduğu hususunda olup, bu konuda iki görüş vardır:

a) En meşhur olan görüşe göre, vasiyeti değiştiren ya onun vasîsi, ya vasiyetin şahitleri, veyahut da diğer insanlardır. Vasi, vasiyeti ya yazıda ya da hakların taksiminde değiştirme yapmak suretiyle gerçekleştirir. Şahit de, bu hususta şahitliğini değiştirmek veya gizlemek suretiyle; diğer insanlar ise, bu malın vasiyet edilen kimselere ulaşmasına mânî olmak suretiyle vasiyeti değiştirmiş olurlar. Bütün bunlar, âyetteki tehdide dahildirler.

b) Vasiyette değiştirme yapmaması emredilen kimse, vasiyette bulunanın kendisidir. Bu kimse, Allah'ın vasiyetin yapılmasını bildirdiği kimselere vasiyet etmemek suretiyle, vasiyeti değiştirmekten nehyedilmiştir. Bu böyledir. Çünkü biz câhiliyye döneminde Arapların, akrabalarını açlık ve sıkıntı içinde bırakarak yabancılara vasiyet ettiklerini yukarıda açıklamıştık. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, onlara akrabaları için vasiyette bulunmayı, emretmiş, daha sonra da bu mükellefiyeti kabul etmeyen kimseleri: فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ *"Bunu işittikten sonra artık kim o vasiyeti değiştirirse..."* diye men etmiştir.

İKİNCİ MESELE

"فَمَنْ بَدَّلَهُ" ifâdesindeki zamir, müzekker olmasına rağmen, müennes olan, "اَلْوَصِيَّةُ" kelimesine râcîdir. Âlimler, bunun sebebi hususunda bazı görüşler zikretmişlerdir:

a) Buradaki, "اَلْوَصِيَّةُ ، اَلْاِيصَاءُ" (vasiyet etmek) manasınadır. Zamir de, onun bu manada olduğuna delâlet etmektedir. Bu, tıpkı: فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ *"Kime bir öğüt etme yani öğüt gelirse..."* (Bakara, 275) âyeti gibidir. Buna göre âyetin takdiri, "kim ölünün söylediğini, ettiği vasiyeti veya ondan duyduğunu değiştirirse..." şeklindedir.

b) Zamir, vasiyetle ilgili hüküm ve farzlara râcidir. Buna göre âyetin takdiri, "Kim daha önce bahsi geçen hükümleri değiştirirse.." şeklindedir.

c) Zamir, ölünün vasiyet ettiği şeye râcidir. İşte bu sebebten dolayı, her ne kadar, "وَصِيَّةٌ" müennes ise de, zamir müzekker gelmiştir.

d) Zamir, vasiyetin manası olan "fiil" veya "söze" râcidir.

e) "اَلْوَصِيَّةُ" kelimesi hakiki müennes olmadığı için, ona müzekker zamirin râcî olması câizdir.

Hak Teâlâ'nın, بَعْدَ مَا سَمِعَهُ *"İşittikten sonra..."* ifâdesi, günahın, değiştiren kimsenin bunu bile bile yapması şartı ile söz konusu olabileceğine ve bunun büyük bir günah olacağına delâlet eder. Çünkü o hususta bir bilgi olmadan, sırf duymanın bir manası olmaz. Binaenaleyh onu duyma, bilme manasındadır.

Allahu Teâlâ'nın, فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ *"Şüphesiz onun günahı değiştiren kimseyedir"* beyanına gelince, bil ki, "إِنَّمَا" kelimesi "hasr" (sadece, ancak) manası ifâde eder. "إِثْمُهُ" ifâdesindeki zamir, tebdile (değiştirme fiiline) râcidir. Buna göre âyetin manası, "Bu değiştirmenin günahı ancak değiştiren kimseye döner" şeklinde olur. Değiştirenin kimler olduğunun izahı ise yukarıda geçmişti.

Bil ki âlimler bu âyetten pek çok hüküm çıkarmışlardır:

1) Çocuk, babası kâfir olduğu için azap olunmaz.

2) İnsan, mirasçılarına borcunun ödenmesini emreder, mirasçıları da onun borcunu o öldükten sonra ödemezlerse, ölen insana vârislerinin bu kusuru sebebiyle azap edilmez. Bazı cahiller bu hükme karşı çıkmışlardır.

3) Ölüye, başkalarının onun üzerine ağlamasından dolayı azap edilmez. Bu böyledir, çünkü âyet, değiştirme günahının, ancak değiştiren kimseye ait olduğunu göstermektedir. Çünkü Allahu Teâlâ hiç kimseyi, başkasının günahı sebebiyle hesaba çekmez.

Bu âyetin manası, وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا *"Her insan ancak kendi aleyhine (günah) kazanmış olur"* (En'am, 164); وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى *"Sen, bir başkasının (günah) yükünü yüklenme"* (İsra, 15); مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا *"Kim salih amel işlerse, kendisi için işlemiş olur; kim de kötülük işlerse kendi aleyhine işlemiş olur"* (Câsiye, 15) ve, لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ *"Herkesin kazandığı (hayır) kendi yararına; işlediği (şer) yine kendi zararınadır"* (Bakara, 286) âyetleri ile de güç kazanır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Akrabaları arasında şiddetli ihtiyaç sahibi olan kimseler dururken, bir kimse yabancılara vasiyet ettiği zaman, o kimsenin vasisinin vasiyetini değiştirmesi caiz midir?

Ana-baba ve akrabalar gibi varis olmayan kimselere vasiyetin vâcip olduğunu söyleyen kimseler, bu hususta ihtilâf etmişlerdir. Buna göre onlardan, "Akrabaya vasiyet etmek vâciptir. Ama, kişi bunu yapmaz ve yabancılara vasiyet ederse, bu yabancı kimse kendisine verilen malı hak etmiş olur" diyenler vardır.

Yine onlardan, "vasinin bu vasiyetini bozup, onu akrabalara vereceğini..." söyleyenler de çıkmıştır.

Biz, bunların görüşlerini genişçe zikretmiştik.

Vâris olmayan akrabalara vasiyeti vâcip kılmayan kimselerse, bu vasiyetin ya üçte bir, ya da bundan daha fazla olabileceğini söylemişlerdir. Bu durumda, eğer vasiyet malın üçtebiri olursa, bu caizdir; değiştirilmesi uygun olmaz.

Sonra, bu görüşte olanlar, "müstehap" olanın ne olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna göre **Hasan el-Basrî** "Müstehap olan üçte birden noksan olmasıdır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), اَلثُّلُثُ وَالثُّلُثُ كَثِيرٌ *"Üçte birini verin; aslında üçte bir bile* çok"[26] buyurmuştur ve böylece üçte birden eksik vermenin mendûp olduğunu ifâde etmişlerdir" demiştir.

Yine onlardan, "üçte biri vermenin müstehâb olduğunu, çünkü bunun, onun hakkı olduğunu ve bunun daha çok sevâp olduğunu söyleyenler..." de çıkmıştır.

Âlimlerden, ölünün, varis olacak kimselerin durumlarını ve geriye bırakılan malın miktarını nazar-ı dikkate alanlar da çıkmıştır. İşte bu, en uygun olan görüştür.

Vasiyetin üçte birden fazla olması durumuna gelince, âlimler bu hususta da ihtilâf etmişlerdir. Onlardan kimileri, "bunun ancak varis olacak kimselerin müsaadesi ve rızalarının alınmasıyla mümkün olacağını" söylerken, bazıları da, "varis olacak kimselerin sözlerinin geçerliliğinin ancak mal bırakan şahsın ölümünden sonra olacağını" söylemişlerdir.

Sonra bir kimse, malının üçte birinden fazlasını vasiyet etmesi hususunda da ihtilâf etmişlerdir. Buna göre onlardan, "Eğer varis olacak kimseler müsâade ederlerse, bu câiz ve ölen kimse tarafından bir bağış olmuş olur" diyenler bulunmuştur.

26 **Buhârî,** Vesâyâ, 3; **Müslim,** Vasiyyet, 5 (3/1250).

Yine, "Bu, varisler tarafından bizzat yapılmış bir bağış gibi olur" diyenler de bulunmaktadır.

Cenâb-ı Hakk'ın, "إِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ" buyruğunun manası, "Allahu Teâlâ vasiyetleri bihakkın duyan ve onları nasıl ise öylece bilen; bu hususta meydana gelecek herhangi bir değişiklik kendisine saklı kalmayan bir zâttır" şeklinde olur. Allah en iyi bilendir.

فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا اَوْ اِثْمًا فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَآ اِثْمَ عَلَيْهِ اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٨٢﴾

"Bununla beraber kim vasiyet edenin haksızlığa meylinden veya bir günah işlemesinden korkup da, onların arasını bulursa, ona hiç günah yoktur. Muhakkak ki, Allah gafûrdur, rahîmdir." (Bakara, 182).

Bil ki Allahu Teâlâ, vasiyeti değiştiren kimseleri tehdit edince, bu tebdilden maksadının, kişinin, vasiyeti haktan bâtıla doğru değiştirmek olduğunu beyan etmiştir. Ama kişi, o vasiyeti ıslâh gayesiyle, bâtıldan hakka doğru değiştirdiği zaman, o kimse yerinde bir iş yapmış olur ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın, "فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا اَوْ اِثْمًا فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ" buyurmasından maksadı da budur. Çünkü ıslâh etmek de bir nevi tebdil ve değiştirmeyi gerektirir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu konuda her ikisinin hükmünün de aynı olduğu farzedilmesin diye, değiştirme ve tebdil hususunda aynı oldukları için, birincisinde günahı gerekli görerek; ikincisinden de günahı kaldırarak, bu iki değiştirme arasındaki farkı belirtmiş oldu. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza, Kisaî, Âsım'ın ravisi olan **Ebu Bekr,** kelimeyi şeddeli olarak, "مُوَصِّ"; diğerleri ise şeddesiz olarak, "مُوصٍ" şeklinde okumuşlardır. Bu ikisi, iki ayrı kullanıştır. Çünkü, "أَوْصَى" ile, "وَصَّى" aynı manaya gelirler.

İKİNCİ MESELE

"اَلْجَنَفُ" herhangi bir şeye meyletmektir. Kelimenin aslı ise, dümdüz ve doğru olmaktan udûl etmek yani sapmaktır. Bu kelime mazide nûn harfinin kesresiyle, "جَنِفَ"; muzâride nûn'un fethasıyla, "جَنَفًا - يَجْنَفُ" şeklinde kullanılır. "تَجَانَفَ" kelimesi de böyledir. Allahu Teâlâ'nın,

"غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ" *"Günaha meyletmeksizin..."* (Mâide, 3) âyeti de bu manadadır. "جَنَفْ" ile "إِثْمْ" arasındaki fark şudur: "Cenef", bilinmeden yapılan; "isim" ise bile bile yapılan hatadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, "فَمَنْ خَافَ" *"Kim korkar da.."* buyruğu hususundadır. Bunun manası hakkında iki görüş vardır:

a) Bundan murat, havf ve haşyet duymaktır. "Havf, ancak vukûu beklenen bir iş hususunda olabilir. Vasiyet ise vâki olmuştur. O halde, vasiyetin havf'e taalluk etmesi nasıl mümkün olabilir?" denilirse, buna birkaç bakımdan cevap verilebilir:

1) Bundan murat şudur: Bu ıslâh eden kimse, vasiyet eden kimseyi vasiyet ederken görür de, o kimseden bilmeden, veya tevil neticesinde hak yoldan sapmak olan meyil emâreleri gözükür; veyahut da ölen kimseden kastî olarak müstehak olmayanlara daha çok vermek; hak edeninse hakkını eksiltmek ya da hak eden kimseye hiç vermemek gibi bir kastının olduğunu müşahede eder. Bu emareler ortaya çıkınca ve vasiyet yerine getirilmeden önce ıslâh etme işine başlar. Çünkü ıslâh işi, bozukluk emareleri zuhur ederken ve bozukluk da tam yerleşmeden önce yapılırsa, gâyet kolay olur. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ ıslâh işini ilme değil de korkuya taalluk ettirmiştir. Buna göre vasiyet eden kimse sanki, meşhur olduğu biçimde, vasîsi ve şahitler hazır olduğu zaman şöyle der: "Ben akrabalarıma değil, uzakta olanlara, yabancılara vasiyet ediyorum; falanca, fazlasına müstehak olmadığı halde, onun payını arttırıyorum veya falanca, fazla almaya müstehak olduğu halde ona noksan veriyorum!" İşte bu durumda bu sözleri dinleyen kimse, onun hakkında kesin hüküm vermeksizin, onun günaha düşeceğinden ve günah işleyeceğinden korkar. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, "فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا" buyurmuş, ıslâhı zan olan korkuya bağlamış, ilme taalluk ettirmemiştir.

2) Zikrettiğimiz biçimde vasiyet ettiği zaman, bu vasiyetinde durmaması, aksine onu bozması caizdir. Keza vasiyetinde durması da caizdir. Çünkü vasiyet eden kimse, ölmediği müddetçe, vasiyetinden dönebilir ve vasiyetine ilâve veya eksiltme yapmak suretiyle de değişiklik yapabilir. Durum böyle olunca, haktan meyletme ve günaha girmesi hususu kesin bilinemez. Çünkü o kimsenin vasiyetini bozmasının caiz olması, onun

hakkında böyle kesin bir hüküm vermeye mânidir. İşte bu sebepten dolayı Hak Teâlâ ıslâh işini, korkuya bağlamıştır.

3) Vasiyetin yerleştiği ve vasiyet edenin öldüğünün farzedilmesi durumudur. İşte bundan ötürü, "verese" ile kendilerine vasiyet edilen kimseler arasında, günaha sapmak ve hataya düşmekten kurtulmak için, bir anlaşmanın yapılması uygundur. Bu husus beklenen bir şey olunca, günaha meyletmek ve günah işlemek hükmü, yerleşmiş bir hüküm olmaz. Böylece, ıslâhın korkuya ve yakînin, kesinliğin olmamasına bağlanması doğru olmuştur. Binaenaleyh birinci görüş en kuvvetli görüş olsa bile, bütün bu izahların, korkuyla ilgili mana hakkında zikredilmesi mümkündür.

b) Hak Teâlâ'nın, "فَمَنْ خَافَ" sözünün manası "kim bilirse" şeklindedir. Çünkü, "خَوْفٍ" (havf) ile, "خَشْيَة" (haşyet) ilim manasına gelebilirler.

Bu böyledir, çünkü korku hususî bir zandan kaynaklanan hususî bir hâlden ibarettir. İlimle zan arasında, birçok bakımlardan benzerlik vardır. İşte bu sebepten dolayı, bunlardan her biri diğerinin yerine kullanılmıştır.

Bu tefsire göre âyetin manası, "Ölen kişi vasiyetinde hata edip veya vasiyetinde kasten zulme meylettiğinde, bunun böyle olduğunu bilen kimse için, bunu değiştirmesi ve ölen kimsenin ölümünden sonra, vayiyyeti ıslâh etmesi hususunda herhangi bir zorluk yoktur" şeklinde olur. Bu, **İbn Abbâs, Katâde** ve **Rebî**'nin görüşüdür.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Biz, "اَلْجَنَف" kelimesinin hata, "الْإِثْم"in ise kasıt ve teammüd olduğunu daha önce söylemiştik. İptâlinin gerekmesi hususunda başkasının hakkına dair işlenen hatanın, bir kastî fiil gibi olduğu herkesçe bilinen bir şeydir. Binaenaleyh, bu hususta hata ile kasıt arasında herhangi bir fark yoktur. İşte bu bakımdan Cenâb-ı Hak (c.c), bu iki husus arasında fark görmemiştir. Allahu Teâlâ'nın, "فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ" buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Birinci mesele, buradaki ıslâh edicinin kim olduğu meselesidir. Âyetin zâhirinden anlaşıldığına göre bu, vasiyet sırasında mutlaka bulunması gereken vasîdir. Bu ifâdenin kapsamına, şahit de girebilir. Bazen bundan murat, o kimsenin ölümünden sonra bu işi üstlenecek olan bir yönetici, velî veya vasî, veyahut da ma'rûfu emreden kimse olabilir. Cenâb-ı Hakk'ın, "فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ" âyetinin şümûlüne bütün bu kimseler dahil olabilir. Bu

kimseler için vasiyet hususunda haktan meyletme ve günah işleme emâreleri zâhir olursa veya onlar bunu kesin bilirlerse, bu konuda bir tahsis yapmanın mânası yoktur. Tam aksine vasî ve şahit böyle bir mükellefiyetin muhtevasına girmeye daha uygundurlar. Bu böyledir, çünkü vasiyet bunlar sayesinde sabit olur. Binaenaleyh bunların vasiyetle ilgileri daha fazladır.

İKİNCİ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "Hak Teâlâ'nın "فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ" buyruğundaki zamirin, mutlaka daha önce geçen bir şeye râcî olması gerekir. Öyle ise daha önce geçen bu şey nedir?" Buna şöyle cevap verilir: Şüphe yok ki bundan murat kendilerine vasiyet edilen kimselerdir. Çünkü âyetteki, "مِنْ مُوصٍ" *"hiçbir vasiyet eden..."* ifâdesi, kendileri hakkında vasiyet edilen kimselerin bulunduğunu gösterir. Bu sebeple sanki bu kimseler âyette açıkça zikredilmiş gibidirler. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hakk'ın, bu manada, "فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ" sözü uygun düşmüştür. Buna göre sanki (kendilerine vasiyet edilen) kimselerin arasını ıslâh ederse buyurmuştur. Bir başkaları da "Bundan maksat, 'kendilerine vasiyet edilenlerle vâris olanların arasını ıslah ederse..' manasıdır" demişlerdir.

Bu ıslah etme, arayı bulma işi, vasiyet eden kimsenin, malının üçte birinden fazlasını vasiyet etmesi durumunda söz konusu olur. Bu durumda arayı bulan (anlaştıracak olan) kimse, kendilerine vasiyet olunanlar ile vâris olanların arasını bulur.

Bu görüş şu bakımlardan zayıftır:

a) Âyette geçen, "مُوصٍ" lâfzı, vârislere değil, kendileri için vasiyet olunanlara delâlet eder.

b) Haktan meyletme ve günaha girme mefhumları, ölen kimsenin malının üçte birinden fazlasını vasiyet etme hususunda söz konusu olmazlar. Çünkü bu husus, ancak rıza ile câiz olduğuna göre onun zikredilmesi bile sanki zikredilmeme gibidir. O tür vasiyeti iptal için, herhangi bir ara bulmaya ihtiyaç yoktur. Çünkü bunun bâtıl olduğu meydandadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu arayı bulmanın nasıl yapılacağı hususunda olup bunda iki konu vardır:

Birinci Konu: Bu ıslahın (arayı bulmanın), âyet neshedilmeden önce, nasıl yapıldığı hususundadır. Biz deriz ki: Haktan sapmak ve günaha girmenin ya bir fazlalık yapmak, veya eksik vermek veyahut da hak sahibine

hakkını hiç vermemek suretiyle olduğunu açıklamıştık. Binaenaleyh bunun ıslahı, bu üç hususu bertaraf etmek ve her hak sahibine hakkını vermekle olur.

İkinci Konu: Bu âyet neshedildikten sonra bu ıslahın (ara bulmanın) nasıl yapılacağı hususundadır. Biz deriz ki: Burada haktan sapma ve günaha girme, çok değişik şekillerde olabilir. Meselâ, hastanın ya bir ikrârı veyahut da bir anlaşması ile malının vârislere ulaşmaması yolunda bir çaba sarfettiğini gösteren bazı işaretlerin zuhûr etmesi gibi... İşte ıslah böyle bir duruma mâni olunarak yapılır. Yine bir insanın malının üçte birinden fazlasını vasiyet etmesi; akrabaları fakirlikten kıvranırken, akraba olmayanlara vasiyette bulunması veyahut da malı az, efrad-u iyali çok olmasına rağmen kişinin vasiyette bulunması ve benzeri durumlar da böyledir.

Allahu Teâlâ'nın, فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ *"Ona günah yoktur"* beyanı ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "Bu muslih (arayı bulan), yaptığı ıslahtan dolayı büyük bir ibâdet yapmıştır ve bundan dolayı mükâfaatı hak eder. Öyle ise niçin 'Ona günah yoktur' denilmiştir?" Buna pekçok şekilde cevap verilir:

1) Allahu Teâlâ, âyetin başında, vasiyeti değiştiren kimsenin günahkâr olacağını zikredince, muslih'in de yaptığı bu iş bir çeşit değiştirme gibi olduğu için, bunun, o önceki değiştirmeden farklı olduğunu ve günahının bulunmadığını beyan etmiştir. Çünkü bu, vasiyeti, adalete döndürmektir.

2) Muslih, vasiyet yapılan malı (duruma göre) noksanlaştırdığı için, bu husus kendisine vasiyet edilen kimsenin zoruna gidip de o kimsenin aklına muslihin yaptığı bu işte bir günah olduğu vehmi doğabileceğinden dolayı, Cenâb-ı Hak, bu tür bir şüpheyi izâle edip *"Ona günah yoktur"* buyurmuştur.

3) Allahu Teâlâ vasiyet etme ile veya şahit tutma ile, vasiyetin vâcip olmayacağını, binaenaleyh muslih, her ne kadar yapılan vasiyete ters davransa, bu ıslahında vasiyet edenin vasiyetine ters bir durum meydana gelse ve o ölenin malını sevmiş olduğu kimselerden alıp sevmediği akrabalarına vermiş olsa bile, onun vasiyetini hakka doğru değiştirdiği için ona bir günah olamayacağını beyân etmiştir. Çünkü muslihin yaptığı böyle bir tasarruf,

bir kötü işin yapıldığını vehmettirebilir. Böylece Allahu Teâlâ, *"Ona günah yoktur"* buyurarak bu işin güzel bir tasarruf olduğunu beyan etmiştir.

4) Toplumun arasını bulma hususunda çok söz söylemeye ihtiyaç vardır. Binaenaleyh bu sözlerin içine, uygun düşmeyen şeylerin girme ihtimali her zaman söz konusudur. İşte bunun için Hak Teâlâ, ıslâh hususundaki gayesi iyi olduğu için, muslih'in bu gibi şeylerden dolayı bir günahının olmadığını açıklamıştır.

İKİNCİ MESELE

Bu âyet-i kerime, sulh etmek isteyen kimsenin, bu münazaanın şer'an mahzurlu bir duruma varacağı endişesini taşıdığı zaman dahi, çekişen kimseler arasında sulh etmesinin caiz olabileceğini gösterir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" buyruğuna gelince, bu hususta da bir **soru** vardır. O da şudur:

Bu söz, caiz olmayan bir fiili işleyen kimseler hakkında söylenebilecek bir sözdür. Ama böyle bir ıslâh işi, taât sayılan ameller cümlesindendir. Öyleyse burada zikredilmesi nasıl izah edilir?

Böyle bir soruya aşağıdaki gibi **cevap** verebiliriz:

a) Bu, daha düşük olanın daha üstün olan bir şeye karşı dikkatini çekme babındandır. Allahu Teâlâ sanki şöyle demiştir: "Ben günahları bağışlayan, günahkâr kimseye merhamet eden bir zâtım. Binaenaleyh, böylesine mühim bir meseleyi ıslâh hususunda, bu kadar çok mihnet ve sıkıntıları göğüslediğin için, rahmetimi ve mükâfaatımı sana ulaştırmam daha uygun ve lâyık olur!"

b) Bundan muradın, "haktan sapmaya ve günaha yönelen bu vasiyet sahibi vasiyetini ıslâh ettiği zaman, hiç şüphesiz Allah onu bağışlar ve ona fazl u lütfuyla merhamet eder bir gafûr ve bir rahîmdir" şeklinde olması da muhtemeldir.

c) Islâh eden kimse, bu ıslahı (arayı bulmayı) yaparken, çoğu zaman, birtakım söz ve fiillere muhtaç olacak ise de bu gibi söz ve fiilleri terk etmesi daha iyi olur. Allahu Teâlâ, o kimsenin maksadının, sadece ıslâh olduğunu bildiği için, bu kimseyi bu gibi söz ve fiillerinden dolayı sorumlu tutmaz. Çünkü O gafûr ve rahîmdir.

Altıncı Hüküm
Oruç

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٨٣﴾

"Ey imân edenler, sizden önceki ümmetlere yazıldığı (farz kılındığı) gibi, korunup müttaki olasınız diye, size de oruç yazıldı" (Bakara, 183).

Savm Kelimesinin Sözlük Manası

Bil ki, "اَلصِّيَامُ" kelimesi, "kıyâm" vezninde, "صَامَ" fiilinin mastarıdır. Arapçada **Sıyâm,** "bir şeyden vazgeçip, onu bırakmak" demektir. Konuşmayı bıraktığı için susan kimseye de bu manada, "صَوْمٌ" denilmiştir. Âyette de: "اِنِّى نَذَرْتُ لِلرَّحْمٰنِ صَوْمًا" *"Şüphesiz ben, Rahman Allah için susmayı nezrettim"* (Meryem, 26) duyurulmuştur. Güneş iyice yükselip, öğlenin sıcağı iyice vurduğu zamana, "صَوْمُ النَّهَارِ" denilir. Nitekim **İmriu'l-Kays** şöyle demiştir:

فَدَعْهَا وَسَلِّ الْهَمَّ عَنْهَا بِحَسْرَةٍ ذَمُولٍ اِذَا صَامَ النَّهَارُ وَهَجَّرَا

"Bırak o sevgiliyi ve güneş tam tepeye yükselip, sıcağı şiddetlendiğinde, ona ait hüznünü büyük hasret ile gider, teselli et.."

Bir başkası da şöyle demiştir: حَتَّى اِذَا صَامَ النَّهَارُ وَاعْتَدَلَ "Ta ki güneş, gündüzün tepe noktasına yükselip, dimdik olduğu zaman..." Yine bu manada olmak üzere, rüzgâr durduğu zaman, "صَامَتِ الرِّيحُ" ; at, otlamayıp ayakta durduğu zaman, "صَامَ الْفَرَسُ" denilir. Şâir **Nâbiğa** da şöyle demiştir.

خَيْلٌ صِيَامٌ وَخَيْلٌ غَيْرُ صَائِمَةٍ تَحْتَ الْعَجَاجِ وَأُخْرَى تَعْلُكُ اللُّجُمَا

"Tozun dumanın altında bir yanda duran ve yayılmayan, bir yanda da yayılan, otlayan atlar; bir de, ağızlarındaki gemlerini çiğneyenler.."

Yine, çıkrık dönmeyip de durduğu zaman, "بَكْرَةٌ صَائِمَةٌ" denilir. Nitekim recez söyleyen bir şair şöyle demiştir: وَالْبَكَرَاتُ شَرُّهُنَّ الصَّائِمَةُ "Çıkrıkların en şerli olanı, (saime) yani tutukluk yapıp dönmeyenlerdir."

Güneşin, gündüzün ortasında gelmiş olduğu tepe noktasına, "مَصَامُ الشَّمْسِ" ; yine aynı manada yıldız için de, "مَصَامُ النَّجْمِ" denilir. Şair **İmriu'l-Kays** ise şöyle demiştir:

كَأَنَّ الثُّرَيَّا عُلِّقَتْ فِي مَصَامِهَا بِأَمْرَاسِ كَتَّانٍ إِلَى صُمِّ جَنْدَلَ

"Süreyya yıldızı sanki, tam tepe noktasında keten ipliklerle cendel'in sert kayalıklarına bağlanmış gibidir..." İşte "savm" kelimesinin lügavî manası budur.

Oruçun Tarifi

Din ıstılahında ise savm, fecrin doğmasından güneşin batımına kadar, insanın oruçlu olduğunu bilerek ve buna niyetli olarak, orucu bozan şeylerden kendisini tutmasıdır.

Cenâb-ı Allah'ın, كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ *"Sizden önceki ümmetlere yazıldığı gibi..."* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: Âyet-i Kerimedeki Benzetme Hakkında

Bu âyetteki benzetme ile ilgili iki görüş vardır:

a) Bu, orucun farz kılınışı ile ilgili bir benzetmedir. Yani, "Bu ibâdet, Hz. Adem'den sizin zamanınıza kadar bütün peygamberlere ve ümmetlere farz kılınmıştır. Allahu Teâlâ bunu sadece size değil, istisnasız diğer bütün ümmetlere farz kılmıştır" demektir.

Bu sözün manası, orucun meşakkatli bir ibadet olduğudur. Meşakkatli bir şey umûmileşince ona katlanmak da kolay olur.

b) "Bu benzetme orucun zamanı ve miktarı ile ilgilidir." Bu görüş zayıftır. Çünkü bir şeyin birşeye benzetilmesi, bu iki şeyin herhangi bir şeyde müsavi olmalarını gerektirir. "Teşbih (benzetme), bütün hususlarda eşitliği gerektirir" denilmesi doğru değildir.

Bu görüş sahipleri, görüşleri ile bazı izahlar yapmışlardır:

1) Allahu Teâlâ Ramazan orucunu Yahudî ve Hristiyanlara da farz kılmıştır. Yahûdiler bu ayda oruç tutmayı terk etmişler, senenin tek bir gününde oruç tutmuşlar ve bu günün Firavun'un denizde boğulduğu gün olduğunu söylemişler. Bu günün, Firavun'un boğulduğu gün olduğunda da yalan söylemişlerdir. Çünkü bu gün, Hz. Peygamber (s.a.s)'in beyanına göre aşure günüdür. Hristiyanlar da Ramazan orucunu tutmuşlar ve Ramazanda bir defasında çok şiddetli bir sıcağa rastladıkları için, onu her sene aynı mevsimde olan bir zamana aktarmışlar, sonra da "Biz onun vaktini

artıralım" demişler ve ona on gün ilâve etmişler. Başka bir zaman hükümdarları hasta olmuş, iyi olması halinde yedi gün oruç tutmaya nezretmiş. Hristiyanlar oruçlarına bu yedi günü de ilave etmişler. Derken bir başka hükümdar gelmiş ve "Geriye ne kalmış ki sadece üç gün. Onu da (tutup) orucu elli güne tamamlayın" demiş. İşte Allahu Teâlâ'nın, اِتَّخَذُوا اَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ اَرْبَابًا *"Onlar, âlimlerini ve ruhbanlarını rabler edindiler"* (Tevbe, 31) âyetinin ifâde ettiği mana da budur. Bu, **Hasan el-Basrî**'den rivâyet edilmiştir.

2) Onlar, orucun müddetini sağlama almak istemişler ve otuz günlük orucun başına ve sonuna birer gün ilâve etmişler. Daha sonra gelen her nesil, kendilerinden öncekilerin bu adetini benimseyip (her biri başa sona birer gün ilave etmiş) ve bu oruç elli güne ulaşmış. İşte bundan dolayı yevm-i şekte oruç tutmak mekruh olmuştur. Bu görüş, **Şa'bî**'den rivâyet edilmiştir.

3) Benzetme yönü şudur: Daha önceki ümmetlere haram olduğu gibi, uykudan sonra yemek, içmek ve cinsî münasebette bulunmak size de haram kılındı."Bu görüşte olanlar, ümmet-i Muhammed'in, اُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ اِلٰى نِسَائِكُمْ *"Oruç gecelerinde, hanımlarınızla münâsebette bulunmanız size helâl kılındı"* (Bakara, 187) âyetinin bu hükmü neshettiği hususunda icmâ etmiş olmalarını delil getirmişlerdir. Bu, kendisine bir delilin delâlet etmesi gereken bir hükümdür. Oysa ki buna, "كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ" âyetindeki teşbihten başka bir delil yoktur. Binaenaleyh bu teşbihin, bu hükmün (mananın) sübûtuna bir delil olması gerekmiştir.

Birinci görüş sahipleri şöyle demişlerdir: "Biz, daha önce iki şeyin birbirine teşbih edilmesinin o iki şeyin bütün yönlerden birbirine benzemesine delâlet etmediğini; binaenaleyh bizim orucumuzun, onların oruçlarına benzetilmesinden, onların orucunun da Ramazan ayında olup, miktarının da otuz gün olmasının gerekmeyeceğini açıklamıştık. Sonra bu rivâyet, Yahûdi ve Hristiyanların da böyle olduğunu bilmeleri halinde, İslâm'ın kabulünü zorlaştıracak bir rivâyettir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, "كَمَا"nın mahalli hususunda üç görüş vardır:

a) **Zeccâc,** bunun mahallinin mastar (mef'ûl-i mutlak) olmak üzere nasb mahallinde olduğunu söylemiştir. Çünkü mana: "Oruç size, sizden öncekilere farz kılınmış olduğu gibi farz kılındı" şeklindedir.

b) **İbnü'l-Enbârî** ise, bunun, "الصِّيَام" kelimesinden hal olmak üzere nasb mahallinde olduğunu söylemiştir. Buna göre, "Size oruç, sizden öncekilere farz kılınmış oruca benzer ve denk şekilde farz kılındı" manası murat edilmiştir.

c) **Ebu Ali** şöyle demiştir: "Bu, mahzûf bir masdarın (mef'ûlün) sıfatıdır. Cümlenin takdiri şöyledir: "كِتَابَةً كَمَا كُتِبَ عَلَيْكُمْ" Burada mastar düşmüş, sıfatı onun yerini tutmuştur." **Ebu Ali,** devamla şöyle demiştir: Manada genişlik ve hazif hususunda bunun bir benzeri de, Arapların talâkı açıkça ifâde ederken söylemiş oldukları, "أَنْتِ وَاحِدَةٌ" sözleridir. Onlar bununla, "أَنْتِ ذَاتُ تَطْلِيقَةٍ وَاحِدَةٍ", Yani "sen bir talâkla boşsun" demek istemektedirler. Burada muzaf ile muzâfun ileyh düşmüş; muzafun ileyh'in sıfatı muzaf'ın yerini tutmuştur.

Oruçla Müttaki Olmanın Umulması Arasındaki Münasebet

Cenâb-ı Allah'ın, "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" *"Sakınıp (müttaki) olasınız diye.."* kavline gelince, bil ki, "لَعَلَّ"nin, Allahu Teâlâ hakkındaki manasının izahı daha önce geçmişti. Bu sözün, buraya nasıl uygun olduğu meselesine gelince, bu hususta birkaç vecih söz konusudur:

1) Allahu Teâlâ bu söz ile orucun şehveti kırdığı ve hevâ-vü hevesi kötü şeylerden alıkoyduğu için, takvayı doğurduğunu beyân etmiştir. Çünkü oruç taşkınlıktan, şımarıklıktan ve fuhşiyâttan men etmekte ve dünya ile ondaki makam-mansıbın değersizliğini göstermektedir. Bu böyledir, çünkü oruç mide ve şehvetin gücünü kırar. İnsanlar ise ancak, şu çok yaygın olan darb-ı meselde de denildiği gibi, şu iki şeyi, yani midesi ve cinsi uzvu için çalışır durur. İşte kim çok oruç tutarsa, bu iki şey ona değersiz görünür ve onların kendisi üzerindeki şiddeti azalır. Böylece oruç, o kimseyi haramları ve fuhşiyâtı işlemekten alıkoyucu, dünyâ riyâsetini değersiz gösterici birşey olmuş olur. Bu da takvanın sebeplerini kendisinde toplayan bir haldir. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Ben size, kendisi ile, kitabımda medh û senâ ettiğim ve bu Kur'an'ın kendileri için hidâyet rehberi olduğunu ilân ettiğim müttakilerden olasınız diye, orucu farz kıldım."

Oruç, kendine has bu özelliklerinden dolayı, Allahu Teâlâ'nın onu farz kılarken, farz kılışını, "لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" diye beyan etmesi tam yerinde olmuştur. Çünkü nefsi günahlardan sakındıran şeyin mutlaka vâcip olması gerekir.

2) Âyetin manası şöyledir: "Oruç vesilesi ile takva hususundaki ümidinizin kuvvetlenmesi uygundur." Bu izah, "لَعَلَّ" kelimesinin ifâde ettiği manadır.

3) Mana şöyledir: "Umulur ki tuttuğunuz oruç ve şehevî arzuları terk etmeniz sebebiyle Allah'tan sakınırsınız. Çünkü bir şeye olan rağbet ne kadar kuvvetli olursa, ondan sakınmak da o derece güç olur. Yenilen ve şehevi arzu duyulan şeylere karşı olan istek, başka şeylere duyulan istekten daha şiddetli ve fazladır. Bu şeyleri terk etmek suretiyle Allah'tan ittikâ etmek size kolay olunca, diğer şeyleri terk etmek suretiyle O'ndan ittika etmeniz daha kolay ve daha hafif olur.

4) Cenâb-ı Hakk'ın, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ" âyetinden murat, "O orucu ihmâlden ve dereceleri ile asâletinin büyüklüğünden dolayı ona devam etmemekten sakınasınız diye..." manasıdır.

5) "Umulur ki siz, bu ibâdet vasıtasıyla, muttakiler zümresine dahil olursunuz. Çünkü oruç, müttakilerin alâmetidir." Allah en iyi bilendir.

أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٤﴾

"(Oruç) sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, yahut yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca diğer günlerde tutar. Güç yetiremeyenler üzerine de bir yoksulu doyuracak kadar fidye vermek gerekir. Bununla beraber kim de gönül isteğiyle bir hayır işlese bu, onun için daha hayırlıdır. Eğer bilirseniz, oruç tutmanız sizin için hayırlıdır" (Bakara, 184).

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, "أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ" âyeti hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"أَيَّامًا" kelimesinin neden ötürü mansûb olması hakkında bazı görüşler vardır:

1) Zarf olduğu için mansûb kılınmıştır. Buna göre sanki, "Oruç size sayılı günlerde farz kılındı" denilmiştir. Bunun bir benzeri de, نَوَيْتُ الْخُرُوجَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ "Cuma gününde çıkmaya niyetlendim" şeklindeki sözündür.

2) Bu, **Ferrâ**'ya ait bir görüş olup, ona göre bu kelime Arabların tıpkı, أُعْطِيَ زَيْدٌ مَالًا "Zeyd'e bir mal verildi" demeleri gibi, nâib-i fail olan şeyin haberidir.

3) Tefsir üzere mensûbdur.

4) Bir mukadder ile mansûb kılınmıştır, yani "فَصُومُوا اَيَّامًا" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Âlimler bu günler hakkında iki görüş belirterek ihtilâf etmişlerdir.

1) Bu günler, Ramazan ayının günleri değildir. Bu görüş, **Muâz, Katâde** ve **Atâ**'nın görüşüdür. Âlimler böyle bir görüşü, **İbn Abbas**'tan da naklet-mişlerdir.

Sonra bunlar da kendi aralarında ihtilâf etmişlerdir. Buna göre bu günlerin her ayın üç günü olduğu söylenmiştir. Bu, **Atâ**'dan rivâyet edilmiştir.

Yine bu gönlerin her ayın üç günü ile Aşûre gününün orucu olduğu da söylenmiştir. Bu görüş de **Katâde**'den rivâyet edilmiştir.

Sonra yine, bu kimseler ihtilâfa düşmüşler; onlardan bazıları, "bu orucun nafile iken sonradan farz kılındığını" söylerken, bir kısmı da, "Hayır, bu ta baştan itibaren farz idi" demişlerdir. Bu şahıslar bu günlerin orucunun Ramazan orucu ile mensûh olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Bu günlerden maksadın Ramazan ayının günleri olmadığını söyleyenler, şu hususlarla ihticâc etmişlerdir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s)'den, إِنَّ صَوْمَ رَمَضَانَ نَسَخَ كُلَّ صَوْمٍ *"Şüphesiz Ramazan orucu, diğer bütün oruçları neshetmiştir"* dediği rivâyet edilmiştir. Böylece bu söz, Ramazan orucu vâcip olmadan önce, vâcip olan başka bir orucun bulunduğuna delâlet eder.

b) Allahu Teâlâ bu âyette hasta ve yolcuya dair ahkâmdan bahsetmiştir. Daha sonra, Ramazan orucuna delâlet eden bu âyeti izleyen âyette de yine bu iki kimsenin ahkâmından söz etmiştir. Eğer bu oruç Ramazan orucu olsaydı bu, faydası ve mânası olmayan sırf bir tekrar olmuş olurdu ki, bu caiz değildir.

c) Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetteki, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ" buyruğu orucun muhayyer bırakılan vâcip bir oruç olduğunu, yani isteyenin oruç tutacağını; isteyenin de fidye vereceğini gösterir.

Ramazan orucuna gelince bu, muayyen ve belirlenmiş bir farzdır. Bu sebeple, oruç tutulan bu günlerin, Ramazan orucunun dışındaki günler olması gerekir.

2) **İbn Abbas, Hasan el-Basrî** ve **Ebû Müslim** gibi çoğu muhakkikinin tercihlerine göre bu sayılı günlerden murat, Ramazan ayıdır. Onlar bu görüşlerini şöyle ispâta çalışmışlardır. Allahu Teâlâ ta baştan, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ" buyurmuştur. Bu ifâdenin bir, iki, üç... ve daha fazla günlere ihtimâli söz konusudur. Hak Teâlâ daha sonra da bu ifâdeyi, "أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ" diyerek açıklamıştır. Böylece bazı ihtimaller devreden çıkmıştır. Daha sonra da yine Cenâb-ı Hak bunu, شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ *"Kendisinde Kur'an'ın indirildiği Ramazan ayı..."* (Bakara, 185) buyruğu ile iyice beyân etmiştir. Bu sıraya göre "sayılı günler"in bizzat Ramazan ayının kendisi olması mümkündür. Bu mümkün olunca, bu ifâdeyi başka bir mânaya hamletmenin ve bu hususta bir neshin bulunduğunu ispâta çalışmanın bir anlamı yoktur. Çünkü, bütün bunlar, lâfzın delâlet etmediği ilâveler olup, onların mevcut olduğuna hükmetmek caiz değildir.

Onların, Hz. Peygamber'in, إِنَّ صَوْمَ رَمَضَانَ نَسَخَ كُلَّ صَوْمٍ *"Şüphesiz Ramazan orucu, diğer bütün oruçları neshetmiştir"* hadisiyle istidlâl etmelerine gelince, buna şöyle cevap verilir:

Bu haberde, bütün oruçların, hem kendisinden hem de ümmetinden neshedildiği hususu yoktur. Buna göre hadisten muradın, daha önceki şeriâtlerde vâcip olan her orucu neshetmiş olması niçin caiz olmasın? Çünkü Hz. Muhammed'in şeriatinin bir kısmının yine onun şeriatinin bir kısmını neshettiği sahih ve doğru olduğu gibi, onun şeriatinin başka şeriatleri de neshetmiş olması haydi haydi sahih ve doğru olur.

Biz bu haberin, Ramazan orucunun, onun şeriatinde mevcût olan diğer oruçları neshetmiş olmasını iktiza ettiğini kabul etsek bile, ancak bu orucun, bu âyetin dışındaki başka bir şeyle vâcip olan bir orucu neshetmiş olması niçin caiz olmasın? Öyleyse bu âyetle muradın, Ramazan ayının dışındaki oruçlu günler olduğu hususu, nereden ve nasıl sabit olabiliyor?

Onların, "Bu günler şâyet Ramazan ayının günleri olsaydı, hasta ve yolcu ile ilgili hükümler tekrar edilmiş olurdu" şeklindeki ikinci delillerine de şu şekilde cevap veririz:

Cevap: Başlangıçta Ramazan ayının orucu muayyen ve belirlenmiş bir farz değildi. Tam aksine insanlar oruç tutma ile fidye verme arasında muhayyer bırakılmışlardı. Buna göre durum bu şekilde olup, yolcunun orucunu bozmasına ruhsat verilince, misafire vâcip olanın orucunu kazâ etmek değil de fidye vermesinin zannedilmesi caiz olur..

Yine, mukîm olanın karşılaşmayacağı meşakkat ve sıkıntılardan dolayı, yolcuya ne fidye vermek, ne de orucu kazâ etmek gerekmeyebilirdi. Böyle bir düşünce uzak olmayınca, Allahu Teâlâ yolcu ve hastanın oruç tutmamasının, hüküm itibariyle mükîm olan kimseye tanınan muhayyerlik hükmünden başka olduğunu beyan etmiştir. Çünkü hasta ile yolcuya, tutamadığı günler sayısınca o orucunu kazâ etmesi vâcip olur. Allahu Teâlâ böyle bir hükmü hasta olmayan mukîmden kaldırıp, onun mutlaka oruç tutması gerektiğini beyan edince, muhayyerlikten güçlük ifâde eden bir hükme geçtiği için, oruç tutmanın hükmünün herkesi kapsamına alan bir hüküm olduğunun zannedilmesi de caiz olmuştur. Böylece de yolcu ve hasta olan kimse, Hak Teâlâ'nın oruç hususundaki hükmünün değişmiş olması bakımından, hasta olmayan mukîm mesâbesinde olmuş olurdu. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ oruç yeme ruhsatı ve kaza etmenin vâcip oluşu hususunda hasta ve yolcunun durumunun, ilk önceki halleri gibi olduğunu beyan etmiştir. İşte, yolcu ve hastanın hükmünün tekrar etmesindeki fayda ve hikmet budur; yoksa sayılı günlerin Ramazan ayından başka günler olduğu için değildir.

Onların, "Bu günlerde oruç tutmak muhayyerlik ifâde eden bir vâciptir. Halbuki Ramazan ayının orucu ise, muayyen bir vâciptir" şeklindeki üçüncü görüşlerine gelince, buna da şöyle cevap verilir:

Cevap: Daha önce, Ramazan ayının orucunun muhayyer bir vâcip olduğunu, sonra da muayyen bir vâcibe dönüştüğünü beyan etmiştik. İşte bu görüşün izahı da budur. Bil ki, her iki görüşe göre de mutlaka bu âyetin neshedilmesi söz konusu olabilir:

Birinci görüşe göre âyetin neshedilmiş olması hususu âşikârdır.

İkinci görüşe göre de, "Bu âyet, Ramazan orucunun muhayyer bir vâcip olduğunu gerektirdiği hâlde, bu âyeti izleyen âyet ise, Ramazan orucunun

muayyen bir oruç olduğuna delâlet eder. Böylece ikinci âyet, işte mevzubahis olan bu âyetin hükmünü neshetmiş olur.

Bu konuda bir müşkillik ortaya çıkar. O da, Cenâb-ı Hakk'ın, فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *"Sizden kim Ramazan ayında bulunursa, o onu oruçla geçirsin"* (Bakara, 185) âyetinin mensûh olan âyetle ilgisinin bulunmasına rağmen, muhayyerliği nasıl neshedeceği hususudur? Bu ise doğru olmaz."

Cevap: Tilâvet bakımından bitişik olmak, nâzil oluşta da peşpeşe gelmeyi gerektirmez. Bu, fukahânın tıpkı, kocası ölen kadınların iddetleri hususunda söylemiş oldukları şu söz gibidir: Tilâvette önce olan âyet nâsih (Bakara, 234), sonra olan ise mensûhtur (Bakara, 240). Halbuki bu durum, nâsihin sonra, mensûhun da önce bulunması gerektiği kuralına ters düşer. Buna göre fukahâ şöyle demiştir: Bu, tilâvette böyledir; ama nâzil oluşta ise itibar, daha önce inen ve bir yıl beklemeyi, kocasının evinde kalmayı ifâde eden âyetedir. Dört ay on güne delâlet eden âyet ise, daha sonra nâzil olmuştur. Böylece bu âyet nâsih olur. Kur'an-ı Kerim'de tilâvet bakımından, medenî âyetlerden sonra yazılan mekkî âyetler görmekteyiz; ki bu durum pek çoktur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "مَعْدُودَاتٍ" kavli hakkında iki izah vardır:

a) "Mâlûm sayılarla belirlenmiş" manasındadır.

b) Allahu Teâlâ'nın, "دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ" *"Sayılı birkaç dirheme..."* (Yusuf, 20) âyetinde olduğu gibi, "قَلَائِلَ" (az...) demektir. Bunun dayanağı şudur: "Az mal adetle belirlenir" ve onun miktarını belirleme hususunda ihtiyatlı davranılır (yani saymaktan üşenilmez, sayılır). Çok mal ise, dökülüp saçıldığı için sayılamaz. Bu sözden Cenâb-ı Hakk'ın maksadı, sanki şöyle demesidir: "Ben size, senenin tamamını veya pek çoğunu oruçlu geçirmeyi farz kılmadığım için, size merhamet edip, mükellefiyetinizi hafiflettim. İsteseydim bunu yapardım; ne var ki size acıdım ve size sadece az günlerde oruç tutmayı farz kıldım."

Bazı muhakkikler ise şöyle demiştir: Allahu Teâlâ'nın, "أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ" buyruğunun, O'nun "كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ" âyetinin ilgili cümlelerinden birisi olması da caizdir. Böylece her iki farz arasında, bu bakımdan bir benzerlik olmuş olur. Bu da her ne kadar uzunluk ve kısalık itibariyle iki müddet birbirinden farklı olsalar dahi, orucu uzun olmayan bir müddete bağlamaktır. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın, orucu bize tarif etmesinden murat,

O'nun orucu hem bize hem de bizden öncekilere farz kılmış olması, zorluğu ve meşakkati fazla olmayan az bir müddet içinde olmuş olur. Böylece de bu, Allahu Teâlâ'nın bütün ümmetlere merhametli olduğunu ve herkese bu mükellefiyeti kolaylaştırmış olduğunun bir açıklaması olur.

Ramazanda Hasta ve Yolcu Olanlar

Allahu Teâlâ'nın, فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Sizden kim hasta olursa veya yolculukta bulunursa, diğer günlerden onların sayısınca oruç tutması (gerekir)"* âyetinden murat, "Bu sayılı günlerde oruç tutmanın farz oluşu, hasta olmayan ve mukîm olan kimseler içindir. Hasta olan veya yolculukta bulunan kimseler, oruçlarını bu günlerden başka günlere erteleyebilirler" şeklindedir.

Kaffâl (rh.a) şöyle demiştir: "Allah'ın bu mükellefiyette, dikkat çektiği fazlının ve rahmetinin şaşırtıcı genişliğine bakınız. Çünkü Hak Teâlâ, bu âyetin evvelinde, oruç mükellefiyetinde, ümmet-i Muhammed için, daha önce geçen ümmetlerde bir numûne-i imtisal bulunduğunu açıklamıştır. O'nun bundan maksadı, bizim de söylediğimiz gibi, güç işlerin herkes için umûmî olduğu zaman insana hafif gelecek olmasıdır."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, orucun farz kılınmasındaki hikmetin ne olduğunu bunun peşi sıra zikretmiştir ki bu da orucun takvanın doğmasına sebeb oluşudur. Buna göre, eğer oruç farz kılınmasaydı, bu yüce ve şerefli gaye elden kaçmış olurdu.

Allahu Teâlâ, üçüncü olarak da orucun sayılı günlerde olacağını açıklamıştır. Çünkü O, devamlı olarak veya çoğu günlerde oruç tutmayı farz kılsaydı, çok büyük bir güçlük olurdu.

Bundan sonra dördüncü olarak orucun Kur'an kendisinde nâzil olmaya başlaması sebebiyle en şerefli ay olduğu için Ramazan ayında tutulacağını belirtmiş; daha sonra, beşinci olarak da, orucun farz kılınmasından meydana gelecek güçlükleri izale ederek yolcu ve hasta gibi, oruç tutmaları zor olan kimseler için iyileşip rahata erişinceye kadar oruçlarını tehir etme müsâadesi vermiş, böylece Allahu Teâlâ, orucun farz kılınmasında, rahmetine dâir bütün bu hususları görüp gözetmiştir. Sayısız nimetlerinden ötürü ona hamdederiz. Sen bunu iyice anladığında, biz deriz ki âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ" âyetinde, "أُخَرَ" kelimesine kadar, hem şart hem de cevap manası vardır. Yani "Sizden kim hasta olur veya yolculuk eder de, bundan dolayı orucunu yerse kaza etsin" demektir. Burada şart manasının olduğunu kabul ettiğin zaman, âyetteki, "كَانَ" lâfzı ile mazi değil, muzârî manası kastedilmiş olur. Nitekim sen, مَنْ اَتَانِى اَتَيْتُهُ "Bana kim gelirse, ben de ona gelirim" dersin.

***İKİNCİ MESELE:* Oruç Yemeyi Mubah Kılan Hastalık**

Hastalık, canlının bütün uzuvlarının, fiillerinin o uzuvlara yakışan bir şekilde meydana gelmesini gerektiren bir halde olmamasından ibarettir. Âlimler, orucu bozmayı mubah kılan hastalık hususunda ihtilâf ederek şu görüşleri zikretmişlerdir:

1) Hangi hastalık ve yolculuk olursa olsun, mutlak olarak zikredilmiş lâfzı, ifâde ettiği mananın en azına hamlederek, o insanın bu ruhsattan istifâde etmesi gerekir. Bu, **Hasan el-Basrî** ile **İbn Sîrîn**'in görüşüdür.

Rivâyet edildiğine göre bazıları, Ramazanda orucunu yemekte olan **İbn Sîrîn**'in yanına varıp durumu sormuşlar, o da parmağının ağrıdığını sebep göstermişti.

2) Bu ruhsat, oruç tutması halinde bir zorluğa düşecek olan hasta ile, aynı durumdaki yolcuya muhsustur. Bu, **Esamm**'ın görüşüdür. Bu görüşün neticesi de, mutlak söylenmiş lâfzı, ifâde ettiği manaların en mükemmeline hamletmeye varır.

3) Pekçok fakihin görüşüne göre ise, oruç yemeyi mubah kılan hastalık, insanın kendisine zarar verecek veya hastalığını artıracak bir zarara götüren şeydir. Çünkü kendisinden korkulan fiil ile, kendisinden korkulan fiile götüren şey arasında bir fark yoktur. Meselâ sıtmaya yakalanmış kişinin durumu gibi. Bu kimsenin, oruç tuttuğunda ateşinin artacağından korkması gibi... Yine gözü ağrıyan kimsenin oruç tuttuğunda, göz ağrısının artacağından korkması gibi... Fakihler sözlerini şu şekilde sürdürmüşlerdir: "Hastalıklar içinde, orucun hafifleteceği bazı hastalıkların da olduğunu bilmemize rağmen, nasıl her hastalıkta orucu bozmaya ruhsat verileceği söylenebilir? Buna göre, âyetteki hastalıktan murat, orucun, artmasına sebebiyet vereceği hastalıktır. Orucun çok az tesiri nazar-ı itibara alınmaz. Çünkü bu, bazen hasta olmayan oruçlular için de söz konusu olur. Bu durumda onun tesirinin zikrettiğimiz şekilde olması gerekir."

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Yolculuk (Sefer) Hakkında Lûgavî Bilgi**

"Sefer" (yolculuk) kelimesinin asıl manası "açmak"tır. Bu böyledir. Çünkü yolculuk, insanların durumunu ve huylarını açıp ortaya çıkarır. Süpürgeye yerin tozunu, toprağını süpürüp açtığı için, "مِسْفَرَةٌ" ; iki kişi arasına giren düşmanlığı ve anlaşmazlığı giderip açtığı için sulh eden kimseye, **"sefir"**; açılıp ortaya çıktığı için ışık veren şeye, "اَلْمُسْفِرُ" denilmiştir. "Sabah aydınlandı" manasına, "اَسْفَرَ الصُّبْحُ" denilmesi de bu köktendir. Lâfızları ve kalıpları ile manaları ortaya çıkardığı için kitaplara, "اَلسِّفْرُ" ; yüzünden peçesini kaldırdığı zaman kadın için, "أَسْفَرَتِ الْمَرْأَةُ عَنْ وَجْهِهَا" denilmesi de bu manadadır.

Ezherî şöyle demiştir: "Yüzünün örtüsünü açtığı ve uçsuz bucaksız yollara düştüğü için yolcuya "اَلْمُسَافِرُ" (müsafir), yolcuların yüzünü gözünü açıp onların huylarını ve gizli hallerini ortaya çıkardığı için de yolculuğa **"sefer"** denmiştir."

Oruç Yemeyi Mubah Kılan Sefer Müddet ve Miktarı

Fakihler, oruç bozmayı mubah kılan yolculuğun miktarı hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Davud ez-Zahirî,** bir fersah (yaklaşık altı kilometre) olsa dahi her yolculukta bu ruhsatın olduğunu söylemiş ve bu hususta şu izahı yapmıştır: "Bu hüküm, insanın yolcu olmasına bağlandığına göre, yolculuk manasının gerçekleştiği her durumda, bu hüküm söz konusu olur. Bu konuda söylenecek en son söz, bu umûmî ifâdenin bir haber-i vâhid ile tahsis edilmiş olduğunun rivâyet edilmesidir. Fakat Kur'an'ın umûmî hükümlerini, haber-i vâhid ile tahsis etmek câiz değildir."

Evzâî, "Orucu bozmayı mubah kılan yolculuk, bir günlük yolculuktur. Bu böyledir. Çünkü bu miktarın en azı, mukim için de söz konusu olur. Yolculuğun en uzununa gelince, herhangi bir sayı, diğer bir sayıdan daha üstün değildir. Bu sebeple bu hükmü, "bir" sayısına hasretmek (bu yolculuğun bir gün olduğunu söylemek) gerekir" demiştir.

İmam Şâfiî'nin bu hususta mezhebi, on altı fersahlık yolculuktur, dönüş mesafesi bunun içinde sayılmaz. Her fersah, Hz. Peygamber (s.a.s)'in soyu olan Hâşimîlerin, bedevî Arapların "mil"leri nispetinde olan millerinden üç mil mesafedir. Her mil, on iki bin ayaktır. Bu da, dört bin adım eder. Çünkü üç ayak, bir adım karşılığıdır.

Bu aynı zamanda **İmam Malik, Ahmed b. Hanbel** ve **İshak b. Rahûye**'nin de mezhebidir.

Ebu Hanife ve **Sevrî** ise şöyle demişlerdir: "Yolculuk ruhsatı, ancak üç konaklık (merhale) mesâfe için gerçekleşir. Üç konaklık mesafe de yirmi dört fersahtır.

Şâfiî'nin iki delili vardır:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, "فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ" âyetinin ifâde ettiği mana, yolcunun mutlak manada bu ruhsattan istifade edeceğidir. Fakat yolculuk, bir konaklık mesafede olduğu zaman âyetin zâhirine göre amel edilmemiştir. Çünkü bu kadar yolculuğun meşakkatine katlanmak kolaydır. Ama bu yorgunluk iki gün tekrar edince, buna dayanmak zor olur. Bu sebeple, bir kolaylık meydana getirmek için, ruhsat yerinde olmuştur.

2) Bu, hadisten olan şu delildir: **İmâm Şâfiî, İbn Abbas** (r.a)'tan, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: يَا اَهْلَ مَكَّةَ لَا تَقْصُرُوا فِي اَدْنَى مِنْ اَرْبَعَةِ بُرُدٍ مِنْ مَكَّةَ اِلَى عَسَفَانَ *"Ey Mekkeliler, dört "berid"den daha aşağı olan mesafelerde meselâ Mekke ile Asefân arasında (yolculuk yaptığınızda) namazlarınızı kısaltmayınız."*

Lügat âlimleri, "Berid, dört fersahtır" demişlerdir. O halde, dört berid, on altı fersah eder.

Şâfiî'den, **Atâ**'nın **İbn Abbas** (r.a)'a "Arafat'a gidilince namaz kısaltılır mı?" diye sorduğu, onun "Hayır" dediği, **Atâ**, "Merri'z-Zahrân'a gidilince...?" diye sorduğunda, O'nun: "Hayır, fakat Cidde, Asefân ve Taife gittiğinde namazını kısalt" dediği rivâyet edilmiştir. **İmam Malik** Mekke ile Cidde ve Asefan arasında dört beridlik mesafe bulunduğunu söylemiştir.

Ebu Hanife de görüşüne iki delil getirmiştir:

1) Allahu Teâlâ'nın, فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ *"Sizden kim o ayda bulunursa, orucu tutsun"* (Bakara, 185) âyeti, oruç tutmanın farz olduğunu ifâde eder. Fakat üç günlük yolculuk hususunda, bu kadar yolculukta orucu bozmaya ruhsat verildiğinde icmâ olduğu için, âyetin bu manasından ayrıldık. Üç günlükten az olan yolculukta ise ihtilâf edilmiştir. Bu sebeple, bu miktardan az olan yolculukta orucun tutulması (vâcip olması) gerekir.

2) Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisidir: يَمْسَحُ الْمُقِيمُ يَوْمًا وَلَيْلَةً وَالْمُسَافِرُ ثَلَاثَةَ اَيَّامٍ وَلَيَالِيهِنَّ *"Mukim olan, mestleri üzerine bir gün bir gece; yolcu ise üç*

gün üç gece mesh verebilir"[27] Bu haber, her misâfirin üç gün mesh verebileceğine delâlet etmektedir. Yolculuk (sefer) müddeti üç gün olarak kabul edilmemiş olsaydı, bu böyle olmazdı. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), yolculuğu, üç gün üç gece mestlere mesh etmenin illeti; bu mesh etmeyi de yolculuğun neticesi kılmıştır. Netice illetten (sebepten) daha fazla olamaz.

Ebu Hanife'nin birinci deliline karşı "Bu, bizim âyetten getirdiğimiz delile zıttır" diyebiliriz. Eğer Hanefîler, "ibadetlerde ihtiyat daha uygundur" diyerek kendi görüşlerini tercih ederlerse, biz de "sefer ruhsatında, hükmü hafifletmek, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, هٰذِهِ صَدَقَةٌ تَصَدَّقَ اللهُ بِهَا عَلَيْكُمْ فَاقْبَلُوا مِنْهُ صَدَقَتَهُ *"Bu, Allah'ın size verdiği bir sadakadır. O halde O'nun verdiği sadakayı alın"*[28] hadisinin de delâlet ettiği gibi, şeriatın istediği şeydir" diyerek kendi görüşümüzü tercih ederiz. Bu tarafın tercih edilmesi gerekir. Çünkü sefer (yolculuk) ruhsatının, şeriatin istediği şey olduğunu gösteren delil, ihtiyatlı olanı tercih etmenin vâcip olduğunu gösteren delilden daha husûsidir" diye cevap verilir.

Onun ikinci deliline de şöyle cevap verilir: Hz. Peygamber (s.a.s); *"Yolcu olmayan (mukîm), mesti üzerine bir gün bir gece meshedebilir"*[29] buyurmuştur. İşte bu, mukîm olmanın bir gün bir geceden daha az bir zamanda meydana gelmeyeceğine delâlet etmez. Çünkü kişi, durduğu yerde bir saatliğine mukîm olmayı niyet ettiğinde, mukîm olur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in "Yolcu ise üç gün üç gece mesh verebilir. "[30] ifâdesi de, üç günden daha az bir zaman içerisinde, yolculuk manasının meydana gelemeyeceğini göstermez.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: Lâfzı göz önünde bulundurmak "Sizden kim hasta olur veya yolcu olursa..." şeklinde söylenmesini gerektirirdi. Halbuki Allah böyle dememiş, aksine "Sizden kim hasta olur veya yolculukta bulunursa..." buyurmuştur. Buna şöyle cevap verilir: Bu ikisi arasındaki fark şudur: "Hastalık bir zât ile kâim olan bir sıfattır. Eğer zât bulunursa, hastalık da bulunur. Aksi halde bulunamaz. Yolculuk ise böyle değildir. Çünkü insan, bir yerde konakladığı zaman, her ne kadar mukîm olmasa bile onun orada durması yolculuk değil, ikâmet sayılır. Her ne kadar o anda sefer hali olmasa

27 **Nesai,** Taharet, 98 (1/83, 84).
28 **Müslim,** Müsafirîn, 4 (1/478).
29 **Nesâi,** Taharet, 98 (1/83-84).
30 **Nesâi,** Taharet, 98 (1/84).

bile, o kimse bu konaklama esnasında da yine yolcu sayılır. O halde, onun yolcu olması, o kimsenin maksadı ve ihtiyari ile ilgili bir husustur. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "عَلٰى سَفَرٍ" sözünün manası, bu kişinin yolculuk niyeti üzere olmasıdır. Allah, kendi muradını ve maksadını en iyi bilendir.

BEŞİNCİ MESELE

"اَلْعِدَّةُ ، اَلْعَدُّ" kelimesindendir ve, "فِعْلَةٌ" veznindedir. "اَلطَّحْنُ" kelimesinin "öğütülmüş" manasına oluşu gibi, "اَلْعَدُّ" kelimesi de sayılmış manasınadır. İnsanlardan sayısı belli bir gruba, "عِدَّةٌ" denilmesi de bu manadadır. "Kadının iddeti" tabiri de bu köktendir.

Şâyet: "Cenâb-ı Hak, niçin nekre olarak, "فَعِدَّةٌ" demiş de, sayılı günlerin sayısı manasında, "فَعِدَّتُهَا" dememiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Biz bu kelimenin "sayılmış" (sayılı) manasına geldiğini açıklamıştık. Buna göre Cenâb-ı Hak bu ifâde ile, o sayılı günler yerine oruç tutmayı emretmiştir. Âyetin zâhiri, ancak bu sayılı günlerin mislini ifade etti. Böylece bu, izâfet sebebiyle meydana gelen marife oluşun yerini tutmuştur.

ALTINCI MESELE

"عِدَّةٌ" kelimesi hem merfû, hem de mansub olarak okunmuştur. Merfû okunuşu, فَعَلَيْهِ صَوْمُ عِدَّةٍ "Ona aynı sayıda oruç tutmak gerekir" takdirinde olduğu içindir. Bu takdire göre, bu kelime, muzâfı hazfedilen ve kendisi muzâfın yerini tutan bir lâfız olmuş olur. Bunun başında, "عَلَيْهِ" ifâdesinin mukadder düşünülmesi de, kelimenin başında bulunan "fe" harfinden dolayıdır. Mansub okunuşu ise, فَلْيَصُمْ عِدَّةً "O, aynı sayıda oruç tutsun" takdirine göredir.

***YEDİNCİ MESELE:* Hasta ve Yolcunun Oruç Tutmaması Ruhsat mı Azimet mi?**

Sahabenin âlimlerinden bir grup, hasta ve yolcunun oruçlarını yemelerinin ve yedikleri günler sayısınca diğer günlerde oruçlarını kaza etmelerinin farz olduğu kanatindedirler. Bu **İbn Abbas** ve **İbn Ömer** (r.a.)'in görüşüdür.

Hattâbî, İ'lamü't-Tenzil adlı eserinde, **İbn Ömer** (r.a)'den, "Yolcu, yolculuğu esnasında oruç tutsa bile, mukîm olduğu zaman onu yine kaza eder" dediğini nakletmiştir. Bu, **Dâvud b. Ali el-İsfehânî**'nin görüşüdür.

Çoğu fakihler ise, bu durumlarda oruç yemenin bir ruhsat olduğu, dolayısı ile bu kimselerin isterlerse oruçlarını tutabilecekleri, isterlerse bozabilecekleri kanaatindedirler.

Birincilerin Kur'an ve haberden delilleri vardır. Kur'an'dan delilleri iki yöndendir:

a) Biz kelimeyi, "عِدَّةً" şeklinde mansub olarak okursak, âyetin takdiri, "yediği günler sayısınca diğer günlerde oruç tutsun" şeklinde olur ki, bu vücûbu ifâde eder. Fakat, "عِدَّةٌ" şeklinde merfû okursak, âyetin takdiri, "ona yediği günler sayısınca diğer günlerde oruç tutması gerekir" şeklinde olur. Bu ifâdedeki, "عَلٰى" (gerekir) kelimesi, vâcip oluşu gösterir. Böylece âyetin zâhirinin, orucu diğer günlerde tutmanın vâcip olduğunu gerektirdiği ortaya çıkmış olur. Bu sebeple de zarûrî olarak, o günlerde yolcu ve hastanın oruç tutmayıp yemesinin vâcip olduğu ortaya çıkar. Çünkü hem bu esnalarda hem de diğer günlerde bu orucu tutmanın gerekli olduğunu söyleyen hiç kimse yoktur.

b) Allahu Teâlâ, bu âyetten sonra aynı hususu beyan etmiş, peşi sıra da, يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ *"Allahu Teâlâ sizin için kolaylığı murat ediyor, zorluğu murat etmiyor"* (Bakara, 185) buyurmuştur. Mutlaka bu kolaylığın ve güçlüğün daha önce zikredilmiş birşey olması gerekir. Halbuki burada, hasta ve yolcuya oruçlarını yeme hususunda verilen izinden başka herhangi bir kolaylık, ve onların bu durumda oruç tutmalarından başka bir zorluk yoktur. İşte bundan dolayı, Cenâb-ı Allah'ın, "يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ" âyetinin manası, "Allah sizin bu durumda oruçlarınızı yemenizi murat ediyor, tutmanızı murat etmiyor" şeklindedir. İşte bizim sözümüzün özü budur.

Bu görüşte olanların hadisten delilleri de ikidir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ *"Yolculukta oruç tutmak birr (iyilik) sayılmaz"*[31] hadisi. Bu hadisin belli bir sebepten dolayı söylenmiş olduğu ileri sürülmesin. Bu hususî sebeb şudur: Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) bir gölgelikte oturan bir kimseye rastladı da, durumunu sordu. "Bu, susuzluk kendisini güç durumda bırakmış bir oruçludur" denildiğinde, Hz. Peygamber (s.a.s), işte bu sözünü söylemiştir. Çünkü "sebebin hususî oluşuna değil, lâfzın umûmî oluşuna itibâr edilir" diyoruz.

b) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلصَّائِمُ فِي السَّفَرِ كَالْمُفْطِرِ فِي الْحَضَرِ *"Yolculukta oruç tutan, mukimliğinde orucunu yiyen gibidir"*[32] hadisi...

31 **Buharî,** Savm, 36.

32 **Nesâi,** Siyam, 50 (IV/183).

Cumhur-u ulemânın delili şudur: Bu âyette bir mukadder kelime vardır ve takdiri şöyledir: فَأَفْطَرَ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ "Hasta veya yolcu olur da, iftar eder yerse, işte o zaman bu günler sayısınca diğer günlerden oruç tutar." Bu sözün tam izahı şudur: Allah'ın sözünde bir nebze takdir yapmak caizdir. Delil, burada da böyle bir takdirin bulunduğuna delâlet etmektedir.

Caiz oluşun izahına gelince, bu Hak Teâlâ'nın, فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ *"Biz de ona, asânla taşa vur dedik... Ve birden su fışkırdı..."* (Bakara, 60) âyetidir. Buna göre takdir, "فَضَرَبَ [فَانْفَجَرَتْ]" "Bunun üzerine o da vurdu ve taştan su fışkırdı" şeklindedir.

Yine Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ بِهِ اَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ *"... Kurban mahalline varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyiniz. Sizden her kim hasta olur veya başından bir rahatsızlığı bulunursa, onun fidye vermesi gerekir"* (Bakara, 196) âyeti de böyledir. Yani, "فَحَلَقَ فَعَلَيْهِ فِدْيَةٌ" şeklindedir. Böylece bir takdir yapmanın caiz olduğu ortaya çıkmış olur.

Burada böyle bir takdirin yapılabileceğine delâlet eden delile gelince bu, şu şekillerde anlatılır:

a) **Kaffâl** şöyle demiştir: Allahu Teâlâ'nın, "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" ifâdesi orucun vâcip olduğunu gösterir.

Bir kimse, bu görüşün zayıf olduğunu söyleyebilir ve bunu şu iki yönden ortaya koyabilir.

1) Allahu Teâlâ'nın, "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" âyetinin zâhirini umûma hamlettiğimiz zaman bu âyette takdirde bulunmamız gerekir. Halbuki biz usûlü fıkıhta, "Tahsis ile takdir etmek arasında bir çelişki meydana geldiğinde, tahsis cihetine gitmenin daha evlâ olduğunu" beyan etmiştik.

2) Hak Teâlâ'nın, "فَلْيَصُمْهُ" ifâdesinin zâhiri, bizzât vücûbu gerektirir.

Sonra bu vücûb, hasta ile yolcu hakkında söz konusu değildir. Buna göre bu âyet, ister biz Hak Teâlâ'nın "فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ" âyetini zâhirine hamledelim, ister etmeyelim, her türlü takdire göre bu iki kişi hakkında hususidir. Hal böyle olunca, bu âyeti, takdirde bulunmaksızın zâhirine hamletmek vâcip olur.

b) **Vahidî**'nin, **"Kitâbu'l-Basît"**inde zikrettiği açıklamadır. Buna göre o, şöyle demiştir: "Orucu kaza etmek, hastalık ve yolculuk sebebiyle değil de, oruç yemeden dolayı vâcip olur. Allahu Teâlâ, orucu kaza etmeyi vâcip kılıp, kazâ da oruç yemeye bağlanınca bu, mutlaka yemenin âyette takdir

edilmesi gerektiğine delâlet eder." Bu son derece düşük bir sözdür, çünkü Allahu Teâlâ, "O kimseye, geçen şeyleri kazâ etmesi gerekir" şeklinde buyurmamış, tam aksine O, "orucunu yiyen hasta ve yolcuya tutamadığı günler sayısınca, diğer günlerde oruç tutması gerekir" şeklinde buyurmuştur. Halbuki diğer günlerde kişinin oruç tutmasını farz kılmak, daha önce orucu bozmuş olmayı gerektirmez.

c) **Ebu Dâvud**'un **Sünen**'inde **Hişâm İbn Urve**'den, onun da babasından, babasının da **Hz. Aişe**'den rivâyet etmiş olduğu hadistir. Bu hadise göre **Hamza el-Eslemî** Hz. Peygamber (s.a.s)'e soru sorarak şöyle demiştir: "Ey Allah'ın Resûlü, yolculuk sırasında oruç tutayım mı?" Bunun üzerine Hz. Peygamber, "صُمْ إِنْ شِئْتَ أَفْطِرْ إِنْ شِئْتَ" *"İster oruç tut; istersen tutma"*[33] der. Bir kimse şöyle diyebilir: Bu Kur'an-ı Kerim'in haber-i vâhidle neshedilmiş olmasını gerektirir? Zira Kur'an'ın zâhiri, diğer günlerde oruç tutmanın vâcip olmasını gerektirir. Böylece bu vecihlerin zayıflığı sabit olunca, böyle bir haberi delil olarak öne sürmek caiz değildir. Buna göre, cumhurun görüşünü ispat etmek hususunda bu âyetten sonra Cenâb-ı Hakk'ın, وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ *"Ve oruç tutmanız, sizin için daha hayırlıdır"* âyetine dayanılır. Eğer Allah dilerse, bununla nasıl istidlâl edildiği hususu pek yakında gelecektir.

SEKİZİNCİ MESELE

Oruç tutmanın caiz olduğunu söyleyenlerin görüşüne göre, bu konuda fer'î iki husus daha vardır:

Birinci fer: Âlimler, yolcu için, oruç tutmanın mı, yoksa orucu yemenin mi daha efdal olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna göre **Enes İbn Malik** ile **Osman İbn Ebî Evfâ,** oruç tutmanın daha efdal olduğunu söylemişlerdir ki bu, **İmâm Şafiî, Ebû Hanife, İmam Mâlik, Sevrî, Ebû Yusuf** ve **İmâm Muhammed**'in görüşüdür. Diğer bir grup âlim ise, bu iki hususdan efdal olanın, orucu yemek olduğunu söylemiştir. Bunu **İbn Müseyyeb, Şa'bî, Evzâî, Ahmed** ve **İshâk** söylemişlerdir. Bir üçüncü grup ise, bu iki şeyden efdal olanın, kişiye en kolay şey olduğunu söylemiştir.

Birincilerin delili: Hak Teâlâ'nın, "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" âyetiyle, yine O'nun, "وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ" âyetidir.

İkincilerin delili: Sefer halinde namazları kısaltmak efdaldir. Bundan dolayı, seferde orucu yemenin de efdal olması gerekir.

33 **Buharî,** Savm, 33.

Cevap: Âlimlerimizden şöyle diyenler vardır: Orucu tamamlamak, efdal olanıdır. Ne var ki, bu görüş zayıftır. Bu ikisi arasında iki yönden fark vardır:

a) Sefer halinde, kısaltıldığı zaman namazın kazâ edilmemesine rağmen, oruç yenildiğinde onun kazâ edilmesi mesûliyeti devam eder.

b) Orucu yemekle vaktin fazileti gider, namazı kısaltmakla gitmez.

Üçüncülerin delili: Cenâb-ı Allah'ın, يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ *"Allah sizin hakkınızda kolaylık diler, hakkınızda zorluk dilemez"*(Bakara, 185) âyetidir. Bu âyet, yolcu ve hastalara, eğer kolaylarına geliyorsa oruç tutmalarını, yoksa orucu yemelerini iktiza etmektedir.

İkinci fer: Bu kimse, orucunu yediği zaman, nasıl kaza edecektir?

Bu hususta **Hz. Ali**'nin, **İbn Ömer**'in ve **Şa'bi**'nin görüşü, o kimsenin bunu peşpeşe kazâ etmesi gerektiği şeklindedir. Diğerleri ise, kazaya kalmış olan bu oruçların peşpeşe tutulmasının müstehap olduğunu ve aralarının ayrılmasının câiz olduğunu söylemişlerdir.

Birinci görüşte olanlar iki delil getirmişlerdir:

a) **Ubeyy İbn Ka'b** (r.a)'ın, "مِنْ اَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ" "Tutmadığı günler sayısınca peşpeşe..." şeklindeki kıraatidir.

b) Orucun kazâsı, edâsının bir benzeridir. Edâsı peşpeşe olduğuna göre, kazâsı da böyle olur.

İkinci görüşte olanların delili ise şudur: "فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ" âyetindeki, "فَعِدَّةٌ" kelimesi, ispât sadedinde gelmiş nekire bir kelimedir. Binaenaleyh bu, oruç tutulmayan günler sayısınca mutlak manada oruç tutmayı emretmektir. Bundan dolayı bu kazâ orucunu peşpeşe tutmakla kayıtlamak, âyetin bu umumî manasına muhaliftir.

Ebû Ubeyde İbn el-Cerrâh'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Allahu Teâlâ size, bu orucu yemenizde ruhsat verirken, onun kazâsında meşakkat vermeyi murat etmemiştir. Binaenaleyh, dilersen peşpeşe, istersen aralarını ayırarak tut... Allah en iyi bilendir.

Rivâyet edildiğine göre bir adam, Hz. Peygamber (s.a.s)'e: "Ramazandan tutamadığım günler var. Bu günleri ayrı ayrı kaza etmem caiz midir?" der. Hz. Peygamber (s.a.s) ona, *"Söyle bakayım, üzerinde birisinin alacağı olsa, sen de ona onu birer dirhem, ikişer dirhem şeklinde ödesen; bu olmaz mı?"*

deyince, adam "evet" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"Cenâb-ı Allah ise bağışlayıp müsamaha etmeye daha lâyıktır" buyurur.*

DOKUZUNCU MESELE

Âyetteki, "أُخَرَ" kelimesi, gayr-i munsarıf bir kelimedir. Çünkü bu kelimede, gayr-i munsarif olmanın şartlarından ikisi yani cemilik ve "adl"lik bulunmaktadır. Çünkü bu kelime, "أُخْرٰى" kelimesinin cem'idir.

Adl oluşuna gelince, bu da şöyledir: Çünkü bu kelime, "أُخْرٰى" nın cemisidir. "أُخْرٰى" ise, "آخَرُ" kelimesinin müennesidir. "آخَرُ" kelimesi, "أَفْعَلَ" veznindedir. Bu vezinde olan kelime, ya "مِنْ" harfi cerriyle, ya da elif-lâm ile kullanılır; meselâ, زَيْدٌ اَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو *"Zeyd, Amr'dan daha üstündür"* denilir. Buna göre kıyasen, أَقْدَمُ مِنْ عَمْرٍو (Amr'dan daha önce) denildiği gibi, "رَجُلٌ آخَرُ مِنْ زَيْدٍ" (Zeyd'den daha geride olan bir adam) da denilir. Ne var ki Araplar, "مِنْ" lâfzını hazfetmişlerdir. Çünkü bu lâfız, "مِنْ" manasını kendiliğinden iktiza eder. Böylece Araplar, lâfzın kendisine delâlet etmesiyle yetinerek, "مِنْ" lâfzını düşürmüşlerdir. Elif-lâm ise, "مِنْ" harf-i cerrinin bulunmasına mânidirler. Bunun elif-lâmsız kullanılması caiz olunca, "آخَرُ، أُخَرُ" ve, "أُخْرٰى" kelimeleri, benzerlerinin hükmünden udûl etmiş, çıkmışlardır. Çünkü elif-lâm, bu kelimede kullanılmış, daha sonraysa hazfedilmiştir.

Hak Teâlâ'nın, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Meşhur ve mütevatir olan kıraat, "يُطِيقُونَهُ" şeklindedir. **İkrime, Eyyûb es-Sahtiyanî** ve **Atâ,** "يُطَيَّقُونَهُ" şeklinde okumuşlardır. Kimileri bu kıraatin **İbn Abbâs, Said İbn Cübeyr** ve **Mücahid**'den de rivâyet edildiğini söylemişlerdir.

İbn Cinnî şöyle demiştir: "الطاقة" kelimesinin aynel-fiili, Arapların, "لَا طَوْقَ لِي بِهِ" ve "طَاقَةَ لِي بِهِ *"Benim o şeyi yapmaya gücüm yetmez"* demeleri gibi, vâv'dır. "يُطَوَّقُونَهُ" şeklindeki okunuş da buna bina edilmiştir. Yani, "ona güç yetirenler" anlamındadır. Bu senin tıpkı, "يُكَلِّفُونَهُ يُجَشِّمُونَهُ" manasında olarak demen gibidir.

İKİNCİ MESELE

Âlimler Cenâb-ı Hakk'ın, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" buyruğundan neyin murat edildiği hususunda, ihtilaf etmişler ve şu görüşleri öne sürmüşlerdir:

1) Bu, hasta ve yolcuyla ilgili bir ifâdedir. Bu böyledir, çünkü yolcu ve hasta kimselerden bazen oruç tutamayanlar, Bazen de oruç tutabilenler çıkabilir. Tutamayanların hükmünü Hak Teâlâ, فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Kim hasta olur ya da yolculukta bulunursa, tutmadığı günler sayısınca diğer günlerde tutar"*âyetinde belirtmiştir.

Oruca tâkat yetiren ve gücü yeten hasta ve yolcuya gelince, işte bu ikisine Cenâb-ı Hak, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" diyerek işaret etmiştir. Bununla Allahu Teâlâ sanki, hasta ve yolcu hakkında iki durumun söz konusu olduğunu bildirmiştir. Bunların birisinde, bu kimselerin oruçlarını yiyip sonradan bunun kazâ edilmesi gerektiği belirtilmiştir ki, işte bu durum, oruç tutması halinde o kimsenin büyük bir meşakkat çekmesi halidir. Diğerinde ise, o kimsenin oruca takat getirebileceği, oruç tutmanın kendisine ağır gelmediği belirtilmiştir. Bu durumda yolcu ya oruç tutmak veya orucunu yiyip fidye verme arasında muhayyer bırakılır.

2) Pekçok müfessirin görüşü olup, buna göre Hak Teâlâ'nın, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" buyruğundan maksat, hasta olmayan mukim kimselerdir. Böylece Hak Teâlâ bu kimseyi ilk önce bu iki şey arasında muhayyer bırakmış, daha sonra da bunu neshederek, muhayyerliği kaldırmış, bizzat orucu o kimseye farz kılmıştır.

3) Allahu Teâlâ'nın bu âyeti, ihtiyar ve yaşlı kimseler hakkında nazil olmuştur. Bu görüşte olanlar, sözlerini şöyle sürdürürler: Bunun iki şekilde izahı yapılır:

a) Vüs', tâkatın üstünde bir durumdur. Buna göre vüs', bir şeye kolaylıkla kâdir olacak kimse için kullanılan bir vasıftır. Tâkat ise, bir şeye zorlukla güç yetiren kimse için kullanılan bir vasıftır. Buna göre, Hak Teâlâ'nın, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" sözünün mânası, "orucu çok zor tutabilenler ise" şeklinde olur.

b) Bu görüşün izahında şâz kıraatler de yer almaktadır. "وَعَلَى الَّذِينَ يُطَيَّقُونَهُ" kıraatinin mânası, عَلَى الَّذِينَ يُجَشَّمُونَهُ وَيُكَلَّفُونَهُ *"orucu tutmakta büyük bir külfet ve meşakkat ile karşılaşanlar ise..."* şeklindedir. Bunun ancak bir şeyi bir çeşit zorlukla adeta zorlanarak yapabilen kimseler için doğru olabileceği herkesçe malûm bir şeydir.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, bu görüşte olanlar da iki şekilde ihtilâf etmişlerdir:

1) Bu, **Süddî**'nin görüşüdür. Bu görüşe göre, bu kimseler pîr-i fânî olan ihtiyarlardır. Bu izaha göre âyet mensûh değildir. Rivâyet edildiğine göre **Enes** (r.a) ölümünden önce oruç tutamadığı için, orucunu yiyor ve hergün de bir yoksulu doyuruyordu.

2) Bu ifâde, pîr-i fânî, hamile ve çocuğunu emziren kadına da şâmildir. **Hasan el-Basrî**'ye hem kendileri hem de çocukları için endişelendiklerinde hamile ve emziren kadınların durumu sorulduğunda, o, "Hamilelikten daha zor bir hastalık mı vardır? Kadın orucunu yer, sonra da kazâ eder" demiştir.

Bil ki ulemâ, pîr-i fânî kimsenin, orucunu yediği zaman fidye verebileceği hususunda ittifâk etmişlerdir. Hâmile ve emziren kadın orucunu yediğinde, bunlara fidye gerekip gerekmediği hususunda âlimler ihtilâf etmiştir. Ezcümle **Şâfiî** (r.a), "Bu ikisine fidye gerekir" derken, **Ebû Hanife**, "Fidye vermeleri vâcip değildir" demiştir.

Şafiî'nin delili Cenâb-ı Hakk'ın, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ" ifâdesidir. Bu ifâde, hamile ve emziren kadını da içine almaktadır. Hem yine fidye, ihtiyar kimseye vâciptir. Bu sebeple fidyenin, hamile ve emzikli kadınlara da vâcip olması gerekir.

Ebu Hanife, bu iki taraf arasında fark olduğunu söyleyerek şöyle demiştir: "İyice ihtiyar olan bir kimsenin orucu kaza etmesini gerekli görmek imkânsızdır. Binaenaleyh bu kimse, orucu yerse fidye vâcip olur. Hamile ve emzikli kadınların ise oruçlarını kaza etmeleri gerekir. Buna göre şâyet biz hem ihtiyarlara, hem bu durumda olan kadınlara fidyeyi vâcip kılsak, bu iki bedeli birden yüklemek olur ki, bu câiz değildir. Çünkü kazâ etmek bir bedel, fidye vermek de ayrı bir bedeldir." İşte Hak Teâlâ'nın, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" buyruğunun tefsiri hususundaki üç görüşün tafsilâtı bundan ibarettir.

Birinci görüş, ki bu **Esâmm**'ın tercihi olan görüştür. Bu görüşte olanlar, görüşlerinin doğruluğuna şunları delil getirmişlerdir:

a) Âyette zikredilen hastalık, ya son hadde varmış bir hastalıktır, ki bu durumda o hastanın oruç tutması mümkün değildir. Veya bundan maksat "hastalık" denen her şeydir; Veyahut da bu iki kısım arasında bulunan şeydir. İkinci kısmın murat edilmiş olması ittifakla bâtıldır. Üçüncü kısım da bâtıldır. Çünkü arada olan şeylerin, düzenli olmayan birçok mertebeleri vardır. Bunlardan her bir mertebe, kendisinden üstte olan mertebelere

nispetle zayıf, kendisinden aşağıda kalanlara nispetle ise kuvvetlidir. Binaenaleyh Allahu Teâlâ'nın muradı olan mertebeye, lâfızda bir delâlet olmayınca, âyet mücmel olur ki bu, da aslolanın aksidir. Bu iki kısım bâtıl olunca, Hak Teâlâ'nın muradının birinci kısımdaki hastalık olduğu ortaya çıkar. Bu böyledir, çünkü bu husus mazbut (sağlam) bir hususturdur. Binaenaleyh âyeti, bu manaya hamletmek daha evlâdır. Çünkü bu, âyeti mücmel saymaya götürmez. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, "Âyetin başı, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ...اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ *"Size sayılı günlerde oruç tutmak farz kılındı... "* buyruğu ile, orucun farz kılındığına delâlet etmiştir.

Sonra Cenâb-ı Hak, mazeretli olan kimselerin durumunu açıklamıştır. Bu mazeretliler de, "orucu hiç tutmayanlar" ve "ancak güçlükle tutabilecek olanlar" diye iki kısma ayrılınca, Cenâb-ı Hak birinci kısmın hükmünü zikrettikten sonra ikinci kısmın hükmünü getirmiştir.

b) Örfte, kuvvetli ve gücü yeten kimseye, "Onun buna gücü yeter" denmez. Çünkü bu lâfız ancak, bir şeye bir çeşit güçlükle tâkat yetirebilen kimse hakkında kullanılır.

c) Sizin görüşünüze itibâr edilirse, âyette mutlaka nesih söz konusu olur. Bizim görüşümüze itibar edilirse bu gerekmez. Neshin, ne kadar az olursa o kadar evlâ olacağı mâlumdur. Binaenaleyh, vaki olduğuna dair lâfızda bir delil bulunmaksızın neshin olduğu hükmüne varmak câiz değildir.

d) Bu âyetin mensûh olduğunu söyleyenler, bunu nesheden âyetin, فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ *"Sizden kim o (ramazan) ayında bulunursa (orucu tutsun)"* (Bakara, 185) âyeti olduğunda ittifak etmişlerdir. Halbuki bu câiz değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, bu âyetin sonunda, *"Allah sizin için kolaylığı murat ediyor, zorluğu değil"* (Bakara, 185) buyurmuştur. Eğer bu âyet, o âyetin nâsihi olsaydı Allahu Teâlâ'nın, *"Allah sizin için kolaylığı murat ediyor, zorluğu değil"* beyanı bunun peşine uygun düşmezdi. Çünkü âyetin nâsih olduğunu söylemek, orucun zorluk olmasını ve vâcip oluşunun bu gibi durumlarda muhayyerlik üzere olmamasını gerektirir. Bu da, kolaylığı kaldırıp yerine zorluğu getirmek olur. Binaenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın *"Allah sizin için kolaylığı murât ediyor, zorluğu değil"* demesi nasıl uygun düşer?

Kâdî (rh.a) **Esamm**'ın görüşünün bozuk olduğuna şöyle istidlâl etmiştir: "Allahu Teâlâ'nın, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" sözü **"yolcu"** ve **"hasta"** lâfızlarına atfedilmiştir. Mâtûfun (atfedilenin), üzerine atfedildiği şeyden (ma'tufun aleyh) başka olması gerekir. Buna göre **Esamm**'ın görüşü geçersizdir.

Buna şöyle cevap verilir: "Biz, âyette geçen yolcu ve hastadan maksadın, kesin olarak oruç tutamayacak kimseler olduğunu beyân etmiştik. Hak Teâlâ'nın, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" sözünden murat edilenler ise, oruç tutabilecek yolcu ve hastalardır. Binaenaleyh ma'tuf ile ma'tufun aleyh arasındaki başkalık bulunmuş olur. Böylece **Esamm**'ın tercih ettiği görüşün zayıf olmadığı, bu izahımızla ortaya çıkar.

Biz, cumhûra uyup **Esamm**'ın görüşünün yanlış olduğunu kabul edersek, geriye iki görüş kalır. Müfessirler ile fakihlerin pek çoğu ikinci görüştedirler.

Şâfiî de bu görüşü tercih ederek, üçüncü görüşün, yani, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" ifâdesini, pîr-i fânî, hamile ve emzikli kadınlar manasına hamleden görüşün bozuk olduğuna, "Şâyet Allahu Teâlâ'nın maksadı, pîr-i fânî olan ihtiyarlar olsaydı, âyetin sonunda, *"Oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır"* buyurmazdı. Çünkü pir-i fânî olan, oruca güç yetiremez" diyerek istidlâl etmiştir. Birisi şöyle diyebilir: "Bu ifâde, "oruca güç yetirebilen, fakat oruç tutmak kendisine güç gelen" ihtiyarlar manasına hamledilmiştir. Bu takdire göre de, bu gibi kimselere, "Eğer bu zor şeylere tahammül edersen, şüphesiz ki bu senin için daha hayırlı olur. Çünkü ibâdet ne kadar meşakkatli olursa, o nispette daha sevaplı olur" denilmiş olması imkansız değildir.

Fidye Kelimesi ile İlgili Farklı Kıraatlere Göre Tefsirler

Allahu Teâlâ'nın, فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ *"Bir yoksul doyumu fidye (gerekir)"* âyetiyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfi ve **İbn Âmir,** "فِدْيَةٌ" kelimesini tenvinsiz, "طَعَامُ" kelimesini onun muzafun ileyh'i olarak kesre ile ve, "مِسْكِينٍ" kelimesini cemi sîgasıyla okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise, "فِدْيَةٌ" kelimesini tenvinli, "طَعَامُ" kelimesini merfu olarak, "مِسْكِينٍ" kelimesini ise müfred ve mecrür olarak okumuşlardır. Birinci şekilde okunuş hususunda iki konu vardır:

1) "فِدْيَةٌ" kelimesinin, "طَعَامٌ" lâfzına izâfe edilmesinin manası nedir? Biz deriz ki: Bu hususta da iki vecih vardır:

a) Fidyenin bir zatı (varlığı) taam oluşu onun bir sıfatıdır. Buna göre bu izafet, mevsûfun sıfatına izâfeti babındandır. Mesela Araplar, "مَسْجِدُ

الْجَامِعْ" (Mescidü'l-Câmi') ve, "بَقْلَةُ الْحَمْقَاءِ" (Ahmak bakla, su kenarında biten bakla) derler.

b) **Vâhidi** şöyle demiştir: "Fidye, ödenmesi vâcip olan miktarın ismidir. "طَعَامٌ" (yemek) ise, hem fidyeye hem de ondan başka şeylere şamil olan bir isimdir. Binaenaleyh bu izafet, "مِنْ" manasına olan bir izâfettir. Nitekim sen, "ipekten elbise" ve "demirden yüzük" manasında, "ثَوْبُ خَزٍّ" ve "خَاتَمُ حَدِيدٍ" dersin. Âyette de takdir, فِدْيَةٌ مِنْ طَعَامٍ "Yemekten bir fidye" şeklindedir. Böylece, fidyeye de taam ismini vermen suretiyle fidye taama muzâf kılınmıştır."

2) Bu kıraatte, kelime cemî olarak, "مَسَاكِين" şeklinde okunmuştur. Çünkü oruca güç yetirenler bir gruptur. Onlardan her birinin bir miskin olması gerekir. İkinci kıraate göre ise "fidye" tenvinle okunmuştur. Bu şekilde okuyanlar, "fidye" kelimesinden sonra gelen lâfzın, onu açıkladığını kabul etmişler ve "miskin" kelimesini de müfred getirmişlerdir. Çünkü mana, "Bunlardan her birine bir gün için bir miskini doyurma gerekir" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

"Fidye" karşılık manasınadır. Bu karşılık da, bir şeye mukâbil bulunan bir bedelden ibarettir. **Ebu Hanife**'ye göre bu karşılık, buğdayda yarım sa'[34] başka şeylerden ise bir sa'dir. Bir sa' da iki müdd mukabilidir. **İmâm Şâfiî**'ye göre ise, fidye bir "müdd'dür."[35]

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cübbâî, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ" âyeti ile, istitâa (kulun kudretinin), fiilin o kul tarafından işlenmesinden önce kulda mevcut olduğuna istidlâl ederek şöyle demiştir: "Cenâb-ı Allah'ın, "يُطِيقُونَهُ" sözündeki, "هُوَ" zamiri oruca râcîdir. Buna göre Hak Teâlâ, oruç tutulmamış iken de, o kulun oruç tutmaya kudretinin bulunduğunu belirtmiştir. Çünkü Allah, o kimseye fidye ödemeyi vâcip kılmıştır. Halbuki o kimseye fidye, ancak oruç tutmadığı zaman vâcip olur. Binaenaleyh bu, oruç tutma kudretinin, oruç tutulmazdan önce de o kulda bulunduğuna delâlet eder.

Eğer, "Bu zamirin, fidyeye râcî olması niçin câiz olmasın?" denilirse, biz deriz ki: Bunun iki sebebi vardır:

---

34 Sa' bir ölçü birimidir. Miktarı, şer'iî dirheme göre, 2.917 kg; örfî dirheme göre ise 3.333 kg'dır.

35 Yaklaşık (832 gr) dır.

a) Fidye lâfzı, zamirden önce geçmemiştir. O halde zamir, ona nasıl râcî olabilir?

b) Zamir müzekker, "fidye" lâfzı ise müennestir. Şâyet: "Bu âyet neshedilmiştir. Binaenaleyh bu âyet ile istidlâlde bulunmak nasıl câiz olur?" denilirse, biz deriz ki: Âyet neshedilmeden önce, kulun kudretinin fiilinden önce bulunduğuna delâlet etmiştir. Hakikatler değişmez" (demiştir).

Hak Teâlâ'nın, فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ *"Kim içinden gelerek bir hayır yapar (fazlasını verir)sa, bu onun için daha hayırlıdır"* âyetinde üç izah vardır:

1) Bir veya daha çok yoksulu doyurmak.

2) Bir yoksula, vâcip olan miktardan daha fazlasını yedirmek.

3) **Zührî** şöyle mana vermiştir: "Kim hem fidye verir hem de orucu kazâ ederse, bu onun için daha hayırlıdır."

Allahu Teâlâ'nın, وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ *"Orucunuzu tutmanız sizin için daha hayırlıdır"* âyetinde birkaç ihtimal vardır:

1) Bunun, sadece oruç tutabilecek kimselere hitap olması ihtimali. Buna göre âyetin takdiri, "Ey oruç tutabilecek kimseler veya orucu güçlükle tutup meşakkatleri göğüsleyenler, oruç tutmanız fidye vermenizden hayırlıdır" şeklinde olur.

2) Bunun, daha önce bahsi geçenlere, yani hasta, yolcu ve orucu güçbelâ tutanlara bir hitap olması ihtimali.. Bu görüş daha evlâdır. Çünkü lâfız umûmidir. Bu lâfzın, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ" ifâdesine bitişik zikredilmesinden dolayı, bu hükmün sadece onlara âit olması gerekmez. Çünkü lâfız umûmî mana ifâde etmektedir, daha önce geçenlerin hepsi hakkında olmasında bir terslik yoktur. Bu sebeple, böyle hükmetmek gerekir. Bu durumda, فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Sizden kim hasta veya yolcu olursa, (ona) diğer günlerden o günler sayısınca (oruç tutması gerekir)"* âyetinde, "... o kimse orucunu yerse, ona diğer günlerden o günler sayısınca oruç tutması gerekir" şeklinde bir takdir yapılır.

3) Cenâb-ı Allah'ın, "وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ" hitabının âyetin başına atfedilmiş olması ihtimali.. Buna göre bu ifâdenin takdiri, "Size oruç tutmanız farz kılındı ve sizin oruç tutmanız daha hayırlıdır" şeklinde olur.

Allahu Teâlâ'nın, اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ *"eğer bilirseniz..."* hitabı...

a) Yani "orucun size farz olduğunu bilirseniz, bizim, *"oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır"* sözümüzün doğruluğunu da biliniz" manasındadır.

b) Âyetin sonu, başı ile ilgilidir. Buna göre takdiri, "Size oruç farz kılındı. Oruç tutmanız, eğer bilirseniz, sizin için daha hayırlıdır." Yani "âyetin başında da bahsettiğimiz gibi, siz, oruçta takva gibi hususiyetleri kazandıran şeylerin bulunduğunu eğer düşünürseniz görürsünüz" şeklindedir.

c) Allah'ı bilen kimsenin, mutlaka kalbinde, Cenâb-ı Hakk'ın da, إِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ *"Allah'tan, kulları içinde ancak âlimler korkar"* (Fâtır, 28) buyurduğu gibi mutlaka bir Allah korkusu bulunur. Buna göre Allahu Teâlâ âyette, "ilim" mastarından olan, "تَعْلَمُونَ" fiilini zikredip, bununla kendisinden korkmayı kastetmiştir. Korkan kimse, ihtiyatı gözetir. İhtiyat ise orucu tutmadadır. Buna göre sanki, "Eğer Allah'ı bilip O'ndan korkarsanız, oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır" denilmek istenmiştir.

Ramazan Ayı

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِيٓ أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِۚ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُۖ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَۖ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٨٥﴾

"(O sayılı günler) Ramazan ayıdır. İnsanlara hidâyet olan, hidâyetin ve furkanın açık delilleri olan Kur'an o ayda indirilmiştir. Öyle ise sizden kim o aya erişirse, onu oruç tutarak geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerde, o tutmadığı günler sayısınca (oruç tutsun.) Allah size kolaylık diler, zorluk değil. Bu, o sayıyı tamamlamanız, ve Allah'ı, sizi muvaffak kıldığı şeylerden dolayı büyük tanımanız içindir. Umulur ki şükredersiniz" (Bakara, 185).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Şehr ve Ramazan Kelimeleri Hakkında Bilgi**

"Şehr" (ay) kelimesi, "الشُّهْرَةُ" kelimesinden alınmadır. Birşey ortaya çıktığında, "شَهَرَ الشَّيْءُ (يَشْهَرُ شُهْرَةً)" denilir. Aylar da, durumları belirgin olduğu ve herkesçe bilindiği için, "شَهْرٌ" diye isimlendirilmiştir. Bu böyledir, çünkü insanların, borçlarının ödeme vakitlerini, oruç tutmaları ve haccetmeleri

hususundaki dinî emirleri yerine getirme vaktini bilmeye insanların son derece ihtiyacı vardır. "Şöhret" bir şeyin ortaya çıkması demektir. Hilâl de, doğup göründüğü için **"şehr"** diye adlandırılmıştır. Bazıları, "hilâl" isminden dolayı aya "şehr" denmiştir" demişlerdir.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, "رَمَضَانَ" (Ramazan) kelimesi hususunda ihtilâf ederek şu görüşlere yer vermişlerdir:

a) **Mücahid,** "Bu, Allahu Teâlâ'nın isimlerindendir. "Şehr-ü Ramazan" (Ramazan ayı) diyen kimsenin bu sözü, Şehru'llah (Allah'ın ayı) manasındadır.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: لَا تَقُولُوا جَاءَ رَمَضَانُ وَذَهَبَ رَمَضَانُ وَلٰكِنْ قُولُوا جَاءَ شَهْرُ رَمَضَانَ وَذَهَبَ شَهْرُ رَمَضَانَ فَإِنَّ رَمَضَانَ اِسْمٌ مِنْ اَسْمَاءِ اللّٰهِ تَعَالَى *"Ramazan geldi, Ramazan gitti" şeklinde konuşmayınız, "Ramazan ayı geldi, Ramazan ayı gitti" deyiniz. Çünkü Ramazan, Allahu Teâlâ'nın isimlerinden bir isimdir"* demiştir.

b) "Ramazan", Receb ve Şaban gibi ay ismidir. Bu görüşte olanlar, bu kelimenin iştikâkı hususunda, birkaç vecih üzere ihtilaf etmişlerdir:

1) **Halil**'den nakledildiğine göre, bu kelime, ilkbahardan önce gelip, yeryüzünü tozlardan temizleyen yağmur manasına gelen, "اَلرَّمْضَاءُ" kelimesinden gelmektedir. Buna göre "Ramazan" kelimesinin manası şudur: "Bu yağmur nasıl yeryüzünü yıkayıp temizliyorsa, Ramazan ayı da bu ümmetin bedenlerinin günahlarını yıkamakta, kalblerini temizlemektedir.

2) Bu kelime, "اَلرَّمْضُ" kelimesinden alınmıştır ki bu, güneşin kızgınlığının fazlalığından dolayı, taşın kızması demektir. "اَلرَّمْضَاءُ" kelimesi, isimdir. Böylece bu ay, ya o insanların bu aydaki açlıklarının hararetinden dolayı kızmış olmalarından, yahut bu ayın şiddet ve sıkıntısına göğüs germelerinden dolayı kızdıkları, hararetlendikleri için Ramazan olarak isimlendirilmiştir. Nitekim insanlar bu aya, "tâbi" adını da vermişlerdir. Çünkü bu ay onlara çok zor geldiğinden onları rahatsız ediyor ve onların peşini bırakmıyordu. Bu hususta şöyle de denilmiştir: Araplar ayların isimlerini eski dillerden alınca, o ayları, o ay içinde cereyan eden zaman ve hallerle adlandırırlardı. Böylece bu ay, hararetin çok fazla olduğu günlere tesadüf ettiğinden, bu süpürdüğü için, bu adla adlandırıldığı da söylenmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle dediği de rivâyet edilmiştir: إِنَّمَا سُمِّيَ رَمَضَانُ لِأَنَّهُ

يَرْمَضُ ذُنُوبَ عِبَادِ اللهِ *"Ramazan ayı Allah'ın kullarının günahlarını yaktığı için, bu ad ile isimlendirilmiştir "*[36]

3) Bu isim, Arapların, oku incelip keskinleşmesi için iki taşın arasında sürttükleri zaman kullanmış oldukları, "رَمِضْتُ النَّصْلَ اَرْمَضُهُ رَمْضًا" tabirinden alınmıştır. Ayrıca, "نَصْلٌ رَمِيضٌ" ve, "نَصْلٌ مَرْمُوضٌ" şeklinde de kullanılır.

Bu ay da Ramazan diye adlandırılmıştır. Çünkü İnsanlar bu ayda, intikam almak için silahlarını kızdırır, güneşin alnına atarlardı. Bu görüş **Ezherî**'den nakledilmiştir.

4) Onların, "Ramazan Allah'ın ismidir. Bu ay da, işte bu isimle isimlendirilmiştir" şeklindeki sözleri şâyet doğru ise, mana şöyle olur: Günahlar, Allah'ın rahmeti karşısında öylesine tükenirler ki, âdeta yanıp biterler.. İşte bu aya bereketiyle bütün günahların yanıp arınması mânasında, Ramazan adı verilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: "Şehrü" Kelimesinin Merfu ve Mansub Okunmasına Göre Mânalar

Âyet-i kerimenin başındaki, "شَهْرُ" kelimesi, hem mansûb hem de merfû olarak okunmuştur. Merfû olarak okunması hususunda şu görüşlere yer verilmiştir:

1) Bu görüş **Kisâî**'ye aittir. Buna göre bu kelime, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ" ifâdesindeki, "الصِّيَامُ" lâfzından bedel olmak üzere merfû kılınmıştır. Buna göre mâna, "size Ramazan ayı farz kılındı" şeklindedir.

2) Bu da **Ferrâ** ve **Ahfeş**'in görüşüdür. Buna göre bu lâfız, Hak Teâlâ'nın, "اَيَّامًا" lâfzından bedel olan mahzûf bir mübtedânın haberidir. Buna göre sanki, "o (yani sayılı günler), Ramazan ayıdır" denilmiştir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "شَهْرُ رَمَضَانَ" ifâdesi, "sayılı günlerin bir açıklaması ve onun bir beyânı durumundadır.

3) **Ebu Ali** ise, "İstersen onu, haber-i mahzûf olan bir mübtedâ da yapabilirsin. Çünkü sanki, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ" ifâdesi geçince, 'size oruçtan farz kılınan şeyler arasında Ramazan ayı da, yani onu oruçlu geçirme de vardır' denilmiştir" demektedir.

4) Bazı âlimler de, bu kelimenin mübtedâ; haberinin ise, sılasıyla beraber, "اَلَّذِى" olduğunu söylemişlerdir. Bu tıpkı bir kimsenin, "زَيْدٌ اَلَّذِى فِي الدَّارِ" *"Zeyd, evde olandır"* demesi gibidir.

36 el-Cami'us-Sağir, 1/103.

Ebu Ali ise, şöyle demiştir: Bu görüşlerin en uygunu, "اَلَّذِی" lâfzının, Ramazan ayını oruçlu geçirmeyi emretme hususunda Kur'an lâfzının bir nass olması için, sıfat olmasıdır. Çünkü sen onu bir haber kabul edersen, bu lâfız, Ramazan ayının oruçlu geçirileceğine dair bir nass olmaz, tam aksine, o Kur'an'ın kendisinde indirilmiş olduğunun bildirilmiş olduğu bir ay olmuş olur. Yine, "اَلَّذِی" lâfzını sıfat kabul edersen, Ramazan isminin, açıkça ifâde edilmeyip, kinaye yoluyla, yani zamirle belirtilmesi gerekirdi. Bu senin tıpkı, "Mübarek Ramazan ayı; kim o ayda bulunursa o ayı oruçlu geçirsin" demen gibi olur.

Mansûb okuyanların delilleri ise şunlardır:

a) Takdir, صُومُوا شَهْرَ رَمَضَانَ "Ramazan ayını oruçlu geçiriniz" şeklindedir.

b) "شَهْرَ" lâfzının, "اَیَّامًا مَعْدُودَاتٍ" ifâdesinden bedel olmasıdır.

c) Bu lâfzın, Hak Teâlâ'nın, "وَاَنْ تَصُومُوا" hitabının mef'ûlü olmasıdır. Bu görüşü, Keşşâf sahibi zikretmiştir. Kendisine de şu şekilde itiraz edilmiştir: "شَهْرَ" lâfzının, "اَنْ تَصُومُوا" fiilinin mef'ûlü olması durumunda âyetin nazmının, "kendisinde Kur'an'ın indirilmiş olduğu Ramazan ayında oruç tutmanız, sizin için daha hayırlıdır" şeklinde olur ki, bu da, çok söz söyleyerek mübtedâ ile haberin birbirinden ayrılmasına yol açar. Halbuki bu caiz değildir. Çünkü mübtedâ ve haber tek bir şey yerine geçerler. Halbuki, bir şeyle o şeyin kendisi arasına bir fasıla sokuşturmak caiz değildir.

Allahu Teâlâ'nın, "اُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْاٰنَ" buyruğuna gelince; bil ki Allahu Teâlâ bu ibâdeti bu aya tahsis edince, bu tahsisin illetini beyan etmiştir. O da şudur: Allahu Teâlâ, rubûbiyyet alâmetlerinin en büyüğünü bu aya tahsis etmiştir. O da, Kur'an-ı Kerim'in bu ayda indirilmiş olmasıdır. Binaenaleyh bu ayın ubûdiyyet yani kulluk alâmetlerinden büyük bir nev'e yani oruca tahsis edilmiş olmasına hayret etmemelidir. Oruç da, samedî nurların, devamlı olarak tecelli etmesini, bu nurların asla gizlenemeyeceğini ve engellenemeyeceğini gösteren hususlar cümlesindendir. Ne var ki beşeri alâkalar, bu nurların beşerî ruhlarda tecelli etmesine mani olurlar. Oruç ise, beşerî engelleri izâle etme vesilelerinin en güçlüsüdür. İşte bu sebepten dolayı, manevî keşf sahibi kimseler bu nûrları ancak oruç ile elde ederler.

İşte bundan ötürü Hz. Peygamber (s.a.s), لَوْ لَا اَنَّ الشَّیَاطِینَ یَحُومُونَ عَلَی قُلُوبِ بَنِی آدَمَ لَنَظَرُ اِلَی مَلَکُوتِ السَّمٰوَاتِ *"Eğer şeytanlar, insanoğlunun kalbini sarmasalardı, şüphesiz insanlar semâvatın melekûtunu (harikulâde hallerini)*

seyrederlerdi"[37] buyurmuştur. Böylece oruç ile Kur'an'ın inişi arasında büyük bir ilginin bulunduğu ortaya çıkmış olur. Kur'an'ın inişi bu aya tahsis edilince, orucun da bu aya tahsis edilmesi gerekmiştir. Bu konuda, bir çok sırlar vardır. Yukarıda işaret ettiğimiz kadar sır, burada yeter. Sonra bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah'ın, أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ *"Kur'an onda inzal edilmiştir"* buyruğunun tefsirinde iki görüş vardır:

1) Bu, ekseri âlimlerin tercihi olan görüştür. Buna göre Allahu Teâlâ, Kur'an'ı Ramazan ayında indirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: نَزَلَ صُحُفُ إِبْرَاهِيمَ فِي أَوَّلِ لَيْلَةٍ مِنْ رَمَضَانَ وَأُنْزِلَتِ التَّوْرَاةُ لِسِتٍّ مَضَيْنَ وَالْإِنْجِيلُ لِثَلَاثَ عَشَرَ وَالْقُرْآنَ لِأَرْبَعٍ وَعِشْرِينَ *"İbrahim'in sahifeleri Ramazanın ilk gecesinde indi. Tevrat altısında; İncil on üçünde, Kur'an ise yirmi dördünde indirilmiştir."* Burada birkaç sual vardır:

Kur'an Başka Vakitlerde de İndiği Halde Ramazanda İnmesinin Mânası

Birinci Sual: Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed (s.a.s)'e bir defada değil, aksine yirmi üç senelik müddet içinde parça parça indirilmiştir. Kur'an'ın bir kısmı Ramazanda indiği gibi, bir kısmı da diğer aylarda inmiştir. O halde onun sadece Ramazan ayında indirildiğini söylemenin manası nedir?

Buna iki şekilde **cevap** verilir:

1) Kur'an, Kadir gecesinde dünya semasına toptan indirildi, sonra oradan parça parça yeryüzüne inzal edildi. Cenâb-ı Hak bunda faydalar olduğunu bildiğinden, Kur'an'ın inzali bu hal üzere devam etmiştir. Çünkü, vahyin kendilerine indirilmesinde, semanın sakinleri olan melekler için de bir maslahat ve fayda gözetilmiş olması akıldan uzak değildir. Ya da malûm olan hususlardandır ki, kendisine en yakın olan cihetten vahyin gelmesini beklemesinde Peygamber (s.a.s) için de faydalar mevcuttur. Veyahut da bunda, Cebrail için de bir fayda vardır; çünkü, onu indirmek ve yerine iletmekle o görevlendirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber'e peyderpey indirilmesindeki hikmetlere gelince, biz bunu Furkan Sûresi'ndeki, وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ لَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَٰلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ *"İnkâr edenler, 'Ona (Muhammed'e) Kur'an toptan indirilmeli değil miydi?' dediler.*

37 Buna yakın bir hadis için bkz. **Ahmed İbn Hanbel,** Müsned, II/353-363.

Onunla senin kalbini sağlamlaştırmak için, işte biz onu böyle indirdik" (Furkan, 32) âyetinin tefsirinde açıkladık.

2) Bundan murat şudur: Kur'an-ı Kerim'in inzâli, Ramazan ayında Kadir gecesinde başlamıştır. Bu, **Muhammed İbn İshak**'ın görüşüdür. Çünkü, vakitlerin en şereflisi olduğundan ve yine malûm ve belirlenmiş vakitler olduğundan millet ve devletlerin başlangıçları ona itibarla belirlenir ve tarihi tespit edilir.

Bil ki, birinci cevapta herhangi bir mecâz ihtimâline gerek duyulmamaktadır. Burada ise, bu ihtiyaç duyulmaktadır; çünkü bu cevâba göre, Kur'an lâfzının, O'nun kısım ve cüzlerinden bir kısmına hamledilmesi gerekir.

Hem Kadir Gecesinde Hem de Ramazan Ayında İndirilmesinin İzahı

İkinci Sual: Bu görüşe göre bu âyet ile, Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ *"Muhakkak ki biz O'nu, Kadir gecesinde indirdik"* (Kadr, 1) ve, إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ *"Muhakkak ki biz O'nu, mübarek bir gecede indirdik"* (Duhân, 3) âyetlerini nasıl cem edebiliriz?

Cevap: Rivâyet edildiğine göre İbn Ömer, bu ve, "إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ" (Kadr, 1) âyetiyle, Kadir gecesinin Ramazan ayında olduğuna istidlâl etmiştir. Bu böyledir; çünkü Kadir gecesi Ramazan ayında olunca, Kur'an'ın Kadir gecesinde indirilmesi, onun Ramazan ayında indirilmiş olması gibi olur. Bu, birisinin tıpkı, "Falancayla şu ayda karşılaştım" deyip de kendisine, "O ayın hangi gününde?" denildiğinde, onun "falanca günde" demesi gibidir. Böylece bu ifâde, birinci sözün açıklaması olmuş olur. İşte burada da böyledir.

Levh-i Mahfuz'dan Dünya Semasına, Oradan Hz. Peygamber'e İndirilmesi

Üçüncü Sual: Bu görüşe göre Kur'an'ın nüzulü hakkında şöyle denilebilmesi muhtemeldir: Allahu Teâlâ Kur'an'ın tamamını Kadir gecesinde Levh-i Mahfuz'dan dünya semasına indirmiş, daha sonra da Kur'an'ı Hz. Muhammed'e ömrünün sonuna kadar, peyderpey indirmiştir.

Yine şöyle de denilebilir: Allahu Teâlâ, o yıl içerisinde Hz. Muhammed ve ümmetinin kendisine ihtiyaç duyacağı şeyleri biliyor ve o şeylere dair Kur'an hükümlerini Levh-i Mahfuz'dan dünya semasına indiriyordu. Daha sonra da Kur'an'ı Peygamberi'ne, ihtiyacına göre indirmeye devam ediyordu.

Hz. Muhammed hayatta olduğu sürece, böyle indirmeye devam etmiştir. Buna göre bu iki ihtimalden hangisi doğruya daha yakındır?

Cevap: Her ikisi de ihtimal dahilindedir. Çünkü Allah'ın, "شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ" beyanından şahsın (ferdin) murat edilmiş olması muhtemeldir ki, bu da muayyen bir Ramazandır. Ve yine bu ifâdeden, nev'in de murat edilmiş olması muhtemeldir. Bunlardan her biri uygun bir ihtimal olunca, tavakkuf etmek, bir şey söylememek gerekir.

2) Süfyan İbn Uyeyne şöyle demiştir: Hak Teâlâ'nın, "أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ" buyruğunun manası, "O ayın fazileti hakkında Kur'an indirildi" şeklindedir. Bu **Hüseyin İbn Fadl**'ın tercih ettiği bir görüştür. O şöyle demiştir: Bunun bir benzeri de, "Sıddîk (r.a) hakkında falan âyet indirilmiştir" denildiğinde, bu sözü söyleyenler Sıddîk (r.a)'ın kendisi hakkında değil, O'nun fazileti hakkında indiğini kastetmeleridir. **İbnu'l-Enbarî** de, "أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ" ifâdesinin manasının, insanlara orucun vâcip kılınması hususunda, Kur'an indirilmiştir. Nitekim bir kimse, zekâtın vâcip kılınmış olduğunu murat ederek, "Allah zekât hakkında şunu şunu..."; içkinin haram kılındığını murat ederek de, "içki hakkında da şunu indirmiştir" der.

***İKİNCİ MESELE:* "Kur'an" Kelimesinin Mânası Hakkında Mâlûmat**

Kur'an, Allah'ın kelâmından iki kapak arasında bulunan şeyin adıdır. Âlimler Kur'an kelimesinin nereden iştikak ettiği hususunda ihtilâf etmişlerdir.

Buna göre **Vâhidî "el-Basît"** isimli eserinde, **Muhammed İbn Abdullah İbn el-Hakem**'den **Şafiî** (r.a)'nin şöyle dediğini rivâyet etmiştir: Kur'an bir isimdir. Hemzeli değildir. "قَرَأْتَ" lâfzından da iştikak etmemiştir. Ancak O, Tevrat ve İncil gibi Allah'ın kitâbına verilen bir isimdir. Tıpkı, وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ *"Kur'an'ı okuduğun zaman..."* (İsra, 45) buyurulduğu gibi, "قراءة" lâfzı hemzelenir ama, "القرآن" (Kur'an) lâfzı hemzelenmez. **Vahidî** sözüne şöyle devam eder: Şafiî'nin, "Bu Allah'ın kitabının ismidir" şeklindeki görüşünden onun bu lâfzın müştak bir kelime olmadığı fikrine taraftar olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer âlimler ise, Kur'an'ın lâfzının müştak bir lâfız olduğu görüşündedirler.

Bil ki, bu görüşte olanlardan bazıları bu lâfzı yine hemzelemez, hemzeli okumazlarken, bazıları ise onu hemzeli okumuş, hemzeli olduğunu söylemişlerdir. Birincilere gelince, bunların Kur'an kelimesine dâir iki çeşit iştikakları bulunmaktadır:

a) Bu, iki şeyi birbirine karıştırdığın zaman söylemiş olduğun, "قَرَنْتُ الشَّيْءَ بِالشَّيْءِ" ifâdesinden alınmıştır. Buna göre Kur'an lâfzı, "قَرَنَ" kelimesinden müştak bir lâfızdır. Bu kelimeden türetilen isim ise, hemzesiz olarak, "قُرَانَ"dir.

Buna göre Kur'an'ın böyle isimlendirilmesi, "Ya onda bulunan sûre, âyet ve harflerin birbirlerine yaklaştırılmış ve birbirlerine eklenmiş bulunması veya Kur'an'da bulunan hüküm ve kanunların birbirlerine bitişmiş olarak iç içe bulunmasından, veyahut da Kur'an'da, O'nun Allah katından olduğuna delalet eden delillerin yanyana zikredilmiş, yani o Kur'an'ın fesâhatın bütün yönlerini, hayranlık uyandıran bir üslûbu, gaybden haberler verme özelliğini ve birçok ilimleri ihtiva etmiş olması bakımından"dır. Bu takdire göre bu lâfız, "قَرَنَ"den müştak bir lâfızdır. Ondan elde edilen isim ise, hemzesiz olarak, "قُرَانَ"dır.

b) **Ferrâ,** Kur'an'ın, "قَرَائِن" kelimesinden alınmış bir isim olduğunu söylemektedir. Çünkü âyetler, Cenâb-ı Hakk'ın da, وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا *"Şâyet Kur'an Allah'tan başkası katından gelseydi, onda birçok ihtilâflar bulurlardı"* (Nisa, 82) buyurduğu gibi, birbirlerini doğrulamaktadırlar. Buna göre âyetler, birer karine demektir.

Bu ismi hemzeleyenler de şu görüşlere yer vermişlerdir:

a) Bu kelime, kıraat kökünden bir mastardır. Meselâ, "قرات القرآن وأنا أقرؤه قرءًا وقراءة وقرآنا" şeklinde söylenmektedir. Buna göre Kur'an lâfzı, bir mastardır. Kur'an vezninde olan bazı mastarlar ise rüchân, noksân, hüsrân, gufrân gibi kelimelerdir. Şair ise şöyle demiştir: "ضَحَّوْا بِأَشْمَطَ عُنْوَانُ السُّجُودِ بِهِ يُقَطِّعُ اللَّيْلَ تَسْبِيحًا وقرآنَا" Burada, "قرآنا" demek, "قراءة" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, إِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا *"Muhakkak ki fecr vaktinin kıraatine şahit olunur"* (İsra, 78) buyurmuştur. İşte aslolan budur. Sonra okunan şeye de Kur'an adı verilir. Çünkü mef'ûle mastar ile de işâret edilir. Nitekim Araplar, içilen şeye "şarâp", yazılan şeye de "kitâp" adını verirler. İşte örfte bu isim, bu şekilde meşhur olmuş; böylece de insanlar bu kelimeyi Allah'ın kelâmına isim olarak vermişlerdir.

b) **Zeccâc** ve **Ebu Ubeyde** bu lâfzın, toplamak manasına gelen, "الْقَرْءُ" kelimesinden alındığını söylemişlerdir. Nitekim **Amr** şöyle demiştir: "هِجَانُ اللَّوْنِ لَمْ تَقْرَأْ جَنِينًا" Yani, beyaz renkli deve, rahminde bir yavru tutmamış, hamile kalmamıştır. Yine, kanın, kadının rahminde toplandığı günler manasına

gelen, "قُرْءُ الْمَرْأَةِ" ifâdesi de bu köktendir. Buna göre Kur'an da sûreleri ihtiva edip, onları birbirine eklediği için Kur'an diye adlandırılmıştır.

c) **Kutrub**'un görüşüdür. Buna göre Kur'an, okuyan kimse onu yazdığı ve onu okurken de sanki onu ağzından atıyor, çıkarıyormuş gibi olduğu için, Kur'an diye adlandırılmıştır. **Kutrub**'un ifâdesi, Arapların şu sözlerinden alınmıştır: "مَا قَرَأَتِ النَّاقَةُ سَلًى قَطُّ". Yani yavru atmadı, asla yavrusunu düşürmedi ve onu dışarı atmadı. İşte bu izahtan dolayı, hayız da, "اَلْقَرْءُ" diye adlandırılmıştır. Buna göre, Kur'an'ı okuyan kimse onu ağzından çıkardığı için Kur'an diye adlandırılmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِنْ كُنْتُمْ فِى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا *"Eğer, kulumuza indirdiğimizden şüphe içinde iseniz..."* (Bakara, 23) âyetinin tefsirinde de zikrettiğimiz gibi, tenzil tedrici olarak indirmeye, inzâl ise toptan, bir defada indirmeye tahsis edilmişlerdir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَاَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ *"Allah sana, kendisinden öncekini doğrulamak üzere bir hak ile kitabı peyderpey indirdi; yine Tevrat'ı ve İncil'i indirdi..."* (Âl-i İmran, 3) buyurmuştur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Burada, Allahu Teâlâ'nın, "شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى اُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ" buyruğundan maksadın, Kur'an'ın Levh-i Mahfuz'dan dünya semasına indirilmesi hususu olunca, Allahu Teâlâ muhakkak ki bunu "tenzil" ile değil de "inzâl" lâfzı ile bildirmiştir. İşte bu da, bu görüştekilerin görüşünün, diğerlerinkinden daha üstün olduğuna delâlet eder.

Hak Teâlâ'nın, "هُدًى لِلنَّاسِ" sözünde iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"هُدًى" kelimesinin lâfzını, Hak Teâlâ'nın, "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" (Bakara, 2) âyetinin tefsirinde açıklamıştık. Yalnız burada bir sual söz konusudur. Bu da şudur: Allahu Teâlâ, "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" âyetinde Kur'an'ın müttakiler için bir rehber olduğunu; burada ise bütün insanlar için bir hidâyet kaynağı olduğunu açıklamıştır. Buna göre, bu âyetleri nasıl bağdaştırabiliriz? Bunun cevabını da orada zikretmiştik.

İKİNCİ MESELE

"هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ" kelimeleri hâl olmak üzere mansûbdurlar. Yani, "Kur'an insanları hakka ulaştırır olduğu halde; ve yine Kur'an, hakka ileten, hak

ile bâtılın arasını da ayıran rehber olarak apaçık âyetler halinde indirilmiştir" demektir.

Kur'an Hem Hidâyet, Hem de Hidâyet Delilleridir

Hak Teâlâ'nın, "وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ" buyruğunda bir müşkil bulunmaktadır. O da, "هُدًى" dedikten sonra, "وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى" demenin anlamı nedir? şeklindedir.

Buna birçok bakımdan cevap verebiliriz:

a) Allahu Teâlâ Kur'an'ın önce bir hidâyet olduğundan bahsetmiştir. Sonra hidâyet ise iki kısma ayrılır:

1) Kur'an'ın insanları hidâyete ulaştırmış olduğu çok açık ve net biçimde müşahede edilir.

2) Hidâyet bazen bu şekilde tecelli etmez, yani gizli kalır. Birinci kısmın daha üstün olduğunda herhangi bir şüphe söz konusu değildir. Burada sanki şöyle denmek istenmiştir: O Kur'an bir hidâyettir; çünkü hidâyet rehberi olmak hususunda o apaçıktır ve hak ile bâtılın da arasını ayırandır. Buna göre bu, önce cinsin zikredilip, nev'in ona atfedilmesi kabilindendir; zira o, nevilerin en şereflisidir.

Buna göre âyetin takdirî manası sanki şöyle olmaktadır: "Kur'an bir hidâyet rehberidir. Yine bu, hidâyetin apaçık bir delilidir; yine Kur'an, hidâyete erdiren apaçık ve kesin delillerdir." Muhakkak ki bu, son derece te'kid ve mübalağa ifâde eden bir ifâdedir.

b) Kur'an'ın bizzat kendisi bir hidâyet kaynağıdır" denilebilir. Bununla beraber o, hidâyet ve furkân olmak üzere, apaçık, şeksiz ve şüphesiz delillerdir. "الْهُدٰى" ve "الْفُرْقَانِ" kelimelerinden maksat Tevrat ve İncil'dir. Nitekim Cenab-ı Hak, نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْإِنْجِيلَ مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ *"Allahu Teâlâ sana, kendisinden öncekileri doğrulamak üzere, hak ile, peyderpey kitâbı indirdi. İnsanlar için bir hidâyet rehberi olmak üzere daha önce Tevrat'ı ve İncil'i indirmiş, Furkân'ı indirmiştir"* (Âl-i İmran, 3-4). وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ *"Hani biz Musa'ya kitâbı ve Furkân'ı vermiştik.. Umulur ki, hidâyete erersiniz"* (Bakara, 53); وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسٰى وَهٰرُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِلْمُتَّقِينَ *"Andolsun ki biz, müttakiler için bir ışık kaynağı ve öğüt olmak üzere, Mûsa ve Harun'a Furkân'ı verdik"* (Enbiyâ, 48) buyurmuştur. Böylece yüce ve mukaddes olan Allah, Kur'an'ın bizzat

kendisinin bir hidâyet rehberi olduğunu ve O'nda, hidâyet olan ve hak ile bâtılı ayıran önceki kitaplardan da hidâyetin bulunduğunu beyan etmiştir.

c) Birincisini, dinin usûlüne (itikadî meselelerine), ikincisini de dinin ahkâmına hamletmek mümkündür. İşte böylece, bu durumda söz konusu olan tekrar, bertaraf edilmiş olur. Allah en iyi bilendir.

Allahu Teâlâ'nın, "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" buyruğunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî (r.a) **"Bâsît"** isimli eserinde **Ahfeş** ve **Mazirî**'nin şöyle dediklerini nakletmiştir: "Allahu Teâlâ'nın, "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" sözündeki **fâ** harfi, zâid bir harftir." Bu iki zât sözlerini şöyle sürdürmüşlerdir: Bu böyledir, çünkü fâ harfi bazen atıf için, Bazen de cezâ için (cevâb olarak) gelir. Veyahut da zâid olur. Burada atıf ve bir cevâb olarak gelmiş olmasının bir mânası yoktur. Allahu Teâlâ'nın, قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذِى تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ اِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ *"De ki, kendisinden kaçtığınız ölüm, muhakkak ki sizin karşınıza çıkacak; sonra siz gayb âleminin âlimi olan Allah'ın huzuruna döndürüleceksiniz"* (Cuma, 8) âyetinde fâ harfi de zâiddir.

Ben derim ki, buradaki fâ harfinin bir cezâ ve cevap olarak bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Allahu Teâlâ, diğer ayların bu hususta kendisiyle boy ölçüşemeyeceği ve ona ortak olamayacağı bir biçimde, en büyük faziletleri Ramazan ayına tahsis edince, Ramazan ayına bu kadar faziletin tahsis edilmesinin, yine bu aya böyle bir ibadetin de tahsis edilmesinin uygun düşeceğini beyan etmiştir. Eğer durum böyle olmasaydı, burada böyle bir faziletin öncelikle zikredilmesinin bir mânası olmazdı. Buna göre sanki şöyle denmek istenmiştir: "Bu faziletin bu aya mahsus olduğu bilinince, sizler de ey kullarım, bu ibâdeti bu aya tahsis edin!.." Allahu Teâlâ'nın, "فَاِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ" sözündeki fâ harfi de zâid, fazladan değildir, Tam aksine bu, "zıttın zıt ile karşılaştırılması" kabilindendir. Buna göre sanki şöyle denmiştir: Onlar ölümden kaçınca, kaderden sakınmalarının herhangi bir fayda vermeyeceğini bilsinler diye, onların cezâları, ölümün onlara hep yaklaşmasıdır.

İKİNCİ MESELE

Âyet-i kerimede geçen, "شَهِدَ" kelimesinin manası, "حَضَرَ" (bulundu)dur. "شُهُود" hazır olmak, bulunmak demektir. Sonra burada iki görüş vardır:

a) "شَهِدَ" fiilinin mef'ûlü hazfedilmiştir. Çünkü mâna "yolcu olmadı" manasına olarak, "Sizden kim beldesinde veya evinde bulunursa..." şeklindedir. Cenâb-ı Hakk'ın. "الشَّهْرَ" kelimesi, zaman zarfı olarak mansûbdur.

Hak Teâlâ'nın, "فَلْيَصُمْهُ" kelimesindeki hâ zamiri de böyledir.

b) "شَهِدَ" lâfzının mef'ûlü, "الشَّهْرَ" lâfzıdır. Buna göre âyetin takdiri, "Kim aklı ve bilgisiyle Ramazan ayını müşahede ederse, o ayı oruçlu geçirsin..." şeklindedir. Bu, tıpkı, شَهِدْتُ عَصْرَ فُلَانٍ "falancanın yaşadığı çağda bulundum" ve, اَدْرَكْتُ زَمَانَ فُلَانٍ "Falancanın zamanına yetiştim" denilmesi gibidir.

Bil ki bu iki görüşün manası, ancak âyetin zahirine muhalefet etmek suretiyle tamamlanır. Birinci görüş ancak ilâve bir şeyin takdir edilmesiyle tamamlanır. İkinci görüş de âyetin tahsis edilmesini gerektirir. Bu böyledir. Çünkü Ramazan ayında bulunmak, hiçbirine oruç farz olmadığı halde çocuk, mecnun, hasta ve yolcu için de söz konusudur. Ne var ki biz, usûl-ü fıkıhta, tahsis ile takdir etmek arasında bir tezat meydana geldiğinde, tahsisin evlâ olduğunu açıklamıştık. Yine biz, birinci görüşe göre, takdir etmeyi gerekli gördüğümüzde, tahsisi de gerekli görmüş oluruz. Çünkü kendilerine oruç tutma vâcip olmadığı halde, çocuk, deli ve hasta gibi her bir şahıs Ramazan ayında bulunmuştur. Hatta yolcu bu ifâdenin şumûlüne girmez. Dolayısıyla bu hususta, bu şekli tahsis etmeye ihtiyaç duyulmaz. Buna göre birinci görüş, hem tahsis hem de takdir yapmakla bulunabilir. İkinci görüş ise, sadece tahsis ile mümkün olur. Binaenaleyh ikinci görüş daha evlâ olmuş olur. **Vâhidî** ve **Keşşaf sahibi (Zemahşeri)** gibi çoğu muhakkik âlimler birinci görüşü benimsemiş oldukları halde, bana göre bu konudaki hüküm işte budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ" âyetindeki, "الشَّهْرَ" lâfzındaki lam-ı târif, daha önce geçen mâhûd (bilinen) bir ayı ifâde eder. Bu da Ramazan ayıdır. Bunun bir benzeri de, لَوْ لَا جَاؤُ عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ *"Onlar, o hususta dört şahit getirmeli değiller miydi? Şahitleri getirmediklerine göre... "* (Nûr, 13) yani "o dört şahidi getirmediklerine göre..." âyetidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bil ki âyette bir müşkil vardır. O da şudur: "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" ifâdesi, şart ve cevaptan meydana gelmiş bir tüm cümledir. Buna göre şart Ramazan ayında bulunmak, cevab ise oruçla ilgili emirdir. Şart tam manasıyla bulunmadıkça, kendisine cevab (ceza, netice) terettüb etmez. "Ay",

başından sonuna kadar belirlenmiş belli bir zamanın adıdır. Bir ayda bulunmak, ancak o ayın son cüz'ünde bulunmakla olur. Halbuki âyetin zahiri, ayın son cüz'ünde bulunan kimsenin bütün ayı oruç tutmasını gerektirir ki, bu imkânsızdır. Çünkü bu "İşi, sona ermiş (geçip gitmekte olan) bir zamanda yapma" neticesine götürür ki, bu imkânsızdır. İşte bu delilden ötürü, âyeti zâhirine hamletmenin imkânsız olduğunu ve onu mutlaka te'vil etmek gerektiğini anlamış olduk. Bu te'vilin şekli ise, "şehr" (ay) lâfzının cümlenin şart kısmında bulunan "şehr"in (ayın) cüzlerinden birine hamledilmesidir. Buna göre manası şöyle olur: "Kim Ramazan ayının cüzlerinden bir cüzünde sağ olarak bulunursa, bütün ayı oruç tutsun." İşte buna göre, kim Ramazan ayında bulunursa, şüphesiz o kimse o ayın bir cüzünde bulunmuş demektir. Böylece şart tahakkuk ettiği için, cezâ (netice) terettüb etmiş olur ki bu cezâ, ayın hepsini oruç tutmaktır. Bu te'vile göre âyetin manası doğru olur. Bu te'vil de sadece küllü (bütünü) cüz'üne hamletmekten başka bir şey değildir ki bu (yani zikr-i cüz irade-i küll) meşhur bir mecaz nev'idir.

Hz. Ali (k.v)'den nakledildiğine göre, bu âyetten maksat, "Sizden kim Ramazan ayının evvelinde bulunursa, o ayın tamamını oruç tutsun" manasıdır. Yukarıda zikrettiğimiz delillerle, sadece bu sözün doğru olduğunu anlamış olursun. Sonra bu asıldan, iki fer'i mesele dallanır.

a) İnsan Ramazan ayının evveline şâhit olduğu zaman, bu ayın tamamını oruç tutması gerekir mi?

b) İnsan, Ramazan ayının sonuna şâhit olduğu zaman, bu ayın hepsini oruç tutması gerekir mi?

Birincisine gelince, **Hz. Ali** (r.a)'den nakledildiğine göre mukim iken Ramazan ayına girip de, daha sonra yolcu olan kimsenin bütün ayı oruç tutması vâciptir. Çünkü biz, âyetin, Ramazan ayının evvelinde bulunan kimsenin, bütün bu ayı oruç tutmasının vâcip olduğuna delâlet ettiğini açıklamıştık.

Diğer müctehidler ise şöyle diyorlar: "Allahu Teâlâ'nın, "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" âyetinin manası, her ne kadar, "kim Ramazan ayının evvelinde bulunursa, ayın tamamını oruç tutsun" şeklinde ise de bu, mukim ve yolcunun içine dahil olduğu umûmî bir ifâdedir.

Bundan sonra Cenâb-ı Hakk'ın, فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Sizden kim hasta ve yolcu olursa, ona diğer günlerden (onun) sayısınca*

(oruç tutması) gerekir" âyeti husûsî mana ifâde eden bir cümledir. Has ifâde, âmm ifâdeden daha önce nazar-ı itibara alınır. Böylece o kimsenin, Ramazan ayına girdikten sonra yolculuğa çıksa bile, yolculukta orucunu bozabileceği ortaya çıkmış olur.

İkinci fer'î meseleye gelince; **Ebu Hanife,** Ramazan ayı içinde iyileşen deli kimsenin, oruçsuz geçirdiği günleri kaza etmesinin gerektiğini öne sürüp şöyle demiştir: "Biz, âyetten anlaşılan mananın, "Kim Ramazan ayının bir cüz'üne yetişirse, bütün Ramazanı oruç tutması gerekir" şeklinde olduğuna delil getirmiştik. Deli kimse, Ramazan ayının ortasında iyileştiği zaman, Ramazanın bir cüz'ünde bulunmuş olur. Böylece de Ramazanın tamamını oruç tutması gerekir. Daha önce geçen günleri oruçlu geçirmesi mümkün olmadığına göre, kaza etmesi vâciptir."

BEŞİNCİ MESELE: **Ramazanın Başlangıcı Nasıl Bilinir?**

Bil ki, "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ" âyeti iki konuyu açıklamayı gerektirir:

Birinci Konu: Ramazan ayına şahit olma (bulunma) ne ile meydana gelir? Biz deriz ki: Bu ya Ramazan hilâlini bizzat görmekle veya bunu duymakla olur.

Görme hususunda deriz ki: İnsan, Ramazan hilâlini gördüğü zaman, ya tek başına görür veya böyle olmaz. Eğer tek başına görürse, devlet başkanı (imâm) ya onun bu hususdaki şahâdetini ya kabul veya reddeder.

Eğer bu kimse Ramazan hilâlini tek başına görür ve imâm da onun şahitliğini reddederse, yine de kendisinin oruç tutması gerekir. Çünkü Hak Teâlâ, Ramazan ayında bulunmayı (şâhit olmayı), o kimseye orucun vâcip oluş sebebi kılmıştır. Çünkü böylece bu kimse hakkında, "Ramazan ayında bulunma" meydana gelmiştir. Bu sebeple artık o kimsenin oruç tutmasının vâcip olması gerekir.

Fakat o kimse, Ramazan hilâlini tek başına görür ve devlet başkanı (imâm) da o kimsenin şahâdetini kabul ederse veyahut da bu kimse hilâli başka kimselerle beraber görürse, orucun vâcip olması hususunda şüphe kalmaz.

Duyma yolu ile Ramazan ayına şahit olma (bulunma) hususuna gelince; biz deriz ki: Ramazan hilâlinin görüldüğüne dair iki âdil kimse (şahit) bulunduğu zaman, hem oruç tutma hem de bayram etme hususunda hüküm verilir.

Şevval ayını gördüğüne dâir şehâdette bulunan âdil bir kimse olduğunda ise, bu bir kişinin şehâdetine göre hüküm verilip bayram edilmez. Fakat Ramazan hilâlini gördüğüne dair tek kişi şahitlik ettiği zaman, oruç tutma emrinden dolayı, bu tek kişinin şahâdetine dayanılarak ihtiyaten hüküm verilip oruca başlanabilir.

Ramazan hilâlini görme ile, Şevval hilâlini görme arasındaki fark şudur: Ramazan hilâlini görmek bir ibâdete girmek için esastır, şevval hilâlini görmek ise bir ibâdetten (oruçtan) çıkmak için esastır. İbâdetin varlığını (vaktinin geldiğini) söyleme hususunda tek kişinin sözü kabul edilir; ama ibâdetten çıkma (vaktinin bittiği) hususunda, ancak iki kişinin sözüne dayanılır. Hakikatte ikisi arasında bir fark olmasa bile biz, ihtiyaten oruç tutup yemesinler diye, Ramazan hilâlinin görülmesi hususunda bir kişinin sözünü kabul ettik; ihtiyaten oruç tutsunlar ve oruçlarını yemesinler diye, Şevval hilâlinin görülmesi hususunda da bir tek kişinin şehâdetini kabul etmedik.

İkinci Konu: Orucun Tarifi: Biz deriz ki: "Oruç, oruç tuttuğunu bilerek, niyetli olarak, gerçek fecrin (fecr-i sâdık) doğmasının başlangıcından, güneş batıncaya kadar, orucu bozacak şeylerden insanın kendisini uzak tutmasıdır." Bu tarifte bazı kayıtlar vardır:

1) Tarifte geçen "imsâk" (insanın kendini uzak tutması) kaydı, iki şeyi tarif dışı bırakmak içindir:

a) Bir sinek oruçlunun boğazına kaçtığında veya yürürken yolun tozu onun ağzından karnına gittiğinde, bu kimsenin orucu bâtıl olmaz. Çünkü bu gibi şeylerden kaçınmak zordur. Halbuki Allahu Teâlâ oruç âyetinde, *"Allah sizin için kolaylık murat eder, zorluk değil"* buyurmuştur.

b) Şâyet başkası zorla, veya uyku esnasında bir kimsenin boğazına bir yiyecek veya içecek dökse, o kimsenin orucu bozulmaz. Çünkü nazar-ı itibara alınan, imsak (insanın kendini uzak tutması) ve sakınmasıdır. İkrâh (zorla yaptırma) ise imsâkı yok etmez.

Orucu Bozan Şeyler

2) Tarifteki "Orucu bozan şeyler" kaydımızdır. Bu şeyler üçtür:

a) Vücûda bir şeyin girmesi,

b) Vücûttan bir şeyin çıkması,

c) Cimâ (cinsi münâsebet).

Girmenin tarifi, içe açılan bir menfezden, vücudun dışından içine doğru ulaşan her cisim ve maddedir. Bu batın, ya dimağ, ya karın, yahut da karında bulunan bağırsaklar ve sidik torbası olur. Dimağa gelince, enfiyenin ve buruna konulan ilâcın beyne ulaşmasıyla oruç bozulur.

Karına gelince, buraya şırınga yapılmasıyla oruç bozulur.

Çıkmaya gelince, isteyerek kusmak ve istimnâ yapmak yoluyla olur ki, bunlar orucu bozarlar.

Cimâya gelince, bu girdirmek mânasını ifâde eder, ki bu da orucu bozar.

3) Bizim, "oruçlu olduğunu bilerek" sözümüzdür. Buna göre bir kimse, oruçlu olduğunu unutarak yese veya içse, **Ebu Hanife** ve **Şafiî**'ye göre o kimsenin orucu bâtıl ve geçersiz olmaz. **İmâm Malik**'e göreyse bâtıl olur.

4) Bizim, "fecr-i sadığın doğmasının başından itibaren" sözümüzdür. Bunun delili ise Hak Teâlâ'nın, وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ *"Fecr olan beyaz iplik siyah iplikten ayrılıncaya kadar yiyiniz ve içiniz"* (Bakara, 187) âyetidir. Âyetteki, "حَتّٰى" kelimesi, bir şeyin hangi zamana kadar olduğunu, ne zaman sona erdiğini ifade eder. **A'meş** ise şöyle der: "Orucun ilk vakti, güneş doğduğu zamandır." **A'meş,** fecr tulü ettikten sonra ve güneş doğmazdan önce de yemeyi ve içmeyi mubah saymakta ve buna şu şekilde delil getirmektedir: Günün sona ermesi, güneşin batışıyladır. Yine günün başlangıcının da güneşin doğuşuyla olması gerekir. Halbuki bu zikrettiğimiz nass (âyet) ile bâtıl olmuştur.

A'meş'ten nakledildiğine göre, onu ziyaret etmek maksadıyla **Ebu Hanife** yanına girdiğinde, **A'meş** ona "Sen evinde iken bile benim yanımda çok ağırlığın var. Sen beni ziyaret edince, bu ağırlığın nice olur (düşün)?" dedi. **Ebu Hanife** susarak onun yanından çıkar; bunun üzerine "Niçin sustun?" denildiğinde şu cevabı verir: "Zamanında oruç tutmayan ve namaz kılmayan bir adam için ne diyeyim!" O, bu sözü ile, **A'meş**'in ikinci fecrin (fecr-i sâdık'ın) doğmasından sonra, güneşin doğmasından önce yiyip içtiğini, bu sebepten dolayı da orucunun olmadığını; men'i inzal olduktan sonra gusletmediğini, bu sebepten dolayı da namazının olamayacağını kastetmiştir.

5) Tarifteki "Güneşin batışına kadar" kaydımızın delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, إِذَا اَقْبَلَ اللَّيْلُ مِنْ هٰهُنَا وَاَدْبَرَ النَّهَارُ مِنْ هٰهُنَا فَقَدْ اَفْطَرَ الصَّائِمُ *"Gece şuradan gelip, gündüz de şuradan gidince, oruçlu orucunu açar"*[38] hadisidir.

38 **Müslim,** Siyâm, 51 (2/772); **Tirmizi,** Savm, 12 (3/81).

Bazı âlimler, iftar vaktinin, güneşin ışığının battığı zaman olduğunu söylemişlerdir. Bunlar, gündüzün sonunu, başlangıcına kıyas ederek bu hükme varmışlardır.

6) "Niyetli olarak" kaydımız. Bazı âlimler, Ramazan orucu için, niyetin şart olmadığını söylemişlerdir. Çünkü Allahu Teâlâ, "فَلْيَصُمْهُ" sözü ile, oruç tutmayı emretmiştir. Oruç tutmak, imsak (kendini tutma, sakınma) demektir ki, bu da bulunmuştur. Böylece bu mükellefiyet yerine getirilmiş, mes'uliyetten kurtulunmuş olur. Fakat biz niyetin mutlaka olması gerektiğini söylüyoruz. Çünkü oruç, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَفْضَلُ الْاَعْمَالِ الصَّوْمُ *"Amellerin en üstünü oruçtur"* hadisinin de gösterdiği gibi, bir ameldir. Amellerde de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اِنَّمَا الْاَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ *"Ameller ancak niyetledir"*[39] hadisinden dolayı, mutlaka niyetin bulunması gerekir.

ALTINCI MESELE

Önceki âyetin, sıhhatli mukim kimselerin oruç tutma ile fidye vermek şartıyla oruçlarını yeme arasında serbest olduklarına delâlet ettiğini söyleyenler şöyle demişlerdir: "Bu âyet, onu neshetmiştir." **Ebu Müslim** ve **Esamm** ise, bunu kabul etmemektedirler. Bu meselenin açıklaması ise daha önce geçmişti.

Sonra, nesh vaki olduğunu söyleyen bu görüşün doğruluğunun kabul edilmesi halinde ise bu, daha hafif olan bir hükmün daha ağır olan bir hükümle neshedilmesinin caiz olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü orucu muayyen bir şekilde vâcip kılmak, oruç tutma ile fidye arasında muhayyer bırakarak vâcip kılmaktan daha ağırdır.

Cenab-ı Allah'ın, فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Sizden kim hasta ve yolcu olursa, ona diğer günlerden bu günler sayısınca (oruç tutması gerekir)"* âyetinin tefsiri daha önce geçmişti. Tekrar edilmesinin sebebi de orada geçmişti.

Allahu Teâlâ'nın, يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ *"Allah sizin için kolaylığı murat ediyor, zorluğu değil..."* âyetine gelince, bil ki böyle bir ifâdenin burada zikredilmesi, kendinden önceki kısımların bununla ilgili olması ile ancak güzel olur. Burada da durum böyledir. Çünkü Allahu Teâlâ orucu kolay bir şekil üzere vâcip kılmıştır. Çünkü Allah seneye nisbetle bu orucu az bir zaman için vâcip kılmıştır. Sonra bu orucu ne hastaya ne de misâfire

39 **Buhâri-i şerif**'in ilk hadisi.

(yolcuya) vâcip kılmamıştır. Bütün bunlar, kolaylık ve ehvenlik manasını gözetmeden dolayı olmuştur. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Arapçada, "اَلْيُسْرُ" kelimesinin manası "kolaylık"tır. Zenginlik ve genişlik için de, "يَسَارٌ" denilmesi bu manadan dolayıdır. Çünkü zenginlik sebebi ile işler kolaylaşır. Fiilleri ikinci derecede kolaylıkla yaptığı için veya sağ ele yardımı ile işler kolaylaştığı için, sol ele "yed-i yüsrâ" denmiştir.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile bu âyeti, "teklif-i mâlâ yutak" (güç yetirilemeyecek şey ile mükellef tutmanın) vâkî olmadığına delil getirmiş ve şöyle demiştir: "Çünkü Allahu Teâlâ insanlar için kolaylığı murat ettiğini, ama zorluğu murat etmediğini açıkladığına göre, onları kâdir olamayacakları imân ile nasıl mükellef tutar?"

Bunun cevabı şudur: "Kolaylık" ve "zorluk", usûl-ü fıkıhta "Kendisine elif-lâm dâhil olan müfred lâfızlar umûm ifâde etmezler" şeklinde yer aldığı için bu kelimeler de umûm ifâde etmezler. Biz bunların umûm ifâde ettiğini kabul etsek bile, bazen daha önce geçmiş olan belli bir şeye hamledilir. Bu sebeple biz bu kelimeleri, daha önce geçen bir şeye hamlediyoruz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile bu âyet ile, Allah'ın murat etmediği şeylerin kul tarafından yapılabileceğini ispat hususunda delil getirmişlerdir. Çünkü hasta oruç tutmak istese ve hatta kendisini buna zorlasa, Allah'ın kendisinden yapmasını istemediği şeyleri yapmış olur. Çünkü Allah zorluğu murat etmez.

Mu'tezile'ye şöyle cevap veririz: Bu âyet "her ne kadar Allah o kuldan bazen zor şeyleri istese bile, zor olan şeyi kula emretmeyi murat etmediği" manasına hamledilebilir. Bu böyledir, çünkü biz (Ehl-i Sünnet'e) göre, bazen irade olmaksızın da emir sabit olabilir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Mu'tezile, "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın kullarına rahmetine delâlet etmektedir. Binaenaleyh eğer Allahu Teâlâ, kullarının inkârını murat etmiş olsaydı cehenneme giderlerdi. Eğer kullarda inkârı yaratmış olsaydı, *"Allah sizin için kolaylığı murat ediyor, zorluğu değil"* buyurması Allahu Teâlâ'ya yakışmazdı" demişlerdir.

Onların bu görüşüne, "Bu ilim meselesiyle tezat teşkil eder" diye cevap veririz.

Hak Teâlâ'nın, وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ *"Sayıyı tamamlayasınız diye..."* buyruğunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım'ın râvisi **Ebu Bekr,** mim harfinin şeddesi ile lâfzı, "وَلِتُكَمِّلُوا" şeklinde; diğer kıraat imamları ise tahfif ile (yani şeddesiz) "وَلِتُكْمِلُوا" şeklinde okumuşlardır. Arapça'da bu fiilin, "اَكْمَلَ" ve "كَمَّلَ" şekilleri fasih birer lügattir.

İKİNCİ MESELE

Birisi, "وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ" âyetindeki lâm harf-i cerrinin neye taalluk ettiğini sorabilir. Buna bizim cevabımız şudur: Âlimler, burada muallel olan (bu ifâde kendisi için illet ve sebeb olan) fiilin hazfedilmiş olduğunda ittifak etmişlerdir. Bu hususta iki izah şekli vardır:

Ferrâ'ya göre takdir şöyledir: وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ [فَعَلَ جُمْلَةَ مَا ذُكِرَ] *"Sayıyı tamamlayasınız, Allah'ın size hidâyet etmesine karşılık onu ululayasınız ve şükredersiniz diye,"* Allahu Teâlâ yukarıda zikredilen şeyleri yapmıştır." O yukarıda zikredilen şeyler ise, sayılı günlerde oruç tutmayı emretmesi, nasıl kaza edileceğini öğretmesi, ve orucu bozma hususundaki ruhsatıdır. Bu böyledir, çünkü Allahu Teâlâ bu üç hususu zikrettikten sonra, bunların peşi sıra şu üç lâfzı getirmiştir: Bunlardan, وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ *"Sayıyı tamamlayasınız diye"* sözü sayıyı gözetme emrinin illetidir. وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ *"Allah'ı ululayasınız diye..."* sözü orucun nasıl kaza edileceğini öğrenmiş olmanızın illetidir. وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ *"Şükredersiniz diye..."* ifâdesi ise, ruhsattan istifâde etmeniz ve size orucun kolaylaştırılmış olmasının illetidir. Burada olduğu gibi, mâkabli kendisine işaret ettiği için fiilin hazfedilişinin bir başka örneği de, "وَكَذٰلِكَ نُرِى اِبْرٰهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ [ارىناه]" (En'am, 75) âyetinde olup, mukadder kısım "ona gösterdik" tarzındadır.

b) **Zeccâc**'a göre, bu ifâdeden murat şudur: "Hasta olmayan mukîmi Cenâb-ı Hakk'ın mükellef tutması, hasta ile yolcuya ise ruhsat vermesi ancak sayıyı tamamlamak içindir. Çünkü gücü yeten kimsenin sayıyı tamamlaması kolaydır. Hasta ve yolcuya tanınan ruhsat ile, orucu kaza ederek sayıyı tamamlamak kolay olur. Böylece Allahu Teâlâ herkesi, sayıyı tamamlamak güç gelmeyecek, aksine kolay olacak bir şekilde mükellef tuttuğunu

beyân etmiştir." Bu iki izah arasındaki fark, birinci izahta takdirin, "وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ" âyetinden sonra, ikinci izahta ise bu ifâdeden önce yapılmış olmasıdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Allah, وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ *"sayıyı tamamlayasınız diye..."* buyurmuş, "Bu ayı tamamlayasınız diye..." dememiştir. Çünkü O, *"sayıyı tamamlayasınız diye..."* buyurduğu zaman, bu ifâdenin şumûlüne her ikisi de daha önce zikredildiği için hem Ramazan ayının günlerinin sayısı, hem de kaza etme günlerinin sayısı girmektedir. Bundan dolayı kaza edilecek günlerin sayısının, kaza edilmiş günlerin sayısı kadar olması gerekir. Eğer Cenâb-ı Hak, "Bu ayı tamamlayasınız diye..." buyursaydı, bu sadece edânın (orucu vaktinde tutmanın) hükmünü göstermiş olurdu ve bu ifâdeye kaza etmenin hükmü girmezdi.

Allahu Teâlâ'nın, وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ *"Allah'ın sizi hidâyet etmesine karşılık O'nu ulu(yasınız diye..."* buyruğunun iki izahı vardır:

Birincisi: Bundan murat, Ramazan bayramı gecesi tekbirleridir. **İbn Abbas** (r.a) "Müslümanların, Şevval hilâlini gördüklerinde tekbir getirmeleri vâciptir" demiştir.

İmâm Şafiî ise, "Her iki bayramda da açıkça tekbir getirmeyi severim" demiştir.

İmam Malik, İmam Ahmed, İshak b. Râhûye, Ebu Yûsuf ve İmam Muhammed de aynı kanaattedirler.

Ebu Hanife ise Ramazan bayramı şafağında tekbirin mekruh olduğunu söylemiştir.

Şafiî (Allah ona rahmet etsin), Allahu Teâlâ'nın, "وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ" âyetini delil getirmiş ve bunun, "Bu oruç ibâdetine Allah sizi ilettiği için, Ramazan ayı bittiğinde Allah'ı ululayıp (tekbir getirip) Ramazan ayının günlerinin sayısını tamamlayasınız diye..." manasında olduğunu söylemiştir.

Sonra buna üç mesele dayanır:

1) Şafiî'nin, iki bayramdan hangisinde tekbir getirmenin daha gerekli olduğu hususundaki görüşü iki türlüdür. Buna göre onun kavl-i kadiminde (eski görüşünde), selefin icmâı olduğu için Kurban bayramı gecesinde tekbir getirmek daha gereklidir. Kavl-i cedîdinde (yeni, daha sonraki

görüşünde) ise, Ramazan bayramı gecesinde tekbir getirmek daha fazla ağırlık kazanmıştır.

2) Tekbir alma vakti, Ramazan bayramı gecesinin güneşinin batımından itibarendir. **İmam Malik** ise, Ramazan bayramı gecesinde değil, gündüzünde tekbir alınması gerektiğini söylemiştir. Bu görüş **Ahmed b. Hambel**'den de rivâyet edilmiştir. **İshâk b. Râhûye,** "Bayram namazı kılınacak yere gidildiği zaman tekbir getirileceğini söylemiştir. **Şafiî**'nin delili şudur: Allahu Teâlâ'nın, *"Size hidâyet ettiği için Allah'ı ululayasınız (tekbir getiresiniz) diye.."* buyruğu bu emrin, tekbirin bu hidâyetin (ibadete muvaffak olmanın) meydana gelmesine bağlı olarak yapılmasını gerektirdiğine delâlet eder. Fakat bu hidâyet (oruç ibadetine muvaffak olma), son günün güneşi battıktan sonra tamam olur. Bu sebeple tekbirin de, o vakitten itibaren başlaması gerekir.

3) **Şafiî**'nin mezhebine göre, bu tekbirin vakti, imam bayram namazına başlayıncaya kadar devam eder. Bu hususta iki görüşün daha olduğu söylenmiştir:

a) İmâm, bayram namazından çıkıncaya kadar,

b) İmam dönünceye kadar. Doğru olan birincisidir. **Ebu Hanife** ise, "Kişi, bayram namazı kılınan yere yaklaştığı zaman tekbiri bırakır" demiştir.

İkincisi: Allah'ın, "وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ" buyruğundan murat, oruç tutma gibi bir tâate muvaffak kıldığı için, Allah'a şükrederek ta'zimde bulunmaktır. Bil ki bu tekbir, söz, inanç (itikad) ve amel (ibadetler) ile tamamlanır. Söz ile tamamlanışı, Allah'ın yüce sıfatlarını ve güzel isimlerini kabul edip, O'nu kendisine yakışmayan ortaklardan, karısı ve çocuğu bulunmaktan ve mahlûkâta benzemekten tenzih etmektir. Bütün bunlar, kalp ile sağlam bir şekilde inanıldıktan sonra doğru ve sahih olur. Tekbirin amel ile tamamlanışı ise, namaz, oruç ve hacc gibi ibâdetleri yerine getirmekle olur. Bil ki birinci izah doğruya daha yakındır. Çünkü bu izaha göre tekbir, her vakit ve her tâat ile vâciptir. Binaenaleyh tekbiri oruç tâatine tahsis etmek, bu tekbirin, her vakit vâcip olan tekbirden daha fazla bir özelliğinin olmasını gerektirir.

Cenâb-ı Allah'ın, عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ *"Size hidâyet ettiği için..."* sözü bu dünyadaki, delilleri bildirme, hayırlara muvaffak kılma ve koruma gibi Allah'ın insana verdiği büyük nimetleri ihtiva eder. Âlimlerimize göre bu, insanda tâati yaratması ile olur.

Allahu Teâlâ'nın, "وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" hitabı ile ilgili iki konu vardır:

a) "لَعَلَّ" kelimesi tereccî (ümit, ummak) manasını ifâde etmek içindir. Bu ise Allah hakkında caiz değildir.

b) Şükrün hakikatini inceleme konusu. Bu ikisi, daha önce izahı geçen iki konudur. Burada geriye üçüncü bir konu kalmaktadır. "لَعَلَّ" lâfzının burada zikredilmesindeki fayda nedir? Biz deriz ki: Allahu Teâlâ, kulun ancak Allah'ın celâlini, büyüklüğünü, aziz olduğunu, azametini, akıllıların aklının, tavsif edenlerin tavsiflerinin ve zikredenlerin zikrinin kendisine ulaşamayacak kadar büyük olduğunu bilmesi, sonra Allah'ın celâl ve izzetinin yanısıra, şu miskin (muhtaç) kul şöyle dursun, bütün mahlûkâttan müstağnî olduğunu bilmesi ile tamamlanan tekbiri emredince, o kula bu büyük hidâyeti has kılmıştır. Bu hidâyetin mutlaka o kulu, Allah'a şükür vazifesi ile uğraşmaya, gücü ve takati nisbetinde devamlı O'nu medh-ü senâ etmeye sevketmesi gerekir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ *"Umulur ki şükredersiniz"* buyurmuştur.

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ﴿١٨٦﴾

"Kullarım sana beni sordukları zaman, (onlara söyle:) Şüphesiz ki ben (onlara) çok yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına icabet ederim. Binaenaleyh onlar da benim (da'vetime) icabet etsinler ve bana iman etsinler. Umulur ki onlar (o zaman) hak yolu bulurlar" (Bakara, 186).

Bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin, önceki âyetler ile mana bakımından nasıl bir irtibatı olduğu hususunda görüşler vardır:

1) Allahu Teâlâ, orucu farz kılıp, hükümlerini açıkladıktan sonra, *"Allah size hidâyet ettiği için Allah'ı ululayasınız, (tekbir getiresiniz) ve şükredersiniz diye..."* buyurunca, ve kullarına zikir olan tekbiri ve şükrü emredince, lütfunun ve rahmetinin kullarına yakın olduğunu; onların zikir ve

şükürlerinden haberdar olduğunu; kullarının nidâlarını duyup, dualarını kabul edip, ümitlerini boşa çıkarmayacağını beyan etmiştir.

2) Allahu Teâlâ, duadan önce mutlaka bir medh-ü senânın bulunmasının gerektiğine dikkat çekmek için ilk önce tekbiri emretmiş, daha sonra kullarını dua etmeye teşvik etmiştir. Görmüyor musun ki İbrahim (a.s) dua etmek isteyince, önce Cenâb-ı Allah'ı medh-ü senâ etmiş ve, اَلَّذِ خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ * وَالَّذِى هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ * وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ * وَالَّذِى يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ * وَالَّذِى اَطْمَعُ اَنْ يَغْفِرَ لِى خَطِيَتِي يَوْمَ الدِّينِ *"O beni yaratan ve bana hidâyet edendir. Bana yediren, bana içiren O'dur. Hastalandığım zaman bana şifâ veren O'dur. Beni öldürecek, sonra beni diriltecek O'dur. Kıyamet günü kusurlarımı bağışlayacağını umduğum da O (Rabb)dir."* (Şuara, 78-82) demiştir. Bütün bunlar, Hz. İbrahim'in Allahu Teâlâ'ya medh-ü senâlarıdır. O, bunlardan sonra duâya başlayarak, رَبِّ هَبْ لِى حُكْمًا وَاَلْحِقْنِى بِالصَّالِحِينَ *"Ya Rabbi, bana hüküm (hikmet) nasîb et ve beni salihlere kat"* (Şuara, 83) demiştir. Burada da aynı şekilde Cenâb-ı Allah ilk önce tekbiri emretmiş, daha sonra da duayı emretmiştir.

3) Allahu Teâlâ, önceki ümmetlere farz kıldığı gibi, Muhammed ümmetine de, uyudukları zaman orucu bozan şeyler onlara haram olacak şekilde orucu farz kılıp, bu onlardan bazılarına güç geldiği için, bu mükellefiyet hususunda Allah'a isyan edip, sonra da pişman olarak, Hz. Peygamber (s.a.s)'den, nasıl tevbe edeceklerini sordukları zaman, Allahu Teâlâ tevbelerini kabul edeceğini onlara haber vermek ve onların yalvarıp yakarmaları sebebiyle oruçtaki bu güç hükmü kaldırdığını bildirmek için bu âyeti indirmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Duaya İcabete Dair Olan Âyetin Nüzûl Sebebi**

Âlimler bu âyetin sebeb-i nüzûlü hususunda çeşitli vecihler zikretmişlerdir:

a) **Ka'bu'l-Ahbar**'dan rivâyet edildiğine göre, o şöyle demiştir: "Hz. Musa (a.s), 'Ya Rabbi, yakın mısın, sana münacaatta bulunalım (fısıltı ile yalvaralım), yoksa uzak mısın, öyle ise sana bağırarak dua edelim?' demiş. Bunun üzerine Allahu Teâlâ, 'Ey Musâ, ben, beni zikreden kimselerin oturma arkadaşıyım' dedi. Hz. Musa (a.s) da, 'Ya Rabbi, fakat biz bazen cünüb olma ve tuvalette bulunma gibi, üzerinde bulunduğumuzda, seni zikretmekten tenzih edeceğimiz bir hal üzerinde oluyoruz?' dedi. Cenâb-ı Allah 'Ey Musâ, beni her halde zikret' buyurdu." Emir bu şekilde olunca,

Allahu Teâlâ kullarını kendisini zikretme ve bütün durumlarında kendisine başvurmaya teşvik etmiş ve bu âyeti indirmiştir.

b) Bir bedevi Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek, ona, "Rabbimiz yakın mıdır ki biz de O'na sessizce yakarışta bulunalım, yoksa bize uzak mıdır ki böylece biz O'na yüksek sesle yalvarıp yakaralım?" der. Bunun üzerine de Allahu Teâlâ bu âyeti indirir.

c) Hz. Peygamber (s.a.s), ashabıyla beraber tehlîl, tekbir ve duâda seslerini yükselttikleri bir gazvede bulundu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), إِنَّكُمْ لَا تَدْعُونَ أَصَمَّ وَلَا غَائِبًا إِنَّمَا تَدْعُونَ سَمِيعًا قَرِيبًا *"Sizler sağır olan ve burada bulunmayan bir kimseye duâ etmiyorsunuz; siz ancak, her şeyi duyan ve size yakın olan bir Rabbe duâ* ediyorsunuz"[40] buyurdu.

d) **Katâde** ve diğerlerinden rivâyet edildiğine göre bu âyet-i kerimenin nüzûl sebebi, sahâbe-i kirâmın, "Ya Resûlallah, Rabbimize nasıl duâ edelim?" demiş olmalarıdır. İşte bunun üzerine Hak Teâlâ bu âyet-i kerimeyi indirmiştir.

e) **Atâ** ve diğerleri de, "sahâbe-i kirâm, Hz. Peygamber'e, "Hangi saatte Allah'a duâ edelim?" diye sorduklarında, Allahu Teâlâ'nın bu âyeti inzâl ettiğini" söylemişlerdir.

f) **İbn Abbas**'ın zikrettiği şeydir. Buna göre Medine halkının Yahûdileri, "Ey Muhammed, senin Rabbin bizim duâlarımızı nasıl işitir?" dediklerinde, bu âyet-i kerime nâzil oldu.

g) Hz. Peygamber (s.a.s)'in ashâbı, Hz. Peygamber (s.a.s)'e soru sorup da, "Rabbimiz nerede?" dediklerinde Allahu Teâlâ bu âyet-i kerimeyi indirdi.

h) Bizim, daha önce zikrettiğimiz Hak Teâlâ'nın, كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ *"Sizden öncekilere farz kılındığı gibi..."* (Bakara, 183) âyeti, uyuduktan sonra yemenin haram kılınmasını gerektirip, sonra onlar yemek yiyip, bunu müteakiben de pişman olarak tevbe edip, Hz. Peygamber'e, "Allahu Teâlâ tevbelerimizi kabul eder mi?" diye sordukları zaman, Allahu Teâlâ bu âyeti indirmiştir.

Bil ki Hak Teâlâ'nın, وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ *"Sana kullarım benden sorarlarsa, bilsinler ki ben yakınım"* âyeti, ashâb-ı kirâmın Hz. Peygamber (s.a.s)'e, Allahu Teâlâ hakkında soru sormuş olduklarına delâlet etmektedir. Buna göre bu soru, ya Allah'ın zâtı veya sıfatları veyahut da fiillerine dairdir. Allah'ın zatı ile ilgili soruya gelince, bunu soran kimse teşbihi

40 **Buhâri,** Tevhid, 9; **Müslim,** Zikir, 44 (4/2076).

(Allah'ı mahlûkata benzetmeyi) mümkün görenlerden olur da böylece Allah'ın zatı bakımından yakın veya uzak oluşunu sormuş olur. Allah'ın sıfatları ile ilgili soruya gelince, bu soruyu soran kimse, "Allahu Teâlâ bizim dualarımızı duyar mı?" manasında sormuş olur. Buna göre soru, Allahu Teâlâ'nın semî oluşu ile ilgili olmuş olur. Veya bu sorudan maksat, Allahu Teâlâ'nın duaya nasıl müsâade ettiği hususudur: O, dua etmeye izin vermiş midir; bütün isimleri ile kendisine dua etmemize müsâade etmiş midir, yoksa kendisine belli bazı isimleriyle dua etmemize mi müsâade etmiştir; kendisine istediğimiz şekilde duâ etmemize müsâade etmiş midir, yoksa ancak belli bir şekilde kendisine dua etmemize mi izin vermiştir? Nitekim Hak Teâlâ, وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا *"Namazında pek bağırarak okuma, sesini fazlaca da kısma..."* (İsra, 110) buyurmuştur.

Cenâb-ı Hakk'ın fiilleri ile ilgili soruyu soran kimse ise, şunları sormuş olmaktadır: "Cenâb-ı Allah bizim duamızı işittiği zaman, isteğimize icabet eder mi ve bizim kendisinden istediğimizi yapar mı?" Buna göre Allahu Teâlâ'nın, "وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي" ifâdesi, saydığımız bütün vecihlere muhtemel olmakla birlikte, şu iki sebebten ötürü onu Allah'ın zatı ile ilgili soruya hamletmek evlâdır:

1) Âyetteki, "عَنِّي" (benden) sözünün zâhiri, sorunun Allah'ın fiilleri ile ilgili olmayıp, zatı ile ilgili olduğunu gösterir.

2) Soru müphem olur, cevabı da tafsilâtlı olursa, cevap, bu müphem sorudan maksadın o muayyen şey olduğuna delâlet eder. Buna göre Allahu Teâlâ, sorunun cevabı olarak, *"Şüphesiz ki ben (onlara) çok yakınım"* buyurunca, biz sorunun Allah'ın, zat-ı ilâhisi bakımından yakın veya uzak olduğu hususunda sorulduğunu anlarız. Birisi şöyle diyebilir: "Bu soru, sizin dediğinizin aksine, Cenâb-ı Allah'ın fiilleri hususunda sorulmuştur. Çünkü bu soru, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz ki ben (onlara) çok yakınım"* deyip de peşine, *"Bana dua ettiği zaman, dua edenin duasına icâbet ederim"* buyurmasının da delâlet ettiği gibi, "Allah onların dualarına icabet eder mi, onların isteklerini verir mi?" şeklindedir. Bu konunun izahı budur.

Hak Teâlâ'nın, فَإِنِّي قَرِيبٌ *"Şüphesiz ki ben (onlara) pek yakınım"* âyetinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki bu yakınlıktan maksat, yön ve mekan itibariyle değil, aksine ilmi ve muhafazası itibariyledir. Binaenaleyh burada iki önemli şeyi izaha ihtiyaç hissedilir:

Birincisi: Allah'ın Kula Yakınlığı Mekân ve Yön Bakımından Değildir

Birincisi, ben yakınlığın mekân itibarı ile bir yakınlık olmadığını izah etme hususundadır. Buna şunlar delâlet eder:

a) Eğer Allah bir mekânda bulunup duyularla ulaşılabilecek şekilde olsaydı, o zaman O, bölünebilirdi. Çünkü O'nun atom gibi küçük ve önemsiz olması imkânsızdır. Eğer o bölünebilir bir varlık olsaydı, o zaman o, mahiyetinin meydana gelmesinde, farzedilen bütün parçalarının gerçekleşmesine muhtaç olurdu. Halbuki bir şeyin parçası, kendisi değildir. Binaenaleyh eğer Cenâb-ı Allah bir mekânda bulunsaydı o zaman başkasına muhtaç olmuş olurdu. Başka şeye muhtaç olan ise zâtı itibariyle mümkin, sonradan yaratılmış (muhdes) ve bir yaratıcıya muhtaç olur. Bu ise, Kadîm olan Yaratıcı hakkında düşünülemez. Böylece Allah'ın bir mekânda olmasının imkânsızlığı ortaya çıkmış oldu. Bu sebeple O'nun yakınlığı mekân itibariyle olamaz.

b) Eğer Allahu Teâlâ, bir mekânda olsaydı, ya her yönden sonsuz ve sınırsız olurdu, veya şu yönden (cihetten) değil de bu yönden sonsuz ve sınırsız olurdu veyahut da bütün yönlerden sınırlı olurdu. Birinci ihtimal imkânsızdır. Çünkü kati olan aklî deliller, sınırsız bir mesafenin varlığını kabul etmenin imkânsız olduğuna delâlet etmektedirler. İkinci ihtimal de, bu bakımdan imkânsızdır. Bir de iki taraftan birisi sonlu, diğeri de sonsuz olsaydı, sonlu olan tarafın hakikati, mahiyyeti bakımından, sonsuz olan tarafın hakikatine ters ve muhalif olurdu. Bundan da Allahu Teâlâ'nın, tabiatları farklı olan cüzlerden meydana gelmiş olması gerekirdi. Halbuki muarızımız bunu söylememektedir.

"Her taraftan sonlu olması" anlamındaki ihtimal de, bizimle muarızımız arasında meydana gelen bir ittifakla bâtıldır. Böylece Allahu Teâlâ'nın herhangi bir cihette bulunduğuna dair bir hüküm vermek de bâtıl olur.

c) Bu âyette zikredilen yakınlığın yön itibariyle bir yakınlık olmadığına delâlet eden en kuvvetli bir delil yine bu âyettir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Allah bir mekânda bulunsaydı, herkese yakın olamaz, aksine Arş'ı taşıyan meleklere yakın, diğer varlıklardan ise uzak olurdu. Ve yine Allah, doğuda Zeyd'e yakın olduğunda, batıda olan Amr'dan uzak olmuş olurdu. Âyet, Allahu Teâlâ'nın herkese yakın olduğuna delâlet edince, âyette zikredilen yakınlığın cihet itibariyle olan bir yakınlık olmadığını anlamış olduk.

İkincisi: Allah'ın Kula Yakınlığının, Allah'ın İlmi ve Görüp Gözetmesi ile Oluşu

Bundan maksadın cihet itibariyle yakınlık olması bâtıl olunca, âyette bahsedilen yakınlıktan muratın, "Allahu Teâlâ'nın onların duâlarını işitmesi ve yalvarıp yakarmalarını görmesi manasında" bir yakınlık olduğu; veyahut da bu yakınlıktan maksadın Cenâb-ı Allah'ın ilmi ve görüp gözetmesi bakımından bir yakınlık olmuş olduğu ortaya çıkmış olur. İşte bu manâda olmak üzere Cenâb-ı Hak, وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ *"Nerede olursanız, Allah sizinle beraberdir"* (Hadid, 4); وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ *"Biz o insana, şah damarından daha yakınız"* (Kat, 16) ve, مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ *"Üç kişi aralarında fısıldaştıklarında, Allah onların dördüncüsüdür"* (Mücadele, 7) buyurmuştur. Müslümanlar, Allahu Teâlâ'nın her mekânda bulunduğunu söylüyor, bununla O'nun tedbirini, muhafazasını ve görüp gözetmesini kastediyorlar.

Bu mukaddimeyi iyice kavradığın zaman biz deriz ki, Kur'an'ın nâzil olduğu dönemde bulunan kimseler içinde teşbihe taraftar olan kimselerin bulunmuş olduğunu söylemek, uzak bir ihtimal değildir. Çünkü gerek müşrik Araplar, gerek Yahûdiler ve gerekse bunların dışında tutumları böyle olanlar yani teşbihe kail olanlar bulunmaktaydı. Buna göre Hz. Peygamber'e soru sorup ve, "Rabbimiz nerede?" dediklerinde, bu sorunun cevabının, "Ben yakınım" şeklinde olması doğru olur. Yine bunun gibi, onlar Hz. Peygamber'e soru sorup, "Rabbimiz duâmızı işitir mi?" dediklerinde, bunun cevabında da, "Ben yakınım!" demiş olması uygun olur. Çünkü konuşan kimseye yakın olan, onun sözünü duyar. Eğer onlar Hz. Peygamber'e, "Allah'a nasıl duâ edeceğiz? Sesimizi yükselterek mi, yoksa kısarak mı?" şeklinde bir soru yöneltmişlerse, Cenâb-ı Hakk'ın, "Ben yakınım!" diyerek bu soruyu cevaplaması da doğru olur. Yine onlar, Hz. Peygamber'e, "Duamızla, Rabbimiz istediğimiz şeyi bize verir mi?" şeklinde soru sordularsa, bu ifâdenin cevap olması yine uygundur.

Keza onlar, Hz. Peygamber'e, "Biz günah işleyip, daha sonra da tevbe ettiğimizde, Allah tevbelerimizi kabul eder mi?" diye sorduklarında, Allahu Teâlâ'nın, "Ben yakınım!" diyerek bunların sorusuna cevap vermesi de uygun düşer. Yani, "Ben onlara, rahmet nazarımla, günahlarımı bağışlamam ve tevbelerini kabul etmemle yakınım" demektir. Böylece cevâbın, bütün takdirlere göre, suâle mutabık olduğu ortaya çıkmış olur.

İKİNCİ MESELE

Âyet, Allah'ın icâbetinin ancak, duâ edenin isteğine muvafık bir biçimde, bu tür şeylerin meydana gelmesiyle bilindiğine delâlet eder. Böylece bu onu, onun dualarını işiten ve arzularını boşa çıkarmayıp karşılayan bir müdebbir ve âlemin yöneticisi olmasaydı, o anda bu maksadının meydana gelmemesi gerekirdi, sonucuna götürür.

Bil ki Allahu Teâlâ'nın "فَإِنِّي قَرِيبٌ" ifâdesinde aklî bir sır bulunmaktadır. Çünkü, mümkin varlıkların mahiyetlerinin varlıkla muttasıf olmaları, ancak bir Yaratıcının yaratmasıyla mümkün olabilir. Böylece Yaratıcının yaratması, mümkin varlıkların mahiyetleriyle onların varlıkları, var oluşları arasına girmiş gibidir. Böylece Yaratıcı, mümkin olan her varlığın mahiyetine, o mahiyetin varlığının kendisine olan yakınlığından daha yakın olmuş olur.

Burada, bundan daha üstün olan bir söz vardır. Bu da şudur: Yaratıcı, mümkin varlıkların mahiyetlerinin, kendisinden dolayı var oldukları bir zattır. Yine bu yaratıcıdan dolayı cevher, cevher; siyah, siyâh; akıl, akıl; ve nefs de nefs olur. Yaratıcının te'siri ve tekviniyle mahiyetler var olduğu gibi, yine O'nun tesiri ve tekvini sebebiyle her mahiyet başkası değil, ancak kendisi olmuş olur. Bu sözlerle mukayese edildiğinde, Yaratıcı, her mahiyete, o mahiyetin kendisine olan yakınlığından daha yakın olmuş olur. Buna göre şeyet "Mahiyeti meydana getirmek imkânsızdır. Çünkü siyahı siyah kılmak akledilebilecek bir şey değildir" denilir. Biz deriz ki, tıpkı bunun gibi varlığı var kılmak da imkânsızdır. Çünkü varlık da bir mahiyettir. Yine mevsûfiyyeti (bir şeyle nitelenmiş olma) mahiyete delâlet edici kılmak da mümkün değildir. Bu durumda mahiyet fâil değildir. Varlık da bir mahiyettir. Dolayısıyla bir fâil olmaz. Mahiyetin varlıkla nitelendirilmiş olması da bir mahiyettir. Dolayısıyla, o da fail olamaz. Binaenaleyh bu durumda hiçbir şey fail ile meydana gelmiş olmaz. Bu ise, apaçık bir biçimde yanlıştır. O halde hepsinin bir fail ile meydana geldiğine hükmetmek gerekir. O zaman da, bizim anlattığımız söz ortaya çıkmış olur.

Dua

Cenâb-ı Hakk'ın, أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ *"Bana duâ ettiğinde, duâ edenin yakarışına icâbet ederim"* kavlinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Amr ve **Nâfi**'den rivâyet eden **Kâlun,** her iki kelimede de vasıl halinde olmak üzere yâ harfini getirerek, "دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ" şeklinde okumuşlardır. Diğerleri ise, yâ harfini düşürerek okurlar. Buna göre birinci kelimede vasم, ikinci kelimede de hafiflik için yâ harfi hazfolunmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Duanın Mâna ve Mahiyeti**

Ebu Süleyman el-Hattabi şöyle demiştir: Dua kelimesi senin, "دَعَوْتُ الشَّيْءَ أَدْعُوهُ دُعَاءً" sözünden olmak üzere bir mastardır. Daha sonra âlimler mastarı isim yerine koymuşlardır, "Ses duydum" dediğin gibi, aynı şekilde, 'bir çağırı işittim" de dersin. Bazen mastar, isim yerinde kullanılabilir. Meselâ Arapların "âdil adam" anlamında, "رَجُلٌ عَدْلٌ" demeleri gibi... Duânın hakikati, kulun Rabb (c.c)'inden, O'nun inâyetini istemek ve yardımını talep etmektir.

Ben derim ki: İnsanlar duâ hakkında ihtilâf etmişlerdir. Cahillerden bazıları duânın faydasız bir şey olduğunu söylemişler ve buna da birkaç yönden istidlâl etmişlerdir:

a) Duâ ile talep edilen şeyin meydana geleceği Allah katında biliniyorsa, onun mutlaka meydana gelmesi gerekir. Dolayısıyla, duâ etmeye gerek kalmaz. Eğer o şeyin meydana gelmeyeceği biliniyorsa, meydana gelmesi imkânsız olur; dolayısıyla duâ etmeye yine gerek kalmaz.

b) Bu âlemdeki olayların meydana gelmesinin nihâyette mutlaka zâtı gereği vâcip olan kadîm bir müessire dayanması gerekir. Aksi halde ya teselsül, ya devr-i fâsit yahut da müessir bulunmadan hâdisenin bulunmuş olması gerekir. Bütün bunlarsa, imkânsızdır. Bu olayların, nihâyette kadîm bir müessire dayanmasının vâcip olduğu sâbit olunca, kadîm olan bu müessirin o hâdisenin var olmasını ezeli ve kadîm olan bir iktizâ ile gerektirince, o şey mutlaka meydana gelir. Kadîm olan müessirin o şeyin var olmasını ezelî ve kadîm olan bir iktizâ ile gerektirmediği zaman ise, o şeyin meydana gelmesi imkânsız olur.

Bütün bu işlerin ezelde böyle olacağı sabit olunca, duâ etmenin kesinlikle bir tesiri olmaz. Bu görüşte olan kimseler çoğu kez bu mânadaki sözlerini, "Kazâ ve kader, önceden geçmiş olup, belirlenmiştir. Binaenaleyh, duâ etmek kaza ve kader hakkında hiçbir şeyi arttırmayacağı gibi, duâ etmemek de kader ve kazadan herhangi bir şeyi eksiltmez. O halde duâ etmede ne fayda vardır ki?" diyerek ifâde etmişlerdir. Hem Hz. Peygamber

(s.a.s), قَدَّرَ اللهُ الْمَقَادِيرَ قَبْلَ اَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ بِكَذَا وَكَذَا عَامًا *"Allahu Teâlâ, mahlûkâtı yaratmadan şu kadar yıl önce, onların kaderlerini takdir etmiştir"*[41] buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'den, حَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ *"Kader kalemi, olacak olan bütün şeyleri yazmış ve mürekkebi kurumuştur"*[42] dediği rivâyet edilmiştir. Yine Hz. Peygamber (s.a.s), أَرْبَعٌ قَدْ فُرِغَ مِنْهَا: الْعُمْرُوا وَالرِّزْقُ وَالْخُلُقُ وَالْخَلْقُ *"Dört şey vardır ki, olup bitmiştir (artık değişmez): Ömür, rızık, yaratılış ve huy"* buyurmuştur.

c) Hak Teâlâ, gaybları bilendir. Nitekim Cenâb-ı Hak, يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْاَعْيُنِ وَمَا تُخْفِى الصُّدُورِ *"Allah gözlerin yan bakışını ve kalplerin gizlediği şeyleri bilir"* (Mü'min, 19) buyurmuştur. O halde, duâ eden kimsenin duâya niye ihtiyacı olsun? İşte bu sebepten dolayı onlar, şöyle demişlerdir: Cebrail (a.s) bu söz sebebiyle, onun yüzüsuyu hürmetine ihlâs ve kulluk mertebelerinin en yücesine ulaşmıştır. Eğer duâyı terk etmek efdal olmasaydı, bu böyle olmazdı.

d) Duâ ile istenen şey eğer kulun menfaatine olan şeylerden olursa, mutlak olarak cömert olan Allah, onu ihmal etmez. Eğer onun faydasına olan şeylerden değilse, zaten bunu istemek uygun olmaz.

e) Gerek aklın, gerekse sahih hadislerin şahadetleriyle, sıddîkların makamlarının en yücesi ve en fazla göz alıcısı, Allah'ın kazâ ve kaderine razı olmaktır. Duâ ise, bu duruma ters düşer. Çünkü bu, bir şeyi talep etmekle meşgul olmak ve nefsin arzusunu Allah'ın muradına ve O'nun insanlara ayırmış olduğu pay ve hisselere tercih etmek demektir.

Duâ etmek, emretmek veya nehyetmeye benzer. Kulun, rahîm ve kerîm olan Mevlâ'sı hakkında böyle bir şey yapması, edepte kusur etmektir.

Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber, Rabb (c.c)'inden rivâyet ederek, bir hadis-i kudsîde şöyle demiştir: مَنْ شَغَلَهُ ذِكْرِى عَنْ مَسْأَلَتِى أَعْطَيْتُهُ أَفْضَلَ مَا أُعْطِى السَّائِلِينَ *"Her kimi, beni zikretmesi, benden bir şey istemesinden alıkorsa, ben o kimseye, isteyenlere verdiğinden daha üstününü veririm."*[43] Böylece, yapılan bu izahlarla, evlâ olanın duâyı terk etmek olduğu ortaya çıkmıştır.

Aklı başında olan büyük çoğunluk ise şöyle demiştir: Duâ, kulluk makamlarının en önemlisidir. Aklî ve naklî birçok açıklama da buna delâlet etmektedir. Naklî delillere gelince, bunlar pek çoktur.

41 **Tirmizi,** Kader, 18 (4/458) (Benzer bir hadis).

42 **Taberâni** el-Kebîr'de rivâyet etmiştir. (Keşful'l-hafâ, I/332).

43 **Tirmizi,** Fedâilu'l-Kuran, 25 (V/184).

1) Allahu Teâlâ kitabının birçok yerinde, bir kısmı usûl ile ilgili, bir kısmı da fürû ile ilgili olan değişik yerlerde suâl ve cevâplar zikretmiştir. Usûle dair olanlara gelince, bunlar Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّى *"Ve sana, ruhtan sorarlar; de ki: "Ruh, Rabbimin emrindendir"* (İsra, 85); وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا *"Sana dağların (kıyamet günündeki) halinden sorarlar; de ki: "Rabbim onları savuracaktır"* (Tâhâ, 105); يَسْئَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللهِ *"Sana kıyametin saatinden soruyorlar; de ki: "Onun ilmi muhakkak ki, Allah katındadır"* (Ahzâb, 63) âyetleridir.

Fürûa dair olanlara gelince, bunlar da Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetleridir: وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ *"Sana, neyi infâk edeceklerini soruyorlar. De ki, "artanını"* (Bakara, 219); يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ *"Sana, haram aydan, onda savaşın yapılıp yapılmayacağından soruyorlar. De ki, "onda olan savaş büyük bir suçtur"* (Bakara, 217); يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا اِثْمٌ كَبِيرٌ *"Sana hamr ve meysirden soruyorlar; de ki: "Bunlarda büyük bir günah vardır"* (Bakara, 219). وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ *"Sana yetimlerden soruyorlar; de ki, "onların hallerini ıslâh daha hayırlıdır"* (Bakara, 220); وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ اَذًى *"Sana, hayız halinden soruyorlar; de ki, "o, bir eziyettir"* (Bakara, 222); يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْاَنْفَالِ قُلِ الْاَنْفَالُ لِلّٰهِ *"Sana ganimetlerden soruyorlar; de ki "ganimetler Allah... içindir"* (Enfâl, 1); وَيَسْئَلُونَكَ عَنْ ذِى الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَاَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا *"Sana Zülkarneyn'i sorarlar. De ki "size ondan bir haber okuyayım"* (Kehf, 83); وَيَسْتَنْبِؤُنَكَ اَحَقٌّ هُوَ قُلْ اِى وَرَبِّى اِنَّهُ لَحَقٌّ *"Onlar, 'O (azab) bir gerçek mi?' diye senden sorarlar. De ki: "Evet, Rabbime yemin ederim ki o şüphesiz ki gerçektir"* (Yûnus, 53) ve, يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ فِى الْكَلَالَةِ *"Onlar senden fetvâ soruyorlar. De ki: "Kelâle hususunda Allah size fetvâ veriyor"* (Nisa, 176).

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: Bu suallerin cevabı üç şekilde gelmiştir. Bunda çoğunlukta olan şu şekildir: Allahu Teâlâ, bir suali nakledince, Hz. Peygamber (s.a.s)'e "قُلْ" (de) şeklinde hitap eder. Bir tek misalde cevab fâ-i takibiyye ile, فَقُلْ *"Buna göre de ki.."* şeklinde gelmiştir. Bunun sebebi, Allahu Teâlâ'nın, يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ *"Sana dağlardan sorarlar"* ifâdesinin dağların kadîm mi hâdis mi (ezelî mi, sonradan olma mı) olduğu hususunda soru oluşudur. Bu, usûle ait bir meseledir. Şüphesiz Hak Teâlâ, فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّى نَسْفًا *"Buna karşı de ki, "onları Rabbim savuracaktır"* (Tâhâ, 105) buyurmuştur. Sanki bununla, "Ya Muhammed bu suâle hemen cevap ver, cevabı geciktirme. Çünkü bu hususdaki şek küfürdür" demiştir.

Sonra cevabın takdiri, "Bu savurma, dağın her parçası için mümkündür. Binaenaleyh bütün olarak dağ hakkında da mümkündür. Dağın savrulup yok edilebilecek olması, onun kadîm olamayacağına delâlet eder. Diğer meseleler, ikinci derecededir. Bu sebeple o soruların cevabında fa-i takibiyye getirilmemiştir.

Üçüncü şekil, şu âyetteki gibidir: وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ *"Kullarım sana benden sorarlar ise, şüphesiz ki ben (onlara) çok yakınım."* Allahu Teâlâ, bu âyette cevap olarak, فَقُلْ إِنِّي قَرِيبٌ "Onlara de ki: "Şüphesiz ben yakınım" dememiştir. Bu, duâ halinin birçok bakımdan büyüklüğüne delâlet eder:

a) Sanki Allahu Teâlâ, "Ey kulum, sen duâ etme dışında bir vasıtaya (aracıya) muhtaçsın. Fakat duâda benimle aranda herhangi bir vasıta yoktur."

b) *"Kullarım sana benden sorarlar ise.."* âyeti, kulun Allah'a ait olduğuna; *"Şüphesiz ki ben (onlara) çok yakınım"* âyeti Allah'tan kula hep hayır geldiğine delalet eder.

c) Cenâb-ı Allah âyette, "Kulum bana yakındır" buyurmamış, aksine *"Ben ona yakınım"* buyurmuştur. Burada nefis bir incelik vardır: Çünkü kul "mümkinü'l-vücûd"dur. Kul böyle olduğu için, ademin (yokluğun) merkezinde ve **"fenâ"** (yok olma) halinin zirvesindedir. Dolayısı ile onun Allah'a yaklaşması mümkün olmaz. Allahu Teâlâ, fazlı ve rahmeti ile kullarına yaklaşmaya kâdirdir. Buna göre o yaklaşmak Hak Teâlâ'dan kula doğru olur, kuldan Hakka'a doğru olamaz. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, "إِنِّي قَرِيبٌ" buyurmuştur.

d) Duâ edenin zihni, Allah'tan başkasıyla meşgul olduğu müddetçe, Allah'a dua etmiş olmaz. İnsan her şeyden vazgeçince, hak olan bir (Allah'ın) ma'rifetine dalmış olur. Böylece de, bu makamda bulunmasından dolayı, kendi hakkını istemesi ve payını düşünmesi imkânsız olur. Aradaki vasıtalar tamamen kalkınca, yakınlık meydana gelir. Kul, kendi nefsinin maksatlarına iltifat etmeye devam ettiği müddetçe, Allah'a yaklaşamaz. Çünkü bu maksatlar onu Allah'tan alıkor. Böylece duanın, Allah'a yakın olmayı ifâde ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple dua, ibâdetlerin en üstünüdür.

2) Cenâb-ı Allah, duanın fazileti hususunda, وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Rabbiniz, "Bana dua edin ki size icâbet edeyim (duanızı kabul edeyim) buyurdu"* (Mü'min, 60) buyurmuştur.

3) Allahu Teâlâ, duanın üstünlüğünü beyân hususunda onu emretmekle yetinmemiş, aksine bir başka âyette, kendisinden bir şey istenmediği zaman

gazablandığını belirterek, فَلَوْ لَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَٰكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Onlar, kendilerine bizim azabımız geldiği zaman yalvarmalı değiller miydi? Fakat onların yürekleri katılaşmış, şeytan da yapmakta oldukları şeyleri onlara süslü göstermiştir"* (En'am, 43) buyurmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.s) de, لَا يَنْبَغِي اَنْ يَقُولَ اَحَدُكُمْ: اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي اِنْ شِئْتَ وَلٰكِنْ يَجْزِمُ فَيَقُولُ: اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي *"Sizden birinin "Allah'ım, dilersen beni bağışla.." diye dua etmesi doğru değildir. O kimse, kesin ifade kullanır ve "Allah'ım, beni bağışla" der"*[44] buyurmuştur.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s) اَلدُّعَاءُ مُخُّ الْعِبَادَةِ *"Dua, ibâdetin iliği (özü)dir"*[45] buyurmuştur. **Nu'man b. Beşir**'den de, Peygamberimiz (s.a.s)'in, اَلدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ *"Dua ibâdetin tâ kendisidir"*[46] deyip, *"Rabbiniz, "bana dua edin ki size icâbet edeyim (duanızı kabul edeyim)"* (Mü'min, 60) âyetini okuduğu rivâyet edilmiştir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Dua ibadetin ta kendisidir"* sözü, "Dua, ibâdetlerin büyüğü ve üstünüdür" manasındadır. Tıpkı, اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ *"Hacc, Arafat demektir"*[47] hadisinin, Arafat'ta vakfe yapmak, haccın en büyük rüknüdür" manasına gelmesi gibi.

4) Allahu Teâlâ'nın, اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً *"Yalvararak ve gizlice Rabbinize duâ ediniz"* (A'râf, 55) ve قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْ لَا دُعَاؤُكُمْ *"De ki: "Sizin duânız olmasaydı, Rabbim size ne değer verirdi?"* (Furkan, 77) âyetleridir.

Bu konudaki âyetler pek çoktur. Binaenaleyh, kim duânın geçersiz olduğunu iddiâ ederse, o kimse hiç şüphesiz Kur'an'ı inkâr etmiş olur.

Duayı Kabul Etmeyenlerin İddialarına Cevaplar

Duâyı kabul etmeyenlerin birinci delillerine şu şekilde cevap verilir:

Bu görüş mütenakızdır (çelişiktir). Çünkü, insan duâ ederken o şeyin meydana geleceği malûm ise, sizin duânın geçersizliğini söylemenizde herhangi bir fayda yoktur. Eğer, duâya konu olan şeyin meydana gelmeyeceği biliniyorsa, onu inkâr etmenize zaten gerek kalmaz. Sonra biz diyoruz ki, Allah'ın ilminin, kazâ ve kaderinin keyfiyeti aklımız tarafından kavranılamaz. İlahi hikmet, kulun kulluğunun ancak onunla tamamlandığı, "ümit ile korku" arasında bulunma halini gerektirir. İşte buna dayanarak

44 **Buharî,** Tevhid, 31; **Müslim,** Zikr, 7.
45 **Tirmizî,** Duâ, 1 (V/456).
46 **Tirmizî,** 3. sûrenin tefsiri, 16.
47 **Tirmizi,** 2. sûrenin tefsiri, (V/214).

biz Allah'ın ilminin her şeyi ihâta ettiğini, kazâ ve kaderinin her şeyde carî olduğunu itiraf etmemizle beraber mükellef olduğumuzu söylüyoruz.

Kaderle İlgili, "كُلٌّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ" Hadisinin Mühim Bir İzahı

İşte bu müşkilden dolayı sahâbe-i kirâm, Hz. Peygamber (s.a.s)'e soru sorarak şöyle demişlerdir: "Ya Resûlallah, bizim şu amellerimiz bitirilmiş midir, yoksa kişinin kendi başına yaptığı bir şey midir?" Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Tam aksine, olup bitmiş bir şeydir"* deyince onlar, "O zaman, niçin, hangi şeyden dolayı çalışıp çabalıyoruz?" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, اِعْمَلُوا فَكُلٌّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ *"Çalışınız; çünkü herkes, ne için yaratılmışsa, o şey kendisine kolaylaştırılır"*[48] buyurmuştur.

Sen bu hadisteki inceliklere bak, Hz. Peygamber (s.a.s) kendisine soru soranları iki durum arasında bırakmış, onları önce kesinleşmiş ve bitirilmiş kader ile korkutmuş; sonra da onlara, ibadetin basamağı olan âmeli, çalışmayı gerekli kılmıştır. Böylece Hz. Peygamber, kazâ ve kaderden dolayı amel etmeyi bıraktırmamış, iki durumdan birisi için diğerini terk etmemiştir. Hz. Peygamber böylece bildirmiştir ki, çalışmanın faydası bizzat o bitmiş, takdir edilmiş durumdur; ve, "كُلٌّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ" Hz. Peygamber (s.a.s), bu beyanı ile o kişi daha var olmadan önce kaderce tayin edilen iş ve amelin, ömründeki günlerde o şahsa kolaylaştırıldığını (ona nasip edildiğini) anlatmak istemiştir. Ancak sen, burada müyesser (yani kolaylaştırılmış) şey ile, musahhar olan (yani âmâde kılınmış şey) arasındaki farkı bilmek istersin ve bilmeye hazırlanırsın. Çünkü bu mesele, kaza ve kader meselesi gibidir. Kesb ve rızık konusunda da hüküm aynıdır. Çünkü bunlar da aslında hükmedilmiş, bitmiş şeylerdir. Bunların peşine düşmek rızkı artırmadığı gibi, terk etmek de noksanlaştırmaz.

Bu kimselerin ikinci şüphelerine şöyle cevap verilir: Dua etmekten maksat, bir şeyi bildirmek değil, aksine o, kulluğu, zilleti, kalbin kırıklığını ve tamamen Allah'a yönelişi ortaya koymadır.

Üçüncü şüphelerine şöyle cevap verilir: Daha önce maslahat olmayan (yani kulun yararına olmayan) şeyin, dua vesilesiyle maslahata dönüşmesi mümkündür.

Dördüncü şüphelerine ise şöyle cevap verilir: Kulun dua etmeden maksadı, zelil ve yoksul olduğunu ortaya koymak, daha sonra da Allah'ın takdir

48 **Buharî,** Kader, 2, 4.

ettiği şeylere razı olduğunu ifâde etmek olursa, bu, kulluk makamlarının en büyüğüdür. Bu konuda, diğer şüphelere de bu cevap verilebilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Duanın Kabul Edilmediği Durumları Nasıl İzah Edersiniz?

Âyetle ilgili meşhur ve güç bir soru vardır. O da, Allahu Teâlâ'nın bir âyette, اُدْعُونِى اَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Bana dua edin, duanızı kabul edeyim"* (Mü'min, 60) buyurup, bu âyette de, اُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ *"Dua ettiği zaman, dua edenin duasına icabet ederim"* ve, اَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ *"Darda kalan, kendisine dua ettiği zaman ona (Allah'tan başka) icabet eden var mıdır?"* (Neml, 62) buyurmuştur. Sonra biz, duâ ve niyazda çok yalvarıp yakaran kimseleri görüyoruz ki dualarına icabet edilmiyor.

Buna şöyle cevap veririz: Bu âyet, her ne kadar mutlak manada ise, bu manada bir başka âyet de mukayyed olarak gelmiştir: Bu da, بَلْ اِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ اِلَيْهِ اِنْ شَاءَ *"Hayır, sadece O'na (Allah'a) dua edersiniz. O da dilerse, duâ ettiğiniz şeyi (belâyı) açar (giderir)"* (En'am, 41) âyetidir. (Bu âyet, icabeti Allah'ın dilemesiyle kayıtlamıştır.) Bir konuda mutlak olanın mukayyed olana hamledildiğinde şüphe yoktur.

Bu âyetlerdeki mananın izahı hususunda şu vecihler zikredilmiştir:

1) Dua eden kimsenin, duasına bir karşılık bulması gerekir. Bu karşılık ya dua ederek talep ettiği şeyi elde etmektir. Bu, dua ile istenen şey kadere uygun ise, olur. Eğer istenen şeye ilâhi kaza ve kader müsâit değilse, Cenâb-ı Allah o kimsenin kalbine bir sekînet (huzur ve rahatlık), göğsüne bir genişlik ve mevcut belâya tahammülünü kolaylaştıracak bir sabır verir. Binaenaleyh her halükârda dua etmek fâydasız değildir. Bu da, icâbet (duayı kabul) çeşitlerinden bir çeşittir.

2) **Kaffâl Tefsiri**'nde, **Ebu Sâid el-Hudri** (r.a)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: دُعَاءُ الْمُسْلِمِ لَا تُرَدُّ اِلَّا لِاِحْدَى ثَلَاثٍ مَا لَمْ يَدْعُ بِاِثْمٍ اَوْ قَطِيعَةِ رَحِمٍ اِمَّا اَنْ يُعْجَلَ لَهُ فِى الدُّنْيَا وَاِمَّا اَنْ يُدَّخَرَ لَهُ فِى الْآخِرَةِ وَاِمَّا اَنْ يُصْرَفَ عَنْهُ مِنَ السُّوءِ بِقَدْرِ مَادْعَى *"Müslümanın duası, günah veya sıla-ı rahmi koparma hususunda olmamak şartıyla şu üç şekilden biri ile kabul edilir: Ya dünyada onun istediği peşin verilir; veya onun için (mükâfaatı) ahirete saklanır veyahut da yaptığı dua kadarı ile kendisinden bir belâ ve kötülük giderilir"*[49] Bu soruya cevap verme hususunda, tam açıklama işte bu hadiste vardır. Çünkü Hak Teâlâ, اُدْعُونِى اَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Bana dua edin ki size icabet edeyim"*

49 Müsned, 3/18.

(Mü'min, 60) buyurmuş. "Ben size derhal icabet ederim" dememiştir. Buna göre Allahu Teâlâ, bu kimseye ahirette de olsa icabet ettiği (duasını kabul ettiği) zaman, ilâhî va'di tahakkuk etmiş olur.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, اُدْعُونِى اَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Bana dua edin ki size icabet edeyim"* (Mü'min, 60) buyruğu, dua eden kimsenin Rabbini bilip kabul etmiş olmasını gerektirir. Aksi halde o, Allah'a değil, aslında bir varlığı bulunmayan hayali bir şeye dua etmiş olur. Bu sebeple, dua eden kimsenin şartının Rabbisini tanıyan bir kimse olacağı ortaya çıkmış olur. Cenâb-ı Allah'ın ancak kaza, kader, ilim ve hikmetine uygun olan şeyi yapması da O'nun vasıflarındandır. Dua eden kimse Rabbisinin bu vasıfta olduğunu bilince, kalbi ve aklı ile, "Ya Rabbi falanca işimi mutlaka yap" demesi imkânsız olur. Aksine bu kişinin, "Eğer şu işim, senin kaza, kader ve hikmetine uygun ise bunu yap" demesi gerekir. İşte âyette icabet edileceği bildirilen dua bu şartları haiz olan duadır. Bu takdire göre de, dördüncü sual kendiliğinden ortadan kalkar. Çünkü "duâ" ve "duaya icâbet" lâfızları birçok manaya gelebilir:

a) "Duâ" tevhid ve Allah'a medh ü senâdan ibarettir. Meselâ kul, "Ey kendisinden başka ilah olmayan Allah'ım..." der. Buna, "dua" denmiştir. Çünkü sen bununla Allah'ı tanıyıp, O'nu birleyip medh ü senâ etmiş olmaktasın. İşte bu izahtan dolayı, bu söze de "dua" denmiştir. Bu mana "dua" diye isimlendirilince, lâfızlar aynı cinsten olduğu için, bunun kabulü de "icabet" diye ifâde edilmiştir. Bunun benzeri şeyler pek çoktur. **İbnü'l-Enbârî** ise şöyle demiştir: "Âyette geçen, "اُجِيبُ" kelimesinin manası, "Dinliyorum, işitiyorum" demektir. Çünkü işitme ile icâbet etme arasında bir çeşit mülâzemet (birbirini gerektirme) vardır. İşte bundan dolayı, işitmek ile icâbet etmek kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılırlar. Binaenaleyh bizim, سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهُ "Allah, hamdeden kimseyi duydu" sözümüz, "Allah ona icâbet etti (hamdini kabul etti)" manasınadır; aynı şekilde, اُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ *"Dua edenin duasına icâbet ederim"* âyetinin manası, "Onun duasını işitirim" demektir. Allahu Teâlâ'nın, اُدْعُونِى اَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Bana dua edin ki size icâbet edeyim"* (Mü'min, 60) âyetini, bu manaya hamlettiğimizde mesele çözülmüş olur.

b) "Duâ"dan murat, günahlardan tevbe etmektir. Bu böyledir, çünkü tevbe eden, tevbe ederken Cenâb-ı Allah'a dua etmektedir. Bu manaya göre duaya icabet etmek de, tevbeyi kabul etmekten ibarettir. Yine bu izah tarzına göre de problem söz konusu değildir.

c) "Duâ"dan murat ibâdettir. Hz. Peygamber (s.a.s), اَلدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ *"Dua ibadetin ta kendisidir"*[50] buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ اِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ *"Rabbiniz, 'Bana dua edin ki duanıza icabet edeyim. Bana ibâdet etmekten büyüklenenler, hor ve hakir olarak cehenneme girecekler' buyurdu."* (Mü'min, 60) âyeti de bu manaya delâlet eder. Böylece burada, duadan maksadın ibadet olduğu ortaya çıkmış olur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bu izaha göre, Allah'ın dualara "icabet" etmesi, kendisine itâat edenlere mükâfatı tastamam vermesinden ibarettir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ *"İman eden ve salih ameller işleyenlere icâbet eder ve onlara fazl-u kereminden bol bol verir"* (Şûrâ, 26) buyurmuştur. İşte bu izaha göre de bu müşkil ortadan kaldırılmış olur.

d) Duânın, "kulun Rabbinden ihtiyaçlarını istemesi", şeklinde tefsir edilmesidir. Böylece dile getirilen istek, eğer bu açıklamaya göre ise, diğer üç izaha göre yapılmış olamaz. Böylece de problem ortadan kalkmış olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Mu'tezile, *"Dua ettiği zaman dua edenin duasını kabul ederim"* âyetinin, اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا اِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ *"İman edip de imanlarına (şirk) zulmünü bulaştırmayan.."* (En'am, 82) mü'minlere has olduğunu söylemiştir. Çünkü insanı, "Allahu Teâlâ, onun duasına icabet etmiştir" diye anlattığımızda bu, insanı medhetme ve yüceltmedir. Görmüyor musun, insanın dinî bakımdan halini yüceltmede mübalağa etmek istediğimizde, "O, duası kabul edilen bir zattır" deriz. Bu vasıf, dinî bakımdan en büyük mertebelerden biri; "fâsık" vasfı da dinî bakımdan hor ve hakirliği gerektiren bir şey olduğuna göre, "duasına icâbet edilme" vasfının ancak imanına fâsıklığı bulaştırmamış kimseler için olduğu sabit olur. Cenâb-ı Allah, fâsığın bile, bazen isteğini yerine getirir. Fakat buna "icâbet" denilmez.

Allahu Teâlâ'nın, فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي *"Öyleyse bana icâbet etsinler ve iman etsinler.."* âyetinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu emrin izahı hususunda şöyle denilmelidir:

Cenâb-ı Allah "Ben, her hâlükârda senden müstağnî olduğum halde, duana icâbet ediyorum. O halde, her bakımdan bana muhtaç olduğuna

50 **Tirmizi,** 3. sûrenin tefsiri, 16; **İbn Mace,** Duâ, 1; **Ahmed İbn Hanbel,** IV 267, vd.

göre, sen de benim duama (davetime) icabet et" buyurmuştur. Bu, ne büyük bir keremdir. Burada, şöyle bir başka incelik daha vardır: Allahu Teâlâ, "Sen benim duama icabet et ki, senin duana icâbet edeyim" dememiştir. Çünkü eğer Allahu Teâlâ böyle demiş olsaydı âyet, "bana icabet etsinler.." şeklinde değil, "Benim duama (davetime) icabet etsinler" şeklinde olurdu. İşte bu, Hak Teâlâ'nın kuluna icabet edişinin, O'nun kendiliğinden bir lütfu olduğuna; bunun kulun O'na itâatine bağlı olmadığına ve bu konuda Rab Teâlâ'nın kulunun duasına icâbet etmesinin, o kulun Allah'a ibâdet ile meşgul olmasından önce olduğuna bir tembihtir. İşte bu, dördüncü meselede, **Mu'tezile**'den naklettiğimiz görüşün bozuk ve yanlış olduğuna delâlet eder.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî, "اَجَابَ" ve, "اِسْتَجَابَ" fiillerinin aynı manaya geldiğini söylemiştir. **Ka'bû'l-Ganevi** şöyle demiştir:

وَدَاعٍ دَعَا يَا مَنْ يُجِيبُ اِلَى النِّدَا فَلَمْ يَسْتَجِبْهُ عِنْدَ ذَاكَ مُجِيبُ

"Bir dua eden, 'Ey nidâlara icabet eden (cevap veren) zât' diye dua etti ama, ona o esnada bir icâbet eden icabet etmedi." Manâ ehli zatlar şöyle demişlerdir: "Kulun Allah'a icâbet etmesi, O'na itâat etmesidir. Allah'ın kuluna icâbet etmesi ise, O'nun, kuluna kulun istediğini vermesidir. Çünkü her şeye icâbet, o şeye uygun şekilde olur."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kulun Allah'a icâbeti eğer kalp ve lisan ile bir icâbet olursa, işte bu imandır. Bu takdire göre, "فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى وَلْيُؤْمِنُوا بِى" âyeti sırf bir tekrar olur. Eğer kulun Allah'a icâbeti, itâatinden ibaret olursa, o zaman da iman tâattten önce olur. Buna göre ise âyet, فَلْيُؤْمِنُوا بِى وَلْيَسْتَجِيبُوا لِى "Öyleyse bana imân etsinler ve bana icâbet etsinler" şeklinde olmalıydı. O halde niçin âyetteki lâfızlar bu şekilde sıralanmamıştır?

Cevap: Kulun icabet etmesi, Allah'a boyun eğip teslim olmasından ibarettir. Halbuki iman sadece kalbe âit bir sıfattır. İşte bu, kulun iman nuruna ve kuvvetine, ancak itâat ve ibâdetle ulaşılabileceğine delâlet eder.

Allahu Teâlâ'nın, لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ *"Umulur ki onlar hak yolu bulurlar"* ifâdesine gelince, **Keşşaf sahibi,** buradaki fiilin şın harfinin fethası ve kesresi ile, "يَرْشَدُونَ" ve "يَرْشِدُونَ" şekillerinde okunduğunu söylemiştir. Buna göre âyetin manası, "Onlar bana icâbet edip imân ettikleri zaman, dinî ve dünyevî menfaatlerine yol bulurlar" şeklinde olur. Çünkü "reşid", böyle olan kimseye denir. Meselâ, "falanca reşiddir" denilir. Nitekim Hak Teâlâ,

فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا *"Eğer onlarda bir reşidlik (akıl ve elverişli hal) görürseniz..."* (Nisa, 6) ve أُولٰئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ *"İşte bunlar, reşid kimselerdir"* (Hucurât, 7) buyurmuştur.

Bu Âyetin Neshedici (nâsih) Olup Olmadığı

أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلٰى نِسَآئِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللّٰهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالْـٰٔنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى الَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿١٨٧﴾

"(Ey kocalar!) "Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmanız size helâl kılındı. Onlar sizin için, siz de onlar için birer elbise (örtü)siniz. Allah, kendinize karşı hâinlik ettiğinizi bildi de tevbenizi kabul etti, sizi bağışladı. Artık onlara yaklaşın ve Allah'ın sizin için takdir ettiğini isteyin. Fecrin beyaz ipliği kara ipliğinden sizce ayırt edilinceye kadar yiyin, için, sonra geceye kadar orucu tamamlayın. Mescidlerde i'tikafta bulunduğunuz zamanlarda kadınlarınıza yaklaşmayın. İşte bunlar, Allah'ın (çizdiği) sınırlardır. Sakın o sınırlara yaklaşmayın. Allah, âyetlerini insanlara böyle açıklar. Umulur ki (haramlardan) sakınırsınız" (Bakara, 187).

Bu âyetle ilgili birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Müfessirlerin pek çoğuna göre Hz. Muhammed'in şeriatinin ilk yıllarında, oruçlu kimse iftar ettiği, yani orucunu açtığı zaman bu kimseye, uyumaması ve yatsıyı kılmaması şartıyla, yemesi, içmesi ve cinsi münasebette bulunması helâl olurdu. Şâyet o kimse, bunlardan birisini yaparsa, kendisine burada sayılan şeyler haram olurdu. Daha sonra Allahu Teâlâ, bu âyetle bu hükmü neshetmiştir. **Ebu Müslim el-İsfehanî** ise, "Böyle bir

haramlığın kesinlikle bizim şeriatimizde yer almadığını; aksine bunun Hristiyanların şeriatinde bulunduğunu; Allahu Teâlâ'nın da bu âyetiyle onların şeriatinde bulunan hükmü neshettiğini" söylemiştir. "Şeriatimizde nesh kesinlikle söz konusu değildir" diyen kimseler de, bu konuda Ebû Müslim'in görüşüne göre hareket etmişlerdir.

Nâsih Olduğunu Bildiren Cumhûrun Delilleri

Cumhûr kendi görüşlerine şunları delil getirmiştir:

1) Allahu Teâlâ'nın, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ *"Sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç size de farz kılınmıştır"* (Bakara, 183) âyeti, bizim orucumuzun onların oruçlarına benzemiş olduğunu gösterir. Bu haramlık, onların oruçlarında vardı. Binaenaleyh, bu benzetmenin hükmüne göre, bu haram oluşun bizim orucumuzda da bulunması gerekir. Bu haramlığın bizim şeriatimizde de bulunduğu sabit olup, bu âyetin de bu haramlığı neshetmesi sabit olunca, bu âyetin bizim şeriatimizde bulunan bir hükmü neshetmiş olması gerekir.

2) Allahu Teâlâ'nın, "اُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ اِلٰى نِسَائِكُمْ" âyetini delil getirmişlerdir. Eğer bu ümmet için işin başında böyle bir helâllik sabit olmuş olsaydı, Allahu Teâlâ'nın, "اُحِلَّ لَكُمْ" kavlinin herhangi bir mânâsı olmazdı.

3) Allahu Teâlâ'nın, "عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ" âyetini delil getirmişlerdir. Eğer bu onlara helâl olsaydı, onların, nefislerine hıyânet etmelerine gerek kalmazdı.

4) Allahu Teâlâ'nın, "فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ" âyetidir. Eğer bu onlara haram kılınmış ve bu fiile teşebbüs etmeleri sebebiyle bir günâha yönelmiş olmasalardı, Hak Teâlâ'nın, "فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ" ifâdesi yerinde olmazdı.

5) Allahu Teâlâ'nın, "فَالْئٰنَ بَاشِرُوهُنَّ" âyetidir. Eğer, şu anda olduğu gibi, bundan önce de böyle bir helâllik bulunmuş olsaydı, o zaman Cenâb'ı Hakk'ın, "فَالْئٰنَ بَاشِرُوهُنَّ" buyruğunun herhangi bir mânâsı kalmazdı.

6) Âyetin sebeb-i nüzûlüne dair nakledilen hadisler, bu haramlığın bizim şeriatimizde de bulunduğuna delâlet eder. Bu âyetteki bu hükmün mensûh olduğuna taraftar olanların delillerinin tamamı işte budur.

Ebu Müslim bu delillere cevap vermek üzere şöyle demiştir:

"Birinci delilleri zayıftır: Çünkü biz, bir orucu başka oruca benzetmenin geçerli olabilmesi için, bunların vâcip olmak bakımından birbirlerine benzemesinin kâfi geleceğini açıklamıştık.

İkinci hüccetleri de zayıftır; çünkü biz bu haramlığın bizden öncekilerin şeriatinde de bulunduğunu kabul ediyoruz. Buna göre Hak Teâlâ'nın, "اُحِلَّ لَكُمْ" âyetinin manası, "Sizden başkasına haram kılınan şey, hiç şüphesiz size helâl kılındı" şeklindedir.

Üçüncü hüccetleri de zayıftır; çünkü bu haramlık Hz. İsa'nın şeriatinde de mevcuttu. Allahu Teâlâ bize orucu farz kılarken bu haramlığın kalktığını beyan etmemiştir. Böylece onların hatırlarına, bu haramlığın daha önceki şeriatlerde mevcut olduğu fikri gelmiştir. Bizim şeriatimizde bu haramlığın kalktığına delâlet eden herhangi bir şey bulunmayınca, bu hükmün halen devam ettiğine hükmetmek gerekmiştir. Sonra bu zan, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ" buyruğu ile pekişmiştir. Çünkü teşbihin gereği, müşâbehetin bütün yönlerden meydana gelmesidir. Bu haramlık önceki şeriatte bulununca, bu şeriatte de bulunması gerekir. Bu her ne kadar güçlü bir delil olmasa da, en azından şüphe uyandırıcı bir durumdur. İşte bütün bu sebeplerden ötürü, âlimlerin çoğu bu haramlılığın bizim şeriatimizde de bulunduğunu söylemişlerdir. Binaenaleyh bunlar işi sıkı tuttular ve bu şeyleri yapmadılar. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, عَلِمَ اللهُ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ *"Allah, kendinize karşı hainlik ettiğinizi bildi"* buyurmuş ve bununla, şâyet bu hususta bir ruhsat olduğu ortaya çıkmasaydı onlar bu hususa azami dikkat göstererek bu gibi şeylerden kendilerini alıkoyacak, nefislerini şehvetten men edecekleri için, onlara hükmü hafifleterek rahmet nazarı ile bakmayı murat etmiştir.

Hiyanetin asıl manası, noksan etmektir. Tıpkı Arapların, "اِكْتَسَبَ ، كَسَبَ" ve "تَكَسَّبَ" kelimelerini bir manada kullanmaları gibi, "اِخْتَانَ ، خَانَ" ve "تَخَوَّنَ" kelimeleri de bir manadadır. Buna göre âyette kastedilen mana şudur: "Eğer sizin için gece boyu yeme, içme ve cinsî münasebette bulunmanın helâl olduğu ortaya çıkmasaydı, tıpkı Hristiyanlarda olduğu gibi uykudan sonra sizlerin nefislerinizin arzularını kısacağınızı, noksanlaştıracağınızı, bütün bu şeylerden vazgeçerek nefsinizin yararına olan leziz şeylerden onu alıkoyacağınızı Allah bildi."

Onların dördüncü hüccetleri de zayıftır: Çünkü kulun tevbesi, ibâdet ile Allah'a yönelmesidir. Allah'ın tevbeyi kabulü ise, kuluna rahmeti ve lütfu ile muamele etmesidir. Affa gelince, bunun manası "vazgeçmek"tir. Böylece Cenâb-ı Allah aynen, وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتِى كَانَتْ عَلَيْهِمْ *"Onların ağır yüklerini ve üzerlerinde olan zincirlerini indiriyor"* (A'raf, 157) âyetinde

de belirttiği gibi, bizden öncekilere ağırlaştırdığı hükümleri bizim için hafiflettiğini beyan etmiştir.

Beşinci hüccetleri de zayıftır: Çünkü onlar bu şüphe sebebiyle cinsî münâsebetten vazgeçmişlerdir. Allahu Teâlâ bu hususu beyân edip, bu konudaki şüphelerini kaldırınca, فَالْئَنَ بَاشِرُوهُنَّ *"Artık hanımlarınıza yaklaşın"* buyurmuştur.

Altıncı hüccetleri de zayıftır: Çünkü, "Bu âyet, daha önce konulmuş olan bir hükmü neshetmiştir" sözümüzün, amel konusu ile bir ilgisi yoktur ve bu konuda haber-i vâhid hüccet olmaz. Yine âyette, bu gibi rivâyetlerin zayıf olduğunu gösteren hususlar vardır. Çünkü bu rivâyetlerde, bu kimselerin yaptıkları şeyleri Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanında itiraf ettikleri zikredilmiştir. Bu ise, Allahu Teâlâ'nın, *"Allah kendinize karşı hainlik ettiğinizi bildi"* âyetinin hilâfınadır. Çünkü âyetin zâhirinden anlaşılan, cinsî münasebet meselesidir. Zira âyette geçen, "تَخْتَانُونَ" kelimesi, "خِيَانَةٌ" mastarından, "اِفْتِعَالْ" babında bir fiildir. Bu meselede sözün özü işte budur."

***İKİNCİ MESELE:* Âyet-i Kerimenin Nüzûl Sebebi**

"Bu haramlığın bizim şeriatimizde de mevcut olduğunu, fakat daha sonra neshedildiğini" söyleyenler, bu âyetin sebeb-i nüzûlü konusunda şunu zikretmişlerdir: İslâm'ın ilk yıllarında oruçlu iken, insan uyumadığı veya yatsı namazını kılmadığı müddetçe yemesi, içmesi ve cinsi münâsebette bulunması helâl idi. İnsan uyuduğu ve yatsı namazını kıldığı zaman, ertesi günün akşamına kadar yeme, içme ve cinsi münasebette bulunma haram oluyordu. Ensardan bir adam yatsı vakti, oruçtan dolayı iyice yorulmuş olarak evine geldi. Âlimler bu sahabenin isminin ne olduğunda ihtilâf etmişlerdir. **Mu'az** (r.a), bunun **Ebu Sarame; Berâ** (r.a), **Kays b. Sarame;**

Kelbî ise, **Ebu Kays b. Sarame** olduğunu söylemiştir. Bu şahsın adının **Sarame İbn Enes** olduğu da ileri sürülmüştür. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) ona, yorgunluk ve halsizliğinin sebebini sorunca, o da, "Ya Resûlallah, bütün gün akşama kadar hurmalıkta çalıştım.. Yemek yemek için akşamleyin evime geldiğimde, ailem yemeği getirmekte gecikti.. Bu arada ben de uyumuşum. Derken beni uyandırdılar; böylece de bana, yemek içmek haram oldu" dedi. Bunu müteakiben Hz. Ömer de ayağa kalkarak, "Ey Allah'ın Resûlü, ben de sana buna benzer bir mazeret beyan edeceğim. Yatsı namazını kıldıktan sonra, eve geldim ve zevcemle cinsî münasebette bulundum" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), "Ey

Ömer, bu sana yakışmadı" dedi. Daha sonra, pekçok kimse de ayağa kalkarak, bu türden yaptıkları şeyleri itiraf ettiler. İşte bunun üzerine, "أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ" âyeti nazil oldu.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi, âyetin اَحَلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ *"Allah size oruç gecesi, cimâyı helâl kıldı"* şeklinde de okunduğunu söylemiştir. **Abdullâh İbn Mes'ûd,** "الرُّفُوثُ" şeklinde okumuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Vâhidî, "Hak Teâlâ âyeti kerimedeki, "لَيْلَةَ الصِّيَامِ" (oruç gecesi) ifâdesiyle, "لَيَالَى الصِّيَامِ" (oruç tutulan geceler) manasını kastetmiştir. Böylece de müfred kelime, cemi manasında kullanılmış olur" demiştir. **Abbâs İbn Mirdas**'ın aşağıdaki beyti de böyledir:

فَقُلْنَا أَسْلِمُوا إِنَّا اَخُوكُمْ فَقَدْ بَرِئَتْ مِنَ الْإِحْسَنِ الصُّدُورُ

"Biz, Müslüman olunuz dedik. Çünkü biz sizin kardeşleriniziz. Çünkü kalpler, artık kin ve düşmanlıklardan beri oldu."

Ben derim ki, bu hususta bir başka izah da vardır. O da, "لَيْلَةَ الصِّيَامِ" sözünden maksadın, tek bir gece olmadığı; aksine, bundan maksadın bu hakikate izafe edilen geceye işâret olduğudur.

BEŞİNCİ MESELE

Leys, "الرَّفَثُ" kelimesinin aslının, cinsî temas ile ilgili söz söylemek mânâsına geldiğini söylemiştir. **Zeccâc** ise, şu beyti nakletmiştir:

وَرُبَّ أَسْرَابِ حَجِيجٍ كُظَّمٍ عَنِ اللَّغَا وَرَفَثِ التَّكَلُّمِ

"Pekçok hacının kalbi ve gönlü, boş laflar ve çirkin sözler karşısında yutkunmakta, sabırlı davranmaktadırlar."

Bir kimse, çirkin bir söz söylediğinde, "رَفَثَ فِي كَلَامِهِ، وَيَرْفُثُ وَأَرْفَثَ" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hakk, "فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ" *"Kadınlara yaklaşmak ve günah işlemek yoktur"* (Bakara, 197) buyurmuştur. **İbn Abbas**'tan da ihramlı iken, şu beyti naklettiği rivâyet edilmiştir:

وَهُنَّ يَمْشِينَ بِنَاهَمِيسَا إِنْ يَصْدُقِ الطَّيْرُنَنِكْ لَمِيسَا

"O kadınlar fısıldaşarak bizimle beraber yürüyorlar. Eğer talihimiz yolunda giderse, onlarla cima edeceğiz." Bunun üzerine kendisine, اَتَرْفُثُ "Kabîh bir söz mü söylüyorsun?" denilince İbn Abbas, الرَّفَثُ "ancak kadınlar yanında söylenen ve olan şeydir" der. Böylece "الرَّفَثُ" kelimesinin aslının, kötü söz söylemek olduğu, daha sonra da bunun "cimâ" manasına

gelen kelimelerin kadınların yanında söylenmesine bir isim olarak verildiği, daha sonraysa cimâ ve cimâ ile ilgili şeylerden bir kinâye kılındığı ortaya çıkmıştır.

Buna göre şâyet, Allahu Teâlâ'nın, وَقَدْ اَفْضٰى بَعْضُكُمْ اِلٰى بَعْضٍ *"Birbirinize karışmış, katılmışken..."* (Nisa, 21); فَلَمَّا تَغَشّٰيهَا *"Vakta ki onu (karısını) bürüdüğünde"* (A'raf, 189); اَوْلٰمَسْتُمُ النِّسَاءَ *"Ya da, kadınlara dokunduğunuzda"* (Maide, 6); دَخَلْتُمْ بِهِنَّ *"Onların yanına girdiğinizde"* (Nisa, 23); فَاْتُوا حَرْثَكُمْ *"Tarlanıza gelin"* (Bakara, 223); مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ *"Onlara dokunmanızdan önce..."* (Bakara, 237), فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ *"O kadınlardan kendisinden istifâde ettiklerinize de..."* (Nisa, 24), ve وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ *"ve onlara yaklaşmayın.."* (Bakara, 222) âyetlerinin aksine, niçin burada çirkinlik manasına delâlet eden, "الرَّفَثُ" lâfzıyla cimâ kastedilmiştir, kinâye yapılmıştır? denilirse, buna şu şekilde cevap veririz:

Bunun sebebi, Allah kendi nefislerine hıyanet etmek diye adlandırdığı gibi, mubah olmadan önce onlardan sudûr eden şeyleri ayıplamaktır. Allah en iyisini bilendir.

ALTINCI MESELE

Ahfeş şöyle demiştir: "الرَّفَثُ" kelimesi Hak Teâlâ'nın, وَقَدْ اَفْضٰى بَعْضُكُمْ اِلٰى بَعْضٍ *"Birbirinize katılmış, karışmışken.."* (Nisa, 21) âyetindeki "اِفْضَاء" manasını tazammun ettiği için, "اِلٰى" harf-i cerriyle müteaddî olmuştur.

YEDİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, اُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ *"Oruç tuttuğunuz gece, hanımlarınızla bir araya gelmeniz size helâl kılındı"* âyeti, gecenin tamamında helâlliğin bulunmasını iktiza eder. Çünkü "لَيْلَةَ" kelimesi zarf-ı zaman olduğu için mansûbdur. Eğer gecenin tamamında "الرَّفَثُ" ile meşgul olunuyorsa, ancak o takdirde, gece "الرَّفَثُ"nün (cimâın) zarf-ı zamanı olabilir. Aksi halde, "الرَّفَثُ" kelimesinin zarfı, gecenin tamamı değil, bir kısmıdır. İşte bu açıklamaya göre, bu lâfızla "لَيْلَةَ"de "nesh" meydana gelmiştir. Hak Teâlâ'nın daha sonra, وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ *"Artık beyaz iplik siyah iplikten ayırt edilinceye kadar, yiyiniz ve içiniz"* emri sanki bu neshin bir te'kîdi gibi olur. Hak Teâlâ'nın, اُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ *"Oruç tuttuğunuz gece, hanımlarınızla bir araya gelmeniz size helâl kılındı"* buyruğu, geceleyin cimâ etmenin helâl olduğunu ifâde eder, ama bu kadarlık bir söz neshi gerektirmez" diyen kimseye göre ise nâsih, Hak Teâlâ'nın, كُلُوا وَاشْرَبُوا *"Artık yiyiniz ve içiniz..."* kavli olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ *"Onlar sizin elbiseniz, sizler de onların elbisesisiniz"* sözü hususunda birkaç mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* Karı - Kocanın Birbirinin Elbisesine Benzetilmesindeki İncelik**

Biz, karı-kocanın elbiseye benzetilmesi hususunda şu açıklamalarda bulunduk:

1) Karı-koca, kucaklaşıp, birbirlerinin bedenleri birbirine yapışıp her biri diğeri için, adeta üzerine giydiği bir elbise gibi olunca, Cenâb-ı Hak onlardan her birine libâs, elbise, örtü adını verdi.

Rebî ise, "Kadınlar sizin için yatak; sizler de onların yorganısınız" demiştir. **İbnu Zeyd** de, "Karı ve kocadan her biri cima esnasında, eşini başkalarının nazarından koruduğundan, *"onlar sizin için bir elbise, siz de onlar için bir elbisesiniz"* buyurmuştur.

2) Eşlerden her biri diğerini, مَنْ تَزَوَّجَ فَقَدْ اَحْرَزَ ثُلُثَيْ دِينِهِ *"Kim evlenirse, dininin üçte ikisini korumuş olur"*[51] haberinde de vârid olduğu gibi, helâl olmayan şeylerden muhafaza ettiği için, karı ile koca birbirlerinin elbisesi diye adlandırılmışlardır.

3) İnsan kendi elbisesini, nasıl kendisine tahsis ederse, hanımını da kendi nefsine tahsis etmiş olması, keza elbisesinde olduğu gibi, kendi bedeninin tamamını karısının bedeninin tamamına bitiştirmeye lâyık bulması yönünden, Allahu Teâlâ, hanımı erkeğinin bir elbisesi olarak kabul etmiştir.

4) Bundan maksadın şu olma ihtimali de vardır: İnsan elbisesi vasıtasıyla soğuktan, sıcaktan ve birtakım zararlardan korunduğu gibi, Allahu Teâlâ karısı vasıtasıyla, evde olabilecek birçok kötü durumdan kocayı korumaktadır. Halbuki kadın bulunmasa o bozuk taraflar ortaya çıkacaktı.

5) **Esamm** şunu söylemiştir: Bundan maksat, bunlardan her birinin yaptıkları o mahzurlu işten diğerini örten bir elbise gibi olmasıdır. Esamm'ın bu görüşü zayıftır. Çünkü Allahu Teâlâ, bu vasfı bize bir in'âm olarak verdiğini belirtmiştir. Öyleyse nasıl olur da mahzurlu bir iş olduğu söylenebilir?

İKİNCİ MESELE

Vâhidî, Hak Teâlâ'nın, "هُنَّ" ifâdesinden sonra gelen, "لِبَاسٌ" kelimesi mastar yerine geçtiği için müfred olarak getirildiğini, "فِعَال" vezninin, "فَاعِل"

51 "Dininin yarısını..." (Keşfu'l-hafâ, II/239); (el-Câmi'u's - Sağir, II/168).

fiilinin mastarlarından birisi olduğunu söylemiştir. Bunun te'vîli şudur: "O kadınlar sizi örtüp bürüyen varlıklardır."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Sâhib-i Keşşâf, "Eğer Hak Teâlâ'nın, "هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ" buyruğunun terkipteki yeri nedir?" derseniz; biz deriz ki: Bu, helâl kılınmasının sebebinin bir açıklaması durumunda olan, müste'nef bir cümledir. Kadınlarla sizin aranızda böylesi bir içli-dışlı olmak söz konusu olduğu zaman, onlara dayanamayıp onlardan kaçınabilmeniz size kolay olmaz. İşte bu sebepten dolayı kadınlara mübâşeret (cinsî münasebet) size helâl kılınmıştır, ruhsat verilmiştir.

Kişinin Nefsine Hâinlik Etmesi

Allahu Teâlâ'nın, عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ *"Allah, sizin nefislerinize hainlik ettiğinizi bilmişti"* buyruğunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bir şey bir şeye vefâ göstermediği zaman, "خانه – يخونه – خَوْنًا و خِيَانَةً" kılıç kesmediğinde, sana hiyanet etmiş demektir. Zamanın olayları kötülüğe doğru değişim gösterdiğinde, zaman o kimseye hıyanet etti; emaneti ödemediği zaman da, خَانَ الرَّجُلُ الرَّجُلَ *"Adam, öteki adama hainlik etti"* denilir. Ahdinde durmayan kimseye de hain denilir; çünkü kendisinden vefa beklenirken, o zulmetmiş, ahdini bozmuştur. Allahu Teâlâ'nın, وَاِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً *"Eğer sen, bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan..."* (Enfâl, 58) âyeti de bu manadadır. Yani, "ahdi bozmasından çekinirsen" demektir. Borçlu olan kimseye de, "o haindir" denilir. Çünkü o kimse de, borcuna yakışanı yapmamış, onu aldığı gibi ödememiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, لَا تَخُونُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا اَمَانَاتِكُمْ *"Allah'a ve Resûlü'ne hâinlik etmeyin. Bile bile aranızdaki emanetlere de hainlik etmeyin"* (Enfâl, 27) ve وَاِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللّٰهَ مِنْ قَبْلُ *"Eğer onlar sana hiyanet etmek isterlerse ki, zaten daha önce Allah'a hiyânetlik yapmışlardı"* (Enfâl, 71) âyetleri de bu mânâdadır. Bu âyette Cenâb-ı Allah günâhı, hiyânet olarak isimlendirmiştir. Hiyânetin mânâsını anladığında şunu deriz ki, Keşşâf sahibi bu manada şöyle demiştir: Nasıl, "اَلْاِكْتِسَاب" kelimesi, "كَسْب" kökünden ise, bunun gibi, "اِخْتِيَانٌ" kelimesi de, "خِيَانَة" kökünden olup, bu sîgada mânâda daha fazla bir kuvvet ve yoğunluk bulunur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah burada, onların kendi nefislerine hiyanet etmelerinden bahsetmiş, fakat bu hiyânetin hangi hususta olduğunu söylememiştir. Bundan dolayı, bu hiyânetin daha önce geçen ya da daha sonra gelecek olan uygun bir şeye hamledilmesi gerekir. Daha önce bahsedilen şey "cimâ"dır. Daha sonra bahsedilen şey ise, "فَالْئٰنَ بَاشِرُوهُنَّ" buyruğudur. Binâenaleyh bu hiyanetten maksadın, cimâ ile ilgili olması gerekir. Burada iki vecih vardır:

a) Allah, yatsıdan sonra cimâ etmek suretiyle işlemiş olduğunuz günahları, yatıp uyuduktan sonra, kalkıp yemek yediğinizi ve haram kılınan bu günahları işlediğinizi ve gizli gizli yaptıklarınızı biliyordu. Allah ve Resulü'ne isyan eden herkes, hem kendisine hem de Allah'a hiyânet etmiş olur. Çünkü o kimse Allah'ın gazabını üzerine çekmiştir.

Bu izaha göre, böyle bir şeyin onların bazısından sudûr ettiğine kesin hükmetmek gerekir. Çünkü bunu, bu günahın onların hepsinden sudûr ettiği manasında anlamak mümkün değildir. Zira Allahu Teâlâ'nın, *"Allah kendinize karşı hainlik ettiğinizi bildi"* beyanı eğer zâhirine hamledilirse, onların hepsinin kendi nefislerine hiyânet ettiklerine hükmetmek gerekir. Fakat biz, örfe ve bu hususdaki haberlere dayanarak bu âyetten onların bir kısmının kastedildiğini anlarız. Bu doğru olunca, yasak olan cimânın onların bazısından sâdır olduğuna kesin hükmetmek gerekir. İşte bu açıklamaya binaen, bu, daha önce geçen bir haramlığa ve bunun onların hepsinden değil, bir kısmından sâdır olduğuna delâlet etmektedir.

Ebu Müslim, buna karşı şöyle diyebilir: "Biz, hiyânetin, kişinin kendisine vâcip olan şeye vefâ göstermemesinden ibaret olduğunu söylemiştik. Halbuki siz, bunu Allah'a itâat hususunda vefasızlık etme manasına hamlettiniz. Biz ise bunu, kişinin kendisi için hayırlı olan bir şeye vefâ göstermemesi manasına hamlettik ki, bu daha uygundur. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Allah'a hıyanet etmeyiniz"* (Enfâl, 27) buyurduğu gibi, burada "Allah, sizin Allah'a hiyânet ettiğinizi biliyordu" demeyiş, aksine, *"Sizin nefislerinize hiyânet ettiğinizi biliyordu"* buyurmuştur. Buna göre lâfzı, bizim söylediğimiz mânâya hamletmek daha uygun olmasa da, en azından aynı derecededir. İşte buna göre de nesh bulunmamış olur."

b) Bu âyetten murat, "Eğer bu haramlık devam edecek olsaydı, Allah sizin kendi nefislerinize hiyanet edeceğinizi bilirdi" şeklindedir. Buna göre bu, "Allahu Teâlâ, bu güç mükellefiyetin devam etmesi halinde onların bir

hiyanet içine düşebileceklerini biliyordu" manasında olurdu. Bu açıklamaya göre, onlardan herhangi bir hiyanetin meydana gelmediği ortaya çıkıyor.

Birinci izahın daha evlâ olduğu da söylenebilir. Çünkü bu açıklamaya göre, bu âyette bir şart takdir etmeye ihtiyaç duyulmamaktadır.

İkinci izahın da daha evlâ olduğu söylenebilir. Çünkü birinci açıklamaya göre, onların günaha yönelmeleri bu mükellefiyetin neshedilmesine sebep olmuş olur. İkinci açıklamaya göre ise, Allah, bu mükellefiyetin devam etmesi halinde bir hiyanetin meydana gelebileceğini bildiği için, kulları herhangi bir hiyanete düşmesinler diye, kullarına Allah tarafından bir merhamet olmak üzere bu mükellefiyetin neshedilmesine sebep olmuş olur.

Allahu Teâlâ'nın, "فَتَابَ عَلَيْكُمْ" sözünün manası, **Ebu Müslim**'in görüşüne göre: "O, bu fiil konusunda izin vererek ve size hareket sahasını geniş tutarak, size dönmüştür." Neshin bulunduğunu söyleyenlerin görüşüne göre ise burada, şöyle bir takdir yapmak lâzımdır: "Siz tevbe ettiniz, O da sizin tevbenizi kabul etti..."

Cenâb-ı Hakk'ın, وَعَفَا عَنْكُمْ *"Ve sizi affetti"* buyruğunun mânası, **Ebu Müslim**'in görüşüne göre, "Bütün gece boyunca, size yemeyi içmeyi ve cinsî münasebette bulunmayı mubah kılmak suretiyle Allah size genişlik tanımıştır" şeklindedir. "اَلْعَفْوُ" lâfzı bazen genişletme ve hafifletme manasına kullanılabilir. Nitekim Hz. Peygamber, عَفَوْتُ لَكُمْ عَنْ صَدَقَةِ الْخَيْلِ وَالرَّقِيقِ *"Sizin için, atların ve kölelerin zekâtından vazgeçtim"*[52] ve اَوَّلُ الْوَقْتِ رِضْوَانُ اللهِ وَآخِرُهُ عَفْوُ اللهِ *"Vaktin evveli Allah'ın rızası, (yani namazı vaktinin hemen başında kılmak); sonu da Allah'ın bağışlamasıdır"*[53] buyurmuştur. Bundan maksat, namazın, vaktinin sonuna tehir edilebilirlik hükmünü getirerek, hükmü hafifletmektir. Ve yine, "أَتَانِ هٰذَا الْمَالُ عَفْوًا" denilir, yani *"Bu mal bana çok kolaylıkla geldi"* demektir. Böylece afv lâfzının, daha önce geçen bir haramlığı hissettirmediği ortaya çıkmış olur. Neshin olduğunu söyleyenlere göreyse, "عَفَا عَنْكُمْ" sözünün takdirinin, mutlaka, عَفَا عَنْ ذُنُوبِكُمْ "Sizin günahlarınızı affetti!" şeklinde olması gerekir. Bu da, Ebu Müslim'in görüşünü kuvvetlendirir. Çünkü O'nun tefsirinde, herhangi bir takdire ihtiyaç duyulmaz. Neshin olduğunu kabul edenlerin tefsirine göreyse, bir takdire ihtiyaç duyulur.

Allahu Teâlâ'nın, فَالْئٰنَ بَاشِرُوهُنَّ *"Şimdi onlarla bir araya gelin!"* emrinde iki mesele vardır:

52 **İbn Mâce,** Zekât, 4 (1/570).

53 **Tirmizi,** Salât, 13 (1/321, 322).

BİRİNCİ MESELE

Bu, yasağın hemen peşinden gelmiş bir emirdir. Buna göre, "yasağın peşinden gelen emirler ancak mubahlığı ifâde eder" diyenlerin sözü açıktır. "Mutlak emir, vücûb ifâde eder" diyenlere gelince, onlar, "Biz zâhiri terk ettik ve bu emrin mubâhlık ifâde ettiğini icmâ sebebiyle anladık" derler.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "mübâşeret" hususunda iki görüş vardır:

1) Cumhurun görüşüdür ki, buna göre mübaşeret kelimesi burada "cimâ" manasına gelir. İki cilt (beşera) birbirine bitişip yapıştıkları için, cimâ bu şekilde adlandırılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s)'den, erkeğin erkeğe, kadının da kadına çıplak olarak mübaşeretinin nehyedilmiş olması bu mâna itibariyledir.

2) **Esamm**'ın görüşüdür. Buna göre bu kelimenin manası, cimâ ve cimâdan aşağı olan şeylerdir. İşte bu açıklamalara göre müfessirler, Hak Teâlâ'nın, وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ *"Mescidlerde i'tikâfta bulunduğunuz zaman, kadınlara yaklaşmayın"* âyetinin manasında ihtilâf etmişlerdir. Buna göre onlardan bir kısmı bunu, her türlü mübaşerete hamletmiş, fakat cimâya hasretmemiştir. Doğruya en yakın olan, mübaşeret lâfzı, ciltlerin birbirine sürtünmesi ve yapışması manasından iştikak ettiği için bunun cimâya tahsis edilmemesidir. Aksine bu tabirin muhtevasına, ferc'den başka şeylere cimâda bulunmak da dahil olur. Sarmaşdolaş olmak da böyledir. Ne var ki, âlimler bu âyette bu lâfızdan maksadın, cima olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü bu ruhsatın verilmesine sebep, bazı kimselerden cimâ fiilinin sudûr etmiş olmasıdır. Bir de âyette bahsedilen, "الرَّفَثُ" ile ancak cimâ murat edilmektedir. Ne var ki, cimânın mubah kılınması, cimâdan aşağı derecede olan şeylerin de mubah olmasını kapsayınca, cimânın mubah kılınması, cimâdan başka şeylerin de mubah kılınmış olduğuna delâlet etmiş olur. Bu sebeple burada sözü, sadece cimâya hamletmek doğru olur. İ'tikâfta cimâdan men edilmek, onun aşağısında bulunan şeylerden men edilmeye delâlet etmeyince, müfessirlerin bu hususdaki ihtilâfı yerinde olmuştur.

Kâdî'nin özetle ifâde ettiğine göre, işte kendisine itimat edilmesi gereken husus budur.

Allahu Teâlâ'nın, وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ *"Allah'ın sizin için yazdığını arayın"* âyetinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler bu âyet hususunda bazı izahlar yapmışlardır:

a) "Cinsî münasebette bulunarak Allah'ın sizin için takdir etmiş olduğu çocuğu isteyiniz." Yani, "sırf şehvetinizi gidermek için cinsî münasebette bulunmayınız, aksine Allah'ın cinsî münasebet için şer'î bir yol olarak koyduğu nikâh ile çoğalmayı temin etmek için cinsî münasebette bulunun" demektir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), تَنَاكَحُوا وَتَنَاسَلُوا وَتَكَثَّرُوا *"Evleniniz, çoluk-çocuk sahibi olunuz ve çoğalınız"*[54] buyurmuştur.

b) Cenâb-ı Hak **"azl"**i (cinsî münasebet esnasında meniyi rahme değil dışarı akıtmayı) yasaklamıştır. Bunun mekruh olduğu hususunda hadisler rivâyet edilmiştir. **Şâfiî,** "Erkeğin, hür olan hanımının izni olmadan azil yapması câiz değildir. Fakat insanın câriyesinden azil yapmasında bir beis yoktur" demiştir. **Âsım, Zerr b. Hubeyş**'ten, onun da **Hz. Ali** (r.a)'den rivâyet ettiğine göre, **Hz. Ali** azlin mekruh olduğunu söylemiştir. **Ebu Hureyre** (r.a)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in hür kadından, o kadının izni olmadan azil yapmayı nehyettiği rivâyet edilmiştir.

c) Âyet-i kerimenin manası şöyledir: "Allah'ın sizin için yazdığı ve helâl kıldığı o mahalli isteyin. Yoksa sizin için helâl kılmadığı haram mahalli (dübürü) değil." Bunun bir benzeri de Allahu Teâlâ'nın, فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللهُ *"Kadınlarınıza, Allah'ın size emrettiği yerden yaklaşın"* (Bakara, 222) âyetidir.

d) Âyetteki te'kidin takdiri şöyledir: "Bundan sonra cinsî münasebette bulunun ve size daha önce haram iken Allah'ın helâl kıldığı bu cinsî münasebeti isteyin."

e) **Ebu Müslim**'in görüşüne göre âyetin manası, "Artık cinsî münasebette bulunun ve Allah'ın sizin için takdir etmiş olduğu şeyi talep edin. Yani, daha önce kendinize haram kılındığını zannettiğiniz bu Allah'ın size helâl kıldığı mübâşereti isteyin, demektir" demiştir.

f) Kadına yaklaşmak ve cinsî münasebette bulunmak, hayız, nifâs, iddet ve dinden irtidât etme gibi sebeplerle bazen haram olur. Buna göre Allahu Teâlâ'nın bu âyetinin manası, "Onlarla cinsî münasebette bulunmanız için size müsaade edilen durum ve vakitler dışında, onlar ile cinsî münasebette bulunmayın" şeklindedir.

54 Hadis için bkz. Keşfu'l-Hafâ, 1/318.

g) Allahu Teâlâ'nın, فَالْئٰنَ بَاشِرُوهُنَّ *"Artık onlarla mübaşeret ediniz"* ifâdesi, cinsî münasebet hususunda bir izindir. Hak Teâlâ'nın, "مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ" buyruğu, "Bu mübaşereti (cinsî münasebeti) ancak hanımınızdan ve cariyenizden isteyiniz" demektir. Çünkü bu, Hak Teâlâ'nın sizin için, اِلَّا عَلٰى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ *"Ancak hanımları ve sahip oldukları cariyeleri müstesna..."* (Mü'minûn, 6) âyeti ile farz kıldığı hükümdür.

h) Muaz b. Cebel ve İbn Abbas (r.a), Ebu'l-Cevza'nın rivâyetine göre, şöyle demişlerdir: Yani, Kadir gecesini ve, eğer bu Kadir gecesini bulursanız, Allah'ın sizin için o gecede takdir etmiş olduğu mükâfaatı talep ediniz, arayınız" demektir. Çoğu muhakkik âlimler, bu manayı uzak ihtimal saymışlardır. Buna göre, bunda bir beis yoktur. Çünkü insanın kalbi şehvet ve lezzet arayışı ile meşgul olursa, tâat, kulluk ve huzur-u ilâhi'de bulunmak için bir boş vakit bulması mümkün değildir. Ama kişi cinsî münasebetle ihtiyacını giderip, şehvetini teskin edince, kulluğunu yerine getirmesi için boş vakit bulabilir. Buna göre âyetin takdiri, "Bundan sonra cinsî münasebette bulunun ve böylece kulluğunuzu yerine getirme hususunda ihlâsınıza mâni olan bu gibi düşüncelerden kurtulun; bu düşüncelerden böylece kurtulduğunuz zaman namaz, zikir, tesbih, tehlil ve Kadir gecesini arama gibi ibâdetlerle, kul oluşunuzdaki Allah'ın takdir ettiği ihlâsı arayınız" şeklinde olur. Bu takdire göre, şüphesiz ki bu rivâyet uzak bir ihtimal değildir.

***İKİNCİ MESELE:* Ketebe Fiilinin Buradaki Mânası**

Âyetteki, "كَتَبَ" (Yazdı) ifâdesi hakkında bazı izahlar vardır:

a) Bu kelime tıpkı, Allah'ın كَتَبَ فِى قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ *"Allah onların kalblerine imanı yazdı"* (Mücâdele, 22) yani "imanı koydu", فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ *"Bizi şahitlerle birlikte yaz"* (Maide, 83) yani "onlardan kıl" ve فَسَاَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ *"onu müttakiler için yazacağım"* (A'raf, 156) yani "kılacağım" âyetlerinde de olduğu gibi, "جَعَلَ" (kıldı, koydu) manasınadır.

b) Bu, aynen Allahu Teâlâ'nın, قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا اِلَّا مَا كَتَبَ اللهُ لَنَا *"De ki, "Allah'ın bize yazdığı, yani takdir ettiği şeyden başka hiçbir şey isabet etmez"* (Tevbe, 51); كَتَبَ اللهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا وَرُسُلِى *"Allah, 'Ben ve peygamberlerim galip geleceğiz' diye takdir etmiştir"* (Mücâdele, 21) ve, "لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ *"Kendilerine öldürülme takdir edilmiş olanlar.. çıkarlar..."* (Âl-i İmran, 154) âyetlerinde olduğu gibi, "Allah'ın sizin için takdir ettiği şeyi..." manasındadır.

c) Bunun aslı, Allah'ın olacak şeylere dair Levh-i Mahfuz'da yazdığı takdir-i ilahi'sidir. Kulları hakkındaki her hükmünü Allahu Teâlâ, Levh-i Mahfuz'da yazmıştır.

d) Bu, Allah'ın Kur'an'da, bu fiillerin mubah olduğunu beyân ettiği, yazdığı âyetlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İbn Abbas kelimeyi, "وَابْتَغُوا" şeklinde; **A'meş** ise, "وَابْغُوا" şeklinde okumuştur.

Allahu Teâlâ'nın, "وَكُلُوا وَاشْرَبُوا" *"Yiyin, için"* emirlerinin burada zikredilmesi şundan dolayıdır: Daha önce geceleyin uyuduktan sonra, yeme içme ve cimânın haramlığı söz konusu olduğu için, bunların her birinin mubah olmasını ifâde eden ve haramlıklarını kaldıran hususî birer delile muhtaç olunmuştur. Buna göre şâyet, âyette *"Artık onlarla mübaşeret edin, cinsî münasebette bulunun"* buyruğu ile yetinilseydi, bu âyetle yemenin, içmenin haramlığının da kalkmış olduğu bilinemezdi. İşte bu sebeple bu ifâdeye, yeme ve içmenin mubahlığına tam delâlet etsin diye, *"yiyiniz, içiniz"* ifâdesi de eklenmiştir.

Allahu Teâlâ'nın, حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ *"Fecrin beyaz ipliği kara ipliğinden sizce ayırt edilinceye kadar.."* beyanı hususunda da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Rivâyet edildiğine göre bu âyet nazil olduğunda **Adiyy b. Hatim** şöyle yaptığını anlatmıştır: Beyaz ve siyah iki iplik aldım, onları yastığımın altına koydum. Geceleri ikide bir kalkıyor onlara bakıyordum. Fakat bir türlü beyazını siyahından ayırt edemiyordum. Sabahleyin Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelip, durumu anlattım. Bunun üzerine o güldü ve, اِنَّكَ لَعَرِيضُ الْقَفَا اِنَّمَا ذٰلِكَ بَيَاضُ النَّهَارِ وَسَوَادُ اللَّيْلِ *"Sen koca kafalısın. Bu, o manada değil, gündüzün beyazlığı (aydınlığı) ile gecenin siyahlığı (karanlığı) manasınadır."*[55] buyurdu. Hz. Peygamber (s.a.s), ona, "Koca kafalısın" demiş. Çünkü bu, insanın ahmaklığını ifâde eden sözlerdendir. Biz diyoruz ki: Bu hadis, Allahu Teâlâ'nın bu âyetle gündüzün başlangıcındaki beyazlık ile, gecenin sonundaki siyahlığı kinâyeli olarak kastettiğine kesin olarak delâlet eder.

55 **Buhârî,** Tefsir, 2 (28.bab)

Fecr-i Kâzib ve Fecr-i Sadık

Burada bir müşkil (problem) vardır: Siyah ipliğe benzetilen sabahın beyazlığı, fecr-i kâzibin (yalancı fecrin) beyazlığıdır. Çünkü bu, iplik gibi ufukta uzunca görünen bir beyazlıktır. Fecr-i sadığın (gerçek fecrin) beyazlığı ise ufukta yayılan bir beyazlık (aydınlıktır.) Bundan dolayı bu âyetin ifâde ettiği manaya göre, gündüzün başlangıcının fecr-i kâzibin doğmasından itibaren olması gerekir. Halbuki bunun böyle olmadığında icmâ vardır.

Buna şu şekilde cevap veririz: Bu âyetin sonundaki, "مِنَ الْفَجْرِ" (fecirden..) ifâdesi bulunmamış olsaydı, böyle bir sual yerinde olurdu. Bu böyledir. Çünkü fecre, kendisinden ışık saçıldığı için "fecr" denilmiştir. Bu da ancak, fecr-i kâzipte değil, fecr-i sâdıkta bulunur. Buna göre âyet beyaz ipliğin fecirden olduğunu gösterince, biz bundan muradın fecr-i kâzib değil, fecr-i sâdık olduğunu anlıyoruz. Şâyet, "O halde nasıl, fecr-i sâdık ufukta uzamadığı halde, iplik ise upuzun olduğu halde ipliğe benzetilmiştir?" denilirse, buna şöyle cevap veririz: Yeme içme v.b. şeyleri oruçluya haram kılan beyazlığın miktarı fecr-i sâdığın başlangıcındaki miktardır. Fecr-i sâdığın ilk anındaki beyazlık, ufukta hemen yayılıp dağılmaz, incecik olur. Hatta fecr-i sâdık ile fecr-i kâzib arasındaki fark şudur: Fecr-i kâzib ince olarak doğar, fecr-i sâdık ise ince olarak gözükmeye başlar ve ufukta uzayarak yükselir. Bu izah ile sual ortadan kalkar. **Adiyy b. Hatim**'den nakledilen rivâyet, hakikâten uzak ve zayıftır. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, "مِنَ الْفَجْرِ" beyanı bulunduğu halde, **Adiyy b. Hatim** gibi (Araplara) bu şekildeki mecâzî bir ifâdenin kapalı kalmış olması çok uzak bir ihtimal.

İKİNCİ MESELE

Şüphesiz, "حَتّٰى" edatı intiha-ı gâye içindir. Buna göre bu âyet, fecr-i sâdık doğunca cinsî münasebetin, yemenin ve içmenin helâl oluş zamanının oruçlu için sona erdiğine delâlet eder. **Ebu Müslim el-İsfahânî** bu âyetteki üç şeyin dışında, hiçbir şeyin orucu bozmadığını ifâde etmiştir. Buna göre fukahânın, zorlanarak kusma, hukne yaptırmak ve burna ilâç ve enfiye çekmek gibi zikrettikleri şeylerin hiçbiri orucu bozmaz. Çünkü bunların hepsi helâldir. Sonra bu âyet, bu üç şeyin oruçluya sabahtan itibaren haram olduğunu ifade eder. Bu sebeple bunların dışında kalan helâl şeyler, helâllikleri üzere kalırlar. Binaenaleyh bu helâllerden hiçbiri orucu bozmaz. Fakihler ise şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, insanların nefisleri kendilerine daha çok mütemayil olduğu için bu üç şeyi özellikle zikretmiştir.

Kusma, hukne v.b. şeylerden, insan nefsi hoşlanmaz. Burna ilâç koymak ise nâdir hallerdendir. Bu sebeplerden dolayı, Hak Teâlâ bunları âyette zikretmemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ebu Hureyre (r.a) ve **Hasan b. Salih b. el-Cinni**'nin görüşüne göre cünüp kimse yıkanmadan sabahlarsa orucu olmaz. Bu âyet, onların görüşlerinin yanlış olduğunu gösterir. Çünkü cinsi münasebet, fecr-i sâdık doğuncaya kadar mubah olduğuna göre, o kimse bu durumda ancak fecr-i sâdık doğduktan sonra yıkanabilir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

A'meş, fecr-i sâdık doğduktan sonra güneş doğuncaya kadar da, gündüzün başlangıcını sonuna kıyas ederek, yeme, içme ve cinsî münasebetin helâl olduğunu iddia etmiş ve şöyle demiştir: "Gündüzün sonu nasıl güneş yuvarlağının batması ile oluyorsa, başlangıcının da güneş yuvarlağının doğmaya başlaması ile olması gerekir." A'meş, bu âyet hakkında da şöyle demiştir: "Âyette yer alan beyaz ve siyah ipliklerden maksat, gündüz ve gecedir. İplik ile bunlar arasındaki benzeme yönü, beyazlık ve siyahlıktır. Teşbihin şekil bakımından yapılmış olması câiz değildir. Çünkü fecr-i sâdık doğarken ufkun karanlığını şekil itibarı ile siyah ipliğe benzetmek mümkün değildir. Böylece âyetteki beyaz iplik ile siyah iplikten muradın, gündüz ile gece olduğu sâbit olur. Sonra Hak Teâlâ'nın, ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى اللَّيْلِ *"Sonra orucu geceye kadar tamamlayın"* emrindeki gecenin ne olduğunu incelediğimizde, onun, Allahu Teâlâ'nın, kendisinde bir aydınlık olduğu halde güneşinin batımından sonraki zamanı "gece" diye isimlendirmiş olmasının da delâlet ettiği gibi, güneşin ufukta kaybolduğu zamandan ibâret olduğunu görürüz. Böylece durumun, gündüzün başlangıcında da aynı şekilde olması gerektiği ortaya çıkar ve güneş doğmazdan önceki zaman "gece"ye âit olur. Gündüz ancak güneş yuvarlağı doğduğu zaman başlamış olur." A'meş'in görüşünün izahı işte budur.

Bazı kimseler gündüzün başlangıcının, fecrin doğuşundan itibaren olduğunu kabul etmiş ve gündüzün sonunu da buna kıyaslamıştır. Bu görüşteki kimselerden bazıları şöyle demişlerdir "Orucu, güneş battıktan sonra ufuktaki kızıllığın kaybolmasından sonra ancak bozmak câiz olur." Bunlardan, daha ileri giderek, "Yıldızlar görünmeye başladığı zaman ancak oruç bozulabilir" diyenler çıkmıştır. Bütün bu görüşler yıkılmıştır.

Fakihler bu görüşlerin bâtıl olduğunda ittifak etmişlerdir. Binaenaleyh bu hususta sözü uzatmaya gerek yoktur.

BEŞİNCİ MESELE

Fecir, senin, فَجَرْتُ الْمَاءَ، أَفْجُرُهُ، فَجْرًا، فَجَّرْتُهُ تَفْجِيرًا "Suyu fışkırttım, önünü açtım" ifâdenin mastarıdır.

Ezheri, "fecr" kelimesinin asıl manasının "yarmak" olduğunu söylemiştir. Buna göre gecenin sonundaki fecr, sabahın nurunun gecenin karanlığını yarmasıdır. Allahu Teâlâ'nın, "مِنَ الْفَجْرِ" beyanına gelince, buradaki, "مِنْ" harfinin teb'iz (bazılık, kısmîlik) ifâde etmek için olduğu söylenmiştir. Çünkü burada nazar-ı dikkate alınacak olan fecrin tamamı değil, bazısıdır. Bazıları da bu harfin tebyin (... açıklama) manasını ifâde etmek için olduğunu söylemişlerdir. Buna göre sanki âyette, "Fecrin kendisi olan beyaz iplik..." denilmiştir.

***ALTINCI MESELE:* Güneş Battı, Sabah Oldu Meselesinde, Zanna Göre Davranıp Yanılan Ne Yapar?**

Cenâb-ı Allah, sabah oluncaya kadar yemeyi, içmeyi ve cimâyı helâl kıldığına göre, sabahın ortaya çıkışının ne olduğunun bilinmesi gerekir. Buna göre biz deriz ki: Sabahın ortaya çıkışı ya kat'î olarak bilinir, ya zanni olarak. Onun ortaya çıktığını kat'î olarak bilmek, insanın sabahın doğduğunu görmesi veya kendince sabahın doğmuş olduğu bir zamanın geçtiğine inanmasıyla olur. Bunun zannî olarak bilinmesi ise, sabah olduğu zannının insanda meydana gelmesiyle olur. Böylece yeme, içme ve cinsî münasebet haram olur. Eğer insanda, henüz sabah olmamıştır zannı meydana gelirse, yemesi, içmesi ve cinsî münasebeti mubah olur. Buna göre o kişi yer, daha sonra da bu zannının hatalı olduğu ve yediği esnada sabahın girmiş olduğu ortaya çıkarsa ne olur? meselesinde âlimler ihtilâf etmişlerdir. Yine güneşin batmış olduğunu sanarak bir kimse iftar etse, sonra da güneşin o anda batmamış olması durumunda ne olacağı meselesinde de ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta **Hasan Basri,** oruçlu olduğunu unutarak bir şeyler yiyen kimsenin durumuna kıyas ederek, her iki durumda da orucun kaza edilmesinin gerekmediğini söylemiştir. **Ebu Hanife, İmam Malik** ve **Müzenî**'nin rivâyetine göre, **Şâfiî,** bu orucun kazasının gerektiğini söylemişlerdir. Çünkü o kimse, fecr-i sadıktan güneş batıncaya kadar oruç tutmakla emredilmiş olduğu halde, buna riâyet etmemiştir. Unutarak yiyen kimseye gelince, **İmam Mâlik**'e göre, bu kimsenin de orucunu kaza

etmesi gerekir. Unutarak yiyen kimseye orucun kazasının gerekmediğini söyleyen diğer âlimler ise şöyle demişlerdir: "Delîlin muktezası, o kimsenin kaza etmesinin vâcip olmasıdır. Fakat biz bu hükmü ondan, başka bir nastan (delilden) dolayı kaldırdık. Bu da, Ebu Hureyre (r.a)'nin Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet ettiği şu hadise göre, birisi "Ben oruçlu iken (unutarak) yedim ve içtim" dedi, Peygamberimiz de: *"Seni Allah yedirip içirmiştir. Sen Allah'ın misafirisin. Orucun tamamdır"* buyurmuştur. Bu hususta üçüncü bir görüş de şöyledir: Sabah olması hususunda hata eden kimsenin orucunu kaza etmesi gerekmez. Güneşin batışı hususunda hata eden kimsenin ise, orucunu kaza etmesi gerekir. Bu ikisi arasındaki fark, "Her var olanda aslolan şey, onun olduğu hal üzere kalmaya devam etmesidir. Gecede bulunan hal, yemenin helâl olmasıdır. Gündüzde bulunan durum ise, yemenin haram olmasıdır. Kişi zann-ı gâlibiyle, gecenin devam ettiğine veya sabah olduğuna karar veremez, aksine bu iki hususta tavakkuf eder, bir şey söylemezse, bu durumda o kimsenin yemesi, içmesi ve cinsî münasebette bulunması mekrûh olur. Eğer bunlardan herhangi birini yaparsa, caiz olur. Çünkü aslolan, gecenin devam ettiğidir. Allah en iyisini bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى اللَّيْلِ *"Sonra orucu geceye kadar tamamlayın"* âyeti hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اِلَى" kelimesi, intihây-ı gâye (bir şeyin devam edeceği son noktayı bildirmek) içindir. Buna göre âyetin zâhiri, orucun, gecenin girmesiyle sona ermiş olduğunu gösterir. Bu böyledir, çünkü bir şeyin gâyesi, o şeyin sona ermesi ve bitmesi demektir. Bundan sonra geriye o şeyden bir şey kalmadığı zaman ancak o şey sona ermiş ve bitmiş olur. Bazen bu kelime, "intihâ" manası için olmaz. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, اِلَى الْمَرَافِقِ *"Dirseklere kadar"* (Maide, 6) sözünde durum böyledir. Bu, delilin aksinedir (yani "intihâ" mânası ifâde etmez). Bu iki misal arasındaki fark şudur: Gece, gündüzün cinsinden değildir. Buna göre gecenin hükmü, gündüzün hükmünün dışındadır. Dirsek ise, elin cinsindendir; bundan dolayı, onun hükmüne dahil olmuştur. **Ahmed İbn Yahyâ** şöyle demiştir: Bunun, hükme dahil olmasına da, hariç olmasına da yol vardır; her ikisi de caizdir. Meselâ biz, اَكَلْتُ السَّمَكَةَ إِلَى رَأْسِهَا "Balığı, başına kadar yedik" deriz. Bunda, balığın başının yemeye dahil olması veya yeme dışında kalmış olması mümkündür. Fakat akıllı kimse, gecenin, oruç hükmünün dışında kaldığında şüphe etmez. Çünkü eğer gece, oruç hükmüne dahil olsaydı, meşakkat artardı. Abdest

alırken dirseklerin yıkanması ise, en emin olan şekilde amel etmek içindir. Sonra bizim, bu lâfız mücmeldir veya mücmel değildir dememiz arasında fark yoktur. Çünkü bu konuda sahîh bir hadis varid olmuştur ki bu da şudur: Hz. Ömer (r.a) Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: إِذَا أَقْبَلَ اللَّيْلُ مِنْ هٰهُنَا وَأَدْبَرَ النَّهَارُ مِنْ هٰهُنَا وَقَدْ غَرَبَتِ الشَّمْسُ فَقَدْ أَفْطَرَ الصَّائِمُ *"Gece şuradan gelip, gündüz de şuradan çekilip gittiği ve güneş de battığı zaman, oruçlu olan kimse orucu açar."*[56] Bu hadis, orucun bu vakitte sona erdiğini gösterir. Mükellefe bu vakitte bir şey yemesinin gerektiği hususuna gelince, buna delil **İmâm-ı Şâfiî** (r.a)'nin, **İbn Ömer** (r.a)'den gelen bir senetle, Hz. Peygamber (s.a.s)'in "visâl orucu" (iftar etmeden peş peşe oruç tutmak)nu nehyettiğine dair nakletmiş olduğu rivâyetidir.

Bu hadise göre Hz. Peygamber'e, "Ey Allah'ın Resûlü, sen de visâl orucu tutuyorsun?" yani, "Kendinin yaptığı bir şeyden bizi nasıl nehyediyorsun?" denildi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, إِنِّي لَسْتُ مِثْلَكُمْ إِنِّي أَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي *"Ben sizin gibi değilim, çünkü ben Rabbimin yanında geceliyorum.. O beni yedirip, içiriyor"*[57] buyurdu.

Bu hadisin açıklanması hususunda bazı izahlar bulunmaktadır:

a) Allah, Peygamber'e cennet taâmlarından yedirip içiriyordu.

b) Resul-i Ekrem (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *"Ben, yemeye ihtiyacım olursa, Rabbimin beni peşi peşine doyuracağına dair güven içinde oldum."* **Muhammed İbn Cerir et-Taberî**'nin **İbn Zübeyr**'den rivâyet ettiğine göre, o, yedi gün peşi peşine oruç tutuyordu. Yaşı ilerleyince bunu beş güne indirdi. İyice yaşlanınca, bunu üç güne düşürdü. Buna göre **İmâm-ı Şafiî** (r.a)'nin sözünün zâhiri, bu yasağın haram ifâde eden bir yasak olduğuna delâlet eder. Bunun "tenzihen mekrûh" olduğu da söylenmiştir. Çünkü mubah olan bir şeyi terk etmedir. Bu açıklamaya göre, **İbnu'z-Zübeyr**'in yapmış olduğu iş doğru olur. Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki, insan velev ki bir damla su bile olsa, çok az bir şey yediği zaman, bu durumda o kimse orucu tamamlama hususunda muhayyerdir. Ancak, yeni başladığı orucu tutmak ve diğer ibâdetlerde kusur edeceğinden korkarsa, müstesnâ... Bu durumda, bu korkuyu giderecek kadar yemesi gerekir.

56 **Müslim,** Siyâm, 51 (2/772); **Tirmizi,** Savm, 12 (3/81).

57 **Buhâri,** Savm, 20 (Benzeri bir hadis.); **Müslim,** Savm, 57-58 (2/774-775).

***İKİNCİ MESELE:* Gecenin Geldiği Nasıl Tayin Edilir?**

Âlimler, gecenin tarifinde de ihtilâf etmişlerdir. Onlardan bir kısmı; gecenin sonunun, evveline göre olduğunu söylemiş ve nasıl ki güneşin belirtilerinin meydana çıkmasıyla gecenin sona erdiği kabul ediliyorsa, bunun gibi, gecenin meydana gelmesinde de güneşin alâmetlerinin yok olmasına itibar etmişlerdir. Bunlardan, güneşin batışından sonra meydana gelen kırmızılığın zâil olmasıyla yetinenler de bulunmaktadır. Yine âlimlerden, gecenin karanlığının tam olarak ortaya çıkması ve yıldızların görünmesine itibar edenler bulunmuştur. Ne var ki **Hz. Ömer**'in rivâyet etmiş olduğu hadis bunu iptal eder. Fukâhânın ameli de bu hadîse göredir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hanefîler bu âyetle istidlâl ederek, oruca geceden niyetlenmenin ve orucu tayin etmenin, orucun sıhhati için şart olmadığını söylemişlerdir. Onlar derler ki: Arapçada savm, kendini alıkoymak, geri durmak demektir ki, o da burada bulunmuştur. Böylece o kimse oruçlu olur ve orucunu, Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى اللَّيْلِ *"Sonra, geceye kadar orucunuzu tamamlayın"* âyeti gereğince, tamamlaması gerekir. Bu sebeple de onun orucunun sahîh olduğuna hükmetmek gerekir. Çünkü imsâk, zorluk, meşakkak ve güçlük demektir. Bu da Hak Teâlâ'nın, وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِى الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ *"Allah dinde size zorluk yaratmamıştır"* (Hacc, 78) ve وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ *"Ve Allah size zorluk murat etmez"* (Bakara, 185) âyetleriyle nefyolunmuştur. Böylece meşakkatle amel, sahîh oruçta terk edilmiştir, şu halde gayr-ı sahih oruçta, aslı üzere kalır. Sonra biz deriz ki: "Bu delilin muktezâsı, zevâlden sonraki niyetle farz olan, orucun sahih olmasıdır. Ne var ki biz, "az olan çok olana ilhak edilir, katılır" dedik. Binaenaleyh, zevâlden sonraki niyetle tutulan orucu iptal, zevâlden önceki niyyetle tutulan orucu ise geçerli kabul ettik."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hanefîler bu âyetle, eksik bırakılan nafile orucun tamamlanmasının vâcip olduğuna istidlâl etmişlerdir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى اللَّيْلِ *"Sonra orucu geceye kadar tamamlayın"* buyruğu bir emirdir ki, bu da vücûb ifâde eder. Ve böylece de her türlü orucu içine alır. Şafiîler ise şöyle dediler: Bu âyet, farz olan orucun ahkâmını beyan etmek için getirilmiştir. O halde bundan maksat, farz olan oruçtur.

Bu Sûrenin Yedinci Hükmü
İtikâf

Allahu Teâlâ'nın, وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ *"Sizler, mescidlerde i'tikâfa çekildiğinizde, hanımlarınızla bir araya gelmeyin"* âyetidir.

Bil ki Allahu Teâlâ orucu emredip (oruçlu iken) cinsî münasebette bulunmanın da haram olduğunu beyan edince, cimâ hususunda i'tikâftaki cima yasağında, oruçtaki gibi sadece gündüze münhasır olduğu anlaşılabilirdi. Böylece Allahu Teâlâ, i'tikâfta cinsî münasebetin hem gündüz hem de gece haram olduğunu beyan etmek üzere, "وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ" buyurmuştur. Sonra, bu âyette birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İtikâfın Tarifi ve Hükmü**

Şafiî (r.a), "Lügat itibariyle i'tikâf, taât ya da günah olsun, kişinin bir şeye devam etmesi ve kendisini ona adamasıdır. Nitekim Hak Teâlâ, يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ *"Kendilerine ait olan putlara kapanmış tapınmakta olan..."* (A'raf, 138) buyurmuştur. Şer'î manâda ise i'tikâf, Allah'a yaklaşmak için, Allah'ın evinde kalmak ve beklemek demektir" demiştir. Bunun neticesi, örfe dayanılarak, cins ismini türle kayıtlamaya dayanır. İtikâf, eski şeriatlerdendir. Nitekim Hak Teâlâ, وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ *"Evimi, tavaf edenler ve i'tikâfa kapananlar için temizleyiniz* (Hacc, 26) ve, "وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ" buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Şâyet, i'tikâfta bulunan kimse, şehvetsiz olarak hanımına dokunursa, bu caizdir. Çünkü **Hz. Aişe,** Hz. Peygamber (s.a.s) i'tikâfta iken, onun başını tarıyordu. Hanımına şehvetle dokunup, onu öpmesi veya fercin dışındaki mahallere temas etmesi i'tikâfta olan kimseye haramdır. Binaenaleyh, böyle bir fiille o kimsenin i'tikâfı geçersiz olur mu? -Allah kendisine rahmet etsin- **Şafiî**'nin bu hususta iki görüşü vardır: Esah olan, i'tikâfının bâtıl olmasıdır. **Ebu Hanife** ise, inzâl vukû bulmadığı sürece, i'tikâf bâtıl olmaz, demiştir.

İtikâf bozulur diyen kimse, şunu delil getirmiştir: Mübaşeret lâfzında aslolan, iki cildin birbiriyle karşılaşıp birbirine yapışmasıdır. Buna göre Hak Teâlâ'nın, "وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ" buyruğu bu hakîkî manadan men etmektedir. Bundan dolayı bu ifâdeye, cimâ ve diğer şeyler de dahil olur. Çünkü mübaşeret manâsı bütün bunlarda mevcuttur. Buna göre şâyet, "Önceki

ifâdede, mübaşeret lafzını niçin cimâya hamlettiniz?" denilirse, buna şöyle cevap veririz:

Çünkü âyetin öncesi, kelimenin cimâ manasına geldiğine delâlet etmektedir. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın, "اُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ" ifâdesidir. Bu âyetin nüzûl sebebi de, bu kelimenin burada cimâ manasına geldiğini gösterir. Sonra cimâ hususunda müsaade edilince, cimâdan aşağı olan şeyler hususunda haydi haydi bir müsaade olur. Ama burada, bu karinelerden herhangi birisi bulunmamaktadır. Bu sebeple "mübaşeret" lâfzını, (i'tikâfa girmiş kimse hakkında) aslı üzere bırakmak gerekir.

Bu fiillerin, i'tikâfı iptal etmeyeceğini söyleyenlerin delili şudur: Biz, bu mânadaki mübaşeretin orucu ve haccı bozmadığı hususunda icmâ ettik. Binaenaleyh, bunun i'tikâfı da ifsat etmemesi gerekir. Çünkü i'tikâf, derece bakımından, hacc ve oruçtan daha üstün değildir. **Cevap:** Nas, kıyastan öncedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İtikâf Nerelerde Yapılır?**

Âlimler, i'tikâfın şartının, mescidde oturmak olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Bu böyledir, çünkü mescidler, içinde ibadet yapılmış olması bakımından, diğer mahallerden farklıdırlar. Sonra âlimler i'tikâfın nerede yapılacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna göre **Hz. Ali**'den i'tikâfın ancak Mescid-i Haram'da yapılabileceği nakledilmiştir. Onun bu hususta delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, اَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ *"Tavaf edenler ve i'tikâfa çekilenler için, evimi (Kâbe) temizleyesiniz diye"* (Bakara, 125) âyetidir. Böylece, Mescid-i Haram, i'tikâfa çekilecek herkes için tayin edilmiş, belirlenmiştir. Mescid-i Haram'ın dışında i'tikâf caiz olsaydı, âyetteki umûmîlik doğru olmazdı. **Atâ** da, i'tikâfın ancak Mescid-i Haram ve Medine mescidinde caiz olacağını söylemiştir. Çünkü **Abdullah İbnu'z Zübeyr**'in rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: صَلَاةٌ فِي مَسْجِدِي هٰذَا أَفْضَلُ مِنْ أَلْفِ صَلَاةٍ فِيمَا سِوَاهُ مِنَ الْمَسَاجِدِ إِلَّا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ وَصَلَاةٌ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَفْضَلُ مِنْ مِائَةِ صَلَاةٍ فِي مَسْجِدِي *"Benim mescidimde kılınan bir vakit namaz, Mescid-i Haram hariç, diğer mescidlerde kılınan bin vakit namazdan daha üstündür. Mescid-i Haram'da kılınan bir vakit namaz, benim mescidimde kılınan yüz vakit namazdan daha üstündür."*[58] **Huzeyfe** de şöyle demiştir: Bu iki mescidde ve Beyt-i Makdis mescidinde i'tikâfa girmek caizdir. Çünkü Hz. Peygamber, لَا تُشَدُّ الرِّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ: اَلْمَسْجِدُ الْحَرَامُ وَالْمَسْجِدُ الْأَقْصَى

58 **Dârimî,** Salat, 132 (1/330, kısmen); **Nesâî,** Mesâcid, 7 (2/35).

وَمَسْجِدِي هٰذَا *"Ancak şu üç mescide; Mescid-i Haram, Mescid-i Aksa ve benim mescidime yolculuk yapılır"*[59] buyurmuştur. **Zührî** ise, "i'tikâf ancak büyük mescidlerde yapılır" demiştir. **Ebu Hanîfe,** "i'tikâf ancak, devamlı bir imâmı ve müezzini bulunan mescidde yapılırsa sahih olur" demiştir. **Şafiî** (r.a) ise, "i'tikâf bütün mescidlerde caizdir; fakat cuma namazı için câmiden çıkmaya gerek kalmasın diye, büyük câmilerde yapılması daha uygundur" demiş, görüşüne de bu âyet-i kerimeyi delil getirmiştir. Çünkü, "وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ" âyet-i kerimesi, bütün mescidleri içine alan umumî bir kelimedir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İtikâfta Orucun Şart Olup Olmadığı**

İtikâf oruçsuz da caizdir, fakat oruçlu olarak yapılması efdaldir. **Ebu Hanife,** "i'tikâfın ancak oruç ile caiz olduğunu" söylemiştir. Şafiî'nin delili, bu âyet-i kerimedir. Çünkü Allahu Teâlâ, i'tikâfa gireni, hanımıyla cinsî münasebetten men ederken, i'tikâflı kimse oruçsuz olarak i'tikâfa girmiştir... Eğer bu kimsenin i'tikâfı bâtıl olsaydı, lâfzın zâhiriyle amel etmenin de terk edilmesi yasak olmazdı. Bu kimse niyeti terk ederse, niyet dışındaki şeyler asıl hüküm üzere kalır. **Müzeni, Şâfiî** (r.a)'nin görüşünün doğruluğuna üç şeyi delil getirmiştir:

a) Eğer i'tikâf orucu gerektirseydi, Ramazanda i'tikâfa girilmesi doğru olmazdı. Çünkü i'tikâfın gerektirdiği oruç, ya Ramazan orucu olmuş olur ki bu bâtıldır, çünkü Ramazan orucu i'tikâf sebebiyle değil, Ramazân ayının girmesi sebebiyle vâcip olmuştur. Yahud da bu oruç, Ramazan orucu dışında bir oruçtur ki, bu da imkânsızdır. Âlimler, Ramazanda i'tikâfa girmenin câiz olduğunda icmâ ettiklerine göre, biz i'tikâfın oruç tutmayı gerektirmediğini anlamış olduk.

b) Eğer i'tikâf ancak oruç ile câiz olmuş olsaydı, oruçlu, geceleri i'tikâftan çıkmış olurdu. Çünkü o, geceleri oruçtan çıkmaktadır. İ'tikâfta durum bunun aksine olduğuna göre, i'tikâfın tek başına ve oruçsuz olarak dâimâ yapılabileceğini anlamış oluyoruz.

c) **İbn Ömer** (r.a)'den rivâyet edildiğine göre *"Ya Resûlallah, ben câhiliyye döneminde iken Allah için bir gece i'tikâfa girmeye nezretmiştim"* der. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): أَوْفِ بِنَذْرِكَ *"Nezrini tut"* buyurur. Malumdur ki geceleyin oruçlu olmak imkansızdır.

59 **Buhâri,** Savm, 67; **Müslim,** 415 (2/976).

***BEŞİNCİ MESELE:* İtikâfın Müddeti**

Şâfiî (r.a) şöyle demiştir: "İ'tikâf için bir zaman belirlenmez. Eğer bir kimse, bir saatlik bir i'tikâf yapmaya nezretmiş ise, bu kadar zaman i'tikâf yapar. Eğer o kimse mutlak olarak i'tikâf yapmaya nezretmiş ise, bir saatlik i'tikâf ile bu nezrini yerine getirmiş olur. Aynı şekilde kişi mutlak olarak sadaka vermeye nezretse, az veya çok ne kadar dilerse sadaka verir." **Şâfiî** (r.a) sonra, "Ben bir gün i'tikâf etmeyi severim" demiştir. O, bu sözü sadece tezattan kurtulmak için söylemiştir. Çünkü **Ebu Hanife** (r.a), fecrin doğması ile girmek ve güneşin batması ile çıkmak şartıyla bir günlük i'tikâftan daha azına cevaz vermemiştir. Şâfiî'nin hücceti şudur:" İ'tikâfın belli bir zaman ile takdir edilmesi, başka bir miktar zaman ile takdir edilmesinden daha evlâ değildir. Bundan dolayı i'tikâf için bir zaman takdir etmeyi bırakmak, gereken en az miktarı kabul etmek gerekir." **Ebu Hanife**'nin hücceti ise şudur: İ'tikâf, nefsin kendisini hapsetmesidir, bu da bir anda meydana gelmez. Bu takdirde i'tikâfa girmiş olan kimse ile camide namazı bekleyen kimse birbirinden ayırt edilemez.

Allah'ın Çizdiği Sınırlar

Cenâb-ı Hakk'ın, تِلْكَ حُدُودُ اللهِ *"İşte bunlar Allah'ın (çizdiği) sınırlarıdır"* âyetinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, تِلْكَ *"İşte bunlar"* sözünün, i'tikâfin hükmüne işaret olması câiz değildir. Çünkü, "حُدُودُ" (sınırlar), cemî bir kelimedir. Halbuki Cenâb-ı Hak, i'tikâf hakkında sadece, mübaşeretin (hanımlara yaklaşmanın) haramlığı hükmünü zikretmiştir. Daha doğrusu bu, "تِلْكَ" kavli, oruç âyetinin başından buraya kadar geçmiş olan ve tafsilâtlı bir şekilde anlatılmış olan bütün hükümlere işarettir.

İKİNCİ MESELE

Leys şöyle demiştir: "Bir şeyin sınırı, o şeyin kesildiği ve bittiği yerdir." **Ezherî** ise şöyle demiştir: "Bu (hudûd) kelimesinden olmak üzere, mahrum bırakılan kimseye **"mahdûd"** denilir. Çünkü o kimse rızıktan men edilmiştir. Kapıcıya da, bu kökten olarak, "حَدَّادُ" denilir. Çünkü o, insanları içeri girmekten men eder. Evin haddi (sınırı) ise, ev halkı dışındakileri kendisine girmekten alıkoyan sınırdır. Buna göre Allah'ın hududu, kendilerine muhalefet edilmesini yasakladığı hükümleridir. Kelamcılar, efrâdını

câmî ve ağyarını mânî (gerekli unsurları kendisinde toplayıp, gereksiz unsurları dışta bırakan) sözlere "hadd" (tarif) ismini vermişlerdir. Yine kuvvet ve sertliğinden dolayı demire de **"hadid"** denilmiştir. Kadının yas tutmasına, "اِحْدَادُ الْمَرْأَةِ" denilir. Çünkü bu, kadını süslenmekten alıkor." Sen bu kelimenin iştikakını (türediği kökü) iyice anlayınca deriz ki: Allah'ın hudûdundan maksat, onun kesin sınırlarla belirttiği, yani belli ölçü ve sıfatlarla takdir etmiş olduğu hükümlerdir.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا تَقْرَبُوهَا *"Onlara yaklaşmayın"* âyetinde iki müşkil vardır:

a) Allahu Teâlâ'nın, "حُدُودُ اللهِ" sözü, daha önce geçmiş olan hükümlere işarettir. Geçmiş olan hükümlerin ise, bir kısmı mubahlığı, bir kısmı haramlığı ifâde eder. O halde Cenâb-ı Hak, nasıl olur da bütün bu hükümler hakkında *"Onlara yaklaşmayın"* buyurmuştur?

b) Allahu Teâlâ bir âyetinde, تِلْكَ حُدُودُ اللهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا *"İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır, bundan dolayı bunları aşmayın (tecâvüz etmeyin)"* (Bakara, 229). Miras âyetinde, وَمَنْ يَعْصِ اللهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ *"Kim Allah'a ve Peygamberi'ne isyan eder ve Allah'ın hududuna (sınırlarına) tecâvüz ederse..."* (Nisa, 14) buyurmuştur. Burada ise, فَلَا تَقْرَبُوهَا "Onlara yaklaşmayın" buyurmuştur. Bu iki ifâde nasıl birleştirilebilir?

Bu iki probleme çeşitli bakımlardan cevap verilebilir:

1) Bu, en güzel ve en güçlü cevaptır: Allah'a itâatte bulunan ve şeriatine göre amel eden kimse, hak olan tarafta iş yapıyor demektir. Bundan dolayı bu kimse haddi (sınırı) aşmaktan nehyolunmuştur. Çünkü haddi aşan kimse dalâlet tarafına düşer. Sonra bu hususta mübalağa olunarak (daha ilerisi söylenerek), bâtıla yaklaşmamak, o tarafa gitmek şöyle dursun aksine oradan uzaklaşmak için, hak ile batıl arasında bir engel olan sınıra yaklaşmaktan insanlar nehyolunmuştur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), إِنَّ لِكُلِّ مَلِكٍ حِمًى وَحِمَى اللهِ مَحَارِمُهُ فَمَنْ رَتَعَ حَوْلَ الْحِمَى يُوشِكُ اَنْ يَقَعَ فِيهِ *"Her melikin bir koruluğu vardır. Allah'ın koruluğu ise haramlarıdır. Kim koruluğun etrafında otlarsa, koruluğa girebilir"*[60] buyurmuştur.

2) **Ebu Müslim el-İsfehâni**'nin verdiği cevaptır: Âyetteki, "وَلَا تَقْرَبُوهَا" ifâdesinin manası, "Allah'ın sınırlarını ve kanunlarını değiştirmeye kalkışmayın." Bu, tıpkı, وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ *"Yetimin malına yaklaşmayın"* (İsra, 34) âyetinde olduğu gibidir.

60 **Müslim,** Müsâkâat 107-108 (3/1220-1221); **Ebu Dâvud,** Büyu, 3 (3/243).

3) Daha önce zikredilen hükümler her ne kadar çok ise de bu hükümlerden bu ifâdeye en yakın olan, *"Siz mescidlerde i'tikafta iken hanımlarınıza yaklaşmayınız"* âyetidir. Bu âyetten daha önce de, *"Sonra orucunuzu geceye kadar tamamlayın"* âyeti vardır. Bu da gündüzün oruçluya yeme ve içmenin haramlığını ifâde eder. Bu âyetten önce de, *"Allah'ın sizin için yazmış (takdir etmiş) olduğu şeyleri talep ediniz"* âyeti vardır. Bu âyet de, insana hanımı ve cariyesi dışındaki kadınlarla cinsî münasebette bulunmak ile, helâl olan mahallin dışında hanımı ve câriyesiyle cinsî münasebette bulunmanın ve hayız, nifâs, iddet bekleme ve mürtet olma gibi durumlarda hanımı ve cariyesi ile cinsî münâsebette bulunmanın haramlığını ifâde eder. Bu âyette, sadece geceleyin yeme, içme ve cinsî münasebette bulunmanın mubah oluşu beyan edilmiştir. Buna göre daha önce geçen bu hükümlerin çoğu haramlığı ifâde ettiğine göre, şüphesiz haram tarafı ağır basmıştır. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, تِلْكَ حُدُودُ اللهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا *"İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır, binaenaleyh bunlara yaklaşmayın"* buyurmuştur. Yani, "Size yasak olan o şeylerden ancak Allah'ın men etmiş olması ve yasaklaması ile yasaklanmışsınızdır. Binaenaleyh onlara yaklaşmayınız" demektir.

Allahu Teâlâ'nın, كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ اٰيَاتِهِ لِلنَّاسِ *"İşte Allah âyetlerini insanlara böyle beyân ediyor"* âyeti ile ilgili bazı izahlar yapılmıştır:

a) Bundan murat şudur: Hak Teâlâ burada size emrettiklerini ve yasakladıklarını beyân ettiği gibi, dini ve şeriati ile ilgili diğer delilleri de aynı şekilde açıklıyor.

b) **Ebu Müslim,** âyette geçen "âyetler" sözünden muradın, Hak Teâlâ'nın açıkladığı farzlar olduğunu söylemiş ve şöyle devam etmiştir: "Bu, tıpkı, "سُورَةٌ اَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَاَنْزَلْنَا فِيهَا اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ *"Bu, indirdiğimiz, farz kıldığımız ve kendisinde açık âyetleri inzâl ettiğimiz bir sûredir"* (Nur, 1) âyeti gibidir. Sonra Hak Teâlâ, bu âyetleri, (Nûr Sûresi'nde) "اَلزَّانِيَةُ وَالزَّانِى" buyruğu ile başlayarak, beyan ettiği diğer zinâ hükümlerine geçerek tefsir etmiştir. Buna göre O, sanki şöyle demiştir: Aynı şekilde, Allah insanlara, farz kıldığı hükümlerle amel etmek suretiyle kendisinden ittikâ etsinler diye, onlar için meşru kıldığı şeyleri beyân etmiştir.

c) Bu âyetten muradın, şöyle olması da mümkündür: Allahu Teâlâ bu âyette, az sözle, orucun hükümlerini derinlemesine, tam ve yeterli bir şekilde beyân edince, *"İşte Allah insanlara âyetlerini böyle açıklar"* buyurmuştur. Yani, "İşte bu yeterli, açık ve tam olan beyânındaki gibi, O, insanlara

hatırlatır." Bu ifâdeden maksat, böyle bir beyânı zikretmedeki Cenâb-ı Hakk'ın açıklamasını yüceltmek ve O'nun mahlûkatına olan rahmetinin büyüklüğünü göstermektir.

Allahu Teâlâ'nın, "لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ" âyetinin izahı, daha önce defalarca geçti.

Bu Sûrenin Sekizinci Hükmü: Malların Hükmü

وَلَا تَأْكُلُوٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَآ اِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٨﴾

"Aranızda mallarınızı bâtıl (yollar) ile yemeyin ve bildiğiniz halde insanların mallarından bir kısmını günah ile yiyebilmek için, onları hâkimlere vermeyin" (Bakara, 188).

Bil ki bazıları Allahu Teâlâ'nın, "وَلَا تَأْكُلُوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ" âyetini, وَلَا تَلْمِزُوا اَنْفُسَكُمْ *"Birbirinizi ayıplamayın"* (Hucurât, 11) âyetine benzer görmüşlerdir. Halbuki bu âyet, o âyetten farklıdır. Çünkü insanın başkasının malını yemesi helâl olabileceği gibi, kendi malını bâtıl yollarla yemesi de mümkündür.

Allâme Ebu Hâmid el-Gazâli, İhya'sında şöyle demiştir: Mal, ya bizzat kendisinde bulunan bir özellikten dolayı veyahut da kazanılış biçimindeki bir durumdan dolayı haram olur:

Birinci kısım, malın kendisinde bulunan bir özellikten ötürü haram olanlardır. Bil ki mallar, ya maden, ya bitki veyahut da hayvan cinsinden olur. Madenler, yeryüzünün birer parçasıdır. Binaenaleyh yeryüzünden, sadece yenilmesi suretiyle zarar verecek olanlar bu bakımdan haram kılınmıştır. Bu gibi şeyler, zehir mesâbesindedir. Bitkilerden de hiçbir şey haram değildir, ancak hayat, sağlık veya aklı giderecek şeyler haramdır. O halde hayatı sona erdiren zehir, sıhhati bozan vakitsiz ve yersiz ilaçlar, aklı gideren şeyler ise içki, uyuşturucu ve diğer sarhoş edici şeylerdir. Hayvanlar da yenilebilecek olanlar ve yenilmeyenler diye iki kısma ayrılmıştır. Eti yenilebilecek hayvanlar, ancak dine uygun olarak kesildiklerinde yenilebilirler. Bu şekilde kesildiklerinde de, o hayvanların her şeyleri helâl olmaz.

Aksine bunların kanı ve işkembelerindeki (besin kalıntıları) haramdır. Bu hususlar fıkıh kitaplarında (uzun uzun) anlatılmıştır.

İkinci kısım, mülk edinme yönündeki bir eksiklikten ötürü haram olan mallardır. Biz, bu hususta deriz ki: Mal elde etmek, ya mal elde edenin ihtiyarı (kendi isteği) ile, veyahut da, irâdesi dışında, verâset gibi bir yolla olur. Mülk edinenin kendi ihtiyarı ile edindiği mallar da, ya maden çıkarmak gibi, Mâlikü'l-Mülk olan Allah'tan (Allah'ın mülkünden) alınmış olur, veyahut da herhangi bir mâlik insandan alınmış olur. Bu ikincisi de ya zorla alınmış olur veyahut da karşılıklı rızâ ile alınır. Zorla alınan da, ya gânimet gibi, mülk üzerindeki ismet (korunmuş olma) sıfatının kalkması ile, veyahut da, zenginlerin ve sadaka vermeleri gereken kimselerin zekâtı gibi, alınması gereken malları almakla olur. Karşılıklı rızâ ile alınan mal ise, alış-veriş, kadının mihri ve işçinin ücreti gibi, bir bedel karşılığında alınan bir şey olur. Veyahut da hibe ve vasiyet gibi, bedelsiz olarak elde edilen bir şey olur.

Bu taksimata göre, altı kısım vardır:

a) Maden çıkarma, ölü araziyi ihyâ etmek, avlanmak, ormandan odun kesmek, nehirlerden su almak ve çalı-çırpı toplamak gibi, kimsenin mülkü olmaksızın alınan mallar. Bu, alınan şeyin, malı alınmaması gereken bir kimseye âit olmaması şartıyla helaldir.

b) Malını elinden almak haram olmayan kimseden, zorla alınan mallar. Bunlar, fey, ganimet ve savaşan kâfirlerin mallarıdır. Bu mallardan (hazineye) beşte biri çıkarıldıktan sonra kalanı Müslümanlara helâldir. Müslümanlar bu malı, (savaşmak suretiyle) hak edenler arasında taksim ederler. Onlar, bu malı, Müslümanlar yanında emânı, hürmeti ve ahdi bulunan bir kâfirden alamazlar.

c) Hak edilmiş olduğu halde sahibinin vermekten kaçındığı, ama zorla ve onun rızası olmadan alınan mallar. Bu da, hak edilme sebepleri ve hak edenin vasfı tamam olup, hak edildiği miktar alındığı zaman helâl olur.

d) Bir bedel karşılığında, karşılıklı rızâ ile elde edilen mallar. Bunlar da, bedellerin, alış-veriş akdi yapanların ve iki lâfzın, yani icâp ve kabûlün, şeriatın itibâr ettiği şartlara uygun olması halinde helâl olur.

e) Hibe, vasiyet ve tasaddukta olduğu gibi, bedelsiz olarak ama rızâ ile alınan, elde edilen mallar. Bu kısım mallar da, akde (anlaşmaya) konu olan

malın, akit yapanların ve akdin şartlarına riâyet edilip, vârisler ile diğer kimseleri bir zarara uğratmadığı zaman helâl olur.

f) Miras gibi, insanın ihtiyârı (irâdesi) dışında elde ettiği mallar. Bu da, vâris olunan şahıs bu malı, daha önce sayılan beş cihetin bir kısmından helâl bir şekilde elde ettiği zaman ve borcu ödenip vasiyetleri yerine getirilip, vârisler arasında âdil bir taksimat yapılıp, zekât, hacc ve eğer gerekiyor ise, keffâretleri çıkarıldıktan sonra helâl olur. Helâl yoldan mal elde etme yolları bunlardır. Fıkıh kitapları, bunları tafsilâtlı olarak anlatmışlardır. Böyle olan her şey helâl mallar kısmına girer, aksi ise haram olur."

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: Mal, ya insanın kendinden başkası için, veya kendisi için olur. Eğer başkası için olursa, onun haram oluşu, zikredilen şu altı şeyden dolayı olur. Eğer mal insanın kendisinin olursa, onun malını haram bir şekilde (bâtıl bir yolla) yemesi, içki içmeye, zinâya, livâtaya, kumara veyahut da haram olan israf yollarına harcaması ile olur. Bütün bunlar, Cenâb-ı Allah'ın, *"Aranızda mallarınızı bâtıl yollarla yemeyin"* âyetinin muhtevasına girer.

Bil ki Allahu Teâlâ bu nehyi, Kur'an'ın birçok yerinde şöyle tekrar etmiştir: يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَاْكُلُوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ اِلَّا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً *"Ey imân edenler, bir ticaret olması müstesna, mallarınızı aranızda bâtıl yollarla yemeyiniz"* (Nisâ, 29); اِنَّ الَّذِينَ يَاْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا *"Yetimlerin mallarını haksız yere yiyen kimseler..."* (Nisa, 10); يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَذَرُوا مَا بَقِىَ مِنَ الرِّبٰوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ *"Ey imân edenler, Allah'tan korkun ve eğer iman ediyorsanız, faizden arta kalanı bırakın"* (Bakara, 278) buyurmuş, daha sonra, فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَاْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ *"Eğer bunu yapmazsanız, Allah ve Resulü'ne karşı harbe girmiş olduğunuzu bilin"* (Bakara, 279), daha sonra da, وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُسُ اَمْوَالِكُمْ *"Eğer tevbe ederseniz, sermayeniz sizindir"* (Bakara, 279) ve وَمَنْ عَادَ فَاُولٰئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"Kim haddi aşarsa, onlar cehennemliktirler, orada ebedî kalacaklardır"* (Bakara, 275) buyurmuş, ribâ (fâiz) yemeyi, daha işin başında Allah'a karşı harp ilan etmek saymış; sonunda ise onların cehennem ile yüz yüze kalacaklarını bildirmiştir.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَاْكُلُوا *"Ve yemeyiniz"* sözünden maksat, özellikle yemek değildir. Çünkü bu konuda yemenin dışında kalan diğer tasarruflar da, bu konuda yemek gibidir. Ne var ki, mal edinmekten en büyük maksat onun yenilmesi olunca, "malını yedi" denildiği için, malını harcayan

kimse hakkında da örfen malı yemek ifâdesi kullanılmıştır. İşte bu sebepten Allah, bu iş hakkında yemek tabirini kullanmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Rüşvetin Haramlığı Hakkında**

Arapça'da "bâtıl", yok olan, giden demektir. "بَطَلَ الشَّيْءُ بَطُولًا فَهُوَ بَاطِلٌ" denilir. "Bâtıl" kelimesinin cem'i, "أَبْطُولَةٌ ؛ بَوَاطِلُ" kelimesinin cemîsi de, "أَبَاطِيلُ" kelimesidir. Yine, başıboş dolaşıp eğlencesi peşine düştüğü zaman çalışan kimse için, "بَطَلَ الْأَجِيرُ – يَبْطُلُ بَطَالَةً" denilir.

"O Malları Hakimlere Aktarmayın"

Hak Teâlâ'nın وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ *"Ve o malları, hâkimlere aktarmayın"* âyeti hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

اَلْإِدْلَاءُ الدَّلْوِ – اَلْإِدْلَاءُ "kovayı sarkıtmak" ifâdesinden alınmıştır. Bu, su çıkarmak için, senin kovayı kuyuya salıvermen demektir.

اَدْلَيْتُ دَلْوِى أُدْلِيهَا إِدْلَاءً "Kovayı sarkıttım, sarkıtıyorum..., sarkıtmak" denilir. Kuyudan kovayı çıkardığın zaman, دَلَوْتُهَا "Kovayı çıkardım" dersin. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَأَدْلَى دَلْوَهُ *"kovasını sarkıttı"* (Yusuf, 19) buyurmuştur. Sonra söz ve fiile dair atılan her şey, "إِدْلَاء" olarak isimlendirilmiştir. Delil getiren bir kimseye, "أَدْلَى بِحُجَّتِهِ" denilmiş olması da bu manâdandır. Buna göre sanki o kimseye, su elde etmek için kovasını kuyuya sarkıtan kimse gibi, maksadını elde etmesi için hüccetini salıverdi, sarkıttı denilir. Kendisini birine nisbet edip de, tıpkı kova ile su elde etmek isteyen kimse gibi, bu mensûbiyyeti sebebiyle miras almak isteyen kimse için, "فُلَانٌ يُدْلِي إِلَى الْمَيِّتِ بِقَرَابَةٍ أَوْ رَحِمٍ" denilir.

Bunu iyice anladığın zaman, biz deriz ki, "وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ" tabiri de nehyin hükmüne dahildir. Buna göre âyetin takdiri, "Mallarınızı aranızda bâtıl yollarla yemeyin ve hâkimlere de, insanların mallarından bir kısmını bâtıl bir yolla yemek için, hâkimlere rüşvet olarak mâllarınızı sunmayınız, vermeyiniz" şeklinde olur. "Rüşvet"in "sarkıtmâ", "إدلاء"ya benzetilmesinde iki izah şekli bulunur:

a) Rüşvet, ihtiyaç ipi demektir. Nasıl ki ip vasıtasıyla su ile dolu olan kova uzaktan yakına ulaşıyorsa, bunun gibi rüşvet sebebiyle de gerçekleşmesi güç olan gayeler tahakkuk ediyor.

b) Hâkim, rüşvet alması sebebiyle, salıverilince kovanın hiçbir engele takılmadan gitmesi gibi, bu hükmünde hiçbir araştırmaya girişmeden kararını verir.

Müfessirler, pekçok hususa yer vermişlerdir:

1) **İbn Abbas, Hasan el-Basrî** ve **Katâde,** bundan maksat emânet bırakılanlarla, hakkında herhangi bir delil bulunmayan mallardır.

2) Bundan maksat, o yetimlerin mallarıdır ki, onların vasîleri, mallarının bir kısmını kendi istifadelerine bırakasın diye bir kısmını hâkimlere peşkeş çekerler.

3) Âyette bahsedilen hâkimden maksat, yalancı şahitlerdir. Bu da **Kelbî**'nin görüşüdür.

4) **Hasan el-Basrî,** bundan maksadın, başkasının hakkını yok etmek için kişinin yemin etmesi olduğunu söylemiştir.

5) Bu, kişinin rüşvet mal vermesidir. Âyet-i kerimenin zâhirine en yakın olan da bu izâhtır. Ve yine lâfzı, burada sayılan görüşlerin hepsine hamletmek de uzak bir ihtimal değildir. Çünkü bunların hepsi, malı bâtıl yollarla yemektir.

Allahu Teâlâ'nın, وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ *"Sizler bile bile"* ifâdesine gelince, bunun manası, "Siz, sizin başkasının hakkını iptâl ettiğinizi bile bile..." demektir. Hiç şüphesiz kötü olduğunu bile bile, kötü olan şeyi yapmak, en kötü şey ve onu yapan kimse de kınanmaya en lâyık kimse demektir. **Ebu Hüreyre** (r.a)'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s)'e davalaşmayı beceren birisiyle, bunu beceremeyen iki kişi, davalaşmak üzere geldiler. Böylece Hz. Peygamber, davalaşmayı iyi bilen kimsenin lehine karar verdi. Bunun üzerine, aleyhine hüküm verilen kimse, "Ya Resûlallah, kendisinden başka ilâh olmayan zâta yemin ederim ki, ben haklıydım" deyince, Hz. Peygamber, "istersen mahkemeyi tekrarlayayım" dedi ve mahkemeyi tekrarladı ve yine davalaşmayı iyi bilen kimsenin lehine karar verdi. Bunun üzerine aleyhine hüküm verilen kimse, önceki sözünü tekrarladı. Hz. Peygamber de, hükmünü üçüncü kez gözden geçirdi. Sonra da Hz. Peygamber (s.a.s), مَنِ اقْتَطَعَ حَقَّ امْرِىءٍ مُسْلِمٍ بِخُصُومَتِهِ فَإِنَّمَا اِقْتَطَعَ قِطْعَةً مِنَ النَّارِ *"Mahkeme sonunda, kim Müslüman kardeşinin hakkını gasp edip alıkorsa, muhakkak ki o kimse, ateşten bir parçayı koparıp almış demektir"*[61] buyurmuştur. Bunun üzerine lehine hükmedilen kimse, "Ya Resûlallah, gerçekten

61 Benzeri bir hadis için bkz. **Müslim,** İmân, 218-224 (1/122-124).

hak onundur" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), مَنِ اقْتَطَعَ بِخُصُومَتِهِ وَجَدَّلَهُ حَقَّ غَيْرِهِ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ *"Kim davalaşması sırasında başkasının hakkını alır ve onun hakkını kendine mal etmeye çalışırsa, o kimse ateşteki oturacağı yere hazırlansın"*[62] der.

Dokuzuncu Hüküm
Cahilî Düşünce Tarzlarından Birini İptal

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَاْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى وَاْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٨٩﴾

"Sana hilâlleri (yeni ayları) soruyorlar; de ki, 'onlar, insanlar ve hacc için vakitleri bildirirler.' Evlere duvarlarından gelmek bir iyilik değildir. Fakat, iyilik, ittikâ eden kimsenin yaptığıdır. Sizler evlere kapılarından geliniz ve Allah'tan korkunuz.. Umulur ki, felâha erersiniz" (Bakara, 189).

Âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Ümmet-i Muhammed'den daha az soru soran başka bir ümmet olmamıştır. Bu ümmet, on dört hususta sormuşlar ve bu sebeple de kendilerine, bunların cevâbı verilmiştir.

Ben derim ki, bu suâllerden sekizi, Bakara Sûresi'ndedir:

1) وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَاِنِّي قَرِيبٌ *"Sana kullarım benden sorarsa, bilsinler ki ben yakınım"* (Bakara, 186).

2) Tefsirini yaptığımız âyet. Geriye kalan altı âyet de, yine Bakara Sûresi'nde olup, böylece bu suredekilerin tamamı sekize baliğ olur. Dokuzuncusu, Hak Teâlâ'nın Maide Sûresi'ndeki, يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ *"Sana, kendilerine neyin helâl kılındığını soruyorlar"* (Maide, 4); onuncusu, Enfâl Sûresi'ndeki, يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ *"Sana ganimetleri sorarlar"* (Enfâl, 1); on birincisi, İsrâ

62 Aynı yer.

Sûresi'ndeki, وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ *"Sana rûhu sorarlar"* (İsrâ, 85); on ikincisi, Kehf Sûresi'ndeki, وَيَسْأَلُونَكَ عَنْ ذِى الْقَرْنَيْنِ *"Ve sana, Zilkameyn'i sorarlar"* (Kehf, 83); on üçüncüsü, Tâhâ Sûresi'ndeki, وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ *"Sana, dağların (kıyamet günündeki) halini soruyorlar"* (Tâhâ, 105) ve on dördüncüsü, Nâziât Sûresi'ndeki, يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ *"Sana kıyamet saatini sorarlar"* (Nâziat, 42) âyetleridir.

Bu soruların hayranlık veren bir sırası vardır. Bunlardan ilk ikisi, yaratılışın açıklaması ile ilgilidir. Buna göre birincisi, Hak Teâlâ'nın, *"Kullarım senden beni sorarlarsa..."* (Bakara, 186) âyetidir ki, bu, Allahu Teâlâ'nın zatı ile ilgili bir sormadır. İkincisi, *"Sana hilâlleri sorarlar..."* âyetidir. Bu âyet de, Allah'ın yaratmasıyla ilgili sıfatından ve ayın bu tarzda oluşunun hikmetinden soru sormaktır. Bu âyetlerden son ikisi de, kıyâmetin açıklanması hususundadır. Bunlardan birisi, Hak Teâlâ'nın, وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ *"Sana (kıyamet gününde) dağların halini sorarlar"* âyeti; diğeri de, يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَيَّانَ مُرْسٰيهَا *"Sana kıyamet saatini sorarlar; ne zaman gelip demir atacak diye"* (Nâziat, 42) âyetidir. Bunun bir benzeri de, Kur'an'da gelen iki sûredir. Bu iki sûreden birincisi, "يَا اَيُّهَا النَّاسُ" (Nisa) sûresidir. Yani, ilk yarının dördüncü sûresidir. Çünkü ilk yarı sûrelerinin birincisi Fatiha, ikincisi Bakara, üçüncüsü Âl-i İmrân, dördüncüsü ise, Nisâ sûresidir. Bu iki sûrenin ikincisi de, Kur'an'ın ikinci yarısındadır ki, bu da ikinci yarı sûrelerinin dördüncüsüdür. Bu sûrelerin ilki Meryem, ikincisi Tâhâ, üçüncüsü Enbiya, dördüncüsü de Hacc sûresidir. Kur'an'ın ilk yarısında yer alan, "يَا اَيُّهَا النَّاسُ" (Nisa, 1) sûresi, mebde'in açıklanmasını ihtivâ etmektedir. Burada Cenâb-ı Hak, يَا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ *"Ey insanlar, sizi tek bir nefisten yaratan Rabbinizden korkun.."* (Nisa, 1) buyurmuştur. Kur'an'ın ikinci yarısında bulunan, "يَا اَيُّهَا النَّاسُ" ise, meâd'in açıklanmasını ve izahı ihtiva etmektedir. Cenâb-ı Hak burada, يَا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَىْءٌ عَظِيمٌ *"Ey insanlar, Rabbinizden korkunuz muhakkak ki kıyamet saatinin zelzelesi, büyük bir şeydir"* (Hacc, 1) buyurmuştur. Bu Kur'an-ı Kerim'inde, kullarından ancak havâs olanların bilebileceği dürülü hikmetleri ve gizli sırları bulunan zâtı noksan sıfatlardan takdis ve tenzih ederiz.

İKİNCİ MESELE

Rivâyet edildiğine göre ensârdan **Muâz İbn Cebel** ile **Sa'lebe İbn Ganem,** "Ya Resûlallah, bu hilâle ne oluyor? Başlangıçta, iplik gibi ince olarak ortaya çıkıyor, daha sonra da dolunay oluncaya kadar artıyor, sonra da

durmadan noksanlaşa noksanlaşa baştaki durumuna geliyor.. Güneş gibi, tek bir halde kalmıyor" dediler. İşte bunun üzerine bu âyet-i kerime nâzil oldu. Yine **Muaz**'dan rivâyet edildiğine göre Yahudîler, hilâl hakkında sormuşlardır.

Bil ki Allahu Teâlâ'nın, "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ" buyruğunda onların hangi şeyi sormuş olduklarının izahı bulunmamaktadır. Ne var ki cevap, suâlin konusuna delâlet eder gibidir. Çünkü, Hak Teâlâ'nın, قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ *"De ki onlar, insanlar ve hacc için vakti (bildirirler)"* sözü onların sorularının, ayın noksanlaşması ve artmasında bulunan değişikliklerdeki hikmet ve faydaların ne olduğuna dair olduğunu gösterir. Böylece Kur'an ve hadis, böyle bir şeyin sorulduğu hususunda, birbirlerine mutabık olmuş olurlar.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"اَلْأَهِلَّةِ" kelimesi, "هِلَال" kelimesinin çoğuludur. Hilâl de, insanların ayı gördüğü zamandaki ilk halidir. Ayın başlangıcındaki ilk iki gecenin hilâline de, "هِلَالُ لَيْلَتَيْنِ" denilir. Bu iki geceden sonra da ona artık hilâl denilmez, kamer denilir. **Ebu'l-Heysem,** "Ayın başlangıcındaki ilk iki gecenin ayına hilâl denildiği gibi, ayın son iki gecesinin ayına da hilâl denilir. Daha sonra bu iki vaktin arasındaki gecelerin aylarına da "kamer" denilir" demiştir. **Zeccâc** da şöyle der: "Fiil kalıbı, cem-i kıllet olarak, tıpkı "مثال"in, "حِمَار ؛ امثلة" ın "اَحْمِرَة" kalıbında cemî olmaları gibi, "أَفْعِلَةٌ" kalıbında cemî yapılır. Cem-i kesret olarak da, "حُمُرٌ" gibi, "فُعُلٌ" vezninde gelir. Çünkü Araplar, muzaf kelimelerde cem-i kesret olarak, "هُلُل" ve "خُلُلٌ" gibi, "فُعُلٌ" vezninde cemi yapmayı hoş görmeyip bu gibi kelimelerin cem'ini, sadece cem-i kıllet vezhi üzere getirmişlerdir.

Hak Teâlâ'nın, "قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ" buyruğu hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"الميعاد" kelimesinin, "الوعد" manasına gelmesi gibi, "الميقات" kelimesinin çoğulu olan, "المَوَاقِيتُ" kelimesi de vakit manasına gelir. Bazıları da, "الميقات" kelimesinin, vaktin sonu manasına geldiğini söylemişlerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, "فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ" *"Ve Rabbinin verdiği süre tamamlanınca"* (A'râf, 142) buyurmuştur. Hilâl, ayın mikâtlarıdır. İhrâmın yerleri de, haccın mikatlarıdır. Çünkü bu yerler, ihrâmın sona erdiği yerlerdir. Siga-i Müntehâ'l Cümû' olduğu için, "مَوَاقِيتُ" kelimesi gayr-i munsarıf bir kelimedir. Buna göre sanki, cemilik manası bu kelimede tekrar edilmiştir. Eğer,

"Niçin (bir okuyuşa göre), "قَوَارِيرُ" kelimesi munsarıf kılınmıştır?" denilirse, biz deriz ki: Bunun sebebi, âyet sonunda vaki olan fâsıla olmasıdır. Diğer âyetler gibi olsun diye de (Nâfi ve Kisaî kıraatlerinde) -şu beyitte görüldüğü gibi- tenvinli okunmuştur: "اَقَلُّ اللَّوْمِ عَاذِلٌ وَالْعَتَابِنْ"

***İKİNCİ MESELE:* Dört Mevsimin Teşekkülü**

Bil ki Cenâb-ı Allah, zamanı dört şekil üzere belirlemiştir: Sene, ay, gün ve saat.

Sene, güneşin, feleğinin belli bir noktasından, bu feleğin hareketinin aksi yönde olan hareketi ile başlayan ve hareketine başladığı o belli noktaya gelinceye kadar geçen zamandan ibarettir. Ne var ki astronomiciler, bu belli noktaya **i'tidalü'r-Rebî'i"** noktası (bahar i'tidal noktası) demişlerdir, bu da koç burcunun başlangıç noktasıdır.

Ay, ayın kendi yörüngesinden belli bir noktadan harekete başlayıp, aynı noktaya gelinceye kadar geçen zamandan ibarettir. Ayın başlıca durumu, güneş ile olan konumu olup, güneş karşısındaki en meşhur konumu da arabî hilâl olunca -ki o vakitte ay, yokluktan sonra varlığa, yani yokluk karanlığından varlığa çıkan yeni doğan bir bebeğe benzemektedir- o vakti, Araplar ayın sonu telakki etmişlerdir.

Gecesi ile birlikte bir **gün** ise, bir noktanın ufuk dairesi üzerinde bir nokta olan, **"ma'delü'n-nehâr"** veya **"nısfu'n-nehâr"** dairesindeki bir noktadan ayrılıp, tekrar aynı noktaya varmasından ibarettir. Buna göre bu belli zaman, gecesi ile birlikte bir gündür. Sonra müneccimler, gecesi ile birlikte bir günün başlangıcını tayin için nısfu'n-nehâr dâiresini kullanmada ittifak etmişlerdir. Çoğu milletler, gecesi ile birlikte günlerin başlangıcını, güneşin doğudan doğuşundan başlatarak, güneşin ertesi gün aynı noktaya dönüşünden ibaret saymışlardır. Bu milletlerin görüşüne yardım edenler, "Güneş, doğması esnasında sanki yok iken var olan bir şey gibidir. Binaenaleyh güneşin bu doğuşunu günün başlangıcı saymak daha evlâdır" diyerek istidlâl etmişlerdir. Buna göre gündüzün zamanı, güneşin, yerin üzerinde olması; gecenin zamanı da güneşin yer küresinin altında olması zamanından ibarettir. İslâm şeriatinde ise, âlimler, namaz, oruç ve benzeri diğer hükümlerin vâcip oluşu hususunda, gündüzü, fecr-i sadık (gerçek fecrin) doğuşundan itibaren başlatırlar. Müneccimlere göre ise, şeriatte orucun zamanı geceden, miktarı belli, başlangıcı sınırlı ilâve bir zamanla birlikte gündüzün tamamıdır.

Saat de iki çeşittir: Eşit olan ve karışık olan. Eşit olan, bir günün yirmi dört eşit parçasından biridir. Karışık olan saat ise, bir gündüzün on iki eşit parçasından ve gecenin on iki eşit parçasından bir parçadır.

Sene, ay, gün ve saatin tarifleri konusunda, kısaca söylenecek söz bundan ibarettir.

Senenin Mahiyeti

Buna göre biz deriz ki, sene, güneşin yörüngesindeki bir turundan ibarettir. Güneşin bu turundan dört mevsim meydana gelir. Bu böyledir. Çünkü güneş, koç burcunda bulunup, bu burcu kuzeye doğru hareket ederek terk edince, kuzey yarım küredeki hava, güneşin burada semtü'r-re'se (başucu noktasına) yaklaşmasından dolayı ısınmaya başlar ve bu ısınma, güneş yengeç burcuna ulaşıncaya kadar artarak devam eder. Güneş, başucu noktasına (semtü'r-re'se) yaklaştığı için, yengeç ve aslan burçlarında iken sıcaklık şiddetlenir ve artar. Güneş, terazi burcuna ulaşıncaya kadar, öncekinin aksine bir durum olur. Bu esnada hava güzelleşir ve mu'tedil olur. Daha sonra sıcaklar daha da eksilmeye, soğuklar da artmaya başlar. Soğuklar, güneş oğlak burcunun başlangıcına gelinceye kadar artmaya devam eder. Bu esnada güneş başucu noktasından uzaklaştığı için, soğuklar şiddetlenir ve uzun zaman devam eder. Sonra güneş, kuzey tarafa doğru yükselmeye başlar. Güneş oğlak ve kova burcunda olduğu müddetçe, koç burcuna ulaşıncaya kadar soğuklar şiddetlenir. Güneş koç burcuna varınca, hava mu'tedil hale gelir, güneş de hareketine başladığı noktaya döner, bir sene tamamlanmış olur ve ilkbahar, yaz, sonbahar, kış şeklindeki dört mevsim meydana gelir. Bu dört mevsimin faydaları ve birbirlerini takip edişleri kitaplarda açıkça anlatılmıştır.

Ayın Mahiyeti

Ay, gökteki ayın feleğindeki bir tur atış zamanından ibarettir. Bazıları ayın, ışığını güneşten aldığını ve devamlı olarak bir yüzünün aydınlık olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat ay güneş ile bir araya geldiğinde aydınlık olan yüzü (yarısı) üste gelen yarısı olmuş olur. Şüphesiz ki biz, bu durumda ayın ışığından hiçbir şey göremeyiz. Birbirinden uzaklaşmaya başladıkları zaman, ayın ışıklı tarafı bize doğru olmuş olur, bu durumda onu tamâmen ışıklı olarak görürüz. Ay, güneşe yaklaştıkça, aydınlık yüzünden görülen kısım gittikçe azalır; güneşten uzaklaştıkça ise, aydınlık tarafından

görülen kısım gittikçe çoğalır. Sonra bu ay, güneşle birleştiği vakitten tamamen uzaklaşıncaya kadar, her gece güneşten biraz daha uzak olur ve her gecede ayın ışığı, ayrılma vaktinden tekrar birleşme vaktine kadar daha çok görülür. Ve ay tekrar her gece güneşe biraz daha yaklaşır. Böylece de her gece onun ışığı daha az görülür, *"eski bir hurma salkımı çöpü gibi"* (Yâsin, 39) (ince) oluncaya kadar azalır. İşte tabiatçıların ve müneccimlerin sözleri bundan ibarettir.

Usûlcülerin dediği ise şudur: Ay, bir cisimdir. Cisimler, cisim olmaları itibariyle birbirine eşittirler. Bütün mahiyetinde birbirine eşit olan şeylerin, levâzımları (ayrılmaz vasıfları) itibarı ile farklı olmaları imkânsızdır. İşte bu yakîn (kesin bilgi) ifâde eden bir mukaddime, (önerme)dir. Buna göre güneşin ve ayın kütlelerinde "ışığın" bulunması, câiz (mümkin) olan bir hususdur. Böyle olan bir varlığın, varlığının yokluğuna tercih edilmesi, ancak hür, irâde sahibi bir fâil-i muhtâr ile mümkün olur. Fâil-i muhtarın fiili olan her şey hususunda, o fâil-i muhtar var etmeye de, yok etmeye de kâdirdir. Bu izaha göre, ayın ışığında meydana gelen bu değişmeleri, ayın güneşe yaklaşıp uzaklaşmasına dayandırmaya hacet yoktur. Aksine bize göre, güneşin kütlesindeki ışığın varlığı, ancak kâdir ve irade sahibi bir Yaratıcının var etmesi ile meydana gelmiştir. Ayın kütlesindeki ışık da böyledir.

Burada geriye şöyle demek kalır: Bu fâil-i muhtar, niçin bu değişmeleri güneşe değil de aya vermiştir? Bu hususta biz deriz ki: İslâm âlimlerinin bu konuda iki cevabı vardır:

a) Allah'ın, fâil-i muhtar oluşunu herhangi bir maksat ve faydaya (maslahata) bağlamak imkânsızdır. Bunun imkânsızlığına şu hususlar da delâlet eder:

1) Bir maksattan dolayı herhangi bir iş yapan, eğer o maksadını gerçekleştirmeye o vasıta olmaksızın kâdir ise, bu durumda o vasıtayla uğraşması abes olur. Eğer buna kâdir değil ise, o kimse âciz demektir.

2) Bir maksattan ötürü, herhangi bir iş yapan için eğer bu maksadın varlığı yokluğundan daha evlâ ise, bu kimse zâtı itibarı ile noksan olup başka birşey ile tamamlanmış olur. Eğer bu maksat onun için evlâ olmasaydı, bir maksat (garaz) olmazdı.

3) Eğer bu fâil-i muhtarın fiili, bir maksada (garaza) bağlı olsaydı; bu durumda bu maksat muhdes olur ise, muhdes (sonradan) oluşu yine bir başka maksada muhtaç olur. Bu maksat, muhdes değil de kadîm (ezelî)

olur ise, onun kadîm oluşu sebebi ile, bu fiilin de kadîm olması gerekir ki bu imkânsızdır. Bundan dolayı, âlimler: "Her şeyi Allah yaratmıştır. O'nun yaratmasının bir illeti (sebebi) yoktur ve O'nun fiil ve hükümlerini bir illete bağlamak kesinlikle câiz değildir. Çünkü O, "لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ" *"Yaptığından sorulmaz, (fakat) insanlar (yaptıklarından) mes'uldürler"* (Enbiya, 23) demişlerdir.

b) Bu, şöyle diyenlerin görüşüdür: "Allah'ın fiil ve hükümlerinde, maslahat ve hikmetlerin gözetilmiş olması gerekir." Bu görüştekiler, insan aklının, çoğu hususlarda, Allah'ın mülk ve melekûtundaki hikmet sırlarına ulaşmaktan aciz olduğunu da kabul etmişlerdir. Biz ise, ashâbın ayın durumlarının değişmesindeki hikmeti sorduklarına işâret etmiştik. Buna göre Allahu Teâlâ, bunun hikmetinin neler olduğunu zikretmiştir. Bu hikmetler, şu âyetlerde bahsedilen hususlardır: قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ *"De ki o, insanlar* ve *hacc için vakitler (tayin vasıtası)dir."* Allahu Teâlâ bu manayı şu âyette de zikretmiştir: وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ *"Allah o (aya), senelerin sayısını ve (zamanın) hesabını bilesiniz diye, menziller takdir etti"* (Yunus, 5). Bir üçüncü âyetinde de, فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ *"Ve böylece gece âyetini (ayı) silip, (onun yerine) apaydınlık gündüz âyetini (güneşi) getirdik ki Rabbinizden bir fazl-ü inâyet arayasınız ve senelerin sayısı ile hesabı bilesiniz diye..."* (İsra, 12) buyurmuştur.

Bu hususdaki sözün tafsilâtı şudur: Zamanı aylarla belirlemede, kimi dinî, kimi dünyevî birçok menfaat vardır. Dini olanlar pek çoktur, oruç bunlardan birisidir. Nitekim Hak Teâlâ, شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ *"(Bu), kendisinde Kur'an indirilen Ramazan ayıdır"* (Bakara, 185) buyurmuştur. Bunlardan bir diğeri hacdır. Nitekim Hak Teâlâ, اَلْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ *"Hacc, belli aylar(da) dır"* (Bakara, 197). Bir üçüncüsü, kocası ölmüş kadınların iddetleridir. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا *"(Onlar) kendi kendilerine dört ay on gün beklerler"* (Bakara, 234). Bir dördüncüsü de vakitlere bağlanmış olan nezirlerdir. Orucun faziletli olduğu günler de ancak hilâllerle tespit edilebilir. Dünyevî menfaatler ise, borçlanma, kiralama, sözleşmeler, hamilelik ve emzirme müddetleri gibi hususlarla ilgilidir. Nitekim Hak Teâlâ, وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا *"O çocuğun ana karnındaki müddeti ve sütten kesilmesi otuz aydır"* (Ahkâf, 15) buyurmuştur. Ve bunun gibi hususlar. Bütün bu şeylerin vakitlerini belirlemek ancak, ayın şeklinde meydana gelen değişiklikler vasıtasıyla mümkün olur.

Bu durumda şâyet: "Biz, zamanın belirlenmesinde ayın bulunmasına muhtaç olduğumuzu kabul etmiyoruz. Çünkü zamanı, güneşin tam bir turundan ibaret olan sene ile ve o seneyi işletmekle takdir etmek mümkündür. Meselâ, "Ben sizi senenin başında, veya altıda birinde, veya yarısında falan işle mükellef tuttum" denilebilir. Senenin diğer parçaları da böyledir. Yine zamanı, "Ben sizi senenin ilk gününde ve senenin başından itibaren elli gün geçtikten sonra falanca görevle mükellef tutuyorum" denilebilmesi gibi, günlere göre ayarlamak da mümkündür. Yine zamanı, sene ve gün ile ayarlamanın yanısıra, ay ile takdir etmek de câizdir. Fakat ay, gökteki ayın güneş ile birleşmesinden başlayarak ikinci defa birleşmesine kadar geçen zamandan ibarettir. Bu takdir, ister ayın ışığında bir değişiklik olsun, ister olmasın her zaman vardır. Görmüyor musun, sene, güneşin ışıklarında bir farklılık meydana gelmediği halde, güneşin hareketine göre hesaplanıyor. İşte bunun gibi, ayın ışıklarında bir değişiklik olmasa da, güneşi ayın hareketine göre takdir etmek de mümkündür. Ayın ışığında hiçbir şekilde değişiklik olmaz ve zamanın hesaplanmasında bir tesiri olmaz ise, zamanı aya göre hesaplamak câiz olmaz" denilirse, **birinci şıkka** şöyle cevap verilir:

Sizin söylediğiniz her ne kadar mümkün ise de, ayları saymak, günleri saymaktan daha kolaydır. Çünkü ayların sayısı on ikidir. Günler ise çoktur. Sonra zamanı, senelere; seneyi aylara; ayları günlere; günleri, saatlere; saatleri de nefeslere bölmenin, hatırda daha kolay tutulacağı ve şaşırılmayacak bir yol olduğu herkesin mâlumudur. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا *"Şüphesiz Allah katında ayların sayısı on ikidir"* (Tevbe, 36) buyurmuştur. Bu tıpkı, tertibin güzelliğini gözeten ve eserini bölümlere, bölümleri bablara, babları fasıllara, fasılları meselelere ayırmaya dikkat eden bir müellifin yaptığı gibidir. İşte buna böyle cevap verilir.

İkinci şıkkın cevabı şöyledir: O sizin dediğiniz gibidir. Fakat ayın şekilleri değiştiği zaman, ayların başını, ortasını ve sonunu bilmek, böyle bir değişikliğin olmamasına göre daha kolaydır. İşte Cenâb-ı Hak, kullarının, ayın değişen durumları vasıtası ile, Allah'ın birliğine ve kudretinin tamlığına iştidlâl etmelerinin yanı sıra, dünyevi menfaatlerinden ötürü, ayı hayranlık veren bir idare ile yürüttüğünü haber vermiştir. Nitekim O, إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, ve gece ile gündüzün uzayıp kısalmasında ve*

birbirinin peşi sıra gelmesinde, akıl sahipleri için deliller vardır" (Âl-i İmran, 190) Ve, تَبَارَكَ الَّذِى جَعَلَ فِى السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا *"Gökte burçlar yaratan, onların içine bir kandil ve nurlu bir ay yerleştiren (Allah'ın) şanı ne yücedir"* (Furkan, 61) buyurmuştur. Yine ayın kütlesinde bu tür değişiklikler olmasaydı, felsefecilerin, "Semâvî kütlelerin durumlarında değişiklik olması mümkün değildir" şeklindeki şüpheleri kuvvet kazanmış olurdu. Halbuki Allahu Teâlâ, o hükümran hikmeti ile güneşi değişmez bir hal üzere bırakmış, akıl sahipleri için, "güneşin aynı halde kalması ancak Allah'ın onu o şekilde bırakması ile; ayın şeklinin devamlı değişmesi de Allah'ın değiştirmesi ile olduğu" ortaya çıksın diye, ayın durumundaki değişmeleri ortaya koymuştur. Böylece, bütün bunlar, bu yolla kendilerinin hakîm, kâdir ve kâhir bir müdebbire muhtaç olduklarına şahit olurlar. Nitekim Hak Teâlâ, وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلٰكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ *"Allah'ı hamdi ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlamazsınız"* (İsra, 44) buyurmuştur. Bunları iyice anladığın zaman biz deriz ki: Ayın durumlarındaki değişmelerin, bizim bahsettiğimiz bakımlardan, vakitlerin belirlenmesi hususunda büyük bir fayda sağladığı ortaya çıkınca, Allahu Teâlâ bu faydalara, قُلْ هِىَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ *"De ki, "onlar insanlar ve hacc için vakit (tayin vesile)leridir"* diyerek dikkat çekmiştir. Çünkü bu faydaları tek tek saymak, lafı gereksiz yere uzatmaya sebep olur. Bir kısmını sayıp, bir kısmını bırakmak ise, sebepsiz bir tercih olur. Bu durumda geriye, ayın bu durumunun, vakit tayin vesilesi olduğunu söylemekle yetinmek kalır. İşte Cenâb-ı Hakk'ın böyle buyurması Kur'an'ın büyük fesâhatinin delilidir.

Allahu Teâlâ'nın, "وَالْحَجُّ" sözünde bir takdir vardır ve bu, وَلِلْحَجِّ "Hacc için" şeklindedir. Bu tıpkı Hak Teâlâ'nın, وَاِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُوا اَوْلَادَكُمْ *"Eğer siz çocuklarınızı emzirtmeyi yani çocuklarınız için emzirtmeyi isterseniz..."* (Bakara, 233) âyetinde olduğu gibidir. Bil ki biz, hilâllerin birçok ibâdetin vakitlerini tayin vesilesi olduğunu beyân etmiştik. Buna göre, burada özellikle haccın zikredilmesinde mutlaka bir fayda vardır. Bu faydanın, "Hacc vakitleri ancak hilâller ile biliniyor" diye ifâde edilmesi mümkün değildir. Çünkü Hak Teâlâ, اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ *"Hacc belirli aylar (da)dır"* (Bakara, 197) buyurmuştur. Çünkü orucun vakti de ancak hilâllerle bilinir. Cenâb-ı Allah, شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى اُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ *"(Bu) kendisinde Kur'an inzal edilmiş olan Ramazan ayıdır"* (Bakara, 185) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de: صُومُوا لِرُؤْيَتِهِ وَاَفْطِرُوا لِرُؤْيَتِهِ *"Hilâli görünce oruç tutunuz ve (yine)*

hilali görünce orucu yiyiniz"[63] demiştir. Bu hususdaki izahların en güzeli **Kaffâl** (rh.a)'ın yaptığı şu izahtır: Âyet-i kerimede sadece haccın zikredilmesi, farz olan haccın, Allah'ın belirlediği aylara hasredildiğini ve cahiliye Araplarının nesîde (ayların yerini değiştirmede) yaptıkları gibi, haccı belli aylarından alıp, başka aylara nakletmenin câiz olmadığını beyân etmek içindir. Allah en iyisini bilendir.

Cahiliye Dönemine Ait Bir Âdetin Kaldırılması

Allahu Teâlâ'nın, وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَاْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا *"Evlere arkalarından girmek birr (iyilik) değildir"* âyetinde birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin Nüzul Sebebi**

Âlimler bu âyetin sebeb-i nüzûlü hususunda şu rivâyetlere yer vermişlerdir:

1) **Hasan el-Basrî** ile **Esamm,** şöyle demiştir: Cahiliyyede, bir kimse bir şeye kastedip, o şeyi elde etmek kendisine zor gelince, bu kimse evinin kapısından içeri germeyip, tam aksine evine arka tarafından girip çıkmaya başlar ve bunu bir yıl sürdürür. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ, onları böyle davranmaktan nehyetmiştir. Çünkü, onlar bunda bir uygunsuzluk hissettikleri için, bunu böyle yapıyorlardı. İşte, bu açıklamaya göre âyetin tefsiri şöyle olur:

Uğursuzluk sayarak, evlerinize arka tarafından gelmeniz iyilik değildir. İyilik ancak, Allah'tan başkasından değil, Allah'tan korkan ve kendisinde uğursuzluk hissettiği şeyden çekinmeyip, aksine Allah'a tevekkül ederek, sadece Allah'tan ittikâ eden kimsenin hareketidir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ *"Allah'tan korkunuz; umulur ki felâha erersiniz";* yani, "dinî ve dünyevî hususlardan hayra ulaşasınız, elde edesiniz... diye" buyurmuştur. Bu, Allah'ın tıpkı, وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا * وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ *"Kim ki Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu gösterir ve onu, hiç ummadığı yerden rızıklandırır"* (Talâk, 2-3) ve, وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ اَمْرِهِ يُسْرًا *"Kim Allah'tan ittikâ ederse, Allah onun işini kolaylaştırır"* (Talâk, 4) buyurması gibidir.

Âyet hakkındaki izahın tamamı şöyledir: Eli boş çıkan kimse hakkında, "مَا اَفْلَحَ وَمَا اَنْجَحَ" denilir. Buna göre söz konusu âyetimizde zikredilen felâhın,

63 **Buhârî,** Savm, 11; **Müslim,** Siyâm, 4 (2/759).

şu şekilde olması caizdir: Kurtulmanız ve başarılı olmanız için, size vâcip olan şey, Allah'tan ittikâ etmenizdir.

Uğursuzluk Telâkkisinin Haramlığı

Hz. Peygamber'den, uğursuzluk vehminden nehyettiğine dair haberler vârid olmuştur. O, bir hadisinde, لَا عَدْوٰنَ وَلَا طِيَرَةَ *"Ne sirâyet vardır, ne de uğursuzluk.."*[64] yine:مَنْ رَدَّهُ عَنْ سَفَرِهِ تَطَيُّرٌ فَقَدْ اَشْرَكَ *"Her kimi, bir uğursuzluk inancı, seferinden alıkoyarsa, o kimse müşrik olur"*[65] (veyahut da Hz. Peygamber nasıl buyurduysa) demiştir. Yine Hz. Peygamber uğursuzluktan hoşlanmıyor, ama bir şeyden uğur sezmeyi seviyordu. Çünkü Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** ve beraberindekilerle uğursuzluk vehmine düşen kavmi kınayarak, قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ قَالَ طَائِرُكُمْ عِنْدَ اللهِ *"Dediler ki, biz senden ve senin yanında bulunanlardan uğursuzluk sezdik.. Bunun üzerine o da, 'sizin uğursuzluğunuz Allah katındadır' dedi"* (Neml, 47) buyurmuştur.

2) Rivâyet edildiğine göre İslâm'ın ilk yıllarında, Müslümanlardan birisi ihrama girdiği zaman, eğer bu kimse yerleşik bir hayat sürdürüyor ise, evinin arkasından bir delik açıp, evine buradan girip çıkıyor, veyahut da bir merdiven edinerek, o merdivenden evinin damına çıkıyor, sonra da oradan eve iniyordu. Eğer bu ihrama giren kimse, göçebe hayatı yaşayanlardan ise, çadırın arkasından girip çıkıyordu. İşte bunun üzerine onlara, "Evinize girmekten dolayı zorlanmanız, iyilik değildir. Ancak iyi kimse, Allah'tan ittikâ eden kimsedir" denilmiştir.

3) Cahiliyye dönemindekilerden birisi, ihrama girdiği zaman, evinin veya çadırının arkasından girip çıkacağı bir delik açıyordu. Ancak, taassub gösterenler müstesna.. Bunlar da "Kureyş, Kinâne, Huzâa, Sakîf, Haysem, Benû Amir İbn Sa'sa'a ve Benû Hasr İbn Muâviye'dir. Bunlar dinlerine çok bağlı oldukları, çok direttikleri için, kendilerine "Humus" denilmiştir. Hamâset, diretmek demektir. Bunlar ihrâma girdikleri zaman, kesinlikle evlere girmez, çölde bir gölgelikle gölgelenmezler, yağ, yoğurt ve peynir yemezlerdi. Sonra Hz. Peygamber (s.a.s), ihrâma girerken, bir başkası da ihrâma girmişti. Böylece, Hz. Peygamber (s.a.s), ihramlı iken harâp bir bostanın kapısından içeri girdi. Müteakiben Hz. Peygamberi ihrama giren o adam da görerek, onun peşine takıldı.. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Benden uzaklaş" buyurdu.. Adam, "Niçin, ya Resûlallah?" dedi. Hz.

64 **Buhârî,** Tıb, 19, 45; **Müslim,** Selâm, 112-114 (4/1746).

65 Câmi'u's-Sagîr, 2/172, (Benzeri hadis); (Müsned'den, 2/220).

Peygamber, "Sen ihramlı iken kapıdan içeri girdin" deyince, o adam biraz duraklayarak, "Ben senin sünnetine ve hidâyetine razı oldum. Senin girdiğini gördüğüm için, ben de girdim" dedi. İşte bunun üzerine, Allahu Teâlâ, bu âyeti indirip ihrâma girmeleri hususunda aşırı davranmalarının iyilik olmadığını, aksine iyi olan kimsenin Allah'a muhalefet etmekten korkan kimse olduğunu onlara bildirmiş ve onlara cahiliyye adetlerini terk etmelerini emrederek, وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا *Evlerinize, kapılarından geliniz"* buyurmuştur. İşte bu âyetin sebeb-i nüzülü hakkında söylenen bundan ibarettir.

İKİNCİ MESELE

Âlimler âyetin tefsiri hususunda üç izahta bulunmuşlardır:

a) Bu, ekseri müfessirlerin görüşüdür. Buna göre, âyet, sebeb-i nüzülü olarak rivâyet ettiğimiz hâdiselere hamledilir. Fakat bu takdirde, âyetin tertibi hususunda bir söz söylemek zorlaşır. Çünkü ashab, Resûlullah'a, ayın ışığının azalıp çoğalmasındaki hikmeti sormuşlar, Cenâb-ı Allah da bunun hikmetini, قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ *"De ki, o hilâller insanlar ve hacc için birer vakit (tayin vasıtası)dır"* diyerek açıklamıştır. Buna göre, ayın ışığındaki değişmelerin hikmetini izah ile bu hâdise arasında hangi alaka vardır? Sonra bu görüşte olan müfessirler bu soruya birçok bakımdan cevap vermişlerdir:

1) Allahu Teâlâ, hilâlin durumunun değişmesinin hikmetinden bahsedince, o değişik durumları insanlar ve hacc için birer vakit tayin vasıtası kılmıştır.

Hacc hususunda insanların nazar-ı itibara aldıkları şey, ayın bu durumu olunca, şüphesiz Allahu Teâlâ bu hususta konuşmuştur.

2) Cenâb-ı Allah, وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا *"Evlere arkalarından girmeniz birr (iyilik) değildir"* buyruğunu, "يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ" ifâdesine bağlamıştır. Çünkü bu iki hâdise de aynı anda vukû bulmuştur. Âyet de, bu iki hâdise hakkında aynı anda nâzil olmuş ve bu ikisini birbirine bağlamıştır.

3) Sanki ashab-ı kiram ayın durumundaki değişmelerin hikmetini sormuşlar da, kendilerine, "Sizi ilgilendirmeyen şeyleri sormayı bırakın da, araştırılıp ortaya konması sizin için daha mühim olan meselelere dönün. Çünkü, hiç de öyle olmadığı halde sizler, evlerinize arka tarafından girip çıkmayı iyilik zannediyorsunuz" denilmiştir.

b) Allahu Teâlâ'nın, "وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا" âyeti, onlar için darb-ı mesel olarak getirdiği bir ifâdedir. Âyetten maksat, onun zahîrî

mânâsı değildir. Bunun izahı şudur: Bilinen ve dosdoğru olan yol, bilinen şeyle bilinmeyen (zannî olan) şeye istidlâl etmektir. Fakat zannî olan bir şeyi bilinen bir şeye delil getirmek, yapılması gerekenin aksi ve hak yolun zıddıdır. Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, âlemin hür, irâdeli ve hakîm olan bir Yaratıcısının bulunduğu delillerle sâbittir. Ve yine hakîm olanın, abes ve sefeh (akılsızlık)ten uzak olan bir doğruyu yapacağı hususu da delillerle sabittir. Bunu ve ayın ışığındaki değişmenin o hakîm Allah'ın fiili olduğunu bildiğimizde, bu değişmede bir hikmet ve maslahatın bulunduğunu anlarız. Bu böyledir, çünkü bizim, hikmetten başka hiçbir şey yapmayan hakîm Allah'ı böyle bilmemiz, O'nun yaptığı her şeyde mutlaka bir hikmetin bulunduğunu gösterir. Bu, bilinen şey ile bilinmeyen şey hususunda bir istidlaldir. Fakat bizim, kendisinde hikmetin bulunduğunu bilmememiz ile, o şeyi yapanın hakîm olmadığına istidlâl etmemiz bâtıldır. Çünkü bu bilinmeyen ile, bilineni zedelemek için yapılan bir istidlâldir.

Bunu iyice anladığın zaman, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Evlerinize arkalarından girmeniz, birr (iyilik) değildir"* buyruğundan maksat şu olur: "Yani, siz ayın ışığındaki değişmelerin hikmetini bilemediğiniz zaman, Yaratıcının hikmetinden şüphe etmeye başladınız ve ne iyilikten, ne de aklın kemâlinden olan bir iş yaptınız.. İyilik bu sizin yaptığınız değil, evlerinize kapılardan girmek iyiliktir. Böylece sizler Yaratıcının bu bilinen ve yakînî olan hikmeti ile, şu bilinmeyen şey hususunda istidlâl eder ve her ne kadar ne olduğunu bilmeseniz de, bu hususta yüce bir hikmetin bulunduğuna kesinkes hükmedersiniz. Böylece "evlere arkalarından girme" fiili, doğru olan yol ve usûlden dönmekten; "evlere kapısından girmek" de, dosdoğru bir yola ve metoda sımsıkı sarılmaktan kinâye kılınmıştır. İşte bu kinâyeli ifâde hususunda, meşhur bir yoldur. Çünkü başkasını doğru yola yöneltmek isteyen kimse, ona "işi kapısından girerek yapman gerekir, yani işi usûlüne göre yapmalısın" der. Bunun aksi durumda ise, "Falanca o işe kapısından gitmedi." (Yani, üsülünce ve yolunca yapmadı) denilir. Nitekim Hak Teâlâ, فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ *"Onlar o (kitabı) arkalarına attılar"* (Âl-i İmran, 187) ve وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ *"O (kitabı) arkanıza attınız"* (Hud, 92) buyurmuştur. Kinâyelerde bu, meşhur ve alışılmış yol olduğu için, Cenâb-ı Allah, bu uslûbu burada kullanmış (zikretmiş)tir. İşte bu kelamcıların te'vilidir. Bu âyetin tefsiri doğru olmaz. Çünkü bunun birinci şekilde tefsiri, ile âyetin tertibine bozukluk ârız olur. Halbuki Allah'ın kelâmı bundan münezzehtir.

c) Bu, **Ebu Müslim**'in söylediği tefsirdir. Buna göre âyetten murat, onların **"nesî"** hususundaki bildikleri şeydir. Çünkü onlar, haccı, Allah'ın tayin ettiği vaktinden çıkarıyorlar ve böylece helâli haram, haramı helâl kılıyorlardı. Bu sebeple evlere arkalarından girmelerinden bahsedilmesi, hacc ve hacc ayları hususundaki vâciplere muhalif davranmanın bir misalidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى" âyetinin takdiri şöyledir: وَلٰكِنَّ الْبِرَّ بِرُّ مَنْ اٰمَنَ "Fakat birr (iyilik), Allah'tan korkan kimsenin biridir." Bu tıpkı "وَلٰكِنَّ الْبِرَّمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ" (Bakara, 177) âyeti gibidir. Bunun izahı daha önce geçmişti.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hamza, Kisâî, Âsım'dan rivâyetinde **Ebu Bekir, Nâfi**'den rivâyetinde **Kalûn,** kelimeyi bâ harfinin kesresi ile, "بِيُوتَ" şeklinde okumuşlardır. Çünkü onlar, bâ'nın zammesinde yâ harfine geçişi ağır görmüşlerdir. Diğer kıraat imamları da kelimeyi aslı üzere, bâ'nın zammesi ile, "بُيُوتَ" şeklinde okumuşlardır. Kurra'nın hem bu kelime, hem de "عُيُونَ" ve "جُيُوبُ" gibi benzeri kelimelerde, burada anlatılması uzun sayılacak çeşitli kıraat şekilleri vardır.

Allahu Teâlâ'nın, وَاتَّقُوا اللّٰهَ *"ve Allah'tan korkun"* buyruğuna gelince, her vacibi yapmanın ve her haramdan kaçınmanın, bu emrin muhtevasına girdiğini beyân etmiştik. Âyetin sonundaki, "لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ" ifâdesi, *"felâh bulasınız diye..."* manasındadır. **"Felâh"** arzu edilen şeye (maksada) ulaşmak ve onu elde etmek demektir. **Mu'tezile,** "Bu âyet, Allah'ın, bütün insanların felâha ermesini murat ettiğine delâlet eder. Çünkü âyette herhangi bir tahsis yoktur" demiştir. Allah en iyisini bilir.

Onuncu Hüküm:
Savaşla İlgili Hüküm

وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿١٩٠﴾

"Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın ve haddi aşmayın. Şüphesiz ki Allah haddi aşanları sevmez" (Bakara, 190).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, bir önceki âyette, Allah'ı tanıma yolunda takva ile istikâmeti emretmiş ve, وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَاْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى وَاْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا *"Evlere arkalarından girmeniz birr (iyilik) değildir. Fakat birr, ittikâ edenin (birri)dir. Öyle ise evlere kapılarından giriniz"* buyurmuş, Allah'a tâat yolunda takvayı emretmiştir. Takva, yasak olan şeyleri bırakmak, vâcip olanları yapmaktan ibarettir. O halde istikamet ilim, takva ise ameldir. Mükellefiyet de ancak bu iki şey hususunda olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak bu âyette, "takvâ"nın kısımlarının insana en zor ve en güç gelenini, -ki bu da Allah'ın düşmanlarıyla savaşmaktır- emretmiş ve, وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ *"Ve, Allah yolunda cihâd ediniz"* buyurmuştur.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetin Nüzul Sebebi**

Âyetin sebebi nüzülü hakkında iki görüş vardır:

1) **Rebî** ve **İbn Zeyd,** "Bu âyet savaş hakkında nâzil olan âyetlerin ilkidir. Bu âyet nâzil olunca, Hz. Peygamber (s.a.s) kendisiyle savaşanlarla savaşmış, kendisiyle savaşmayanlarla savaşmamış ve Allah'ın فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ *"Müşrikleri öldürün..."* (Tevbe, 5) âyeti nâzil oluncaya kadar, bu durum üzere devam etmiştir.

2) Hz. Peygamber (s.a.s), hacc maksadıyla ashâbıyla berâber yola çıkıp, **Hudeybiye**'de konaklamıştı. Burası, ağacı ve suyu bol olan bir yer idi. Müşrikler, Kâbe'yi ziyaret etmelerine manî olmuşlardı. Böylece Hz. Peygamber, ziyârette bulunamayarak bir ay orada bekledi. Daha sonra müşrikler Hz. Peygamberle, bu yıl geri dönüp ertesi yıl dönmek; müşrikler, Hz. Peygamber Kâbe'yi tavaf edip, kurbanını da kesip ve istediğini de yapıncaya kadar Mekke'yi üç günlüğüne terk etmek üzere anlaşma yaptılar. Allah'ın Resûlü de buna razı olup, onlarla bu şekilde bir anlaşma yaptı. Daha sonra, aynı yıl **Medine**'ye geri döndü ve ertesi yıl hazırlanmaya başladı. Sonra Hz. Peygamber'in ashâbı, Kureyş'in sözlerinde durmayacaklarından, onların, ashâbı **Mescid-i Haram**'dan men edip, onlarla savaşa tutuşacaklarından; ashâbın ise, hem haram ayda, hem de **Harem-i Şerif**'te müşriklerle savaşmayı istemedikleri gibi endişeler izhar ettiler. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ bu âyetleri indirdi ve ashâba, ihtiyaç hissederlerse nasıl savaşacaklarını beyan ederek, وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ *"Allah yolunda cihad ediniz"* buyurdu.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, "وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللهِ" âyetinin mânası, *"Allah'a itâat ve O'nun rızasını talep etme yolunda savaşın"* demektir. **Ebû Musa,** Hz. Peygamber (s.a.s)'den Allah yolunda savaşanın kim olduğu sorulduğunda, O'nun şöyle dediğini rivâyet etmiştir: هُوَ مَنْ قَاتَلَ لِتَكُونَ كَلِمَةُ اللهِ هِىَ الْعُلْيَا وَلَا يُقَاتِلُ رِيَاءً وَلَا سُمْعَةً *"O, Allah'ın kelimesinin en yüce ve en yüksek olması için savaşan, gösteriş ve kahraman sayılma duygusu içinde savaşmayan kimsedir"*[66]

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Müslümanlarla Savaşanlardan Maksat Kimlerdir?**

Âlimler, Allah'ın, اَلَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ *"Sizinle savaşanlar"* buyruğu ile kimlerin murat edildiği hususunda aşağıdaki görüşlere yer vererek, ihtilâf etmişlerdir:

1) Bu, **İbn Abbas**'ın görüşüdür. Buna göre bundan murat, "Sizinle, ya hacca mâni olmak veyahut da hiç sebep olmaksızın doğrudan doğruya sizinle savaşan kimselerle savaşın" şeklindedir. Bu izah, âyetin sebeb-i nüzülü hakkında **İbn Abbas**'tan naklettiğimiz rivâyete de uygundur.

2) "Savaşmaya gücü ve ehli olan kimselerle savaşın" demektir.

3) "Barış yapmak isteyenler hariç, savaşmaya kudreti bulunup ehil olan kimselerle savaşın" demektir. Nitekim Hak Teâlâ, وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا *"Eğer onlar barışa meylederlerse, sen de sulha yanaş"* (Enfâl, 61) buyurmuştur. Bil ki, birinci görüş âyetin zâhirine daha yakındır. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "اَلَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ" âyetinin zâhiri, onların savaşabilecek kimseler olmasını gerektirir. Savaşmadan önce, savaşa hazırlanan ve ona iyice hazır olmaya çalışan kimseler, ancak mecazî bir yolla "savaşan" diye vasıflandırılabilirler.

BEŞİNCİ MESELE: **Bu Âyetteki Savaş Hükmünün Mensûh Olduğu Görüşü**

Âlimlerden, "bu âyetin mensûh olduğunu" söyleyenler vardır. Çünkü bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ *"Sizinle savaşanlarla, Allah yolunda cihâd edin"* âyetinin delâletiyle, Allahu Teâlâ'nın, savaşanlarla savaşmayı vâcip kıldığını; savaşmayanlarla savaşmaktansa nehyettiğini gösterir. Daha sonra da Allahu Teâlâ, وَلَا تَعْتَدُوا *"Haddi (ölçüyü) aşmayın"* (sizinle savaşmayan kimselerle savaşmayın) buyurmuştur. Böylece bu âyetin, savaşmayanlarla savaşmayı yasakladığı ortaya çıkmış olur.

66 **Buhârî,** Cihâd, 15; **Müslim,** İmâre, 149-151 (3/1512-1513) (kısmen).

Bundan sonra da Hak Teâlâ, وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ *"Onları nerede yakalarsanız, öldürünüz"* (Bakara, 191) buyurmuştur. Böylece bu âyet, birinci âyetin savaşmayan kimselerle savaş hususunda olmasını gerektirir. Binaenaleyh, bu âyet, önceki âyetin mensûh olduğunu gösterir.

Bir kimse, şöyle diyebilir: Biz, tefsirini yaptığımız bu âyetin, bizimle savaşmayan kimselerle savaşmayı emretmeye delâlet ettiğini kabul ediyoruz. Ne var ki, bu hüküm mensûh olmamıştır.

Bu görüşte olanların, "Tefsirini yaptığımız âyet, bizimle savaşmayan kimselerle savaşmaktan men'e delâlet eder" sözlerini de kabûl etmiyoruz. Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تَعْتَدُوا *"Haddi aşmayınız"* buyruğu sizin zikrettiklerinizin dışında, başka hususlara da muhtemeldir.

Bu ihtimallerden birisi, "Harem-i Şerif'te savaşa ilkin siz başlamayın" şeklindedir.

Diğer bir ihtimal de şöyledir: "Sizinle kendileri arasında bir anlaşma bulunan kimselerden kendileriyle savaşmaktan nehyedildiğiniz kimselerle savaşmak veya tuzak kurarak, ya da bir davette bulunmaksızın ansızın saldırmak veyahut da kadın, çoluk-çocuk ve iyice yaşlanmış kimseleri öldürmek suretiyle haddi ve ölçüyü aşmayın!.." Bütün bu durumlara göre, âyet mensûh olmaz.

Buna göre şâyet, "Farzedelim ki, âyette bir nesh cereyân etmemiş.. Fakat Allahu Teâlâ'nın ilk önce savaşan kimselerle savaşmayı emredip, daha sonra işin sonunda da, ister savaşsınlar, ister savaşmasınlar, onlarla savaşma hususundaki müsadesinin sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki: İşin başında Müslümanların sayısı az idi. Bundan ötürü, onların menfaatine olan, yumuşaklık ve güzellikle muâmele etmek emredilmiştir. İslâm, güç ve kuvvet kazanıp, Müslüman cemaat çoğalıp, mu'cizeler zuhûr ettikten ve art arda mu'cizeler geldikten sonra... bütün bunlara rağmen muhataplar içinde şirke devam eden kimseler bulununca, onların Müslüman olmalarından ümit kesilmiştir. İşte bundan dolayı hiç şüphesiz Allahu Teâlâ, onlarla her halükârda savaşmayı emretmiştir.

ALTINCI MESELE

Mu'tezile, Hak Teâlâ'nın, إِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ *"Muhakkak ki Allah, haddi aşanları sevmez"* buyruğu ile istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Eğer haddi aşmak, Allah'ın iradesi ve O'nun yaratmasıyla olsaydı, bu ifâde doğru olmazdı. Bunun cevâbı, yukarda geçti. Allah en iyisini bilendir.

وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ ﴿١٩١﴾ فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩٢﴾

"Onları, yakaladığınız yerde öldürün.. Ve, onların sizi çıkarmış olduğu yerden, siz de onları çıkarın. Fitne, öldürmeden daha şiddetlidir. Onlar sizinle orada çarpışmadıkça, siz de onlarla Mescid-i Haram yanında savaşmayın. Eğer sizlerle savaşırlarsa, onları öldürün. Kâfirlerin cezası, işte böyledir. Eğer vazgeçerlerse, bilsinler ki Allahu Teâlâ çok bağışlayan ve çok merhamet edendir" (Bakara, 191-192).

Âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"الثقف" kelimesi, kişiyi yakalamak ve ona galib gelecek bir tarzda bulmak, elde etmek demektir. Akranlarını çok hızlı bir biçimde yakalayan kimse için de, "رَجُلٌ ثَقِيفٌ" denilmiş olması da bu mânadadır. Şair de şöyle demiştir:

فَأَمَّا تَثْقَفُونِي فَاقْتُلُونِي فَمَنْ أَثْقَفْ فَلَيْسَ إِلَى خُلُودِ "Eğer sizler beni köşeye sıkıştırıp yakalayabilirseniz öldürünüz; ama ben kimi yakalarsam yok mu, o ebediyen cennet yüzü göremez."

Biz deriz ki, Allahu Teâlâ'nın, "اقْتُلُوهُمْ" hitâbı, her ne kadar her mü'mini ilgilendiren bir hitap ise de, Hz. Peygamber ve onunla beraber hicret eden kimseleredir. Bu ifâdedeki zamir, "هُمْ" birinci âyette öldürülmeleri emredilen kimselere râcidir. Bunlar da, Mekkeli kâfirlerdir. Böylece Allahu Teâlâ bu kâfirlerin, **Hill, Harem** ve **şehr-i Harâm**'da bulunmalarında herhangi bir fark gözetilmeksizin, öldürülmelerini emretmiştir. Sözün hakikati ve özü, Allahu Teâlâ birinci âyette, kâfirlerin savaşmak istemeleri şartıyla cihâdı emretmiş olmasıdır.

Bu âyette ise, Allahu Teâlâ teklifi biraz daha artırarak, onlar ister savaşsınlar isterse savaşmasınlar, onlarla savaşmayı emretmiş, bu savaştan Mescid-i Haram'da savaşılmayı istisnâ etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Mukâtil'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bu âyetten önce geçen, وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ *"Sizlerle savaşanlarla, siz de Allah yolunda savaşın"* âyeti, O'nun, وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Onlarla Mescid-i Haram yanında savaşmayınız"* âyetiyle neshedilmiştir.

Sonra bu ikinci âyet de, Hak Teâlâ'nın, وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ *"Hiçbir fitne kalmayıncaya kadar, onlarla savaşın"* (Bakara, 193) âyetiyle neshedilmiştir. **Mukâtil**'in bu görüşü zayıftır. Çünkü, onun, "وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ" âyetinin bu ikinci âyetle neshedilmiş olduğunu söylemesine gelince, bunun yanlış olduğu yukarda geçmişti. Onun, "وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ" âyetinin, "وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" âyetiyle neshedilmiş olduğunu söylemesine gelince, bu nesh olmayıp, tahsis babındandır. Yine onun, "وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" âyetinin, "وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ" âyetiyle neshedildiğini söylemesi de hatadır.

Çünkü **Harem-i Şerif**'te, savaşa ilk başlayan olmak caiz değildir. Bu hüküm neshedilmeyip, tam aksine yürürlüktedir. Böylece, **Mukâtil**'in görüşünün zayıf olduğu ortaya çıkmış olur.

Bir de, hakîm olan Allah'ın, birbiri ardınca gelen ve onlardan her birinin diğerini nesheden âyetlerin aynı yerde toplanması uzak bir ihtimaldir.

Müşriklerin Mekke'den Çıkarılması Emri

Hak Teâlâ'nın, وَاَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجُوكُمْ *"Onlar sizi nereden çıkarmışlarsa, siz de onları oradan çıkarın"* âyetine gelince, bunda iki konu vardır:

Birinci Konu: Âyetteki "çıkarmak" tâbiri iki hususa muhtemeldir:

a) Müslümanlar onları zorla çıkarmakla mükellef kılınmışlardır.

b) Müslümanlar onları korkutmada çok ileri giderek ve vaziyetlerini ağırlaştırarak, onları çıkmaya adeta mecbur bırakmakla mükellef tutulmuşlardır.

İkinci Konu: "حَيْثُ" kelimesi de, iki manaya muhtemeldir:

a) "Onları, sizi çıkardıkları yerden, yani Mekke'den çıkarınız" demektir.

b) "Onları, yerlerinizden çıkarınız."

Bunu iyice anladığın zaman deriz ki, Allahu Teâlâ mü'minlere, eğer onlar şirklerine devam eder ve mü'minler de imkân ve güç bulurlarsa, o kâfirlerin Mekke'den çıkarılmalarını emretmiştir. Zaten güç bulacaklarını Allah biliyordu. Nitekim Müslümanlar daha sonra buna imkân bulmuşlardır. İşte bu sebepten dolayı, Hz. Peygamber (s.a.s), müşrik olan herkesi **Harem-i Şerif**'ten çıkarmış, daha sonra onları Medine'den de sürmüş, sonra da şöyle buyurmuştur: لَا يَجْتَمِعُ دِينَانِ فِي جَزِيرَةِ الْعَرَبِ *"Arap Yarımadasında iki din bir arada bulunamaz"*[67]

Fitne Öldürmekten Daha Ağırdır

Cenâb-ı Hakk'ın, اَلْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ *"Fitne, katilden daha şiddetlidir"* buyruğuna gelince, bunda bazı hususlar vardır:

a) Bu görüş **İbn Abbas**'tan rivâyet edilmiştir. Buna göre âyette geçen **"fitne"**den maksat, Allah'ı inkâr etmektir. Çünkü küfür, yeryüzünde zulüm ve karışıklıklara sebep olan bir fesattır. Küfürde, fitne de mevcûttur. Küfür, bir adamı öldürmekten daha büyük kabul edilmiştir. Çünkü küfür, sahibinin daimî olan bir cezâya müstehak olmasına sebep olan bir günahtır. Öldürmek ise, böyle değildir. Küfür, sahibini dinden çıkarır. Halbuki, birisini öldürmek böyle değildir. O halde küfür, öldürmekten daha büyük bir cürüm demektir.

Âyetin Nüzul Sebebi

Bu âyetin sebeb-i nüzulü hakkında şu görüşler nakledilmiştir.

1) Sahâbeden birisi, kâfirlerden birisini haram ayda öldürdü.. Bunun üzerine mü'minler, bu mü'mini bundan dolayı kınadılar. İşte bu sebeple de Cenâb-ı Hak bu âyeti indirdi. Buna göre âyetin mânâsı şöyle olur: Sizin, harâm aylarda öldürmeye yönelmiş olmayı büyük bir suç saymanız gerekmez.. Çünkü harâm aylarda, kâfirlerin küfre yönelmeleri, bu yaptığınızdan daha büyük bir suçtur.

2) **"Fitne"** kelimesinin asıl mânası, posasından ayırmak için, altını ateşe tutmak ve sokmaktır. Daha sonra bu kelime, işte bu aslî manasına teşbih edilerek, imtihân vesilesi olan her şeye isim olarak verilmiştir. Buna göre âyet-i kerimenin manası şöyledir: Kâfirlerin küfürlerine, mü'minleri korkutmaya, mü'minleri, dinlerinde sapıtmaktan kaçınmak ve canlarını korktukları ve sakındıkları musibetlerden kurtarmak için çoluk-çocuk ve

67 **Muvatta,** Câmî (Medine), 19 (2/204).

vatanlarını terk etmeye mecbur kalacak şekilde durumlarını zorlaştırmaya yönelmeleri çok şiddetli bir fitnedir; hatta ve hatta, dünya gam ve afetlerinden kurtulmayı temin eden öldürmekten daha şiddetlidir.

Filozoflardan birisi şöyle demiştir: "Bu fitne, Allahu Teâlâ'nın size müstehak kılmış olduğu öldürülmeden daha şiddetlidir.."

3) **"Fitne"**den murat, onların küfürleri sebebiyle kendilerine gerekli olan, devâmlı ve kesintisiz azâptır. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: Onları, bulduğunuz her yerde öldürünüz; bil ki, Allah'ın azâbından olmak üzere bunun ötesinde bulunan azâp, bundan daha da şiddetlidir. Bu, Allah'ın tıpkı, وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ اَنْ يُصِيبَكُمُ اللّٰهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهِ *"Biz, size Allah'ın kendi katından bir azâbı isâbet ettirmesini bekliyoruz"* (Tevbe, 52) âyetinde olduğu gibidir. Allah'ın azâbına fitne ismini vermek câizdir. Bu, sebebin müsebbebe (neticeye) ıtlâk edilmesi kabilindendir. Nitekim Hak Teâlâ önce, يَوْمَهُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ *"O gün onlar, ateşe düşürülürler"* (Zâriyat, 13) buyurmuş, bunun akabinde de, ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ *"Tadın azabınızı"* (Zariyât, 14) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ, اِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ *"Muhakkak ki mü'min erkeklerle mü'min kadınları azâba duçar kılanlar.."* (Burûc, 10) yani, "onlara azap edenler" ve, فَاِذَا اُوذِيَ فِي اللّٰهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللّٰهِ *"Ona Allah uğrunda azap edilince, insanların fitnesini, Allah'ın azâbı gibi addetmiştir"* (Ankebût, 10) yani, "insanların azâbını Allah'ın azâbı gibi..." demektir.

4) Bundan murat, "onların, sizi Mescid-i Haram'dan men etmek suretiyle, sizi fitneye düşürmek istemeleri, sizin onları **Harem-i Şerif**'te öldürmenizden daha şiddetlidir" demektir. Çünkü onlar, cin ve insanların yaratılış gayesi olan kulluk ve tâatten men etmeye çaba sarfediyorlardı.

5) Mü'minin mürtet olması, ona mü'min ve haktan yana olarak öldürülmesinden daha çetin ve zordur. Buna göre mâna, "Velev ki kendinizin aleyhine dahi olsa, onları, sizi çıkardıkları yerden çıkarınız. Çünkü siz hak üzere öldürülürseniz, bu size daha uygun ve lâyık olur; dininizden dönmenizden veya Rabbinize itaat işinde tembellik yapmanızdan size hafif gelir.

Hak Teâlâ'nın, وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتّٰى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ *"Sizlerle orada savaşmadıkları sürece, siz de onlarla Mescid-i Haram yanında savaşmayınız"* âyeti hususunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu, onlarla özellikle bu yerde, Mescid-i Haram'da savaşma hususunda söz konusu olan şartın devam ettiğini beyândır. Çünkü daha önce bu, her savaş ile haram aylardaki savaşlarda bir şart olarak mevcut idi.

İKİNCİ MESELE

Hamza ve Kisaî, "وَلَا تُقْتِلُوهُمْ - حَتّٰى يُقْتِلُوكُمْ - فَإِنْ قٰتَلُوكُمْ" şeklinde, âyette geçen bütün fiilleri elifsiz; diğer kıraat imamları ise bunların hepsini elif ile okumuşlardır. Halbuki bu fiiller, **Mushafı'l-İmâm**'da elifsiz yazılmışlardı; bunların elifsiz yazılışları, "اَلرَّحْمٰنُ" kelimesinin elifsiz yazılışı gibi, icâzdan (kısaltmak) dolayıdır. Yine, "صَالَحَ" fiiliyle, buna benzeyen **med** harleriyle **lîn** harflerinin bulunduğu kelimeler de böyledir..

Kâdî (r.a) şöyle demiştir: Meşhur olan bu iki kıraat ile amel etmek birbirine ters düşmediği sürece, bunlarla amel etmek vâcip olur. Nitekim, kendileriyle amel etmek birbirine ters olmadığı zaman, bunlarla amel edilir. Bu iki meşhur kıraatin ifâde ettikleri şeyde bir tezat yoktur. Dolayısıyla bunlarla, bir nesih söz konusu olmadığı müddetçe amel etmek gerekir.

Rivâyet olunduğuna göre **A'meş, Hamza**'ya şöyle demiştir: "Söyle bakalım, senin kıraatine göre, birisi öldürüldüğü zaman, daha sonra nasıl başkasının katili olabiliyor?" Bunun üzerine **Hamza,** "Araplar, içlerinden birisi öldürüldüğü zaman, "قُتِلْنَا" *"Biz öldürüldük"* derler. İçlerinden birisi dayak yediği zaman da, "ضُرِبْنَا" "dövüldük" derler" diye cevap vermiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hanefîler, bu âyeti, **Harem-i Şerif**'e ilticâ eden kimse hakkında delil getirmiş ve şöyle demişlerdir: "Küfür cinâyetini işlemiş olması sebebi ile bir kimseyi **Mescid-i Haram**'da öldürmek câiz olmadığına göre, küfürden (inkârdan) daha aşağıda kalan bir günah sebebiyle bir insanı **Mescid-i Haram**'da öldürmenin câiz olmaması daha evlâdır." Bu hususdaki geniş izâh (mezhepler arası farklılıkları ele alan) Hilafiyyat kitaplarında vardır.

Allahu Teâlâ'nın, فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Eğer vazgeçerlerse (bilsinler ki) Allah gafûr ve rahîmdir"* âyetine gelince, bil ki Cenâb-ı Hak, yukarıda da bahsedildiği gibi, mü'minlere savaşı vâcip kılmıştır. Vâcip kılınan bu savaşın, kâfirler vazgeçse ve tevbe etseler bile sona ermeyecek bir savaş olarak kabul edilmesi de mümkündür. Nitekim şer'î cezaların pek çoğu, kişinin tevbe etmesi ile ortadan kalkmamaktadır. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, mü'minlere savaşı vâcip kıldıktan sonra, *"eğer onlar vazgeçerlerse, (bilsinler ki) Allah gafûr ve rahîmdir"* diyerek, bu ifâde ile, kâfirlerin böyle bir savaştan vazgeçmeleri durumunda, Müslümanlar üzerinden onlara karşı savaşmanın farziyyetinin kalktığını beyân etmiştir. Bunun bir

benzeri de, قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ *"İnkâr edenlere, eğer vazgeçerlerse daha önce yaptıklarının affolunacağını söyle"* (Enfâl, 38) âyetidir.

Kâfirler Savaşı veya Şirki Terk Ederse

"فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Abbas (r.a) "Bu, "Eğer onlar savaştan vazgeçerlerse..."; **Hasan Basrî** ise, "Bu, eğer onlar şirkten vazgeçerlerse.." manasınadır" demiştir. Birinci sözün delili şudur: Savaşma hususunda Müslümanlara verilen izinden gaye, kâfirleri savaşmaktan men etmektir. Buna göre âyetteki, فَإِنِ انْتَهَوْا *"eğer vazgeçerlerse"* şartı savaşmayı bırakma manasına hamledilir. İkinci sözün delili ise şudur: "Kâfir, savaşı bırakmak suretiyle Allah'ın mağfiret ve rahmetine nâil olamaz, ancak küfrü bırakmakla buna nail olabilir."

İKİNCİ MESELE

Küfürden vazgeçmek, aslında ancak iki şeyle mümkün olur; Birisi, insanın tevbe etmesi, diğeri ise İslâm'a sarılmasıdır. Her ne kadar kelime-i şehâdet getiren kimse için, zâhire bakarak, "O küfürden vazgeçmiştir" denilse bile, bu durum ancak sadece o kimsenin kanını-canını kurtarması hususunda müessir olur. Sevaba, Allah'ın rahmet ve mağfiretine insanın müstehak olması için etkili olan şey, ancak bizim zikrettiğimiz şeydir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet, her günahkârın tevbesinin kabul edileceğine delâlet eder. "Kasten adam öldüren kimsenin tevbesi kabul edilmez" diyen kimsenin görüşü yanlıştır. Çünkü şirk (inkâr), kâtillikten daha şiddetlidir. Allahu Teâlâ kâfirin tevbesini kabul ettiğine göre, kasten adam öldürenin tevbesini haydi haydi kabul edebilir. Yine kâfir, bazen kâfirliğinin yanında katilliği de kendisinde toplamış olabilir. Âyet-i kerime her kâfirin tevbesinin kabul edilebileceğine delâlet edince, kâtil de olsa kâfirin tevbesinin kabul edileceğine de delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

Ne Zamana Kadar Savaş

وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿١٩٣﴾

"Fitne kalmayıncaya ve din (yalnız) Allah'ın dini oluncaya kadar o (kâfirlerle) savaşın. Eğer vazgeçerlerse, zâlimlerden başkasına hiçbir düşmanlık beslenmez" (Bakara, 193).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bazı âlimler bu âyetin, وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتّٰى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ *"O (kâfirlerle) Mescid-i Haram'da, onlar orada sizinle savaşmadıkça, savaşmayın"* (Bakara, 191) âyeti ile neshedilmiş olduğunu söylemişlerdir. Doğrusu, durum böyle değildir. Çünkü **Mescid-i Haram**'da kâfirlerin savaşı başlatmaları, bu haramlığı kaldırır. Bu konuda söylenecek en ileri söz şudur: "Bu sıfat umûmidir. Fakat **İmam Şafiî**'nin (Allah ondan razı olsun) mezhebi, ki bu doğru mezheptir ve "Âmm lâfızlar ister kendilerini tahsis eden ifâdeden önce gelmiş olsunlar, ister sonra gelsinler, o ifâde ile tahsîs edilirler" şeklindedir. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Burada Fitneden Maksat Nedir?**

Bu âyetteki **"fitne"**den ne kastedildiği hususunda birkaç izah vardır:

a) **Fitne,** şirk ve küfür manasındadır. Bu görüşte olanlar şöyle dediler: "Kâfirlerin fitneleri şu sebeptendir: Onlar Mekke'de Hz. Peygamber'in ashabını dövüp eziyet ediyorlardı. Bundan dolayı bazı Müslümanlar **Habeşistan**'a göç etmek zorunda kaldılar. Sonra müşrikler bu eziyetlerini, Müslümanlardan bir kısmının **Medine**'ye hicretine sebebiyet verinceye kadar sürdürdüler. Müşriklerin bu fitneyi çıkarmalarından maksatları, Müslümanların İslâm'ı terk ederek kâfir olmalarını sağlamaktı. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ bu âyeti indirdi. Buna göre âyetin manası şöyledir: "Onlara gâlib gelinceye kadar, onlarla savaşın, sakın onlar sizi dininiz hususunda fitneye düşürmesin; sakın şirke düşmeyin."

b) **Ebu Müslim** şöyle demiştir: Bu âyette **"fitne"** suç manasındadır. Çünkü Allahu Teâlâ Müslümanlara, vukû bulduğunda birçok zararlar meydana getireceğinden korkulan, başladığında mü'minler aleyhine büyük bir fitne olacak olan savaşı başlatmasınlar diye, kâfirlere karşı savaşmayı emretmiştir.

Bu durumda: Eğer; "onlarla savaşmanın onların küfrünü yok etmeyeceğini bilmenize rağmen, daha nasıl, وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ *"Hiçbir fitne kalmayıncaya kadar, onlarla savaşın"* denilebilir? Halbuki bundan, Allah'ın haberinin hak ve gerçek olmadığı gerekmez" denilirse, biz deriz ki, buna iki bakımdan cevâp verilir:

1) Bu, genel ve gâlib duruma hamledilmiştir. Çünkü onlarla savaşıldığında, genellikle meydana gelen sonuç, küfrün ve şirkin zevâl bulmasıdır. Çünkü öldürülen kimsenin küfrü ortadan kalkmış olur. Öldürülmeyen kimsenin küfrünü sürdüreceği endişesi taşınır. Ençok görülen bu olunca, bu şekilde söylenmesi de caiz olmuştur.

2) Âyet-i kerimeden maksat, "Sizden küfrü kaldırmaya bir azm ve kasıt olarak, onlarla savaşınız"dır. Çünkü, kâfirlerle savaşan kimsenin maksadının bu olması gerekir. İşte bu sebeple, kâfirle savaş halinde olan kimsenin, savaşsız olarak onu küfründen vazgeçirebileceği düşüncesi ağır basınca, bu kimsenin onu öldürmekten vazgeçmesi vâcip olur.

Hak Teâlâ'nın, وَيَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِ *"Ve, din Allah'ın oluncaya kadar..."* buyruğuna gelince bu, "fitnenin şirke hamledildiğine delâlet eder." Çünkü şirk ile dinin tamamının Allah'a mahsus olması arasında, üçüncü bir hal yoktur. Buna göre bundan maksat, Allahu Teâlâ'dan başka kendisine tapınılan ve itaat edilenler değil, sadece Allahu Teâlâ'nın ma'bûd ve yegâne itaat edilen varlık sayılmasıdır. Buna göre âyetin takdiri şöyle olur: Allahu Teâlâ şöyle demiştir: "Küfür yok olup, İslâm kökleşinceye, ebedi cezâya götüren şeyler zâil olup, sevâba ulaştıracak şeyler var oluncaya kadar onlarla savaşın..." Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, تُقَاتِلُونَهُمْ اَوْ يُسْلِمُونَ *"Onlar Müslüman oluncaya kadar siz onlarla savaşmaya çağırılacaksınız"* (Fetih, 16) âyetidir. Bunda, Cenâb-ı Allah'ın savaşı ancak bu maksattan dolayı emretmiş olduğunun izahı ve açıklaması bulunmaktadır.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَاِنِ انْتَهَوْا *"Eğer vazgeçerlerse.."* âyetinden murat, "Onlar, kendileriyle savaşılmasının vücûbunu gerektiren işten vazgeçerlerse..." demektir. Ki bu iş de, onların küfürleri ve Müslümanlarla savaşmalarıdır. İşte

bu vazgeçme hâlinde onlarla savaşmak caiz olmaz. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, قُلْ لِّلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ *"Kâfir olanlara söyle ki, eğer vazgeçerlerse daha önce işlemiş oldukları günahları bağışlanır"* (Enfâl, 38) âyeti gibidir.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ *"Ancak zalim olanlara düşmanlık yapılır"* âyetinde iki izâh şekli vardır:

1) Eğer, onlar vazgeçerlerse, onlara düşmanlık yapılmaz. Yani, onlardan ancak, küfürden vazgeçmeyenlerle savaşılır; çünkü küfürlerindeki ısrarları sebebiyle Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ *"Muhakkak ki şirk, büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) âyetinde de buyurduğu gibi, kendilerine zulmetmiş olan kimselerdir. Buna göre eğer, "aslında hak ve yerinde olduğu halde, bu savaşa niçin düşmanlık denilmiştir?" denilirse, biz deriz ki, çünkü bu savaş kâfirlerin düşmanlığının cezası olan savaştır. Bundan dolayı bu cezaya, düşmanlık isminin verilmesi doğru olmuştur. Nitekim aynı şekilde olmak üzere Cenâb-ı Allah, وَجَزٰؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا *"Bir kötülüğün cezası, benzeri bir kötülüktür "* (Şûra, 40); فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَااعْتَدٰى عَلَيْكُمْ *"Kim size karşı haddi aşarsa siz de ona karşı, onun size haddi aştığı kadar, haddi aşın"* (Bakara, 194); وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللّٰهُ *"Tuzak kurdular, Allah da tuzak kurdu (yani tuzaklarını boşa çıkardı)"* (Âl-i İmran, 54) ve, فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللّٰهُ مِنْهُمْ *"Onlar mü'minlerle alay ettiler; Allah da onlarla alay etti (yani alaylarının cezasını verdi)"(Tevbe,* 79) buyurmuştur.

2) "Eğer, onlar şirklerinden ve savaşmaktan vazgeçtikten sonra siz onlara saldırırsanız, sizler zalim olursunuz.. Böylece de biz azîmuşsân size karşı haddi aşan kimseleri, size musallat kılarız" demektir.

Haram (Kutsal) Ayların Hürmeti

اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴿١٩٤﴾

"Haram ay, haram aya bedeldir. Haramlar karşılıklıdır. Onlar için kim size karşı haddi aşar (saldırırsa), siz de onun size karşı haddi aştığı kadar ona karşılık verin. Allah'tan ittikâ edin (korkun) ve bilin ki Allah hiç şüphesiz müttakilerle beraberdir" (Bakara, 194)

Bil ki Allahu Teâlâ savaşı mubah kılıp, bu da Müslümanlarca hoş karşılanan bir şey olmayınca, bu âyette de bu vehmi gideren hususu zikredip, "اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ" buyurdu. Âyetin tefsiri ile ilgili bazı vecihler vardır:

İbn Abbas, Mücahid ve **Dahhâk**'tan rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s), **Hudeybiye** senesinde umre yapmak için Medine'den hareket etti. Bu hâdise, hicretin altıncı senesinin zilkâde ayında vukû buldu. Hz. Peygamber (s.a.s)'i, Mekkeli müşrikler umre yapmaktan alıkoydular ve daha sonra onunla, şimdilik geri dönüp bu umreyi gelecek yıl yapması ve umre yapması için Mekke'yi üç gün boşaltmak üzere anlaştılar. Bunun üzerine Allah'ın Resûlü ertesi sene hicretin yedinci yılı zilkâde ayında tekrar gelip, Mekke'ye girdi ve umresini yaptı. İşte Allahu Teâlâ bunun üzerine bu âyeti indirdi. Buna göre âyet, "Sen haram ayda Harem-i Şerife girdin. Mekkeliler geçen sene bu ayda sana manî olmuşlardı. Bu ay, geçen seneki o aya denktir" manasındadır.

b) **Hasan el-Basrî**'den rivâyet edildiğine göre, kâfirler, Allahu Teâlâ'nın Hz. Peygamber (s.a.s)'i haram aylarda savaşmaktan nehyettiğini duymuşlardı. Bundan dolayı, Hz. Peygamber'in kendileri ile bu aylarda savaşamayacağını zannederek, onunla savaşmak istediler. İşte bu husus,

يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Sana haram aylarda savaşmanın (hükmünü) sorarlar. De ki: Onlarda savaşmak büyük (günahtır)." Fakat Allah yolundan alıkoymak, Allah'ı inkâr etmek ve Mescid-i Haram'dan men etmek... (daha büyük günahtır)"* (Bakara, 217) âyetinde bahsettiği hususdur. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah, bu hadisedeki hükmünü açıklamak üzere bu âyeti indirerek, *"Haram ay, haram aya bedeldir"* buyurdu. Yani, "Müşriklerden kim sizin kanınızı haram aylarda helâl sayarsa, siz de o aylarda onun kanını helâl sayın" demektir.

c) Kelâmcılardan bir grubun ileri sürdüğü şu izahtır: "Haram aylarda Allah sizi, kendisini inkârdan men etmezken, nasıl olur da bizi sizinle savaşmaktan men eder. Binaenaleyh bizim haram ayları ihlâl etmemiz, sizin ihlâl edişinize denktir."

Bu üç görüşün hülâsası şudur: Haram aylar müşrikleri inkârdan ve kötü fiillerden alıkoymazken, nasıl olur da bu hususu kendilerinin şer ve fesatlarından ötürü onlarla savaşılmasına mâni bir sebep kabul ederler?

Hak Teâlâ'nın, "وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ" *"haramlar karşılıklıdır"* âyetindeki, "حُرُمَاتُ", "hürmet" kelimesinin cem'îdir. **"Hürmet"**, kendisine karşı saygısızlık

edilmesi ve haddin aşılması yasaklanan şeydir. Âyetteki **"kısâs"** kelimesi ise eşitlik, denklik demektir. Bunu bildiğin zaman, bu âyet hakkında yukarıdaki izahlar geri gelir.

Birinci izaha göre, buradaki haramlardan murat, haram aylar, haram belde **(Harem-i Şerif)** ve ihramın haramlarıdır. Buna göre, "اَلْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ" âyetinin manası, "Onlar hicretin altıncı yılında bu haramlara saygısızlık ettiklerinde siz durdunuz" ve umrenizi kendi bildiğinize göre hicretin yedinci senesinde kaza ettiniz" şeklinde olur.

İkinci izaha göre bundan murat, "eğer onlar sizinle savaşmaya yeltenirlerse, siz de onlarla savaşın" şeklindedir.

Zeccâc şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ bu âyetle, Müslümanlara bu haramlara ilk olarak (müşriklerden önce) saygısızlık yapmamaları gerektiğini, ancak onların yaptıklarına karşılık (kısas) olarak yapabileceklerini bildirmiştir. Bu görüş, bu âyetten önce gelen, وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتّٰى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ *"O (müşrikler) sizinle Mescid-i Haram'da savaşmadıkça, onlarla orada savaşmayın"* âyetiyle, bu ifâdeden sonra gelen, فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ *"Size karşı kim haddi aşarsa, siz de ona karşı, onun size karşı haddi aştığı kadar karşılık verin"* ifâdesine daha uygun düşmektedir."

Üçüncü görüşe göre ise, Allahu Teâlâ'nın, "وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ" ifâdesinin manası, "Bu iki aydan her birinin haramlığı diğerinin haramlığı gibidir. O halde bu ikisinin hürmeti denktir" şeklindedir.

Kısâs, misil, denk manasınadır. Buna göre, "Haram ayların haramlığı sizi, inkâr, fitne ve savaştan men etmezken, biz Müslümanları savaştan nasıl men eder?" demektir.

Allahu Teâlâ'nın, فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ *"Kim size karşı haddi aşarsa, siz de onun size karşı haddi aştığı kadar ona karşı haddi aşın"* buyruğundan maksat, haddi aşmaya mukabil (karşılık) olacak cezayı emirdir. Buna göre âyetin takdiri: "Size karşı haddi aşanlara karşılık veriniz" şeklindedir. "Karşılık vermenin" de, "haddi aşma" diye ifâde edilmesinin sebebi daha önce izah edilmişti.

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَاتَّقُوا اللّٰهَ *"Allah'tan ittikâ ediniz"* buyurmuştur. Takva ve ittikanın manası da daha önce geçmişti. Bunun peşinden de, "وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ" yani, *"Allah'ın maddi ve manevi yardımı, muhafazası ve ilmi ile muttakilerin yanında olduğunu biliniz"* buyurmuştur. İşte

bu tâbir Hak Teâlâ'nın, bir mekânda yer alan cisim olmadığını gösteren en güçlü delillerdendir. Çünkü eğer Allah cisim olsaydı, o zaman belirli bir yerde olurdu. Bu durumda da, ya müttakilerden bir teki ile beraber olabilir, diğerleri ile olamazdı; veyahut da mü'minlerin her birinin bir parçası olmuş olurdu ki, Allahu Teâlâ böyle olmaktan son derece münezzehtir.

Harb ile Mal Harcamanın Münasebeti

وَأَنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ ۚ وَأَحْسِنُوا ۚ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿١٩٥﴾

"Allah yolunda mallarınızı harcayın, kendinizi tehlikeye atmayın ve iyilik yapın. Allah, şüphesiz iyilik yapanları (muhsinleri) sever" (Bakara, 195).

Bil ki bu âyetin, kendisinden önceki âyetle iki bakımdan irtibatı vardır:

a) Allahu Teâlâ savaşmayı emredince ve savaşla meşgul olmak da mala ihtiyaç duyulan âlet ve edevâtla mümkün olunca ve zenginler çoğu kez savaştan âciz, savaşabilecek cesur kimseler de çoğu kez yoksul olunca; Hak Teâlâ zenginlere, savaşabilecek kimselere infakta bulunmalarını emretmiştir.

b) Rivâyet olunduğuna göre, Allahu Teâlâ'nın, *"Haram ay, haram aya bedeldir, haramlar karşılıklıdır"* âyeti nâzil olunca, hazır olanlardan biri:

"Ya Resûlallah, Allah'a yemin ederim ki bizim azığımız yok. Hiçbir zengin de bize yardım etmiyor" dedi.

Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), Müslümanlara, "Allah yolunda infâk etmelerini, tasaddukta bulunmalarını ve Allah yolunda taşınan yarım bir hurma ile de olsa sadakadan el çekmemelerini" emretti. Müteakiben Müslümanlar herşeylerini verdiler. İşte bu âyet de, Hz. Peygamber (s.a.s)'e muvafakat ederek nâzil oldu.

Bil ki infâk, malı iyilik yollarına ve faydalı şeylere verip harcamaktır. İşte bu sebepten ötürü, malını boş şeylerde zâyî eden kimseler için, "O, malını infâk etti" denilmez. İnfâk, "Allah yolunda" diye kayıtlanınca, bundan murat, "Allah'ın dini için infâk" olur. Çünkü sebil, yol demektir. Allah'ın yolu da, O'nun dinidir. Buna göre Allah'ın dini hususunda emrettiği

her türlü infâk, bu âyetin muhtevasına girer. İster bu hacc veya umre yapmak için olan harcama olsun, ister bizzat cihâda katılmak suretiyle olsun; ister başkasının savaş giderlerini karşılamak suretiyle olsun; ister sıla-i rahim (akrabalara yardım) ve sadakalarla olsun veya kişinin âilesine ve çocuklarına harcamaları suretiyle olsun; ister zekât ve keffâret olarak verdiği şeyler olsun, isterse yol ve benzeri şeylerin yapılması için verdiği sadakalar olsun, fark etmez. Ancak bu âyetten önce cihat zikredilmiş olduğu için, bunda murat edilen en uygun mana, bu infâkın cihât hususundaki harcamalara hamledilmesidir.

Daha doğrusu, Cenâb-ı Hak şu iki sebepten ötürü, *"Allah yolunda infak ediniz"* buyurmuştur.

1) Bu, sanki infâkın vâcip oluşunun sebebine dikkat çekmektedir. Çünkü mal, aslında Allah'ın malıdır. Dolayısıyla onun Allah yolunda infak edilmesi vâciptir. Bir de mü'min kimse Allah'ın adını duyunca, heyecanlanır ve şevke gelir. Dolayısıyla malını Allah yolunda infâk etmesi kolaylaşır.

2) Bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in **Hudeybiye senesi** umresini kazâ etmek üzere **Mekke**'ye gittiğinde nâzil olmuştur. Şâyet müşrikler Müslümanlara engel olmaya kalksalardı, bu umre mutlaka savaşa sebep olacaktı. Bu itibarla, bu umre, hem umre hem de cihat olmuştur. Böylece bunda, iki mana birleşmiştir. Durum böyle olunca, Cenâb-ı Hak, "Cihat ve umre yolunda infak edin" demedi de, "Allah yolunda infâk edin" buyurdu.

Allah Yolunda Harcamamakla Tehlikenin Münasebeti

Allahu Teâlâ'nın, وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ *"Kendinizi elinizle tehlikeye atmayın"* âyeti ile ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Ubeyde ve **Zeccâc,** âyetteki **"tehlüke"** lâfzının helâk manasına geldiğini söylemişlerdir. Bu fiil, "هَلَكَ، يَهْلِكُ، هَلَاكًا وَهُلْكًا، وَتَهْلُكَةً" şeklindedir. **Hârzencî,** "Arapçada, ayın harfinin ötüreli okunuşu ile, bu kelimeden başka, "تَفْعُلَةٌ" vezninde gelen bir mastar bilmiyorum" demiştir. **Ebu Ali** ise **Sibeveyh**'in, "اَلتَّنْصُرَةُ" ve "اَلتَّسْتُرَةُ" şeklinde mastarlar naklettiğini, bu kalıbın mastar değil, isim olduğunu söylemiş ve "Bu kalıbın sıfat olarak geldiğini bilmiyoruz" demiştir. **Keşşâf sahibi** ise şöyle demiştir: "Bu kelimenin aslının, "tecribe" ve "tebsire" gibi bu şekilde mastar olduğunu söylemek

câizdir. Buna göre kesreye karşılık zamme getirilmiştir, "جِوَارْ" kelimesinin, "جَوَارْ" olması gibi."

Arapçada Kur'an'ın Şahitliği Şevahitten Önce Gelir

Ben de diyorum ki: "Bu gibi yerlerde, nahivcilerin böyle zorlamalara girmelerine şaşıyorum" Çünkü nahivciler, kendi kastettikleri manaya delil olan ne olduğu belirsiz bir şiir buldukları zaman, buna seviniyor ve onu çok güçlü bir delil kabul ediyorlar. Binaenaleyh, fesahate ister uygun olduğuna, ister olmadığına delil getirilmiş olsun, bir kelimenin Allah'ın kelâmında geçmesini bu kelimenin sıhhat ve doğruluğuna delil getirmek daha evlâdır.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, "بِأَيْدِيكُمْ" ifâdesindeki, **"bâ"** harfinin ya fazlalık, ya da noksanlığı gerektirdiğinde ittifak etmişlerdir. Buna göre bir grup âlim, **"bâ"** harfinin zâide olduğunu ve âyetin takdirinin "Ellerinizi tehlikeye atmayınız" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu tıpkı bir kimsenin, "جَذَبْتُ الثَّوْبَ" (Elbiseyi çektim) ve "اَخَذْتُ الْقَلَمَ" (Kalemi aldım) veya "جَذَبْتُ بِالثَّوْبِ" ve "اَخَذْتُ بِالْقَلَمِ" demesi gibi olup her ikisi de aynıdır. Bu iki kullanış şekil de meşhur iki şekildir, veyâ âyetteki, "بِأَيْدِيكُمْ"den maksat, kişilerin bizzat kendileridir. Bu, بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ *"Ellerinin, yani senin kendinin yapmış olduğu şey sebebiyle..."* (Hacc, 10) ve فَبِمَا كَسَبَتْ اَيْدِيكُمْ *"ellerinizin (yani sizlerin) kazanmış olduğu şeyler yüzünden.."* (Şûra, 30) âyetlerinde olduğu gibidir. Buna göre âyetin takdiri, "Kendinizi tehlikeye atmayın" şeklinde olur.

Diğerleri ise, bu âyette bir hazfın bulunduğunu söylemişler ve takdirinin, "Kendinizi ellerinizle tehlikeye atmayın" şeklinde olduğunu belirtmişlerdir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kendini Tehlikeye Atmak Ne Demektir?**

"Kendinizi tehlikeye atmayın" âyetinin tefsiri hususunda müfessirler ihtilâf etmişlerdir.

A) Bazıları, bunun bizzat infak etme ile ilgili olduğunu;

B) Bazıları da, başka bir şeyle ilgili olduğunu söylemişlerdir.

Birinciler bu hususta bazı görüşler zikretmişlerdir:

a) Müslümanlar savaş mühimmatı hususunda mallarını harcamamak suretiyle kendilerini tehlikeye atmasınlar. Çünkü o zaman düşman onlara galebe çalar ve onları helâk eder. Buna göre sanki şöyle denilmektedir:

"Eğer sen dine yönelen bir adam isen, malını Allah yolunda ve O'nun rızasını kazanmak için harca. Yok eğer dünyaya yönelen bir insan isen, yine malını kendinden ölüm ve zararı defetmek için harca."

b) Allahu Teâlâ infâkı emredince, insanın bütün malını infâk etmesini de nehyetmiştir. Çünkü bütün malı infâk etmek, yenecek, içecek ve giyilecek şeylere aşırı ihtiyaç duyulduğunda tehlikeye düşmeye sebebiyet verir. Buna göre bundan murat, Allahu Teâlâ'nın, وَالَّذِينَ اِذَا اَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذٰلِكَ قَوَامًا *"Onlar, infâk ettikleri zaman, ne israf eder ne de tamamen kısarlar, (infakları) ikisi arası ortalama olur"* (Furkân, 67) ve, وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ *"Ne (cimrilik edip) elini boynuna as, ne de alabildiğine aç.."* (İsrâ, 29) âyetlerinde de zikrettiği hususdur.

Hak Teâlâ'nın, "وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ" âyetinin, harcamanın dışındaki şeylerle ilgili olduğunu söyleyenler ise bu hususta şu görüşleri belirtmişlerdir:

a) Cihattan geri durup, böylece canlarını, cehennem ateşi olan helâke maruz bırakmalarıdır. Bu sebeple Hak Teâlâ bununla, cihâda sımsıkı sarılmaya teşvik etmiştir. Bu, Allah'ın tıpkı, لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ *"Helâk olan, delil üzere helâk olsun"* (Enfal, 42) âyetinde ifâde edildiği gibidir.

b) Hak Teâlâ'nın, "وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ" âyetinden maksat, "Bir netice elde edemeyeceğiniz bir biçimde, gözü kapalı harbe girmeyiniz; böyle bir harpte sadece kendi canınıza kıymış olursunuz; bu ise helâl değildir. Size vâcip olan şey ise ancak, öldürülmekten korksanız bile, düşmanı yeneceğinize aklınız kestiği zaman bu işe atılmanızdır. Galip gelme ümidi bulunmayıp, aksine öldürülme ihtimalinin daha fazla olduğu zaman ise, cihâda girişmek söz konusu olamaz" demektir. Bu izah, **Berâ İbn Azib**'den nakledilmiştir. **Ebu Hureyre** (r.a)'den, bu âyet hususunda şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bu âyetle kastedilen kimse, iki düşman safı arasında tek başına kalan kimsedir."

Bir kısım âlimler ise, bu izahı kabul etmeyerek, bu şekilde öldürülmenin haram olmadığını söylemişler ve buna şu hususları delil getirmişlerdir:

1) Rivâyet edildiğine göre muhacirlerden birisi, düşman saflarına hücum etmişti. Bunun üzerine insanlar onun arkasından, "Kendi kendini tehlikeye attı!" diye gürültü kopardılar. Bunun üzerine **Ebû Eyyûb el-Ensarî:** "Biz bu âyetten haberdarız; bu âyet sadece bizim hakkımızda nazil olmuştur. Biz Allah'ın Resûlü'yle beraber bulunduk; ona yardım ettik ve onunla

birlikte savaş meydanlarında bulunduk.. İslâm kuvvet bulup, taraftarları çoğalınca, biz ailelerimize ve mallarımızın yanına döndük ve kendi rahatımıza koyulduk.." Böylece esas tehlike, kişinin çoluk çocuğu ve malı yanında bulunarak, cihadı terk etmesi ile meydana gelmiş olur.

2) **İmâm Şafiî** (r.a)'nin rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s), cennetten bahsetti. Bunun üzerine ensardan birisi ona, "Bana bildirir misin ya Resûlallah, eğer ben sabrederek ve sevâbını da Allah'tan umarak öldürülürsem?.." der. Bunun üzerine Hz. Peygamber: *"Sana cennet vardır"* dedi. Bunun üzerine adam düşman birliklerinin içine daldı. Böylece düşmanlar bu kimseyi, Allah'ın Resûlü'nün gözü önünde öldürdüler. Yine Hz. Peygamber (s.a.s) cennetten bahsederken, ensardan birisi, üzerinde bulunan zırhını yere atar, daha sonra da düşmanın safları arasına dalar.. Bunun üzerine düşmanları onu öldürürler.

3) Rivâyet edildiğine göre ensârdan birisi, **Muâviyeoğullarından** ayrılmıştı. Derken öldürülen arkadaşlarının üzerinde bir kuşun dolaştığını gördü.. Hemen kendisiyle birlikte bulunan bazı kimselere, "Düşmanın üzerine atılacağım.. Onlar beni öldürecekler, ama ben de arkadaşlarımın öldürüldüğü şu harp meydanından geri kalmayacağım" dedi, dediğini de yaptı.. Bunun üzerine geride kalanlar bunu Hz. Peygamber (s.a.s)'e anlatınca, o da o kimse hakkında güzel şeyler söyledi..

4) Rivâyet edildiğine göre, bir topluluk bir kaleyi kuşatır.. Adamlardan birisi de öldürülünceye kadar savaşır.. Bunun üzerine o kimse hakkında" kendi kendini tehlikeye attı!.." dediler. Bu söz **Hz. Ömer'e** ulaşınca o, "onlar yalan söylediler. Allahu Teâlâ, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِى نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ *"İnsanlardan bir kısmı, Allah'ın hoşnutluğunu talep ederek, kendi nefislerini (Allah uğruna) satarlar"* (Bakara, 207) buyurmamış mıdır?" dedi.

Hak Teâlâ'nın, "وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ" âyeti hakkında öteki izahı benimseyen kimse, son olarak sayılan bu dört vecihe karşı şöyle diyebilir: Bize göre, kişinin kendisini düşman içine atmasını, onları mağlûp etmeyi tahmin edip ummayacağı durumda haram sayarız. Ama, galibiyetin söz konusu olması halinde, bunu biz de caiz görürüz. O halde siz, bu mânanın, nakledilen bu vak'alarda bulunduğunu neye dayanarak söylediniz?..

C) Âyetin mânasının, Hak Teâlâ'nın, اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ *"Haram ay, haram aya mukabildir. Hürmetlerde kısas cârîdir."* (Bakara, 194) âyetiyle irtibatlı olmasıdır. Yani, "Eğer onlar haram aylarda

sizinle savaşırlarsa, siz de onlarla savaşın.. Çünkü hürmetlerde kısas câridir. Onlar size saldırmayı uygun gördüler. Ayların haram oluşu sizi, sizinle savaşan kimselere teslim olmaya sevketmesin. Çünkü böylece sizler savaşı terk etmek sebebiyle yok olursunuz ve bununla kendinizi tehlikeye sürüklemiş olursunuz" demektir.

D) Âyetin mânası şöyledir: Allah yolunda infak ediniz. "Biz fakirlikten korkuyoruz, eğer infâk edersek, mahvoluruz, yanımızda hiçbir şey kalmaz", demeyiniz. Böylece muhataplar, infak etmek sebebiyle kendilerinin helâk olacağını zannetmekten nehyolunmuşlardır. Bu kendini böyle kabul ediş ve (tehlikeye) atmaktan maksat, işte bu şekilde hüküm vermektir. Nitekim bir kimse, bir kimse hakkında böyle bir hüküm verdiğinde, جَعَلَ فُلَانٌ فُلَانًا هَالِكًا وَأَلْقَاهُ فِي الْهَلَاكِ *"Falanca falancayı helâk olucu kıldı ve onu helâkın içine attı"* denilir.

E) Bu âyetin mânâsı, "Kendisine hiçbir amelin faydası olmayacağını gördüğü ve hissettiği bir günahı işleyen adam"dır. Kişinin kendisini tehlikeye atması işte budur. Netice olarak bunun mânâsı, kişinin Allah'ın rahmetinden ümidini kesmesini yasaklamaktır. Çünkü Allah'ın rahmetinden ümit kesmek, insanı kulluğu terk edip, günahta ısrarlı olmaya sürükler...

F) Âyetten muradın, "Allah yolunda infâk edin. Bu infâkınızı tehlikeye atmayın ve boşa çıkarmayın" şeklinde olması da muhtemeldir. Bu, infakınızdan sonra ya başa kakarak veya riya ve gösteriş olsun diye anlatarak, infakınızın sevâbını boşa çıkaracak bir iş yapmanızla olur. Bunun bir benzeri de, وَلَا تُبْطِلُوا اَعْمَالَكُمْ *"Amellerinizi boşa çıkarmayın"* (Muhammed, 33) âyetidir.

Allahu Teâlâ'nın, وَاَحْسِنُوا اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ *"Ve iyilik yapın, şüphesiz Allah iyilik yapanları sever"* âyeti ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler **"muhsin"** kelimesinin hangi kökten iştikâk ettiğinde ihtilâf etmişlerdir. Bu hususta iki izah vardır:

a) "Muhsin" kelimesi, "hüsün" mastarından müştaktır. Bu kelime ihsanda bulunmanın (iyilik yapmanın) bizatihi güzel olması cihetinden, güzel bir fayda ile başkasına yararlı olan kişiler hakkında çokça kullanılmıştır. Bu takdire göre, vurmak ve öldürmek güzel olduğu zaman, bunları yapan "muhsin" olmuş olur.

b) **"Muhsin"** kelimesi, "ihsan" mastarından türemiştir. Buna göre, güzel olan şeyi yapan kimse, ancak fiili hem güzel, hem de ihsan (iyilik) dolu olduğu zaman "muhsin" diye isimlendirilir. Buna göre, kelimenin iştikâkı, iki mananın toplamından meydana gelir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, وَاَحْسِنُوا *"iyilik edin"* sözünde iki vecih vardır:

1) **Esamm** şöyle demiştir. "Allah'ın farzları hususunda ihsanda bulunun."

2) Kendisine nafaka ve yardım boynunuzun borcu olan kimselere, infâkta ihsân ediniz. Bundan murat, yapılacak infâkın orta halli olmasıdır. Binaenaleyh infâkta ne israf edin, ne de kısın. Daha önceki âyetle irtibatı sağladığı için, bu görüş doğruya daha yakındır. Âyeti, bu vecihlerin hepsine birden hamletmek de mümkündür.

Hak Teâlâ'nın, "اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ" ifâdesi açıktır. Bunun izahı defalarca geçmiştir.

وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ فَاِنْ اُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ۚ وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْىُ مَحِلَّهُ

"Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın. Fakat (bunlardan) alıkonursanız, kolayınıza gelen bir kurban (gönderin) ve bu kurban yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin" (Bakara, 196).

***BİRİNCİ MESELE:* Haccın Mahiyeti**

Bu âyetle ilgili bazı meseleler var:

Arapçada "hacc", kastetmek manasındadır. Bir kimse, bir şeye defalarca niyetlenip, ona sürekli gidip geldiği zaman, "حَجَّ فُلَانُ الشَّىْءَ" denilir.

"Hâ" harfinin kesresiyle olan, "اَلْحِجَّةُ" lâfzı, **"sene"** manasına gelir. İnsanlar her sene haccettikleri için, sene manasında, "حِجَّةٌ" denilmiştir.

Şeriatta "hacc", hususî birtakım fiillerin ismidir. Bu fiillerin bir kısmı **"rükün"**, bir kısmı "vâcip", bir kısmı da "sünnet"tir. **"Rükün,** yapılmadıkça ihramdan çıkılması mümkün olmayan şeylerdir.

Vacipler de, yapılmadığı zaman kurban kesmeyi gerektiren fiillerdir.

Sünnetleri ise, terkinden ötürü kurban kesme cezası gerekmeyen fiillerdir.

Haccın rükünleri, bize göre beştir: İhram, Arafat'ta vakfe yapmak, Kâbe'yi tavaf, Safâ ile Merve arasında sa'y etmek ve başı tıraş etmek veya kısaltmak.

Başı tıraş etmek ve kısaltma hususunda iki görüş vardır: Bu görüşlerin en doğrusu, bunun yapılmadıkça ihramdan çıkmak helâl olmayan bir rükün oluşudur.

Haccın vâciplerine gelince, bunlar, Mîkat'ta ihrama girmek, bir görüşe göre Arafat'ta güneş batıncaya kadar durmak, yine bir görüşe göre Kurban bayramı gecesi **Müzdelife**'de gecelemek, Cemretü'l-Akabe taşlarını atmak; bir görüşe göre Kurban bayramı gecelerinde Mina'da gecelemek ve bu günlerde şeytan taşlamak.

Bunların dışında kalan haccın diğer fiilleri sünnettir.

Umrenin rükünleri ise dörttür: İhram, Kâbe'yi tavaf, sa'y ve başı traş etmek.

Başı tıraş etmede iki görüş vardır: Umre yapan sa'yini tamamlayınca, eğer kurbanı varsa onu keser ve sonra saçını ya tıraş eder veya kısaltır. İhramdan çıkmak kurban kesmeye dayanmaz.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, أَتِمُّوا *"tamamlayınız"* emri tamamlama hususunda bir emirdir. Bu emir mutlak bir emir midir, yoksa hacc ve umreye girmiş olmaya bağlı bir emir midir? Bizim âlimlerimiz, bunun mutlak bir emir olduğu görüşündedirler. Buna göre âyetin manası, "Hacc ve umreyi, kâmil ve tam sıfatıyla yapınız" şeklindedir.

Bu hususta ikinci görüş, **Ebu Hanife** (r.a)'nin görüşüdür. Ona göre bu, hacc ve umreye başlamış olma şartına bağlı bir emirdir. Buna göre âyetin manası "Kim hacc ve umreye başlarsa, onları tamamlasın" şeklindedir. **Hanefîler** şöyle demişlerdir: "Bir şeye başlamanın vâcip olmaması mümkündür. Fakat o ibâdete başladıktan sonra, onu tamamlamak vâcip olur." Bu ihtilafın neticesi şudur: Umre bizim mezhebimize göre vâciptir. **Ebu Hanife'ye** (Allah ona rahmet etsin) göre ise vâcip değildir.

Umrenin Farz Olup Olmadığı

Bizim mezhebimizin birçok delili vardır:

Birinci Delil: "وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ" âyetidir. Bu âyet ile istidlâl ediliş şekli şudur: Tamamlama ile, bir fiilin tam ve kâmil manada yapılması murat

edilir. Bununla, "Bu fiile başladığınız zaman, onu tamamlayın" mânâsı da murat edilebilir. Bu ihtimal sâbit olunca, bu ifâdenin manasının bu olması gerekir. Bu ihtimalin açıklamasına gelince, buna, وَاِذِ ابْتَلٰى اِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ *"Hani Rabbi, İbrahim'i kelimelerle imtihan etmişti de o onları tamamlamıştı"* yani "o, kelimelerin ifâde ettiği fiilleri tam ve kâmil manada yapmıştı" (Bakara, 124) ve "ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ" yani *"orucu geceye kadar tastamam yapınız"* (Bakara, 187) âyetleri delâlet etmektedir. Lâfzın bu manaya hamledilmesi, "Bundan murat, 'oruca başlayınız, sonra da onu geceye kadar tamamlayınız' manasıdır" diyen kimsenin sözünden daha uygundur. Çünkü bu son takdire göre, mahzûf bir cümleye ihtiyaç duyulur. Bizim tercih ettiğimiz takdire göre ise, buna ihtiyaç duyulmaz. Böylece Allahu Teâlâ'nın "Haccı tamamlayın..." emrinden muradın, "onu mükemmel ve eksiksiz bir şekilde yapınız" manasının olduğu sabit olur. Öyle ise, lâfzı bu manaya hamletmek gerekir. Bu konuda söylenebilecek en uzak ihtimal, bu ifâdeden muradın, "Siz oruca başladığınız zaman, onu tamamlayınız" manası olmasıdır.

Fakat âyeti birinci manaya hamletmek daha uygundur. Buna, birkaç şey delâlet eder:

a) Âyetin ikinci manaya hamledilmesi, bu emrin bir şarta bağlı sayılmasını gerektirir. Buna göre âyetin takdiri şöyle olur: وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ اَنْ شَرَعْتُمْ فِيهِمَا "Eğer siz hacc ve umreye başlarsanız, onları tamamlayınız." Bizim benimsediğimiz birinci izaha göre ise, bu şartın takdir edilmesine gerek kalmaz. Bundan dolayı birinci izah evlâdır.

b) Müfessirler bu âyetin hacc hakkında nâzil olan ilk âyet olduğunu söylemişlerdir. Binaenaleyh bu âyeti, haccı vâcip kılma manasında anlamak, hacca başlamış olmak şartı ile onu tamamlama manasına hamletmekten daha evlâdır.

c) Bazıları bu âyeti, وَاَقِيمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ "Haccı ve umreyi Allah için ikâme ediniz" şeklinde okumuşlardır. Bu, her ne kadar haber-i vâhid yerine geçen şazz bir kıraat ise de, âlimlerin ittifakı ile, bir te'vili bir başka te'vile tercih etmeye yeterli bir sebeptir.

d) Desteklediğimiz görüş, hacc ve umrenin vâcip oluşlarını ifâde ettiği gibi, bu ibadetlere başladıktan sonra bunları tamamlamanın vâcip olduğunu da ifâde eder. Sizin yapmış olduğunuz te'vil ise, sadece vâcip oluşun

kendisini ifâde eder. Demek ki bizim desteklediğimiz görüş, daha faydalıdır. Binaenaleyh âyeti bu manaya hamletmek daha evlâ olur.

e) Âyetin konusu ibâdettir. Binaenaleyh bunda ihtiyat daha evlâdır. Hem haccın, hem umrenin farz olduğunu söylemek ihtiyata daha uygundur. Bundan dolayı âyeti bu manada almak gerekir.

f) Farzet ki biz, bunlara başladıktan sonra bunları tamamlamanın vâcip olduğuna hamlediyoruz, fakat şöyle diyoruz: Âyetin lâfzı, tamamlamanın vâcip olduğuna kesin olarak delâlet eder. Bu emrin zâhiri, vâcipliği ifâde eder. O halde tamamlamak kesin olarak vâciptir. Bir işi tamamlamadan önce, başlama söz konusudur. Mükellefin gücü dahilinde olduğu zaman, vâcibin ancak kendisi ile tamamlanacağı şey de vâciptir. Binaenaleyh hacc ve umreye başlamak da vâciptir.

g) **İbn Abbas** (r.a)'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir. "Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah'ın kitabında o onun arkadaşıdır. Yani Kur'an-ı Kerim'de bu âyette, bir emir olarak umre, haccın arkadaşıdır." Buna göre bu âyetin manası, وَأَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ *"Namazı kılın ve zekâtı verin"* (Bakara, 110) âyetinin manası gibidir. İşte bu, birinci delilin izâhının tamamıdır.

Bu durumda eğer: **"Hz. Ali, İbn Mes'ûd** ve **Şa'bî,** lâfzı merfu olarak, "اَلْعُمْرَةُ لِلّٰهِ" (Umre Allah içindir) şeklinde okumuşlardır. Bu da vâcip oluş bakımından, umrenin haccın hükmünün dışında olduğu görüşünü benimsediklerini gösterir" denilirse, biz deriz ki: Bu kıraat bazı bakımlardan kabul edilmez:

a) Bu şazz bir kıraattir. Binaenaleyh mütevâtir kıraate muârız olamaz.

b) Bu kıraatte Arapça bakımından bir zayıflık vardır. Çünkü bu kıraat, isim cümlesinin fiil cümlesine atfedilmiş olmasını gerektirir.

c) "وَالْعُمْرَةُ لِلّٰهِ" ifâdesi, "Umre Allah'a ibâdettir" manasına gelir. Umrenin sırf Allah'a ibâdet oluşu, vâcip olmasına ters değildir. Aksi halde her iki kıraatin manaları arasında bir tezat ortaya çıkar ki bu câiz değildir.

d) "وَالْعُمْرَةُ لِلّٰهِ" ifâdesinin manası, "Umre Allah'a ibâdettir" şeklinde olunca, umrenin emredilmiş olması gerekir. Çünkü Hak Teâlâ, وَمَا اُمِرُوا اِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ *"(Onlar) ancak Allah'a ibâdet etmekle emrolundular"* (Beyyine, 5) buyurmuştur. Emir, vâcip oluşu gösterir. Bu durumda da maksadımız hâsıl olur.

İkinci Delil: يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ *"Hacc-ı Ekber günü.."* (Tevbe, 3) âyeti, "اَفْعَلَ" vezninin ifâde ettiği hakiki manasından dolayı, küçük haccın da vâcip olduğunu gösterir. Küçük hacc da, âlimlerin ittifakıyla, umreden başka bir şey değildir. Umrenin bir hacc olduğu sâbit olunca, onun da *"Haccı tamamlayınız"* ve *"Beytullâh'a haccetme, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır"* (Âl-i İmran, 97) âyetlerinden ötürü vâcip olması gerekir.

Üçüncü Delil: Umre Hakkında Hadis-i Şerifler

Bu meseleyle ilgili birçok hadis vardır. Bunlardan birisi **İbnu'l Cevzî**'nin **Buhârî** ve **Müslim**'in ittifakla kitaplarına aldıklarını naklettiği şu hadistir:" **Cebrâil** (a.s), Hz. Peygamber (s.a.s)'e İslam'ın ne olduğunu sordu. Hz. Peygamber (s.a.s) de: اَنْ تَشْهَدَ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ وَاَنْ تُقِيمَ الصَّلَاةَ وَتُؤْتِيَ الزَّكَاةَ وَتَصُومَ رَمَضَانَ وَتَحُجَّ وَتَعْتَمِرَ *"(İslâm), senin Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun peygamberi olduğuna şehâdet etmen, namazı kılman, zekâtını vermen, Ramazan orucunu tutman, hacc ve umre yapmandır"*[68] buyurmuştur.

Yine Nu'man b. Sâlim'in, **Ömer b. Evs**'ten, onun da **Ebu Rezîn**'den rivâyet ettiğine göre, **Ebu Rezîn,** Hz. Peygamber (s.a.s)'e; "Babam, oldukça yaşlı iken İslam'a girdi. Bundan dolayı da ne hacc ve umre yapabilir, ne de hicret edebilir?" diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.s), حُجَّ عَنْ اَبِيكَ وَاعْتَمِرْ *"Babanın yerine haccet ve umre yap"*[69] buyurarak her ikisini de emretti. Emir ise vücûb ifâde eder.

İbn Sîrîn'in **Zeyd b. Sabit** (r.a)'den rivâyet ettiği hadis de bunlardandır. Bu hadise göre, Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْحَجُّ وَالْعُمْرَةُ فَرْضَانِ لَا يَضُرُّكَ بِاَيِّهِمَا بَدَأْتَ *"Hacc ve umre, iki farzdırlar. Hangisi ile başlasan olur"* buyurmuştur.

Aişe binti Talha (r.anha)'nın, **Hz. Aişe** vâlidemizden rivâyet ettiği şu hadis de bunlardandır. **Hz. Aişe** (r.anha): "Ey Allah'ın Resûlü, kadınlara da cihâd farz mıdır?" diye sordum, Hz. Peygamber (s.a.s): عَلَيْهِنَّ جِهَادٌ لَا قِتَالَ فِيهِ اَلْحَجُّ وَالْعُمْرَةُ *"Onlara, kendisinde vuruşma olmayan bir cihâd vardır: Bu da hacc ve umredir"*[70] buyurdu.

Dördüncü Delil: Şâfiî (r.a) şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), haccetmeden önce umre yapmıştır. Şâyet umre vâcip olmasaydı, Hz. Peygamber'in ilk önce vâcip olan haccı yapması daha uygun olurdu."

68 **Buharî,** İman, 1.

69 **Ebu Dâvud,** Menâsik, 26 (2/162).

70 **İbn Mace,** Menâsik, 8 (2/968).

Umrenin Vacip Olmadığına Dair Deliller

"Umre vâcip değildir" diyen **(Hanefîlerin)** de birçok delili vardır:

Birinci Delil: Hz. Peygamber (s.a.s)'e İslâm'ın rükünlerini soran bedevi Arabın kıssasıdır. Hz. Peygamber bu bedeviye, İslâm'ın rükünlerinin namaz, zekât, hacc ve oruç olduğunu öğretti. Bunun üzerine bedevî, "Bana bunlardan başkasını yapmak gerekir mi?" diye sorduğunda, Hz. Peygamber (s.a.s): *"Hayır, fakat yapacağın nafile ibâdetler müstesnâ"* demiştir. Bedevî Arap da, "Bundan ne fazlasını ne eksiğini yaparım" dedi. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.s): *"Eğer doğru söylüyorsa, bedevî kurtuldu"*[71] buyurmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.s), بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ شَهَادَةُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ وَاِقَامُ الصَّلَاةِ وَاِيتَاءُ الزَّكَاةِ وَصَوْمُ رَمَضَانَ وَحِجُّ الْبَيْتِ *"İslâm beş şey üzerine kurulmuştur. Bunlar: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed (s.a.s)'in O'nun peygamberi olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve Kâbe'ye haccetmektir"* ve, صَلُّوا خَمْسَكُمْ وَزَكُّوا اَمْوَالَكُمْ وَحُجُّوا بَيْتَكُمْ تَدْخُلُوا جَنَّةَ رَبِّكُمْ *"Beş vakit namazınızı kılın, mallarınızı (zekâtını vererek) temizleyin, Kâbe'nizi haccedin ve böylece Rabbinizin cennetine girin"*[72] buyurmuştur.

Bu hadisler, nerede ise mütevatir derecesine ulaşmış meşhur rivâyetlerdir. Binaenaleyh bunlara ilâve yapmak da, bunları reddetmek de câiz değildir.

Muhammed İbnu'l-Münkedir'den, **onun da Cabir İbn Abdullah**'tan rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s)'e umrenin vâcip olup olmadığı sorulmuştu da, O: لَا وَاَنْ تَعْتَمِرَ خَيْرٌ لَكَ *"Hayır (vâcip değil). Fakat umre yapman senin için daha hayırlı olur"*[73] diye cevap vermişti.

Yine **Mu'aviye ed-Dârir**'den, onun da **Ebu Salih el-Hanefî**'den, **Ebu Sâlih**'in de **Ebu Hureyre** (r.a)'den rivâyet ettiği hadise göre, Hz. Peygamber (s.a.s), "اَلْحَجُّ جِهَادٌ وَالْعُمْرَةُ تَطَوُّعٌ" *"Hacc cihaddır, umre nafile ibâdettir"*[74] buyurmuştur.

Bu delile birkaç bakımdan cevap verilir:

1) Sizin getirdiğiniz hadisler, âhâd rivâyetlerdir, binaenaleyh Kur'an'a muarız olamaz.

---

71 **Buhâri,** Savm, 1.

72 **Tirmizî,** Salât, 434 (11/516).

73 Ahmed İbn Hanbel, 111/316.

74 **İbn Mâce,** Menâsik, 44 (II/995).

2) Belki de umre, Hz. Peygamber bu hadisleri söylerken vâcip değildi. Bu hadislerden sonra Cenâb-ı Hakk'ın, "وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ" âyeti nâzil oldu. Bu, doğruya daha yakındır; çünkü âyet, hicretin yedinci yılında nâzil olmuştur.

3) A'râbî'nin kıssası, haccın zikredilmesini ihtiva etmektedir. Bu kıssada, hacc tafsilâtıyla anlatılmamıştır. Halbuki biz, umrenin de hacc olduğunu açıklamıştık. Çünkü umre de, küçük haccdır. Binaenaleyh bu, umrenin vâcip oluşuna ters düşmez.

Muhammed İbnu'l-Münkedir'in hadisine gelince, bu haber **Haccâc İbn Urtât**'ın rivâyetidir ki, bu kimse zayıf kabul edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Haccın Nevileri**

Bil ki hacc üç kısımdır: İfrâd, kırân ve temettu' haccı...

İfrâd haccı, kişinin sadece haccetmesidir. Kişi haccı bitirdikten sonra, Hill'in en yakın yerinden umreye başlar. Veyahut da, hacc aylarından önce kişinin umre yapıp, daha sonra aynı yıl için haccetmesidir.

Hacc-ı kırân, hacc ayları içinde kalbiyle her ikisine de niyet ederek, hacc ve umre için ihrâma girmesidir. Yine, hacc ayları içerisinde umre için ihrâma girer, daha sonra da tavaftan önce haccın ihramına da girerse, yine bu hacc, hacc-ı kırân olmuş olur.

Hacc-ı temettu' ise, hacc ayları içerisinde ihrâma girip, umreyle alâkalı fiilleri yapıp, daha sonra da o yıl içerisinde haccı da îfâ etmesi şeklinde olur. Hacc-ı temettu'a, kişi, umrenin ihrâmından çıktıktan sonra, hacc yapan kimsenin ihrâmlı iken yapamadığı şeylerden hacc ihrâmına girmeden önce istifâde ettiği için, temettu' denilir.

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki, âlimler bu üç hacc çeşidinden hangisinin daha efdal olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Şâfiî** (r.a), bunların en efdalinin hacc-ı ifrâd, sonra temettu', daha sonra da hacc-ı kırân olduğunu söylemiş ve **"İhtilâfu'l-Hadis"** adlı eserinde de temettu'un, ifrad'dan daha üstün olduğunu söylemiştir.

İmâm-ı Mâlik (r.a) de, temettu'un, ifrâd'dan daha efdal olduğunu söylemiştir.

Ebû Hanife (r.a) bunlardan en efdalinin "hacc-ı kırân" olup sonra ifrâd, daha sonra da temettu'un geldiğini söylemiştir ki, işte bu, bizim âlimlerimizden **Müzenî, Ebu İshâk** ve **El-Mervezî**'nin de görüşüdür.

Ebu Yûsuf ve **İmâm-ı Muhammed** de, kırân'ın daha efdal olduğunu, sonra temettu'un, daha sonra da ifrâd'ın geldiğini söylemiştir.

Hacc-ı İfradın Efdal Olduğuna Dair Şafiî'nin Delilleri

Şafiî (r.a)'nin hacc-ı ifrâd'ın daha efdal olduğuna dair delilleri şunlardır:

1) Allahu Teâlâ'nın, "وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ *"Ve, Allah için haccı ve umreyi tamamlayınız"* âyetiyle istidlâl etmiştir. Bu âyetle İmam-ı Şafiî üç bakımdan ihticâc etmiştir:

a) Âyet, 'umre' lâfzının 'el-haccu' lâfzına atfedilmiş olmasını gerektirir. Halbuki atf, ma'tuf ile ma'tufun aleyh arasında, başkalığı ve farklılığı iktizâ eder. Mugâyeret de ancak, hacc-ı ifrâd yapıldığında söz konusu olur. Hacc-ı kırân yapıldığında ise, yapılan tek bir şeydir. Bu da hacc ve umredir. Böylece bu, atfın sahîh olmasına mâni olur.

b) Allah'ın, وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ *"Ve, Allah için haccı ve umreyi tamamlayınız"* âyeti, O'nun, فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ *"Fakat engellenirseniz, kolayınıza gelen kurbanı kesin"* âyetinin deliliyle hacc-ı ifrâdı gerektirir. Halbuki, hacc-ı kırân yapıldığında, muhsar olunma durumunda, bu haccı yapan kimsenin iki kurban kesmesi gerekir. Yine, Allahu Teâlâ insanlara hacc-ı ifrâd yaparken tek bir fidyeyi vâcip kılmıştır. Muhsar olduğunda hacc-ı kırân yapan kimseye iki fidye gerekir.

c) Bu âyet, tamamlamanın vâcip olduğunu gösterir. Tamamlamak ise, ancak hacc-ı ifrâd yapıldığında söz konusu olur.

Bunun böyle olduğuna da, şu iki husus delâlet eder. Birinci husus: "Yerine haccetmesini vasiyet ettiği kimseye, vasiyet edenin vatanından haccetmesinin gerekli olduğu" deliliyle, haccetmede yolculuk yapmak maksut olan bir şeydir. Eğer haccetmede sefere çıkmak maksut olmasaydı, o kimse en yakın mîkattan hacca başlayabilirdi. Yine bunun böyle olduğuna âlimlerin, "Yürüyerek haccetmeyi nezreden kimse, binitli olarak haccederse, bu kimseye kurban gerekir" demiş olmaları da delâlet eder. Böylece yolculuk yapmanın gerekli olduğu ortaya çıkmış olur. Halbuki hacc-ı kırân, yolculuğu azaltmayı gerektirir. Çünkü hacc-ı kırân sebebiyle, iki yolculuk bir yolculuğa inmiş olur. Binaenaleyh, haccı tamamlamanın, ancak hacc-ı ifrâd ile mümkün olacağı ortaya çıkmış olur.

İkinci husus: Haccın manası ancak, şerefli yerleri ve mübarek makam ve meydanları ziyaret etmektir. Buna göre hacı Allah'ın ziyâretçisi; Allah

ise, o kimsenin ziyâret ettiği zât demektir. Hiçbir şüphe yoktur ki, ziyâret ve hizmet ne kadar çok olursa, hizmet edilenin yanında bu hizmetin kadr ü kıymeti o nispette büyük olur. Hacc-ı kırân yapıldığında, iki ziyâret tek bir ziyârete indirilmiş olur. Daha doğrusu, hacc ve umrede mevcut olan her türlü taât ve ibâdet, hacc-ı ifrâd yapıldığında tekrarlanırken, hacc-ı kırân yapıldığında tek bir defa olur. İşte böylece hacc-ı ifrâdın tamamlanmaya daha yakın olduğu ortaya çıkar. Böylece, bu âyetin hükmüyle hacc-ı ifrâd size göre vâcip olmasa da, en azından daha efdaldir..

2) Hacc-ı ifrâd, haccın bir kere yapılmasını, bundan sonra da umrenin îfa edilmesini gerektirir. Böylece hacc-ı ifrâddaki zor işler daha çok olmuş olur. Binaenaleyh, Hz. Peygamber'in, أَفْضَلُ الْاَعْمَالِ أَحْمَزُهَا *"İşlerin en faziletli olanı, en zor olanlarıdır"* buyurmuş olmasından dolayı, hacc-ı ifrâdın daha üstün olması gerekir.

3) Hz. Peygamber (s.a.s), hacc-ı ifrâd yapmış idi. Bundan dolayı hacc-ı ifrâdın daha üstün olması gerekir. Biz, Hz. Peygamber'in hacc-ı ifrâd yaptığını söyledik; çünkü sahâbenin bu hususta rivâyetleri farklı farklı olmuştur. Meselâ **Müslim, Sahîh**'inde **Hz. Aişe** (r.anha)'den, Hz. Peygamber'in "hacc-ı ifrâd" yaptığını rivâyet etmiştir. **Câbir** ve **İbn Ömer** de, Hz. Peygamber'in hacc-ı ifrâd yaptığını rivâyet etmişlerdir. **Enes**'ten de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Ben, Hz. Peygamber'in devesinin boynuna yakın bir yerde duruyordum. Omuzlarıma da, devenin salyaları akıyordu. İşte bu esnâda Hz. Peygamber'in, لَبَّيْكَ بِحَجٍّ وَعُمْرَةٍ مَعًا *"Hacc ve umreyle birlikte sana icâbet ediyorum"*[75] dediğini duydum."

Sonra **Şâfiî** (r.a), **Hz. Aişe** (r.anha), **Câbir** ve **İbn** Ömer'in rivâyetini, şu bakımlardan **Enes**'in rivâyetine tercih etmiştir:

a) Râvilerin durumu nazar-ı dikkate alınarak.. Meselâ Hz. Aişe'ye gelince bu, âlim bir hanım idi. İlmiyle berâber, Hz. Peygamber (s.a.s)'e çok yakın ve onun durumlarına da çok muttali' idi. Câbir'e gelince, bu Enes'ten daha önce Hz. Peygamber'in sahâbesi sıfatını almıştır. Enes, o zamanlar küçük bir çocuk olup, ilmi de azdı. İbn Ömer ise, fakih olması yanında, Hz. Peygamber'e başkalarından daha yakın idi. Çünkü kız kardeşi **Hafsa**, Hz. Peygamber (s.a.s)'in hanımı idi.

b) Kırân haccının yapılmadığı, "istishâb" deliliyle de te'kid edilmiştir.

75 **Müslim,** Hacc, 185.

c) Hacc-ı ifrâd, ibâdetin çokluğunu; kırân ise, ibâdetin az olmasını iktizâ eder. Bundan dolayı, Hz. Peygamber'e hacc-ı ifrâdı nisbet etmek daha evlâdır. Hz. Peygamber'in hacc-ı ifrâd yaptığı sabit olunca, hacc-ı ifrâdın daha üstün olması gerekir. Çünkü Resûlullah kendisi için, her zaman daha efdal olan ibâdeti seçmiş ve, "خُذُوا عَنِّي صَفَا سِكَكُمْ" yani, *"haccınızın rükunlarını benden öğreniniz"*[76] buyurmuştur.

4) Hacc-ı ifrad, ibâdetin çoğaltılmasını gerektirir, hacc-ı kıran ise azaltılmasını... Binaenaleyh hacc-ı ifrâd daha evlâdır. Çünkü cinlerin ve insanların yaratılmasından maksat, Allah'a ibâdet etmeleridir. Bundan dolayı daha çok ibadet yapmaya götüren her şey daha üstün olur.

Hacc-ı Kıran'ın Efdal Olduğuna Dair Ebû Hanife'nin Delilleri

Ebû Hanife (r.a)'nin delilleri ise şunlardır:

1) "وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ" âyetine tutunmak. Bu ifâde, bundan maksadın hacc ve umreden birinin, veyahut da tamamlama suretiyle, her ikisinin birden vâcip kılınmış olduğunu gösterir. Buna göre, bu emri birinciye hamledersek, ikinciyi ifâde etmez; eğer bunu ikincisine hamledersek, birincisini ifâde etmiş olur. Bu sebeple, ikincisi daha şümullü olmuş olur. Binaenaleyh, lâfzı buna hamletmek gerekir. Çünkü evlâ olan, Allah'ın kelâmını daha çok manâ ifâde edene hamletmektir.

2) Hacc-ı kırân, iki rüknün arasını cem etmektir. Bu sebeple bunun, bir rüknü yerine getirmekten daha efdal olması gerekir.

3) Hacc-ı kırân'da, kişi iki rüknü gerçekleştirmeye koşar; hacc-ı ifrâd'da ise, sadece iki rükünden birisinin gerçekleştirilmesi için gayret sarf edilir. Binaenaleyh, Allah'ın, ... وَسَارِعُوا *"Allah'ın affına ve cennetine koşunuz"* (Âl-i İmran, 133) buyurmasından dolayı, hacc-ı kırân'ın daha efdal olması gerekir.

Ebu Hanife'nin birinci deliline cevap: Biz, bu âyetin üç bakımdan, hacc-ı ifrâdın daha şümûllü olduğuna delâlet ettiğini açıklamıştık. Sizin zikrettiğiniz ise, sırf bir hüsn-i zandır. Çünkü siz, "Lâfzı, daha geniş manalı olana hamletmek evlâdır" dediniz. Durum böyle olunca, tercih bizim görüşümüzden yana olur.

Ebu Hanife'nin ikinci ve üçüncü delillerine cevap: Hacc-ı kırân yapanın yaptığı her şeyi, hacc-ı ifrâd yapan da yapar. Ancak ne var ki, hacc-ı kırân

76 Müsned, 111/318, 366.

insanın uhdesinden taâtin düşürülmesi için bir çaredir. Binaenaleyh olsa olsa bir ruhsat söz konusudur. Ama, onun efdal olmasına gelince; hayır!..

Özet olarak diyebiliriz ki **Şâfiî** (r.a), umresiz yapılan ifrâd haccının, umre ile yapılan hacdan daha üstün olduğunu söylemiyor. Ne var ki o, "Kim vaktinde hacceder, daha sonra da yine vaktinde umresini yaparsa, bu iki şeyin toplamı umreyle birlikte yapılan hacdan daha efdal olur" diyor.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Hacc ve Umreyi Tamamlamanın Mânası**

"وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ" âyetindeki **"itmâm"**ın tefsiri hakkında bazı görüşler bulunmaktadır:

1) **Hz. Ali** ve **İbn Mes'ûd**'dan rivâyet edildiğine göre, hacc ve umreyi tamamlamanın mânası, "Kişinin kendi memleketinden ihrâma girmesi" şeklindedir.

2) **Ebu Müslim,** bunun manasının, "Kim Allah için hacc ve umre yapmaya niyetlenirse, o kimseye tamamlaması vâcip olur" şeklinde olduğunu söylemiş ve açıklamasının doğruluğuna da şunu delil getirmiştir: Çünkü bu âyet, kâfirler bir önceki sene Hz. Peygamberi hacc ve umreden men ettikten sonra nâzil olmuştur. Böylece Allahu Teâlâ bu âyette, Resûlü'ne bu farzı tamamlamadığı sürece niyetinden caymamasını emretmiştir. Bu açıklamadan fıkhî bir netice elde edilir. Bu da, (başlanan) nâfile hacc ve umrenin, aynen farz olan hacc ve umre gibi tamamlanmasının vâcip olduğudur.

3) **Esamm** şöyle demiştir: " Allahu Teâlâ, hacc ve umreyi farz kılmış, sonra da kullarına riâyet edilmesi gereken kural ve kaideleri yerine getirmelerini emretmiştir".

İmam Ebû Hamid el-Gazâli (r.a), **"İhyâ"**da bu konuyla ilgili hususları anlatarak şöyle demiştir: "İhrâma girmeden önce nazar-ı dikkate alınan şeyler sekiz tanedir:

a) Mal ile ilgili olanlar.. Buna göre kişinin ilk önce tevbe etmesi; kendisinde hakkı bulunan kimselerle helâlleşmesi; borçlarını ödemesi; geri dönünceye kadar bakımları kendisine ait olan kimselerin nafakalarını hazırlayıp, temin etmesi; yanındaki emânetleri sahibine vermesi; helâl ve hoş malından kısmaksızın, tam aksine azığında ve yoksullara ikrâmda bulunma hususunda bolca harcamada bulunabileceği bir tarzda, gidip gelmesine yetecek bir miktar para ve malı yanında bulundurması; yola çıkmadan önce tasaddukta bulunması ve kendisini taşıyabilecek güç ve kuvvette olan bir

hayvan satın alması veya kiralaması... Eğer hayvanı kiralayacaksa, kirâya veren kimseyi hoşnut edecek her şeyi yapması gerekir.

b) Arkadaşlarıyla ilgili olan hususlar.. Hacc yapacak kimsenin hayrı sever, kendisine yardımcı olacak, unuttuğu iyi şeyleri hatırlatacak, hatırladığı zaman ona yardımcı olacak, korktuğu zaman onu cesâretlendirecek, âcizlendiği zaman onu takviye edecek, gönlü daraldığında ona sabır tavsiye edecek sâlih ve iyi bir arkadaş edinmesi gerekir. Memlekette kalan kardeşleri ve dostlarıyla vedâlaşır, onların kendisine duâ etmelerini ister. Çünkü Allahu Teâlâ, onların duâlarında hayırlar yaratmıştır. Vedâlaşırken sünnet olan, hacca giden kimsenin şöyle demesidir: "اِسْتَوْدَعَ اللهَ دِينَكَ وَاَمَانَتَكَ وَخَوَاتِيمَ عَمَلِكَ" yani: "Dinini, emânetini ve amelinin âkıbetini Allah'a ısmarlıyorum."

c) Evden çıkma hususundadır... Buna göre hacca giden kimse evden çıkarken, iki rekât namaz kılar. Bu rekâtların birincisinde, Fâtiha'dan sonra Kâfirûn Sûresi'ni; ikinci rekatta da İhlâs Sûresi'ni okur. Namazı bitirdikten sonra, ihlâs ve samimiyetle Allah'a duâ eder.

d) Kapının önüne çıktığında hacca giden kimse şöyle der: بِسْمِ اللهِ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللهِ "Allah'ın adıyla başlıyorum. Allah'a tevekkül ettim ve sığındım.. Güç ve kuvvet, ancak Allah'ın elindedir." Bu manadaki duâlar ne kadar çok olursa, o kadar güzel olur.

e) Bineğine binme hususundadır.. Hacca giden kimse bineğine bindiği zaman, بِسْمِ اللهِ وَبِاللهِ وَاللهُ اَكْبَرُ، تَوَكَّلْتُ عَلَى اللهِ، لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ، مَا شَاءَ اللهُ كَانَ وَمَا لَمْ يَشَأْ لَمْ يَكُنْ "Allah'ın ismiyle başlıyorum.. Allah'a sığınırım; Allah en büyüktür. O'na tevekkül ettim. Güç ve kuvvet ancak, yüce ve ulu olan Allah'ın kudret elindedir. Allah'ın dilediği olur, dilemediği ise olmaz? Bunlardan sonra da şu âyetleri okur: سُبْحَانَ الَّذِى سَخَّرَ لَنَا هٰذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ * وَاِنَّا اِلٰى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ *Bunu bize râm eden Allah'ın şanı ne yücedir.. Biz, ona güç yetiremezdik." Muhakkak ki biz, Rabbimize dönüp varıcılarız"* (Zuhruf, 13, 14).

f) Bineğinden inmesi hakkındadır. Sünnet olan, daha çok gece seyahât etmek; sıcak şiddetleninceye kadar, binekten inmemesi (yolculuğa devam etmesi)dir. Bineğinden indiğindeyse iki rekât namaz kılıp, Allah'a çokça duâ etmesidir.

g) Eğer, gece veya gündüz, yolculuğu esnâsında kendisine bir düşman ya da yırtıcı bir hayvan musallat olursa, Âyete'l-Kürsî'yi, "...شَهِدَ اللهُ" (Âl-i İmrân, 18) âyetini, İhlâs ve Muavvizeteyn sûrelerini okuması ve, تَحَصَّنْتُ بِاللهِ

الْعَظِيمِ وَاسْتَعَنْتُ بِالْحَيِّ الَّذِى لَا يَمُوتُ "Azîm olan Allah ile korundum; ölmeyen, ebedî diri olan Zât'tan yardım istedim" der...

h) Yolda giderken, bir tepeye çıktığında üç defa tekbir getirmesi müstehap olur..

ı) Bu yolculuğun, ticâret ve benzeri şeyler gibi, dünyevî maksatlardan herhangi birisine bulaştırılmamasıdır.

i) İnsanın dilini fuhşiyyattan, fısk ve kavgadan muhafaza etmesidir.

Hacca giden kimse bu ön hazırlıkları yerine getirdikten sonra, haccın bütün rükünlerini, Kitâp ve sünnete en uygun ve en doğru olarak yapar. Bu kimsenin, bütün bu hususlarda gözettiği gaye ve maksadı, Allah'ın rızasını talep etmek olmalıdır. Buna göre, Hak Teâlâ'nın, "وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ" emri bütün bu mânaları içine alan câmî ve şâmil bir sözdür. Buna göre kul haccını bu şekilde ifâ ettiğinde, Hz. İbrahim'in dinine ittibâ etmiş olur. Nitekim Hak Teâlâ, وَاِذِ ابْتَلٰى اِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ *"Hani Rabbi İbrahim'i birtakım kelimelerle sınamıştı da, o bunları bihakkın yerine getirmişti"* (Bakara, 124) buyurmuştur.

4) "وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ" emrinden maksat, "Hacc ve umrenin her biri için ayrı ayrı yolculuk yapın" şeklindedir. Bu, hacc-ı ifrâdın daha efdal olduğunu söyleyen kimsenin izahıdır ki, biz bu hususu delilleriyle beraber anlatmıştık. Bu te'vîl, **Ali İbn Ebî Tâlib** (r.a)'den de rivâyet edilmiştir. Bu izah **Ebu Hureyre**'den merfû olarak yani Hz. Peygamber (s.a.s)'in sözü olarak da rivâyet edilir. **Hz. Ömer** kırân ve temettu' haclarını yapmaz ve hacc ve umreyi tamamlama yönünden bu tatbikatın daha uygun olduğunu, umrenin ise hacc ayları dışında yapılmasını" söylerdi. Çünkü Allahu Teâlâ, "اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ" *"Hacc Muayyen aylardadır"* (Bakara, 197) buyurmuştur. **Nâfi, İbn Ömer**'in, *"Hacc ve umrenizin arasını ayırın!"* dediğini rivâyet etmiştir.

BEŞİNCİ MESELE

Nâfi, İbn Âmr, İbn Kesîr, Ebû Amr ve **Âsım**'ın râvisi **Ebu Bekr,** Kur'an'da geçtiği her yerde hâ harfinin fethasıyla, "اَلْحَجُّ" şeklinde okumuşlardır ki, bu Hicâzlıların lügatidir. **Hamza, Kisaî** ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** Âl-i İmrân'da hâ'nın kesresiyle, حِجُّ الْبَيْتِ "Evi haccetmek.." (Âl-i İmrân, 97) şeklinde okumuşlardır. **Kisaî** de, "اَلرَّطْلُ" ve "اَلرِّطْلُ" kelimelerinde olduğu gibi, bunların aynı manaya gelen iki lügât olduğunu söylemiştir. Ve yine, fetha ile okunursa mastar, kesre ile okunursa isim olduğu da söylenmiştir.

Hak Teâlâ'nın, "فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ" *"Eğer kuşatılırsanız..."* buyruğuna gelince, **Ahmed İbn Yahyâ** şöyle demiştir: "الْحَصْر" ve "الْإِحْصَار" kelimelerinin aslı, men etmektir. Sırrını söylemeyen kimse için, "حَصَرَ" denilmiş olması da bu anlamdadır. Çünkü bu kimse de sırrını ortaya koymaktan kendisini alıkoymuştur. Tuvalet ihtiyacının insanı alıkoymasına **"hasr"**; hükümdara da **"hasîr"** denilir. Çünkü hükümdar perde gerisinde olduğu için âdetâ hapsedilmiş kimse gibidir. Nitekim **Lebid**'in şiirinde de şöyle geçmektedir:

جَنَّ لَدَى بَابِ الْحَصِيرِ قِيَامٌ "Hükümdarın kapısı yanında, birçok kimseler geceledi.." Bildiğimiz hasıra da, bir şeyi başka bir şey ile birlikte tutma manasına teşbih ederek, parçaları birbirine tutunduğu için bu isim verilmiştir. Bütün bunları iyice anladığın zaman deriz ki, âlimler, "اَلْحَصْرُ" lâfzının, kişiyi maksadına ulaşmaktan alıkoyup, onu köşeye sıkıştırdığı zaman düşmanın alıkoyması ve engel olması manasına tahsis edildiğinde ittifak etmişlerdir.

"اِحْصَارْ" lâfzı üzerinde âlimler, üç görüş üzere ihtilâf etmişlerdir:

a) **Ebû Ubeyde, İbnü's Sıkkît, Zeccâc ve İbn Kuteybe** ile lügatçılardan çoğunluğun görüşüdür. Buna göre bu kelime, hastalık manasınadır. **İbnü's-Sıkkît** şöyle demiştir: "Bir kimseyi seferden hastalık alıkoyduğu zaman, "اَحْصَرَهُ الْمَرَضُ" denilir." **Sa'leb, Fasîhu'l-Kelâm** adlı eserinde bu fiillerin, أُحْصِرَ بِالْمَرَضِ وَحُصِرَ بِالْعَدُوِّ "Hastalık sebebiyle alıkondu, düşman yüzünden engellendi" şeklinde kullanıldığını söylemiştir.

b) "اِحْصَارْ" lâfzı, hapis ve men etme manasınadır, bu ister düşman sebebiyle, ister hastalık yüzünden olsun. Bu görüş **Ferra**'nındır.

c) Bu kelime düşman tarafından olan alıkoyma ve men etme manasındadır. Bu, **Şâfiî** (r.a)'nin görüşüdür. Bu görüş, **İbn Abbas** ile **İbn Ömer** (r.a)'den rivâyet edilmiştir. Bu ikisi şöyle demişlerdir: "Düşmanın alıkoyması dışında, hacc için başka bir alıkoyma söz konusu değildir." Dilcilerin çoğu bu görüşü, **İmâm-ı Şâfiî'ye** nisbet ederler. Bu konunun neticesi, fıkhî bir mesele de ortaya çıkar. O da şudur:

Âlimler, düşmanın engellemesi sebebiyle "ihsâr"ın bulunacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Ama ihsâr ve muhasaranın hükmü, hastalık ve diğer engeller sebebiyle tahakkuk eder mi?

Ebû Hanife (r.a), "Tahakkuk eder" dediği halde, **Şâfiî,** "Tahakkuk etmez" demiştir.

Ebû Hanife'nin hücceti, dilcilere göre açıktır. Çünkü dilciler, bu hususta iki grupturlar:

1) "İhsâr" sadece hastalık sebebiyle meydana gelen engellemeye mahsustur, diyenler. Bu görüşe göre âyet, hastalık sebebiyle olan engellemenin bu hükmü ifâde etmesi hususunda açık bir nass olur.

2) İster hastalık sebebiyle olsun, isterse düşmandan dolayı olsun, "ihsâr" mutlak anlamda engellemenin adıdır, diyenler. Bu görüşe göre de, **Ebu Hanife**'nin delili açıktır. Çünkü Allahu Teâlâ hükmü, "ihsâr"ın manasına bağlamıştır. Bu sebeple ister düşman sebebiyle, isterse hastalık sebebiyle olsun, ihsâr bulunduğunda, hükmün de tahakkuk etmesi gerekir.

Üçüncü görüşe gelince ki bu, "İhsâr, düşman sebebiyle engellemenin adıdır" şeklindeydi. Bu, dilcilerin ittifakıyla yanlıştır. Doğruluğunu kabul etmemiz durumunda da, biz hastalığı, zorluğu savuşturma ortak noktası itibariyle düşmanın muhasarasına kıyaslarız. Bu açık ve zâhir olan bir kıyastır (kıyâs-ı celî). İşte, Allah kendisinden razı olsun, **Ebu Hanife**'nin görüşünün izahı budur. Bu görüş de, açık ve kuvvetlidir.

Şâfiî (r.a)'nin görüşünün izah edilmesine gelince: Biz, âyetteki "ihsâr"dan muradın sadece düşmanın engellemesi olduğunu iddia ediyoruz. Dilcilerden nakledilen rivâyetlere gelince, bunlar **İbn Abbas** ve **İbn Ömer** gibi zatlardan nakledilen rivâyetlerle çelişir. Hiç şüphe yok ki, **İbn Abbas** ile **İbn Ömer**'in sözleri, dilbilgisi ve Kur'an tefsirini bilme hususunda yukarıda zikredilen dilcilerden daha önde oldukları için, daha evlâdır. Bundan sonra biz, bu görüşü çeşitli delillerle de pekiştiririz.

Birinci Hüccet: "İhsâr", hasr kökünden "if'âl" kalıbında bir mastardır. Bu kalıp, bazen teaddî manası için kullanılır. Meselâ, ذَهَبَ زَيْدٌ وَأَذْهَبْتُهُ أَنَا "Zeyd gitti ve ben Zeyd'i götürdüm" gibi. Bazen, "şöyle oldu, şuna dönüştü" (sayrûret) anlamına gelir. Deve, deve salgını vebâsına tutulduğu zaman, "أَغَدَّ الْبَعِيرُ" (uğidde); bir kimse, uyuz bir deveye sahip olduğu zaman, "أَجْرَبَ الرَّجُلُ" denilir. Yine, bir şeyi herhangi bir sıfat üzere bulmak, anlamını da ifâde eder. Meselâ, "أَحْمَدْتُ الرَّجُلَ" denilir, yani, "O kimseyi güzel bir sıfat üzere buldum." İhsâr'ın ta'diye için olması mümkün değildir. Binaenaleyh bunu, ya sayrûret manâsına veye vicdân (bulmak) mânasına hamletmek gerekir. Buna göre mâna, "Onlar mahsûr ve muhasara edilmiş oldular"; (sârû) veyahut da, "Muhasara edilmiş olarak bulundular" demektir. Sonra dilciler, muhasara edilmiş kimsenin hastalık sebebiyle değil de, düşmanlık

sebebiyle engellenmiş olduğunda ittifâk etmişlerdir. Bu sebeple, ihsâr'ın mânasının, "Onlar, düşman sebebiyle engellenmiş oldular veya düşman sebebiyle engellenmiş bulundular" şeklinde olması gerekir. Bu da bizim mezhebimizi takviye eder.

İkinci Hüccet: "Hasr", men etmekten ibarettir. Bir kimse için, o fiili yapmaya muktedir olup gücü de yettiği halde yapamadığında ancak, "o kimse fiilinden alıkonulmuş ve engellenmiş; maksadına ulaşamamış" denilir. Kudret, şartların uygunluğu ve uzuvların da elverişli olması sebebiyle meydana gelen bir keyfiyetten ibarettir. Bu ise, hasta olan kimse için, bulunmamaktadır. Bu sebeple hasta kimse, kesinlikle herhangi bir şeye kâdir olamaz. Dolayısıyla da ona, engellenmiştir, (memnû'dur) hükmünü vermek imkânsız olur. Çünkü hükmü mâni olana havâle etmek, iktizâ edenin bulunmasını gerektirir. Kişinin düşman sebebiyle engellenmesi durumunda, burada herhangi bir fiile kâdir olmak söz konusu olabilir. Ne var ki, düşmanın müdafaa etmiş olması sebebiyle, fiil imkânsız olmuştur. Böylece burada, "O kimse fiilden engellenmiştir" denilmesi doğru olur. Bu sebeple ihsâr lâfzının, düşman hakkında kullanılmasının hakikat ifâde ettiği ortaya çıkar. Halbuki bu mânanın, hastalık hakkında hakikat olması mümkün değildir.

Üçüncü Hüccet: Hak Teâlâ'nın, "فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ" ifâdesinin mânası, "eğer engellenirseniz veya men olunursanız" demektir. Hapsetmek için, mutlaka bir hapsedicinin; men etmek için de, bir men edenin bulunması gerekir. Halbuki hastalığı, engelleyici ve men edici olmakla nitelemek imkânsızdır. Çünkü hapsetmek ve engellemek; iş, olay ve hareket ifâde eder. Halbuki işi, hareketi ve olayı, hastalığa nisbet etmek aklen imkânsızdır. Çünkü hastalık, bütün zaman devam etmeyen bir ârâzdır. O halde nasıl olur da hastalık, bir fail, bir engelleyici ve bir hapsedici olabilir? Ama düşmanlığı, hapsedici ve engelleyici diye nitelemek, hakikî bir vasıftır. Halbuki sözü hakikatine hamletmek, mecâzisine hamletmekten daha evlâdır.

Dördüncü Hüccet: "İhsâr", hasr kökünden türemiştir. Hasr lâfzında, hastalığı ihsas ettiren bir husus yoktur. O halde, ihsâr lâfzının, diğer bütün müştak lâfızlara kıyasla hastalığı ihsas ettirmekten ve hatırlatmaktan uzak olması gerekir.

Beşinci Hüccet: Allahu Teâlâ bundan sonra,

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ بِهِ اَذًى مِنْ رَاْسِهِ *"Sizden kim hasta olur veya başından bir rahatsızlığı bulunursa"* buyurmuş ve önceki ifâdeye, hastayı atfetmiştir. Eğer "Muhsâr" kimse, hastanın kendisi olsaydı veya hastalık ihsâr ifadesine dâhil olsaydı, bu bir şeyi kendisine atfetme olurdu.

Bu durumda şâyet: "Allah, özel bir hükmü olması sebebiyle burada özellikle hastalığı zikretmiştir. Bu hususî hüküm de başı tıraş etmektir. Böylece âyetin takdiri, "Eğer hastalık sebebiyle engellenirseniz, kurban keserek ihramdan çıkarsınız; ve eğer hastalık sebebiyle başınız rahatsız olursa, tıraş olur, keffâret verirsiniz" şeklinde olur denilirse, biz deriz ki, her ne kadar bu, şu maksattan dolayı güzel olsa da, ne var ki bununla berâber bir şeyin kendi kendisine atfı gerekir. Ama, "muhsar" olan, hasta olarak tefsir edilmediği zaman, bir şeyin kendine atfedilmiş olması gerekmez. Böylece de, "muhsar"ı hastadan başka bir mânaya hamletmek, sözün şu istidlâlden uzak olmasını gerektirir. Bu sebeple bu, daha evlâdır.

Altıncı Hüccet: Hak Teâlâ âyetin sonunda, فَاِذَا اَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ *"Emin olduğunuzda, kim hacca kadar umresiyle faydalanmak isterse..."* (Bakara, 196) buyurmuştur. "Emniyet" kelimesi, hastalık hakkında değil, sadece düşmandan korkma hakkında kullanılır. Çünkü hastalık hakkında, "شَفَى" ve "عَفَّى" kelimeleri kullanılır. Bu hususta, "اَمِنَ" lâfzı kullanılmaz.

Bu durumda şâyet: "Biz emniyet lâfzının sadece korku hakkında kullanıldığını kabul etmiyoruz. Çünkü, أَمِنَ الْمَرِيضُ مِنَ الْهَلَاكِ *"Hasta helâk olmaktan kurtuldu"* şeklinde de deniliyor. Ve yine âyetin sonunun hususî oluşu, başının umumî olmasına zarar vermez" denilirse, biz deriz ki:

"Emniyet kelimesi mukayyet olmayıp, mutlak bırakıldığı zaman, sadece düşmandan emin olma manasını ifâde eder." Soruyu soranın "âyetin sonunun hususî oluşu, başının umumî olmasına zarar vermez" şeklindeki sözüne de şöyle cevap veririz: "Bilâkis zarar verir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "فَاِذَا اَمِنْتُمْ" buyruğunda emniyetin neye dair olduğu hususunda bir izah bulunmamaktadır. Bu sebeple, mutlaka bundan murâdın, "emniyetin" daha önce zikredilen bir şeyden olmuş olmasıdır. Daha önce zikredilen husus ise, "ihsâr"dır. Bu sebeple âyetin takdiri, "O ihsâr'dan emin olduğunuz zaman..." şeklinde olur. Emniyet lâfzının, sadece düşman hakkında kullanıldığı ortaya çıkınca, bu ihsârdan muradın, düşmanın engellemesi olması gerekir. Böylece bu delillerle, âyette zikredilen ihsâr'ın, sadece düşmanın

engellemesi olduğu hususu ortaya çıkmış olur. "İhsâr, hassaten hastalığın, hasta kişiyi engellemesidir" diyenlerin görüşü, bu delillerle çürütülmüş olur.

Burada bir başka delil daha vardır. O da, şudur: Müfessirler, âyetin sebeb-i nüzûlünün şöyle olduğu hususunda ittifak etmişlerdir: Kâfirler Hudeybiye'de Hz. Peygamber (s.a.s)'i muhâsara ettiler.

Âlimler, her ne kadar onlar bir sebebe binaen nazil olan âyetin, o sebebin dışındaki olayları içine alıp almadığı hususunda ihtilâf etmişlerse de, onlar, bu sebebin, o âyetin hükmünden hariç olmasının câiz olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Buna göre, eğer ihsâr hastalığın engellemesine ad olarak verilseydi, bu durumda âyetin sebeb-i nüzulünün, âyetin hükmünün dışında olması gerekirdi. Bu da icmâ ile yanlıştır. Böylece, söylediklerimizle, bu âyetteki "ihsâr"ın, düşmanın engellemesinden ibaret olmuş olduğu ortaya çıkmış olur.

Bu sabit olunca biz deriz ki, hastalığın engellemesini düşmanın engellemesine kıyas etmek mümkün değildir. Bunu iki bakımdan izâh ederiz:

a) "إِنْ" lâfzı, dilcilere göre şart edatıdır. Şartın hükmü de, şart bulunmadığı zaman, meşrûtun da açıkça bulunmamasıdır. İşte bu, hükmün ancak âyetin kendisine delâlet ettiği "ihsâr"da bulunmasını gerektirir. Buna göre bu hükmü kıyas yaparak, "ihsâr"dan başka şeyde ispât ettiğimizde bu, kıyas ile nassı neshetmek olur ki, bu da câiz değildir.

b) "İhrâm", bizzat kastedilerek neshe ihtimali olmayan ve devâm eden şer'î bir hükümdür. Baksana; bir kimse hanımıyla cimâ ettiği zaman, hatta haccı fâsit olduğu zaman, ihrâmından çıkmaz. Yine, haccı kaçırdığı zaman, kendisine kaza gerekir. Halbuki hastalık, düşmanlık gibi değildir. Bir de hasta olan kimse, ihrâmdan çıkıp, hastalığından kurtulmuş olarak dönmesiyle istifâde edemez. Düşman sebebiyle muhasara edilmiş olan kimse, eğer orada durursa, öldürülmekten korkar. Döndüğü zaman, öldürülme korkusundan kurtulmuş olur. İşte bu mesele hakkında, tefsire yakışacak şekilde söyleyebileceklerim bundan ibarettir.

İhsar Sebebiyle Kesilecek Kurbanlık

Cenâb-ı Hakk'ın, فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ *"Kolayınıza gelen kurban (kesiniz)"* âyetinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kaffâl (r.a) şöyle demiştir: Âyette bir takdir bulunmaktadır. Takdir de, فَحَلَلْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ "ve, ihrâmdan çıkarsanız, kolayınıza gelen kurban (kesiniz)..."

şeklindedir. Bu Hak Teâlâ'nın tıpkı, فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ *"Eğer sizden bir kimse hasta ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca, diğer günlerden tutsun"* (Bakara, 184) âyeti gibidir. Yani, "(iftâr da ederse) orucunu bozarsa..." demektir. Burada başka bir takdir daha bulunmaktadır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ" ifâdesi, manası tam olmayan ve mutlaka bir takdir yapmayı gerektiren bir sözdür. Sonra burada iki ihtimal bulunmaktadır:

a) "مَا" edatının mahallinin merfû olduğunun söylenmesi.. Buna göre takdir, فواجب عليكم ما استيسر "O zaman size, kolayınıza gelen kurban vâciptir" şeklinde olur.

b) **Ferrâ** şöyle demiştir: "Kolayınıza geleni kurban kesiniz" manasında olmak üzere mansûb kılınırsa, doğru olur. Halbuki Kur'an-ı Kerim'de buna benzer yerlerde gelen ifâdelerin pek çoğu merfûdur.

İKİNCİ MESELE

"تَيَسَّرَ - اِسْتَيْسَرَ" (kolay oldu) manasınadır. Arapların, "تعظم" anlamında, "تَكَبَّرَ ؛ اِسْتَعْظَمَ" anlamında, "تصعّب ؛ استكبر" manasında, "استصعب" kullanışları böyledir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"الْهَدْىُ" kelimesi, "اَلْهَدْيَةُ" kelimesinin çoğuludur. Nitekim sen, müfredinde "تَمْرَةٌ"; çoğulunda da, "تَمْرٌ" dersin. **Ahmed İbn Yahya** şöyle demiştir: Hicâzlılar tahfif yaparak kelimeyi, "الْهَدْىُ" ; Temîmliler de şeddeli olarak, "الْهَدِيُّ" şeklinde okuyor ve, "هَدْيَةٌ" ve "هَدِيٌّ"; "مَطِيَّةٌ"ve "مَطِيٌّ" diyorlardı. Şair ise şöyle demiştir:

حَلَفْتُ بِرَبِّ مَكَّةَ وَالْمُصَلَّى وَاَعْنَاقِ الْهَدِيِّ مُقَلَّدَاتِ

"Mekke'nin, namazgâhın ve gerdanlıklar takılmış kurbanlıkların boyunlarının Rabbi olan Allah'a yemin ettim!..."

"الْهَدْىُ"nün manası, insanın yaklaşmak maksadıyla başkasına yollamış olduğu hediye gibi, Allah'a yaklaşmak maksadıyla, kurban edilmek üzere, O'nun evine yollanılan kurbanlık hayvandır. **Hz. Ali, İbn Abbas, Hasan el-Basrî** ve **Katâde,** kurbanlık hayvanların en iyisinin deve, ortasının sığır, en aşağısının da davar olduğunu söylemişlerdir. Buna göre mana, "O kimseye, bu sayılanlardan kolayına geleni kurban etmek düşer" şeklinde olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Muhsarın İhramdan Çıkacağı Vakit**

Muhsar olan kimse, daha önceden keseceği kurbanı belirlemişse onun yerini, bedeli tutabilir mi? **Şâfiî** (r.a)'nin bu konuda iki görüşü vardır:

a) Bu hedy'in yerine başkası kurban edilmez; bu belirlenmiş olan hedy, devamlı olarak onun zimmetinde kalır.

Ebu Hanife (r.a) de aynı görüştedir. Bunun delili şudur: Allahu Teâlâ, "muhsar" olan kimseye, muayyen bir kurbanı kesmesini emretmiş, bunun yerine başka bir bedeli belirtmemiştir.

b) Bunun yerine geçebilen bir bedel olabilir. Bu, aynı zamanda **Ahmed İbn Hanbel**'in de görüşüdür.

Buna göre biz, birinci görüşü benimsediğimizde, o kimsenin o anda ihrâmdan çıkması veya ihrâmına devam etmesi câiz midir? sorusu ortaya çıkar. Bu hususta da iki görüş vardır:

1) O kimse, keseceği kurbanı buluncaya kadar ihrâmdan çıkmaz. Bu, **Ebu Hanife**'nin görüşüdür. Buna, âyetin zâhiri de delâlet eder.

2) Meşakkattan dolayı o anda ihrâmdan çıkabilir. Bu, en doğru olan görüştür. İkinci görüşü benimsediğimizde, bunda pek çok ihtilâf olduğunu görürüz.

Bu muhtelif görüşlerin doğruya en yakın olanı şöyle denilmesidir: Kurbanlık hayvana para ile kıymet biçilir ve o para ile yiyecek alınıp fakir fukaraya dağıtılır. Biz böyle söylüyoruz, çünkü bu mana "hedy" lâfzına daha uygundur.

BEŞİNCİ MESELE

Muhsar kimse ihramdan çıkmak isteyip kurbanını kestiğinde, kurban keserken ihramdan çıkmaya niyetlenmelidir. Bu kimse kurbanını kesmedikçe ihramdan çıkamaz.

ALTINCI MESELE

Âlimler umre hususunda ihtilâf etmişlerdir. Fakihlerin pek çoğu "ihsâr" hususunda umrenin durumunun haccın hükmü gibi olduğunu söylemişlerdir, İbn Sîrîn'den, umre için "ihsâr" hükmünün söz konusu olmadığı, çünkü umrenin belli bir vakte bağlı olmadığı rivâyet edilmiştir. Bu görüş yanlıştır. Çünkü âyetteki, فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ *"Eğer engellenirseniz"* ifâdesi,

hacc ve umre emrinin peşinden getirilmiştir. Binaenaleyh bu ifâde, her ikisiyle de ilgilidir.

Hacda Tıraş Olmanın Vakti

Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ *"Kurban mahalline ulaşıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyiniz"* âyetiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette bir hazif vardır. Çünkü kişi, kurbanın mahalline (yerine) ulaşması ile değil, ancak kurbanının kesilmesi ile ihramdan çıkabilir. Buna göre âyetin takdiri şöyledir: حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ وَيُنْحَرَ فَاِذَا نُحِرَ فَاحْلِقُوا "Kurban mahalline varıp, kesilinceye kadar başlarınızı tıraş etmeyiniz. O kesilince başlarınızı tıraş ediniz."

İKİNCİ MESELE

Şâfiî (r.a) şöyle demiştir: "Muhsar olan kimsenin kurbanını, Harem'de değil de, engellendiği yerde kesmesi câizdir."

Ebu Hanife (r.a) ise, kurbanın ancak **Harem**'de kesilebileceğini söylemiştir. Bu ihtilâfın menşei, âyetin tefsiri ile ilgilidir. Buna göre **İmâm Şâfiî** (r.a), âyetteki. "مَحِلَّ" kelimesinin, (ism-i zaman olarak) "ihramdan çıkılan zaman" manasına olduğunu, **Ebu Hanife** de (ism-i mekan olarak) "ihramdan çıkılan yer" manasına olduğunu söylemişlerdir.

Şâfiî (r.a)'nin delili birkaç yöndendir:

1) Hz. Peygamber (s.a.s), Hudeybiye'de engellendi, kurbanını da orada kesti. Halbuki Hudeybiye, Harem sınırlarında değildir. **Hanefîler** ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Mekke mıntıkasının en uç tarafı olan ve Harem'e dahil bulunan Hudeybiye'nin en kenarında bulunan bir bölgede engellendiğini söylemişlerdir.

Vâkidî şöyle demiştir: "Hudeybiye, Mekke'ye dokuz mil uzaklıkta ve Harem'in kenar bölgesidir." **Kaffâl** (rh.a) tefsirinde, bu meseleye cevap vererek şöyle demiştir: هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهَدْيَ مَعْكُوفًا اَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ *"Onlar, inkâr eden ve sizi Mescid-i Haram'dan ve alıkonulmuş kurbanların mahalline ulaşmasından men eden kimselerdir"* (Fetih, 25) âyetidir. Bu âyette Hak Teâlâ, kâfirlerin Hz. Peygamber (s.a.s)'in kurbanını ulaştırmak istediği yere ulaştırmasına mânî olduklarını beyân etmiştir. Buna göre âyet, ashabın kurbanlarını Harem dışında kesmiş olduklarını gösterir.

2) Muhsar, ister Harem bölgesinde ister Hill (Harem'in dışında kalan helal bölge)de bulunsun, kurbanını kesmekle emrolunmuştur. Bu sebeple, onun ister Hill ister Harem'de olsun kurbanını kesmesi gerekir. Birinci şıkkın izahı şöyledir: Âyetteki *"Eğer engellenirseniz"* ifâdesi, ister Hill bölgesinde, ister Harem'de bulunsun muhsâr olan herkesi içine alır. Allahu Teâlâ'nın bu buyruğunun peşi sıra gelen, "فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ" sözünün manası, *"Size, kolayınıza gelecek kurban kesmeniz vaciptir"* veya *"Kurbandan kolayınıza geleni kesiniz"* şeklindedir. Her iki takdire göre de âyetin, ister Hill isterse haremde muhsâr olsun, bu kişinin kurban kesmesinin vâcip olduğuna delâlet ettiği sabit olur. Bu sâbit olunca, o kimsenin, Hill veya harem, nerede olursa olsun kurbanını kesmesi gerekir. Çünkü bir şey ile mükellef tutulan kimse için, o şeyin ilk derecesini yapması câizdir (ve yeterlidir). Durum böyle olunca, muhsar (engellenen) kimsenin, engellendiği yerde kurbanını kesmesinin câiz olması gerekir.

3) Allahu Teâlâ, o anda düşman tehlikesinden kendini kurtarabilmesi için, muhsar olan kimseye kurbanını kesmek suretiyle ihramdan çıkma imkanı vermiştir. Şâyet, bu kimsenin kurbanını Harem'de kesmesi gerekli olsaydı ve âyetin ifâde ettiği gibi kurbanı kesilmedikçe ihramdan çıkamasaydı, bu kimse ihramdan o anda çıkamazdı. Bu ise, bu hükmün meşrû kılınmasındaki hikmete ters düşerdi. Bir de, kurbanı Harem-i Şerif'e ulaştırmaya çalışan, eğer muhsarın kendisi ise, düşman korkusu söz konusu değil, demektir. O halde bunu yapabilen kimse için, korkunun varlığından nasıl emin olunabilir? Eğer kurbanı Harem'e ulaştıran bir başkası olacak ise, muhsar o kimseyi bulamaz. Bu durumda ne yapabilir?"

Ebu Hanife (r.a)'nin delili ise şunlardır:

1) "اَلْمَحِلُّ" lâfzı, ayne'l-fiilinin kesresi ile, "mescid" ve "meclis" kelimeleri gibi ism-i mekândır. Buna göre, "حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْىُ مَحِلَّهُ" âyeti, kurbanın o anda, henüz ihramdan çıkılacak yere ulaşmamış olduğuna delâlet eder. Halbuki siz (Şâfiîlere) göre, kurban o anda yerine ulaşmış oluyor. **Ebu Hanife**'nin bu görüşüne, "مَحِلْ" ism-i zamandır, "مَحِلَّ الدَّيْنِ" ifâdesinin "borcun ödenmesi gereken vakti" manasına geldiği de meşhurdur" diye cevap verilir.

2) "Farzet ki, "اَلْمَحِلْ" kelimesi hem ism-i zaman, hem de ism-i mekândır. Fakat Allahu Teâlâ, bu ihtimali, ثُمَّ مَحِلُّهَا اِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ *"Sonra onun yeri, Beyt-i Atik'e (Kâbe'ye)dir"* (Hacc, 33) ve, هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ *"Kâbe'ye ulaşacak bir*

kurban.." (Maide, 95) buyurarak izale etmiştir. Buna göre bu mahalden muradın Harem bölgesi olduğunda şüphe yoktur. Çünkü Kâbe'nin içinde kurban kesilmez."

Buna da şöyle cevap verilir: **İmam Şâfiî** (r.a) şöyle demiştir: "İhramlı kimseye, kesmesi gereken deve veya cezâ kurbanı, iki durum dışında, ancak Harem fakirlerine dağıtılmak üzere, Harem'de yerine getirilir (kesilir). Bu iki durum, şunlardır:

a) Birisi kurbanını sürer de kurban diretirse, kurbanını keser ve fakirlere teslim eder.

b) Düşman sebebiyle olan muhsar kurbanı, muhsarın engellendiği yerde kesilir. Sizin delil getirdiğiniz âyetler, bu iki durum dışındaki kurbanlar hakkındadır. O halde, niçin böyle söylüyorsunuz?"

3) "Âlimler, "hedy", kulun Rabbisine gönderdiği hediye mesâbesinde olduğu için böyle isimlendirilmiştir. Hediye, o hediyeyi hediye eden kimse hediye ettiği yere gönderdiği zaman "hediye" diye adlandırılır. Bu mana ancak, kurbanların mahallini Harem kabul ettiğimizde mümkün olur." **Ebu Hanife**'nin bu deliline de şöyle cevap veririz: "Bu isim ile delil getirmedir. Sonra bu, güç yetirildiğinde yapılması efdal olanı gösterir."

4) "Haccın diğer kurbanlarının hepsi, ister ibâdet olarak, ister keffâret (cezâ) olarak kesilsin, ancak Harem-i Şerif'te kesilebilirler. Bu da böyledir." Bu delile şöyle cevap verilir: Bu kurban ancak, korkuyu izale etmek için vâcip olmuştur. Korkunun bertaraf olması ise, ancak "ihsâr" mahallinde olur. Fakat bu kimsenin kurbanını Harem'e göndermesi vâcip olsaydı, bu maksat meydana gelmezdi. Bu mana diğer kurbanlarda mevcut değildir. İkisi arasındaki fark ortaya çıkmaktadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet, ancak kolayına gelen kurbanı takdim etmesinden sonra muhsâr (olan) kimsenin, ihramdan çıkıp başını tıraş edebileceğini gösterir. Nitekim Cenâb-ı Hak, sahabeye, bir sadaka verdikten sonra Peygamber (s.a.s) ile fısıltı halinde konuşmalarını emretmiştir.

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ بِهٖٓ اَذًى مِنْ رَّاْسِهٖ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ اَوْ صَدَقَةٍ اَوْ نُسُكٍ ۚ فَاِذَآ اَمِنْتُمْ ۗ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ۚ فَمَنْ لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِى الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ اِذَا رَجَعْتُمْ ۗ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ۗ ذٰلِكَ لِمَنْ لَّمْ يَكُنْ اَهْلُهٗ حَاضِرِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۗ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿١٩٦﴾

"Sizden kim hasta olur* veya *başında bir eziyeti bulunursa, ona oruç, sadaka veya kurban (cinsin)den bir fidye gerekir. Emin olduğunuz zaman, kim hacca kadar, bir umre (yaparak) faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban (kesmesi gerekir). Fakat (kurban) bulamazsa hacc günlerinde üç gün, hacdan dönünce yedi gün olmak üzere, tam on gün oruç tutmak gerekir. Bu, ailesi (evi) Mescid-i Haram'da (Harem bölgesinde) olmayanlar içindir. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah ikâbı şiddetli olandır" (Bakara, 196).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin Nüzul Sebebi**

İbn Abbas, bu âyetin **Ka'b b. Ucre** (r.a) hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. **Ka'b** şöyle anlatır: **"Hudeybiye Senesi**'nde Allah'ın Resûlü yanıma geldi. Saçlarımın arasında, yüzüme dökülecek kadar bit ve sirke vardı. Hz. Peygamber (s.a.s), *"Başındaki haşerât sana eziyet veriyor değil mi?"* dedi. Ben de, "Evet, ya Resûlallah" dedim. Bunun üzerine o, *"Saçlarını tıraş et"* buyurdu. Bu hâdise üzerine Cenâb-ı Hak bu âyeti gönderdi." Bu âyetten maksat, ihramlı kimse hastalığı veya başındaki haşerât sebebiyle rahatsız olursa, fidye vermek şartı ile, o kimsenin tedavi olması ve başını tıraş etmesinin mubah kılınmasıdır. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, "فَفِدْيَةٌ" lâfzı, mahzuf bir mübtedânın haberi olduğu için merfûdur. Buna göre bunun takdiri, "فَعَلَيْهِ فِدْيَةٌ" "Ona fidye gerekir" şeklindedir.

Ve yine bunun diğer bir takdiri daha vardır. O da, فَحَلَقَ فَعَلَيْهِ فِدْيَةٌ "ve tıraş da olursa, ona fidye gerekir" şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı âlimler bu âyetin sadece muhsar olan kimseyle ilgili olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu kimsenin kurbanı yerine ulaşmadan önce, o kimseye bazen bir hastalık veya bitlenme ârız olur. Eğer o sabrederse, Cenâb-ı Allah ona, fidye vermesi şartıyla bu hususta izin vermiştir. Diğer bazı âlimler ise, buradaki ifâdenin, bedenine hastalık ârız olup da tedavi olması gereken ya da başında bir sıkıntısı (biti) olup da, saçlarını kestirmesi gereken her ihramlı kimse için müstakil bir hüküm olduğunu söylemişlerdir. Böylece Cenâb-ı Allah, onun bunu yapabileceğini ve vermesi gereken fidyeyi açıklamıştır.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Hasta olan kimse bazen elbisesini giymeye ihtiyaç duyar, bu durumda da giyinme ruhsatı, tıraş olma ruhsatı gibi olur. Bazen de bu ihtiyaç, çok şiddetli soğuk ve benzeri sebeplerden dolayı olur. Dolayısı ile o kimseye, fidye vermek şartı ile, bu yapacağı şey mubah kılınmıştır. Bazen de, çoğu hastalıklarda güzel koku kullanmaya ihtiyaç duyulur. Bu hususdaki hüküm de aynıdır. Başında bir eziyet bulunan kimseye gelince, bu eziyet bazen bit ve sirkesi; bazen baş ağrısı; bazen bir hastalığın ve acının meydana çıkmasından endişelenmekle olur. Velhasıl bu, haccın bütün mahzurlu şeyleri hakkında umûmî bir hükümdür.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âlimler, bu kimsenin önce fidye verip ondan sonra mı ruhsattan istifâde edeceği, yoksa önce ruhsattan istifâde edip sonra mı fidye vereceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Âyetin zâhiri bu durumda olan bir kimsenin önce bu ruhsattan istifâde edip sonra fidye vereceğini ifâde etmektedir. Çünkü ruhsattan istifâde etmek, fidyenin vâcip oluşunun bir illeti (sebebi) gibidir. Binaenaleyh fidyeden önce olması lâzım gelir. Yine biz, âyetin takdirinin, فَحَلَقَ فَعَلَيْهِ فِدْيَةٌ "ve tıraş olursa ona fidye vermesi gerekir" şeklinde olduğunu açıklamıştık. Çünkü söz ancak bu şekilde muntazam olmaktadır. O halde fidyenin, ruhsattan sonraya bırakılması gerekir.

Hacdaki Fidyenin Cinsi

Allahu Teâlâ'nın مِنْ صِيَامٍ اَوْ صَدَقَةٍ اَوْ نُسُكٍ *"Oruç, sadaka* veya *kurban cinsinden..."* ifâdesinden maksat, bu fidyenin bu üç şeyden biri ile olacağını belirtmektir. Bu ifâde ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلنُّسُكُ" kelimesinin asıl manası "ibâdet"tir. **İbnü'l A'râbî,** "Nüsük, gümüşün (eritilip) kalıba dökülmesidir. Gümüşten kalıba dökülen her parçaya **"nesîke"** denir. Daha sonra ibadet eden kimseye, posasından ayrılmış, erimiş saf maden gibi, nefsini günah kirlerinden temizleyip arındırdığı için, **"nâsik"** denmiştir. İşte "nüsük" kelimesinin asıl manası budur. Daha sonra kesilen kurban için, bu kendisiyle Allah'a yaklaşılan ibadetlerin en şereflilerinden olduğundan, **"nüsük"** denmiştir" demiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Kesilecek Kurbanlığın Cinsi**

Âlimler, kurbanın en aşağısının davar cinsinden olacağında ittifâk etmişlerdir. Çünkü "nüsük" (kurban), şu üç şeyden birisi ile yerine getirilir: Deve, sığır ve davar. Bu üç şeyin en azı davar olunca, kurbanda vâcip olacak en aşağısı (küçüğü) de davar olur. Oruç tutmak veya sadaka vermeye (fakiri doyurmaya) gelince, âyette bunların nasıl ve ne kadar olacağına delâlet eden bir şey yoktur. Bu hususun izahında iki görüş vardır:

a) Bu, **Ka'b b. Ucre**'nin ifâdesinden anlaşılan husustur. O da şudur: **Ebu Davud**'un **Sünen**'inde rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s), **Ka'b b. Ucre**'ye uğrayıp başında çokça bit görünce, ona: اُحْلُقْ ثُمَّ اذْبَحْ شَاةً نُسُكًا اَوْ صُمْ ثَلَاثَةَ اَيَّامٍ اَوْ اَطْعِمْ ثَلَاثَةَ آصُعٍ مِنْ تَمْرٍ عَلَى سِتَّةِ مَسَاكِينَ *"Tıraş ol, sonra kurban olarak bir koyun kes veya üç gün oruç tut veyahut da altı fakire üç sa'* [77] *hurma ver"*[78] demiştir.

b) **İbn Abbas ve Hasan Basri**'den rivâyet edildiğine göre, onlar "Hacc-ı Temettu' yapan kimse on gün oruç tutar ve bu sayıda fakiri doyurur" demişlerdir. Bunlar, "Oruç tutma ve fakiri doyurma (sadaka) hususları âyette mücmel (izahsız) olunca, bunları daha sonra gelecek olan müfesser (bunu açıklayan) bir ifâdeye hamletmek gerekir. Bu müfesser ifâde de, kurban bulamadığı takdirde temettu' haccı yapan kimseye gerekli olan şeydir" diye delil getirmişlerdir. Fukahânın çoğu birinci görüş ile amel etmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet, özrü sebebiyle, haccedenlere yasak olan bir şeyi yapan kimsenin hükmünü gösterir. Özürsüz olarak kasten saçını tıraş eden ihramlının hükmüne gelince, **Şâfiî** (r.a) ve **Ebu Hanife** (r.a)'ye göre, bu kimsenin kurban kesmesi vâcip olur. **İmam Mâlik** (r.a) ise, "Bu kimsenin özrü sebebiyle

77 Sa', "3.333" kg.lık bir ölçü birimi.

78 **Ebu Davûd,** Menâsik, 43 (11/172).

bunu yapan kimse gibidir. Âyet buna delildir. Çünkü âyetteki, *"Sizden kim hasta olursa veya başında bir eziyeti (biti) bulunursa, ona oruç... cinsinden bir fidye gerekir"* ifâdesi, bu hükmün bir özür şartına bağlı olduğuna delâlet. Bir şarta bağlı olan şey, bu şart bulunmadığında söz konusu olmaz" demiştir.

Allahu Teâlâ'nın, فَإِذَا أَمِنتُمْ *"Emin olduğunuz zaman"* buyruğuna gelince, bil ki bunun takdiri: "İhsar'dan kurtulduğunuz zaman..." şeklindedir.

Hacc-ı Temettu'

Hak Teâlâ'nın, فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ *"Kim hacca kadar, bir umre (yaparak) faydalanmak isterse"* âyetiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Temettu' Haccı**

"Temettu"un manası, lezzet almaktır. Bir şeyden lezzet aldığı zaman insan için, "تَمَتَّعَ بِالشَّيْءِ" denir. Kendisinden istifâde edilen her şeye, "مَتَاعٌ" denir. Bunun aslı, Arapların "uzun ip" manasına kullandıkları, "حَبْلٌ مَاتِعٌ" ifâdesidir. Bir insan, bir şeyle uzun müddet kaldığında, "فَهُوَ مُتَمَتِّعٌ بِهِ" (O, ondan istifâde etmiştir) denilir. Umre yaparak, hacc ihramına girinceye kadar temettu' yapan kimse, Mekke'ye gelir ve hacc ayları içerisinde umresini yapar. Sonra ihramdan çıkarak Mekke'de kalır. Daha sonra da hacc için tekrar ihrama girer ve o senenin haccını yapar. Hacc-ı Temettu' yapan kimseye umrenin ihramından çıkıp hacc ihramına girinceye kadar geçen zaman esnasında, ihramlı iken yapamayacağı şeyleri yapabildiği için "mütemetti' " (istifâde eden) denilmiştir. Bu şekildeki istifâde meşrûdur ve herhangi bir kerâhat söz konusu değildir.

Ama temettu'un mekruh olan bir nev'i vardır. O da Hz. Ömer (r.a)'in, sakındırdığı ve şöyle dediği şekildir: "Hz. Peygamber (s.a.s) devrinde, iki temettu' şekli vardı. Ben onları yasaklıyorum ve onu yapanları cezalandıracağım. Bunlar, mut'a nikâhı ve mut'a hacdır." Bu mut'a hacdan maksat, insanın hem hacc, hem umre için tek ihrama girip, sonra umreyi bitirinceye kadar hacc ihramını feshedip, haccın ihramına girinceye kadar, umre ile istifâde etmesidir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, ashabına böyle yapmaları hususunda önce müsaade ettiği, daha sonra bunu neshettiği rivâyet edilmiştir. **Ebu Zerr** (r.a)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"Mut'a haccı, sadece benim için idi."* Bunun sebebi şudur: Ashab-ı kiram hacc ayları içinde, umre yapmayı doğru bulmuyor ve bunu en büyük günahlardan sayıyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.s), bu inancı onların gönüllerinden

tamamen gidermeyi murat edince, bu hususta titizlik göstererek onları hacc aylarında hacdan umreye çekmiştir. Bu, ashab-ı kirama başka insanların ortak olmadığı bir durumdur. İşte bu manadan dolayı, haccı feshedip umreye geçmek sadece ashaba hastır.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, "فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ" buyruğu "Kim umresi sebebiyle istifâde ederse, o kimse sanki umreden değil, umreyi yapmış olması sebebiyle ihramın yasaklayacağı şeylerden istifâde etmiş olur" manasındadır. İşte umre sebebiyle, hacca kadar istifâde etmenin anlamı budur.

Allahu Teâlâ'nın, فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ *"Kolayına gelen bir kurbanlık kesmesi gerekir"* ifâdesi hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Haccın Temettu' Haccı Olması İçin Gerekli Şartlar**

Âlimlerimiz, temettu' kurbanının vâcip olabilmesi için beş şartın bulunduğunu söylemişlerdir:

a) Umrenin hacdan önce yapılması,

b) Bu umre ihramına hacc aylarında girilmiş olması. Buna göre bir kimse hacc aylarından önce umre ihramına girip, bir şavt kadar dahi olsa tavafın bir kısmını yapsa, sonra hacc ayları girince kalanını tamamlasa ve o yılın haccını yapsa, bu kimseye kurban gerekmez. Çünkü bu kimse hacc ayları içinde umre ve haccı birleştirmemiştir. Fakat o, hacc aylarından önce ihrama girip, umrenin fiillerini hacc ayları içinde yaparsa, bu hususta iki görüş vardır: **İmam Şâfiî, el-Ümm** adlı kitabında şöyle demiştir: "Bu kimseye, temettu' kurbanı gerekmez. Çünkü o, hacc aylarından önce, umrenin rükünlerinden, meselâ tavaf rüknünü îfâ etmiştir." Bu görüş doğrudur. Yine **İmam Şafii,** eski ictihadında ve imlâsında şöyle demiştir: "Bu kimseye temettu' kurbanı gerekir. Bu kimse ihramını hacc aylarında başladığı gibi devam ettirir." **Ebu Hanife** (r.a) ise, "Hacc aylarından önce umre tavafının bir kısmını yaparsa, umre tavafının çoğunu yapmasa bile, bu kimse temettu' yapmış olur" demiştir.

c) O yıl hacc yapması. Buna göre, bu kimse eğer, başka bir yılda hacc yapsa, kendisine kurban gerekmez. Çünkü bu durumda hacc ve umre aynı yıl yapılmamıştır, .

d) Bu kimsenin, Allah'ın, ذٰلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ اَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Bu, ailesi (evi) Mescid-i Haram (mıntıkasında) olmayan kimseler içindir"* âyetinden dolayı, Mescid-i Haram halkından olmaması... Mescid-i Haram halkı

olanlar, Kâbe'ye evleri namazları kısaltma mesâfesinden (yani sefer mesafesinden) daha kısa mesafede bulunan kimselerdir. Buna göre evleri, Kâbe'ye sefer mesafesinde olan kimseler Mescid-i Haram halkından sayılmazlar. Bu mesafe ya Mekke'ye göre veya Harem-i Şerife göre hesaplanır. Bu hususta iki görüş vardır.

e) Bu kimsenin hacc ihramına, umresini bitirdikten sonra, Mekke içinde girmiş olmasıdır. İmdi bu kimse, mîkât mahallerinden birine döner ve orada hacc için ihrama girerse, bu kimseye temettu' kurbanı gerekmez. Çünkü kurbanın kesilmesinin gerekmesi, kişinin mîkattan ihrama girmemiş olmasından dolayıdır ki, bu da bu kimsede bulunmamıştır. Temettu' kurbanının lüzumunda nazar-ı dikkate alınacak şartlar işte bunlardır.

İKİNCİ MESELE: Temettu' Haccı Yapan Kestiği Kurbanın Etinden Yiyebilir mi?

İmam Şafiî (r.a), "Temettu' kurbanı, bir kusuru örtmek ve onarmak kurbanıdır; binaenaleyh, bunu kesen kimsenin ondan yemesi caiz değildir" demiştir. **Ebu Hanife** (r.a) ise, bu kurbanın nüsük kurbanı olduğunu ve onu kesenin ondan yiyebileceğini söylemiştir. **Şafiî**'nin delilleri şunlardır:

Birinci Delil: Temettu', kendisinde bir kusurun meydana geldiği bir hacc çeşididir. Bu sebeple, kurbanın (onarma kurbanı) olması gerekir. Bu hususta bir bozukluğun bulunduğunu şu üç bakımdan gösterebiliriz:

a) Rivâyet edildiğine göre **Hz. Osman** mut'a'dan nehyediyordu. Bunun üzerine **Hz. Ali** ona, "Sıkıntı ve ihtiyaçtan dolayı bu ruhsata başvurdun sen!.." dedi. Bu da, bu hususta bir noksanlığın bulunduğunu gösterir.

b) Allahu Teâlâ, bu tür haccı, temettu' olarak isimlendirmiştir. Temettu' da, lezzet duymak ve faydalanmaktan ibarettir. İbadetler meşakkat üzerine kurulmuşlardır. Bu sebeple bu, temettu'un ibâdet oluşunda bir çeşit eksikliğin bulunduğunu gösterir.

c) Bu eksikliğin ne olduğunu tafsilâtlıca izah edecek olursak: Temettu' haccında yolculuk, hacc için yapılması gerekirken, umre için olmuştur. "Hacc için yapılması gerekir" dedim, çünkü hacc-ı ekber esâs hacdır. Yine umreyi tamamlayıp hacc için ihrama girinceye kadar geçen zamanda bir faydalanma meydana gelmiştir ki, bu ibâdette bir gediktir. Yine bu yolculuğun hakkı, mîkatları hacc için ihrama girme yeri yapmaktır. Çünkü bu çok büyük bir sevaptır. Mîkat (önce) umre için ihrama girme yeri yapıldığında, bu da ibâdette bir tür gediktir. Bu gediklik hacc ibâdeti için söz

konusu olunca, temettu' kurbanını bir nüsük (ibadet) kurbanı değil, bir cezâ kurbanı saymak gerekir.

İkinci Delil: Kurban, insan hacc ve umreyi tek tek yaptığı zaman, Mekkeliler hakkında olduğu gibi, hacc veya umrenin aslî menâsikinden birisi değildir. Halbuki iki ibadeti birleştirmek, namaz, oruç ve i'tikâfı birleştirmekten dolayı kurbanın gerekmeyişi delili ile, kurban kesmeyi gerektirmez. Bundan, bu kurbanın nüsük kurbanı olmadığı ve mutlaka cezâ olması gerektiği ortaya çıkmış olur.

Üçüncü Delil: Allahu Teâlâ, belirli bir vakte bağlanmaksızın, temettu' yapan kimseye kurban kesmeyi vâcip kılmıştır. Bu kurbanın vaktinin belirlenmeyişi, onun bir ceza kurbanı olduğunun delilidir. Çünkü hacc menâsikinin hepsinin vakitleri belirtilmiştir.

Dördüncü Delil: Orucun bu kurbanda bir yeri vardır. Halbuki nüsük kurbanını oruç karşılayamaz.

Bizim söylediklerimizin doğruluğunu iyice anladığında deriz ki: Allahu Teâlâ, mükellefe, وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ *"Hacc ve umreyi Allah için tamamlayınız"* emriyle haccı tamamlamayı vâcip kılmıştır. Yine biz, temettu' haccının tam olmadığına da işaret etmiştik. İşte bu sebepten ötürü de Allahu Teâlâ, *"Kim hacca kadar, bir umre (yaparak) faydalanmak (temettu' yapmak) isterse, kolayına gelen bir kurban (kesmesi gerekir)"* buyurmuştur. Çünkü, "Sizin temettu' yapmanız, haccınızda bir noksanlık meydana getirmiştir. O halde, haccınız tamamlansın diye, o haccınızı kurban keserek onarınız." İşte bu, âyetin siyâkından anlaşılan güzel bir manadır. Bu mana sadece **Şafiî** (r.a)'nin mezhebinde vardır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Temettu' Kurbanı**

Temettu' sebebiyle vâcip olan kurban, davardan kesilecek kurbandır. Bu, sekiz - dokuz aylık koyun veya iki yaşında keçidir. Eğer temettu' yapan, bir sığırın veya bir devenin altıda bir hissesine girerse, bu da câizdir. Temettu' kurbanı, kişi hacc için ihrama girince vâcip olur. Çünkü, فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ *"kolayına gelen bir kurban (kesmesi gerekir)"* âyetinin başındaki "fa" edatı, bunun, faydalanmanın (temettu'un) hemen peşinden vâcip olduğuna delâlet eder. Bu kurbanın, bayram günü kesilmesi müstehaptır. Buna göre temettu' yapan, hacc için ihrama girdikten sonra, kurbanını keserse, bu da caizdir. Çünkü bu esnada temettu' tahakkuk etmiştir. **Ebu Hanife** (r.a)'ye göre, bu câiz değildir.

Bu ihtilâfın kaynağı şudur: Biz (Şafiîlere) göre, temettu' kurbanı da, diğer cezâ kurbanları gibi, bir ceza kurbanıdır.

Ebu Hanife'ye göre ise, kurban bayramı kurbanları gibi bir nüsük (ibadet) kurbanıdır. Bundan dolayı bunun Kurban Bayramı günü kesilmesi gerekmektedir.

Oruç, Kurbanın Yerini Tutabilir

Cenâb-ı Allah'ın, فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ *"Kim bu (kurbanlığı) bulamaz ise, ona üç gün oruç gerekir"* sözünün manası, "Hacc-ı temettu' yapan, kesecek kurban bulursa ne âlâ; eğer bulamaz ise, Allahu Teâlâ onun yerine oruç tutmasını emretmektedir" şeklindedir. Buna göre, "kurban kesmek mi, yoksa oruç tutmak mı daha efdaldir?" meselesi ortaya çıkar. Açıkça anlaşılan, asıl olan kurbanın efdal olduğudur. Fakat Hak Teâlâ, kurbana bedel olan orucun kemâl ve mükâfaat bakımından kurban gibi olduğunu açıklamıştır. Bu da O'nun, تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ *"Bu tam on gün oruçtur"* âyetinde açıkladığı şeydir. Âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyet, kişinin kurban bulamaması haliyle ilgili bir nasstır. Müctehitler, kişinin kurban bulup da onu alacak paraya sahip olamaması; veya parasının yitmesi, veya yanında bulunmaması; veyahut da bu kurbanın çok pahalı olması gibi durumları, bu âyete kıyas etmişlerdir. İşte bu gibi durumlarda da o kimse kurban yerine oruç tutar.

İKİNCİ MESELE

"فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِى الْحَجِّ" âyetinin manası, "O kimseye hacc yaparken üç gün oruç tutması gerekir" şeklindedir. Buna, bir fıkhî mesele dayanır. Bu da şudur: Hacc-ı temettu' yapan kimse, kurban bulamadığı zaman, umre ihramından çıkıp, hacc ihramına girmeden önce, bu üç günlük orucu tutması doğru olmaz. **Ebu Hanife** (r.a), bunun doğru olduğunu söylemiştir.

Şâfiî (r.a)'nin, bunun doğru olmadığına dâir delilleri şunlardır:

a) Ramazan orucunu, Ramazan girmeden tutmak isteyen kimsenin, tutması ve temettu' haccı yapanın yedi günlük orucu memleketine dönmeden tutması câiz olamayacağı gibi, bu üç günlük orucu da vakti gelmeden tutmak câiz değildir. Biz, vakti gelmeden bu orucu tutmanın doğru olmadığını söyledik. Çünkü Allahu Teâlâ, فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِى الْحَجِّ *"Ona, hacda üç gün oruç gerekir "* buyurmuş ve bununla haccın ihramlı günlerini kastetmiştir.

Çünkü haccın diğer fiilleri, oruç için müsait zaman olamazlar, ancak ihram zamanı buna müsaittir. Bundan dolayı, âyeti ona hamletmek gerekir.

b) Hacc için ihrâma girmezden önceki vakit, daha efdâl olan kurban kesme vakti değildir. İşte böylece, diğer asılları ve onların yerine geçecek şeyleri de nazar-ı itibara alarak diyebiliriz ki bu, kurbanın yerine geçecek olan orucun vakti olamaz. Bunun izahı şöyledir: Bedel, asıl olmadığı zaman, onun yerine geçer ve hüküm bakımından da sanki asıl gibi olur. Buna göre bedelin, aslın bulunması halinde, yerine geçmesi caiz olmayacağı bir vakitte bulunması caiz olmaz. Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki, âlimler orucun, haccın ihrâmına girdikten sonra Kurban bayramı gününe kadar geçen zaman içinde tutulabileceği hususunda ittifak etmişlerdir. Doğru olan, bu orucun ne Kurban bayramı günü, ne de teşrik günlerinde tutulmasının caiz olmadığıdır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), وَلَا تَصُومُوا فِى هٰذِهِ الْاَيَّامِ *"Bu günlerde oruç tutmayınız"* buyurmuştur. Müstehap olanın, arefe gününde iftar edecek biçimde bu orucun hacc günlerinde tutulmasıdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, Hak Teâlâ'nın, "اِذَا رَجَعْتُمْ" buyruğundaki rücû'dan ne kastedildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Şafiî** (r.a), "kavl-i cedîd"inde bunun, kişinin ailesine ve vatanına dönmesi olduğunu söylemiştir. **Ebu Hanife** (r.a) ise bundan muradın, "hacca dair olan işleri bitirip, vatanına dönmeye hazırlanması" olduğunu söylemiştir. Şu fıkhî mesele bu ihtilâfa dayanmaktadır: Hacc-ı temettu' yapan kimse, hacdan döndükten sonra ve evine ulaşmadan önce, kalan yedi gün orucu tutarsa, Şafiî'ye göre bu orucu tutmuş sayılmaz. Allah kendisine rahmet etsin **Ebu Hanife'ye** göre ise bu orucu tutmuş sayılır.

Şafiî'nin delilleri şunlardır:

1) Allahu Teâlâ'nın, "اِذَا رَجَعْتُمْ" sözünün manası, "Vatanınıza döndüğünüzde" demektir. Buna göre Allahu Teâlâ, hacıların vatanlarına dönmesini şart koşmuştur. Şart bulunmadığı zaman, meşrût da bulunmaz. Kişinin vatanına dönmesi ancak vatanına ulaştığı zaman mümkün olur. Vatanına ulaşmadan önce, şart söz konusu değildir. Bu sebeple meşrûtun da bulunmaması gerekir. Şöyle dememiz de bu görüşümüzü destekler: Hacc-ı temettu' yapan bir kimse vatanına ulaşamadan ölürse, ona herhangi bir mesuliyyet terettüp etmez.

2) **İbn Abbas**'tan rivâyet edilen görüştür. Buna göre **İbn Abbas,** "Biz Mekke'ye geldiğimizde, Hz. Peygamber (s.a.s), اِجْعَلُوا إِهْلَالَكُمْ بِالْحَجِّ عُمْرَةً إِلَّا مَنْ قَلَّدَ الْهَدْىَ *"Kurbanlık hayvanlarını belirlemiş ve nişanlamış (kiadelendirmiş) olanlar hariç, sizler hacc için getirmiş olduğunuz telbiye ve tehlillerinizi umre için sayınız."*[79] buyurdu. Bunun üzerine biz, Beyt'i tavaf, Safâ ve Merve arasını sa'y ettik. Daha sonra da, elbiselerimizi giydik ve hanımlarımızın yanına geldik. Bundan sonra da, zilhiccenin sekizinci gününün yatsı zamanında hacc için telbiye etmekle emrolunduk.. İhrâmı bitirince, Hz. Peygamber, عَلَيْكُمُ الْهَدْىُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَصِيَامُ ثَلَاثَةٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ إِلَى أَمْصَارِكُمْ *"Kurbanlarınızı kesiniz; eğer kurban bulamazsanız, üç günü hacda, yedi günü de memleketlerinize döndüğünüzde tutulmak üzere (on gün) oruç tutunuz"*[80] buyurur.

3) Allahu Teâlâ, Ramazanda yolcunun oruç tutmamasına müsaade etmiştir. Buna göre temettu' orucu derece bakımından Ramazan orucundan daha aşağıdadır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

İbn Ebî Able, "ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ" sözünün lâfzına değil de mahalline atfederek, nasb ile, "سَبْعَةً" şeklinde okumuştur. Sanki şöyle denilmiştir: "فَصِيَامُ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ" Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı, اَوْ اِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِى مَسْغَبَةٍ * يَتِيمًا *"Ve, açlık gününde bir yetimi doyurmak"* (Beled, 14-15) âyetinde olduğu gibidir.

Allahu Teâlâ'nın, تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ *"Bu, tam on gündür"* buyruğu hususunda, Allah'ın lâneti üzerlerine olsun, mülhidler, iki bakımdan ta'n ve kınamada bulunmuşlardır:

a) Bedihî olarak üç ile yedinin toplamının on ettiği herkesin malûmudur. Böylece bunu zikretmek, açık olan bir şeyi tekrar açıklamak gibi olur.

b) Hak Teâlâ'nın, "كَامِلَةٌ" sözü, on olma hususunda kâmil olmayan başka bir on'un varlığını hatıra getiriyor ki bu da imkânsızdır. Halbuki bizim âlimlerimiz bu sözde çeşitli mâna ve faydaların bulunduğunu ifâde etmişlerdir:

1) Hak Teâlâ'nın, "وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ" sözündeki vâv harfi, kendisinin mutlak cem manası ifâde ettiği hususunda kesin bir nass değildir; aksine vâv harfi bazen, Hak Teâlâ'nın tıpkı, مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ *"İkişer veya üçer veyahut da dörder"* (Nisa, 3) âyetinde olduğu gibi, "اَوْ" (veyahut) mânasına gelir. Nitekim Arapların, جَالِسِ الْحَسَنَ وَابْنَ سِيرِينَ *"Hasan veya İbnu Sîrîn ile otur"*

79 **Buharî,** Hacc, 37.

80 Ahmed İbn Hanbel, VI, 243.

sözlerindeki "vâv" harfi de, "أَوْ" manasına gelir. Yani, "ister şununla, istersen bununla otur" demektir. Buna göre Allahu Teâlâ, "عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ" ifâdesini, bu vehmi izâle etmek için zikretmiştir.

2) Normal olarak bedel olan şey, hal bakımından kendisinden bedel tutulduğu şeyden daha zayıftır. Nitekim bu husus, su ile mukayese edildiğinde, teyemmümde de söz konusudur. Böylece Allah bu bedelin böyle olmadığını, aksine kurban kesemeyen ve böylece de oruç külfetini yüklenen kimsenin nefsi, "Allah katında tam bir ücret elde edeceği hususunda mutmâin olsun diye", bunun kendisinden bedel tutulan şeye göre tam ve mükemmel olduğunu beyan etmiştir. "On" lâfzının zikredilmesi, sadece kendisiyle "kâmile" lâfzına geçmenin sıhhatli olması içindir. Buna göre Cenâb-ı Hak şâyet, "تِلْكَ كَامِلَةٌ" demiş olsaydı, bu ifadeyle yedi'den ayrı üç'ün veya üç'ten ayrılan yedi'nin murat edilmesi caiz olurdu. İşte bu sebepten dolayı burada "on" lâfzının zikredilmesi gerekmiştir.

Sonra bil ki Allahu Teâlâ'nın, "كَامِلَةٌ" sözü, kemâl halinin şu üç bakımdan izah edilmesini ihtiva etmektedir:

a) Bu, kurban kesmenin yerini tutma ve onun yerine geçme bakımından kâmil ve tamdır.

b) Bu, sahibinin mükâfaatının, kurban kesen veya kesebilen kimselerin mükâfaatı gibi olması bakımından mükemmeldir.

c) Bu, temettu' haccı yapan kimsenin haccının, bu orucu tutması halinde, temettu' haccı yapmayan kimsenin yapacağı hacc gibi olması bakımından kâmildir.

3) Allahu Teâlâ, "size orucu on gün olarak vâcip kıldım" dediği zaman, burada bu günlerin bir kısmının bu lâfzın mânasının dışında kalmasını gerektiren bir delilin bulunması da akıldan uzak değildir. Çünkü umumî bir ifâdenin tahsis edilmesi şeriatte ve örfte çokça rastlanan bir durumdur. Cenâb-ı Allah eğer, "Hacda üç gün, döndüğünüzde de yedi gün" demiş olsaydı, bazı tahsis edici delillere göre bunun tahsis edildiği ihtimali söz konusu olabilirdi. Fakat Cenâb-ı Allah bundan sonra, "Bu tam on gündür" dediği zaman, bu tabir tahsis edici böyle bir delilin bulunmadığına dair bir nass olmuş olur ve bunun delâleti de kuvvetli olur. Bunun tahsis ve nesh'e ihtimali de bir hayli uzak olur.

4) Sayıların dereceleri dörttür: Birlikler, onluklar, yüzlükler ve binlikler... Bu dört sayının ötesinde kalan sayılar, ya mürekkeb, ya da küsurlu

olurlar. Bu açıklamaya göre "on" sayısının kemâl vasfıyla nitelendirilmiş bir sayı olması tarife muhtaç bir durum olmuş olur. Buna göre âyetin takdiri, "Kemâl" vasfıyla nitelenmiş ve küsurât ve terkipten uzak olan bir sayı olduğu için, bu sayıca oruç tutmanızı size vâcip kıldım" şeklindedir.

5) Te'kîd, Arapçada çokça bilinen bir yoldur. Meselâ Hak Teâlâ'nın, وَلٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ *"Fakat, göğüslerde olan kalpler kör olur"* (Hacc, 46) ve وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ *"İki kanadıyla uçan kuşlar da..."* (En'âm, 38) âyetlerinde de durum böyledir. Bundaki fayda şudur: Birçok tâbirle ifade olunan ve birçok vasıflarla nitelenmeye çalışılan söz, tek bir lâfızla ifâde edilen sözden, daha az ve daha zor unutulur. Buna göre, birçok ibâreyle açıklamak, o şeyin hadd-i zatında birçok faydalar ihtiva ettiğine ve onu ihlâl etmenin caiz olmayacağına delâlet eder. Ama tek bir lâfızla ifâde edilen şeyin mühim ve faydalı olduğu, ayrıca kendisini ihlâl etmenin caiz olmadığı zor anlaşılır ve bilinemez. Te'kîd bu tür hikmetleri kapsadığı için onun burada zikredilmiş olması, bu oruçta sayıya riâyet etmenin kesinlikle ihmal edilmesi uygun olmayan mühim ve önemli şeylerden olduğuna delâlet eder.

6) Bu hitap Araplaradır. Onlar ise, hesap yapmasını bilmiyorlardı. Allahu Teâlâ böylece bu hususu, şek ve şüpheyi bertaraf edecek biçimde açıklamıştır. Nitekim, "ay" hakkında Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bir keresinde iki eliyle üç kere; başka bir sefer de, iki eliyle iki defa işaret etmiş, üçüncüde de ibham (başparmak) parmağını yumarak işaret etmiştir. Böylece birinci işaretiyle ayın otuz gün; ikinci işaretiyle de yirmidokuz gün olduğuna dikkat çekmiştir.

7) Bu söz, yazının yanlış yazılabilmesinden doğabilecek kapalılığı kaldırır. Bu böyledir, çünkü yedi, "سَبْعَةٌ" ile, dokuz "تِسْعَةٌ" hat itibariyle birbirine benzerler. Bundan sonra Cenâb-ı Hak, "تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ" dediğinde bu karışıklık ortadan kalkmış olur.

8) Hak Teâlâ'nın, فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ اِذَا رَجَعْتُمْ *"Onun, hacda üç gün; dönünce de yedi gün oruç tutması gerekir"* buyruğundan maksadın, daha önce tutulan üç günlük oruç bu yediden hesâp edilerek, böylece de hacdan döndükten sonra o kişinin üzerinde kalanın, tuttuğu bu üç günün dışında dört gün olduğu hesâb edilerek, memleketine döndükten sonra tutması gereken günlerin sayısının yedi günü tamamlama şeklinde olacağı, yine bundan muradın, memleketine döndükten sonra bu üç günün

dışında yedi gün tutmasının vâcip olacağı da mümkün ve ihtimal dahilindedir. Fakat bundan sonra Cenâb-ı Hak, "تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ" deyince, bu müşkil ortadan kalkmış olur ve memleketine döndükten sonra kişiye vâcip olanın, bu üç günün dışında yedi gün olduğu ortaya çıkmış olur.

9) Lâfız her ne kadar haber cümlesi olsa da mana bakımından bir emirdir. Buna göre âyetin takdiri, "O oruçlar, tam oruçturlar. Çünkü emredilen hacc, Hak Teâlâ'nın da, "وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ" emrinde olduğu gibi, tam hacdırlar. Halbuki bu oruçlar, hacda meydana gelen bir arızadan dolayı cezaî oruçlardır. Binaenaleyh, tam ve mükemmel olması gerekli olan hacda meydana gelen kusurları giderebilmesi için, bu oruçlar da tam oruç olsun!" şeklinde olur. Bu oruçların kâmil olmasından maksat, haccın tam olmasını beyan ederken zikretmiş olduğumuz hususdur. Burada emir lâfzından haber lâfzına geçilmiştir. Çünkü bir şey ciddî ve pekiştirilmiş olarak teklif edildiği zaman, teklif edilen şeyin varlık âlemine girip, gerçekleşebileceği açık bir durumdur. İşte bu sebepten dolayı, bir şeyin meydana geleceğinden haber vermek, o şeyin kuvvetle emredilmiş ve şeriatin onun gerekli olduğunu beyan hususunda büyük bir itina göstermesinden kinâye olarak kabul edilmiştir.

10) Allahu Teâlâ, üç gün hacda, yedi gün de hacdan döndükten sonra oruç tutulmasını emredince, bu kadar bir ifâdede, bunun Allah katında büyük ve kâmil bir itaat olduğu tam izah edilememiş olur.

Cenâb-ı Hak bundan sonra, "تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ" deyince bu, bu tâatın son derece mükemmel olduğunu gösterir. Bu böyledir, çünkü oruç tutmak Allah'a, Hak Teâlâ'nın, الصَّوْمُ لِي *"Oruç bana aittir"*[81] (Hadis-i Kudsî) buyurduğu üzere, temlîk ve tahsis lâm'ıyla nisbet edilmiştir. Hacc da Allah'ın, "وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ" âyetinde olduğu gibi, yine temlik ve tahsis lâm'ıyla tahsis edilmiştir. Nass, nasıl bu iki ibâdetin Allah'a tahsis edilmiş olduğuna delâlet ediyorsa, yine akıl da buna delâlet etmektedir. Oruca gelince; çünkü oruç, ondaki hikmete aklın tam olarak muttali olamayacağı bir ibâdettir. Bununla berâber o, nefse son derece ağır gelen bir ibâdettir. Hiç şüphesiz bu, sırf Allah rızası için yapılır. Keza hacc da, hikmetini aklın kesinlikle muttali olamayacağı bir ibadettir. Bununla beraber bu ibâdet, çok zor bir ibâdettir. Çünkü o, çoluk çocuğu ve vatanı terk etmeyi ve birçok lezzetli şeylerden uzaklaşmayı gerektirir. Bu sebeple şüphesiz o, sadece Allah rızası

81 Câmiu's-Sağir, II/51.

için yapılır. Sonra bu on günün bir kısmı, haccın zamanı içinde bulunur. Böylece de bu, son derece zor olan iki şeyi birlikte yapmak olur. Bir kısmı ise hacc işlerinin bitiminden sonra bulunur ki, bu da bir zorluktan, başka bir zorluğa geçiş demektir. Bütün bunların, sevâbın çok olması ve kulluk derecesinin yükselmesi için birer vesile olduğu herkesçe malûmdur. Binaenaleyh, hiç şüphesiz Allahu Teâlâ bu on günü oruçlu geçirmeyi vâcip kılmış ve bunun kemal ve yüceliğin zirvesinde bulunan bir ibâdet olduğuna şehadet ederek, تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ *"İşte tastamam on"* buyurmuştur. Çünkü burada kelimelerin nekire getirilmesi, onun şanının saygı değer olduğuna delâlet eder. Buna göre Hak Teâlâ sanki, "İşte şu on yok mu? O ne mükemmel on'dur" demek istemiştir. İşte böylece bu on çeşit izahla, bu kelimenin nasıl enfes ve güzel faydaları ihtiva ettiği ortaya çıkmış olur ve bu izahımızla mülhidlerin bu âyet hususundaki tenkitleri düşmüş olur. Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur.

Ehl-i Mekke Temettu' Kurbanından Muaftır

Hak Teâlâ'nın, ذٰلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ اَهْلُهُ حَاضِرِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Bu, ailesi Mescid-i Haram'da olmayanlar hakkındadır"* âyetine gelince, bunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "ذٰلِكَ" ifâdesi yukarıda geçen hususlara işarettir. Yukarıda zikredilenlerin en yakın olanı, hacc-ı temettu' yapan kimseye gerekli olan kurban ve onun bedeli olan orucun zikredilmiş olmasıdır. Yukarıda zikredilenlerin en uzağı ise, onların yapmış oldukları temettu'un zikredilmesidir. İşte bu sebepten dolayı âlimler ihtilâf etmişlerdir. Ezcümle **Şafiî** (r.a), "ذٰلِكَ" (Bu) ism-i işâretinin en yakın zikredilene râci olduğunu söylemiştir. Bu da, hacc-ı temettu' yapan kimseye kurban ve onun bedeli sayılan orucun vâcip olmasıdır. Yani bu ancak, temettu' haccı yapan kimse Mescid-i Haram'ın sakinlerinden olmadığı zaman olur. Ama, mütemetti' hacı, **Harem-i Şerif**'in ehlinden olursa, o kimseye ne kurban, ne de onun bedeli olan oruç gerekmez demektir. Bu böyledir, çünkü **Şafiî** (r.a)'ye göre bu kurban ancak afâkî olanlara, yani **Mescid-i Haram**'ın sakinlerinden olmayanlara gerekir. Çünkü temettu' yapan kimseye vâcip olan, haccın ihrâmına mikatlardan girmesidir. Bu kimse umre ihramına mikattan girip, daha sonra da haccın ihramına mikattan girmediği için, burada bir noksanlık meydana gelmiş olur. Böylece bu kurbanı, bir nevi ceza kurbanı

olarak kesmiş olur. Mekkeli olan kimselerin ise mikattan ihrama girmeleri vâcip değildir. Binaenaleyh, Mekkeli olanın hacc-ı temettu' yapması onun haccında herhangi bir eksiklik meydana getirmez. Bundan ötürü ona ne kurban, ne de onun bedeli olan oruç, kesinlikle vâcip olmaz.

Ebu Hanife (r.a) ise, Hak Teâlâ'nın, "ذٰلِكَ" sözünün, uzağa, yani temettu'a işaret olduğunu söylemiştir. **Ebu Hanife**'ye göre Mescid-i Haram'ın sakinleri için ne hacc-ı temettu' yapmaları, ne de hacc-ı kırân yapmaları uygun değildir. Kim hacc-ı temettu' veya hacc-ı kırân yaparsa, ona bir kurban kesmek vâcip olur. Bu kurban, cinâyet kurbanı (cezâ kurbanı)dır. Dolayısıyla o kimse ondan yiyemez.

Şafiî (r.a)'nin delilleri şunlardır:

1) Hak Teâlâ'nın, فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ *"Kim hacca kadar umresinden faydalanırsa"* buyruğu Harem'de oturanların da dahil olduğu umumî bir ifâdedir.

2) Hak Teâlâ'nın, "ذٰلِكَ" sözü, kinâye yollu bir ifâdedir. Bu sebeple bunu, en yakında zikredilmiş olana hamletmek gerekir ki, bu da kurbanın vâcip olmasıdır. Kurbanın vâcip olması "afâkî" olan "mutemetti" hacıya tahsis edilince, "afâkî" olmayanların da bazen mutemetti' olacaklarına kesin olarak hükmetmek gerekir.

3) Allahu Teâlâ, cahiliyye insanlarının hacc aylarında umre yapmayı haram saymış olmalarını neshettiğini beyan etmek için kırân ve temettu' hacclarını meşrû kılmıştır. Nesh ise, bütün insanlar hakkında geçerlidir.

4) Hacc-ı ifrâd yapan herhangi bir kimse, Medinelilere kıyasla hacc-ı temettu' yapmış kimselerden olur. Ne var ki, zikrettiğimiz sebepten dolayı Mekkeli olup da temettu' haccı yapan kimsenin kurban kesmesi gerekmez.

Ebu Hanife (r.a)'nin delili ise şudur: "Hak Teâlâ'nın, "ذٰلِكَ" sözü bir kinâyedir. Bu sebeple bunun, geçenlerin hepsine birden işaret etmesi gerekir. Çünkü daha önce zikredilmiş olanların bir kısmı diğerinden daha evlâ değildir" şeklindedir.

Bunun cevabı ise şudur: Bunun, "en yakına râci olması evlâdır; çünkü yakınlık tercih sebebidir" şeklinde söylenmesi niçin caiz olmasın? Cümlelerin peşinden zikredilen istisnânın en son cümleye tahsis edilmesi görüşü,

Ebu Hanife'nin mezhebi değil midir?[82] Bu cümle, diğer cümlelerden, sadece istisnâ edâtına yakınlığı sebebiyle ayrılmıştır. İşte burada da böyledir.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, "حَاضِرِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" tâbiri ile kimlerin murat edildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir.

İmam-ı Malik, bunların **Mekkeliler** ve **"Zi-Tuvâ"** halkı olduğunu söylemiştir. **İmam-ı Malik** sözüne devamla şöyle demiştir: "Şâyet Minâ halkı, kendilerine caiz olan yerden umre için ihrama girseler, sonra da Mekke'de bir süre kalıp haccetseler, mütemetti' olurlar."

Yine **İmam-ı Mâlik**'e, "Hacc-ı temettu' yapan kimselere vâcip olan işler Harem-i Şerif ahalisine de vâcip olur mu?" diye sorulunca, O: "Onlar Mekke halkı gibi olmadıkları halde evet!" demiştir. O'na: "Ya Minâ halkı?" denilince, O: "Bunun özellikle Mekkelilere has olduğunu zannediyorum" demiştir.

Tavus da, **Mescid-i Haram**'ın sakinlerinin, Harem'in halkı olduğunu söylemiştir. Allah kendisinden razı olsun **Şafiî** de, bunların, Mekke'ye namazların kısaltılacağı mesafeden daha az bir mesafede olanlar olduğunu söylemiştir. Eğer bunlar namazların kısaltılacağı bir mesafede bulunurlarsa, onlar **Mescid-i Haram**'ın sakinlerinden sayılmazlar. Allah kendisinden razı olsun **Ebu Hanife** de, **Mescid-i Harâm**'ın sakinlerinin "mîkât ehli" olduğunu söylemiştir. **Mîkâtlar** da **Zülhuleyfe, Cuhfe, Karn, Yelemlem** ve **Zâtu'l-Irk**'dır. Buna göre bu yerlerin herhangi birisinin halkından olan herkes veya, Mekke istikametinde, buraların ötesinde olan herkes **Mescid-i Harâm**'ın sâkinlerindendir. Âlimlerin mezheplerinin tafsilâtı işte budur.

Âyetin lâfzı **İmam-ı Mâlik** (r.a)'in mezhebine daha uygundur. Çünkü Mekke halkı, **Mescid-i Harâm**'ı müşahede edip orada da bulunanların ta kendisidir. Buna göre âyetin lâfzı sadece onlara delâlet eder. Ne var ki **Şafiî** şöyle demiştir: Allahu Teâlâ çoğu kez Mescid-i Harâm'ı zikretmiş ve bundan da Harem'i kastetmiştir. Nitekim Hak Teâlâ, سُبْحَانَ الَّذِى اَسْرٰى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Kulunu geceleyin Mescid-i Haram'dan... götüren Allah'ın şanı ne yücedir!"* (İsrâ, 1) buyurmuştur. Allah'ın Resûlü de, **Mescid-i Haram**'dan değil, **Harem-i Şerif**'ten **Mirâc**'a başlatılmıştır. Ve yine Cenâb-ı Hak, ثُمَّ مَحِلُّهَا اِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ *"Sonra varacakları yer, Beyt-i Atik'a varır"* (Hacc,

82 Meselâ bkz. Nur, 4-5. âyetlerin tefsiri.

33) buyurmuş, bununla da Harem-i Şerif'i kastetmiştir. Çünkü kurbanlar Mescid'de de, Kâbe'nin içinde de kesilmezler...

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki Hak Teâlâ'nın buradaki Mescid-i Haram'dan maksadı bizim bahsettiğimiz şeydir. Bunun böyle olduğunu şu iki şey gösterir:

a) Bir yerde bulunmak, yolculuk etmenin zıddıdır. Yolcu olmayan herkes, ikâmet ediyor ve bir yerde bulunuyor demektir. Yolculuğun hükmü ancak namazların kısaltıldığı bir mesafede başlayınca, namazları kısaltma mesafesinden daha az bir mesafede bulunan herkes yolcu olmaz, mukîm olur.

b) Arapların şehirlileri, hazır olanlar, "حَاضِرَةٌ" ve "حَاضِرُونَ"; çölde yaşayanları da çölde yaşayanlar, "بَادِيَةٌ" ve "بَادُونَ" diye adlandırmaktadırlar. Yine, insanların, çadır halkı ile evlerde yaşayanları kastederek, "اَهْلُ الْبَدْوِ وَالْحَضَرِ" demeleri de meşhurdur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ferrâ, Hak Teâlâ'nın, "لِمَنْ لَمْ يَكُنْ" sözünde lâm harfinin, "عَلٰى" mânasına geldiğini söylemiştir.

Yani, "kurban kesmek ve oruç tutmak olan şu farz, Mekke halkından olmayan kimseler hakkındadır" demektir. Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, وَاشْتَرْطِى لَهُمُ الْوَلَاءَ *"Onlara, yani onların üzerine, velâyeti şart* koş"[83] hadisinde olduğu gibidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ "ehlin bulunmasını" zikretmiş, bununla ehlin bulunmasını değil de ihrâma giren kimsenin bulunmasını kastetmiştir. Çünkü genel olarak kişi ehlinin meskûn olduğu yerde bulunur.

BEŞİNCİ MESELE

Mescid-i Haram, bu vasıfla vasıflanmıştır. Çünkü, **"Harâm"** kelimesiyle "mahrûm" kelimesinin aslı, "kazanmaktan men etmek"tir. Kendisinden nehyedilen şey de, harâmdır. Çünkü onun da yapılması men edilmiştir. Buna göre **Mescid-i Haram,** yapılması yasaklanmış olan şeylerin, içinde irtikâb edilmesi yasaklanmış ve men edilmiş olduğu yer demektir. **Ferrâ** şöyle demiştir: "الزمان" ve "الزَمَنْ" kelimelerinde olduğu gibi, "الحرام" ve "الحَرَمُ"şeklinde de söylenmiştir."

83 **İbn Mâce,** Itk, 3 (II/842).

Hak Teâlâ'nın, وَاتَّقُوا اللهَ *"Ve Allah'tan ittikâ ediniz"* emrine gelince, **İbn Abbas** bununla Hak Teâlâ'nın, "Size farz kıldığı şeyler hususunda Allah'tan korkunuz" mânâsını kastettiğini söylemiştir.

Yine Allah'ın, وَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ *"Ve biliniz ki, Allah'ın cezâlandırması çok şiddetlidir"* âyetine gelince bunun manası "Allah'ın kanunlarına karşı gevşek davrananlara, aldırmayanlara karşı ikâbı çok çetin olan" demektir. **Ebu Müslim** şöyle demiştir: "العِقَاب" ile, "الْمُعَاقِبَة" aynı manaya gelirler. Bu, kötülük yapan, günah işleyen kimseyi, işlediği kötülüğe karşı cezâlandırmak demektir. Buna göre bu, "âkıbet" kelimesinden türemiş bir kelimedir. Bununla sanki, kötülük yapanın fiilinin akıbeti kastedilmiştir. Bu, tıpkı şöyle diyenin sözü gibidir: لَتَذُوقَنَّ عَاقِبَةَ فِعْلِكَ "Sen mutlaka, yaptığının akıbetini tadacaksın."

Haccın Zamanı

اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِى الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللهُ وَتَزَوَّدُوا فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى وَاتَّقُونِ يَآ اُولِى الْاَلْبَابِ ﴿١٩٧﴾

"Hacc bilinen aylar(da)dır. Her kim o aylarda haccı kendisine farz kılmışsa, artık refes (cima ve cima ile ilgili sözler), günah işlemek ve kavga etmek yoktur. Ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. Azıklanın; muhakkak ki azığın en hayırlısı takvadır. Benden korkun, ey akıl sahipleri!" (Bakara, 197).

Bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hacc İbadetinin Zamanı**

Haccın, ayların bizzat kendisi olmadığı çok açık olarak bilinen hususlardandır. O halde, burada bir te'vil yapmak gerekir. Bu hususta ise bazı görüşler vardır:

a) Âyetin takdiri, اَشْهُرُ الْحَجِّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ "Hacc ayları mâlûm aylardır" şeklindedir. Bu takdire göre, âyet-i kerimeden bir muzâf hazfedilmiş olur.

Bu, Arapların tıpkı, "اَلْبَرْدُ شَهْرَانِ" yani, "soğuğun zamanı iki aydır" demeleri gibidir.

b) Âyetin takdiri, "الحج حج اشهر معلومات" "Hacc ma'lûm ayların haccıdır" yani, "Hacc ancak bu aylarda olur" demektir. Yoksa "câhiliye halkının caiz saydıkları gibi, bunların dışında hacc yapılmaz" demektir. Bu takdire göre de, âyette geçen, "اَشْهُرٌ" kelimesine muzâf olan bir mastar hazfedilmiştir.

c) Herhangi bir takdir yapmadan âyetin mânâsını doğru olarak vermek de mümkündür. Bu da, hacc, o aylarda yapıldığı için, bu ayları bizzat haccın kendisi kabul etmektir. Bu, Arapların, لَيْلٌ قَائِمٌ وَنَهَارٌ صَائِمٌ "Kâim olan gece ve sâim olan gündüz", yani, "İçinde ibâdet edilen gece ve içinde oruç tutulan gündüz" demeleri gibidir.

İKİNCİ MESELE

Müfessirler, Şevvâl ve Zilkâdenin hacc aylarından olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Ama buna karşılık onlar, Zilhicce hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna göre **Urve İbnu'z-Zübeyr,** bu ayın tamamının hacc aylarından olduğunu söylemiştir ki, bu aynı zamanda **İmam-ı Mâlik** (r.a)'in görüşüdür. **Ebu Hanife** (r.a) de: "Zilhiccenin ilk on gününün hacc aylarından olduğunu" söylemiştir ki, bu, **İbn Abbas, İbn Ömer, Nehâî, Şa'bî, Mücâhid** ve **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür. **İmam-ı Şafiî** (r.a) ise, Kurban bayramı gecesinden başlayarak Zilhiccenin ilk dokuz gününün hacc aylarından olduğunu söylemiştir.

İmam-ı Mâlik (r.a)'in delili şunlardır:

a) Allahu Teâlâ, "اَشْهُرٌ" lâfzını cemi sîgasıyla zikretmiştir ki, cemînın en azı üçtür.

b) Kurban bayramı günlerinde hacc ile ilgili şeylerden birisi yapılır. Bu da, "cemre" taşlarını atmaktır. Kadın hayz olduğu zaman, mutlaka yapması gereken tavâfını, bu on günden sonraki günlerde yapmak üzere erteler. **Urve**'ye göre, ziyâret tavâfını ayın sonuna kadar tehir etmek caizdir.

İmam-ı Mâlik'in bu iki delilinden birincisine, iki bakımdan cevap veririz:

1) Hak Teâlâ'nın, فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا *"Muhakkak ki kalpleriniz haktan meyletmiştir"* (Tahrim, 4) âyetinin deliliyle, "cemî" ifâdesine, birin dışındaki bütün sayılar dahildir.

2) Ayın bir kısmı, tamamı olarak kabul edilmiştir. Nitekim, bir kimse birisini, senenin sadece bir saati içinde gördüğü halde, "Seni falanca sene gördüm" denilir.

İmâm-ı Mâlik'in ikinci deliline de şu şekilde cevap veririz: Tıraş olup, tavaf edip kurban keserek ihrâmdan çıkmış olan kimse "cemre" taşlarını atar. Buna göre sanki bu fiil, hacc fiillerinden değilmiş gibi olur. Hayızlı kadın bundan sonra tavaf ederse, sanki bu, edâ hükmünde değil, kazâ hükmünde olur.

Zilhiccenin ilk on gününün hacc aylarından olduğunu söyleyenler bu konuda şu iki delili öne sürmüşlerdir:

a) Müfessirlerden, hacc-ı ekber gününün, Kurban bayramı günü olduğunu söyleyenler çıkmıştır.

b) Kurban bayramı günü, haccın bir rüknünün vaktidir. Bu rükün de, ziyâret tavafıdır. **Şafiî** (r.a) kendi görüşüne şu şekilde istidlâl etmiştir: Hacc, Kurban bayramı gününde fecrin tulûu ile sona erer.. Halbuki ibâdet, vakti bulunduğu halde, sona ermez.. Mezheplerin bu hususta ki görüşleri bundan ibarettir.

Burada geriye iki müşkil kalmıştır:

1) Allahu Teâlâ daha önce, يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ قُلْ هِىَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ *"Sana hilâlleri soruyorlar; de ki, onlar insanlar ve hacc için vakitleri bildirirler"* (Bakara, 189) buyurmuş, "اَهِلَّة"nin tamamını haccın vakitleri olarak göstermiştir.

2) Sahâbenin ileri gelenlerinin şöyle dedikleri meşhurdur: Kişinin çoluk çocuğunun meskûn olduğu evlerden ihrâma girmesi, haccı tamamlar. Evi son derece uzak olan kimsenin, hacc için çoluk çocuğunun meskûn olduğu yerden ihrâma girmesi ancak hacc aylarından önce caiz olur. Bu da, hacc aylarının hususî bir zamanla mukayyet olmadığını gösterir.

Birinci Müşkile Cevap: O âyet (Bakara, 189) umumidir. "اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ" âyeti ise, hususidir. Hâs, âmmdan önce gelir. İkincisine de şu şekilde cevap veririz: Sahâbeden rivâyet edilen hadis, nassla çelişemez.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "مَعْلُومَاتٌ" kelimesi hakkında bazı izahlar yapılmıştır:

a) Hacc, senenin ancak mâlûm aylarında bir kere yapılır ve bu, sene içinde defalarca yapılabilen umre gibi değildir. Bu durum Arapları, bu ayları

bilme ve tanıma hususunda bu ilahî kanun nâzil olmadan önce, kendi bildikleri şeye sevketti. Bu görüşe göre şeriat, onların bildiği şeylerin hilâfına olarak inmemiş, aksine onu doğrulayıcı ve te'kid edici olarak gelmiştir.

b) Bundan murat, Hz. Peygamber (s.a.s)'in açıklamalarıyla mâlûm olan aylar, demektir.

c) Bundan murat, "bu ayların, takdimi ve tehiri caiz olmayan muayyen vakitlerde belirlenmiş olması" şeklindedir. Yine bu, haklarında, إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ *"Haram ayları ertelemek, küfürde ileri gitmedir"* (Tevbe, 37) âyetinin nâzil olduğu kimselerin yaptığı gibi de değildir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Şafiî (r.a) şöyle demiştir: Bir kimsenin, hacc ayları gelmeden önce ihrâma girmesi caiz değildir. **Ahmed İbn Hanbel** ve **İshâk** da aynı görüştedir.

İmâm Malik, Sevrî ve **Ebu Hanife** (r.a)'ye göre, hacc için ihrama girmek bütün sene boyunca câizdir. **Şafiî** (r.a)'nin delili, "اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ" âyetidir. Bu âyetteki, "اَشْهُر" kelimesi nekire olarak cem-i kıllet veznindedir. Binaenaleyh bu, bütün ayları içine almaz. Cem-i kıllet vezni, en çok on, en az da üç sayısı için kullanılır. Bu vezin nekire olarak getirildiğinde, ifâde ettiği en az sayıdaki şeye hamledilir. Böylece hacc aylarının üç tane olduğunun murat edilmiş olduğu ortaya çıkar. Müfessirler, bu üç ayın Şevval, Zilkâ'de ve Zilhicce'nin bir kısmı olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Bunun böyle olduğu sâbit olunca, biz deriz ki: Vaktinden önce hacc için ihrama girmenin câiz olmaması gerekir. Buna üç şey delildir:

a) Namaza kıyas ederek, edâ vaktinden önce hacc ibadeti maksadıyla ihrama girmek doğru olmaz.

b) Cuma namazında, vaktinden önce hutbe de câiz değildir. Çünkü hutbe, hükmen öğle namazının iki rekatının yerine geçer. İbadete başlama manasına gelen, ihram vaktinden önce haydi haydi doğru olmaz.

c) Edâ etmeden haccın vakti geçince, bu haccı edâ için ihrama girmek doğru olmaz. Binaenaleyh vakti gelmeden, haccı edâ etmek için ihrama girmenin doğru olmaması daha evlâdır. Çünkü bir şeyin devam etmekte oluşu, başlamasından daha kolaydır.

Ebu Hanife (r.a)'nin de görüşüne iki delili vardır:

1) Allahu Teâlâ, يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ *"Sana hilâlleri (ayları) sorarlar. De ki, "onlar insanlar ve hacc için birer vakit (tayin vesilesi)*

dirler" (Bakara, 189) buyurmuş, bunların hepsi haccın vakitleri olmadığı halde, hepsini haccın vakitleri olarak ifâde etmiştir. Buna göre, bütün ayların, hacc için ihrâma girilebilecek birer vakit olduğu ortaya çıkmış olur. Allahu Teâlâ, اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ *"Hacc, mâlûm aylardır"* buyruğunda haccın vaktine, "hacc" dediği gibi, ihramın da mecâzen "hacc" diye adlandırılmış olması câizdir, hatta bu daha uygundur. Çünkü "ihram", hacca "vakit" kavramından daha yakındır.

2) İhram, hacc için yapılan bir fiildir. Bu sebeple, nezir gibi vakti gelmeden yapılması câizdir.

Ebu Hanife'nin birinci deliline şöyle cevap verilir: Bizim, zikrettiğimiz âyet, sizin delil olarak tutunduğunuz âyetten daha husûsîdir.

İkinci deliline de şöyle cevap verilir: Nezir ile ihrama girme arasındaki fark şudur: Vakit, ibâdetin edâsı için nazar-ı itabara alınır. Halbuki, "eda ancak yeni başlanılan bir akit ile tasavvur olunur" delili ile, nezirlerin edâ ile bir alakası yoktur. İhrama gelince, mecburî olmakla beraber bu da, edâ için bir başlangıç ve bir akittir. Bu sebeple, ihram mutlaka vakte muhtaçtır.

Hak Teâlâ'nın, فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ *"Kim, o aylarda haccı kendisine farz kılarsa"* ifâdesiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, "فَرَضَ" kelimesinin Arapçadaki mânâsı, gerekli ve vâcip kılmaktır. "Onu sana vâcip kıldım" manasında, "فَرَضْتُ عَلَيْكَ كَذَا" denilir. "Farz" kelimesinin asıl manası ise, gedik açmak ve kesmektir. **İbnü'l A'râbi,** "Farz, kumar okunda, ağaç direkte ve benzeri şeyler üzerinde bıçakla açılan gedik (işaret)tir. "فُرْضَةُ التَّوْس" (yayın kirişinin bağlandığı gedik) manasınadır, "فُرْضَةُ الْوَتَدِ" de, (ağaç direkteki gedik) manasınadır" demiştir. Namaz ve benzeri ibadetlerin farz oluşu da bu köktendir. Çünkü bu farz ibadetler, gediğin kumar okunun ayrılmaz bir vasfı oluşu gibi, kula gerekli bir şeydir. Buna göre âyetteki, "فَرَضَ" fiili "vâcip kıldı" manasınadır. Kur'an-ı Kerim'de, "فَرَضَ", "açıkladı, beyân etti ve birbirinden ayırdı" mânâsına da gelir. Bu, سُورَةٌ اَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا *"(Bu), indirdiğimiz ve açıkladığımız bir sûredir"* (Nûr, 1) ve قَدْ فَرَضَ اللهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ اَيْمَانِكُمْ *"Şüphesiz Allah size, yeminlerinizi keffâretle çözmenizi beyan etti"* (Tahrim, 2) âyetlerinde geldiği gibidir, "فَرَضَ" kelimesi, "kesme" manasına da gelir. Çünkü bir şeyi kesen, onu başka bir şeyden ayırmıştır. Allahu Teâlâ da bir şeyi farz kıldığında, onu

başka şeylerden ayırmış olmaktadır. Binaenaleyh bu kelime hem "vâcip kıldı" hem de "ayırdı" manasına gelir. Bu iki mana da temelde tek bir aslâ râci olurlar.

İKİNCİ MESELE: **Hac İçin İhram Haline Girme**

Bil ki âyette bir hazif vardır. Buna göre âyetin takdiri, فَمَنْ اَلْزَمَ نَفْسَهُ فِيهِنَّ الْحَجَّ "Kim bu aylarda, haccetmeyi kendisine gerekli kılarsa" şeklindedir. Bu farzdan (gerekli kılmadan) murat, ihrama girenin, ihrâma girmesine sebep olan şey (yani niyetidir). Çünkü kişi, hiç şüphe yok ki, ancak kendi yaptığı bir fiil ile hacı olur, böylece de ihrama girer ve kendisine, avlanma, elbise giyme, güzel koku sürünme, hanımıyla yatma ve başını örtme gibi şeyler haram olur. Bu gibi şeyleri o kendisine haram kıldığı için **"muhrim"** (haram kılan) diye adlandırılmıştır. Çünkü o kimse, kendisine bu gibi şeyleri haram kılacak şeye (yani ihrama) girmiştir. İşte yine bu sebepten ötürü de, hacc mıntıkasına "Harem" denmiştir. Çünkü Harem-i Şerif olmasaydı, aslında haram olmayan bu gibi şeyler orada da haram olmazdı. Buna göre, Hak Teâlâ'nın, "فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ" âyeti, ihramlıya kendisi sebebiyle hacı ve muhrim olacağı bir fiili mutlaka yapması gerektiğine delâlet eder.

Sonra fakîhler bu fiilin ne olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Şafiî** (r.a), telbiyeye ihtiyaç olmadan sırf niyet ile ihrama girilebileceğini söylemiştir.

Ebu Hanife (r.a) de, niyet ile birlikte telbiye veya kurban gönderme bulunmadıkça, sırf niyet ile ihrama girilemeyeceğini söylemiştir. **Kaffâl** (rh.a), **Tefsir**'inde şöyle demiştir: "Âlimlerden bir cemaatten kurbanını işaretleyen ve onu kurban olarak alâmetlendiren kimsenin ihrama girdiği rivâyet edilmiştir." Yine **Nâfi, İbn Ömer** (r.a)'in, "Kurbanını belirleyen ve onu alâmetlendiren kimse ihrama girer" dediğini; **İbn Abbas** (r.a)'ın da, "Umre ve hacc yapmayı murat ettiği halde kurbanını belirlemiş olan kimse ihrama girer" dediğini rivâyet etmiştir.

İmam Şafiî (r.a), görüşüne birkaç bakımdan delil getirmiştir:

1) Allahu Teâlâ,

فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ *"Kim o aylarda (kendisine) haccı farz kılarsa, hacda cima ve cima ile ilgili söz, fâsıklık (günâh işleme) ve kavga yoktur"* buyurmuştur. Buna göre haccın farzının telbiye ve kurban göndermekten ibaret olması mümkün değildir. Çünkü telbiyede kişinin, ihramlı olduğunu gösteren kesinlikle ne hakikî ne de mecâzi bir

şey yoktur. Geriye haccın farz oluşunun sadece niyetten ibaret olduğu kalır. Haccın farz oluşu, Hak Teâlâ'nın, فَلَا رَفَثَ *"cinsi münasebet yoktur"* sözünün delili ile, haccın kesinleşmesini gerektirir. Binaenaleyh haccın kesinlik kazanmasında niyetin yeterli olması gerekir.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِىءٍ مَا نَوَى *"Herkes için ancak niyet ettiği şey vardır"*[84] hadisinin zâhirî manası.

3) Kıyas, Hacca başlamak, insanın kendisini yasaklardan alıkoymasıdır. Binaenaleyh hacca, oruç gibi bir niyetle başlamak doğru olur.

Ebu Hanife (r.a)'nin delili ise iki tanedir:

a) **Ebu Mansur el-Mâturîdi**'nin **Tefsir**'inde, **Hz. Aişe** (r.anha)'den rivâyet edilen, "Kişi, telbiye getirmedikçe ihrama girmiş olmaz" sözüdür.

b) Hacc, helâl ve haram kılma özelliği olan bir ibâdettir. Dolayısıyla buna da, namaz gibi sadece niyet ile başlanılamaz.

Hacc Sırasındaki Yasaklar

Allahu Teâlâ'nın, فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِى الْحَجِّ *"Hacda cinsi münasebet, günah işleme ve kavga yoktur"* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: Âyetteki Farklı Kıraatler Vesilesi ile Dil Felsefesi Yönünden Mühim Bir İzah

İbn Kesir ve **Ebu Amr**, kelimeyi merfû ve tenvinli olarak, "فَلَا رَفَثٌ وَلَا فُسُوقٌ" şeklinde; ve, "وَلَا جِدَالَ" kelimesini ise mansûb olarak, "وَلَا جِدَالَ" şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise, üçünü de mansûb okumuşlardır. Bil ki mânâ bakımından, bu iki kıraatin farkını ortaya koyabilmek için, şu iki mukaddimeyi yapmak gerekir:

1) Her şeyin bir ismi vardır. Buna göre ismin kendisi, müsemmânın kendisine delildir. İsmin harekeleri ve diğer halleri, müsemmânın hallerini gösterir. Binaenaleyh, senin "رَجُلٌ" (Bir adam) demen, belli bir mahiyeti ifâde eder. Bu lâfzın, mansûb, merfû ve mecrûr olan harekeleri; o mahiyetin mef'ul oluş, fâil oluş ve muzâf oluş hallerini gösterir. Aslın, asıl; sıfatın da sıfat karşısında olması için, aklî tertip işte böyledir. Bundan dolayı mahiyetlere delâlet eden isimlerin sonlarının sakin olarak telaffuz edilmesi gerekir ve, "جدَارْ ، رَجُلْ" ve "حَجَرْ" şeklinde söylenir. Bu böyledir. Çünkü bu harekeler, müsemmânın zâtında meydana gelen farklı durumları ifâde etmek için konulduğundan dolayı, müsemmânın hallerinden birini belirleme

84 **Buhari**'nin ilk hadisi.

maksadı olmaksızın, müsemmânın kendisi belirtilmek istendiğinde, lâfzı bu harekelerden arındırmak gerekir. Buna göre, bazen lâfız harekelenmek istendiğinde, harekelerin en hafifi ve sükûna en yakını olduğu için nasb ile harekelenmesi gerekir.

2) Nasb ile, "لَا رَجُلَ" (Hiçbir adam yok) dediğin zaman, mahiyeti nefyetmiş olursun. Mahiyeti nefy ise, kesinlikle o mahiyetin fertlerinin yokluğunu icâp ettirir. Ama ref ve tenvinle, "لَا رَجُلٌ" dediğin zaman, sen kapalı ve müphem bir adamı nefyetmiş olursun. Bu, bu vasfıyla mahiyetin bütün fertlerinin yokluğunu icap ettirmez. Ancak ayrı bir delilin bulunması müstesna... Böylece, senin nasb ile, "لَا رَجُلَ" sözün, ref ve tenvinle olmak üzere, "لَا رَجُلٌ" sözünden nefyin umûmiliğine daha fazla delâlet eder.

Bu iki mukaddimeyi iyice anladıysan, biz bu iki okuyuş arasındaki farka dönüyor ve şöyle diyoruz: Bu üç kelimeyi nasb ile okuyanların kıraatine göre, bunda herhangi bir müşkillik yoktur. Ama ilk ikisini ref ve tenvinle; üçüncüsünü de nasb ile okuyanlara gelince, bu cidâlin nefyine gösterilen ehemmiyetin, "refes" ve füsükun nefyine gösterilen ehemmiyetten daha fazla olduğuna delâlet eder. Bu böyledir, çünkü "refes" şehveti tatmin etmekten ibarettir. Cidâl, bunu da ihtiva eder. Çünkü cedelleşen kimse, kendi sözünü yerine getirmeyi arzular.

Füsuk, Allah'ın emrine muhalefet etmekten ibarettir. Mücadele eden kimse de hakka uymaz. Çoğu kez düşmanlığa ve öfkeye sevk eden eziyet ve korkutmalara başvurur..

Cidâl, kötülüğün her çeşidini içine alınca, şüphesiz bu kıraate göre, Allahu Teâlâ bu cidâli nefyetme hususunda daha fazla ihtimâm göstermiştir.

Müfessirlere gelince onlar şöyle derler: İlk ikisini ref ve tenvin ile okuyup, üçüncüsünü sadece nasb ile okuyanlar, ilk ikisini nehyetme mânasına; sanki, "Herhangi bir refes ve fısk olmasın" dercesine, üçüncüsünü de mücadeleyi nefyettiğini haber verme mânâsına hamletmişlerdir. Müfessirlerin dediği budur; ne var ki ilk ikisinin nehye, üçüncüsünün de nefye niçin tahsis edildiğinin bir izahı yoktur.

İKİNCİ MESELE: **Refes Kelimesinin Tefsiri**

Âyette geçen, "الرَّفَثَ" kelimesine gelince, biz bunu Hak Teâlâ'nın أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ *"Oruç gecesi, hanımlarınıza yaklaşmanız size helâl kılındı"* (Bakara, 187) âyetinin tefsirinde izah etmiştik. Bundan maksat, cimâdır. **Hasan el-Basrî** de, bundan maksadın cimâya taalluk eden her şey

olduğunu söylemiştir. Buna göre lisân ile yapılan refes, cimâ ve cimâ ile ilgili şeyleri söylemek; el ile yapılan refes, tutmak ve yoklamak; ve ferc ile yapılan refes de cimâ etmektir. Ulemâ, "Kadınların arkasından bu kelimeleri konuşmak refes sayılmaz" demiş ve, **İbn Abbas**'ın ihrâmlı iken ve devesini şarkı mırıldanarak çekerken aktarmış oldupu şu şiirle istişhâd etmişlerdir:

وَهُنَّ يَمْشِينَ بِنَا هَمِيسًا إِنْ يَصْدُقِ الطَّيْرُ نَنِكْ لَمِيسًا

"O kadınlar fısıldaşarak bizimle beraber yürüyorlar. Eğer talihimiz yolunda giderse, onlarla cimâ edeceğiz."

Bunun üzerine **Ebu'l-Âliye** ona, "İhramlı iken refes mi yapıyorsun?" dediğinde **İbn Abbas,** "refes, sadece kadınların yanında söylenen fahiş sözlerdir" diye cevap verir.

Diğer âlimler ise, "refes'in kötü ve çirkin söz söylemek" olduğunu söyleyip, bu görüşlerine de hadis ve Arapçadan istişhadlarda bulunmuşlardır. Haberden delilleri, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu sözüdür: إِذَا كَانَ صَوْمُ اَحَدِكُمْ فَلَا يَرْفُثْ وَلَا يَجْهَلْ فَإِنِ امْرِئٌ شَاتَمَهُ فَلْيَقُلْ إِنِّي صَائِمٌ *"Sizden birisi oruçlu olduğu zaman, çirkin söz söylemesin ve ağzını bozmasın.. Eğer bir kimse ona kötü söz söylerse, o 'Ben oruçluyum' desin"*[85]

Burada refes'in çirkin ve kötü sözden başka bir şeye ihtimali olmadığı açıktır.

Arapçadan delillerine gelince bu, **Ebu Ubeyd**'den rivâyet edilen şu sözdür: "Refes, konuşma sırasında çirkin sözler söylemektir. Bu manada olmak üzere, "اَرْفَثَ الرَّجُلُ اِرْفَاثًا" denilir." **Ebu Ubeyde** ise, "Refes, boş ve mâlâyanî söz söylemektir" demiştir.

Füsûk'a gelince, bil ki fısk ve füsûk aynı manaya gelirler. Bunlar, "يَفْسُقُ - فَسَقَ" babından mastardırlar. Daha önce biz füsûk'un taât çerçevesinin dışına çıkma mânasına geldiğini açıklamıştık. Müfessirler ise bu manaya delâletinde ihtilâf etmişler; muhakkik olanlarından pek çoğu, bu kelimeyi her türlü günah mânâsına hamlederek şöyle demişlerdir: "Çünkü lâfız, bütün bunları içine alır ve onları kapsar. Bir şeyden nehyetmek, o şeyin bütün nevilerinden vazgeçmeyi gerektirir. Binaenaleyh, lâfzı fıskın bazı çeşitlerine hamletmek, delilsiz bir dâvâdır. Bu Hak Teâlâ'nın, فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ *"O da Rabbinin emrine itaatten dışarı çıktı"* (Kehf, 50) ve وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ *"Ve, size küfrü, fıskı ve isyân etmeyi kötü gösterdi"* (Hucurât, 7) âyetleriyle te'kid edilmiştir.

85 **Buharî,** Savm, 2.

Bazı müfessirler de, bu kelimeden muradın günâhın bazı nevileri olduğunu söyleyerek, bu hususta bazı vecihler zikretmişlerdir:

1) Bu kelimeden murat, kötü söz söyleyip sövmektir. Buna Kur'an ve hadisten delil getirmişlerdir. Kur'an'dan delilleri, وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ *"Birbirinizi kötü lâkablarla çağırmayın; imandan sonra fâsık olmak ne kötü bir isimdir!"* (Hucurat, 11) âyetidir.

Hadisten delillerine gelince, bu Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu sözüdür: سِبَابُ الْمُسْلِمِ فُسُوقٌ وَقِتَالُهُ كُفْرٌ *"Müslümana sövmek, fısktır; onunla savaşmaksa küfürdür."*[86]

2) Bundan murat eziyet etmek ve çirkin sözler söylemektir. Cenâb-ı Allah, وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ *"Ne kâtibe, ne de şâhide zarar verilmesin... Eğer yaparsanız, bu sizin bir eziyet vermeniz olur"* (Bakara, 282) buyurmuştur.

3) **İbn Zeyd** şöyle demiştir: Bu, putlar için kurban kesmedir. Çünkü müşrikler hacları esnasında hacc için ve putları adına kurban kesiyorlardı. Bu hususta Cenâb-ı Allah, وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ *"Üzerine Allah'ın adının anılmadığı (boğazlanmış hayvanlardan) yemeyin. Çünkü bu bir fısktır"* (En'âm, 121) ve, أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ *"Ya da, Allah'tan başkası adına boğazlanmış bir fısk olur"* (En'âm, 145) buyurmuştur.

4) **İbn Ömer** şöyle demiştir: "Fâsık, ihramda bulunmanın yasaklamış olduğu avlanmak ve benzeri hususlarda âsî ve günahkâr olan kimsedir."

5) Refes, cimâ ve kişinin hanımıyla cimâ öncesi yapmış olduğu şeylerdir. Füsûk ise, zinâ yoluyla cimâ ve cimâ öncesi yapılan şeylerdir.

6) **Muhammed İbn Cerir et-Taberî,** "Füsûk, yasaklarını terk etmeye azmetmeden, hacc yapmaya azmetmektir" demiştir.

"Cidâl"e gelince, bu "mücâdele" kökünden olup, "فِعَالٌ" vezninde bir mastardır. Bunun aslı, ip bükmek manasında olan, "الْجَدْلُ" kelimesidir. Bükülmüş ve kıvrılmış manasında olmak üzere, "زِمَامٌ مَجْدُولٌ وَجَدِيلٌ" denilir. "جَدِيلٌ"; bağın, yuların adıdır. Çünkü yular ipi, mutlaka bükülmüş olur.

Çekişme ve davalaşma da "mücâdele" olarak adlandırılmıştır. Çünkü taraflardan her biri diğerini kendi görüşünden çevirmek, caydırmak ister.

Müfessirler "cidâl" hususunda şu görüşleri zikretmişlerdir:

86 **Buharî,** İman, 36.

1) **Hasan el-Basrî,** "Buradaki cidal, kendisinden sövmeye, karşılıklı yalanlamaya ve ağız bozmaya geçilmekten korkulan cidâldir" demiştir.

2) **Muhammed İbn Ka'b el-Kurazî** de şöyle demiştir: "Kureyş, Minâ'da bir araya geldiğinde onlardan bir kısmı, "Bizim haccımız daha tam;" diğerleri de, "hayır, bizim haccımız daha tam ve mükemmel" derlerdi. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ onları, bundan nehyetti.

3) **Mâlik, Muvatta**'ında şöyle demiştir: Hacdaki cidâl şöyle olur: "Kureyş, Kuzah'ta, Müzdelife'de, **Meş'âr-i Haram**'da vakfe yapıyorlardı. Kureyş'in dışında kalanlar ise, Arafat'ta vakfe yapıyor ve karşılıklı mücadele ederek, bir taraf, biz daha doğruyuz; diğer taraf ise, hayır biz daha doğruyuz" diyorlardı. Nitekim Hak Teâlâ, لِكُلِّ اُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُنَّكَ فِى الْاَمْرِ وَادْعُ اِلٰى رَبِّكَ اِنَّكَ لَعَلٰى... *"Biz her ümmete, tâbi olduğu bir ibâdet yolu gösterdik. Binaenaleyh, emir hususunda seninle tartışmasınlar. Sen Rabbine davet et. Muhakkak ki sen, dosdoğru bir hidâyet üzerindesin.. Eğer seninle mücadele ederlerse, de ki Allah, sizin yaptıklarınızı çok iyi bilendir"* (Hacc, 67-68) buyurmuştur.

Mâlik, "Görüşümüze göre cidâl budur. Allah en iyisini bilendir" demiştir.

4) Kasım İbn Muhammed, "Hacdaki cidâl, onların bir kısmının, hacc bu gündür; bir kısmının da, hayır yarındır" demesidir. Bu böyledir, çünkü onlar ayların hesâbını hilâlin rü'yetine göre yapmayı emrediyorlar; diğerleri ise bunu hesaba göre ayarlıyorlardı. İşte bundan dolayı onlar ihtilâf etmişler; bir kısmı, "bugün bayram günüdür"; bir kısmı da, "hayır, yarın bayram günüdür" demişlerdir. İşte Allahu Teâlâ onları bundan nehyetmiştir. Buna göre onlara sanki şöyle denilmiştir: "Biz size, hilâllerin insanlar ve hacc için vakit bildiren şeyler olduğunu açıkladık. İşte buna göre dosdoğru hareket ediniz ve bu hususta, bildirilenin dışında mücadele etmeyiniz.."

5) **Kaffâl** (r.a) şöyle demiştir: Bu nehye, Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlara haclarını umreye çevirmelerini emredip de, bu onlara ağır gelince, o sırada yaptıkları nizâ ve tartışma da dahildir. Onlar, "Zekerlerimizden meni aktığı hâlde biz kalkmışız Minâ'ya gidiyoruz" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), لَوِ اسْتَقْبَلْتُ مِنْ اَمْرِى مَا اسْتَدْبَرْتُ مَا سُقْتُ الْهَدْىَ وَلَجَعَلْتُهَا عُمْرَةً *"Şâyet, benim durumumun böyle olacağını ta başından bilseydim, berâberimde kurban getirmez, bunu da hacc değil, umre yapardım"*[87] buyurmuştur. Bunun üzerine onlar cidâli terk ettiler.

87 **Buharî,** Hacc, 81.

6) **Abdurrahmân İbn Zeyd** şöyle demiştir: Onların hacc hususundaki cidâlleri, hacda içlerinden hangisinin **Hz. İbrahim**'in vaktine isâbet ettirecekleri hususunda ihtilâfa düşmeleri sebebiyle olmuştur.

7) Onlar, seneler hakkında ihtilâf etmişlerdir; böylece kendilerine, "Hacda cidâl yoktur. Çünkü zaman geçmeye devam ediyor ve, zaman yine **Hz. İbrahim**'in zamanında yapılan haccın vaktine denk gelmiştir" denilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Vedâ haccındaki, اَلَا اِنَّ الزَّمَانَ قَدِ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ *"İyi biliniz ki zaman, dönüp dolaşıp Allahu Teâlâ'nin gökleri ve yeri yarattığı gündeki durumuna gelmiştir"*[88] sözüyle kastedilen de budur.

Müfessirlerin bu konuda söyledikleri şeyin tamamı, işte bundan ibarettir.

Kâdî bu konuda güzel bir söz zikrederek şöyle demiştir: Cenâb-ı Hakk'ın, "فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِى الْحَجِّ" buyruğu hem haber olmaya, hem de Hak Teâlâ'nın, لَا رَيْبَ فِيهِ *"Onda hiçbir şüphe yoktur"* (Bakara, 2) âyetinde olduğu gibi, nehy olmaya muhtemeldir. Yani, لَا رَيْبَ فِيهِ "Bu hususta şüphe etmeyiniz" demektir. Lâfzın zâhiri, onun haberi cümle olduğunu gösterir. Biz onu haber cümlesine hamlettiğimizde, bunun mânası, "Hacc bu noksanlaştırıcı ve bozucu şeylerden herhangi birisiyle berâber olamaz. Aksine hacc, fasit olur. Çünkü hacc bunlara adetâ zıttır. Bunlar, haccın geçerli olmasına mânidir" şeklinde olur. Bu açıklamaya göre mânânın düzgün olması için şöyle anlaşılması şarttır: Ancak "refes" ile haccı ifsât eden cimâ kastedilir. Füsûk, haccı ifsat ettiği için zinâya; cidâl de hacda ve onun farziyyetinden şüphe etmek mânasına hamledilirse, işte o takdirde mânâ doğru olur. Çünkü haccın farziyyetinden şüphe etmek, bir küfür olur ve dolayısıyla da küfürle beraber hacc sahîh olmaz. Biz bu üç lâfzı, "Allah'ın, 'bu sayılan şeyler hacc ile birlikte bulunmaz' şeklinde haberi doğru olsun" diye bu mânaya hamlettik.

Bu durumda şâyet: "Zikredilen bu şeylerle berâber hacc fâsit olmaz mı? Bu sebeple de onu yapanın, haccı tekrarlaması gerekmez mi? Bunlarla berâber hacc sahîh olmaya devam etseydi, 'Allah'ın bu şeyler hacc ile beraber bulunamaz' şeklindeki haberi doğru olmazdı" denilirse, biz deriz ki: Âyetten maksat, bu şeylerle, Allah'ın tâ baştan emretmiş olduğu hacc arasında bir zıtlığın bulunduğudur. Mezkur durumlarla yapılan haccın kaza edilmesi gerekmesinin delâletiyle o şekildeki hacc sahîh olmaz.

88 **Müslim,** Kasâme, 29.

İâdesi gereken fâsit hacda, Allah'ın tâ baştan emretmiş olduğu o hacdan başka bir şey bulunur. Haccın farziyyetindeki şek sebebiyle meydana gelen cidâldeki durum açıktır. Çünkü böyle bir şek ile, hacc ibâdeti ortadan kalkar. Çünkü bu küfürdür. Hacc ibâdeti ise, İslâm'a girmiş olmaya bağlıdır. Böylece bir lâfzı haber mânâsına hamlettiğimizde, "refes", "füsûk" ve "cidâl" kelimelerini, bizim söylediğimiz mânâya hamletmek gerekir. Ama bu üç kelimeyi nehiy mânâsına hamlettiğimizde -ki bu hakikatte lâfzın zâhirinden ayrılmak demektir- o zaman "refes" ile, cimâ, cimâdan önce yapılan şeyler ve çirkin sözlerin; "füsûk" ile fıskın bütün çeşitlerinin; "cidâl" ile de cedelin bütün çeşitlerinin murat edilmesi doğru olur. Çünkü lâfız mutlaktır ve bütün bu kısımları da ihtiva etmektedir. Binaenaleyh, bunları nehyetmek, bunların bütün kısımlarını nehyetmek olur. Bu açıklamaya göre âyet adetâ güzel ahlâka ve güzel edeplere sarılmaya bir teşvik; taâtlerin sevâbını yok edecek şeylerden de bir sakındırmadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Sadece Refes, Füsûk ve Cidalin Yasaklanmasındaki Hikmet

Üçüncü mesele, Allahu Teâlâ'nın, ne eksik ne de fazla olmamak üzere, sadece bu üç kelimeyi zikretmesindeki hikmet hususundadır. Bu üç kelime, Hak Teâlâ'nın, "فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ" âyetidir. Bundaki hikmet şudur; Aklî ilimlerde insanın dört çeşit kuvvetinin olduğu belirtilmiştir. Bunlar hayvânî kuvve-i şeheviyye, vahşî kuvve-i gadabiyye, şeytânî kuvve-i vehmiyye ve melekî kuvve-i akliyyedir. Bütün ibadetlerin gayesi, şehvet, gazap ve vehim kuvvetini ezmektir. Âyetteki, "فَلَا رَفَثَ" şehevî kuvveti ezmeye; "وَلَا فُسُوقَ" inatlaşma ve gazabı doğuran gazabî kuvveti ezmeye; "وَلَا جِدَالَ" sözü, insanı Allah'ın zâtı, sıfatları, fiilleri, hükümleri, ve isimleri hususunda çekişmeye sevk edecek vehmî kuvveti ezmeye işaret etmektedir. Bu kuvvetler insanı, diğer insanlar ile münazaa etmeye ve çekişmeye, onlarla her şey hususunda hasımlaşmaya sevk eder. Bütün şerlerin menşei sadece bu üç kuvvet olduğu için, Cenâb-ı Allah, *"Hacda cinsî münasebet, fâsıkhk ve cidâl yoktur"* buyurmuştur. Yani, "Kim Allah'ın marifetine, muhabbetine ve celâlinin nuruna muttali olma ile O'nun has kulları arasına girmeye niyetlenirse, onda bu tür şeyler olamaz" demektir. İşte bunlar, nefse âit birtakım sırlardır. Bu âyetin en ileri maksadı budur. Binaenaleyh akıllı kimsenin, bunları göz ardı etmemesi gerekir. Bütün işlerde muvaffakiyyet Allah'tandır.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Yasaklanan Cidalin İstisnası, Kelâm İlmindeki Cidaldir**

Bazı kimseler, istidlâli, araştırmayı, tefekkürü ve tartışmayı hoş görmemiş ve şunları ileri sürmüşlerdir:

a) Allahu Teâlâ, وَلَا جِدَالَ فِى الْحَجِّ *"Hacda cidâl yoktur"* buyurmuştur. Bu ifâde cidalin her türlüsünün yapılmamasını gerektirir. Eğer, din hususundaki mücâdele, bir tâat ve marifetullah için bir yol olsaydı, Allah bunu hacda yasaklamazdı. Bilâkis hacda mücadele etmek, tâate tâat katmak olurdu. Bu sebeple de, cidalin teşvik edilmesi münasip olurdu.

b) Allahu Teâlâ, مَا ضَرَبُوهُ لَكَ اِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ *"Onlar bunu, sana sırf mücâdele etmek için söylediler. Daha doğrusu onlar, çok hasımlaşan bir kavimdirler"* (Zuhruf, 58) buyurmuş ve kâfirleri mücadeleci ve nizâcı olmaları sebebiyle ayıplamıştır. Bu da, cedelin kınanmış bir iş olduğunu gösterir.

c) Cenâb-ı Hak, وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ *"Nizâlaşmayın, yoksa hezimete uğrarsınız ve gücünüz de gider"* (Enfal, 46) buyurarak, münâzaadan nehyetmiştir.

Kelâmcıların çoğu ise, "Dinî konulardaki cidâl büyük bir ibâdettir" demişler ve görüşlerine, اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ *"Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğüt ile davet et, ve onlar ile en güzel şekilde mücâdele et"* (Nahl, 125) âyeti ile, kâfirlerin Hz. Nuh'a karşı söylediklerini nakleden, يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَاَكْثَرْتَ جِدَالَنَا *"Ey Nuh, bizimle mücâdele ettin, mücadelende de çok ileri gittin"* (Hud, 32) âyetini delil getirmişlerdir. Bu mücâdele ve cidallerin, dinin esaslarını iyice anlatmak için olduğu mâlumdur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki bu nasları cem'etmek, yani birlikte mütâlaa etmek gerekir. Buna göre biz, kınanmış olan mücadeleyi, bâtılı yerleştirmek, mal ve makam elde etmek için yapılan cidâl manasına; övülen mücâdeleyi de, hakkı yerleştirmek, halkı Allah yoluna davet etme ve Allah'ın dinini müdafaa için yapılan cidal (münakaşa, münazara) manasına hamlederiz.

Cenâb-ı Allah'ın, وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ وَتَزَوَّدُوا فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى *"Hangi hayrı yaparsanız, Allah bilir. Azıklanınız ve biliniz ki azıkların en hayırlısı takvadır"* âyetine gelince, bil ki Allahu Teâlâ, bu âyetten önce, hayır ve tâat olan şeylerin yapılmasını emrederek, *"Allah için hacc ve umreyi tamamlayınız"* ve *"Kim, bu aylarda kendisine haccı farz ederse (yani niyetlenirse)"* buyurmuş; şer ve günah olan şeyleri yapmaktan da nehyederek, *"Hacda*

cinsi münasebet, fâsıklık ve cidâl (kavga) yoktur" buyurmuş, daha sonra da, hepsinin peşi sıra, *"Hangi hayrı yaparsanız, Allah bilir"* demiştir. Bütün hayırları ve şerleri ifâde etmesi için, zâhire göre en uygun olan; وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ شَيْءٍ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ "Ne yaparsanız, Allah onu bilir" denilmesi idi. Fakat Allahu Teâlâ şu fayda ve inceliklerden dolayı, burada özellikle yapılan hayırları bildiğini beyan etti:

1) "Ey kulum, senden bir hayır sâdır olduğunda, ondan bahseder ve onu yayarım. Fakat senden bir şer sâdır olduğunda, o işi örter ve gizlerim. Sana dünyadaki rahmetimin böyle olduğunu bildiğine göre, ahiretteki rahmetim nasıl olur (bir düşün)?"

2) Müfessirlerden bazıları, Allah'ın, إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا *"Muhakkak ki kıyamet saati gelecektir; ben onu neredeyse gizliyorum..."* (Tâhâ, 15) âyetinin manasının, "Şüphesiz kıyamet gelecektir. Şâyet mümkün olsaydı onu kendimden bile gizlerdim" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. İşte bu âyet de böyledir. Bu âyette sanki kula şöyle denilmiştir: "Yaptığın her hayrı bilirim. Yaptığın şerlere gelince, onları, kendimden saklamam mümkün olsaydı, kendimden de saklardım."

3) Büyük bir padişah, kendisine itaat eden bir kölesine, "Ben, senin benim için katlandığın meşakkat ve hizmetleri biliyorum ve bunlardan haberdârım" dediği zaman, bu o köleye büyük bir mükâfaat vaadi sayılır. Eğer bu sözü padişah, âsî ve hatalı bir kölesine söylemiş olsaydı, bu, o köle için çetin bir azap tehdidi olurdu. Hak Teâlâ, Ekremü'l-Ekremîn (cömertlerin en cömerdi) olunca, mükafaat va'dini gösteren cümleyi zikretmiş, aza vaîdini gösteren şeyi zikretmemiştir.

4) Cebrâil (a.s) "İhsan nedir?" diye sorduğunda, Hz. Peygamber (s.a.s), *"İhsan, senin Allah'ı görürcesine O'na ibadet etmendir. Zira her ne kadar sen Allah'ı görmüyorsan da, şüphesiz O seni görüyor"*[89] buyurmuştur. İşte bu âyette de Allahu Teâlâ, kulun Rabbine tâatinin, ibâdetlerin en üst mertebesinde olan ihsan cinsinden olması için, kuluna onu gördüğünü ve onun yaptığı her hayrı bildiğini beyân etmiştir. Çünkü hizmet eden kimse, hizmetinde olduğu zâtın, hizmetlerine muttalî olduğunu ve durumlarından haberdâr olduğunu bildiği zaman, hizmete daha şevkli olur, hizmet etmekten daha çok tat alır ve bu işten rahatsızlığı o nispette az olur.

89 **Buharî,** Tefsir, Lokman (31).

5) Hizmet eden kimse, hizmet ettiği zâtın, bütün yaptığı işlerden haberdâr olduğunu bilirse, tâatları yerine getirmede ve mahzurlu şeylerden sakınma hususundaki gayret ve çabası, böyle olmaması halinden daha güçlü olur. İşte bu sebeplerden dolayı Allahu Teâlâ, haccı emretmiş ve refes, füsûk ve cidâlden nehyinin peşinden, وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللهُ *"Hangi hayrı işlerseniz, Allah onu bilir"* kavl-i şerifini getirmiştir.

Azıkların En Hayırlısı Takvâ

Allahu Teâlâ'nın, وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى *"Ve azıklanınız. (Biliniz ki) azıkların en hayırlısı takvadır"* âyeti ile ilgili iki izah vardır:

1) Bundan murat şudur: "Takva ile azıklanınız." Bunun delili, âyetin son kısmındaki *"(Biliniz ki) azıkların en hayırlısı takvadır"* sözüdür. Bu sözün izahı şu şekildedir: İnsanın iki yolculuğu vardır; dünyada yolculuğu ve dünyadan yolculuğu. Dünyada yolculuk için, mutlaka azık gerekir. Bunlar da yiyecek, içecek, binit ve maldır.. Yine, dünyadan yolculuk yaparken de azık gerekir; bu da marifetullâh, muhabbetullah ve O'nun dışındaki bütün varlıklardan yüz çevirmektir. Bu azık, birçok sebepten dolayı birinci azıktan daha hayırlıdır:

a) Dünya azığı seni, vehmolunan bir azâptan kurtarır; ahiret azığı ise, seni kesin ve kat'i olan bir azâptan kurtarır.

b) Dünya azığı seni, inkıtâya uğrayan bir azâptan kurtarır; ahiret azığı ise, dâim ve ebedî olan bir azâptan kurtarır.

c) Dünya azığı seni elemler, hastalıklar ve belâlarla karışık olan bir lezzete ulaştırır. Ahiret azığı ise, zarar şâibelerinden uzak, inkıtâ ve kesintiden hâlî olan devâmlı ve bâkî lezzetlere ulaştırır.

d) Dünya azığı her saat ve her an gidebilir ve noksanlaşabilir; ahiret azığı ise seni ahirete götürür; ve o azık her an her saat gelir ve yaklaşır.

e) Dünya azığı seni, şehvet ve nefsin kürsüsüne götürür; ahiret azığı ise, Allah'ın celâl ve kuds basamağına ulaştırır. Bütün bu anlattıklarımızla ortaya çıkar ki, azıkların en hayırlısı takvâdır.

Bunu anladığına göre, âyetin tefsirine dönebiliriz. Cenâb-ı Allah âyette sanki şöyle demektedir: "Azıkların en hayırlısının takvâ olduğu sabit olunca, ey akıl sahipleri, takvâyla meşgul olunuz. Yani, eğer siz, işlerin hakikatini bilen akıl sahipleri iseniz, sizin aklınızın ve fikrinizin gereği olarak, bu çok faydaları olan azığı elde etmek için meşgul olmanız gerekir." **A'şâ**, bu mânayı anlatmak için şöyle demiştir:

إِذَا أَنْتَ لَمْ تَرْحَلْ بِزَادٍ مِنَ التُّقَى وَلَا قَيْتَ بَعْدَ الْمَوْتِ مَنْ قَدْ تَزَوَّدَا
نَدِمْتَ عَلَى أَنْ لَا تَكُونَ كَمِثْلِهِ وَأَنَّكَ لَمْ تُرْصَدْ كَمَا كَانَ أُرْصِدَا

"Sen takvâ azığı almadan gidip de, ölümden sonra takvâ ile azıklanmış olanlarla karşılaştığın zaman, onun gibi olamadığın ve onun mükâfaatlandırıldığı gibi mükâfaatlandırılmadığın için, pişman olursun."

2) Bu âyet, azıksız olarak hacceden, "Biz, mütevekkil kimseleriz" diyen, sonra da insanlardan dilenen bazı Yemenliler hakkında nazil olmuştur. Bunlar zaman zaman insanlara zulmedip, mallarını gasp edince Cenâb-ı Allah, bunların azıklanmalarını emrederek, "Hacca gidip gelebileceğiniz şeylerle azıklanın; çünkü en iyi azık, sizi dilenmekten, nefislerinizi de zulümden alıkoyan şeydir" buyurmuştur.

İbn Zeyd'den rivâyet edildiğine göre bazı Arap kabileleri, hacc ve umre yaparlarken, yanlarına azık almıyorlardı. İşte bunun üzerine bu âyet-i kerime nazil olmuştur. **Muhammed İbn Cerir el-Taberî** de, **İbn Ömer**'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: Onlar, yanlarında azık olduğu halde ihrâma girdiler mi, bu azıklarını atarlardı. İşte bunun üzerine onlar, bu âyetle bu tür fiillerden nehyolundular.

Kâdî, bu görüşün doğru olmadığını söyler. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى" ifâdesi, Hak Teâlâ'nın, "وَتَزَوَّدُوا" emriyle alâkalıdır. Buna göre âyetin takdiri "Takvâdan azıklanınız" şeklindedir.

Şeriat örfünde ve Kur'an'da takvanın mânası vâcip olan şeyleri yapmak ve yasaklanmış olan şeyleri terk etmekten ibarettir. **Kâdî** sözünü şu şekilde sürdürür:" Buna göre biz, bu görüşün tashih edilmesini kastettiğimizde, bu konuda karşımıza iki izah tarzı çıkar:

a) Yolculuğu için azık almaya gücü yeten kimse bu azığı almadığı zaman, azık almamakla Allah'a isyan etmiş olur. İşte bu izaha göre, bunun âyetin muhtevâsına girmesi doğru olur.

b) Bu sözde bir hazf bulunmaktadır. Âyetten kastedilen mâna şudur: "Hem dünya yolculuğunuz, hem de ahiret yolculuğunuz için azıklanınız. Muhakkak ki azıkların en hayırlısı ve en iyisi, takvâdır."

Allah'tan Korkmak

Hak Teâlâ'nın, "وَاتَّقُونِ" *"Benden korkunuz"* buyruğu hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "وَاتَّقُونِ" emrinde Allah'ın azâmet ve celâlinin tamlığına bir tembih bulunmaktadır. Bu, şairin tıpkı şu sözü gibidir: أَنَا أَبُو النَّجْمِ وَشِعْرِى شِعْرَى "Ben, Ebu'n-Necm'im. Şiirim de Şi'râ yıldızıdır."

***İKİNCİ MESELE:* Ülü'l-Elbâb Tabirinin İzahı**

Ebu Amr, Hak Teâlâ'nın, "وَاتَّقُونِ" buyruğunda kelimeyi aslı üzere okuyarak yâ harfini ispât etmiştir: "وَاتَّقُونِى" .. Diğer kıraat imamları ise tahfif için ve kesre de buna delâlet ettiğinden dolayı yâ harfini hazfetmişlerdir.

Hak Teâlâ'nın, "يَا أُولِى الْأَلْبَابِ" *"Ey akıl sahipleri..."* kavline gelince... Bil ki bir şeyin özü ve lübbü, ondan sızan öz ve halis kısmıdır. Bundan sonra âlimler ihtilâf ederek, bazıları bunun, "akl"ın ismi olduğunu söylemişlerdir. Çünkü akıl, insanda bulunan meziyetlerin en üstünü; insanı hayvandan ayırıp ve onu melekler seviyesine yaklaştıran istidâttır. İnsan akıl sayesinde, hayırlı şeylerin en hayırlısı ile, şerlerin de en şerlisini ayırt eder. Bazıları da bunun, aslında aklın yeri olan "kalp"in ismi olduğunu söylemişlerdir. Kalp, bazen akıldan kinâye olur. Nitekim Hak Teâlâ, إِنَّ فِى ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ *"Bunda muhakkak ki bir kalbi olan veya müşahede ederek kulak veren kimse için bir öğüt vardır"* (Kaf, 37) buyurmuştur. İşte burada da "lübb" akıldan kinâye kılınmıştır. Buna göre Hak Teâlâ'nın, "يَا أُولِى الْأَلْبَابِ" tâbirinin mânası, "يَا أُولِى الْعُقُولِ" demektir. Hâlle, mahallin ismini vermek meşhûr olan bir mecâz şeklidir. Nitekim, kıskanç ve asabiyet sahibi olan kimse için, فُلَانٌ لَهُ نَفْسٌ "Falancanın nefsi vardır." Böyle olmayan kimse için de, "فُلَانٌ لَا نَفْسَ لَهُ" denilir. İşte burada da böyle denilir.

İmdi "Sadece akıllı kimselere hitap edilebileceği hâlde, Cenâb-ı Hakk'ın, "يَا أُولِى الْأَلْبَابِ" demesindeki fayda nedir?" denilirse, biz deriz ki bunun mânası, "Şüphesiz sizler akıl sahiplerinden olduğunuz için, bu şeyleri bilmeye ve onlarla amel etmeye ancak sizler güç yetirebilirsiniz. O halde bunların size vâcip olması daha uygun; sizin onlardan yüz çevirmeniz de aynı şekilde, en çirkin şey olur. İşte bundan dolayı şair şu beyitleri irâd etmiştir:

وَلَمْ اَرَ فِى عُيُوبِ النَّاسِ شَيْئًا كَنَقْصِ الْقَادِرِينَ عَلَى التَّمَامِ

"İnsanların kusurları içinde, bir şeyi tam olarak yapabileceği halde, bunu eksik yapanların kusuru gibi olanını hiç görmedim." İşte bundan dolayı, Hak Teâlâ, اُولٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ *"İşte onlar, hayvanlar gibidirler; hatta daha da şaşkın"* (A'raf, 179) buyurmuştur. Yani hayvanlar, aciz olmaları sebebiyle mâzûrdurlar. Ama, şu muktedir olan insanlar yok mu,

onların haktan ve hakikatten yüz çevirmeleri çok çirkin bir günahtır. İşte bu sebepten dolayı onlar, hayvanlardan daha sapıktırlar.

لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ ۚ فَاِذَآ اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ ۖ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ ۚ وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الضَّآلِّينَ ﴿١٩٨﴾

"(Hacc mevsiminde) Rabbinizin lütfundan rızık talep etmenizde bir günah yoktur. Arafat'tan ayrıldığınızda, Meş'ar-i Haram yanında Allah'ı anın.. O size nasıl hidâyet ettiyse, siz de O'nu zikredin. Siz gerçekten daha önce sapıklardan idiniz.." (Bakara, 198).

Âyet-i kerime hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette bir hazf bulunmaktadır. Buna göre âyetin takdiri, لَيْسَ لَكُمْ جُنَاحٌ فِى اَنْ تَبْتَغُوا "Allah'ın fazlını aramanızda size bir günah yoktur" şeklindedir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Ticari Muamele Hacca Aykırı mıdır?**

Bil ki, hacda yapılan ticaretin haramlığı hususunda birkaç yönden şüphe bulunmaktadır:

a) Allahu Teâlâ bu âyetten önceki âyette, mücadele etmekten men etmiştir. Ticaret, alınan malın kıymetinin azlığı ya da çokluğu hususunda meydana gelebilecek münakaşa sebebiyle, daha çok tartışmaya sebebiyet verir. Bu sebeple hacc vaktinde ticaretin haram kılınmış olması gerekir.

b) Ticaret yapmak cahiliyye insanlarının inancına göre hacc vaktinde haram idi. Zâhire göre hacc yapmak güzel bir şeydir. Çünkü hacc ile meşgul olan kimse, Allah'a hizmetle meşgul oluyor demektir. Bu sebeple bu işe dünyevi istek ve arzuların bulaşmaması, karışmaması gerekir.

c) Müslümanlar, elbise giymek, koku sürünmek, avlanmak ve eşiyle cinsî münasebette bulunmak gibi birçok mubah şeyin hacc zamanında kendilerine haram kılındığını bilince, elbiseye olan ihtiyaçları çok fazla olduğu halde hacc, elbise giymenin haram olmasına sebep olunca, daha çok

ihtiyaç duydukları ticaretin haram olmasına da haydi haydi sebep olacağına zann-ı gâlibleriyle hükmettiler.

d) Namazla meşgul olmak, mübahlar şöyle dursun diğer tâatlerle meşgul olmayı bile haram kılar. Bu sebeple, hacda da durumun aynı olması gerekir. İşte bu yapılan izahlar, hacc işleriyle meşgul olunduğu bir sırada ticâretle meşguliyetin haramlığı konusunda bir şüphe meydana getirmeye elverişlidirler. İşte bu sebeple, Allahu Teâlâ burada ticâretin haram olmadığını beyan etmiştir.

Sen bunu iyice anladığın zaman deriz ki, müfessirler Hak Teâlâ'nın, "اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ" buyruğunu tefsir etmek için şu iki hususu zikretmişlerdir:

Birinci Görüş: Bundan murat, ticârettir. Bunun bir benzeri de, Cenab-ı Hakkı'ın وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ *"Diğer bazıları da, Allah'ın fazlından elde etmek için yeryüzünde yürürler.."* "(Müzzemmil, 20) ve, جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ *"Sizin için, içinde rahatlayasınız diye geceyi ve Allah'ın rızkından talep edesiniz diye de gündüzü yarattı"* (Kasas, 73) âyetleridir.

Sonra bu tefsirin sahih olduğuna şu iki husus da delâlet eder:

a) **Atâ, İbn Mes'ûd** ve **İbn Zübeyr**'in, âyeti, اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ *"Hacc mevsimlerinde Rabbinizin nimetinden talep etmenizde..."* şeklinde okuduklarını rivâyet etmiştir.

b) Sebeb-i nüzûl hakkında zikredilen şu rivâyetlerdir:

Nüzûl Sebebine Dair Rivâyetler

Birinci Rivâyet: İbn Abbas şöyle demiştir: Bazı Araplar, hacc günlerinde ticâret yapmaktan kaçınıyorlardı. Zilhiccenin ilk on günü girdi mi, alış-verişi tamamen bırakıyor ve hacda ticaret yapanları **"dâc"** diye adlandırıyor ve "Bunlar hacc değil, dâcdırlar" diyorlardı. **"Dâc"**ın mânası, "rastladığı her şeyi kaparak mal edinen" kimsedir. Bu kelime, "الدَّجَاجَة" (Tavuk) lâfzından türemiştir.

Yine bu insanlar, hacca dair olanların dışında her türlü işten kaçınıyor, hatta işi, çaresiz ve güçsüzlere yardım etmekten, açları ve yoksulları doyurmaktan imtinâ etmeye kadar vardırıyorlardı. İşte böylece Allahu Teâlâ bu yanlış inancı kaldırmış ve ticâret yapmada hiçbir günah olmadığını açıklamıştır. Sonra bu âyetten önceki âyetler haccın ahkâmı; bu âyetten sonraki âyet de -ki bu da, "فَاِذَا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ" âyetidir- hacc hakkında olunca,

bu durum bu hükmün hacc zamanında meydana geldiğine delâlet eder. İşte bu sebepten dolayı, "hacda" kelimesi zikredilmemiştir.

İkinci Rivâyet: İbn Ömer'den rivâyet edilen şu hadistir: **İbn Ömer**'e bir adam şöyle demiştir: Biz, yadırganan bir topluluğuz. Bazı kimseler bizim haccımızın olmadığını söylüyorlar. Bunun üzerine **İbn Ömer,** "Bir adam, senin sorduğun şeyi, Allah'ın Resûlü'ne sordu da, o, "لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ" âyeti nâzil oluncaya kadar ona hiçbir şey söylemedi. Bu âyet nâzil olunca, Allah'ın Resûlü onu çağırarak, "Sizler hacısınız" dedi. Netice olarak, bu âyet, hacda ticâret yapan tâcirlerin, kiracıların ve devecilerin haccının kâmil olmadığını söyleyen kimselere reddiye olarak nâzil olmuştur.

Üçüncü Rivâyet: Araplar **Ukâz, Mecenne** ve **Zü'l-Mecâz** panayırlarında hacc günlerinde ticaret ediyorlardı. Çünkü onların geçimleri buna bağlıydı. İslâmiyet gelince, onlar hacc mevsiminde izin almadan ticaret yapmayı uygun bulmadılar. Böylece Allah'ın Resûlü'ne bu konuda soru sorunca, bu âyet nâzil oldu.

Dördüncü Rivâyet: Mücahid, câhiliyye devrindeki insanların **Arafat** ve **Minâ**'da alışveriş yapmadıklarını; bunun üzerine de bu âyetin nâzil olduğunu söylemiştir.

Bu sözün doğruluğu sabit olunca, biz deriz ki, bu görüşü benimseyenlerin pek çoğu âyeti hacc günlerinde yapılan ticârete hamletmişlerdir. **Ebu Müslim** ise, âyeti hacdan sonraki duruma hamlederek şöyle demiştir: Hak Teâlâ'nın âyetinin takdiri, "Bütün hacc fiilleri hususunda benden korkunuz. Bundan sonra size, Rabbinizin fazlından rızık talep etmenizde hiçbir günah yoktur" şeklindedir.

Bunun bir benzeri de Allahu Teâlâ'nın, فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ فَانْتَشِرُوا فِى الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ *"Namaz sona erince, yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından rızık talep edin"* (Cuma, 10) âyetidir.

Bil ki **Ebu Müslim**'in bu görüşü birçok bakımdan zayıftır:

1) Hak Teâlâ'nın, "فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ" ifâdesindeki fâ harfi, bu ayrılışın Allah'ın fazlından istifade etmenin sona ermesinden sonra olduğuna delâlet eder. Bu da, ticâretin hacc zamanında meydana geldiğine delâlet eder.

2) Âyeti, şüphe olan bir yere hamletmek, şüphe bulunmayan bir yere hamletmekten daha evlâdır. Şüphe mahallinin, hacc zamanında ticâret yapmak olduğu malûmdur. Ama haccı ifa ettikten sonra herkes ticâretin helâl olduğunu bilir.

Ebu Müslim'in haccı namaza kıyas etmesine de şu şekilde cevap veririz: Namazın ef'âlî, birbirine bağlı şeylerdir. Bu sebeple namaz esnasında başka şeylerle meşgul olmak doğru olmaz. Haccın amellerine gelince, bunlar birbirinden ayrı şeylerdir. Hacc sırasında kişi, hacı değilmiş gibi, hacdan önceki durumuna göre hareket edebilir. Koku sürünmenin, elbise giyinmenin ve benzeri işlerin haremliğinin devam etmesinden dolayı, haccının hükmünün bütün vakitlerde devam ettiği söylenemez. Çünkü, biz deriz ki bu, nassa karşı yapılan bir kıyastır ve dolayısıyla hükümsüz olur.

İkinci Görüş: Hak Teâlâ'nın, "اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ" buyruğundan maksat, hacc yapan kimsenin, hacc yaptığı sırada, çaresizlere ve düşkünlere yardım etmek ve aç olan kimseleri doyurmak gibi Allah'ın lütfuna ve merhametine müstehak olmayı gerektiren diğer amelleri yapması, talep etmesidir. Bu görüş, **Ebu Ca'fer Muhammed İbn Ali el-Bâkır** (r.a)'a nisbet edilmiştir. **Kâdî** bu görüşe, "haccın fiilleri hakkında, 'şu vâcip, şu mendûbdur' denilir; vâcip veya mendûb olan şeyler hakkında, "Bu hususta size herhangi bir günah yoktur" ifâdesi kullanılmaz. Bu söz, mubah olan şeyler hakkında kullanılır" diyerek itiraz etmiştir.

Kâdî'nin bu görüşüne şu şekilde cevap veririz: Bu ifâdenin, sadece mubah olan şeyler hakkında kullanılabileceğini kabul etmiyoruz. Buna delilimiz Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِ *"Namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur"* (Nisa, 101) âyetidir. Namazları kısaltmak, ulemânın ittifakıyla, mendûb olan şeylerdendir. Yine câhiliyye Arapları, hacda diğer bazı tâatların hacca katılmasının hacca zarar vereceği ve onda bir eksiklik meydana getireceği inancındaydılar. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, "لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ" beyanıyla durumun böyle olmadığını bildirmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, tâatta noksanlık meydana getiren ticaretin mubah olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Ama, ibadette ve tâatta noksanlık meydana getirmeyen ticaret, terk edilmesi evlâ olan mubahlardandır.. Çünkü Allahu Teâlâ, وَمَا اُمِرُوا اِلَّا لِيَعْبُدُوا اللهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ *"Onlar ancak, dini sadece O'na has kılarak, Allah'a ibâdet etmekle emrolundular"* (Beyyine, 5) buyurmuştur.

İhlas, kişiyi o fiili yapmaya, sadece o fiilin bir ibâdet olmasının teşvik ve sevk etmesi halidir.

Yine Cenâb-ı Hak hadis-i kudside, أَنَا أَغْنَى الْاَغْنِيَاءِ عَنِ الشِّرْكِ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا أَشْرَكَ فِيهِ غَيْرِى تَرَكْتُهُ وَشِرْكَهُ *"Ben, şirkten (ortaklıktan) müstağni olanların en*

müstağnisiyim.. Kim, bir tâat yapıp benden başkasını ortak koşacak olursa o kimseyi şirkiyle baş başa bırakırım.." buyurmuştur. Netice olarak hacdaki ticaret konusundaki müsaade, ruhsat yerine geçen bir izindir diyebiliriz.

Meş'ar-i Haram'da Allah'ı Anmak

Hak Teâlâ'nın, فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ *"Arâfat'tan ayrılınca, Meş'âr-i Haram yanında Allah'ı anınız"* âyetinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"الْإِفَاضَةُ" kelimesi, yürürken çok hızlı, sel gibi gitmeyi ifâde eder. Deve geviş getireceği şeyi midesinden geri alıp, ağzında iyice öğütüp yuttuğunda, "أَفَاضَ الْبَعِيرُ بِجِرَّتِهِ" denilir. Yine kumarda fal oklarını birisi bir araya toplayıp dağınık halde attığında, "أَفَاضَ الْأَقْدَاحَ فِي الْمَيْسِرِ" denir. Su döküldüğü zaman dağıldığı için, "إِفَاضَةُ الْمَاءِ" ifâdesi de bu manadadır. "إِفَاضَةٌ" kelimesi söz için kullanılırsa, söze hızlıca girmek ve söz vecihlerinde tasarruflarda bulunmak manasına gelir. Hak Teâlâ'nın, إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ *"O meselenin içine daldığınız vakit..."* (Yûnus, 61) âyeti de bu manayadır. Bu kökten başıboş insanlara da, "فُوَّضٌ" denilir ve yine, "جَمَعَهُمْ فَوْضٌ" (Anarşi onları bir araya getirdi) denilir. Göz, yaş döktü manasına, "أَفَاضَتِ الْعَيْنُ" denilir. Buna göre, bu kelimenin aslî manası, "bir şeyin atılması, onun da dağılması"dır. Buna göre âyetteki, "أَفَضْتُمْ" kelimesi, sel gibi aktınız, hızlıca dağılıp yayıldınız manasınadır ki bu, kendinizi dağıttınız anlamına gelir. Buna göre, Arapların, "دَفَعُوا مِنْ مَوْضِعِ كَذَا وَصَبُّوا" (falan yerden kendilerini uzaklaştırdılar ve dökülüp saçıldılar) sözünde olduğu gibi, mef'ûl terk edilmiştir. **Hz. Ebû Bekir** (r.a)'in şu sözünde de mef'ul hazfedilmiştir:

وَنَزَلَ فِي وَادِي قَيْرَوَانَ وَهُوَ يَخْذُشُ بَعِيرَهُ بِمِحْجَنِهِ "O, devesini sopası ile nodullayarak Kayravan Vadisi'ne indi."

***İKİNCİ MESELE:* Arafat Hakkında Bilgi**

Âyetteki, "عَرَفَاتٍ" kelimesi, "عَرَفَةٌ" kelimesinin cemîsidir. Tek bir bölge bu isimle adlandırılmıştır. Bu, Arapların, "ثَوْبٌ أَخْلَاقٌ" (eski elbise), "بُرْمَةٌ أَعْشَارٌ" (Onda bir tencere) ve, "أَرْضٌ سَبَاسِبُ" (Uzak yer) demeleri gibidir. Buna göre, bu kelimenin takdiri, "Sanki o yerin her parçası bir "Arafe" olup, bu parçaların toplamına "Arafât" denmiştir" şeklindedir. "Bu kelimede, gayr-ı munsarıflık sebeplerinden olan alemlik ve müenneslik bulunduğuna göre gayr-ı munsarıf olmalı değil miydi?" denilirse, biz deriz ki: Bu kelime, aslında, her bir parçası **"Arafat"** diye adlandırılan birçok parça toprağın adıdır. Bu

izaha göre, bu kelime alem (özel isim) değildir. Sonra bu kelime, bu parçaların hepsine birden alem kılınmıştır. Bundan dolayı Araplar bu kelimeyi, gayr-ı munsarıf olmayan aslına göre kabul etmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Terviye Günü Hakkında Bilgi**

Bil ki zilhicce ayının sekizinci günü **"terviye"**; dokuzuncu günü de **"arefe"** diye adlandırılmıştır. Bu hususî yer de **"Arafât"** diye adlandırılmıştır. Âlimler, bu isimlendirmenin sebepleri hususunda şu görüşleri beyân etmişlerdir: "Yevmu't-terviye" hususunda iki görüş vardır:

a) Bir kimse tefekkür edip, fikir ve görüşler beyan ettiği zaman kullanılan, "رَوَّى ـ يروّى ـ تَرْوِيَة" kökünden alınmıştır.

b) Bir kimse susamış birisine su verdiği zaman söylenilen, "وَرَوَاهُ مِنَ الْمَاءِ يَرْوِيهِ" kökünden alınmıştır.

Birinci görüş hususunda üç açıklama vardır:

1) **Hz. Adem** (a.s)'e Kâbe'yi yapması emrolundu. Onu yapıp bitirince tefekkür ederek şöyle dedi: "Ya Rabbi, her çalışanın bir ücreti vardır. Buna göre, bu işten dolayı benim ücretim nedir?" Cenâb-ı Hak da buna karşılık olarak: "Sen Kâbe'yi tavâf ettiğin zaman, tavâfının ilk şavtına karşılık günahlarını bağışlarım" dedi. **Âdem** (a.s), "Ya Rabbi, arttır!" dedi. Allah da buna karşılık, "Senin zürriyetin Kâbe'yi tavaf ettikleri zaman, onları da bağışlarım" dedi. Hz. Adem, "Arttır yâ Rabbi" dedi. Hz. Allah da, " Senin zürriyetinden muvahhid olup da Beyt'ini ziyaret edenlerden, mağfiret talep eden herkesin günahını bağışlarım" dedi. **Âdem** (a.s) de cevâben, "Yeter Rabbim, yeter!" dedi.

2) **İbrahim** (a.s), terviye gecesinde rüyasında sanki kendisinin oğlunu kurban ettiğini gördü. "Bu rüya Allah'tan mı şeytandan mı?" diye düşünerek sabahladı. Arefe gecesi de, rüyasında oğlunu kurban etmesi emrolununca, "عَرَفْتُ يَا رَبِّ إِنَّهُ مِنْ عِنْدِكَ" "Bildim ya Rabbi, o rüya sendendir" diye sabahladı.

3) Mekkeliler terviye günü Mina'ya çıkarlar ve ertesi günü Arafat'ta dile getirmek istedikleri duaları iyice öğrenirlerdi.

İkinci görüşe gelince, bu hususta da üç izâh vardır:

1) Mekkeliler, taşradan gelen hacılar için su saklıyorlardı. Hacılar, terviye gününde yolculuğun sıkıntılarından kurtuluyor, bol suya kavuşuyor

ve yolda göğüs gerdikleri su sıkıntısının peşinden böylece hayvanlarını bol bol suluyorlardı.

2) Onlar arefe günü için terviye gününden su hazırlıyorlardı.

3) Günahkârlar, Allah'ın rahmet denizlerine ulaşan susamış kimseler gibidir. Onlar bu sebeple, Allah'ın rahmet denizlerinden kana kana içerler.

Terviye Gününün Fazileti

Bu günün faziletine gelince, buna, وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ *"Çift ve teke yemin olsun"* (Fecr, 3) âyeti delâlet eder. **İbn Abbas** (r.a)'tan , âyetteki, "الشَّفْع" kelimesinin terviye ve arefe günü; "اَلْوَتْر" kelimesinin ise Kurban bayramı günü manasına olduğu rivâyet edilmiştir.

Ubade b. Sâmit (r.a)'den de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: صِيَامُ عَشْرِ الْأَضْحَى كُلُّ يَوْمٍ مِنْهَا كَالشَّهْرِ وَلِمَنْ يَصُومُ يَوْمَ التَّرْوِيَةِ سَنَةٌ وَلِمَنْ يَصُومُ يَوْمَ عَرَفَةَ سَنَتَانِ *"Kurban bayramının on gün orucunun, her bir günü bir aya bedeldir. Terviye günü oruç tutan kimse için bir sene, arefe günü oruç tutan için de iki sene (oruç sevabı) vardır."*

Enes (r.a), Hz.Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: مَنْ صَامَ يَوْمَ التَّرْوِيَةِ اَعْطَاهُ اللهُ مِثْلَ ثَوَابِ اَيُّوبَ عَلَى بَلَائِهِ وَمَنْ صَامَ يَوْمَ عَرَفَةَ اَعْطَاهُ اللهُ مِثْلَ ثَوَابِ عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامِ *"Kim Terviye günü oruç tutarsa, Allah ona, Eyyûb (a.s)'ün belâlara sabrına karşı verdiği mükafaatın aynısını verir. Kim de arefe günü oruç tutarsa, Allah ona, Hz. İsâ (a.s)'ya verdiği mükâfaat kadarını verir."*

Arefe Gününün Öteki İsimleri

Arefe gününün on ismi vardır. Bunlardan beşi, sadece bu gün için kullanılır. Diğer beşi ise, hem bu gün için, hem de başka şeyler için kullanılır. İlk beş isim şunlardır:

1) Arefe. Bu ismin iştikâkı (türetilişi) hususunda üç görüş vardır:

a) Bu, "ma'rifet" mastarından türetilmiştir. Bu hususta da sekiz görüş vardır:

a[1]) Bu, **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür. Buna göre, **Hz. Âdem** ve **Havva,** arefe günü birbirleriyle karşılaşıp birbirlerini tanıdıkları için, bu güne "arefe", karşılaştıkları yere de "Arafât" denilmiştir. Bu böyledir, çünkü onlar cennetten yeryüzüne indirildiklerinde, **Hz. Adem, Serendib Adası**'na; **Hz. Havva Cidde**'ye; İblis **Nîsân**'a; yılan da **İsfahan**'a indiler. Allahu Teâlâ,

Hz. Adem'e haccetmesini emredince, **Arafât'ta Hz. Havva** ile karşılaştılar ve birbirlerini tanıyıverdiler.

a[2]) Cebrail (a.s), Hz. Adem (a.s)'e haccın menâsikini öğretmiştir. **Hz. Adem** (a.s) Arafat'ta dururken, Cebrail (a.s) ona: أَعَرَفْتَ "öğrendin mi?" dedi; o da: "Evet" dedi. Bundan dolayı, burası "Arafât" diye isimlendirildi.

a[3]) **Hz. Ali, İbn Abbas, Atâ** ve **Süddi**'nin görüşüne göre, buraya, **Hz. İbrahim** (a.s), daha önceden bildiği sıfat ve niteliklerine bakarak, Arafât'ı gördüğünde, orayı hemen tanıyıverdiği için, buraya **"Arafât"** denilmiştir.

a[4]) **Hz. Cebrail, Hz. İbrahim**'e, haccın menâsikini öğretip, onu Arafât'a ulaştırınca, ona, "Nasıl tavaf edeceğini ve nerede vakfe yapacağını anladın mı?" deyince, **Hz. İbrahim** (a.s.), "Evet" dedi.

a[5]) **Hz. İbrahim,** oğlu **İsmail** ile onun annesi **Hacer**'i **Mekke** mıntıkasında bırakıp Şam'a dönünce, senelerce bunları bir daha görmemiştir. Daha sonra bunlarla bir arefe günü **Arafât**'ta karşılaşmışlardır.

a[6]) Biraz önce zikrettiğimiz, **Hz. İbrahim**'in rüyası meselesi.

a[7]) Hacılar **Arafât**'ta arefe günü vakfe yaptıkları zaman, birbirleriyle tanışırlar.

a[8]) Hak Teâlâ, bu günde hacılara mağfiret ve rahmetini bildirir.

b) **"Arafe"** kelimesi, "اَلْاِعْتِرَافُ" mastarından iştikâk etmiştir. Çünkü hacılar **Arafât**'ta vakfe yaptıkları zaman Allah'ın rubûbiyyet, celâl, samediyyet ve müstağni olma vasıflarını; kendilerinin fakir, zelil, miskin ve muhtaç olduklarını i'tiraf ederler. Hz. Adem (a.s) ile Hz. Havva'nın, Arafât'ta vakfe yaparken, "Ya Rabbi biz kendimize zulmettik" dedikleri, bunun üzerine Cenâb- ı Hakk'ın, "İşte şimdi kendinizi bildiniz" buyurduğu söylenmiştir.

c) Bu kelime, güzel koku manasına gelen, "اَلْعَرْفُ" kelimesinden türetilmiştir. Nitekim Allahu Teâlâ, وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ *"Onları, kendileri için kokulandırdığı cennete sokar"* (Muhammed, 6) buyurmuştur. Bunun izahı şöyledir: Günahkârlar Arafât'ta tevbe edince, günah pisliklerinden kurtulur ve tevbeleri sayesinde Allah katından güzel kokular kazanırlar. Hz. Peygamber (s.a.s), خُلُوفُ فَمِ الصَّائِمِ عِنْدَ اللهِ اَطْيَبُ مِنْ رِيحِ الْمِسْكِ *"Oruçlunun ağzının kokusu, Allah yanında misk kokusundan daha hoştur"*[90] buyurmuştur.

2) Kâfirlerin İslâm dini karşısında ye'se düştükleri gün: Yevm-i İyâs.

3) Yevm-i İkmâli'd-Din (Dinin tamamlandığı gün).

90 **Buhari,** Savm, 2.

4) Yevm-i İtmâmi'n-Ni'me, (Nimetlerin tamamlandığı gün).

5) Yevm-i Rıdvân (Rızâ günü). Allahu Teâlâ, bu beş ismi şu dört âyetinde toplamıştır:

اَلْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِينًا *"İşte bugün kâfirler, sizin dininizden ümitlerini kestiler. Artık onlardan korkmayın, Benden korkun. Bugün sizin dininizi kemâle erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve size din olarak Müslümanlığa râzı oldum (seçtim)..."* (Maide, 3). **Hz. Ömer** ve **İbn Abbas** (r.a), bu âyetin arefe günü[91] yatsı vaktinde, Hz. Peygamber (s.a.s), İbrahim (a.s)'in vakfeye durduğu yerde, Arafât'ta vakfe yaparken, bir cuma günü nazil olduğunu söylemişlerdir. Bu da Vedâ haccı esnasında oldu. Böylece küfür izmihlâle uğradı ve câhiliyenin temelleri yıkıldı. İşte bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), لَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مَا لَهُمْ فِى هٰذِهِ الْاٰيَةِ لَقَرَّتْ اَعْيُنُهُمْ *"İnsanlar kendileri için bu âyette olan şeyleri bilselerdi, gözleri aydın ve sevinçli olurdu"* dedi. Bunun üzerine bir Yahudî **Hz. Ömer**'e, "Eğer bu âyet bize nâzil olsaydı, bu günü bayram yapardık" dedi. Cevâben de **Hz. Ömer,** "Biz bunu (değil bir), iki bayram yaptık. Bu iki bayram da, arefeye rastlayan cuma günüdür" dedi.

Müşriklerin ümitsizliğe düşmesinin mânâsına gelince, "Bu, müşriklerin Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetinin kendi dinlerine dönmelerinden ümidi kesmeleridir." Dini tamamlamanın manası da, Allahu Teâlâ'nın bundan sonra Ümmet-i Muhammed'e dinî konulara dair başka şeyler emretmeyeceğidir. Nimeti tamamlaması ise, nimetlerin en büyüğünün din nimeti olduğunu bildirmesidir. Çünkü insan bu nimet sayesinde, cennete girmeye hak kazanır ve ateşten de halâs olur. İşte bu nimet, bu günde tamamlanmıştır. Hak Teâlâ abdest âyetinde de, وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ *"Şükredesiniz diye, size olan nimetimi tamamlamak için.."* (Maide, 6) buyurmuştur.

Müjdeci **Hz. Yakûb**'un yanına gelince, **Hz. Yakûb, Hz. "Yusuf**'u hangi din üzere bırakıp geldin" dedi. Bunun üzerine müjdeci, "İslam dini üzere" deyince, **Hz. Yakûb,** "İşte şu anda nimet tam oldu" dedi.

"Rıdvân"ın mânasına gelince, bu Allahu Teâlâ'nın, Ümmet-i Muhammed'in kendisine sarıldıkları din olan İslâm dininden razı olmasıdır. Bu bir müjdedir ki, Allahu Teâlâ o günde ümmet-i Muhammedi bununla müjdelemiştir. Binaenaleyh Allahu Teâlâ'nın ümmet-i Muhammedi, kendisinde

91 **Buhari,** Tefsir, Mâide 3.

"dinlerinin tamamlanmasıyla müjdelediği günden daha mükemmel bir gün yoktur. Bu günün, اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي *"Bugün size dininizi kemâle erdirdim; size olan nimetimi de tamamladım"* (Maide, 3) âyetinden ötürü, bu arefe gününe **"yevmu sılati'l-vâsilîn"** (Allah'ın rahmetine vasıl olanların vuslat günü); اَنَّ اللهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ *"Allah müşriklerden beridir; peygamberi de.."* (Tevbe, 3) âyetinden ötürü, **"yevmu katîati'l-kâtı'în"** (Allah'ın rahmetinden ümidini kesenlerin ümit kesme günü) ve, رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا *"Rabbimiz, biz nefislerimize zulmettik"* (A'râf, 23) âyetinden dolayı da **"yevmu ikâlet-i asri'n-nâdimîn ve kabûl-i tevbeti't-tâibîn"** (pişmanlık duyanların bağışlanma ve tevbe edenlerin kabul edilme günü) olduğu da söylenmiştir.

Cenâb-ı Hak, rahmetiyle bu günde **Hz. Adem**'in tevbesini kabul ettiği gibi, yine onun zürriyetinin de tevbesini kabul etmiştir. Nitekim Hak Teâlâ, وَهُوَ الَّذِى يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ *"O Allah, kullarının tevbesini kabul edendir"* (Şûra, 25) buyurmuştur.

Yine bu güne, Hak Teâlâ'nın, وَاَذِّنْ فِى النَّاسِ بِالْحَجِّ يَاْتُوكَ رِجَالًا *"İnsanlar arasında haccı ilân et; yaya olarak sana gelsinler"* (Hacc, 27) ve de, اَلْحَجُّ وَفْدُ اللهِ وَالْحَجُّ زُوَّارُ اللهِ وَحَقٌّ عَلَى الْمَزُورِ الْكَرِيمِ اَنْ يُكْرِمَ زَائِرَهُ *"Hacılar, Allah'ın elçileridir. Hacılar Allah'ın ziyaretçileridir. Ziyaret edilen ve çok kerîm olan Allah'a ise, kendisini ziyâret edene ikramda bulunması düşer"*[92] haberinden dolayı **"yevmu vefdi'l-vâfidîn"** (heyetlerin geldikleri gün) adı da verilmiştir.

Arefe gününün diğer beş ismine gelince, bunlar:

1) **Yevmu'l-haccı'l-ekber..** (En büyük haccın yazıldığı gün..). Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: وَاَذَانٌ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ اِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْاَكْبَرِ *"Ve bu, haccın en büyük gününde, Allah'tan ve Resûlü'nden insanlara bir ilândır"* (Tevbe, 3). Bu, arefe ile "nahr" günü arasında müşterek olarak kullanılan bir isimdir. Sahâbe ve tâbiînin ilk nesilleri bu hususta ihtilâf etmiştir. Onlardan bir kısmı, "Bu arefe günüdür; arefe günü hacc-ı ekber günü olarak isimlendirilmiştir; çünkü Arafât'ta vakfe bu günde yapılır. Hacc, arefeden ibarettir. Çünkü hacc yapan kimse arefedeki vakfeye yetişse, fakat haccın diğer menâsikini yerine getirememiş olsa, bu yapamadığı şeylere mukabil kurban kesmesi kâfidir. Bundan dolayı arefe günü, hacc-ı ekber diye isimlendirilmiştir. **Hasan el-Bâsrî** ise şöyle demiştir: "Arefe, hacc-ı ekber olarak isimlendirilmiştir; çünkü o günde kâfirler ve Müslümanlar bir

92 **İbn Mâce,** Menâsik, 5 (II/966).

araya gelmişler; yine o günde, bundan böyle artık müşriklerin haccedemeyecekleri ilân edilmiştir." **İbn Sirîn** de, "Arefe hacc-ı ekber diye isimlendirildi; çünkü bu günde Hristiyan ve Yahûdi bütün milletlerin bayramları ile, Müslümanların haccı birleşmiş; bundan ne önce ve ne de sonra birleşmemiştir" demiştir.

Onlardan bir kısmı ise şöyle demiştir: Hacc-ı ekber günü, Kurban bayramı günüdür. Çünkü haccın menâsikinin çoğu bu günde ifâ edilir. Vakfeye gelince, bunun gündüz yapılması gerekmeyip, gece yapılması kâfidir. Bu hususta iki görüş de **Hz. Ali** ve **İbn Abbas** vasıtasıyla Hz. Peygamber'den rivâyet edilmiştir.

2) **eş-Şef..'**

3) **el-Vetr..**

4) **Şahid.**

5) **Meşhûd..** Bu son iki isim, وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ *"Şâhide ve şahid olunana yemin ederim"* (Burûc, 3) âyetinde geçmektedir. Biz bu isimleri, bu âyetin tefsirinde açıkladık.

Arefe Gününün Faziletleri

Bil ki Cenâb-ı Hak, haccın diğer günlerinden ayrı olarak birtakım faziletleri arefe gününe has kılmıştır. Bunlardan birisi şudur:

Allahu Teâlâ bu günde tutulan oruca çok sevap vermektedir. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: صَوْمُ يَوْمِ التَّرْوِيَةِ كَفَّارَةُ سَنَةٍ وَصَوْمُ يَوْمِ عَرَفَةَ كَفَّارَةُ سَنَتَيْنِ *"Terviye gününde (zilhiccenin sekizinci günü) tutulan oruç, bir senelik keffârettir. Arefe gününde tutulan oruç ise, iki senelik keffârettir."*

Enes'ten rivâyet edildiğine göre, zilhiccenin ilk on günü için şöyle denilmekteydi: Her güne mukabil bin sevâb verilir. Arefe gününe mukabil ise, on bin sevap verilir. Daha doğrusu Arafat'ta vakfede duran hacının, duâ vaktinde kalbinin kuvvetli, gönlünün dinç ve diri olabilmesi için orucunu açması müstehaptır.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Hacda Yapılan Fiillerin Sırasıyla İzahı**

Âyetin manasına vukûfiyyetin kolay olması için, hacda yapılan işlerin tertibine gerçek bir biçimde işaret etmemiz gerekmektedir. Kim zilhiccede veya ondan önce ihramlı olduğu halde Mekke'ye girerse, eğer hacc-ı ifrâd veya hacc-ı kırân yapıyorsa, kudüm tavâfı yapar. Arafat'a çıkıncaya kadar ihrâmda kalır. Eğer bu kimse hacc-ı temettu' yapıyorsa, tavaf ve sa'y eder,

sonra başını tıraş ederek umrenin ihrâmından çıkar. Arafat'a varıncaya kadar orada kalır. Arafat'a çıkma zamanı, Mekke'nin ortasından hacc için ihrâma girer ve Arafat'a çıkar. Mekke halkından hacc yapmak isteyen de bu şekilde davranır. İmâm için sünnet olan, zilhiccenin yedinci gününde, öğle namazını kıldırdıktan sonra bir hutbe îrad ederek, insanlara, yarın sabah namazını kıldıktan sonra Minâ'ya gitmelerini emretmesi ve onlara yapacakları bu şeyleri öğretmesidir. Sonra hacılar terviye gününde, öğle namazını orada edâ edebilecek biçimde **Minâ**'ya giderler.

Minâ'da imamla beraber öğle, ikindi, akşam, yatsı ve arefe gününün de sabah namazını kılarlar. Sonra Sebîr Dağına güneş doğduğu zaman, Arafat'a yönelirler. Arafat'a yaklaştıklarında sünnet olan, Arafat'a girmemeleridir. Daha doğrusu imam Arafat'a yakın olan **Nemire**'ye gider. Güneş batana kadar orada konaklarlar. Burada imam iki hutbe okuyarak, hacı adaylarına haccın menâsikini açıklar, onları konaklamalarında çok duâ etmeye, tehliller ve tekbirler getirmeye teşvik eder. Birinci hutbeyi bitirince oturur. Sonra kalkar ve ikinci hutbeye başlar. Aynı anda müezzinler de onunla berâber ezâna başlarlar. Hutbesini müezzinlerin ezânlarını bitirmesine denk düşecek biçimde yavaş yavaş okur. Hutbe bitince iner, müezzinler de ezan okurlar; bunu müteakiben imam, hacılara öğle namazını kıldırır. Namazı bitirince derhal kalkarlar ve imam onlara ikindi namazını kıldırır.. Öğleyle ikindiyi cem etme hususunda ittifak vardır. Namazları bitirdikten sonra Arafât'a yönelirler ve taşların yanında vakfe yaparlar. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) de burada vakfe yapmıştı. Orada vakfe yaptıklarında kıbleye yönelerek, güneşin batışına kadar Allah'ı anar ve O'na duâ ederler.

Bil ki vakfe, haccın ancak kendisiyle tamamlandığı bir rükündür. Vakfeyi zamanında ve yerinde yapamayan kimse, haccı da kaçırmış olur. Vakfenin zamanı ise, arefe gününde güneşin zevâliyle girer ve Kurban bayramının birinci günü güneşin doğmasına kadar devam eder. Bu tamı tamına yarım gün, bir gecedir. Hacılar, bu vakitte burada gece veya gündüz bir an bulunsalar, bu yeterlidir. **Ahmed b. Hanbel** şöyle demiştir: "Vakfe vakti, Arefe günü fecrin doğuşundan, Kurban bayramı günü fecrin doğuşuna kadar uzar." Güneş battığı zaman imam (reis), hacıları geri çevirir. Akşam namazı tehir edilir, Müzdelife'de yatsı namazı ile birlikte kılınır.

Müzdelife Hakkında Bilgi

"Müzdelife"nin böyle isimlendirilmesi hususunda birkaç görüş vardır:

1) Hacılar oraya Mina'dan yaklaşırlar. Bu kelimenin mastarı olan, "اِزْدِلَافْ" yakınlık ve yaklaşmak manasınadır.

2) İnsanlar orada toplanmaktadırlar. "اِزْدِلَاف" kelimesi toplanma manasına da gelir.

3) Hacılar, orada durarak Allah'a yaklaşırlar. Müzdelife'ye, "جَمْعٌ" denilir, çünkü orada akşam namazı ile yatsı namazı cem edilmektedir. Bu, **Katâde**'nin görüşüdür. Hz. Adem ile Havva'nın, orada birbirlerini buldukları söylenmiştir. "اِزْدَلَفَ إِلَيْهَا" "Ona yaklaştı" manasına gelmektedir.

İmam, Müzdelife'ye geldiği zaman, akşam ve yatsı namazlarını iki ikâmet ile birleştirir. Sonra hacılar burada gecelerler. Burada gecelemeyen hacıya, bir koyun kurban etme cezası gerekir. Fecr doğunca, hacılar sabah namazını, ilk vaktinde ortalık aydınlanmadan kılarlar.[93] Sabah namazını böylece ilk vaktinde ortalık ağarmadan kılmak, başka zamanda olduğundan daha müstehaptır. Bu, ittifak edilmiş bir husustur. Hacılar sabah namazını kıldıkları zaman, oradan şeytan taşlamak için küçük taş alırlar. Her şahıs buradan yetmiş küçük taş toplar. Sonra, bir ismi de "Kuzah" olan **Meş'ar-i Harâm** dağına giderler. Bu, Cenâb-ı Allah'ın, فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ *"Arafat'tan ayrıldığınızda Meş'ar-i Haram yanında Allah'ı anınız"* âyetinde murat ettiği manadır. Bu dağ, Müzdelife'nin, Mina tarafındaki en uç noktasıdır. Eğer mümkün olursa hacı, bu dağın üstüne çıkar, yoksa ona yakın bir yerde durur, Allah'a hamd eder, telbiye ve tekbir getirir. Ortalık iyice ağarıncaya kadar bu hal üzere devam eder. Sonra güneş doğmadan önce oradan ayrılır ve Arefe günündeki gibi yürür. Sonra hacılar, buradan Muhassir Vâdisi'ne giderler. Bu vadinin ortasına gelince, binekli olanların, bineklerini hızlandırmaları; yürüyenin de bir taş atımı mesâfede hızlıca koşması müstehaptır.

Mina'da Yapılacak İşler

Mina'ya geldikleri zaman, vâdinin ortasında bulunan Akabe cemresine yedi taş atarlar. Taş atmaya başlar başlamaz telbiyeyi keserler. Akabe cemresine taş attığında, eğer hacının yanında kurban var ise, bu kurban kesilir. Bu sünnettir.[94] Şâyet hacı kurban kesmez ise, bir şey gerekmez. Çünkü

93 Hanefî mezhebine göre sabah namazında müstehap olan isfar, yani ortalığın aydınlandığı vakit namaz kılmaktır. Diğer üç mezhebe göre ise tağlis, yani ilk vaktinde, henüz karanlık iken kılmak müstehaptır. Müzdelife gününe mahsus olmak üzere Hanefî mezhebi de tağlisi müstehap görür (Mütercim).

94 Müfessirimizin Şafiî mezhebine göre izah ettiğini unutmamalıdır. Her hususta not koyup Hanefî ve diğer mezheplerin görüşlerini yazmak işi uzatacaktır. Bunu hatırlatıp, Hanefî mezhebine göre kıran ve temettu' haccı yapanın Mina'da kurban kesmesinin vacip olduğuna işaret edelim (Mütercimler).

çoğu zaman hacının yanında kurban bulunmaz. Kurban kestikten sonra hacı ya başını tamamen tıraş eder veya saçını kısaltır. Kısaltma, saçların uçlarından almaktır. Tıraştan sonra Mekke'ye gelir, ifâda tavafını yapar. Daha sonra iki rekat tavaf namazı kılıp, Safa ile Merve arasında sa'y eder. Bundan sonra bu günün geri kalan kısmında Mina'ya geri dönülür. Hacıların şeytan taşlamaları için, teşrik gecelerinde Mina'da kalmaları gerekir. Âlimler ilk taş atma, tıraş olma ve tavafın yapılması ile ihramdan çıkılacağı hususunda ittifak etmişlerdir. İhramdan çıkmaktan murat, elbise giymenin, tırnak kesmenin ve cimâ etmenin artık helâl olmasıdır. İşte haccın amelleri hususunda söylenebilecek şeyler bunlardan ibârettir. Allah en iyi bilendir.

BEŞİNCİ MESELE

Bil ki câhiliye Arapları, **Hz. İbrâhim** (a.s)'in getirdiği hacc menâsikini değiştirmişlerdi. Bu şöyle olmuştu: Kureyş ve diğer kabileler kendilerini "hamâset" sahibi görmekte idiler. Bu bakımdan dinleri hususunda son derece taassuplu idiler. Hamâset, şiddet ve sertlik manasına gelir. Nitekim, "رَجُلٌ اَحْمَسُ" ve "قَوْمٌ حُمْسٌ" denilir. Sonra bunlar, **Arafât**'ta vakfe yapmıyorlar ve de, "Biz Harem'den çıkıp, onu itaat vakti terk etmiyoruz" diyorlardı. Başka kabileler ise arefe günü vakfe yapıyorlardı. Bunlar, güneş batmadan önce Arafât'tan ayrılıyorlardı. **Müzdelife**'de vakfe yapanlar ise, güneş doğduğu zaman oradan ayrılıyorlar ve, "اَشْرِقْ ثَبِيرَ كَيْمَا نُغِيرَ" diyorlardı. Bunun manası şudur: "Ey Sebir dağı, Müzdelife'den ayrılmamız için güneşi doğdur." O zaman onlar, yerin altındaki bir mağaraya girerlerdi. Bu, onlar **Müzdelife**'yi geçip, yer altındaki bir mağaraya ulaştıklarında olurdu. Allahu Teâlâ da, her iki uygulanış şeklinde de bunlara muhalefet etmeyi Hz. Peygamber'e emretmiş, güneş battıktan sonra Arafât'tan, güneş doğmadan önce Müzdelife'den ayrılmasını buyurmuştur. Âyet-i kerimede bu anlatılanlara delâlet eden bir şey yoktur. Bu anlatılan hükümlere sünnet delâlet etmektedir.

ALTINCI MESELE

Doğrusu şudur ki, âyet-i kerime, Arafât'ta vakfe yapmanın hacda farz olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü âyet-i kerime Arafat'tan ayrıldıktan sonra, Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikretmenin vâcip olduğuna delâlet etmektedir. Arafat'tan ayrılmak, Arafât'ta bulunmaya bağlıdır. Vacibin ancak

kendisiyle tamamlandığı ve kulun kudreti dahilinde olan şey de aynı şekilde vâcip (farz)dır.

Böylece âyetin, **Arafât**'ta bulunmanın haccın farzı olduğuna delâlet ettiği sâbit olur. Arafat'ta hacı vakfe yapmadığı zaman, emredilmiş olduğu haccı yapmamış olur. Böylece bu kimse mes'uliyetten kurtulmamıştır. Bu da, Arafat'ta vakfe yapmanın şart olduğunu gösterir. Bu konuda söylenecek son söz şudur: Emredilen bazı şeyleri terk etmekle berâber, hacc meydana gelebilir. Fakat, aslolan durum, zikrettiğimiz hususları yerine getirmektir. Bundan ancak, müstakil başka bir delil ile ayrılmak mümkündür. Çoğu âlimler âyette, vakfe yapmanın şart olduğuna dâir bir delâlet olmadığı görüşündedirler. **Hasan el-Basri**'den rivâyet edildiğine göre, Arafât'ta vakfe yapmak vâciptir, fakat hacı Arafât'ta vakfe yapamaz ise, bunun yerine Harem-i Şerif'in herhangi bir yerinde yapacağı vakfe, onun yerine geçer. Diğer fakîhler ise, bu görüşü yadırgamışlar ve haccın ancak Arafât'ta yapılacak vakfe ile tamamlanacağında ittifâk etmişlerdir.

YEDİNCİ MESELE: **Müzdelife'de Vakfenin Hükmü**

Allahu Teâlâ'nın, فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ *"Meş'ar-i Haram yanında Allah'ı anınız"* âyeti, **Meş'ar-i Harâm**'da bulunmanın vâcip olduğunu gösterir. Arafât'ta olduğu gibi, burada da yürümek kâfidir. **Meş'ar-i Haram**'da vakfe yapmak sünnettir. **Alkame** ve **Nehâî'** nin şöyle dedikleri riâyet edilmiştir: "Müzdelife'de vakfe yapmak, Arafât'ta vakfe yapmak gibi bir hacc rüknüdür." Bunların delili,

"فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ" âyetidir. Çünkü Arafât'ta vakfe yapılacağı, Kur'an'da açıkça zikredilmiştir. Arafât'taki vakfe ya âyetin işareti ile veya sünnet ile vâcip olmuştur. Meş'ar-i Haram hakkında ise âyette kesin emir vardır.

Fakihlerin çoğu, Meş'ar-i Harâm'da vakfenin bir rükün olmadığını söylemişler ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ فَمَنْ وَقَفَ بِعَرَفَةَ فَقَدْ تَمَّ حَجُّهُ *"Hacc Arafât'ta vakfe yapmaktır. Kim Arafât'ta vakfe yaparsa, onun haccı tamamdır.*[95] ve مَنْ اَدْرَكَ عَرَفَةَ فَقَدْ اَدْرَكَ الْحَجَّ وَمَنْ فَاتَهُ عَرَفَةُ فَقَدْ فَاتَهُ الْحَجُّ *"Kim, (arefe günü) Arafat'a yetişirse, o kimse (o senenin) haccına yetişmiştir. Kim de Arafat'a yetişememiş ise, (o senenin) haccını kaçırmıştır"* hadislerini delil getirmişlerdir. Yine bu kimseler şöyle demişlerdir: "Âyette de, bizim söylediklerimize işâret edilmektedir. Çünkü Allahu Teâlâ *"Arafât'tan ayrıldığınız zaman,*

95 **İbn Mâce,** Menâsik, 57 (11/1003).

Meş'ar-i Haram yanında Allah'ı anınız" demiştir. Bu, Müzdelife'de vakfeyi değil, Allah'ı zikretmeyi emretmektedir. Binaenaleyh Meş'ar-i Haram'da vakfe yapmanın, Allah'ı zikirden sonra gelen, tâlî bir şey olup aslî olmadığı anlaşılmaktadır. Arafât'ta vakfe yapmak ise, haccın rüknüdür. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Arafât'tan ayrıldığınız zaman..."* buyurmuş, "Arafât'ta Allah'ı zikrettikten sonra..." dememiştir.

SEKİZİNCİ MESELE

"اَلْمَشْعَرُ" kelimesi, bir şeyin bilindiği ve hissolunduğu yer manasındadır. Kelimenin aslı, bir şeyi bilip anladığında söylediğin, "شَعَرْتُ بِالشَّيْءِ" tabirinden ve, "Ona ulaşanın ve başına gelenin ne olduğunu keşke bilsem" manasındaki, "لَيْتَ شِعْرِي مَا فَعَلَ فُلَانٌ" tabirinden alınmıştır. Bir şeyin şi'ârı, "Onun alâmetleri ve nişanları" demektir. Allahu Teâlâ, burayı "Meş'ar-i Harâm" diye isimlendirmiştir. Çünkü orası, haccın nişanlarından birisidir.

Daha sonra âlimler ihtilâf ederek, bir kısmı şöyle demiştir: Meş'ar-i Harâm, Müzdelife'dir. Cenâb-ı Allah Müzdelife'ye bu adı vermiştir; çünkü orada namaz kılınır, vakfe yapılır, gecelenir ve duâ edilir. **"el-Bâsît"** adlı eserinde **el-Vâhidî** de böyle demiştir. **Keşşâf** sahibi, "Daha doğrusu, **Meş'âr-i Harâm,** Kuzah dağıdır. Burası, Müzdelife'nin sınırının sonudur. Bunlardan önceki görüş, doğruya daha yakındır. Çünkü, "فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ" âyetindeki fâ harfi, Meş'ar-i Harâm'daki Allah'ı anışın Arafat'tan ayrılışın peşi sıra yapıldığına delâlet eder. Bu ise, ancak Müzdelife'de gecelemekle mümkün olur.

DOKUZUNCU MESELE

Âlimler, Meş'ar-i Haram'da yapılması emrolunan zikir hususunda ihtilâf ettiler. Bazıları, "Bundan murat, akşam ve yatsı namazını orada cem etmektir. Namaz, bu âyette zikir olarak isimlendirilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Allah, "وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْرِى" *"Beni zikretmen için, namaz kıl"* (Tâhâ, 14) buyurmuştur. Buna dair delil şudur: Allahu Teâlâ'nın, "فَاذْكُرُوا اللهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ" âyeti bir emir olup, vücûb ifade eder. Halbuki burada namazın dışında vâcip olan bir zikir yoktur" demişlerdir.

Ekseri âlimler ise bundan muradın tesbih, tahmîd ve tehlîl ile Allah'ı zikretmek olduğunu söylemişlerdir. **İbn Abbas** (r.a)'ın bu gecede insanlara bakıp, "insanlar bu gecenin kadr-ü kıymetini anlasalardı, hiç uyumazlardı" dediği rivâyet edilmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ *"Size hidâyet ettiği için, Allah'ı anınız"* âyetinde iki soru vardır:

Allah'ı Zikretme Emrinin Tekrar Edilmesindeki Hikmet

Birinci Soru: Cenâb-ı Allah, "فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ" buyurduktan sonra, niçin ikinci kez, "وَاذْكُرُوهُ" buyurmuştur, bu tekrarın faydası nedir?

Buna birçok şekilde **cevap** verilir:

1) Bizim inancımıza göre, Allahu Teâlâ'nın isimleri kıyâsî olmayıp, tevkîfidir (vahye dayanır). Binaenaleyh, Cenâb-ı Allah'ın önce söylemiş olduğu, "فَاذْكُرُوا اللّٰهَ" sözü, zikretmeyi emretmektedir. İkinci olarak söylediği, "وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ" sözü ise, Allah'ın kendisinin bize açıkladığı ve onlarla kendisini zikretmemizi emrettiği isimleri ve sıfatlarıyla zikretmemiz hususunda bir emirdir; yoksa bizim re'y ve kıyas ile zikredeceğimiz isimlerle değil...

2) Hak Teâlâ önce zikri emretti, sonra peşinden, "وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ" yani, "Allah sizi nasıl İslâm dinine hidâyet etmişse, siz de size emrettiğim zikri yapınız" demiştir. Buna göre Allahu Teâlâ sanki, "Bu nimete şükredenler olmanız için, ben size bu zikri emrettim" demiştir. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Allah'ın insanlara, onlar Ramazan ayı orucunu tamamladıkları zaman tekbir getirmelerini emredip, وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ *"Günleri tamamlamanız ve size hidâyet ettiği üzere, Allah'ı ululayıp tekbir getirmeniz içindir..."* (Bakara, 185) buyurmasıdır. Cenâb-ı Hak aynı şekilde kurbanlık hayvanlar hakkında da, كَذٰلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ *"Size hidâyet ettiği üzere Allah'ı ululayasınız diye, işte bunları size musahhar kılmıştır"* (Hacc, 37) buyurmuştur.

3) Önce gelen, "فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ" âyeti, Allah'ı dil ile; sonra gelen, "وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ" âyeti ise, kalb ile zikri emirdir. Bunun izahı şöyledir: Zikir kelimesi Arapça'da iki mânaya gelir: Birisi unutmanın zıddı olan zikir, yani hatırlama; ikincisi de sözle olan zikir, yani söz söylemektir. Unutmanın zıddı olan zikir, وَمَا اَنْسَانِيهُ اِلَّا الشَّيْطَانُ اَنْ اَذْكُرَهُ *"Onu hatırlamamı, bana ancak şeytan unutturdu"* (Kehf, 63) âyetinde geçen zikirdir. Söylemek mânasına olan zikir ise, فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَاءَكُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا *"Allah'ı atalarınızı andığınız gibi, yahut da daha kuvvetle anınız"* (Bakara, 200) ve, وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فِيٓ اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ *"Sayılı günlerde Allah'ı anınız, zikrediniz"* (Bakara, 203) âyetlerinde geçen zikirdir. Böylece zikir kelimesinin şu iki mânaya geldiği sabit olmuş olur: Lisân ile zikir ve kalb ile zikir... Kulluğun kemâli de, bu iki zikir ile tamamlanır.

4) **İbnu'l-Enbarî,** "وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ" âyetinin mânasının, "Allah sizi nasıl hidâyetiyle hatırlamışsa, siz de aynı şekilde O'nu tevhidiyle hatırlayınız" şeklinde olduğunu söylemiştir.

5) Bu âyetlerdeki zikirden muradın, zikrin devâmlılığı mânasına olması da muhtemeldir. Onlara sanki şöyle denilmektedir: "Allah'ı zikredin; zikredin O'nu!.." Yani, "O, sizi tekrar tekrar hidâyete erdirdiği gibi, siz de O'nu tekrar tekrar zikredin!" Bunun neticesi, يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اذْكُرُوا اللّٰهَ ذِكْرًا كَثِيرًا *"Ey iman edenler, Allah'ı çokça anınız"* (Ahzâb, 41) âyetinde bildirilen hususdur.

6) Cenâb-ı Allah Meş'ar-i Haram yanında kendisinin zikredilmesini emretmiştir. Bu, şeriatın yüklediği vazifeleri yerine getirmeye işarettir. Bundan sonra Cenâb-ı Allah, "وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ" buyurmuştur. Bunun manasıysa, "Zikrin Meş'ar-i Harâm'da yapılması, şeriatin yüklemiş olduğu vazifeleri yerine getirmektir."

Bunu anladığın zaman, hakikat mertebelerine yaklaşmış olursun.. Bu da şu şekilde olur: Kalbin Meş'ar-i Harâm'dan, hatta Allah'ın dışındaki bütün varlıklardan uzaklaşır, Allah'ın celâl ve samediyyet nurlarına gark olur. Zikre müstehak sadece O olduğu için ve bu esnâda Allah'a yükselme makamında O'nu zikreden ve O'nu övmekle meşgul olan birisi olman sebebiyle bu zikir sana, Allah'a şerefli bir mensûbiyyet kazandırdığı için, Allah'ı zikredersin.. Allahu Teâlâ önce birincisi, sonra da ikincisini zikretmiştir. Çünkü kul bu durumda, Allah'a yükselme makamında olur ve en aşağı mertebeden en yüksek mertebeye yükselir. Bu makam, sözle izah edilemeyecek ve hayallere sığmayacak kadar şerefli bir makamdır. Bu makama ulaşmak isteyen kimse, kaynağın bizzat kendisine ulaşanlardan olsun, onun sesini ve eserini dinleyip gözetenlerden değil..

7) Birinciden murat, Allah'ın güzel isim ve sıfatlarını zikretmektir. İkinciden murat ise, Allah'ın nimetlerine şükretmekle meşgul olmaktır. Şükürde de zikir mânası vardır. Bundan dolayı şükür de, zikir diye isimlendirilir. İkinci zikrin şükür mânasına geldiğinin delili, Cenâb-ı Allah'ın onu "hidâyet" ile alâkalı kılıp, "كَمَا هَدٰيكُمْ" buyurmasıdır. Bir nimete mukabil olan zikir ise, ancak şükür olur.

8) Allahu Teâlâ, "فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ" buyurduğu zaman, bu zikrin Meş'ar-i Harâm bölgesine ve hacc ibâdetine tahsis edilmiş olduğu zannedilebilir. Bundan dolayı Hak Teâlâ bu şüpheyi, "وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ" yani, "Her durumda ve her yerde Allah'ı zikrediniz" buyurarak, izâle etmiştir.

Çünkü bu zikir, Allah'ın hidâyetine mukabil şükretmeyi gerektirir. Hidâyet nimeti devâmlı ve kesintisiz olduğuna göre, aynı şekilde şükrün de devamlı ve kesintisiz olması gerekir.

9) "فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ" âyetinden murat, Müzdelife'de akşam ve yatsı namazlarının cem edilmesidir. Bundan sonra gelen, "وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ" âyetinden murat ise "tehlil ve tesbih"tir.

İkinci Soru: "كَمَا هَدٰيكُمْ" ifâdesindeki hidâyetten murat nedir?

Cevâp: Bazıları, "Bu hususî bir ifâdedir. Bundan murat, 'Hacc menâsikinizde sizi İbrahim (a.s)'in sünnetine döndürmek suretiyle size hidâyet ettiği gibi...' manasıdır" demişlerdir. Bazıları da, "Bilakis bu, âmm olan bir ifâdedir. Ve, Allah'ı, melekleri, kitâpları, peygamberleri ve şeriatleri bilip tanıma hususundaki bütün hidâyet nevilerini içine alır" demiştir.

Üçüncü Soru: "مِنْ قَبْلِهِ" ifâdesindeki zamir neye aittir?

Cevap: Bunun, "الْهُدٰى" kelimesine râci olması mümkündür. Buna göre takdir, وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ هَدٰيكُمْ "Gerçekten, size hidâyet etmeden önce, dalâlette olanlardan idiyseniz de..." şeklindedir. Bazıları da, "Bu, Kur'an'a râcidir ve takdiri de şu şekildedir: "Siz, gerçekten Allah size bu kitâbı indirmeden önce, sapıklardan idiniz. Allahu Teâlâ nasıl sizi, içinde dininin alâmet ve esaslarını beyan ettiği kitabıyla hidâyete erdirdiyse, siz de öylece (ondan ötürü) Allah'ı zikredin.." demişlerdir.

Allahu Teâlâ'nın, "وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الضَّالِّينَ" âyeti hususunda **Kaffâl** (r.a) şöyle demiştir: " Bunda iki vecih bulunmaktadır:

1) Siz daha önce ancak sapıklar idiniz..

2) Nitekim siz, daha önce sapıklardan idiniz. Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı, اِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ *"Her nefsin mutlaka bir bekçisi bulunmaktadır"* (Tarık, 4) ve, وَاِنْ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ *"Biz senin, muhakkak ki yalancılardan olduğunu zannediyoruz"* (Şuârâ, 186) âyetleri gibidir.

ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩٩﴾

"Sonra, insanların çıktığı yerden çıkınız ve Allah'tan bağışlanmanızı dileyiniz. Muhakkak ki Allah çok bağışlayıcı, çok merhamet edicidir" (Bakara, 199).

Âyette geçen, "اَفِيضُوا" emrinin tefsiri hususunda iki görüş vardır:

a) Bundan maksat, insanların Arafat'tan sel gibi akmalarıdır. Bu görüşte olanlar ihtilâf etmişlerdir. Buna göre, bunların çoğu, bu âyetin Kureyş ve onların müttefiki olan hamâset sahibi kabileler için bir emir olduğu görüşündedirler. Bu böyledir, çünkü onlar Vakfe için Müzdelife'den öteye geçmiyorlardı. Bu görüşte olanlar şu hususları delil getirmişlerdir:

1) Harem-i Şerif, başka yerlerden daha şereflidir. Bu sebeple, onun içinde vakfe yapılmasının daha evla olması gerekir.

2) Bu kabileler, diğer insanlara karşı üstünlük taslayarak, "Biz, ehlu'l-lahız, dolayısıyla Allah'ın haremini helâl saymayız" diye övünüyorlardı.

3) Bu kabileler, vakfe yerinin Harem bölgesi değil, Arafât olduğunu kabul etselerdi, bu, Harem için bir eksikliği vehmettirirdi. Daha sonra da bu eksiklik, onlarla alâkalı olurdu. İşte bundan dolayı, kendilerine hums denen (Kureyş, Kinâne, Huza'a, Sakif, Heysem, Benû Amir ve Benu Nasr) kabileler, sadece Müzdelife'de vakfe yapıyorlardı. İşte bunun üzerine, Hak Teâlâ, onlara Arafât'ta vakfe yapmalarını ve diğer insanlar gibi oradan sel gibi akıp gelmelerini emretmek için bu âyeti indirmiştir.

Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'i hacc emiri yapınca, ona insanları Arafât'a çıkarmasını emretmişti.

Hz. Ebu Bekir hacc için gidince (Müzdelife'de) bu kabilelere rastladı ve onları bırakıp gitti. Bunun üzerine, bu kabileler Hz. Ebu Bekir'e, "Nereye gidiyorsun? Burası senin ecdâdının ve kavminin (vakfe) makamıdır. Bundan dolayı gitmemelisin" dediler. Fakat o, onlara yüz vermedi, Allah'ın emri üzere Arafat'a gitti, vakfeyi orada yaptı ve diğer insanlara da Arafât'ta vakfe yapmalarını emretti. Bu izaha göre, "مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ" âyetinin manası, "Sizin sel gibi akışınız, Arafât'ta vakfe yapan insanların sel gibi aktığı yerden olsun" şeklinde olur.

Bu âyetten muradın, Arafat'tan sel gibi akıp gitmek olduğunu söyleyenlerin bazısı, âyetteki "ثُمَّ اَفِيضُوا" emrinin bütün insanlar için umûmî bir emir olduğunu; مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ "İnsanların sel gibi aktığı yerden" tabirindeki "insanlardan" maksadın **Hz. İbrahim** (a.s) ile **Hz. İsmail** (a.s) olduğunu, çünkü bu ikisinin sünnetinin (âdetinin) Arafat'tan sel gibi (hızlıca) akıp gelmek olduğunu söylemişlerdir.

Yine rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s), câhiliyet çağında da vakfesini Arafât'ta yapıp, "hums" denen bu kabilelere muhalefet ediyordu.

Cemî bir ismi, kendisine uyulan bir reis olan tek bir şahsa vermek câizdir. Bu, tıpkı اَلَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ *"İnsanlar onlara dedi..."* (Âl-i İmran, 173). yani, **"Nu'aym b. Mes'ûd** onlara dedi" ve, "اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ" *"İnsanlar size karşı ordu topladılar"* (Âl-i İmran, 173); yani **"Ebu Süfyan,** sizin için ordu topladı" âyetlerinde olduğu gibidir.[96] Cemî bir ismi, meşhur bir kimse için kullanmak, bilinen bir mecâz şeklidir. اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ فِى لَيْلَةِ الْقَدْرِ *"Biz, o Kur'an'ı Kadir gecesinde indirdik"* (Kadr, 1) âyetinde, "Biz" ifâdesi de bu kabildendir.

Âyet-i kerimede, **Kaffâl,** (rh.a)'ın zikrettiği üçüncü bir izah tarzı daha vardır. O da şudur: مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ *"İnsanların sel gibi aktığı yerden"* ifâdesi, bu sel gibi akışın Arafat'tan olmasının, çok eski ve geçmişi uzun bir durum olmasından, bunun dışındakilerin ise, daha sonradan uydurulmuş bid'atler olmasından ibarettir. Nitekim, birşeyin eskiden beri yapıldığını ifâde etmek için, "Bu, insanların çok eskiden beri yaptığı şeylerdendir" denilir. "Bu tabirden (ifâzadan) maksat, Arafat'tan geliş" diyenlerin yaptıkları izahların tamamı bu kadardır.

b) Bu hususdaki ikinci görüş, **Dahhâk**'ındır. Buna göre, bu sel gibi akıştan murat, Kurban bayramının birinci günü, güneş doğmadan önce, şeytan taşlamak ve kurban kesmek için Müzdelife'den Mina'ya doğru olan akıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, "مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ" âyetindeki, "النَّاسُ" ifâdesi ile kastedilenler, **Hz. İbrahim, İsmâil** ve bunlara tâbî olanlardır. Bu şöyledir: Onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'in de getirdiği gibi, güneş doğmadan önce Müzdelife'den hızla (Mina'ya doğru) giderlerdi. **Müzdelife**'de vakfe yapan Araplar ise, güneş doğduktan sonra **Müzdelife**'den hızla hareket ederlerdi. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah Müslümanlara, Hz. İbrahim ve İsmail (a.s)'in hızla hareket ettiği vakitte, Müzdelife'den sel gibi akmalarını emretmiştir.

Bil ki iki görüşten her birinde bazı müşkiller bulunmaktadır: Birinci görüşe göre söz konusu olan müşkil: Cenâb-ı Hakk'ın, "ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ" emrinin zâhiri, "ثُمَّ" harfinden dolayı, "فَاِذَا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ" kavl-i şerifinin delâlet ettiği, "ifâda" (sel gibi akma, çıkma)dan başka bir "ifâda" olmasını gerektirir. Şâyet, "فَاِذَا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ" kavline atfedilmekle berâber, bu âyetten murat "Arafat'tan sel gibi akma" olsaydı, bu bir şeyin kendisine atfedilmesi olurdu ki, böyle bir şey caiz değildir. Bir de buna göre cümlenin takdiri şöyle olurdu: فَاِذَا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ عَرَفَاتٍ "Siz Arafât'tan

96 Yani bu âyetlerde geçen nâs kelimesi, umum lâfzı olup bütün insanlara şâmil ise de aslında murat hâstır, yani muayyen insanlardır (Mütercim).

seller gibi aktığınızda... sonra Arafât'tan seller gibi akınız!.." Böyle bir şey ise caiz değildir.

İmdi eğer: "Tertip bakımından bu âyet, kendisinden önceki âyetten daha önce gelir. Bu tertibin takdiri de şöyledir:

وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللهَ إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللهَ...

"Bu tertibe göre, bu ifâda'nın o ifâda, aynı ifâda olması sahih olur" denilmesi niçin caiz değildir?" denilirse deriz ki:

Bu her ne kadar muhtemel ise de, aslolan onun böyle olmadığıdır. Sizin söylediğinize gerek kalmaksızın sözü ikinci görüşe hamletmek mümkün olduğunda ise, böyle takdiri gerekli görmeye bizim ihtiyacımız olmaz..

İkinci görüşe göre söz konusu olan müşkil: Bu görüş ancak, "مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ" âyetindeki, "مِنْ حَيْثُ" lâfzını zaman manasına hamlettiğimiz halde doğru olur. Bu ise caiz değildir; çünkü bu ifâde zamana değil, mekâna has kılınmıştır.

Birinci görüş sahipleri görüşleriyle ilgili müşkile şöyle cevap vermişlerdir: Âyette geçen, "ثُمَّ" edatı, وَمَا أَدْرَيكَ مَا الْعَقَبَةُ * فَكُّ رَقَبَةٍ * أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ * يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ * أَوْ مِسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ * ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا... *"Bilir misin o sarp yokuş nedir? Köleyi azâd etmek veya bir açlık gününde akraba olan bir yetimi ya da toprağa belenmiş bir yoksulu doyurmaktır.. Sonra da, iman edenlerden olmaktır"* (Beled, 12-17), yani o kimse bütün bu yaptıklarıyla berâber, aynı zamanda mü'minlerden idi, âyetindeki "ثُمَّ" gibidir. İnsan bir başkasına, meselâ, "sana bugün şunu şunu verdim; sonra sana dün, şu şeyi de vermiştim" der. Burada geçen "sonra", "ثُمَّ" kelimesinin ifâde ettiği mânâ, bir haberin diğer haberden sonra verildiğini belirtmektir. Yoksa, "ثُمَّ" ile haber verilen şeyin, önce haber verilen şeyden daha sonra meydana geldiğini haber vermek değildir.

İkinci görüş sahipleri, kendileriyle ilgili müşkile şöyle cevap verirler: Bir zarf edatını, zamana veya mekâna tahsis etmek, gerçekten son derece birbirine benzeyen şeylerdir. Bundan dolayı, bunlardan birisi için kullanılan lâfzı, mecâz yoluyla diğerinde de kullanmak tuhaf görülmez.

Cenâb-ı Hakk'ın, مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ *"İnsanların sel gibi aktığı yerden"* tâbirindeki "insanlar"dan muradın, ya Arafât'ta vakfe yapan kimseler veya İbrahim ve İsmail aleyhimesselâm ile onlara tâbi olanlar olduğu söylenmiştir.

Bu hususta üçüncü bir görüş daha vardır ki bu, **Zührî**'nin şu görüşüdür: "Bu âyetteki "insanlar" kelimesinden murat, Hz. Adem (a.s)'dir. Zührî bu görüşüne **Said İbn Cübeyr**'in, ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسِى "Sonra, o unutanın çıktığı yerden çıkınız" şeklindeki kıraatini delil getirmiş ve şöyle demiştir: Bu kimse, kendisine emredilen şeyi unutan Adem (a.s)'dir. **Said İbn Cübeyr**'in bu kelimeyi, yâ harfine mukabil kesre ile yetinerek, sîn harfinin kesresiyle, "مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسِ" şeklinde okuduğu da rivâyet edilmiştir. Buna göre âyetin manası, "Arafât'tan seller gibi çıkış, çok eski olan bir şeriattir. Binaenaleyh onu sakın terk etmeyiniz.." şeklindedir.

İstiğfarın Lüzum ve Önemi Hakkında

Allahu Teâlâ'nın, وَاسْتَغْفِرُوا اللهَ *"Ve Allah'tan bağışlanmanızı dileyin"* buyruğundan murat, kalp ile yapılan tevbenin yanısıra, dil ile yapılan istiğfardır. Bu da, kulun, Allah'a tâat hususundaki her türlü kusuruna pişman olup, bir daha kusur işlememeye azmetmesi, bundaki maksadının da, dünya menfaatlerini değil, ancak Allah'ın rızasını elde etmek olmasıdır. Nitekim kelime-i şehâdeti söylemek ancak, kalp huzur içinde ve uyanık olup, bunların da mânasına vâkıf olduğu zaman fayda sağlar. Kalp ile tevbe bulunmaksızın, sırf lisan ile yapılan istiğfar, faydadan ziyâde zarara daha çok yakındır.

İmdi eğer: "Çoğu zaman içlerinde günah işlemeyip, o esnada da istiğfara ihtiyacı olmayan kimseler bulunduğu halde, Cenâb-ı Allah niçin kayıtlamaksızın istiğfarda bulunmayı emretmiştir?" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Eğer insan günahkâr ise, istiğfarda bulunmak vâciptir. Eğer günahkâr değilse bile, en azından vâcipleri edâ ve yasaklardan sakınma hususunda, ondan bazı kusurların sâdır olmuş olması da mümkündür. Binaenaleyh, bu kimsenin muhtemel olan bu kusurları düşünerek, istiğfar etmesi gerekir. Eğer insan, Allah'a tâat hususunda hiçbir şekilde kendisinden bir kusurun sâdır olmadığına kanaat getirirse, bilsin ki bu, insan için imkânsız gibi bir şeydir. Tek bir amel hakkında bu kat'î hükmü vermek mümkün olmayınca, bütün ömrü dolduran ameller hakkında nasıl düşünülebilir? Bu hataların daima olabileceği düşünülerek, kişinin istiğfarda bulunması vâciptir. Bu böyledir, çünkü kulların ibâdeti, her halükârda Cenâb-ı Allah'ın şanına yaraşır değildir. İşte bundan dolayı melekler, سُبْحَانَكَ مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ "Ey Rabbimiz, seni tenzih ve tesbih ederiz.. Sana lâyık olduğun

şekilde ibâdet edemedik.." demişlerdir. Binaenaleyh, bu cihetten de istiğfâr gerekli olan bir ibâdettir. İşte bunun içindir ki Hz. Peygamber, اَنَّهُ لَيُغَانُ عَلَى قَلْبِى وَاِنِّى لَاَسْتَغْفِرُ اللهَ فِى الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ سَبْعِينَ مَرَّةً *"Muhakkak ki benim kalbim bazen dumanlanır. Ben muhakkak ki gece ve gündüz Allah'a yetmiş kere istiğfar ediyorum"*[97] buyurmuştur.

Allahu Teâlâ'nın, اِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Muhakkak ki Allah gafûr ve rahîmdir"* âyetine gelince, sen, "غَفُورٌ" ve "رَحِيمٌ" kelimelerinin mübâlağa ifâde ettiğini öğrenmiştin. Sonra, bu âyette iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın tevbe edenin tevbesini kabul ettiğine delâlet etmektedir. Çünkü Hak Teâlâ, günahkâra istiğfarı emredip, sonra kendisini mağfireti ve rahmeti çok olan bir zat olarak vasfedince bu, kat'î olarak O'nun bu istiğfar eden kimseyi bağışlayacağına ve O'nun rahmet ve kerem ipine tutunan bu kimseye rahmet edeceğine delâlet eder.

İKİNCİ MESELE

İlim erbâbı bu âyette va'dolunan mağfiret hakkında çeşitli görüşler ifâde etmişlerdir: Bazıları bunun, **Arafat**'tan ayrılıp **Müzdelife**'ye giderken olduğunu; diğer bazıları da, **Müzdelife**'den ayrılıp **Minâ**'ya giderken olduğunu söylemiştir. Bu ihtilâfın sebebi, daha önce zikrettiğimiz gibi, ثُمَّ اَفِيضُوا *"Sonra seller gibi akınız"* kavlinin her iki manaya da muhtemel olmasıdır. **Kaffâl** (rh.a) şöyle demiştir: "İkinci görüş, **Nâfi**'in **İbn Ömer**'den rivâyet ettiği şu haber ile kuvvet bulur: "Allah'ın Resûlü (s.a.s) arefe gününün akşamında, bizlere hitap ederek şöyle buyurdu:

يَا اَيُّهَا النَّاسُ! اِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ يَطَّلِعُ عَلَيْكُمْ فِي مُقَامِكُمْ هٰذَا فَقَبِلَ مِنْ مُحْسِنِكُمْ وَوَهَبَ مُسِيئَكُمْ لِمُحْسِنِكُمْ وَالتَّبِعَاتُ عِوَضُهَا مِنْ عِنْدِهِ اَفِيضُوا عَلَى اِسْمِ اللهِ *"Ey insanlar! Allah (azze vecelle), şu makamınızda size muttali olup sizin iyilik yapanlarınızın taâtlerini kabul etmiş; iyilik yapanlarınızın hatırına da, günahkâr olanlarınıza bağışta bulunmuştur. Birbirinize karşı işlemiş olduğunuz haksızlıkların karşılığı ise, O'nun katındadır. Siz, Allah'ın ismi üzere çıkınız, seller gibi akınız."*

Bunun üzerine sahâbe-i kiram, "Ya Resûlallah, dün bizimle üzüntülü ve gamlı bir biçimde çıktın, ifâda yaptın.. Bu gün ise, sevinçli ve mesrûr bir biçimde çıktın!.." deyince Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu:

97 **Müslim,** Zikir, 41 (4/2075).

اِنِّي سَأَلْتُ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ بِالْأَمْسِ شَيْئًا لَمْ يُجِبْ لِي بِهِ. سَأَلْتُهُ التَّبِعَاتِ فَأَبَى عَلَيَّ بِهِ. فَلَمَّا كَانَ الْيَوْمُ أَتَانِي جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ: إِنَّ رَبَّكَ يُقْرِئُكَ السَّلَامَ وَيَقُولُ لَكَ: التَّبِعَاتُ ضُمِنَتْ عِوَاضُهَا مِنْ عِنْدِي *"Ben, Rabbimden dün bir talepte bulunmuştum da, O da bunu bana vermemişti. O'ndan, kulların birbirlerine karşı işlemiş oldukları haksızlıkları (bağışlamasını) dilemiştim. O da, bunu kabul etmemişti. Bugün ise, Cebrail bana geldi ve şöyle dedi: "Rabbin sana selâm söylüyor ve diyor ki: Kulların birbirlerine karşı işlemiş oldukları haksızlıkların karşılıkları, benim uhdemdedir."*

Hacc'da Allah'ı Zikretmek

فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَآءَكُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا ؕ فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُوْلُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا وَمَا لَهٗ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ﴿٢٠٠﴾

"Hacc menâsikinizi yaptığınız zaman, atalarınızı andığınız gibi, hatta daha şiddetli bir biçimde Allah'ı anınız." (Bakara, 200).

Bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Nüzul Sebebi**

İbn Abbas (r.a), şunu rivâyet etmiştir: Araplar haclarını tamamlayınca teşrik günlerinden sonra **Minâ Mescidi**'yle dağı arasında dururlar ve onlardan her biri atalarının cömertlik, kahramanlık ve sıla-i rahim gibi faziletlerini sayıp dökerler, bu hususta şiirler okurlar ve nesirler söylerlerdi. Böyle yapmakla onlardan her biri seleflerinin yaptıklarıyla şöhret ve üstünlük elde etmek isterlerdi. Cenâb-ı Allah onlara İslâm dinini lütfedince, onlara daha önce nasıl atalarını anıyorlar idiyse, aynı şekilde Rablerini anmalarını emretti.

Kaffâl, tefsirinde **İbn Ömer** (r.a)'den şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), **Fetih Günü, Kusvâ** isimli devesi üzerinde **Kâbe**'yi tavaf etti, elindeki değneği ile **Hacer-i Esved**'i selâmladı, sonra Cenâb-ı Allah'a hamd ü sena edip, اَمَّا بَعْدُ اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّ اللّٰهَ قَدْ اَذْهَبَ عَنْكُمْ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ وتفككها. يَا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّمَا النَّاسُ رَجُلَانِ بَرٌّ تَقِيٌّ كَرِيمٌ عَلَى اللّٰهِ اَوْ فَاجِرٌ شَقِيٌّ هَيِّنٌ عَلَى اللّٰهِ *"İmdi.. Ey insanlar, Allahu Teâlâ sizden câhiliyye taassubunu ve tefrika ve*

zaafını gidermiştir. Ey insanlar! İnsanlar ancak iki kısımdır: İyi, müttaki ve Allah katında değerli olanlar; bir de günahkâr, şaki ve Allah katında değersiz olanlar" dedi ve sonra, يَا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى *"Ey insanlar, biz sizi bir erkek ve dişiden yarattık"* (Hucurât, 13) âyetini okuyarak, *"İşte sözümü söylüyor; hem kendim hem de sizler için Allah'tan bağışlanma diliyorum"*[98] buyurdu.

Süddî'den rivâyet edildiğine göre, Araplar **Minâ**'da iken haccı bitirdiklerinde, onlardan birisi "Allah'ım, muhakkak ki benim babamın kazanı çok büyük, tenceresi geniş ve malı çok idi. Ona verdiğin gibi, bana da ver" diye duâ ediyordu. Bunun üzerine Cenâb-ı Allah bu âyeti indirmiştir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki âyette geçen, "قَضَيْتُمْ" fiili, eğer bizzat insanın kendi işine bağlanırsa, bundan murat o fiili tamamlamak ve bitirmek olur. Ama başka birisinin fiiline bağlanırsa bundan murat, mecbur tutmak, lüzumlu, gerekli kılmak olur. Birincisinin misâli, فَقَضٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ فِى يَوْمَيْنِ *"Ve onları, yedi kat gökler olarak iki günde tamamladı"* (Fussilet, 12) ve, فَاِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ *"Namaz bittiğinde..."* (Cuma, 10) âyetleriyle Hz. Peygamber'in, وَمَا فَاتَكُمْ فَاقْضُوا *"Kaçırdığınız ibâdetleri, tamamlayıp ikmâl* ediniz"[99] hadisidir. Bu mânada olmak üzere, bir mahkeme ve davâyı hallettiği zaman hâkim hakkında, قَضٰى بَيْنَهُمَا "ikisi arasındaki davâyı bitirdi, halletti" denilir.

İkincisinin misâli, وَقَضٰى رَبُّكَ *"Ve Rabbim hükmetti, vâcip kıldı..."* (İsrâ, 23) âyetidir.

Bu kelime bildirmek ve îlâm mânasında kullanıldığında, bundan murat yine vâcip kılmak, ilzâm etmek mânasıdır. Nitekim şu âyette bu manaya gelmektedir. وَقَضَيْنَا اِلٰى بَنِى اِسْرَائِيلَ فِى الْكِتَابِ *"Ve, İsrâiloğullarına kitâpta... vâcip kıldık"* (İsrâ, 4), yani "onlara bildirdik."

Bu sabit olunca biz deriz ki, "فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ" âyeti, ancak haccın, özellikle bütün yönlerden bitirilmesi anlamına muhtemeldir. Bu hususta çoğu açıklamalar daha önce geçmiştir. Bazı âlimler ise bundan muradın, "Allah'ı haccın menâsiki esnasında zikredin" manası olabileceğini söylemişlerdir. Buna göre bu zikirden murat, insanların Arafat'ta Meş'âr-i Haram'da, tavafta ve sa'y sırasında yapmakla emrolundukları duâlardır.

98 Benzeri bir hadis için bkz. **Tirmizi,** Tefsir, 50 (5/389).

99 **Buhâri,** Ezan, 20; **İbn Mâce,** Mesâcid, 14 (1/255).

Bu takdirde, "فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ" âyeti, sanki şu söz gibi olur: "Sen haccettiğin zaman, tavaf et ve Arafât'ta vakfe yap!.."

Bunu söyleyen kimse bu ifâdeyle, bu şeylerin haccı bitirdikten sonra olmayıp, bilâkis haccın içinde olduklarını kastetmektedir. Bu görüş zayıftır; çünkü biz, "فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ" âyetinin haccın her şeyini tamamlamak ve sona erdirmek mânasını ifâde ettiğini açıklamıştık.

Bu ifâde, "Sen haccettiğin zaman, Arafat'ta vakfe yap!" diyen kimsenin sözünden farklıdır. Çünkü bu kimsenin sözünden maksadı, haccın bitirilmesi değil, hacca başlanılmasıdır. Bu âyette ise ondan murat, sadece haccın bitirilmesi olabilir, başka bir mâna düşünülemez.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"اَلْمَنَاسِكَ" kelimesi, mastar olan, "اَلْمَنْسَكُ" kelimesinin çoğuludur ve "النُّسُكُ" manasındadır.

Buna göre âyetin anlamı, "Siz hacda emrolunduğunuz ibâdetlerinizi tamamladığınız zaman...." şeklindedir. Eğer sen bu kelimeyi "ibâdet yapılan yer" anlamında olan, "اَلْمَنْسَكُ" kelimesinin çoğulu kabul edersen, o zaman da âyetin takdiri, فَاِذَا قَضَيْتُمْ اَعْمَالَ مَنَاسِكَكُمْ "İbâdet yerlerinizin amellerini bitirdiğinizde..." şeklinde olur. Buna göre burada, muzâf olan "الْأَعْمَال" kelimesi hazfedilmiştir.

Sen bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki, bazı müfessirler şöyle demiştir: Buradaki **"menâsik"**ten maksat, Allahu Teâlâ'nın insanlara hacda yapmalarını emrettiği ibâdetlerdir. **Mücahid**'den, "Menâsik'in tamamlanmasından muradın, kan akıtmak, (kurban kesmek) olduğu" rivâyet edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Hacc Menasikinin Sonundaki Zikir Emrinden Maksat**

"فَاذْكُرُوا اللّٰهَ" emrindeki fâ harfi, haccın menâsikinin tamamlanmasının bu zikri gerekli kıldığına delâlet etmektedir. Bundan dolayı âlimler, bu zikrin hangi zikir olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları bunu, kurban keserken yapılan zikir; bazıları da, Kurban bayramı günü ile teşrik günlerinde namazlardan sonra getirilen tekbirler manasında olan zikre hamletmişlerdir. Bu görüşte olanlar, bu zikrin başlangıç ve bitiş zamanı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Çünkü bunlara göre hacc sona erdiğinde, bu tekbirlerin dışında hususi olan başka bir zikir yoktur.

Bazıları da şöyle demişlerdir: Aksine bundan murat, haccı îfa ettikten sonra insanları daha önceden alışmış oldukları atalarının mefahirleriyle övünmek için yapmış oldukları zikir ve anılardan onları vazgeçirmektir. Çünkü eğer Cenâb-ı Allah bu âyeti indirmek suretiyle bunu onlara yasak etmemiş olsaydı, onlar bu kınanmış yoldan dönmezlerdi. Buna göre Cenâb-ı Allah sanki şöyle demiştir: "Haccın vâciplerini yerine getirip tamamladığınız ve ihrâmdan çıktığınız zaman, atalarınızın hatıralarını değil, Allah'ı çok çok zikredin!.."

Bazı âlimler ise şöyle demişlerdir: Doğrusu bundan murat şudur: "Haccı tamamlamak, duâ ve istiğfara yönelmeyi gerektirir." Bu böyledir, çünkü ailesinden ve vatanından ayrılığa ve mallarını infâk edip, hacc yolunda meşakkatlere katlanan kimsenin, haccı bitirdikten sonra duâ etmesi, tazarrûda bulunması, çokça istiğfar etmesi ve herşeyden ilgiyi kesip yalnız Allah'a dönmesi pek münasiptir. Namazı bitirdikten sonra çokça duâ yapmak sünneti de, işte bundan dolayıdır.

Bu hususta beşinci bir vecih daha vardır ki, o da şudur: Bu hacc ibâdetiyle meşgul olmaktan maksat, nefsi kırmak ve nefsin kötü temayüllerinin etkilerini yok etmektir. Sonra bu azim, bizâtihî kastedilmez; aksine esas maksat onun vesilesiyle, üzerinde Allah'ın celâl nûru tecelli etsin diye, ruh tabakası üzerindeki bâtıl nakışları yok etmektir. Buna göre âyetin manası şöyledir: "Siz menâsikinizi tamamlayıp, beşeriyyet izlerini izâle ettiğiniz ve seyr-i sülük yolundaki engelleyici şeyleri temizlediğiniz zaman artık bundan sonra Allah'ı zikrederek, kalbinizi nurlandırmaya gayret edin".

Buna göre, önce "nefy", sonra da "ispat" söz konusudur. Önce, kalpde hakkın dışındaki kötü adetlerin izleri silinir, sonra kalp Melîk ve Cebbâr olan Allah'ın zikriyle nurlandırılır.

Cenâb-ı Hakk'ın, كَذِكْرِكُمْ اٰبَاۤءَكُمْ *"Atalarınızı andığınız gibi"* buyruğuna gelince, bunda birkaç vecih bulunmaktadır:

1) Müfessirlerin çoğunluğunun görüşü olup, buna göre mâna şöyledir: Biz daha önce Arapların haccı bitirdikten sonra, fazilet ve menâkiblerini zikretmek sûretiyle atalarını övme hususunda çok ileri gittiklerini zikretmiştik. İşte Cenâb-ı Hak bunun üzerine, "فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَاۤءَكُمْ" yani, "Atalarınızı anmada çok ileri gittiğiniz gibi, Allah'ı anmada da çok mübâlağa ediniz; nasıl atalarınızı övmede bütün gayretinizi sarfediyorsanız, bunun gibi Cenâb-ı Hakk'ı övmede, O'nun nimetlerini ve lütuflarını açıklamada

da bütün gücünüzü ortaya koyunuz. Çünkü bu, ataları övmekten daha uygun ve daha mâkûl görünmektedir. Zira yalan yere atalar ile övünülüyorsa bu, dünyada alçaklığı; ahirette de cezâyı gerektirir; yok, onların gerçekten var olan mefâhirleriyle övünülüyorsa, bu da kendini beğenmeyi, kibirlenmeyi ve gururu gerektirir. Bütün bunlar, insanı (manen) helâk eden şeylerin başlıcalarıdır. Böylece Allah'ı zikir ile meşgul olmanızın, babalarınızla övünmekle meşgul olmanızdan evlâ olduğu sabit olmuştur. Bu iki meşgûliyet arasında bir evleviyyet olmasa bile, en azından eşitlik olur.

2) **Dahhâk** ve **Rebî** şöyle demişlerdir: Bu, "Babalarınızı ve analarınızı andığınız gibi Allah'ı anın" manasındadır. "Babalar" lâfzı ile iktifâ edilmiş, "analar" zikredilmemiştir. Nitekim, سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ *"Sıcaktan sizi koruyacak elbiseler"* (Nahl, 81) âyetinde, "soğuk", sıcak altında zımnen zikredilmiştir.

Âlimler bunun, çocuğun ilk konuşmaya başladığı zaman "baba, baba" ve "eme, eme" demesi olduğunu, buna göre âyetin manasının, "Nasıl bebek, küçüklüğünde devamlı anne ve babasını zikrediyorsa, siz de aynı şekilde devamlı Allah'ı zikredin" şeklinde takdir edileceğini söylemişlerdir.

3) **Ebu Müslim,** "babalar" kelimesinin, devamlı anmadan kinâye olarak zikredildiğini söylemiştir. Buna göre âyetin manası şu şekilde olur: "Nasıl insan babasının zikrini hiç unutmuyor ise, aynı şekilde Allah'ın zikrinden de gâfil olmaması gerekir."

4) **İbnü'l-Enbarî** bu âyet hakkında şunu söylemiştir: "Arapların cahiliye çağındaki yeminlerinin çoğu, babalar üzerine yapılıyor ve meselâ, وَاَبِى اَبِيكُمْ وَجْدِى وَجْدِكُمْ "Babama ve babanıza, atama ve atanıza yemin ederim ki.." deniliyordu. Bundan dolayı Hak Teâlâ onlara, "Nasıl atalarınıza (yemin ederek) ta'zim edip yüceltiyorsanız, aynı şekilde Allah'a da ta'zim edip yüceltin" demiştir.

5) Va'z-u nasihat edenlerden biri âyetin manasının şöyle olduğunu söylemiştir: "Nasıl atalarınızın "bir" olduğunu söylüyorsanız, aynı şekilde Allah'ın da "bir" olduğunu söyleyiniz." Çünkü Araplardan biri, eğer iki babaya nisbet edilse, bundan rahatsız olur ve hoşlanmazdı. Böyle olan Arap, kalkıp kendisine birçok ilâh edinmiştir. Bundan dolayı onlara, "Nasıl atalarınızın bir olduğunu söylüyorsanız, Allah'ın da bir olduğunu söyleyiniz. Hatta Allah'ın bir olduğunu daha fazla söylemek, öbürünü söylemekten evlâdır. Hak Teâlâ'nın, اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا *"hatta daha çok anınız"* sözünden murat da budur.

6) Çocuk, nasıl bütün ihtiyaçlarının giderilmesi için daima babasına başvurup, babasını saygı ile hatırlar ise, siz de aynı şekilde hep Allah'ı hatırlayın.

7) Muhtemeldir ki Araplar, atalarını, onları zikretmeleri sebebiyle dualarına Allah katında icâbet edilsin diye anıyorlardı. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak onlara, atalarının bu mertebede kimseler olmadığını bildirdi; çünkü atalarının güzel amelleri, şirk ehli oldukları için kabul edilmemişti. Böylece Araplara, bunun yerine, istikbâlde nimetlerin çoğalması için, Allah'ın nimet ve lütuflarını sayıp dökmeleri ve Allah'a çokça hamd-ü senâ etmeleri emrolunmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.s), Müslümanların, "atalar"ı adına yemin etmelerini nehyetmiş ve, مَنْ كَانَ حَالِفًا فَلْيَحْلِفْ بِاللهِ اَوْلِيَصْمُتْ *"Yemin edecek olan Allah'a yemin etsin, yoksa sussun"*[100] buyurmuştur. Allahu Teâlâ dışındaki varlıklar, ancak Allah için ve Allah sayesinde var olunca, evlâ olan Allah'ı ta'zim etmektir. Allah'tan başka ilah yoktur.

8) **İbn Abbas** (r.a)'tan, bu âyetin tefsiri hakkında şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bu, Allah'a isyan edilmiş olduğunda duyduğun gazap ve kızgınlığın, ana-babana kötü söz söylendiğinde duyduğun gazaptan daha şiddetli olmasıdır."

Bil ki bu açıklamalar, her ne kadar muhtemel manalar ise de, ilk açıklama daha açık ve nettir. Bütün açıklamalar şu aynı hususta müşterektirler: Kulun dâimâ Rabbini zikretmesi, O'nu dâima ta'zim edip yüceltmesi, bütün ihtiyaç ve isteklerinin karşılanmasında hep O'na müracaat edip, O'nun dışındaki bütün varlıklardan alâkasını kesmesinin gerekliliği.. Ya Rabbî, ya Ekreme'l-Ekremîn Allah'ım, bizi bu sıfatlarla muttasıf kıl.

Allah'ı Daha Kuvvetli Anmak

Hak Teâlâ'nın, اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا *"Hatta daha kuvvetle (Allah'ı) anınız"* kavli hususunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَشَدَّ" kelimesindeki âmilin, "كَذِكْرِكُمْ" ifâdesindeki **"kâf"** harf-i cerri olduğu söylenmiştir ki buna göre kelime mahallen mecrurdur. Bir başka görüşe göre de, âmil, "اُذْكُرُوا" fiilidir. Buna göre ise, kelime mahallen mansubdur. Bu ifâdenin takdiri şöyledir; اُذْكُرُوا اللهَ مِثْلَ ذِكْرِكُمْ اٰبَاءَكُمْ "Atalarınızı

100 **Buhâri,** Şehâdât, 26; **Müslim,** İmân, 3 (3/1267).

andığınız gibi Allah'ı anınız. Ve O'nu, atalarınızdan daha şiddetli (kuvvetli) bir anışla anınız."

İKİNCİ MESELE

"اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا" âyetinin manası, "Hatta O'nu daha kuvvetli bir şekilde anınız" şeklindedir. Çünkü atalarının övünç vesilesi olan şeyler azdır. Allahu Teâlâ'nın, kemâl sıfatları ise sonsuzdur. Binaenaleyh, onların Allah'ın kemâl sıfatlarını saymakla meşgûliyetlerinin, atalarının övünç vesilesi olan şeylerini saymakla meşgul oluşlarından daha fazla ve daha güçlü olması gerekir.

Kaffâl (r.a) şöyle demiştir: "Bu gibi yerlerde kelimenin mecâzî manada kullanıldığı bilinmektedir. Mesela birisi birisine, "Şu işi bir aya kadar veya daha çabuk yap" der. Bu adamın bu sözden maksadı bir şüphe ifâde etmek değildir, aksine o, bu ifâdesiyle, birincisinden, daha kısa bir zaman olan ikincisine geçtiğini göstermektir.

Dünyada ve Ahirette İyilik İstemek

Cenab-ı Hakk'ın فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا *"İnsanlardan bazısı şöyle der: "Rabbimiz, bize dünyada ver"* âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Makbûl Olan Dua**

Bil ki Cenâb-ı Hak önce, haccın menâsikinin tafsilâtını açıklamış, bundan sonra zikri emrederek, *"Arafat'tan seller gibi aktığınız zaman Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikrediniz. O, nasıl sizi hidâyete erdirdi ise, siz de O'nu anınız"* buyurmuş; sonra Allah'tan başka şeylerin zikrini terk ederek, sadece Allah'ı zikretmenin münasip olduğunu beyân edip, *"Babalarınızı (atalarınızı) andığınız gibi, Allah'ı anınız, hatta O'nu daha kuvvetli bir biçimde anınız"* buyurmuş; bu zikirden sonra da sonunda duanın nasıl yapılacağını açıklayarak: فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا *"İnsanlardan bazısı şöyle der: "Rabbimiz, bize dünyada ver"* buyurmuştur. Bu, ne güzel bir tertiptir! Çünkü nefsi köreltmek ve onun karanlıklarını yok etmek için ibadetin önce yapılması gerekir. İbadetten sonra, kalbi nurlandırması ve orada Allah'ın celâl nûrunun tecelli etmesi için, Allah'ı zikriyle meşgûliyetin gelmesi gerekir. Zikirden sonra ise, kişi dua ile meşgul olur. Çünkü dua ancak, kendisinden önce zikir olduğu zaman kemâle erer. Nitekim **Hz. İbrahim** (a.s)'den de, zikri öne alarak, اَلَّذِى خَلَقَنِى فَهُوَ يَهْدِينِ *"Beni yaratan O'dur. Beni hidâyete eriştiren de O'dur"* (Şuara, 78) dediği; daha sonra da, رَبِّ هَبْ

لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ *"Ya Rabbi, bana hüküm ve hikmet ihsan et ve beni salihlere kat"* (Şuara, 83) diye dua ettiği nakledilmiştir.

Bunu iyice anladığın zaman deriz ki: Cenâb-ı Hâk, duâ edenlerin iki kısım olduğunu beyân etmiştir:

a) Duaları sadece dünyayı istemeye yönelik olan kimseler...

b) Duaları hem dünyayı, hem ahireti istemeye yönelik olan kimseler...

Bu iki kısmın dışında, duaları sadece ahireti istemeye yönelik olan bir üçüncü kısım daha vardır. Fakat âlimler bu şekilde dua etmenin meşrû olup olmadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Çoğunluk böyle bir duanın meşrû olmadığı görüşündedirler. Çünkü insanoğlu başkasına muhtaç ve zayıf olarak yaratılmıştır. O, tek başına dünyanın elemlerine ve âhiretin meşakkatlerine katlanamaz. Bundan dolayı onun için en uygun yol, dünyanın ve âhiretin bütün şerlerinden Rabbisine sığınmaktır.

Kaffâl, Tefsirinde, Enes (r.a)'den, Hz. Peygamber efendimizin, hastalık kendisini iyice yiyip bitirmiş bir kimsenin yanına girerek, onu ziyaret ettiğini ve ona, "Bundan önce nasıl dua ediyordun?" diye sorduğunu, o adamın da, 'Allah'ım, bana ahirette vereceğin cezayı dünyada iken hemen ver' diye dua ediyordum" dediğini, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Sübhânallah! Sen, bu hastalığa katlanamazsın. Şöyle duâ etseydin ya: "Ey Rabbimiz, bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver, ve bizi cehennem ateşinin azabından koru"* dediğini nakleder. **Hz. Enes** (r.a) sözüne şöyle devam eder: "Hz. Peygamber (s.a.s) o adama duada bulundu, adam hemen şifâ buldu."

Bil ki Cenâb-ı Hak, şâyet insan bedenindeki tek bir damara veya tek bir saç telinin köküne acı musallat etse, insan ne yapacağını şaşırır ve bu acıdan dolayı Allah'a itaat ve zikir ile meşgul olmaktan mahrum olur. Gerek dünyası, gerek âhireti hususunda Allah'ın rahmetine ihtiyaç duymayacak olan kimdir? Böylece duayı sadece âhirete yönelik yapmanın câiz olmadığı ortaya çıkmış olur. Bu âyette de, ilk iki kısım zikredilip, bu üçüncü kısımdan bahsedilmemek sûretiyle, anlatılan bu hususa bir işaret yapılmıştır.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, Hak Teâlâ'nın, duayı sadece dünyaya yönelik yaptıklarını bildirdiği kimselerin kimler olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir: Bazı âlimler, bunların kâfirler olduğunu söylemişlerdir. Nitekim **İbn Abbas** (r.a)'tan

rivâyet edildiğine göre, müşrikler vakfe yaptıkları zaman, "Allah'ım, bize rızık olarak develer, sığırlar, koyunlar, köleler ve câriyeler ver" diyorlar, fakat tevbe etmiyor, mağfiret talebinde bulunmuyorlardı. Çünkü onlar ölümden sonra dirilişi ve âhiret hayatını inkâr ediyorlardı. **Enes** (r.a)'den rivâyet edildiğine göre ise, onlar şöyle diyorlardı: "Allah'ım, bize yağmur yağdır ve düşmanımıza karşı bize yardım et." İşte Cenâb-ı Hak, bu kısımdan olan bir kimsenin, ahirette bir payı olmadığını, yani onun için orada hiçbir ikramın, nimetin ve sevabın bulunmayacağını haber vermiştir. Âlim **Ebu Ali ed-Dehhâk** (r.a)'tan şöyle dediği nakledilmiştir: "Cehennemlikler, yenecek içecek şeyleri isteyerek, '(Ey cennet ehli), bize su verin, ya da bize Allah'ın size dünyada iken rızık olarak verdiği şeylerden yollayın' diye yardım isterler. Fakat şehvetleri onlara galebe ettiği için, onlar hem dünyada, hem de ahirette rezil ve rüsvay olmuşlardır."

Diğer bazı âlimler ise şöyle demişlerdir: Bunlar mü'minler de olabilir. Fakat bunlar Allahu Teâlâ'dan ahiretleri için değil de, dünyaları için dua etmişlerdir. En yüce ve en şerefli bir makam olan dua makamında, ahiretteki ebedî nimetleri istemekten yüz çevirerek, dünyanın geçici ve fânî metâını istedikleri için, onların bu duaları günahlardan sayılmıştır. Böyle yapan kimseye de bazen, onu yapan her ne kadar Müslüman da olsa, "Onun ahirette hiçbir nasibi yoktur" denilebilir. Nitekim, إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ *"Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir fiyat karşılığında satanlar yok mu, işte onlara ahirette hiçbir nasip yoktur"* (Âl-i İmran, 77) âyetinin, yalan yemin ederek başkasının malını alan kimse hakkında nazil olduğu rivâyet edilmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in, إِنَّ اللهَ يُؤَيِّدُ هٰذَا الدِّينَ بِأَقْوَامٍ لَا خَلَاقَ لَهُمْ *"Şüphesiz Allah, bu dini hiçbir nasibi olmayan kimseler ile kuvvetlendirir"*[101] dediği rivâyet edilmiştir. Bu hadis birkaç manaya gelir:

a) Tevbe etmeleri müstesna, ahirette onun için bir pay yoktur.

b) Allah'ın affı müstesna, onun için ahirette bir pay ve nasip yoktur.

c) Onlara, Allah'tan ahireti için dua eden kimselerin nasibi gibi bir nasip yoktur. Yine yalan yemin etmeyenlerin nasibi gibi bir nasip, yalan yere yemin ederek mal elde eden kimseler için söz konusu yoktur. Allah en iyi bilendir.

101 **Buhari,** Kader, 5; **Müslim,** İmân, 178 (1/105) (Benzeri bir hadis).

ÜÇÜNCÜ MESELE

رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا *"Ya Rabbena, bize dünyada ver.."* âyetinde, "اٰتِنَا" fiilinin mef'ûlü, mâlum gibi olduğu için hazfedilmiştir.

Bil ki saâdetin mertebeleri, ruhânî, bedenî ve haricî olmak üzere üç tanedir.

Ruhânî olan iki çeşittir:

a) Nazarî kuvveti ilimle tamamlamak,

b) Amelî kuvveti üstün ahlâk ile tamamlamak.

Bedenî sâadet mertebesi, sıhhat ve güzellik olmak üzere iki çeşittir.

Haricî saadet mertebesi ise, mal ve makam olmak üzere ikidir.

Buna göre insanın, *"Ya Rabbena, bize dünyada ver.."* duası, bütün bu kısımları içine alır. Çünkü ilim ile dünyada süslenmek ve akranlarının üstüne çıkmak murat edilir ise, bu dünyevi bir saadet olur. Üstün ahlâk ile, dünyada reis olmak ve dünyevî menfaatleri toplamak murat edilir ise, bu da dünyevî bir saadet olur.

Öldükten sonra dirilmeye ve ahirete inanmayan herkes, ne ruhânî ne de cismânî hiçbir fazilet istemez, ancak bunları dünyevî bir menfaat için ister. Daha sonra Hak Teâlâ, bu grub hakkında, وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ *"Bu kimsenin ahirette bir nasibi yoktur"* buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِى حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ *"Kim ahiret mahsûlünü dilerse, onun mahsûlünü artırırız. Kim de (sadece) dünya ekini (menfaati) isterse ona da yalnız bundan veririz. Ahirette ise ona hiçbir nasip yoktur"* (Şûra, 20) âyetidir.

Sonra Hak Teâlâ bu âyette, o kimsenin dünyevî hususta ettiği duaya icâbet olunup olunmayacağından bahsetmemiştir. Bazı âlimler, bu gibi insanların icâbete (dualarının kabûlüne) lâyık olmadıklarını, çünkü insanın duasının kabul edilmesinin, övgüye değer bir durum olduğunu; bunun ise ancak Allah'ın velî kulları ve kerâmet ehli kulları için sabit olacağını; fakat bu kimsenin, duasına icâbet edilmese bile, o mükellef ve sağ olduğu müddetçe, Allahu Teâlâ, وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِى الْاَرْضِ اِلَّا عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا *"Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, onun rızkı Allah'ın üzerine olmasın"* (Hûd, 6) buyurduğu gibi, Allah'ın ona rızkını vereceğini söylemişlerdir.

Diğer bazı âlimler ise, bu gibi insanların dualarının bazen kabul edilebileceğini, fakat bu kabul edilişin ilahî bir mekr ve istidrâc (daha çok azması için fırsat vermek) için olduğunu söylemişlerdir.

İslâm'ın Hülâsası Mahiyetinde Müslümanın Örnek Duası

وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿٢٠١﴾ اُولٰٓئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَاللّٰهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿٢٠٢﴾

"İnsanlardan bazısı şöyle der: 'Ya Rabb, bize dünyada ver.' Bu kimse(lerin), ahiretten yana hiçbir nasipleri yoktur. Bazı insanlar da, 'Ya Rabb, bize hem bu dünyada iyilik ver, hem de ahirette iyilik ver. Ve bizi (cehennem) ateşinin azabından koru' der. İşte bu kimselerin, kazandıklarından payları vardır. Allah hesabı çok çabuk görendir" (Bakara, 201-202).

Allahu Teâlâ'nın, وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ *"Bazı insanlar da, 'Ya Rabbena, bize, hem bu dünyada iyilik ver, hem ahirette iyilik ver ve bizi (cehennem) azabından koru' der"* âyeti ile ilgili olarak müfessirler birçok izahta bulunmuşlardır:

a) Dünyevî hasene (iyilik), sıhhat, emniyet, yeterli rızık, sâlih evlât, sâliha eş ve düşmanlara karşı gâlip olmaktan ibarettir. Allahu Teâlâ, rızık ve benzeri şeylerdeki bolluğu da, "hasene" (iyilik) diye isimlendirerek, اِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ *"Sana bir iyilik dokunsa, bu onları üzer"* (Tevbe, 50) buyurmuştur. Yine, قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَا اِلَّا اِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ *"De ki, sizler bizim için ancak iki iyilikten birisini bekliyorsunuz"* (Tevbe, 52) âyetindeki "iki iyiliğin" muzaffer olma ve şehitlik olduğu söylenmiştir.

Uhrevî bakımdan "hasene" (iyilik), sevâb elde etmek ve azab-ı İlâhî'den kurtulmaktır. Hülâsâ, *"Ey Rabbimiz, bize hem bu dünyada iyilik ver, hem de ahirette.."* duası, bütün dünyevî ve uhrevî menfaatleri kendisinde toplayan bir ifâdedir.

Hammâd b. Seleme'nin, **Sabit**'ten rivâyet ettiğine göre, onlar **Enes** (r.a)'e, "Bizim için dua et" dediler. O da, bunun üzerine, *"Ya Rabbena, bize hem bu dünyada iyilik ver, hem de ahirette ve bizi cehennem ateşinden koru"*

demişti. Onlar, "Bize daha fazla dua et" dediklerinde, o aynı duayı tekrar etmiş, yine "Bize daha da fazlasını söyle.." dediklerinde, **Hz. Enes** (r.a): "Daha ne istiyorsunuz? Ben sizin için, dünya ve ahiretin en hayırlı şeylerini istedim" demiştir. Gerçekten Enes (r.a) doğru söylemiştir. Çünkü kulun, dünya ve ahiretten başka yurdu yoktur. Binaenaleyh o, dünya ve ahiretin iyiliklerini istediğinde, geriye bir şey kalmamıştır.

b) Dünyadaki "hasene" (iyilik)den murat, faydalı iştir. Bu faydalı iş de, Allah'a imân ve ibadettir. Ahiretteki "hasene"den murat ise, devamlı lezzet ve ta'zim; Allah'ın zikriyle, Allah'a ünsiyet (yakınlık), muhabbet ve O'nu görme ile olan nimetlenmedir. **Dahhak**'ın **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyetine göre, bir adam Rabbisine şöyle diyerek dua etmiştir: *"Ya Rabbena, bize hem bu dünyada iyilik ver, hem ahirette iyilik ver ve bizi cehennem azabından koru."* Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), مَا اَعْلَمُ اَنَّ هٰذَا الرَّجُلَ سَأَلَ اللهَ شَيْئًا مِنْ اَمْرِ الدُّنْيَا *"Bu adamın Allah'tan dünyevi bir şey istediğini sanmıyorum"* dedi. Bazı sahâbîler, "Fakat, ya Resûlallah, o, 'Bize hem bu dünyada iyilik ver..' dedi?" dediler. Hz. Peygamber (s.a.s) de, اِنَّهُ يَقُولُ اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا عَمَلًا صَالِحًا *"O, 'Ey Rabbimiz, bize bu dünyada sâlih amel ver..' diyor"* buyurdu. Bu, Hak Teâlâ'nın, وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ اَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ اَعْيُنٍ *"Onlar, 'Rabbimiz, bize zevcelerimizden ve soyumuzdan göz aydınlığı (olacak kimseler) ihsan et' derler"* (Furkan. 74) âyeti ile te'kid edilmiştir. Âyetteki "göz aydınlığı", onların çoluk çocuklarını itaatkâr, mü'min ve kullukta devamlı görmeleridir.

c) **Kadâde** "Dünyevî ve uhrevî hasene (iyilik) istemek, her iki dünyada da âfiyeti talep etmektir" demiştir. **Hasan el-Basrî**'den, "dünyadaki hasene'nin, Allah'ın kitabını anlamak; ahiretteki hasenenin ise cennet olduğu" rivâyet edilmiştir. Bil ki âyet ile ilgili araştırmanın kaynağı şudur: Şâyet âyette, "رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا الْحَسَنَةَ وَفِى الْاٰخِرَةِ الْحَسَنَةَ" denilmiş olsaydı, bu ifâde de bütün hasene (iyilik)leri içine alırdı. Fakat Hak Teâlâ, "رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً" buyurmuştur. Âyetteki "hasene" kelimesi, müsbet manada gelen cümledeki "nekire" bir kelimedir. Dolayısıyla bu sadece "bir hasene" manasına gelir. İşte bu sebepten dolayı, müfessirlerden mütekaddim olanlardan her biri bu lâfzı, "hasene" (iyilik) çeşitlerinden, kendilerince en güzeline hamletmişlerdir.

İmdi şâyet, "Hasene" yerine, mahfe olarak, "اَلْحَسَنَةَ" denilseydi, bu bütün haseneleri içine almaz mıydı? O halde niçin, bu şekilde marife olarak getirilmedi de nekre olarak getirildi" denirse, derim ki: Bunu en iyi bilen Allah'tır, fakat öyle sanıyorum ki burada, daha önce de beyân ettiğimiz gibi,

dua eden kimse, "Ya Rabbena, bana şunu ve bunu ver" dememeli, aksine, "Allah'ım şu ve şu, benim menfaatime ve senin kaza ve kaderine uygun ise onu bana nasib et" demelidir. Buna göre insan, "Ya Rabbi, bana dünyada ve âhirette şu iyiliği ver" derse, bu kesinlik ifâde eder. Bunun doğru olmadığını daha önce açıklamıştık. Fakat insan, nekre olarak "hasene" kelimesini getirir ve "dünyada bana bir hasene (iyilik) ver" derse, bundan murat, tek bir iyilik olur ki bu da Allah'ın kazâ, kader, rıza, hüküm ve hikmetine uygun düşen bir hasene olur. Binaenaleyh bu şekilde (âyetteki gibi) dua, edebe riâyete ve yakîn esaslarına devam etmeye daha uygun olur.

Mükâfaat Amele Göredir

Cenâb-ı Hakk'ın, أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا *"İşte bunlara, kazandıklarından bir nasip vardır"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, "أُولَٰئِكَ" kelimesi hakkında iki görüş vardır:

a) Bu, sadece dünya ve ahireti isteyen ikinci gruba işarettir. Bunun delili, وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ *"Onun için ahirette bir pay yoktur"* (Bakara, 200) buyurularak, birinci gruba ait hükmün zikredilmiş olmasıdır.

b) Bu, her iki gruba da râcidir. Yani, "Bunlardan her biri için, niyeti nispetinde, yaptığı amelden bir pay vardır" demektir. Buna göre, kim öldükten sonra dirilmeyi inkâr eder de, sırf dünyevî menfaatleri elde etmek için haccederse, bu ondan sudûr eden bir küfür ve şirktir. Allah bu fiili cezalandırır. Veyahut da bundan murat, Allah'ın da, مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ *"Kim ahiret mahsülünü dilerse, onun mahsülünü artırırız. Kim de (sadece) dünya ekini (menfaati) isterse ona da yalnız bundan veririz. Ahirette ise ona hiçbir nasip yoktur"* (Şûra, 20) âyetinde de buyurduğu gibi, "kim dünya için çalışır çabalarsa, çalışmasının karşılığı dünyada o kimseye verilir" şeklinde olur.

Âyette Geçen Kesble İlgili Üç Sual ve Cevabı

Allahu Teâlâ'nın, "لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا" beyanı hususunda birkaç soru vardır:

Birinci Soru: "لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا" âyeti, tahkiri ve azlığı ifâde eden bir cümledir. Binaenaleyh bundan maksat nedir?

Cevab: Bundan murat, "Onların kesp ve amelleri sebebiyle, onlara hem dünyevî hem uhrevî paylar vardır" manasıdır. Buna göre, "مِمَّا كَسَبُوا"

ifadesinin başındaki, "مِنْ" teb'iz (bazısı) manasına değil, ibtidâ-i gâye (başlangıç) manasınadır.

İkinci Soru: Bu âyet, mükâfaatın amele göre olacağına delâlet eder mi?

Cevab: Evet, fakat bu, zatî bir müstehak oluşa göre değil, Allah'ın va'dine göredir.

Üçüncü Soru: Kesb nedir?

Cevab: Kesb, insanın ameli karşılığında elde ettiği şeye verilen addır. Buna göre, ya bir menfaati celbetme, ya da bir zararı defetmesi şartıyla o şey, insanın kesbi ve müktesebi olur. Bu izaha göre, kazanç hususunda, "Bunlar falancanın kesbidir, falancanın kesbi (kârı, kazancı) çok veya az kazançlı (kesbli)dir" denilir. Çünkü bununla ancak "kazanç" kastedilir. Âlimlerimizin, "Kesb, cebr ile halk (yaratma) arasında orta noktadır" şeklindeki sözleri, eski kelâm kitaplarında zikredilmiştir.

Allah Hesabı Çok Çabuk Görür

Hak Teâlâ'nın, وَاللّٰهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ *"Allah hesabı çok çabuk görendir"* âyeti ile ilgili bir-iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hisâb Kelimesinin Mânası**

"سَرِيعٌ" kelimesi, **"sür'at"** mastarından ism-i fâildir. **İbnü's-Sikkît,** bu kelimenin, "سَرَعَ – يَسْرَعُ – سَرَعًا – سُرْعَةً فَهُوَ سَرِيعٌ" şeklinde olduğunu söylemiştir. "الْحِسَابُ" kelimesi ise, "muhasebe" gibi bir mastardır. Arapça'da **"hisâb"** kelimesi "addetmek, öyle saymak" manasınadır. Saydı, addetti, manasına, "حَسَبَ – يَحْسُبُ – حِسَابًا حِسْبَةً وَحَسْبًا" denilir. Bunu **Leys** ve **İbnü's-Sikkît** söylemişlerdir. Buna göre, "اَلْحَسْبُ", "öyle kabul edilen.." demektir, "حَسَبُ الرَّجُلِ" tabiri bu kökten olup, "bir insanın sayılan şan ve şöhretleri" manasına gelir. "الْاِحْتِسَابُ" "önem verip saydı" demektir. **Zeccâc,** "Arapça'da **"hisâb"**, Arapların, "Bu sana yeter" manasında söyledikleri, "حَسْبُكَ كَذَا" ifâdesinden alınmıştır. İnsanlar arasındaki muamelelerdeki (alış-verişteki) hesap da böyle isimlendirilmiştir. Çünkü bu hesap ile, yeterli miktar ve bu hususta o miktardan fazlalık ve noksanlığın olmadığı anlaşılır" demiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Yüce Allah'ın Mahlûkatı Hesaba Çekmesi Ne Demektir?**

Âlimler, Hak Teâlâ'nın, mahlûkâtını hesaba çekmesinin ne manada olduğunda ihtilâf ederek şu görüşleri söylemişlerdir:

a) **"Hisâb"**ın manası, Allahu Teâlâ'nın, o insanlara lehlerine ve aleyhlerine olan şeyleri bildirmesidir. Yani Hak Teâlâ, insanların kalplerinde, amellerinin miktarını, nicelik ve niteliğini, ve onlara vereceği mükâfaat ve cezanın miktarını bilebilecekleri zarûrî (kesin) bir ilim yaratır. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Bu mecâzî ifâdenin izahı şudur: Hesap, insanın lehine ve aleyhine olan şeyi bilmesine vesile olan şeydir". Buna göre, Allah'ın bu bildirmesine **"hisâb"** demek, sebebin isminin, müsebbebe (neticeye) verilmesi kabilinden olur ki bu çokça kullanılan bir mecâz çeşididir. İbn Abbâs (r.a)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Mahlûkat için herhangi bir hesap yoktur. Aksine onlar Allah'ın huzurunda dururlar ve içinde günahları yazılı olan kitapları (amel defterleri) sağ taraflarından verilir ve onlara, "Bunlar, sizin günahlarınız. Fakat ben bunları affettim" denilir. Sonra onlara iyiliklerinin yazılı olduğu kitaplar verilir ve, "Bunlar sizin iyiliklerinizdir, Ben onların sevabını size kat kat verdim" denilir."

b) Ahiretteki muhasebe (hesaplaşma), cezalandırmadan ibarettir. Nitekim Hak Teâlâ, وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهِ فَحَاسَبْنَاهَا حِسَابًا شَدِيدًا *"Nice şehirler, Rablerinin ve Allah'ın peygamberlerinin emrinden çıktılar da biz onları şiddetli bir hesapla hesaba çektik"* (Talâk, 8) buyurmuştur. Buradaki mecâzın izahı şöyledir: Hesap, alıp-verme sebebidir. Sebebin ismini müsebbebe (neticesine) vermek câizdir. Bundan dolayı mücâzât (cezalandırma) yerine **"hesâb"** lâfzı kullanılabilir.

c) Hak Teâlâ, kullarına, amellerinin durumu ve kendilerine nasıl bir sevap ve ceza olduğu hususunda konuşabilir. Buna göre, Allah'ın kelâmının harf ve seslerden mürekkep olmadığını söyleyen kimseler şöyle derler: "Allahu Teâlâ, mükellefin tıpkı gözünde, Allah'ın kadîm zatını görebileceği bir görme gücü yarattığı gibi, kulağında da Allah'ın kadîm kelâmını dinleyebileceği bir duyma gücü yaratır." O'nun kelâmının bir ses şeklinde olduğunu söyleyenler ise şöyle derler: "Allahu Teâlâ, ilahî kelâmını onlardan her birinin kulağında veya kulağına yakın bir cisimde, bu ilahî kelâmın sesinin kuvvetinin, başka bir mükellefi, mükellef olduğu şeyi anlamaktan engellemeyecek bir şekilde, her mükellefin duyacağı bir kelâmı yaratır. Allahu Teâlâ'nın, mahlûkatını hesaba çekmesinden murat, işte budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Allah'ın Serî'ul-Hisab Vasfının Mânası**

Âlimler, Hak Teâlâ'nın **"serî'ul-hisâb"** oluşunun manası hususunda şu görüşleri zikretmişlerdir:

a) Allah'ın hesaba çekmesi, ya her mükellefin kalbinde, amellerinin sevab ve cezalarının ne kadar olduğunu bilebilecekleri zarûrî (kesin) bir bilgi yaratması; veya her mükellefe hak ettiği mükafaatı ulaştırması; veyahut her mükellefin kulağında ilahî kadîm kelâmı duyabilecek bir gücü yaratması veyahut da her mekellefin kulağında sevab ve cezasının ne kadar olduğunu ifâde eden bir ses yaratması manasına gelir. Bu dört izaha göre de, Allahu Teâlâ'nın, hesaba çekmesinin manası, O'nun bir şey yaratması manasınadır. Kudret-i İlâhiyye bütün mümkinâta taalluk ettiğine, Allah'ın yaratması ile yoktan var etmesi, daha önce geçen bir maddeye, bir müddete ve bir alete dayanmadığına ve O'nu bir iş, diğer bir işten alıkoyamayacağına göre, Hak Teâlâ göz açıp kapamadan daha kısa bir zamanda bütün mahlûkatı yaratmaya hiç şüphesiz kâdirdir. İşte bu sebepten ötürü, hadiste, إِنَّ اللهَ تَعَالَى يُحَاسِبُ الْخَلْقَ فِى قَدْرِ حَلْبِ نَاقَةٍ *"Şüphesiz Allahu Teâlâ, bütün mahlûkatı, bir deve sağımı kadar vakitte hesaba çeker"* şeklinde gelmiştir.

b) Allahu Teâlâ'nın "Serî'ul-hisâb" oluşunun manası, O'nun, kullarının duasını çabuk kabul edip icâbette bulunması manasınadır. Çünkü Hak Teâlâ, aynı vakitte kendisinden, dünyevî ve uhrevi, farklı farklı birçok şeyleri isteyen kimseler isterler de, O da, bunları birbirine karıştırmadan herkese istediğini verir. Eğer bu iş, mahlûkâttan birisinin elinde olsaydı, bunların hesabı uzar ve birbirine girerdi. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, kendisinin "serî'ul-hisâb" (hesabı çok çabuk gören) olduğunu, yani isteyenlerin bütün isteklerini bildiğini bildirmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, el tutup bir akit (alış-veriş) yapmaya, bir düşünceye ve bir hazırlık (hesaplama) yapmaya muhtaç değildir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, يَا مَنْ لَا يَشْغُلُهُ شَأْنٌ عَنْ شَأْنٍ *"Ey, kendisini hiç bir durum, başka bir durumdan alıkoyamayacak olan (Allah'ım)"*[102] şeklindeki duasının manası işte budur.

Bu hususta sözün özü şudur: Allahu Teâlâ'nın, سَرِيعُ الْحِسَابِ olması bütün mahlûkâtın durum ve amellerini bilmesi manasınadır. Bu mecâzî ifâdenin izahı şöyledir: Hesap eden kimse, hesabıyla o şeyi bilebilmek için bu hesabı yapar. Binaenaleyh hesap, ilmin (bilginin) meydana gelme sebebidir. Burada sebebin ismi, müsebbebe (neticeye) verilmiştir.

c) Allah'ın serî'ul-hisâb oluşu, O'nun muhasebesinin (hesaba çekmesinin) kesin olacağı manasınadır.

102 Benzeri bir hadis için bkz. Keşfu'l-Hafâ, 2/396.

Muayyen Günlerde Tekbir Getirme (Teşrik Tekbirleri) Emri

وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فِيٓ اَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَآ اِثْمَ عَلَيْهِ ۚ وَمَنْ تَاَخَّرَ فَلَآ اِثْمَ عَلَيْهِ ۙ لِمَنِ اتَّقٰى ۗ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوٓا اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٠٣﴾

"Bir de sayılı (belli) günlerde Allah'ı zikredin. Kim iki günde (Mina'dan dönmek için) acele ederse, ona günah yoktur. Kim de geri kalır (orada daha durur) ise ona da günah yoktur. (Bu), takva sahibi (olanlar) içindir. Allah'tan ittikâ edin ve bilin ki muhakkak ancak O'nun huzuruna varıp toplanacaksınız" (Bakara, 203).

Bil ki Cenâb-ı Hak, **Meş'ar-i Harâm**'a dâir hususları zikredince, iki sebepten dolayı şeytan taşlama işini zikretmedi:

1) Bu iş, Araplar arasında yaygın olup, onlar bunu inkâr etmiyorlardı. Ancak Allahu Teâlâ, şeytan taşlamada bulunan "zikrullâh"ı zikretti, çünkü onlar bunu yapmıyorlardı.

2) Allahu Teâlâ'nın "şeytan taşlama"yı zikretmemesi, muhtemelen şundan dolayıdır: Çünkü bu günlerde Allah'ı zikretmeyi emretmek, şeytan taşlamanın bir delili olur. Çünkü, şeytan taşlamanın sünnetlerinden bir tanesi de, her taş atarken tekbir getirmektir. Sonra Cenâb-ı Hak, "وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فِيٓ اَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ" buyurmuştur. Bunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, haccın menâsiki arasında bu sayılı ve belirli günleri de zikretmiş, burada, وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فِيٓ اَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ *"Sayılı günlerde Allah'ı zekrediniz"* buyurmuş; Hacc Sûresi'nde ise, لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ فِيٓ اَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ *"Kendileri için olan faydaları müşahede etsinler ve malûm günlerde de Allah'ı ansınlar diye.."* (Hacc, 28) buyurmuştur. İmdi **Şâfiî** (r.a)'nin mezhebi, burada zikredilen, اَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ *"Belirli günlerden"* maksat, sonu Kurban bayramı günü olan zilhiccenin ilk on günü; اَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ *"sayılı günlerden"* maksat ise, teşrik günleri demek olan, kurban bayramı gününden sonraki üç gündür.

İmâm Şâfiî, "مَّعْدُودَاتٍ"ın teşrik günleri olduğuna şu delili getirmiştir:

Allahu Teâlâ eyyâm-ı ma'dûdâttan bahsetmiştir. "Eyyâm" cemî bir lâfızdır ki, bunun en azı üç gündür.

Bundan sonra da, فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ *"Kim iki günde acele ederse, ona günah yoktur. Her kim de gecikirse, ona da günah yoktur"* buyurmuştur. Bu, *"Kim iki günde acele ederse, ona günah yoktur"* ifâdesinden muradın, bu sayılı günlerden olmasını gerektirir. Ümmet, bu hükmün ancak Minâ günlerinde sâbit olacağı hususunda ittifâk etmişlerdir ki, bu günler de teşrik günleridir. Böylece biz, "sayılı günler"in, teşrik günleri olduğunu anlamış olduk. **Kaffâl,** bu görüşü **Tefsîr**'inde **Abdurrahman İbn Nu'mân ed-Deylemî**'den rivâyet ettiği şu hadisle kuvvetlendirmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s), bir münadiye emretti, o da, اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ مَنْ جَاءَ لَيْلَةَ جَمْعٍ قَبْلَ طُلُوعِ الْفَجْرِ فَقَدْ اَدْرَكَ الْحَجَّ وَاَيَّامُ مِنًى ثَلَاثَةُ اَيَّامٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ *"Hacc, Arafat'tır. Her kim cem' gecesi fecrin doğmasından önce gelirse o kimse hacca yetişmiş demektir. Minâ günleri üçtür; kim iki günde acele ederse, o kimseye günah yoktur. Kim gecikirse, ona da günah yoktur."*[103] şeklinde nidâ etti. İşte bu, eyyâm-ı ma'dûdatın teşrik günleri olduğunu gösterir.

Vâhidî (r.a) de şöyle demiştir: "Teşrik günleri, Kurban bayramı gününden sonraki üç gündür.

a) **Yevmu'n nefr...** Bu, zilhiccenin on birinci günü olup, hacılar bu günde Minâ'ya giderler...

b) **Yevmu'n-nefri'l-evvel..** Çünkü insanların bazıları, bu günde Minâ'dan giderler.

c) **Yevmu'n-nefri's-sanî..** Bu üç güne, Kurban bayramı günüyle beraber, "Eyyâmu'n-nahr" denilir. Arefe günüyle berâber bu dört gün içinde yapılan şeytan taşlama günlerine de, az sonra Müslümanların bu hususta mezheplerini naklederken açıklayacağımız gibi, "namazların peşine getirilen tekbir günleri denilir."

İKİNCİ MESELE

Bu günlerdeki zikirden murat, şeytan taşlaması sırasında getirilen zikirdir. Çünkü, her taş atılırken tekbir getirilir. Namazların peşinden getirilen zikre gelince, âlimler bu hususta ittifâk etmekle berâber, sadece birkaç hususta ihtilâf etmişlerdir.

---

103 **Tirmizi,** Tefsir 2/22, (5/214); **İbn Mâce,** Menâsik, 57 (2/1003).

Birinci Husus: Ümmet-i Muhammed, namazlardan sonra getirilecek tekbirlerin, Kurban bayramına tahsis edilmiş olduğu hususunda ittifâk etmişlerdir. Ancak bu tekbirlerin başlangıç ve sona eriş zamanı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu hususdaki görüşler şunlardır:

a) Bu tekbirler Kurban bayramı gününün öğle namazından başlar, teşrik günlerinin en son gününün sabah namazı sonuna kadar devâm eder. Bu görüşe göre tekbirler, onbeş vakit namaz içinde getirilmiş olur ki bu, **İbn Abbas** ve **İbn Ömer**'in görüşüdür. **İmâm Mâlik** ile bir kavline göre **İmâm Şâfiî** (r.a), bu görüşü benimsemişlerdir. Bu hususdaki delil şudur: Bu tekbirlerle ilgili emir, ancak hacc yapan kimseler hakkında vâriddir. Çünkü Allahu Teâlâ, فَاذْكُرُوا اللهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَاءَكُمْ *"Atalarınızı andığınız gibi Allah'ı anınız"* (Bakara, 200) demiş, daha sonra da, وَاذْكُرُوا اللهَ فِى اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِى يَوْمَيْنِ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ *"Ve, Allah'ı sayılı günlerde zikrediniz. Kim iki günde acele ederse, ona günah yoktur"* buyurmuştur. Bu ise, ancak hacılar hakkında söz konusu olabilir. Böylece bu, bu tekbirlerle ilgili emrin, sadece hacılar hakkında olduğuna delâlet eder. Diğer insanlar ise, bu hususta, hacc yapanlara tâbidirler. Sonra hacc yapan kimsenin tekbir getirdiği namazların ilki, Minâ'da kılınan öğle namazıdır. Çünkü hacılar bu namazdan önce, telbiye (yani lebbeyk zikrini) yaparlar. Hacıların Minâ'da kıldıkları en son namaz, teşrik günlerinin son günündeki sabah namazıdır. Böylece, bu tekbirlerin, hacı olmayanlar için de bu zaman ile sınırlı olması gerekir.

b) **Şafiî** (r.a)'ye göre bu tekbirler, Kurban bayramı gününün gecesi akşam namazından başlar ve teşrik günlerinin sonuncusunun sabah namazına kadar devam eder. Bu görüşe göre, bu tekbirler on sekiz namaz vaktinde devam eder.

c) Yine **Şafiî'ye** göre, bu tekbirlere arefe gününün sabah namazından başlanır ve Kurban bayramı gününün ikindi namazından sonra sona erer. Böylece tekbirler, sekiz vakitte alınmış olur. Bu, **Alkame, Esved, Nehâî** ve **Ebu Hanife**'nin görüşüdür.

d) Bu tekbirlere, arefe gününün sabah namazında başlanır, teşrik günlerinin en son günü olan Kurban bayramının ikindi namazından sonra sona erer. Buna göre tekbirler, yirmi üç vakit alınmış olur. Bu, Hz. **Ali, Hz. Ömer, İbn Mes'ûd** ve **İbn Abbas** gibi sahâbenin önde gelenlerinin görüşüdür. Fakihlerden de **Sevrî, Ebu Yusuf, İmam-ı Muhammed, Ahmed İbn**

Hanbel, İshâk, Müzeni ve **İbn Şüreyh**'in görüşleri de böyledir. Çoğu beldelerdeki insanlar da, buna göre amel eder.

Buna şu hususlar da delâlet eder:

1) Câbir'in rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) arefe günü sabah namazını kıldırdı, sonra bize dönerek, *"Allah'u Ekber!"* dedi ve tekbiri, teşrik günlerinin son gününün ikindisine kadar sürdürdü.

2) **Ebu Hanife**'nin söylediği şey, az olanı almadır. Bu görüş ise en çok olanı almadır. Çok tekbir getirmek, Allahu Teâlâ'nın, اُذْكُرُوا اللهَ ذِكْرًا كَثِيرًا *"Allah'ı çok zikrediniz"* (Ahzâb, 41) âyetinden dolayı daha evlâdır.

3) Bu, en ihtiyatlı görüştür. Çünkü kişi eğer çok tekbir getirecekse bu, tekbirleri azaltmasından daha hayırlıdır.

Bu tekbirler teşrik günlerinin tekbirleri diye isimlendirilir. Bu sebeple, bunların, teşrik günlerinin sonuna kadar sürdürülmesi gerekir. Buna göre eğer, "Bu tekbirler teşrik günleri olan, sayılı (belli) günlere de nisbet edilir. Bundan dolayı bu tekbirlerin arefe gününde meşrû olmaması gerekir" denilir ise, biz deriz ki: Bu, Kurban bayramı gününde de tekbir alınmamasını gerektirir. Halbuki, âlimlerin icmâı ile bâtıldır. Yine bu zaman içerisinde, teşrik günleri çoğunlukta olduğu için, tekbirlerin teşrik günlerine nisbet edilmesi doğru olur.

İkinci Husus: İhtilâf edilen ikinci husus, **Şafiî** (r.a), "Tekbirlerde müstehap olan, birbiri ardınca üç defâ alınmasıdır" demiştir. Bu, **İmam Mâlik**'in de görüşüdür. **İmâm-ı Ebu Hanife** ve **İmam-ı Ahmed** ise, tekbirin iki kere alınacağını söylemişlerdir. **İmâm Şafiî**'nin delili, **Abdullah b. Muhammed b. Ebu Bekr b. Amr b. Hazm**'ın söylediği şu sözdür: "İmamların teşrik günlerinde namazlardan sonra üç kere tekbir getirdiklerini gördüm." Bir de bu, fazla tekbir getirmektir ve Allahu Teâlâ'nın, اُذْكُرُوا اللهَ ذِكْرًا كَثِيرًا *"Allah'ı çokça zikredin"* (Ahzab, 41) âyetinden dolayı, daha uygundur. Sonra **Şafiî** (r.a) şöyle demiştir: "Tekbir alan kimse, üçüncü tekbirden sonra, لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَاللهُ اَكْبَرُ وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ "Allah'tan başka ilah yoktur. Allah en büyüktür ve hamd sadece Allah'a âittir" der. Bundan başka Allah'ın zikri olarak ilâve edeceği şey de güzel olur."

İmam Şafiî, telbiye hususunda da, "Allah'ın Resûlü'nün yaptığı telbiyeye ilâve edilmemesini isterim" demiştir. Bu ikisi arasındaki fark şudur: Tekrar, telbiyenin bir sünnetidir. Dolayısıyla tekrar tekrar telbiye yapmak, ona ilâvede bulunmaktan daha evlâdır. Tekbirlerde ise tek tekbir alınır. Bu

sebeple, bu tekbire ilâvede bulunmak, hiçbir şey söylememekten daha evlâ olur. Şeytan taşlarken tekbir getirmeye gelince, rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s), her taş atışında tekbir getiriyordu. Binaenaleyh böyle yapılması gerekir. Cenâb-ı Allah'ın, فَمَنْ تَعَجَّلَ فِى يَوْمَيْنِ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَاَخَّرَ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقٰى *"Kim iki günde (Mina'dan dönmek için) acele ederse ona günah yoktur. Kim de geride kalır (orada daha durur) ise ona da günah yoktur. (Bu), takva sahibi (olanlar) içindir"* âyetiyle ilgili birtakım sorular vardır:

Birinci Soru: Allahu Teâlâ niçin, "فَمَنْ عَجِلَ" demeyip, "فَمَنْ تَعَجَّلَ" buyurdu?

Cevap: Keşşaf sahibi, "تَعَجَّلَ" ve, "اِسْتَعْجَلَ" fiillerinin, "عَجِلَ" manasında mutavaat ifâde ederek kullanıldığını ve meselâ, تَعَجَّلَ فِى الْاَمْرِ وَاسْتَعْجَلَ "O, iş hususunda acele etti" denildiğini; müteaddi olarak da kullanıldığını ve mesela, تَعَجَّلَ الذَّهَابَ وَاسْتَعْجَلَهُ "O, gitmeye acele etti" denildiğini söylemiştir.

İkinci Soru: Cenâb-ı Allah'ın, وَمَنْ تَاَخَّرَ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ *"Kim de geri kalırsa, ona da günah yoktur"* buyruğunda bir müşkil vardır. Çünkü insan, haccın tamam olması için ona gerekli olan her şeyi yerine getirdiğine göre, "Ona bir günah yoktur" demenin manası nedir? Çünkü bu cümle, ancak bir şeyi eksik bırakan hakkında söylenebilir, yoksa işi tastamam yapan kimse için söylenmez.

Buna birçok şekilde **cevap** verilir:

a) Allahu Teâlâ, ruhsat olmak üzere acele gitmeye müsaade edince, insanın aklına bu ruhsattan istifâde etmeyenlerin günah işlemiş olacağı düşüncesi gelebilir. Baksana, -Allah kendisinden râzı olsun- **Ebu Hanife** şöyle diyor: "Kısaltmak, azimettir (emirdir), tamamlamaksa, caiz değildir. Bu ihtimal söz konusu olunca, hiç şüphesiz Allahu Teâlâ böyle bir şüpheyi izâle etmiş ve her iki hareket tarzında da herhangi bir günah olmadığını açıklamıştır. Buna göre isteyen acele eder ve ruhsatın gereğine göre hareket eder, isteyen de acele etmez ve ruhsatın gereğine göre hareket etmez. Bu iki şeyde de kişiye günah yoktur".

b) Bazı müfessirler şöyle demişlerdir: Bu hacılardan acele edenler de bulunuyordu, acele etmeyip gecikenler de... Sonra da bu iki gruptan bir kısmı, diğerinin yaptığını kınıyordu. Gecikenler, acele edenlerin hareketinin haccın örfüne uymadığını; acele edenler de gecikenlerin hareketlerinin haccın örfüne ters düştüğünü zannediyorlardı.. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ bu iki kısmın hiçbirinde herhangi bir kusur bulunmadığını açıkladı. Buna göre isteyen acele eder, isteyense etmez...

c) Gecikenden günahın kaldırılmasındaki mânâ, bu günahı kaldırmanın, üç günden fazla kalanlar için söz konusu olduğudur. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: Mina'da kalınması gereken müddet üç gündür. Kim bu üç günden noksan yapar, ikinci günde acele ederse, ona bir günah terettüp etmez. Kim de bu üç güne ilâvede bulunur, üçüncü günden dördüncü güne kalır da, diğer insanlarla gitmezse, bu kimseye de herhangi bir günah terettüp etmez.

d) Bu söz, ancak haccın, günahların yok olması ve onların örtülmesi (tekfir) için bir sebep olduğunu beyan hususunda bir mübalağa için zikredilmiştir. Bu, meselâ, insan bir panzehir aldığı zaman doktor ona, "Şu anda bir zehir alsan sana zarar vermez; almasan da bir zarar vermez" der. Doktorun bu sözünden maksadı, panzehirin zararları savuşturma hususunda mükemmel bir ilâç olduğunu beyandır; yoksa insanın zehir alıp almamasının aynı şey olduğunu beyan değildir. İşte burada da böyledir. Bu sözden maksat, haccın bütün günahlar için keffâret olduğu hususunda mübalâğayı beyan etmektir; yoksa acele edip etmemenin eşit olduğunu beyan etmek değildir.

Hz. Peygamber'in şu hadisi, haccın günahların örtülmesi için (keffâret) kuvvetli bir sebep olduğuna delâlet eden hususlardandır:

مَنْ حَجَّ فَلَمْ يَرْفُثْ وَلَمْ يَفْسُقْ خَرَجَ مِنْ ذُنُوبِهِ كَيَوْمِ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ *"Kim hacceder ve hacc esnasında cimâ yapmaz ve fısk da yapmazsa, annesinin onu doğurduğu gün gibi, bütün günahlarından sıyrılıp çıkar."*[104]

e) Pekçok âlim şöyle demiştir: Harem-i Şerif'in civarında yerleşik kalmak mekruhtur. Çünkü insan Harem ve Beyt'e komşu olduğu zaman, Harem'in ve Beyt'in kıymeti, o kişinin gözünde azalır. Ama, taşrada olduğu zaman kişinin Harem'e ve Kâbe'ye olan iştiyakı artar. Durum böyle olunca, bu açıklamaya göre içimizden birinin kalbine, "Kim iki günde acele eder, vazifelerini bitirirse, onun durumu acele etmeyenden daha efdal olur. Ve yine kim bu iki günde acele ederse ziyaret tavafını yapmak için Mekke'ye döner ve Mina'da kalmayı terk eder. Kim de acele etmezse, Minâ'da kalmayı tercih etmiş olur. Böylece de tavaf hususunda acele etmeyi terk etmiş olur. İşte bu sebepten dolayı da o kimsenin hatırında, acele etmenin mi, yoksa etmemenin mi efdal olduğu hususunda bir tereddüt hasıl olur"

104 **Buhârî,** Hacc, 4; **Müslim,** Hacc, 438 (2/983-984).

düşüncesi gelebilir. İşte böylece Allahu Teâlâ bu iki hususta herhangi birinde bir günah ve kabahatin olmadığını beyan etmiştir.

f) **Vâhidî** (rh.a) şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, tıpkı, وَجَزٰؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا *"Bir kötülüğün cezası, onun gibi bir kötülüktür"* (Şûra, 40) ve, فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَاعْتَدٰى عَلَيْكُمْ *"Kim size saldırırsa, onun size saldırdığı kadar siz de ona saldırın"* (Bakara, 194) âyetlerinde olduğu gibi, birinci cümle ikinciye uygun düşsün diye, وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ *"Kim de gecikirse, ona bir günah yoktur"* buyurmuştur. Biz biliyoruz ki, kötülük ve düşmanlığa karşı müdâfaada bulunmak, bir kötülük ve düşmanlık sayılamaz. Bu sebeple, mana bakımından doğru olmayan bir şey, lâfzî muvafakata[105] hamledildiğine göre, mana bakımından doğru olan bir şeyi lâfzî muvafakata hamletmek daha evlâ olur. Çünkü makbûl ve me'cûr olan bir işten, mâna bakımından günahı kaldırmak doğrudur.

Hacc Sonunda Mina'da Kalmanın Hükmü

Üçüncü Soru: Âyette **Müzdelife**'den ayrıldıktan sonra, **Minâ**'da ikâmet etmenin vâcip olduğuna dair bir delâlet söz konusu mudur?

Cevap: Evet.[106] Nitekim Hak Teâlâ'nın, فَاِذَا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ *"Arafat'tan seller gibi akıp ayrıldıktan sonra"* âyetinde de, insanların Müzdelife'de vakfe yapacaklarına dair bir delil bulunmaktadır.

Bil ki, fakihler şöyle demişlerdir: Bu iki günde acele eden kimse için acele etmek, ancak ikinci günün güneşinin batmasından önce caizdir. Ama, ayrılmadan, ikinci günün güneşi battıktan sonra acele ederse, o kimsenin ancak üçüncü gün ayrılıp gitmesi söz konusu olur. Çünkü güneş battıktan sonra, gün sona ermiştir. Halbuki, o kimsenin üçüncü günde değil, iki gün içinde acele etmesi caizdir. Bu, **Şâfiî**'nin mezhebi; tâbiînden olan fukahânın da pek çoğunun görüşüdür. Allah kendisinden razı olsun **Ebu Hanife,** "Fecr doğmadan önce o kimsenin gidebilmesinin caiz olduğunu; zira henüz şeytan taşlama zamanının girmediğini" söylemiştir.

Hak Teâlâ'nın, لِمَنِ اتَّقٰى *"ittika eden kimseler için"* beyanı hakkında bazı görüşler vardır:

a) Hacceden kimse, geriye kalan ömründe Allah'tan ittika etmek ve Allah'ın azâbını gerektirecek bir şeyler işlememek şartıyla, günahları

105 Bilindiği üzere Belagat ilminde buna müşâkele san'atı denilir (Çev).

106 Hanefî mezhebinde ise Kurban bayramının ilk üç günü Mina'da kalmak sünnettir.

bağışlanmış olarak döner. Bunun mânası, hacc yapan kimseyi, hacc hususunda yaptığı amellerden sakındırmaktır. İşte böylece Allahu Teâlâ hacc yapan kimselere bu yaptıklarıyla berâber, takvâya sarılmaları ve yapmış oldukları hacc ile gururlanmaktan uzak durmalarının gerekli olduğunu beyân etmiştir.

b) Bu bağışlama, nitekim Allahu Teâlâ'nın, إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ *"Allahu Teâlâ, ancak müttakilerden kabul eder"* (Maide, 27) buyurduğu gibi, ancak haccından evvel de müttaki olanlar için söz konusu olabilir. Bunun hakikati şudur: Her ne kadar zâhire göre farzını edâ etmiş olsa bile, günahlarda ısrâr eden kimseye yapmış olduğu hacc bir fayda vermez.

c) Bu bağışlama ve mağfiret ancak, hacc yapan kimsenin hacc fiilleriyle meşgul olurken yasaklanmış olan şeylerin tamamından ittikâ edip kaçınması halinde mümkün olur. Nitekim Hz. Peygamber'in bir hadisinde O, مَنْ حَجَّ فَلَمْ يَرْفُثْ وَلَمْ يَفْسُقْ *"Her kim hacceder de, refes yapmaz, fısk da işlemezse..."* buyurmuştur.

Bil ki, zikrettiğimiz bu görüşlerden birincisi:, kişinin o andaki durumuna işârettir. Halbuki, onun bütün anlardaki durumunun dikkate alınması gerekir. Müfessirlerden bir kısmı ise, "لِمَنِ اتَّقٰى" beyanından muradın, hacc esnasında hacının av hayvanı ve benzeri canlıları öldürmekten kaçınmasıdır. Çünkü o kimse bunlardan kaçınmazsa günahkâr olur; Bazen de yaptığı iş boşa gider.

Bu, iki yönden zayıftır:

1) Bu, mutlak lâfzı bir delil olmadan takyid etmektir.

2) Bu ancak, bundan önceki günlere hamledildiği zaman doğru olabilir. Zira Kurban bayramının ilk gününde cemre-i Akabe taşlarını atıp, tavafını yapıp, başını da tıraş eden kimse, şeytan taşlamadan önce ihrâmdan çıkar. Böylece hacının, sadece Harem hudutları içinde iken av avlamaktan sakınması gerekir. Fakat bu ittikâ, ihrâmdan dolayı değildir. Ama lâfız, bu ittikanın bu günler esnasında muteber olduğunu hissettirmektedir. Böylece bu görüş sâkıt olur.

Allahu Teâlâ'nın, وَاتَّقُوا اللهَ *"Ve, Allah'tan ittikâ ediniz"* emrine gelince bu, geleceğe yönelik bir emirdir. Bu emir, kendisiyle geçmiş zamanın kastedilmiş olduğu, "لِمَنِ اتَّقٰى" ifâdesine terstir. Bu sebeple, ikinci kez söylenen söz, bir tekrar değildir. Senin daha önce öğrendiğin gibi takva, vâcip olan şeyleri yapmak, yasaklanmış olan şeylerden de kaçınmaktan ibarettir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاعْلَمُوا اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ *"Biliniz ki, siz O'nun huzuruna varıp toplanacaksınız"* kavline gelince, bu takvâ ile ilgili emri te'kîd olup, bu hususta çok dikkatli olmaya bir teşviktir. Çünkü, mutlaka haşrin, hesaba çekilmenin, sorgulanmanın olduğunu ve ölümden sonra cennet veya cehennemden başka bir yurdun bulunmayacağını kim düşünürse, bu onu takvâya davet eden sebep ve vasıtaların en kuvvetlilerinden birisi olur. Haşr'e gelince bu, insanların kabirlerinden çıkmalarının başlangıcından, hesap meydanına varmalarına kadar cereyân eden hallerin tümüne birden verilen bir isimdir. Çünkü onların bu meydanda bulunmaları, ancak bu işlerin hepsiyle berâber tamam olur. Hak Teâlâ'nın, "اِلَيْهِ" (O'na) ifâdesinden murat, "O'nun dışında bir mâlik, ve O'ndan başka sığınak bulunmayan bir huzura, makama.." demektir. Yani, her nefis mutlak surette Allah'ın huzuruna varacaktır. Nitekim Cenâb-ı Hak, يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ *"O günde hiçbir nefis başka bir nefis için bir şey yapamayacaktır. Emir o vakit, sadece Allah'a aittir"* (İnfitar, 19) buyurmuştur.

Münafıklar Hakkındaki Bu Âyetin Nüzul Sebebi

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فِى قَلْبِهٖ وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ ﴿٢٠٤﴾ وَاِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ ﴿٢٠٥﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللّٰهَ اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿٢٠٦﴾

"İnsanlardan öylesi vardır ki, onun dünya hayatına dair sözleri senin hoşuna gider. O, kalbinde olana, Allah'ı şahit tutar. Oysaki düşmanların en amansızıdır. Dönüp gitti mi (veya iş başına geçti mi) yeryüzünde fesat çıkarmaya, ekini ve nesilleri helâk etmeye koşar. Allah ise fesâdı sevmez. Ona, 'Allah'tan kork!' denildiğinde, gururu onu günaha sürükler. İşte böylelerinin hakkından cehennem gelir. Gerçekte o, ne kötü bir yataktır" (Bakara, 204-206).

Bil ki Allahu Teâlâ, hacc ibâdetlerinin yapıldığı yerlerde bulunanların iki grup olduğunu; bunlardan birisinin, رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا *"Ey Rabbimiz bize*

dünyada iyilik ver" diyen kâfir; diğerinin ise, رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً *"Ey Rabbimiz, bize dünyada iyilik ver, âhirette de iyilik ver"* diyen Müslüman olduğunu beyan edince, geriye münafığın durumunu açıklamak kalmıştır. İşte böylece de Allahu Teâlâ, münafığın durumunu bu âyette açıklamış, sıfat ve fiillerini beyan etmiştir. Âyetin nazmıyla ilgili olan husus budur. Allah'ın bütün bunlardan maksadı, kullarını, kalp ve uzuvlarla ilgili olan mevzûlarda güzel yollara sevketmek ve kullarının, kendilerine ait herhangi bir işin Allah'tan saklı kalmasının mümkün olmayacağını bilmelerini sağlamaktır.

Sonra müfessirler, iki görüş üzere ihtilâf etmişlerdir. Onlardan bir kısmı, bu âyetin muayyen bir topluluğa has olduğunu söylerken, bazıları da, bu âyetin, bu âyette zikredilen sıfat ile vasfedilen herkes hakkında âmm olduğunu söylemiştir. Birinci görüşte olanlar, birkaç bakımdan ihtilâf etmişlerdir:

Birinci rivâyet: Bu âyet, **Ahnes İbn Şureyk es-Sakafî** hakkında nâzil olmuştur. Bu şahıs Zühreoğullarının halîfi (müttefiki) idi; Hz. Peygamber'in yanına gelmiş, Müslümanlığını açıklayarak, Allah'ı sevdiğini iddiâ etmiş ve bu hususta Allah'a yemin etmişti. İşte Allahu Teâlâ'nın, يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فِى قَلْبِهِ *"Dünya hayatına dair sözü senin hoşuna gider ve kalbindekine de Allah'ı şahit tutar"* sözünden murat budur. Ne var ki bu kimse, dışı güzel (tatlı dilli), içi de pis olan (küfür ve kötülük dolu) bir münafık idi. Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanından çıkıp Müslümanlardan bir gruba ait olan bir tarlaya uğrayarak, ekinleri yaktı ve orada bulunan eşekleri de öldürdü. Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ *"O dönüp gitti mi yeryüzünde fesat çıkarmaya, ekinleri ve nesilleri helâk etmeye koşar"* buyruğundan murat edilen de budur.

Başkaları da, "يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ" sözünün maksadı şudur: "**Ahnes İbn Şureyk, Bedir Günü,** Zühreoğullarına (savaştan) geri dönmelerini, kaçmalarını işaret edip, onlara, "Muhammed sizin yeğeninizdir. Eğer o yalancı ise, diğer insanlar sizin yerinize onun hakkından gelir. Eğer doğru söylüyorsa, siz onun sayesinde insanların en bahtiyarı olursunuz.." dedi. Bunun üzerine Zühreoğulları, "Senin görüşün gerçekten güzel!" dediler. **Ahnes,** sözünü şöyle sürdürdü: "Askerlere hareket emri verildiğinde, ben sizinle beraber geri kalırım; o zaman siz bana uyunuz." Sonra o, Zühreoğullarından üçyüz kişiyi Hz. Peygamberle savaşmaktan caydırdı. İşte bu sebepten ötürü o, **"Ahnes"** (caydıran, geri bıraktıran) adını aldı. Esas adı, **Übeyy İbn Şureyk**

idi. Bu haber Hz. Peygamber'e ulaşınca onun hoşuna gitti.." Bana göre bu haber zayıftır, çünkü bu hareket tarzı kınanmayı ve zemmedilmeyi gerektirmez. Halbuki Allahu Teâlâ'nın, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللهَ عَلٰى مَا فِي قَلْبِهِ *"İnsanlardan öylesi vardır ki, onun dünya hayatı hakkındaki sözü senin hoşuna gider. Ve o, kalbindekine Allah'ı şahit tutar"* sözü zem makamında getirilmiş bir ifâdedir. Binaenaleyh, sözü yukardaki manaya hamletmek mümkün değildir. Hatta birinci görüş daha doğrudur.

Nüzul Sebebi Olan İkinci Rivâyet

İkinci rivâyet: İbn Abbas ve **Dahhak**'tan rivâyet edilen şu haberdir: Kureyş kâfirleri, Hz. Peygamber'e, "Biz Müslüman olduk! Bunun için bize ashabından bir grup alim gönder!" diye haber yolladılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlara bir topluluk yolladı.. Onlar Batn-ı Recî'de konaklayınca, bu haber kâfirlere ulaştı.. Bunun üzerine onlardan yetmiş kişi at bindiler ve bu Müslüman topluluğunu kuşatarak, onları öldürüp astılar.. İşte bunun üzerine de, onlar hakkında bu âyet nâzil oldu.

İşte bu âyetin peşine, burada şehid edilen kimselerin durumuna dikkat çekmek için, Cenâb-ı Hak, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ *"İnsanlardan öyleleri vardır ki, Allah'ın hoşnutluğunu elde etmek için, kendi canını satar"* (Bakara, 207) âyetini getirmiştir.

Bu âyetin herkes hakkında geçerli olduğunu söyleyenlere gelince, bu, muhakkik görüşlerden pek çoğunun tercih ettiği görüştür. Çünkü âyet, zikredilen bu sıfatlarla muttasıf olan herkes hakkında umumidir. **Muhammed İbn Ka'b el-Kurazî**'den nakledildiğine göre, bu âyet hakkında kendisiyle başkaları arasında bir konuşma geçmiş; buna göre o, "Bu âyet, zikredilen kimseler hakkında nâzil olmuşsa da, onun bir adam hakkında inmesi, daha sonra da bu sıfatları taşıyan herkes hakkında umumî olması imkânsız değildir" demiştir.

Bu meselenin hakikati şudur: Allahu Teâlâ'nın. "وَمِنَ النَّاسِ" sözü insanların bir kısmına işarettir. Buna göre bu lâfız tek kimseye de muhtemeldir, çok kimseye de. Cenâb-ı Hakk'ın, "وَيُشْهِدُ اللهَ" ifâdesi de, bundan muradın, cemî olan manaya değil de lâfza râcî olmasının caiz olması sebebiyle, tek bir insan olduğuna delâlet etmez.

Burada Tavsif Edilen Kimselerin Münafık Olmadığını Söyleyenler

Âyet-i kerimenin, naklettiğimiz olay üzerine nâzil olmasına gelince, bu hükmün umûmî olmasını imkânsız kılmaz. Hatta biz, âyet-i kerimede

umumî manaya delâlet eden bir durum bulunduğunu da söyleyebiliriz. Bu birkaç yöndendir:

a) Hükmün, münasip vasfa terettüb etmesi, sebebin ne olduğunu hissettirir. Cenâb-ı Hak, bir kavmi kınayıp, onları da kınanmayı hak ettirecek sıfatlarla vasfedince, biz bu zemmi gerektiren şeyin, bu sıfatlar olduğunu anlarız. Bu sebeple, bu niteliklerle vasfedilen herkesin, kınanmayı hak etmiş olması gerekir.

b) Lâfzı umûmî manaya hamletmek, daha çok fayda temin etmektedir. Bu böyledir, çünkü bu bütün mükellefleri bu kınanmış yoldan vazgeçirir.

c) Bu, ihtiyatlı olmaya daha yakındır. Çünkü biz âyeti umûmî manaya hamledersek, bu şahıs da bu hükmün içine girmiş olur. Ama, lâfzı bu şahsa tahsis edersek, hüküm ondan başkası hakkında sâbit olmaz. Böylece, anlattıklarımıza göre, âyeti umûmî manaya hamletmenin daha evlâ olduğu ortaya çıkmış oldu.

Bunu iyice anladığın zaman, biz deriz ki: Âlimler, bu âyetin tefsiri hususunda "Âyet, bu sıfatlarla mevsuf olan kimsenin münafık olup olmadığına delâlet eder mi?" diye ihtilâf etmişlerdir. Doğrusu, âyet buna delâlet etmemektedir. Çünkü Allahu Teâlâ, bahsedilen kimseyi bu âyette beş vasıfla nitelemiştir, ki bu vasıflardan hiçbiri nifâka delâlet etmez.

Bu vasıflardan **birincisi,** يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Onun dünya hayatına dâir sözü senin hoşuna gider"* âyetinde ifâde edilendir. Bu ifâdede, mezmûm (kınanmış) bir sıfata, "dünya hayatına dair" ifâdesindeki imâ yollu delâletin dışında başka bir delâlet yoktur. Çünkü bir kişi için, "dünyevî işlerde o çok tatlı sözlüdür" denildiğinde, bu söz onun hakkında bir nevî zemmi vehmettirir.

İkincisi, وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فِى قَلْبِهِ *"O,kalbinde olana Allah'ı şâhit tutar"* âyetinin ifâde ettiği vasıftır. Bu tabirde "kalbi aksi bir halde olduğu halde, Allah'ı kalbindekine şâhit tutar" şeklinde bir takdir yapsak bile, bu takdire rağmen bu söz nifâka delâlet etmez. Çünkü âyette, o kimsenin Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı, tevhid ve İslâmını izhâr edip, kalbinde aksini gizlediğini ve bu sebeble de münafık olduğunu gösteren birşey yoktur. Belki de bundan maksat şudur: O kimse, aksini izhar ettiği halde, kalbinde fesâ saklıyor ve böylece mürâîlik yapmış oluyor.

Üçüncüsü, وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ *"O, düşmanların en amansızıdır"* âyetinin ifâde ettiği vasıftır. Bu vasıf da nifâkı gerektirmez.

Dördüncüsü, وَإِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا *"O dönüp gitti mi yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışır"* âyetinin ifâde ettiği sıfattır. Bazen fesat çıkaran Müslüman da böyle yapabilir.

Beşincisi, وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللّٰهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ *"Ona 'Allah'tan kork' denildiğinde, gururu onu günaha sürükler"* âyetinin ifâde ettiği vasıftır. Bu vasıf da nifâkı gerektirmez.

Böylece, âyetteki bütün bu sıfatların münafıkta bulunması mümkün olduğu gibi, mürâî (riyâkâr)da da bulunabileceğini anlamış olduk. Binaenaleyh âyette, bahsedilen şahsın münafık olmasının gerektiğine dair bir delâlet yoktur. Fakat münâfıklar da bu âyetin hükmüne dâhildirler.

Bu böyledir, çünkü her münafık, bu beş sıfatla da tavsif edilebilir. Fakat, bazen bu beş sıfatla tavsif edilen kimse münafık olmayabilir de. Böylece âyeti, bu beş sıfatla nitelenen kimseye hamlettiğimizde, hükmüne hem münafık olanların hem de riyâkarların gireceği sâbit olur.

Bütün bunları anladığın zaman, biz deriz ki: Allahu Teâlâ, burada bahsedilen şahsı şu beş sıfatla tavsif etmiştir:

Birinci Sıfat, يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا âyetinin ifâde ettiği sıfat: Bunun manası, "Onun sözü senin hoşuna gider ve kalbinde kıymet kazanır" şeklindedir. İnsanın gözünde büyüyen "acîb" (hayranlık veren) şey de bu köktendir.

Âyette geçen, فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Dünya hayatına dâir"* ifâdesiyle ilgili iki vecih vardır:

a) Bu, "Şu meselede falancanın sözü (görüşü) beni hayrete düşürüyor" sözünün bir benzeridir. Buna göre âyetin manası: "Dünyevî maslahatları istemek için konuştuğunda onun sözü ve görüşü seni hayran bırakıyor" şeklindedir.

b) Âyetin takdiri şu şekildedir: "Onun âhiret hususundaki sözü ve görüşleri seni hayrete düşürmese bile, dünya hususundaki söz ve görüşleri seni hayrette bırakır. Çünkü o kimse, dünyada olduğu müddetçe dili lâf eder ve tatlı tatlı konuşur. Âhirette ise, Allah'ın heybetinden ve kibriyasının kahrından korktuğu için, diline bir kekemelik ve tutukluk ârız olur."

İkinci Sıfat, "وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فِي قَلْبِهِ" âyetinin ifâde ettiği sıfat: Bunun manası şudur: "O, sözünde ve iddiasında doğru olduğunu, Allah'ı şâhit koşarak ispata çalışır." Sonra bu şahit getirmenin yemin ile olması muhtemel olduğu gibi, o kimsenin "Allah, durumun benim dediğim gibi olduğuna

şâhittir" demesi suretiyle olması da muhtemeldir. Bu söz yemin değildir ama Allah'ı şahit tutmadır.

Bütün kıraat imamları, kelimeyi yâ harfinin zammesi ile, "وَيُشْهِدُ اللهَ" şeklinde okumuşlardır. Yani, "bunu söyleyen kimse kalbindekine Allah'ı şâhit tutuyor" demektir. Sadece **İbn Muhaysin** yâ harfinin fethası ile, "يَشْهَدُ اللهَ عَلٰى مَا فِى قَلْبِهِ" şeklinde okumuştur. Bunun manası şöyledir: "Allahu Teâlâ onun kalbinin izhâr ettiğinin aksi bir durum üzere olduğunu bilir."

Buna göre birinci kıraat, bahsedilen kimsenin riyâkâr (mürâî) olduğuna ve Allah'ı, yanlış yere nifak ve riyasına şâhit getirdiğine delâlet eder. İkinci kıraat ise, o kimsenin yalancı olduğunu gösterir. Fakat onun Allah'ı yalan yere şâhit tuttuğuna delâlet etmez. Binaenaleyh birinci kıraatte daha çok kınama manası vardır.

Üçüncü Sıfat, وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ *"O, düşmanların en amansızıdır"* âyetinin ifâde ettiği sıfat: Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلْأَلَدُّ" kelimesi, düşmanlığı ileri derecede olan kimsedir. Bu manada, "رَجُلٌ اَلَدُّ" (Amansız düşman bir adam) ve, "قَوْمٌ لُدٌّ" (düşman kavim) denilir. Nitekim Hak Teâlâ, وَتُنْذِرَ بِهِ قَوْمًا لُدًّا *"Onunla, amansız düşman bir kavmi inzâr edesin diye.."* (Meryem, 97) ve, بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ *"Aksine onlar, düşman bir kavimdir"* (Zuhruf, 58) buyurmuştur. Bu kökten olarak, birisi düşman olduğu zaman, "لَدَّ – يَلَدُّ – لَدًّا – فَهُوَ اَلَدُّ" denilir. Yine düşmanlığınla birisine galib geldiğin zaman, "لَدَدْتُ الرَّجُلَ - اَلُدُّهُ" dersin.

Zeccâc, bu kelimenin, boynun iki tarafı manasına gelen, "لَدِيدَتَيِ الْعُنُقِ" ve vadinin iki yakası manasına gelen, "لَدِيدَيِ الْوَادِى" ifâdelerinden iştikâk ettiğini söylemiştir. Buna göre, bu kelime "düşmanlık hususunda hasmı onu hangi yandan yakalarsa yakalasın, ister sağdan ister soldan, hasmını yenip ona gâlib gelen kimse" anlamındadır.

"اَلْخِصَامُ" kelimesi hakkında iki görüş vardır:

a) **Halil**'in görüşüne göre, bu kelime, mukâtele manasına olan **"kıtâl"** kelimesi ve "muta'ane" (mızraklaşma) manasına olan, "طِعَانْ" kelimeleri gibi, muhâseme manasında bir mastardır. Buna göre, "اَلَدُّ الْخِصَامِ" izâfetinin manası, "O, düşmanlığı çok şiddetli olandır" şeklindedir. Sonra bu izâfeti izahta da iki vecih vardır:

Birincisi: Bu, "فِى" manasına gelen bir izafettir. (Yani muzafun ileyh'in, muzâfın zarfı olması.) Buna göre takdir, "اَلَدُّ فِى الْخِصَامِ" düşmanlıkta çok şiddetli" şeklinde olur.

İkincisi: Muhasemenin (düşmanlığın) çok şiddetli kılınmış olması, mübalağa ifâdesi üzeredir.

b) "اَلْخِصَامُ" kelimesi, "صَعْبٌ" kelimesinin çoğulunun, "صِعَابٌ" şeklinde; "ضَخْمٌ" kelimesinin çoğulunun, "ضِخَامٌ" şeklinde oluşu gibi, "خَصْمٌ" kelimesinin çoğuludur. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "O, düşmanların düşmanlık bakımından en çetin olanıdır." Bu, **Zeccâc**'ın görüşüdür. Müfessirler bu âyetin yukarıda açıkladığımız üzere, **Ahnes b. Şureyk** münafığı hakkında nazil olduğunu söylemişlerdir. Bu kimse hakkında, yine, وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ *"Arkadan çekiştiren her kişinin vay haline..."* (Hümeze, 1) ve, وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ * هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ *"Her alabildiğine yemin eden, alçak, dâima ayıplayan, koğuculuk yapan kişiye itaat etme"* (Kalem, 10-11) âyetleri nâzil olmuştur.

Müfessirlerin bu izâfeti tefsir hususunda değişik ifâdeleri vardır: **Mücahid** "اَلَدُّ الْخِصَامِ" terkibinin manasının, "doğru olmayan bir talib" şeklinde olduğunu; **Süddi,** "hasımların en kötüsü" şeklinde olduğunu; **Katâde** ise, "O, bâtıl bir yolla mücadele eden, Allah'a isyanda son derece katı ve diliyle âlim, ameliyle câhil kimsedir" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

İKİNCİ MESELE

Tefekkür ve (fikrî) münakaşayı kabul etmeyen kimseler, bu âyete tutunarak, Hak Teâlâ'nın bu kimseyi, cedelde çok katı ve sert olmakla kınamış olduğunu söylemişlerdir. Şâyet bu sıfat (cedelleşme) zemm sıfatlarından olmasaydı, bu caiz olmazdı. Bunun cevâbı, Hak Teâlâ'nın, "وَلَا جِدَالَ فِى الْحَجِّ" *"Haccda cidâlleşmek yoktur"* (Bakara, 197) âyetinin tefsirinde geçmiştir.

Dördüncü Sıfat: Allahu Teâlâ'nın, وَاِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ *"Dönüp gitti mi, yeryüzünde fesat çıkarmaya, ekin ve nesilleri helâk etmeye koşar. Allah ise fesâdı sevmez"* sözü ile ifâde ettiği sıfattır. Bil ki Allahu Teâlâ bu insanın durumunun, tatlı sözlü olduğunu ve bu kimsenin, sözünün doğruluğunu Allah'ı şâhit tutarak ispata çalıştığını ve husûmetinin çok çetin olduğunu beyan edince, bundan sonra bu kimsenin lisanıyla söylediği her şeyde kalbinin bunun zıddı bir durumda olduğunu beyan buyurarak,

"وَاِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا" demiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, "وَاِذَا تَوَلّٰى" tabiri hakkında iki görüş vardır:

a) Bunun manası şudur: "Senin yanından ayrıldığında o, yeryüzünde fesat çıkarmaya uğraşır." Sonra âyetteki **"fesâd"** da şu iki hususa muhtemeldir:

Birincisi, tahrip etme, yakma ve yağmalama gibi yollarla malları telef etmektir. Bu izaha göre, âlimler birçok rivâyet zikretmişlerdir. Daha önce naklettiğimiz şu rivâyet onlardan biridir: **Ahnes,** Hz. Peygamber (s.a.s)'e, O'nu sevdiğini, iman etmeye kararlı olduğunu izhâr edip; O'nun yanından ayrıldığı zaman da Müslümanların tarlalarına uğrayarak, onları yakmış ve eşeklerini öldürmüştür.

Şu rivâyet de bunlardandır: **Ahnes, Bedir**'den dönerken Zühreoğulları kabilesine uğramıştı. **Ahnes** ile **Sakifliler** arasında bir düşmanlık vardı. Bundan dolayı o, geceleyin. Sakîflilere saldırıp onların hayvanlarını öldürdü ve ekinlerini yaktı.

"Fesad"ın tefsiri hususunda muhtemel olan **ikinci görüş** şudur: O, Hz. Peygamber (s.a.s)'in huzurundan çıktıktan sonra, Müslümanların kalplerine şüphe sokmaya ve küfrü kuvvetlendirmek için hileler çıkarmaya uğraşırdı. Bu, "fesâd" diye isimlendirilmiştir. Allahu Teâlâ, **Firavun**'un kavminin **Firavun**'a şöyle dediklerini nakleder: اَتَذَرُ مُوسٰى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ *"Musâ'yı ve kavmini yeryüzünde fesât çıkarsınlar diye mi bırakıyorsun?"* (A'raf, 127), yani "Senin milletini dininden döndürüp, dinini bozsunlar diye mi bırakıyorsun?"

Ve yine Allahu Teâlâ, (Firavun'un şöyle dediğini) bildirmiştir: اِنِّى اَخَافُ اَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ اَوْ اَنْ يُظْهِرَ فِى الْاَرْضِ الْفَسَادَ *"Ben, o (Musa'nın), sizin dininizi değiştirmesinden veya yeryüzünde fesât çıkarmasından korkuyorum"* (Mü'min, 26). Biz daha önce, "وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ" (Bakara, 11) âyetinin tefsirinde, bu şekildeki izaha yakın açıklamalarda bulunmuştuk. Bu mana, "yeryüzünde fesat çıkartmak" diye isimlendirilmiştir. Çünkü bu, insanlar arasında ihtilâflar meydana getirmekte, birliğini bozmakta, birbirlerinden uzaklaşmalarına ve böylece akrabalık bağlarının koparak kan dökülmesine sebeb olmaktadır. Nitekim Hak Teâlâ, فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ اَنْ تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ وَتُقَطِّعُوا اَرْحَامَكُمْ *"İşbaşına geçerseniz, yeryüzünde fesât çıkaracak ve akrabalık bağlarını keseceksiniz öyle mi?"* (Muhammed, 22) buyurmuştur. Böylece Cenâb-ı Allah, onların şayet dinlerinden dönerlerse ancak yeryüzünde fesât çıkarıp, akrabalık bağlarını koparacaklarını haber vermiştir. Bu izah, bizim söylediğimiz yönden yapılan bir izahtır. Bunun benzerleri Kur'an-ı Kerim'de çoktur.

Bil ki fesâdı bu manaya hamletmek, "tahrip etme ve yağmalama" manasına hamletmekten daha uygundur. Çünkü Allahu Teâlâ, وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ *"ve ekini ve nesilleri helâk etmek için..."* buyurmuştur.

Ma'tufun (atfedilen şeyin), ma'tufun aleyh'ten (üzerine atfedilen şeyden) mutlaka başka olması gerekir.

b) "فَإِذَا تَوَلّٰى" tabiri "O kimse yönetici olduğu zaman, kötü idarecilerin yapmış olduğu, ekini ve nesli helâk etmek suretiyle yeryüzünde fesât çıkarma gibi şeyler yapar" manasındadır. Yine bunun manasının, "Yeryüzünde zulmedip, onun zulmünün uğursuzluğu yüzünden Allahu Teâlâ'nın yağmuru kesmesi ve ekin ile nesillerin helâk olması..." şeklinde olduğu da söylenmiştir. Birinci (a) görüşü doğruya daha yakındır. Çünkü bu ifâdeden maksad, bahsedilen kimsenin nifâkını açıklamaktır. Onun nifakı ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanında güzel güzel konuşup sevgisini izhar etmesi, huzur-u Peygamberî'de bulunmadığı zamanlarda da yeryüzünde fesat çıkarmaya uğraşmasıdır.

İKİNCİ MESELE

"سَعٰى فِي الْاَرْضِ" âyeti "Savaş çıkarmak için gayret sarfetti" manasındadır. "اَلسَّعْيُ" kelimesinin esas manası, koşarcasına yürümektir. Fakat bu kelime, istiare yoluyla, insanlar arasında fitne çıkarıp tahribâtta bulunmak manasına kullanılmıştır. Bu manada olmak üzere, mesela. فُلَانٌ يَسْعَى بِالنَّمِيمَةِ "falanca çok lâf götürüp getiriyor, taşıyor" denilir. Cenâb-ı Hakk da, لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ اِلَّا خَبَالًا وَلَا اَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ *"Eğer sizinle beraber (savaşa) onlar da çıksalardı, ancak sizin sıkıntınızı arttırırlar ve aranıza fitne sokmak isteyerek (fesat çıkarmaya) koşarlardı"* (Tevbe, 47) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"Fesâd" kelimesini, tahrip etme manasına alan kimse şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ bu kelimeyi önce icmâlen (genel olarak) zikredip, لِيُفْسِدَ فِيهَا *"O (yeryüzünde) fesat çıkarmak için.."* buyurmuş, sonra da bunun tafsilâtını anlatarak, وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ *"ekini ve nesli helâk etmek için.."* buyurmuştur. **İfsâd**'ı şüphe uyandırmak ile tefsir eden kimse şöyle demektedir: Hak din, birincisi ilim, ikincisi de amel olan iki şeyden meydana geldiği gibi, bâtıl din de birincisi şüpheler, ikincisi de çirkin fiiller olmak üzere iki şeyden meydana gelmektedir. İşte burada Allahu Teâlâ ilk önce bu insanın şüphelerle meşgul olmasından bahsetmiştir ki, Hak Teâlâ'nın, لِيُفْسِدَ فِيهَا *"Orada fesât*

çıkarmak için" sözünden murât da budur. Daha sonra da Cenâb-ı Hak, bu kimsenin çirkin fiillere yönelmesini zikretmiştir. Bu da Allahu Teâlâ'nın, وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ *"Ve ekini ve nesilleri helâk etmek için..."* buyruğu ile murat edilendir. Hiç şüphe yok ki, bu açıklama daha uygundur.

Sonra âyetin sebeb-i nüzûlünün, "Ahnes'in Müslümanların tarlalarına uğrayarak, ekinlerini yakması ve eşeklerini öldürmesi olduğunu" söyleyenler, "اَلْحَرْثَ" kelimesi ile muradın, tarla; "اَلنَّسْلَ" ile muradın, bu eşekler olduğunu söylemiştir. "اَلْحَرْثَ" kendisiyle ziraat yapılan şey, tarladır. Nitekim Hak Teâlâ, اَفَرَاَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ * ءَاَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ *"Ektiğiniz şeyi görüyor musunuz? Onu siz mi ekiyorsunuz.."* (Vâkıa, 63-64) buyurmuştur. "اَلْحَرْثَ" ekilip biçilen her şeye ad olarak verilir. Bu kelimenin, toprağı sürüp, altüst etmek manasında olduğu da söylenmiştir. Toprağı alt-üst eden alete, yani pulluğa da, "اَلْمِحْرَاثَ" denilir. Bu tefsire göre, "اَلنَّسْلَ" hayvanların neslidir. Arapça'da **"nesl"** çocuk demektir. Bu kelime muhtemeldir ki, Arapların, bir şey çıkıp müteakiben de düştüğü zaman söylenilen, "نَسَلَ - يَنْسُلُ" ifâdesinden alınmıştır. Çıkıp düştükleri zaman kuş hakkında, نَسَلَ رِيشُ الطَّائِرِ "Kuşun tüyü çıktı ve döküldü"; deve hakkında, نَسَلَ وَبَرُ الْبَعِيرِ "Devenin tüyü çıktı ve döküldü" ve eşek hakkında da, نَسَلَ شَعِيرُ الْحِمَارِ "Eşeğin tüyü çıkıp döküldü" denilir. Düşen tüy parçasına da, "نُسَالَةٌ" denilir. اِلٰى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ *"Rablerine dönerler.."* (Yasin, 51) âyeti de bu manadadır. Yani, "hızlıca koşarlar..." demektir. Çünkü bu, çok keskin ve hızlı bir çıkıştır. Babasının belinden ve annesinin karnından çıkıp düştüğü için de çocuğa "nesl" denilir. Buna göre insanlar, Hz. Adem'in nesli demektir, "اَلنُّسُولُ" kelimesinin esas manası, çıkmak demektir.

Ama, âyetin sebeb-i nüzulünün **Ahnes**'in **Sakîf** kabilesine baskın düzenleyip onlardan bir grubu öldürdüğünü söyleyenlere gelince, buna göre âyette geçen, "اَلْحَرْثُ"den muradın, Hak Teâlâ'nın, نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ *"Hanımlarınız sizin tarlalarınızdır"* (Bakara, 223) âyetinden ötürü ya kadınları ifâde eder, ya da erkekleri; ki bu da, "hars"ı yeri sürmek diye tefsir eden müfessirlerden bir topluluğun görüşüdür. Çünkü erkekler, üretken toprakları sürerler. "Nesl"e gelince, bundan murat da çocuklardır.

Bil ki, bütün bu izahlara göre, Cenâb-ı Hakk'ın maksadı, bu fesâdın büyük bir fesât olduğunu, ondan daha büyük bir fesâdın bulunmadığını beyan etmektir. Çünkü birinci tefsire göre bundan maksat, bitkileri ve hayvanları yok etmek; ikinci açıklamaya göre ise, hayvanların kökünü ve nesillerini kurutmaktır. Bu iki izaha göre de, bundan daha büyük fesat olamaz.

Öyleyse Hak Teâlâ'nın, وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ *"Ekini ve nesilleri helâk etmek için..."* buyruğu kısalığına rağmen, son derece fasîh ve çok tesirli bir manaya delâlet eden lâfızlardandır. İhtisâr bakımından bunun bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın cennetin vasıfları hakkında buyurmuş olduğu şu âyetlerdir: وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ *"Orada nefislerin hoşlanacağı ve gözlerin lezzet duyacağı her şey vardır"* (Zuhruf, 71) ve, اَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعٰيهَا *"O, yeryüzünden onun suyunu da, ekinini de çıkardı"* (Nâziat, 31).

İmdi eğer, "Âyet, onun ekinleri ve nesli helâk ettiğine mi delâlet ediyor, yoksa onun bunu sadece aklından geçirdiğine mi delâlet ediyor?" denilirse, biz deriz ki: سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا *"Yeryüzünde fesât çıkarmak için koştu"* âyeti, bu kimsenin maksadının, bu işte koşuşturduğuna delâlet eder. Sonra Cenâb-ı Hakk'ın, وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ *"ekini ve nesilleri helâk etmek için..."* sözünü, "لِيُفْسِدَ" ifâdesine atfedersek, âyet bu işin bilfiil meydana geldiğine delâlet etmez. Çünkü buna göre âyetin takdiri şöyle olur: "O kimse yeryüzünde fesât çıkarmak için orada koşuşturdu ve ekin ve nesilleri helâk etmek için de koşup durdu." Eğer bu ifâdeyi, birincisinden ayrı müstakil bir söz kabul edersek, bu ifâde, bu işin bilfiil meydana geldiğine delâlet eder. Her ne kadar âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında zikredilen haberler, bu işlerin olmuş bitmiş olduğuna delâlet etse bile, birinci izah tarzı daha evlâdır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bazı kıraat âlimleri, fâilin, "اَلْحَرْثَ" ve "اَلنَّسْلَ" olması üzere, وَيُهْلِكُ الْحَرْثُ وَالنَّسْلُ *"Ve ekin ve nesiller helâk olur"* şeklinde okumuşlardır. **Hasan el-Basrî,** lâm harfinin fethasıyla, "وَيُهْلَكُ الْحَرْثُ وَالنَّسْلُ" şeklinde okumuştur ki bu, "اَبٰى - يَأْبٰى" kelimesinde olduğu gibi, bir lügattir (Yani, üçüncü bâbdan gelme şartı bulunmadığı halde, bu babdan gelebilmiştir). **Hasan el-Basrî'den,** meçhûl sîgasıyla, "يُهْلَكُ" şeklinde okuduğu da rivâyet edilmiştir.

BEŞİNCİ MESELE

Mu'tezile, Hak Teâlâ'nın وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ "Allah, fesâdı sevmez" beyanı ile istidlâl ederek, Allah'ın kabîh, çirkin fiilleri murat etmeyeceğini ileri sürmüş ve şöyle demiştir: Sevgi, irâdeden ibarettir. Bunun böyle olduğunun delili ise, Hak Teâlâ'nın, اِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ اَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ *"Çirkinliğin yayılmasını sevenler yok mu?..."* (Nûr, 19) âyetidir. Bu ifâdeden maksat, onların bu işi irâde etmiş, istemiş olmalarıdır. Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: اِنَّ اللّٰهَ اَحَبَّ لَكُمْ ثَلَاثًا وَكَرِهَ لَكُمْ ثَلَاثًا: اَحَبَّ لَكُمْ اَنْ

تَعْبُدُوهُ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَأَنْ تُنَاصِحُوا مِنْ وُلَاةِ اَمْرِكُمْ وَكَرِهَ لَكُمُ الْقِيلَ وَالْقَالَ وَإِضَاعَةَ الْمَالِ وَكَثْرَةَ السُّؤَالِ *"Şüphesiz Allah sizin için şu üç şeyi sever: Kendisine ibâdet etmenizi, O'na hiçbir şeyi şirk koşmamanızı ve yöneticileriniz hakkında birbirinizle nasihatleşmenizi. Sizin için şu üç şeyi de sevmez: Dedikodu yapmak, malı zay etmek ve çok soru sormak."*[107]

Bu hadiste Hz. Peygamber, istememeyi muhabbetin zıddı kılmıştır. Eğer muhabbet iradeden ibaret olmasaydı, o zaman kerâhat irâdenin zıddı olmuş olurdu. Yine muhabbet irâdeden başka bir şey olsaydı, kerîh görse bile, kişinin kötü fiilini sevmesi doğru olurdu. Çünkü bu açıklamaya göre hoş görmemek, muhabbetin değil, ancak ve ancak iradenin zıddı olur.

Mu'tezile sözüne şöyle devam etmiştir: Muhabbetin, iradenin bizzat kendisi olduğu sabit olunca, Allahu Teâlâ'nın, وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ *"Allah fesadı sevmez"* buyruğu tıpkı, وَمَا اللّٰهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعِبَادِ *"Allah kulları hakkında zulmü istemez"* (Mü'min, 31) ifâdesinde olduğu gibi, وَاللّٰهُ لَا يُرِيدُ الْفَسَادَ "Allah fesâdı istemez" sözünün yerine geçmiş olur. Hatta bu âyetin delâleti daha kuvvetlidir, çünkü Allahu Teâlâ bu münafıktan sudûr eden fesâdı zikdederek, bu fesâda işaret olmak üzere, daha sonra, وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ *"Allah fesâdı sevmez"* buyurmuştur. Böylece bu, bu vâki olan şeyin Allah'ın irâdesiyle vâki olmadığına delâlet eder. Allahu Teâlâ'nın fesâdı dilemediği (irâde) ortaya çıkınca, Allahu Teâlâ'nın onun yaratıcısı olmaması gerekir. Çünkü yaratmak, ancak irâde ile mümkündür. Böylece bu âyet, irâde ve fiillerin yaratılması meselesine delâlet etmiş olur.

Âlimlerimiz **Mu'tezile**'nin bu görüşüne iki bakımdan cevap vermişlerdir:

1) Muhabbet irâdeden başka bir şeydir. Daha doğrusu muhabbet bir şeyi medhetmekten ve onu ta'zimle anmaktan ibarettir.

2) Biz muhabbetin, irâdenin bizzat kendisi olduğunu kabul etsek bile, Hak Teâlâ'nın, "وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ" buyruğu umûm ifâde etmez. Çünkü, "اَلْفَسَادَ" kelimesinin başındaki elif-lâm, umûm ifâde etmez.

Sonra **Mu'tezile**'nin bu görüşünün kuvvetini şu iki şey de temelinden yıkar:

a) Kulun kudreti ve onu işe sevkeden kuvvet, salâha ve fesâda (iyilik ve kötülüğe) elverişlidir. Buna göre fesâdın salâha üstün gelmesi, eğer bir sebep olmadan meydana gelmişse, bu durumda Yaratıcı'nın yokluğu gerekir;

107 **Müslim,** Akdiye, 10-14 (3/1340-1341). (Benzeri bir hadis).

eğer bir müreccihden dolayı meydana gelmişse, bu müreccihin mutlaka Allah'tan olması gerekir. Aksi halde teselsül lâzım gelir. Böylece fesât tarafını salâh tarafına tercih edenin Hak Subhânehu olduğu ortaya çıkmış olur. Binaenaleyh, daha nasıl "O irâde etmiyor" denilmesi düşünülebilir?

b) Allahu Teâlâ, fesâdın meydana geldiğini bilendir. Buna göre eğer Allah fesâdın meydana gelmemesini isteseydi, o zaman şöyle denilmesi gerekirdi, "O, ilmini cehle dönüştürmek istedi..." Bu ise, muhaldir.

Beşinci Sıfat: Allahu Teâlâ'nın, وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ *"Ona, Allah'tan kork denildiği zaman, gururu onu günaha sürükledi"* kavlidir. Bunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî, şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ'nın, *"O'na Allah'tan kork denildiği zaman, gururu onu günaha sürükledi"* kavlinin manası, "Allah'ın Resûlü, o kimseyi bu fiilleri bırakmaya davet etti. Bunun peşinden ise o kimseyi, kibri ve taassubu zulme çağırdı" şeklindedir.

Bil ki. **Vâhidî**'nin bu tefsiri zayıftır. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, "وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ" buyruğunda sadece "o kimseye bu söz söylendiği zaman gururun onu yakaladığına, sürüklediğine" delâlet vardır. Ama, bu sözün denilip denilmediği hususuna gelince, âyette buna herhangi bir delâlet yoktur. Her ne kadar biz, herhangi bir tahsiste bulunmadan Hz. Peygamber'in herkesi takvâya çağırdığını biliyor isek de, şayet bu husus herhangi bir rivâyet ile sabit olursa, bu rivâyete müracaat etmek vâcip olur.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ bu münafığın bazı kötü fiillerini nakletmiştik

a) O münafığın, dünyayı talep etme hususunda güzel söz söylemesi.

b) Onun, Allah'ı bir yalan ve iftira olarak şâhit tutması.

c) Hakkı iptal ve bâtılı ispat hususunda mücadele etmesi..

d) Fesât çıkarmak için sa'y ü gayret göstermesi...

e) Ekin ve nesilleri helâk etme hususundaki sa'y ü gayreti. Bütün bu sayılan şeyler, çirkin olan birer fiildir. Hak Teâlâ'nın, وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللهَ *"Ona, Allah'tan kork denildiğinde.."* sözünün zâhirini, bu saydığımız şeylerden bir kısmına hamledip, diğerlerine hamletmemekten daha evlâ değildir. Bu sebeple bunun, hepsine hamledilmesi gerekir. Buna göre sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Ekini ve nesilleri helâk etme; yeryüzünde fesat çıkarmaya çalışma; bâtılı savunma; yalan yere Allah'ı şâhit tutma ve dünyayı isteme hususunda ihtiraslı olma gibi hususlarda Allah'tan kork.." Çünkü

nehyin, bu sayılanlardan bir kısmına râcî olması, diğer kısımlarına râcî olmamasından daha evlâ değildir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ" buyruğu hakkında bazı görüşler vardır:

a) Bu tâbir, Arapların, اَخَذْتُ فُلَانًا بِاَنْ يَعْمَلَ كَذَا "Falancayı şu işi yapmakla sorumlu tuttum," yani "bu işe onu mecbur tutup, bu işi ona verdim" sözünden alınmıştır. Buna göre âyetin takdiri, "O kimseyi gururu ve taassubu, günahı işlemek için tuttu..." şeklinde olur. Bu günah ise, kendisine nasihat edene iltifat etmeyip, onu dinlememektir.

b) "اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ"nin manası, "ona yapıştı" demektir. "اَخَذَتْهُ الْحُمَّى" denilir, yani sıtma hastalığı ona yapıştı, peşini bırakmadı; "اَخَذَهُ الْكِبْرُ" denilir; yani ona kibir arız oldu, peydah oldu... Buna göre âyetin manası, "Ona, Allah'tan kork denildiği zaman, kalbindeki günah sebebiyle meydana gelen gurur ve taassup, onu bırakmadı" şeklinde olur. Çünkü bu gurur ve kibir ancak, o kimsenin kalbindeki küfür, cehâlet ve delillere itlifât etmeme gibi sebeplerle meydana gelmiştir. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın, بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِى عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ *"Daha doğrusu kâfir olanlar, bir gurur* ve *derin ayrılık içindedirler"* (Sâd, 2) âyetidir. Burada, "بِالْاِثْمِ"deki 'bâ' harfi, 'lâm' (.... için) manasına gelir. Bir kimse, فَعَلْتُ هٰذَا بِسَبَبِكَ وَلِسَبَبِكَ "Bunu senin için yaptım" ve, وَعَاقَبْتُهُ بِجِنَايَتِهِ وَلِجِنَايَتِهِ "Onu, cinâyetinden dolayı cezalandırdım" der.

Hak Teâlâ'nın, فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ *"Onun hakkından cehennem gelir"* sözüne gelince, müfessirler bunun manasının, "Ona, bir cezâ ve bir azâp olmak üzere, cehennem yeter" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. "حَسْبُكَ دِرْهَمٌ" Yani, "sana bir dirhem yeter." "وَحَسْبُنَا اِلَيْهِ" Yani, "Allah bize yeter" denilir. **"Cehennem"** lâfzına gelince **Yûnus** ile nahivcilerin pek çoğu, bu kelimenin, Allah'ın âhirette kendisiyle azâp edeceği ateşin özel ismi olduğunu ve yabancı (a'cemî) bir kelime olduğunu söylemişlerdir. Diğerleri ise, "cehennem lâfzı yabancı bir kelime değil, Arapça bir kelimedir. Dibi derin olduğu için âhiret ateşi, cehennem diye adlandırılmıştır" demişlerdir. **Ru'be**'inin şöyle dediği nakledilir: رَكِيَّةٌ جَهَنَّامٌ بَرِيدٌ بَعِيدَةُ الْقَصْرِ "Bu sözde cehennem: 'dibi derin kuyu' demektir."

Allahu Teâlâ'nın, وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ *"O, ne kötü bir yataktır"* sözüne gelince, bu hususta iki görüş vardır:

a) "الْمِهَاد" ve "امهيد" döşemek bir şeye mukaddime yapmak demektir. Bunun aslı, "اَلْمَهْدُ" (beşik ve düz arazi) kelimesinden gelir. Nitekim Hak

Teâlâ, وَالْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ *"Yeryüzünü bir döşek gibi yaptık.. Bizler ne güzel döşeyicileriz"* (Zâriyât, 48) buyurmuştur; yani, düzenleyiciler ve kararlı hale getiricileriz... Yani, "Biz yeryüzünü, üzerindekileri sarsmayacak ve onlardan uzaklaşmayacak biçimde, kararlı kıldık" demektir. Yine Hak Teâlâ, فَلِأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ *"kendileri için hazırlarlar"* (Rûm, 44) buyurmuştur. Yani, "onu döşüyorlar ve kararlı hale getiriyorlar".

b) Hak Teâlâ'nın, "وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ" buyruğunun O'nun tıpkı, جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ *"Cehenneme.. Yaslanacaklar ona.. O, ne kötü bir kalış yeridir"* (İbrahim, 29) ifâdesinde olduğu gibi, لَبِئْسَ الْمُسْتَقَرُّ "Ne kötü bir kalış yeridir" manasında olmasıdır. Âlimlerden bazısı, "الْمِهَاد" kelimesinin, uyumak için yapılan yatak manasında olduğunu söylemişlerdir. Cehennemde azâp görecek olan kimse cehennem ateşine atıldığı zaman, bu cehennem onun için bir yatak ve döşek kılınmış olur.

Allah Rızası İçin Canını Verebilen Mü'minler

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَآءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ ﴿٢٠٧﴾

"İnsanlar içinde, Allah'ın rızasını elde etmek amacıyla, canını satan kimseler vardır. Allah, kullarına çok şefkatlidir" (Bakara, 207).

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette dünyası uğruna dinini harcayan kimsenin durumunu belirtince, bu âyette de, dini uğruna dünyasını, canını ve malını harcayan kimselerin durumunu zikrederek, "وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَآءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ" buyurmuştur. Bu âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin nüzûl sebebi hakkında bazı rivâyetler vardır:

a) **İbn Abbas**'ın rivâyetine göre bu âyet, Abdullah İbn Ced'ân'ın kölesi olan **Süheyb İbn Sinân, Ammâr İbn Yasir,** annesi **Sümeyye,** babası **Yasir, Hz. Ebu Bekir**'in kölesi **Bilâl, Habbâb İbn el-Eret** ve **Huveytıb**'ın kölesi **Âbis** hakkındadır. Müşrikler bu kimseleri yakalayarak, onlara işkence ediyorlardı. **Süheyb,** Mekkelilere, "Ben yaşlı birisiyim. Benim, malım mülküm çok. Sizden veya sizin düşmanlarınızdan yana olmam size herhangi bir zarar vermez. Ben bir söz söyledim, bu sözümden de geri dönmeyi

istemiyorum. Ben size malımı mülkümü verip, karşılığında sizden dinimi satın almak istiyorum" der. Onlar da buna razı olarak, yolundan çekilirler.. Böylece **Süheyb, Medine**'ye hicret eder. İşte bunun üzerine bu âyet nâzil olur. **Süheyb** Medine'ye girince, **Hz. Ebu Bekir** onu karşılayarak ona: "Alış-verişin kârlı olsun!" dedi. Bunun üzerine **Süheyb** ona, "Senin alış-verişin de.. Sen de zarar etme ama, ne oldu ki?" dedi. Bunun üzerine **Hz. Ebu Bekir** "Allah senin hakkında, şunu indirdi" dedi ve âyeti ona okudu.

Habbâb İbn el-Eret ve **Ebu Zer**'e gelince bunlar kaçarak **Medine**'ye geldiler. **Sümeyye** ise, iki devenin arasına bağlanıp, parçalandı. Sonra da, kargıyla öldürüldü. **Yâsir** de öldürüldü. Diğerleri de, kendilerine yapılan işkence sebebiyle, müşriklerin istedikleri şeylerin bir kısmını vererek, canlarını kurtardılar. Bunlar hakkında, وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً *"Allah uğrunda azâb edildikten sonra hicret edenler yok mu? Biz onları dünyada muzafferiyyet* ve *ganimetler nasib etmek suretiyle, güzellikle sınayacağız." Âhiret ecri ise daha büyüktür"* (Nahl, 41) âyeti nâzil olmuştur.

Yine bunlar hakkında, إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ *"Kalbi iman ile dopdolu olduğu halde, zorlanan kimse hariç..."* (Nahl, 106) âyeti nâzil olmuştur.

b) Bu âyet, emr-i mâ'rûf ve nehy-i münker yapan kimse hakkında nâzil olmuştur. Bu görüş **Hz. Ömer, Hz. Ali** ve **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilmiştir.

c) Bu âyet, Hz. Peygamber'in mağaraya gittiği gece, O'nun yatağına yatıp geceleyen **Ali İbn Ebî Talib** hakkında nâzil olmuştur. Rivâyet edildiğine göre **Hz. Ali,** Hz. Peygamber'in yatağında uyurken **Cebraîl** başucunda, **Mikaîl** ise ayakları tarafında durdu. **Cebraîl:** "Ey **Ebu Tâlib**'in **oğlu Ali,** senin gibilere helâl olsun!.. Allahu Teâlâ, seninle meleklerine karşı övünür" diye seslenir. İşte bunun üzerine bu âyet nâzil olur.

İKİNCİ MESELE

Müfessirlerden pek çoğu, buradaki, "شِرَى" kelimesinin "satmak" manasına geldiğini, çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ *"Ve onu az bir fiyata sattılar"* (Yusuf, 20) âyetindeki, "شَرَوْهُ" kelimesinin de bu manaya geldiğini söylemişlerdir. Bunun hakikati şudur: Mükellef olan kimse, nefsini âhiret mükâfatı karşılığında satmıştır. Bu satma işi, o kimsenin namaz kılmak, oruç tutmak, hacc ve cihad yapmak gibi Allah'a bir itaati ifâde eden konularda, nefsini harcaması ve tüketmesi; sonra da bu sayede Allah'ın sevâbına nail olmasıdır. Sanki o, nefsini bir eşya gibi bezletmiş, harcamıştır. Böylece

nefsini bezleden kimse, bir satıcı; Allah da bir alıcı gibi olmuştur. Nitekim Hak Teâlâ, إِنَّ اللهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ *"Muhakkak ki Allahu Teâlâ, cennet karşılığında mü'minlerin canlarını ve mallarını satın almıştır"* (Tevbe, 111) buyurmuştur. Allahu Teâlâ bunu, bir ticâret olarak isimlendirerek, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ... *"Ey iman edenler! Size, sizi elim bir azâptan kurtaracak bir ticâreti göstereyim mi? Allah'a ve Resulü'ne iman edip, Allah yolunda canlarınız ve mallarınızla cihât edersiniz"* (Saff, 10-11) buyurmuştur.

Bence, "اِشْتَرَى" lâfzını zâhirî manasına hamletmek mümkündür. Bu şöyle olur: İnkâra, şirke, dünyevî lezzetleri artırmaya yönelen ve âhiretten yüz çeviren kimse, dâimî azâba düşer. Buna göre, takdir şöyle olur: O insanın kendisi kendisinin mülkü idi. Fakat küfrü ve fâsıklığı yüzünden mülkünden çıktı ve cehennem ile azabın hakkı oldu. Kişi inkârı ve fıskı bırakır, imân ve itaate yönelir ise, sanki kendini azaptan ve cehennemden satın almış gibi olur. Binaenaleyh mü'minin durumu, âdetâ onlarla kendini satın almak (ve esaretten kurtarmak) için birçok paralar veren mükâtep köleye benzer. Aynı şekilde mü'min de, onlarla kendisini satın almak (ve kurtarmak) için pek çok nefeslerini harcar. Fakat mükâtep olan, bir köledir ve kendisinde bir dirhem bile kalmaz. Mükellef de böyledir; o, dünyada tek bir canı olduğu müddetçe kulluk bağından kurtulamaz. Bundan dolayı **İsâ** (a.s): *"(Allah) bana, sağ olduğum müddetçe namazı ve zekâtı emretti"* (Meryem, 31) demiştir. Allahu Teâlâ da Hz. Peygamber (s.a.s)'e, وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ *"Yakîn (yani ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibâdet et"* (Hicr, 99) buyurmuştur.

İmdi eğer, "Allahu Teâlâ kendisini, إِنَّ اللهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ *"Allah mü'minlerden mallarını ve canlarını satın aldı"* (Tevbe, 111) diyerek müşteri yerine koymuştur. Bu ise mü'minin müşteri olmasına manidir" denirse biz deriz ki: Bu iki durum arasında bir tezat yoktur. Bu tıpkı, bir köle verip elbise alan kimsenin durumuna benzer. Alandan ve verenden her biri, hem satan hem de alan (müşteri)dir. Burada da böyledir. Bu açıklamaya göre, kelimenin zâhirî manasını bırakmaya, "اَلشِّرَاءُ" lâfzını, "بَيْعٌ" (satma) manasına almaya gerek yoktur.

Bunu anladığında biz deriz ki: İnsanın dini uğrunda katlanacağı her türlü meşakkat bu ifâdenin altına girer. Binaenaleyh bunun muhtevasına, cihat yapan, **Ammâr**'ın ana ve babası (r.a), canını verip ölüme râzı olan,

kâfirlerden kaçıp Müslümanlara katılan, **Süheyb** (r.a) gibi, malını verip canını kâfirlerden kurtaran ve zâlim sultan karşısında dinini ve hakkı ortaya koyan kimseler de girerler.

Rivâyet olunmuştur ki **Hz. Ömer** (r.a), bir ordu gönderir. Bu ordu bir kaleyi kuşatır. Derken içlerinden biri ileri atılır ve öldürülünceye kadar savaşır. Bunun üzerine bazı kimseler, "O, kendisini göz göre göre tehlikeye attı" derler. **Hz. Ömer** (r.a) de, "Siz yalan söylediniz. Allah falancaya rahmet etsin" der ve, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِى نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ *"İnsanlar içinde, Allah'ın rızasını elde etmek için canını satan kimseler vardır"* âyetini okur.

Sonra bil ki, insanın katlandığı sıkıntılarla bu âyetin hükmüne girebilmesi için, bu sıkıntıların mutlaka şeriate uygun olması gerekir. Fakat bunlar şer'î olmaz ise, insan bu âyetin hükmüne girmez, aksine bu, insanın kendisini tehlikeye atması kabilinden olur. Meselâ cünüplükten gusletmezse hastalanıp öleceğinden korktuğu halde, insanın yıkanması gibi.

Katâde şöyle demiştir: "Fakat Allah'a yemin olsun ki, onlar, dinden çıkan **Harûrâ** halkı değiller, Muhâcir ve Ensâr'dan olan ashab-ı kiramdırlar. Onlar müşrikleri, Allah'ın yanısıra başka bir ilâha taparken gördüklerinde, Allah'ın dini için savaştılar ve Allah için gazaplanıp, Allah yolunda cihât ederek canlarını sattılar."

İKİNCİ MESELE

"يَشْرِى نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللهِ" âyeti, "Allah'ın rızasını taleb etmek için nefsini satın alır" manasındadır. Buradaki, "يَشْرِى" fiili, "يَشْتَرِى" "satın alır" manasındadır.

Allahu Teâlâ Kullarına Karşı Raûftur

Allahu Teâlâ'nın, وَاللهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ *"Allah, kullarına karşı raûftur"* âyetine gelince; sınırlı ve az bir ibadete mukabil, Allah'ın ebedî nimet vermesi; canlarını kurtarmak için (kalbi imanla dolu olduğu halde), inkârı ifâde eden şeyleri söylemeye müsaade etmesi; herkese ancak gücünün yeteceği şeyi teklif etmesi; yine küfür üzerinde yüz sene kalmış olsa bile, bir an bile tevbe eden kimsenin bütün cezasını düşürüp, ona ebedî bir sevap vermesi; canlar ve mallar aslında kendisinin mülkü olduğu halde, kullarına bir rahmet ve ihsanı olmak üzere, kendi mülkü olan bu şeyleri, kendi mülküyle satın alması O'nun re'fetindendir.

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَآفَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿٢٠٨﴾

"Ey iman edenler, hep beraber sulh-ü selâma girin ve şeytanın adımlarına uymayın. Çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır" (Bakara, 208).

Bil ki Allahu Teâlâ, münafığın yeryüzünde fesat çıkardığını ve ekin ile nesli bozmaya gayret sarfettiğini anlattıktan sonra, Müslümanlara, İslâm'a ve İslâm'ın kanunlarına uymaktan ibaret olan şeyi, yani münafıklığın tam zıddı olan şeyi yapmalarını emretmiş ve *"Ey iman edenler, hep beraber sulh-ü selâma (İslam'a) girin"* buyurmuştur. Bu konuda birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* İslâm veya Silm (Sulha) Girme Emri Âyetteki Kıraatler**

İbn Kesir, Nâfi ve Kısâî, "sin" harfinin fethasıyla, "اَلسَّلْمُ" okumuşlardır. Allahu Teâlâ'nın,

وَاِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ *"Eğer onlar barışa meylederlerse..."* (Enfâl, 61) ve, وَتَدْعُوا اِلَى السَّلْمِ *"Barışa yalvarmayın..."* (Muhammed, 35) âyetlerinde de böyle okunmuştur.

Ebu Bekr İbn Ayyâş'ın rivâyetine göre **Âsım,** Kur'an-ı Kerim'de geçen her yerde sîn'in kesresiyle, "اَلسِّلْمُ"; **Hamza** ve **Kisâî** ise, burada ve (Muhammed, 35) âyetlerinde sîn'in kesresiyle, **İbn Âmir** sadece burada sîn'in kesresi, Enfâl ve Muhammed Sûresi'nde ise sîn'in fethasıyla okumuşlardır. Bazıları da bu iki kelimenin, fetha ve kesreyle okunabilen iki lügat olduğunu söylemişlerdir. Meselâ, "رَطْلٌ - رِطْلٌ" ve, "جَسْرٌ - جِسْرٌ" kelimeleri gibi. **A'meş** kelimeyi sîn ve lâm harflerinin fethası ile, "اَلسَّلَمُ" şeklinde okumuştur.

İKİNCİ MESELE

"اَلسِّلْمُ" kelimesinin asıl manası inkiyâd (boyun eğmek)tir. Nitekim Cenâb-ı Hak, اِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ اَسْلِمْ قَالَ اَسْلَمْتُ *"Hani Allah (İbrahim'e) 'teslim ol' (boyun eğ) demiş, o da, "teslim oldum." demişti.."* (Bakara, 131). "İslâm" da, bu manadan dolayı "İslâm" diye adlandırılmıştır. **"Silm" kelimesi, genellikle sulh ve harp etmeme halini ifâde eden bir isimdir. Bu kelimede,** inkiyâd manası da vardır. Çünkü barış anında, taraflar birbirlerine itaat

eder ve birbirleriyle bu konuda münakaşa etmezler. **Ebu Ubeyde** bu kelimenin, "سِلْمٌ - سَلْمٌ" ve "سَلَمٌ" şeklinde üç kullanılışı olduğunu söylemiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Âyetin Muhtemel Tefsirleri**

Âyetle ilgili bir müşkil vardır. Bu da, şudur: Müfessirlerden çoğu, "سِلْمٌ" lâfzını, "İslâm" manasına almışlardır. Buna göre âyetin manası, "Ey iman edenler, İslâm'a giriniz...." şeklinde olur. Halbuki iman, İslâm'dır. Bu ifâdenin câiz olmayacağı malumdur. İşte bu meseleden dolayı, müfessirler bu âyetin tefsirinde birkaç vecih zikretmişlerdir:

1) Âyette hitap edilenler münafıklardır. Buna göre âyetin manası, "Ey dilleri ile iman eden kimseler, her şeyinizle İslâm'â giriniz ve şeytanın adımlarına, yani onun süslemesinin ve nifakta devam hususundaki aldatmasının izlerine uymayınız" şeklindedir. Bu tefsiri yapanlar, yaptıkları bu tefsirin doğru olduğuna, şöyle diyerek istidlâl etmişlerdir: "Bu âyet, münafıklardan bahseden, az önce geçen, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ... âyetininin peşi sıra gelmiştir. Binaenaleyh Hak Teâlâ, geçen şeylerle münafıkları niteleyince, bu âyette de onları kalpleri ile iman edip nifakı bırakmaya davet etmiştir.

2) Bu âyet, Ehl-i kitaptan **Abdullah b. Selâm** ve arkadaşları gibi Müslüman olanlar hakkında nâzil olmuştur. Çünkü onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'e iman ederken, bir taraftan da Hz. Musâ (a.s)'nın şeriatine ta'zim etmeye devam ediyorlardı. Bundan dolayı da "cumartesi" gününün kutsiyetine saygı gösteriyor, deve etini ve sütünü mekruh kabul ediyorlardı ve şöyle söylüyorlardı: "Bu şeyleri bırakmak İslâm'da da mubah, Tevrat'ta ise vâciptir. Binaenaleyh biz bunu ihtiyaten terk ediyoruz." İşte böylece Cenâb-ı Hak, onların bu tutumunu kerih görerek, onların İslâm'a bütünüyle girmelerini, yani İslâm şeriatinin hepsine girmelerini ve gerek itikat, gerek amel bakımından Tevrat'ın hükümlerinden herhangi birine sarılmamalarını emretmiştir. Çünkü Tevrat, artık mensûhtur. Buna göre, *"Şeytanın adımlarına uymayınız"* âyetini, "Tevrat'ın mensuh olduğunu bildikten sonra, onun hükümlerine tutunarak şeytana uymayınız" şeklinde açıklamışlardır. Bu görüşte olanlar, âyetteki, "كَافَّةً" kelimesini, İslâm'ın sıfatı kabul etmişlerdir. Buna göre sanki, "Gerek itikâdî gerek amelî olsun, İslâm'ın kanunlarının hepsine giriniz" denilmiştir.

3) Bu hitap, Hz. Peygamber (s.a.s)'e iman etmeyen Ehl-i kitaba yöneliktir. Buna göre, "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا" emrinin manası, "Ey daha önceki kitaplara

imân edenler..." şeklinde, "اُدْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَافَّةً" buyruğunun manası, "İman hususunda, Allah'a olan itaatinizi tamamlayınız. Bu da, Allah'ın peygamberlerinin ve kitaplarının tamamına imân etmeniz suretiyle olur. Binaenaleyh Hz. Muhammed (s.a.s) ile onun getirdiği kitaba da iman etmek suretiyle tamamen İslâm'a giriniz ve Tevrat'ın, dinin, herkesin hak olduğunda ittifâk ettiği bir din olması ve Tevrat'ta, "Yer ve gök durduğu müddetçe cumartesi yasağına sarılınız" hükmünün bulunması sebebiyle Tevrat'ın diniyle yetinme hususundaki şeytanın süslemesine aldanmayın" şeklindedir. Hulâsâ, şeytanın adımlarından murat, onların, **Musâ** (a.s)'nın şeriatinin hâlâ devam etmekte olduğu hususunda kendisine tutundukları şüphelerdir.

4) Bu hitap, Müslümanlaradır. Buna göre mana, "Ey dilleriyle imân edenler, kalan ömrünüzde de Müslüman olmaya devam edin, Müslümanlıktan ve onun kanunlarının hiçbirinden çıkmayınız. Sapık ve azgın kimselerin size telkin etmeye çalıştıkları şüphelere iltifat ederek şeytanın adımlarına uymayınız" şeklindedir. Âyeti böyle tefsir edenler, bu izahın, bu âyetten önce ve sonra olan âyetlerle de te'kid edildiğini söyleyerek, şöyle demişlerdir: "Âyetten önce geçen şeyler, سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا *"O, yeryüzünde fesat çıkarmak için çalışır"* âyetindeki, münafıkla ilgili sıfatlardır. Bizim burada söylemek istediğimiz, bundan muradın münafıkların Müslümanlara telkin ettiği şüpheler olduğudur. Buna göre Allahu Teâlâ sanki, "Müslümanlığınızı sürdürünüz ve münafıkların söylediği şüphelere aldanmayınız" demektedir. Bu âyetten sonra olan ise, هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ *"Onlar, ancak Allah'ın buluttan gölgelikler içinde gelmesini mi bekliyorlar"* (Bakara, 210) âyetidir. Bu, "O kâfirler, küfürlerinde ısrar ve inât ediyorlar. Onların mazeret yolları ortadan kalkmıştır. Onlar, bu din hakkındaki görüşlerini, meselâ 'ancak Allah'ın kendilerine buluttan gölgelikler ve melekler içinde gelmesi' gibi, olmayacak birtakım işlere dayandırırlar." demektir

İmdi eğer: "Bir şey ile vasıflanmış (benimsemiş) kimseye, "Ona devam et" denir, fakat "Ona gir" denmez. Halbuki bu âyette, "اُدْخُلُوا" (giriniz) denmektedir" denilir ise, biz de deriz ki: Evde olan kimsenin ileride evden çıkacağı bilinirse, her ne kadar o anda evde ise de, ona zaman zaman ileride eve girmesini emretmek imkânsız değildir. Çünkü onun şu anda evde bulunuşu, eve girmesi emredilen halinden başkadır. Buna göre ikinci bir zamanda evden çıktığında, eve girmesini emretmek doğru olur. Mâlûmdur ki mü'minler uyku, gaflet ve benzeri hallerde imân hasletlerinden bazen

çıkarlar. Binaenaleyh Allahu Teâlâ'nın onlara istikbalde İslâm'a girmelerini emretmesi imkânsız değildir.

5) Âyette zikredilen, "سِلْمِ" lâfzının sulh, savaşı ve münakaşayı terk etme manasına olması.. Bu takdire göre mana, "Ey iman edenler topyekûn "silm"e giriniz, yani Allah'ın dinine yardım etme ve o hususta sıkıntılara göğüs germede, birbirinize uyarak ittifâk ediniz ve dünya uğrunda insanlarla münakaşa etmeye, dünyayı arzu etmeye sizi sevkeden şeytanın adımlarına uymayınız" demektir. Bu, tıpkı, وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ *"(Ey inananlar) birbirinizle çekişmeyin, yoksa gevşersiniz ve gücünüz gider"* (Enfâl, 46): يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا *"Ey iman edenler sabrediniz.."* (Âl-i İmran, 200) ve, وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا *"Hep birlikte Allah'ın ipine sarılınız ve bölünmeyiniz"* (Âl-i İmran, 103) âyetleri ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْمُؤْمِنُ يَرْضَى لِأَخِيهِ مَا يَرْضَى لِنَفْسِهِ *"Mü'min, kendisi için istediğini kardeşi için de ister"* hadisi gibidir.

Bunlar, âyetin tefsiri hususunda, çoğu müfessirlerin söylediği vecihlerdir.

Bana göre, bu hususta diğer bazı vecihler daha vardır:

a) Âyetteki, "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا" hitabı Allah'ı kalp ile bilip tasdik etmeye işarettir; "اُدْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً" emri ise, günah ve masiyet fiillerini bırakmaya işarettir. Çünkü günah, Allah'a ve Peygamber'e muhalefet etmek demektir. Bundan dolayı, o muhalefeti bırakmaya "silm" (sulh) denilmesi doğru olur. Veya bu ifâdeden maksat, "Taat olanları yapıp, yasakları bırakma hususunda Allah'a inkiyâd eden kimseler olunuz" manasıdır. Bu böyledir, çünkü Ehl-i Sünnet'e göre mü'min günah işlerken de onun imanı vardır. Bu, açık bir tefsirdir.

b) "Silm"den murat kulun Allah'ın kaza ve kaderine razı olması, kalbinin, şu hadiste de anlatıldığı gibi sarsılmamasıdır: اَلرِّضَا بِالْقَضَاءِ بَابُ اللهِ الْأَعْظَمُ *"İlahî kazaya razı olmak, Allah'ın en büyük kapısıdır."*[108]

c) Bundan murat, Allahu Teâlâ'nın, وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا *"Onlar, boş söze rastladıkları zaman, şerefli olarak geçerler"* (Furkân, 72) ve, خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ *"Af yolunu tercih et, ma'rûf olanı emret ve cahillerden yüz çevir"* (A'raf, 199) âyetlerinde de olduğu gibi, intikam almayı terk etmektir. Âyetin tefsirleri hususundaki söz işte bundan ibarettir.

108 Benzeri bir hadis İçin bkz. **Tirmizi,** Kader, 15 (5/455).

DÖRDÜNCÜ MESELE

Kaffâl, "Âyetteki, "كَافَّةً" (tamamen) ifâdesinin, İslâm'a girmesi emredilenlerle ilgili olması doğru olur. Yani, 'Hepiniz İslâm'a giriniz, ayrılıp parçalanmayınız' demektir" demiştir.

Kutrûb da şöyle der: "Araplar, رَأَيْتُ الْقَوْمَ كَافَّةً وَكَافِّينَ "Kavmin tamamını gördüm" ve, رَأَيْتُ النِّسْوَةَ كَافَّاتٍ "Bütün kadınları gördüm" derler."

Bu lâfzın, İslâm ile ilgili olması da uygundur. Yani "İslâm'ın tamamına giriniz", yani, "onun bütün kanun ve hükümlerini benimseyiniz" demektir.

Vâhidî (r.ha) şöyle demiştir: "Bu, âyetin zâhirî manasına daha uygundur. Çünkü mü'minler İslâm'ın bütün hükümlerini yerine getirmekle emrolunmuşlardır."

Arapça'da, "كَافَّةً" lâfzı "engel olan, mani olan" manasınadır. "كَفَفْتُ فُلَانًا عَنِ السُّوءِ" denilir. Bunun anlamı, "onu kötülükten engelledim, ona mâni oldum" demektir. Yine, "كَفَّ الْقَمِيصُ" (gömlek engelledi) denilir.

Çünkü gömlek, elbisenin açılmasını önler. Elin içine de, "كَفٌّ" (avuç) denir. Çünkü avuç içiyle, bedenin her tarafı tutulabilir. Gözü görmekten engellenmiş (kör) kimse için, "رَجُلٌ مَكْفُوفٌ" denilir. Buna göre, "كَافَّةً" kelimesinin manası, "engel olan" demektir. Bu lâfız, daha sonra toplanmış bir bütünün adı olmuştur. Çünkü toplanmak, birlik olmak, tefrika ve ayrılığa manidir. Buna göre, "اُدْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَافَّةً" emri "İslâm şeriatinin son noktasına kadar İslâm'ın kanunlarına giriniz ve onun kanunlarından herhangi bir şeyi terketmekten vazgeçiniz" demektir. Veya bunun manası, "Hepiniz İslâm'a giriniz, insanları ona girmemekten men ediniz" şeklindedir.

Şeytana İtaat Etmeyiniz, O Apaçık Bir Düşmandır

Hak Teâlâ'nın, "وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ" hitabının manası, "şeytana itaat etmeyiniz" demektir. Arapça'da bir kimsenin yoluna uyan hakkında, "إِقْتَفَى أَثَرَهُ" denildiği meşhurdur. Bu ifâde ile, "اِتَّبَعْتُ خَطْوَتَهُ" "Onun adımına uydum" denilmesi arasında herhangi bir fark yoktur. "خُطُوَاتِ" kelimesi, "خَطْوَةٌ" kelimesinin çoğuludur. Bunun izahı daha önce geçmişti.

Allahu Teâlâ, إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ *"Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır"* âyetine gelince, **Ebu Müslim el-İsfehânî** şöyle demiştir: "Mübin, içindekini ve kalbindekini açıkça ortaya koyan beliğ kimsenin sıfatlarındandır." Ben derim ki: حٰمٓ * وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ *"Hamim, ve Mübin kitaba yemin olsun ki..."*

(Duhân, 1) âyeti, bu mananın doğruluğuna delildir. Âyetteki, "Mübin" lafzından, ancak bu mana kestedilmiştir.

Bu durumda şâyet: "Kendisini görmediğimiz ve sözünü duymadığımız halde şeytan için nasıl "mübîn" (apaçık) denebilmiştir? denirse, biz deriz ki: Allahu Teâlâ, şeytanın **Hz. Adem** (a.s) ile bütün nesline düşman olduğunu açıklayınca, her ne kadar görülmese de, "apaçık bir düşman" diye nitelenmesi doğru olmuştur. Bu şuna benzer: Uzak bir beldede bulunan bir adama düşmanlığını gösteren kimse için bazen, her ne kadar o onu görmese de, "Falanca senin için apaçık bir düşmandır" denilebilir. Bana göre bu hususta diğer bir izah da şudur: "Mübîn"in asıl manası, "kesmek"tir. "Açıklamaya" da bu manadan ötürü "beyan" denmiştir. Çünkü izah ve açıklama (beyan), ihtimallerin bir kısmını bir kısmından kesin çizgilerle keser, ayırt eder. Buna göre şeytanın "mübin" diye vasıflanması, "şeytan, mükellefi vesvesesiyle Allah'a itaat etmekten, O'nun sevâb ve rızasından ayırır ve uzaklaştırır" manasındadır.

Buna göre şâyet, "Şeytanın bize düşman olması, ya şu anda elem ve kötülükleri bize ulaştırmayı istemiş olması veyahut da vesvesesiyle bizi İslâm dininden ve mükâfatından alıkoyması sebebiyle olur. Birincisi bâtıldır. Çünkü eğer böyle olsaydı şeytan şüphesiz ki bizi hastalık, acı ve sıkıntılara düşürürdü. Böyle yapamadığı herkesin malûmudur. İkinci ihtimal de bâtıldır. Çünkü, Cenâb-ı Allah'ın, وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي *"Şeytan der ki: "Zaten benim, siz (insanlar) üstünde bir nüfuzum yoktu. Yalnız ben sizi çağırdım, siz de hemen icâbet ettiniz"* (İbrahim, 22) âyetinde de bildirdiği gibi, şeytanın vesvesesini kabul eden kimse, onu kendi irâdesiyle kabul etmiştir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, ve durum bizim söylediğimiz gibi olduğu halde, daha nasıl onun düşmanlığının apaçık bir düşmanlık olduğu söylenebilir?" denilirse, şöyle cevap verilir: Şeytan (sizin söylediğiniz) her iki bakımdan da düşmandır. Onun, zararları bize ulaştırmaya çalışması bakımından düşmanlığı söz konusudur. Fakat Hak Teâlâ, şeytana bu fırsatı vermemiştir. Şeytanın bize zarar vermeyi istemiş olması, bunlara kâdir olmasını gerektirmez. Fakat vesvesesiyle bizim dine girmemize ve mükâfatı kazanmamıza mâni olmasına gelince, şeytanın insana günahları süslemesi ve şüpheler atması, insanın bâtıla düşmesine ve böylece de sevaplardan mahrum kalmasına sebeb olduğu

herkesin bildiği şeydir. Binaenaleyh bu da şeytanın düşmanlık cihetlerinin en önemlilerindendir.

فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٠٩﴾

"Size bunca açık deliller geldikten sonra yine kayarsanız, bilin ki Allah azîz ve hakîmdir" (Bakara, 209).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu's-Simal, kelimeyi birinci lâm'ın kesresi ile, "زَلِلْتُمْ" şeklinde okumuştur ki, "ضَلِلْتُ" ve, "ضَلَلْتُ" gibi, bu iki okunuş da birer normal kullanılıştır.

İKİNCİ MESELE

Bir kimsenin ayağı kayıp çamura düştüğü zaman, "زَلَّ، يَزِلُّ / يَزَلُّ، زُلُولًا، وَزِلْزَالًا" denilir. Yine şu anda bulunduğu durumu kaybeden kimse için, "زَلَّتْ بِهِ الْحَالُ" denilir. Günah da "zelle" diye adlandırılmıştır. İnsanlar bununla, vâcipleri (vazifeleri) yapmama zellesini kastediyorlar. Buna göre Hak Teâlâ'nın, "فَإِنْ زَلَلْتُمْ" sözünün manası, "Haktan sapar ve onu geçerseniz" şeklindedir.

Âyetin sebebi nüzûlü hususunda âlimler (bununla alâkalı olan bir önceki âyetteki) "فِي السِّلْمِ كَافَّةً" âyeti ile birlikte ihtilâf etmişlerdir. Buna göre, birinci âyetin münafıklar hakkında olduğunu söyleyenler, ikincisinin de münafıklar hakkında olduğunu söylemişlerdir. Birinci âyetin Ehl-i kitap hakkında olduğunu söyleyenler, bu âyetin de onlar hakkında olduğunu söylemişlerdir. Diğerlerini de aynı şekilde kıyas et.

İbn Abbas (r.a)'ın, âyeti şu şekilde tefsir ettiği rivâyet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) ve şeriati size geldikten sonra, cumartesi çalışmayı ve deve eti yemeyi haram sayarsanız, biliniz ki Allahu Teâlâ cezâ vermede azîz ve fiillerinde hakîmdir." Bu âyet karşısında Ehl-i kitaptan Müslüman olanlar, "Ya Resûlallah, istersen senin kitabından başka her kitabı bırakırız" dediler de, bunun üzerine Cenâb-ı Hak, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ *"Ey iman edenler, Allah'a ve peygamberine imân (etmeye devam) ediniz"* (Nisa, 136) âyetini indirdi.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"فَإِنْ زَلَلْتُمْ" âyeti ile ilgili bir soru vardır. O da şudur: Bir şarta bağlı hüküm, ancak işlerin neticesini bilmeyen kimseler hakkında güzel olur. **Katâde** buna şu şekilde cevap vermiştir: "Şüphesiz Cenâb-ı Allah onların ayaklarının kayacağını biliyordu. Fakat o, bunu, insanlar üzerinde bir hüccet olsun diye, önceden haber vermiş ve bu hususta ilâhî vaîdini bildirmiştir."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "فَإِنْ زَلَلْتُمْ" buyurmasının manası, "emrolunduğunuz yoldan saparsanız" şeklindedir. Bu manaya göre, bu ifâdenin muhtevasına büyük küçük bütün günahlar girer. Çünkü bu sapma çok günahla meydana geldiği gibi, az günahla da olur. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, mü'minler günahın azından da çoğundan da sakınsınlar diye, bütün bunlar hususunda, onların ilahî yoldan sapmalarına engel olmak için vaîdde bulunmuştur. Çünkü büyük günahlardan kaçınmanın vâcip (gerekli) olduğunda herhangi bir şüphe yoktur. Büyük günahlardan olduğu bilinmeyen şeylere gelince, bunlar yüzünden ikâba müstehâk olunup olunmayacağı bilinemez. Binaenaleyh bunlardan da sakınmak gerekir.

BEŞİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ *"size beyyineler geldikten sonra.."* sözü aklî ve naklî bütün delilleri içine alır. Aklî deliller, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğinin doğruluğunun ancak kendilerinin sâbit olmasından sonra sabit olan şeylere delâlet eden delillerdir. Meselâ, bu âlemin hâdis olduğunu ve her türlü mâlûmatı bilen, her türlü mümkinata kâdir olup, bütün ihtiyaçlardan âzâde olan bir Yaratıcı'ya muhtaç olduğunu bilmek gibi. Yine mu'cize ile sihir arasındaki farkı ve mu'cizenin doğruluğa delil olduğunu bilmek gibi.. Bütün bu gibi şeyler aklî delillerdendir. Naklî deliller ise, Kur'an ve Sünnetteki açıklamalardır. Bütün bu deliller mevcut olduğu zaman mükellefin ma'zur sayılmaması bakımından, âyetin hükmüne dahildir.

ALTINCI MESELE

Kâdî şöyle demiştir: "Bu âyet, insanın ancak açıklama yapıldıktan ve mazâretleri kaldırıldıktan sonra günahından dolayı sorumlu tutulabileceğine delâlet eder. Çünkü ilâhî ceza, beyyinelerin gelmesi ve bulunması şartına bağlandığına göre, bir fiile kesinlikle kâdir olamayan kimse için vaîd-i ilahînin câiz olmaması hükmüne bağlanması daha evlâdır. Bir de

delillerden, ancak onlardan istifâde edebilecek gücü olanlar yararlanır. Bazen delil olmasa da, bunlar bu güçlerinden istifâde edebilirler. Âyet, nazar-ı dikkate alınan şeyin, mükellef tarafından yakînin değil, beyyinelerin bulunması olduğunu gösterir. İşte bu bakımdan âyet, ârif (bilen) birisi gibi, tefekkür ve istidlâl gücü olanlara da vaîd-i ilâhinin söz konusu olduğuna delâlet eder. Böylece bilen ve anlayan kimseler aleyhine herhangi ilâhî bir hüccetin olmayacağını iddia edenlerin görüşü bâtıl olmuştur."

Allah Azîz ve Hakîmdir

Hak Teâlâ'nın, فَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ *"Biliniz ki Allah azîz ve hakîmdir"* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "Allahu Teâlâ'nın, فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ *"Size beyyineler geldikten sonra yine kayarsanız"* hitabı onların günahlarına ve suçlarına işarettir. Buna göre, *"Allah azîz ve hakîmdir"* ifâdesi, ilâhi zecr ve tehdide nasıl delâlet eder?"

Buna şöyle cevap verilir: "Azîz", murat ettiği şeye mânî olunamayacak kimsedir. Bu da ancak tam bir kudretle olur. Allahu Teâlâ'nın bütün mümkinâta kâdir olduğu sabittir. Binaenaleyh O, her halükârda azîzdir. Böylece âyetin manası, "Size beyyineler geldikten sonra eğer (haktan) saparsanız, biliniz ki Allah, hiçbirinizin engelleyemeyeceği ve size kâdir bir zattır. Binaenaleyh sizin için murat ettiği her şeyi yapar" şeklinde olur. Bu, ileri derecede bir tehdittir. Çünkü bu ifâde, "ikâb" (azap) lâfzının zikredilmesiyle yapılacak olan ilâhî tehdidin bulunduramayacağı her türlü korkuyu ve tehdidi kendisinde taşır. Çoğu kez baba, çocuğuna "Bana karşı çıkarsan, beni tanırsın, sana karşı olan gücümü ve kuvvetimi bilirsin" der. Bu söz, zecr (engelleme) hususunda, dövme ve benzeri şeyleri söylemekten daha kuvvetlidir.

İmdi şâyet: "Bu âyet, ilâhî tehdidi ifâde ettiği gibi, ilahî va'de de şâmil değil midir?" denilirse, biz, Allah'ın "hakîm" sözünü, "azîz" sözünün peşine getirmiş olması bakımından "evet" deriz. Çünkü Allah'ın hikmetine yakışan, O'nun iyilik yapan ile kötülük yapanı aynı tutmamasıdır. Hakîm olan Allah'ın, kötülük yapana azap etmesi yerinde olduğu gibi, iyilik yapanı mükâfatlandırması da yerindedir. Hatta bu ikincisi O'nun hikmetine daha uygun ve yakındır.

İKİNCİ MESELE

Şeriat gelmezden önce, herhangi bir şeyin vâcip (gerekli) olamayacağını söyleyen kimseler, bu âyeti delil göstererek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, tehdit ve vaîdini, beyyinelerin gelmesi şartına bağlamıştır. Âyetteki "beyyinât" lâfzı, her şeyi içine alan çoğul bir kelimedir. Binaenaleyh bu, ilâhî tehdidin, her türlü beyyinenin gelmesi şartına bağlı olduğuna delâlet eder. Halbuki şeriatten önce, her türlü beyyine bulunmamıştır. Bundan dolayı, o durumda ilâhî tehdidin olmaması, ve şeriat gelmezden önce, herhangi bir vücûbun bulunmaması gerekir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ebu Ali el-Cübbâî şöyle demiştir: "Eğer durum, Cebriyenin dediği gibi, Allahu Teâlâ sefih ve kâfirlerden, sefâhat ve küfrü irâde etmesi şeklinde olsaydı, Allah'ın "hakîm" diye vasıflandırılması câiz olmazdı. Çünkü sefihlik yapan da ve onu irâde eden de sefih olur. Sefih ise "hakîm" (hikmetli) olamaz." Âlimlerimiz buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Hakîm, işlerin neticelerini bilen kimsedir. Binaenaleyh, Allah'ın hakîm oluşu, bütün mâlûmatı bilmesi manasına gelir. Bu da, Allahu Teâlâ'nın her şeyin yaratıcısı ve irâde edeni olması ile tezât teşkil etmez. Aksine o bunu gerektirir. Çünkü biz, 'Allahu Teâlâ'nın olmayacağını bildiği bir şeyi irâde etmesi halinde, kendisinin cahilliğini murat etmiş olacağını' açıklamıştık."

Onlar da: "Eğer bu gerekmiş olsaydı, Allahu Teâlâ olmayacağını bildiği şeyi emrettiği zaman, kendisinin cahil sayılmasını kabullenmiş olurdu" demişlerdir.

Biz deriz ki: Bu ancak, bir şeyi emretmek, onun kendisiyle tamamlanacağı şeyleri de emretmek olması takdirinde gerekir. Bu ise, bize göre imkânsızdır. Eğer **Cübbaî** ve taraftarları, "Eğer böyle olmasaydı, teklîf-i mâlâ yutak gerekirdi" derlerse, biz de deriz ki, bize göre bu caizdir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Nakledildiğine göre birisi, "اَنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ" yerine, "اَنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" okumuş. Bunu bir bedevî duymuş ve yadırgayarak şöyle demiştir: Eğer bu ilahî kelâm ise, o böyle demez. Çünkü hakîm olan birisi, hata işlendiği zaman gufrândan bahsetmez. Çünkü bu, günah işleyen kimseyi suça teşvik etmektir.

هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّآ اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَقُضِىَ الْاَمْرُ ۚ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿٢١٠﴾

"Onlar, ancak Allah'ın buluttan gölgeler içinde meleklerle beraber kendilerine gelip de, işlerinin bitirilivermesini mi bekliyorlar? Bütün işler Allah'a döndürülür" (Bakara, 210).

Bil ki bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلنَّظَرُ" kelimesiyle ilgili geniş açıklama, Cenâb-ı Hakk'ın, وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ *"O vakit bazı yüzler neşeli ve sevinçlidir; Rabbine bakar"* (Kıyame, 22, 23) âyetinin tefsirinde gelmektedir. Âlimler bu âyetteki (Bakara, 210) "اَلنَّظَرُ" lâfzının, "اَلْاِنْتِظَارُ" (beklemek) manâsında olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ *"Elçiler neyle dönecekler bakayım, bekleyeyim"* (Neml, 35) buyurmuştur. Buna göre Hak Teâlâ'nın, "هَلْ يَنْظُرُونَ" sözünden maksat, beklemek demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah Hakkında "Gitmek-Gelmek" Gibi Tabirlerin Tevili**

Aklî muhakeme yapan âlimler, Allahu Teâlâ'nın "gelmek" ve "gitmek" gibi fiillerden münezzeh olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Onlara göre buna, şu hususlar delâlet etmektedir:

a) Akaid ilminde sâbit olduğuna göre, kendisi hakkında gelmek ve gitmek gibi vasıfların verildiği her şey, hareket ve sükûndan ayrılamaz.. Çünkü bu iki vasıf, muhdestirler. Muhdesten ayrılamayan şey de, muhdestir. Binaenaleyh, hakkında gelmek ve gitmek gibi vasıfların kullanılması doğru olan her şeyin, muhdes ve mahlûk olması gerekir. Halbuki kadîm olan Allah'ın böyle olması imkânsızdır.

b) Kendisi hakkında bir mekândan diğer bir mekâna geçmesi doğru olan her şey, küçüklük ve önemsizlik bakımından ya bölünmeyen bir cüz gibi (cüz'un lâ yetecezzâ) olur, ki bu insanların ittifakıyla bâtıldır; veyahut da, böyle olmaz; aksine o çok büyük bir şey olur.. Böylece de onun iki tarafından birisi, diğerinden başka olur. Bu sebeple o, cüz ve parçalardan meydana gelen, "mürekkep" bir varlık olmuş olur. Mürekkep olan her şeyin tahakkuk etmesi hususunda, o cüzlerinden her birinin ayrı ayrı tahakkuk edip

gerçekleşmesine muhtaçtır. Halbuki onun cüzlerinden her biri, "mürekkep" olandan başkadır. Buna göre her mürekkep, başkasına muhtaç olur. Başkasına muhtaç olan her şey, zâtı itibariyle mümkin bir varlıktır. Zâtı gereği mümkin olan her varlık, var olması hususunda bir "müreccih"e ve bir "mûcid"e muhtaçtır. Böyle olan her şey, muhdes (sonradan olma), yaratılmış ve kendisinden önce de yokluk dönemi bulunmuştur. Halbuki kadîm olan Allah'ın böyle olması imkânsızdır.

c) Kendisi hakkında bir mekândan diğer bir mekâna intikâl etmesi doğru olan her şey, sınırlı ve sonlu demektir. Böylece o, aklen olduğu miktardan daha fazla veya daha noksan olması muhtemel olduğu halde, o muayyen bir miktarla tahsis edilmiş olur. Binaenaleyh onun bu muayyen miktara tahsis edilmesinin, mutlaka bir müreccihin tercihi ve bir muhassısın tahsis etmesiyle olması gerekir. Halbuki böyle olan her şey, irâde ve ihtiyâr sahibi olan bir fâilin fiili olur. Böyle olan her varlık da, sonradan olma ve yaratılmış bir varlıktır. Binaenaleyh kadîm ve ezelî olan Allah'ın böyle olması imkânsızdır.

d) Biz, kendisi hakkında "gidip" ve "gelmek" gibi vasıfların kullanılmasının sahîh olduğu varlığın kadîm ve ezelî bir ilâh olmasını caiz gördüğümüz zaman, bu durumda güneş ile ayın ilâh olmadıklarına hükmetmemiz mümkün olmaz. Âlimlerimizden bazı zeki kimseler şöyle derler: Güneş ve ayda, doğup ve batmaları caiz olan bir cisim olmalarının dışında, ilâh olduklarına hükmetmeye mâni olacak herhangi bir kusur yoktur. Allah hakkında gidip gelmek gibi vasıfları caiz gören kimse, niçin güneşin de ilâh olduğuna hükmetmesin? O halde, ilâh olduğunu iddia ettiği başka bir varlığın bulunduğuna hükmetmeye onu zorlayan nedir?

e) Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim** (a.s)'den, onun, لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ *"Ben, batanları sevmem"* (En'âm, 76) diyerek, yıldızların, ayın ve güneşin ilâh oluşları hususunda ta'n ve tenkitte bulunduğunu nakletmiştir. Halbuki, "اَلْأُفُولُ" kelimesinin manası ise, doğup batmaktır. Binaenaleyh kim Allah hakkında doğup ve batmak gibi vasıfları caiz görürse, **Hz. İbrahim** (a.s)'in delilini tenkit; Cenâb-ı Hakk'ın, bu hususta **Hz. İbrahim**'i tasdikini de tekzip etmiş olur.

f) Allah'ın lâneti üzerine olsun **Firavun, Hz. Musa'ya,** وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ *"Alemlerin Rabbi nedir?"* (Şuarâ, 23) diye sormuş ve ondan Allah'ın mâhiyetini, cinsini ve cevherini öğrenmek istemiştir. Buna göre şâyet Allahu

Teâlâ şekillerle ve miktarlarla tavsif edilmiş bir cisim olsaydı, bu sorunun cevâbı ancak sûret, şekil ve miktârın belirtilmesiyle verilmiş olurdu. Oysa ki **Hz. Musa**'nın, رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Göklerin ve yerin Rabbi"* (Şuarâ, 24); رَبُّكُمْ وَرَبُّ اٰبَائِكُمُ الْاَوَّلِينَ *"Sizin ve sizin ilk atalarınızın Rabbi"* (Duhân, 8) ve, رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ *"Doğunun ve batının Rabbi"* (Müzzemmil, 9) şeklindeki cevabı, bir yanlış ve bir hâtâ olurdu. Bu da, vermiş olduğu cevâp hususunda **Hz. Musa'nın** hatalı olmasını ve, اِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِى اُرْسِلَ اِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ *"Muhakkak ki size yollanan peygamberiniz, hakikaten mecnûndur"* (Şuarâ, 27) sözünde **Firavun**'un doğru olmasını gerektirirdi. Bütün bunlar bâtıl olunca, Allahu Teâlâ'nın cisim olmaktan, bir mekânda bulunmaktan ve gidip gelme gibi vasıfları, hakkında kullanabilmemizden münezzeh olduğunu anlamış olduk.

g) Allahu Teâlâ, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ *"De ki, "O Allah'tır, birdir"* (İhlas, 1) buyurmuştur. Âyette geçen, "اَحَدٌ" vahdaniyette tam ve kâmil olan demektir. Her cisim, maksat ve işaret bakımından iki kısma ayrılır: Allahu Teâlâ, cisim olması ve bir mekanda bulunması imkansız olan bir "ahad" (tek) olduğuna ve bir cisim olmayıp, bir mekân tutmadığına göre, O'nun hakkında "gitme" ve "gelme" gibi vasıfların kullanılması imkânsız olur. Yine Hak Teâlâ, هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا *"O'nun bir adaşını (benzerini) biliyor musun?"* (Meryem, 65) buyurmuştur. Eğer Allahu Teâlâ, cisim olup bir mekanda bulunsaydı, cisim oluş bakımından diğer cisimlere benzerdi. Fakat ihtilâf cisim olmanın dışında meydana gelmektedir. Bu da, ya büyüklük veya sıfat ile keyfiyet bakımlarında meydana gelir ki, bu zâtî bakımdan bir benzemenin bulunmasına bir zarar vermez. Yine Cenâb-ı Allah, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ *"O'nun gibisi yoktur"* (Şûrâ, 11) buyurmuştur. Eğer Allah, cisim olsaydı cisimler gibi olurdu.

h) Eğer Hak Teâlâ, cisim olup bir mekân tutmuş olsaydı, cisim olmanın umûmîliğinde diğer cisimlerle aynı olurdu. Bu durumda da, husûsi zâtı itibariyle, ya o cisimlerden farklı olur veyahut da olmaz. Eğer birinci ihtimal olursa, kendisiyle benzemenin meydana geldiği şey, farklılığa sebep olan şeyden başkadır. Bu durumda O'nun cisim olmasının umûmîliği, zâtının husûsiliğinden başkadır. Bu ise imkânsızdır. Çünkü o husûsî zâtı, cisim olma mefhumuyla niteledigimizde, cismi sıfat yapmış olurduk ki, bu imkansızdır. Çünkü cisim, sıfatın âit olduğu zattır. Eğer biz, "cisim olma" mefhumuna mugâyir olan ve "cisim" diye vasıflandırılamayan o husûsî zâtın var olduğuna hükmettiğimizde, Allahu Teâlâ'nın zâtının "cisim"den

anlaşılan şeyden farklı ve "cisim" diye nitelenmeyen bir şey olur. Bu da Allah'ın cisim olmasını nefyeder. Fakat, eğer, "Allah'ın zâtı cisim olmasından sonra, hususiyet bakımından diğer cisimlerden farklı olmaz. Bu durumda da O, her halükârda diğer cisimler gibi olmuş olur. Binaenaleyh cisimler için söylenebilecek her şey, onun için de söylenebilir. Cisim muhdes (sonradan yaratılmış) olduğuna göre, Allah'ın zâtının da böyle olması gerekirdi. Halbuki bütün bunlar imkânsızdır. Böylece, Allahu Teâlâ'nın, cisim olmadığı, bir mekanda bulunmadığı ve hakkında "gitme" ve "gelme" caiz olmayan bir zât olduğu sabit olur" denilirse...

Bu Âyeti Anlamakta Kelâmcıların Farklılıkları

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: Kelamcılar, Hak Teâlâ'nın, هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ *"Onlar, ancak Allah'ın kendilerine gelmesini mi bekliyorlar"* âyetinin tefsiri hususunda şu değişik görüşlerle ihtilâf etmişlerdir:

1) Bu selef-i salihînin görüşüdür. Buna göre, gitme ve gelme gibi vasıfların Allah'a nisbet edilmesinin imkânsız oluşu, kesin delillerle sâbit olunca, bu âyetten maksadın "gidip-gelme" olmadığını; O'nun muradının başka olduğunu kesinkes anlarız. Bu başka muradın ne olduğunu belirlemeye çalışsak bile, hata etmekten emin olamayız. Binanelayeh bu âyetin tefsiri hususunda susmamız ve âyetin tafsilâtlı manasını Allah'a havale etmemiz daha uygun olur.

İşte **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilen şu sözden maksat budur? "Kur'an dört kısım üzere nâzil oldu: Cahilliği sebebiyle insanların bilmedikleri kısımlar, âlimlerin bilip tefsir edebildikleri kısım, bizim sadece Arapçayı bilmemiz sebebiyle anlayabileceğimiz kısımlar, Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği kısımlar." Biz bu görüşü, "الٓمٓ " (Bakara, 1) âyetinin tefsirinde enine boyuna ele aldık.

2) Bu, çoğu kelâmcıların görüşüdür. Buna göre, bu âyeti tafsilâtlı olarak te'vil etmek gerekir. Sonra bu kelamcılar, bu hususta şu görüşlere yer vermişlerdir:

Allah'ın bu âyette bahsedilen "gelmesi"nden maksat, O'nun âyetlerinin gelmesidir. Buna göre, âyetlerin şanını yüceltmek için, âyetlerin gelmesi, "Allah'ın gelmesi" olarak ifâde edilmiştir. Nitekim, hükümdar tarafından büyük bir ordu gönderildiği zaman, "جَاءَ الْمَلِكُ" denilir. Bu tefsirin doğruluğuna Allahu Teâlâ'nın bundan önceki, فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ *"Apaçık deliller size geldikten sonra eğer saparsanız,*

biliniz ki Allah azîz ve hakimdir" (Bakara, 209) âyetinde bildirdiği şey delâlet etmektedir.

Böylece Allahu Teâlâ bu âyeti men ve tehdit sadedinde zikretmiştir. Daha sonra Allahu Teâlâ bu hususu, "هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ" buyruğu ile te'kid etmiştir. Allah hakkında 'gelmek' vasfının kullanılmasının doğru olması halinde, Allahu Teâlâ'nın sırf hazır olmasının tehdit ve men'e sebep olamayacağı mâlûmdur. Çünkü O gelip hazır olduğu zaman kâfirleri kovup onları cezalandırdığı gibi, mü'minleri de mükafaatlandırır ve onları kendine yakınlaştırır. Böylece, Allahu Teâlâ'nın sadece gelmesinin tehdit ve vaîdine sebep olmayacağı sabit olmuş olur. Âyet-i kerimeden kastedilen şey, sadece ve sadece ilahî tehdit ve cezâ olduğuna göre, âyette O'nun heybetinin, kahr-u galebesinin ve tehdidinin gelmesinin takdir edilmesi gerekir. Biz bu manayı takdir ettiğimiz zaman, şüpheler tamamıyla ortadan kalkar. İşte bu, âyetin nazmına uygun olan güzel bir te'vildir.

3) Allah'ın, "هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ" buyruğundan maksadın, O'nun emrinin gelmesidir. Bu konuda sözün dayanağı şudur: Allahu Teâlâ bir işten bahsedip, onu kendisine nisbet ettiğinde, eğer Allah'a nisbet edilen bu fiil imkânsız olursa, vâcip olan, bu fiili ve manayı te'vil etmektir. Nitekim ulemâ, "اَلَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ" *"Ki onlar, Allah ile muharebe ederler"* (Maide, 33) âyetine bunu uygulamış, bundan maksadın "O'nun dostlarıyla muharebe edenler" manası olduğunu söylemişlerdir. Yine Cenâb-ı Hak, وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ *"O köye sor"* (Yûsuf, 82) buyurmuştur. Bundan maksat, "Köyün ehline sor" demektir. İşte böylece Allahu Teâlâ'nın, "اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ" ifâdesinden maksadı, "Onlara Allah'ın emrinin gelmesi"dir.

Yine, وَجَاءَ رَبُّكَ *"Ve Rabbin geldi"* (Fecr, 22) âyetinden maksat, O'nun emrinin gelmesidir. Burada muzâfın hazfedilip, muzâfın ileyh'in onun yerine geçmesinden başka bir şey söz konusu değildir, ki bu meşhûr bir mecâzdır. Nitekim, ضَرَبَ الْأَمِيرُ فُلَانًا وَ صَلَبَهُ وَأَعْطَاهُ "Emir falancayı dövdü; emir falancayı astı; emir falancaya verdi" denilir. Halbuki bu sözden maksat, emirin bizzat kendisi olmayıp, onun bunu emretmiş olmasıdır. Bu te'vilin doğruluğunu şu iki husus da tekît etmektedir:

a) Hak Teâlâ'nın, burada, "يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ" (Fecr, 22) âyetinde de, "جَاءَ رَبُّكَ" gibi ifâdeleri, kıyametin durumundan haber vermektedir. Bu kıyamet sahnesini aynen Nahl Sûresi'nde de zikrederek, هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ تَاْتِيَهُمُ الْمَلٰئِكَةُ اَوْ يَاْتِيَ اَمْرُ رَبِّكَ *"Onlar ancak, kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin emrinin*

gelmesini bekliyorlar" (Nahl, 33) buyurmuştur. Böylece bu hüküm, bu müteşabihi tefsir etmiş olur. Çünkü bütün bu âyetler, tek bir hâdise hakkında varid olunca, onların bir kısmını diğer kısmına hamletmek uzak sayılmaz, denilebilir.

b) Allahu Teâlâ bu ifâdesinden sonra, "وَقُضِيَ الْأَمْرُ" buyurmuştur. Elif-lâm'ın, geçen bir ahd için olmasında şüphe yoktur. Böylece mutlaka bundan önce, bir işin geçmiş olması gerekir ki, elif-lâm ona işaret etmiş olsun.. Bu da, bizim takdir ettiğimiz şeydir. Bu takdir de, Allahu Teâlâ'nın, "يَأْتِيَهُمُ اللهُ" ifâdesinden maksadın "Allah'ın emrinin onlara gelmesi" şeklinde olmasıdır.

Eğer, "Size göre Allah'ın emri kadîm bir sıfattır. Buna göre, gelmek işinin bu sıfata verilmesi imkânsızdır. **Mu'tezile**'ye göre Allah'ın emri seslerden ibarettir. Bu durumda bu sesler, araz olur. Binaenaleyh, gelme işini araz olan şeylere vermek de imkânsız olur" denilirse, deriz ki: Arapça'da emrin iki manası vardır: Birisi fiil, durum ve yol manasıdır. Nitekim Hak Teâlâ, وَمَا اَمْرُنَا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ *"Bizim işimiz, ancak bir göz kırpması gibi bir şeydir"* (Kamer, 50) ve, وَمَا اَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ *"Firavun'un yolu doğru değildi"* (Hud, 97) buyurmuştur. Darb-ı meselde de, لِأَمْرٍ مَا جَدَعَ قَصِيرٌ أَنْفَهُ "Herhangi bir işten dolayı Kasir burnunu kesmiştir." ve لِأَمْرٍ مَا يَسُودُ مِنْ يَسُودُ "Herhangi bir işten dolayı efendi olan efendi olur, yani bu durum boşuna değildir" denilmiştir. Âyette geçen "emr" fiil manasına hamledilir. Bu da, mahşer meydanına yakışan dehşetli haller ve apaçık delilleri (âyetleri) ortaya koyma gibi fiillerdir. İşte bu, bizim söylediğimiz ilk te'vildir.

Fakat âyetteki, **"emr"** kelimesini, nehyin zıddı olan emir manasına alırsak, bunun hakkında iki görüş ortaya çıkar:

a) Âyetin, takdirinin şöyle olmasıdır: "Kıyamet gününde bir münadi, "Dikkat, Allah size şunu şunu emrediyor" diye çağırır. İşte emrin gelmesi budur. Âyetteki *"Bulutlardan gölgelikler içinde"* tâbirinin manası da, "bulutlardan gölgeliklerle beraber" şeklindedir. Buna göre bu nidânın duyulması ile o gölgelerin gelmesi aynı anda olur.

b) "Bulutlardan olan gölgeler içinde Allah'ın emrinin gelmesinden murat, bu bulutların içerisinde belli birçok seslerin bulunmasıdır. Bu sesler, herkesin hak etmiş olduğu saîd veya şâki olma hususundaki Allah'ın hükmüne delâlet ederler. Veya bundan murat, Allahu Teâlâ'nın, bulutun beyaz oluşundan, o yazının da siyah olmasından ötürü, buluttan meydana gelen gölgeler içinde düzenli yazılar yaratmış olmasıdır. Bu yazılar ile, kıyamet

meydanında bulunan kimselerle ilgili vaad, vaîd ve benzeri şeyler anlaşılır. Böylece buluttan olan gölgenin faydası, Allahu Teâlâ'nın onu indirmek istediği kavme bir işaret kılmış olması olur. İşte bu esnada o kavim, emrin yaklaştığını ve gelmek üzere olduğunu anlarlar.

4) Âyetin manası şöyledir: "Onlar, sadece Allah'ın kendilerini tehdit ettiği azap ve hesabının gelmesini beklerler." Buna göre âyette, onları tehdit için getirilecek şey hazfedilmiştir. Çünkü burada onların başına gelecek şey zikredilmiş olsaydı, bu vaîd olarak onlara daha hafif gelirdi. Bu zikredilmeyince, onların fikri dağılıp, akıllarına her türlü şey geldiği için, bu daha beliğ olmuştur. Bunun bir misali de, فَأَتٰيهُمُ اللهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ *"Hiç ummadıkları bir cihetten Allah (ın azabı) onlara geldi ve kalplerine korku saldı. Onlar evlerini kendi elleriyle ve mü'minlerin elleriyle yıkarlar"* (Haşr, 2) âyetidir. Yani, "Allah onları hiç ummadıkları bir yerde yardımsız bırakmıştır."

فَأَتَى اللهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَأَتٰيهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ *"Nihâyet Allah, onların binalarını tâ temellerinden (yıkmayı) diledi de üstlerindeki tavan tepelerine çöktü. Hem bu azap onlara şuûrlarının ereyeceği taraftan gelmiştir"* (Nahl, 26) âyeti de böyledir. Buna göre âyette geçen, "وَأَتٰيهُمُ الْعَذَابُ" ifâdesi, "فَأَتَى اللهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ" ifâdesinin adetâ bir tefsiri gibidir. Örfte de, zâlim bir kimsenin devlet başkanı olduğu duyulduğu zaman, "Falanca zulmü ve cevri ile bize geldi" denilir. Şüphesiz ki bu ifâde meşhur bir mecazdır.

5) Âyetteki, "فِي ظُلَلٍ" (gölgelikler içinde) süzündeki "فِي" harf-i cerri, "bâ" harf-i cerri manasınadır. Harf-i cerlerden bazısı bazısı yerine kullanılabilir. Buna göre âyetin takdiri, "Onlar ancak, buluttan gölgelikler ve meleklerle birlikte Allah'ın gelmesini beklerler" şeklinde olur. Bundan maksat ise, meleklerle birlikte, bulutlar içinde Allah'ın azabının onlara gelmesidir.

6) Âyetten maksat, kıyametin büyüklüğünü, dehşetini ve şiddetini canlandırmaktır. Çünkü bütün günahkârlar davalaşmak için bir araya toplandıklarında bu davada hâkim olan zât, kahretme bakımından sultanların en güçlüsü, heybet bakımından da en yücesi olunca, bu günahkârlara davanın neticelendirilmesi için o sultanın orada bulunmasından daha zor gelen başka bir vakit yoktur. Binaenaleyh burada Allah'ın zikredilmesinden murat, Allah'ın heybetinin iyice tasvir edilmesidir. Bunun bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın, وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ

مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ *"Onlar, Allah'ı hakkıyla takdir etmediler (bilemediler). Halbuki kıyamet günü yeryüzü tamamen O'nun avucundadır. Gökler de O'nun sağ elinde dürülmüştür"* (Zümer, 67) âyetidir. Bu âyette avuç, sağ el ve dürülme, tasvir edilmeden getirilmiştir. Ancak Allah'ın şânının yüceliğini anlatmak için, bilinmeyen şeyler bu bilinenlere benzetilerek tasvir edilmiştir. Tefsir ettiğimiz âyette de böyledir. Allah en iyi bilendir.

7) Bu (söyleyeceğimiz izah) bana göre, geçenlerin hepsinden daha açıktır. Çünkü biz, "يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا فِى السِّلْمِ" âyetinin Yahudiler hakkında nâzil olduğunu söylemiştik. Bu takdire göre, Cenâb-ı Hakk'ın, فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا اَنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ *"Eğer size bunca açık deliller geldikten sonra saparsanız, biliniz ki Allah azîz ve hakîmdir"* âyeti, Yahudilere hitaptır. Bu durumda, "هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللهُ فِى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰئِكَةُ" âyeti Yahudiler hakkında olmuş olur. Buna göre mana: "O Yahûdiler, senin dinini, ancak Allah'ın kendilerine bulutlardan olan gölgelikler ve meleklerle beraber gelmesi durumunda kabul ederler" şeklinde olur. Görmüyor musun, onlar **Hz. Musâ** (a.s)'ya da aynısını yaptılar ve, لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللهَ جَهْرَةً *"Allah'ı apaçık görmedikçe sana inanmayacağız"* (Bakara, 55) dediler. Bu, Yahûdilerin durumunu anlatan bir âyet olunca, âyeti zâhirî manasına hamletmek imkânsız olmaz. Çünkü Yahudiler "teşbih"[109]e inanıyor, Allah hakkında gitme-gelme gibi vasıfların kullanılabileceğini kabul ediyor ve: "Allah, Tûr dağında buluttan gölgeler içinde Hz. Musa'ya tecelli etmiştir" diyorlardı. Hz. Musa (a.s)'dan istediklerini, aynen Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında da istemişlerdir. Bu takdire göre, âyette ifâde edilen şey, teşbih inancında olan Yahûdilerin itikâdından nakledilen bir şey olur. Böylece de ne âyeti te'vil etmek gerekir, ne de lâfzını mecâza hamletmeye ihtiyaç duyulur. Hülâsa bu âyet, Allah'ın kendilerine gelmesini bekleyen bir kavmin bulunduğuna delâlet eder. Âyette, bu kimselerin inanarak veya inanmadan beklemiş olduklarına herhangi bir işaret yoktur. Bu takdire göre, buradaki müşkil ortadan kalkar. Eğer, "Bu te'vile göre, وَاِلَى اللهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ *"Ve işler Allah'a döndürülür"* âyetinin, kendisinden öncesiyle nasıl irtibatı sağlanır?" denirse, biz deriz: Bu hususta izah şöyledir: Allahu Teâlâ, onların, bu fâsit şarta bağlı olarak dini kabul etmeleri hususundaki inat ve beklemelerini nakledince, bunun peşi sıra bir tehdit olacak şeyi zikrederek, *"Ve*

109 Teşbih: Allah'ın mahlûkata benzediğine inanmaktır.

işler Allah'a döndürülür" buyurmuştur. Bence bu izah, geçenlerden daha açıktır. Allah, kelâmının hakîkatini en iyi bilendir.

8) **Kaffâl**'ın **Tefsir**'inde **Ebu'l-Âliye**'den naklettiği şu izahtır: "Gölgelikler içinde gelme" işi meleklere nisbet edilir. Buna göre, Allahu Teâlâ'ya sadece "gelme" nisbet edilir." Binaenaleyh **Ebu'l-Aliye,** bu âyette bir takdim ve tehirin (öne alma, sonraya bırakma) olduğunu söylemiş ve bu görüşünün doğruluğuna da, âyeti, هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللهُ وَالْمَلٰئِكَةُ فِى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ şeklinde okuyanların kıraatini şâhit getirmiştir. **Kaffâl** (r.h) bu te'vilin hoş olmadığını ifâde etmiştir.

Allahu Teâlâ'nın, فِى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ *"Buluttan olan gölgelikler içinde"* âyetine gelince, bil ki, "ظُلَلٌ" kelimesi, "ظُلَّةٌ"ün çoğuludur. "ظُلَّةٌ" kelimesi, "Allah'ın seni gölgelendirdiği şey, gölgelik" manasınadır. Halbuki bulut, ancak birbirine girip kat kat olduğu zaman böyle (gölge verir). Buna göre "buluttan gölgeler" ifâdesi, her parçası kesif ve kocaman olan, ayrı ayrı parçalardan ibarettir. Binaenaleyh her parça bir gölgeliktir. Bunun hepsi de gölgeler olmuştur. Nitekim Hak Teâlâ, وَاِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ *"Onları, gölgeler gibi dalga bürüdüğü zaman..."* (Lokman, 32) buyurmuştur. Bazıları âyeti, "اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللهُ فِى ظِلَالٍ مِنَ الْغَمَامِ" şeklinde okumuşlardır. Bu, "ظِلَالٌ" kelimesinin de, "ظُلَّةٌ" kelimesinin çoğulu olması muhtemeldir. "قِلَّةٌ" lâfzının, "قِلَالٌ" şeklinde cemî olması gibi. Bunun aynı zamanda, "ظِلٌّ" kelimesinin çoğulu olması da muhtemeldir.

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: Mana, onlar ancak kendilerine, Allah'ın kahr ve azâbının buluttan gölgeler içerisinde gelmesini beklerler. Buna göre eğer, "Onlara Allah'ın azabı niçin bulut içinde gelmiştir?" denilirse, biz şu sebeplerden dolayı olduğunu söyleriz:

a) Bulut, rahmet yeridir. Buluttan, rahmet yerine azâp gelince, durum son derece ürkütücü olur. Çünkü kötülük umulmadık bir taraftan geldiği zaman, son derece şiddetli ve ürpertici olur. Nitekim hayır da hiç beklenmedik bir taraftan gelince, son derece sevindirici olur. Buna göre hayrın beklendiği yerden şer gelince, ya durum nasıl olur, (bir düşün)? İşte bundan dolayı Allah'ın kitabını tefekkür eden kimselere, O'nun, وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ *"Onlara Allah tarafından, hiç ummadıkları bir şey gelmiştir"* (Zümer, 47).

b) Bulutun inmesi, kıyamette meydana gelecek olan en şiddetli korkular için bir alâmettir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ

اَلْمَلٰٓئِكَةُ تَنْزِيلًا * اَلْمُلْكُ يَوْمَئِذِ الْحَقُّ لِلرَّحْمٰنِ وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا *"O gün semâ, bulutlar ile parçalanacak, melekler de indirildikçe indirilecek... O gün hak ve mülk, çok esirgeyen Allah'ındır. Bu gün, kâfirler için son derece zor bir gündür"* (Furkan, 25-26) buyurmuştur.

c) Buluttan sayısız ve sonsuz yağmur damlaları iner. Tıpkı bunun gibi bu buluttan, sınırsız azâp katreleri de indikçe iner...

Allahu Teâlâ'nın, "وَالْمَلٰٓئِكَةُ" sözü, geçen kelimeye atıftır. Buna göre takdir, "Onlar meleklerin de gelmesini beklerler" şeklinde olur. "Meleklerin gelmesi"ni hakiki manaya hamletmek mümkündür. Binaenaleyh, bu gelme işini hakiki manaya hamletmek gerekir. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Onlar, Allah'ın emrinin, âyetlerinin ve bunlarla beraber meleklerin gelmesini beklerler." Melekler, kıyamet hükümlerinden hor ve hakir etme, azâp etme gibi emrolundukları şeyi yerine getirmek için gelirler.

Allahu Teâlâ'nın, وَقُضِيَ الْاَمْرُ *"ve iş bitirilir"* ifâdesi hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bunun manası, "onların tehdit edildikleri iş bitirilir" demektir. Bu esnada, onların hiçbir hataları affedilmez, hiçbir cezaları geri çevrilmez ve başlarına geleni savuşturma hususunda hiçbir çare fayda vermez.

İKİNCİ MESELE

"قُضِيَ الْاَمْرُ" ifâdesinin manası "emir yerine getirilmesi..." demektir. Buna göre âyetin takdiri, "Onlar ancak Allah'ın kendilerine gelmesini ve emrin ifâ edilmesini beklerler" şeklindedir. Böylece mâzi fiil, muzarî fiil yerinde getirilmiş olur. Bunun misali, Kur'an'da ve bilhassa âhiretle ilgili âyetlerde pek çoktur. Çünkü âhirete dâir şeylerden, çoğu kez mâzî (geçmiş zaman) fiillerle haber verilir. Nitekim Allahu Teâlâ, وَاِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِى... *"Hani Allah, "Ey İsâ b. Meryem, insanlara sen mi, 'beni ve annemi ilah edininiz' dedin demişti.."* (Mâide, 116) buyurmuştur. Bu mecâzî uslûbun tercih ediliş sebebi ikidir:

1) Âhiretin yakınlığına dikkat çekmedir. Sanki kıyamet kopmuş ve Allah'ın olmasını, murat ettiği şey olup bitmiş gibidir.

2) Herkesin yaptığının cezasını görmesi için kıyametin mutlaka kopacağını iyice te'kid etmektir. Binaenaleyh kıyametin kopacak olmasının kesin olması sebebiyle, sanki olup bitmiş gibi kabul edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette zikredilen "emir" mahlûkat arasında hükmedip, herkese hakkını vermek ve mükelleflerden her birini cennet veya cehennemdeki yerine ulaştırmaktır. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ *"Emir (iş) bittiği zaman şeytan (kâfirlere) şöyle der: "Şüphesiz Allah size gerçek vaadde bulunmuştu.."* (İbrahim, 22) buyurmuştur.

Bunu anladığın zaman biz deriz ki: "وَقُضِيَ الْأَمْرُ" tâbiri kıyamet hallerinin fasılasız olarak bir çırpıda olacağını gösterir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın kazasını savuşturacak ve hükmüne mânî olacak hiçbir güç yoktur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Mu'az b. Cebel, "مَلٰئِكَةُ" lâfzının üzerine atfetmek için, bu kelimeyi "وَقَضَاءُ الْأَمْرِ" şeklinde merfu bir mastar olarak okumuştur.

Bütün İşler Allah'a Döndürülür

Allahu Teâlâ'nın, وَإِلَى اللهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ *"Ve bütün işler Allah'a döndürülür"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Mücessime'den bazıları şöyle demişlerdir: "Âyetteki, "إِلَى" harf-i cerri intihâ-i gaye içindir. Bu da, Allah'ın kıyamet günü kendisine varılabilecek bir yerde bulunmasını gerektirir." Ehl-i Tevhid **Mücessime**'nin bu görüşte olanlarına, şu iki şekilde cevap vermişlerdir:

a) Allahu Teâlâ kullarını dünyada, mahlûkatına dair pek çok işe mâlik kılmıştır. Kullar âhirete intikâl ettiklerinde, Allah'tan başka hiç kimse onlar hakkında hüküm verme yetkisine haiz değildir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ *"O zaman, emir yalnız Allah'a mahsustur"* (İnfitâr, 19) buyurmuştur. Bu Arapların tıpkı, bir kimsenin o işe bakma yetkisini sadece onda gördüğü zaman, رَجَعَ أَمْرُنَا إِلَى الْأَمِيرِ "İşimiz emire kaldı" demesi gibidir.

Bunun bir benzeri de, kıyamet günü bütün varlıklar Allah'ın mülkü ve kudreti dahilinde olduğu halde, Allahu Teâlâ'nın, وَإِلَى اللهِ الْمَصِيرُ *"Dönüş Allah'adır"* Âl-i İmran, 28) demesidir.

Ebu Müslim şöyle demiştir: Allahu Teâlâ, imtihân ve deneme yurdu olan dünyada herkesi, imtihân gayesiyle birçok şeye mâlik kılmıştır. Bu dünyanın işleri sona erip biz sevâb ve cezâ yurdu olan âhirete ulaştığımızda bütün işler bir olan Allah'a ait olur. Bu böyle olunca, Allah korkulmaya ve itaat olunmaya müstahak varlık olur; kul da, emrolunduğu gibi

gerçek barış olan İslâm'a girer, nehyolunduğu gibi de, şeytanın adımlarına tâbi olmaktan kaçar.

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir, Ebu Amr ve **Âsım,** "تُرَدُّ" anlamına gelmek üzere tâ harfinin zammesiyle, "تُرْجَعُ" şeklinde okumuşlardır. Onu geri dönderdim anlamında, "رَجَعْتُهُ" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَلَئِنْ رُجِعْتُ اِلٰى رَبِّى *"Vallahi eğer ben Rabbime geri döndürülürsem..."* (Fussilet, 50), وَلَئِنْ رُدِدْتُ اِلٰى رَبِّى *"Vallahi, eğer ben Rabbime geri döndürülürsem..."* (Kehf, 36), ثُمَّ رُدُّوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ *"Sonra da, Hak Mevlâları olan Allah'a döndürüldüler..."* (Enam, 62) ve, رَبِّ ارْجِعُونِ * لَعَلِّى اَعْمَلُ صَالِحًا *"Rabbim, beni dünyaya geri döndür; ki ben, sâlih bir amel işleyeyim"* (Mü'minûn, 99-100) buyurmuştur. Yani, "رُدُّنِى" demektir.

İbn Âmir, Hamza ve **Kisâî,** tâ harfinin fethasıyla, "تَرْجِعُ" şeklinde okumuşlardır. Yani, "تَصِيرُ" "döner, sayrûret eder, intikâl eder..." Hak Teâlâ'nın, اَلَا اِلَى اللّٰهِ تَصِيرُ الْاُمُورُ *"İyi biliniz ki, bütün işler Allah'a varır, intikal eder"* (Şûrâ, 53), اِنَّ اِلَيْنَا اِيَابَهُمْ *"Muhakkak ki onların varışları, dönüşleri bizedir"* (Gâşiye, 25) ve, اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ *"Varışınız Allah'adır"* (Hûd, 4) âyetlerinde olduğu gibi.

Kaffâl (r.a) şöyle demiştir: Bu iki kıraate göre de, manalar birbirine yakındır. Çünkü işler, neticede Allahu Teâlâ'ya varır, intikâl eder. Allah (c.c) da, dünyayı sona erdirip, kıyameti koparmak suretiyle bütün işleri kendisine döndürür. **Kaffâl** sözüne devamla şöyle der: Hak Teâlâ'nın, تُرْجَعُ الْاُمُورُ "İşler döner" ifâdesinde üç mana vardır:

a) Bu, biraz önce zikrettiğimiz manadır; bu da, Cenâb-ı Hakk'ın bütün işleri kendisine döndürmesidir. Nitekim yine bu âyette, işlere hükmedip onları bitiren kendisi olduğu halde, وَقُضِىَ الْاَمْرُ "İş bitirildi" buyurmuştur.

b) Bunun, فُلَانٌ يُعْجِبُ بِنَفْسِهِ "Falanca kendisini beğeniyor" sözlerinde olduğu gibi, Arapların kullanmış olduğu bir üslûp üzere gelmesidir. Yine bir kimse başkasına, her ne kadar onu götüren olmasa bile اِلٰى اَيْنَ يَذْهَبُ بِكَ "Seni nereye götürüyor?" demesi de böyledir.

c) Mahlûkatın zât ve sıfatları, kendilerinin yaratılmış ve muhdes, hesâba çekileceklerine şehâdette bulunup, mahlûkat da işlerini Allah'a havâle edince, o zaman Allahu Teâlâ'nın, "تُرْجَعُ الْاُمُورُ" sözünün manası, "Kullar, kendi nefislerinin şehâdetiyle o işleri Allah'a ve O'nun hükmüne havâle ederler" şeklinde olur. Bu Allah'ın tıpkı, يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ *"Göklerde ve yerde bulunan şeyler Allah'ı tesbih ederler"* (Teğabun, 1) demesine benzer. Çünkü bu tesbih lisânın konuşmasıyla değil, halin şehâdetiyledir.

Hak Teâlâ'nın, وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا *"Göklerde ve yerde bulunanlar, ister istemez Allah'a secde ederler"* (Ra'd, 15) âyeti de bu manaya hamledilir.

Bu âyet-i kerime şu şekilde de tefsir edilmiştir: Mü'minler, Allah'a istekli olarak; kâfirler de nefislerinin Allah'ın kulları olduklarına şehâdet etmesi sebebiyle istemeyerek secde ederler. Bu tefsire göre, "Kullar işlerini Allah'a havâle ederler ve o işlerinin Allah'a varacağını itiraf ederler. Mü'minler bunu sözleriyle; kâfirler ise hallerinin şehadetiyle ifâde ederler" denilmesi caiz olabilir.

Seele Fiili ve Kem Edatı Hakkında Bilgi

سَلْ بَنِيٓ اِسْرَآءِيلَ كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُ فَاِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٢١١﴾

"İsrâiloğullarına sor; biz onlara apaçık nice âyetler verdik! Kim Allah'ın nimetini, kendisine geldikten sonra değiştirirse, bilsin ki Allah'ın cezası çok çetindir" (Bakara, 211).

Âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"سَلْ" aslında, "اِسْأَلْ" idi. Arapçada çok kullanıldığı için, hafiflik ve kolaylık olsun diye, ayne'l fiil olan hemze terk edilerek, harekesi kendisinden önceki harfe verilmiş, bundan dolayı da vasıl elifine ihtiyaç duyulmamıştır. **Kutrub** da, bu fiilin, "زَأَرَ الْأَسَدُ يَزْأَرُ" (Aslan kükredi-kükrüyor) gibi, "سَأَلَ - يَسْأَلُ" , "خَافَ - يَخَافُ" gibi, "سَالَ يَسَالُ" şeklinde çekildiğini; emrinin, "خَفْ" gibi, "سَلْ" olduğunu söylemiştir. Bu kalıba göre **Nâfi** ve **İbn Âmir,** سَالَ سَائِلٌ *"Bir soran sordu"* (Meâric, 1) âyetini, "قَالَ" ve, "كَالَ" vezninde, "سَالَ سَائِلٌ -" şeklinde okumuşlardır.

Âyet-i kerimede geçen, "كَمْ" lâfzı, adet ifâde etmek için kullanılmış ve sükûn üzere mebnî olan bir isimdir. Bunun, teşbih kâf'inin, "مَا" ile terkîp teşkil ettiği; daha sonra da, "مَا" lâfzı kısaltılarak, mîm harfinin sükûn kılındığı ve istifhâm manasını tazammun ettiği için sükûn üzerine mebnî

kılındığı da söylenmiştir. Bu kelime, bazen haberiyye, bazen de istifham ifâde etmek için kullanılır. Arap lehçelerinin ekserisi, haberiyye için olduğu zaman, kendisinden sonra gelen ismi mecrûr; istifhâm manasına kullanıldığı zaman ise, kendisinden sonra gelen ismi mansûb okumuşlardır. Araplardan, bu kelime haberiyye için kullanıldığı zaman kendisinden sonra gelen ismi mansûb; istifhâm için kullanıldığı zaman ise, kendisinden sonra gelen ismi mecrûr okuyanlar da vardır. Bu kelimenin, mevzû bahis âyetimizde istifhâmiyye ve haberiyye olması muhtemeldir.

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyetin Daha Önceki Kısımla Münasebeti**

Bil ki, bundan kastedilen, "Sana bu âyetlerden haber vermeleri, böylece senin de onları öğrenmen için İsrâiloğullarına sor!" manası değildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Allah'ın bu durumları kendisine bildirmiş olması sebebiyle, bunları biliyordu. Bilâkis bundan maksat, Allah'ın delillerinden yüz çevirmeden men etmek hususunda, iyice açıklamada bulunmak ve dikkat çekmektir. Bu sözün izahı şudur: Allahu Teâlâ, يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ *"Ey iman edenler, toptan İslâm'a (veya sulha) girin ve şeytanın adımlarına tâbi olmayın"* (Bakara, 208) buyurmuş, böylece İslâm'ı emretmiş, küfürden de nehyetmiştir. Daha sonra da, "فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ" buyurmuş, yani "Siz bu tekliften yüz çevirirseniz, فَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ *"Biliniz ki Allah azîz ve hakîmdir"* (Bakara, 209) âyetiyle beyan ettiği tehdidine müstahak olursunuz" demek istemiştir. Daha sonra da bu tehdidini, هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا اَنْ يَاْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ *"Onlar ancak, Allah'ın meleklerle beraber buluttan gölgeler içinde gelmesini mi bekliyorlar?"* (Bakara, 210) beyan etmiş, daha sonra üçüncü olarak da bu tehdidini, سَلْ بَنِى اِسْرَائِيلَ *"İsraîloğullarına sor..."* (Bakara, 211) âyetiyle pekiştirmiştir. Yani şu mevcût olanlara, "Bizim onların atalarına apaçık âyetler verdiğimizi; onların ise, bu âyetleri inkâr ettiklerini, böylece de Allahu Teâlâ'nın azâbını muhakkak olarak hak ettiklerini" bir sor! Bu, şu anda mevcut olanların, "Şâyet Allah'ın âyetlerinden yüz çevirirlerse, daha önce yaşayanların azâba duçar olmaları gibi, bunların da azaba duçar olacaklarına" dikkatlerini çekmektir. Bu geçmişi anlatmaktan maksat, Hak Teâlâ'nın da, فَاعْتَبِرُوا يَا اُولِى الْاَبْصَارِ *"Kıyaslayın ey akıl sahipleri"* (Haşr, 2) ve, لَقَدْ كَانَ فِى قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِاُولِى الْاَلْبَابِ *"Muhakkak ki onların kıssalarında, akıl sahipleri için alınacak ibretler vardır"* (Yusuf, 111) âyetlerinde de olduğu gibi, başkaları bakımından ibret almalarıdır. Âyetler arasındaki irtibatın beyân edilmesi, işte bundan ibarettir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ebû Amr, "سَلْ" lâfzında, vâv ve fâ harfine bitişmesi durumu ile (vâv ve fâ harfinin olmadığı) isti'nâf halinin arasını birbirinden ayırmış, buna göre, سَلْهُمْ اَيُّهُمْ بِذٰلِكَ زَعِيمٌ *"Onlara, bunu hangisinin savunacağını sor"* (Kalem, 40) ve, "سَلْ بَنِى اِسْرَائِيلَ" âyetini hemzesiz; وَسْئَلُوا الْقَرْيَةَ *"Köye sor"* (Yusuf, 82) فَسْئَلِ الَّذِينَ يَقْرَؤُنَ الْكِتَابَ *"Kitabı okuyanlara sor"* (Yunus, 94) ve, وَسْئَلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهِ *"Allah'tan, onun fazlını isteyiniz"* (Nisa, 32) âyetlerini de hemzeli okumuştur. **Kisaî** ise, bunların arasında herhangi bir fark görmemiş, bunların hepsini hemzesiz olarak okumuştur. Bu iki okuyuş şekli arasındaki farkın izâhı şöyledir:

Müste'nef cümlelerde tahfif, müstakil olan ve kendisiyle başlanılan hemzenin düşürülmesine vesile olur. Kendisinden önce vâv ve fâ harfinin bulunduğu durum böyle değildir. **Kisaî,** Mushaf'ın yazılış şekline uymuştur. Çünkü bütün Mushaflarda bu elif düşmüştür.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İsrailoğullarına Gösterilen Mu'cizeler ve Onların Nankörlükleri**

Allahu Teâlâ'nın, "مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍ" buyruğu ile ilgili iki görüş vardır:

1) Bundan murat, **Musa** (a.s)'nın denizi yarmak, bulutlarla gölgelendirmek, kudret helvası ve bıldırcın eti indirmek, dağı yukarı kaldırmak, buluttan Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Musa**'ya konuşması, onlara **Tevrât**'ı indirmesi ve onlar için hidâyeti küfürden ayırması gibi mu'cizeleridir. İşte bütün bunlar, apaçık âyet ve delillerdir.

2) Bunun manası şudur: Biz onlara, Hz. Muhammed'le ilgili, kendisiyle O'nun doğruluğunu ve şeriatinin gerçekliğini bilecekleri nice açık hüccetler verdik.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللّٰهِ *"Allah'ın nimetini kim değiştirirse"* âyetiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"وَمَنْ يُبَدِّلْ" tahfif ile, "وَمَنْ يُبْدِلْ" şeklinde okunmuştur.

İKİNCİ MESELE

Ebu Müslim, bu âyette bir hazf olduğunu ve bunun takdirinin, كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍ وَكَفَرُوا بِهَا "Biz onlara apaçık nice âyetler vermiştik de, onlar bunu inkâr etmişlerdi" şeklinde olduğunu söylemiştir. Ancak böyle bir hazfe, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللّٰهِ" sözü delâlet etmektedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Buradaki, نِعْمَةَ اللهِ *"Allah'ın nimeti"* ile ilgili iki görüş vardır:

1) Bundan murat, Allah'ın âyet ve delilleridir. Bunlar, Allahu Teâlâ'nın nimetlerinin en yücesi ve kıymetlilerindendir. Çünkü bunlar hidâyete ve sapıklıktan kurtulmaya birer vesiledirler. Bu görüşe göre, bu nimetlerin değiştirilmesi hakkında değişik iki açıklama vardır:

a) "Apaçık âyet"ten muradın, Hz. Musa'nın mu'cizeleri olduğunu söyleyenler, bu nimetlerin değiştirilmesinden muradın da, Allahu Teâlâ'nın bunları onlara hidâyet vesilesi olsun diye izhar edip gösterdiğini, fakat onların bunları, فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلٰى رِجْسِهِمْ *"Bunlar da onların küfürlerine küfür kattı"* (Tevbe, 125) âyetinde beyân edildiği gibi, sapıklıklarına sebep kılmaları olduğunu söylemişlerdir.

b) "Apaçık âyet"ten muradın, Tevrat ve İncil'deki Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine delâlet eden şeyler olduğunu söyleyenler, "Allah'ın nimetlerinin değiştirilmesinden murat, bu delilleri tahrif edip, onlara şüpheler sokmaktır" demişlerdir.

2) "Allah'ın nimeti"nden murat, onlara verdiği sıhhat, güvenlik ve kendi kendine yetme vesileleridir. Allahu Teâlâ da, onlar inkâr yoluna saptıkları zaman bu nimeti gazâp ile değiştirmiştir. Ama, buna sebep kendileri olduğu için, bu değiştirmeyi onların kendilerine izafe etmiştir. Onların buna sebep oluşları da, onların bu apaçık âyetlerle amel etmeleri gerekirken bunu terk etmeleridir.

Cenâb-ı Allah'ın, مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ *"Ona geldikten sonra"* buyruğunun manası, "Onu iyice anlayıp bildikten sonra; veya onu iyice kavradıktan, belledikten sonra" demektir. Nitekim Allahu Teâlâ, ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ *"Onu iyice anladıktan sonra, bile bile onu tahrif ediyorlar"* (Bakara, 75) buyurmuştur. Çünkü onları iyice anlayıp kavramadıkça, sanki onlar o kimse tarafından hiç bilinmemiş gibi olurlar. Eğer biz âyetteki nimeti sıhhat, emniyet ve kendi kendine yetme gibi, dünya ile alâkalı bir şeyle izah edersek, muhakkak ki bu sebeplerin meydana gelmesi esnâsında, öncelikle yapılması gereken şükretmek; yapılması çok çirkin olan da küfretmek olur. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, âyetin sonunda, فَاِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ *"Muhakkak ki Allah, cezası çok çetin olandır"* buyurmuştur.

Vâhidî (r.a) şöyle demiştir: "Bu kelâmda bir hazf bulunmaktadır. Ve bunun manası da, 'Allah ona (böyle davranana) karşı cezâsı çok çetin olandır'

şeklindedir." Ben de şöyle diyorum: **Abdulkâhir en-Nahvî, "Delâilu'l-İ'câz"** isimli kitabında, bu hazfin terkinin daha uygun olduğunu; çünkü, âyetten maksadın, Allahu Teâlâ'nın şu veya bu kimse için, "شَدِيدُ الْعِقَابِ" olduğuna dikkat etmeksizin, O'nun zât-ı İlahi'sinin, "شَدِيدُ الْعِقَابِ" olduğunu açıklayarak kulları korkutmak olduğunu beyan etmiştir. Sonra **Vâhidî** şöyle demiştir: "الْعِقَابُ" cürüm ve suçun hemen peşinden gelen azâp demektir.

زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَآءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٢١٢﴾

"İnkâr edenlere, dünya hayatı süslenmiştir. Onlar, iman edenlerle alay ediyorlar. Halbuki, müttakî olanlar kıyamet gününde onların üstündedirler. Allah dilediğine hesapsız rızık verir" (Bakara, 212).

Bil ki Hak Teâlâ, daha önce delilleri ve peygamberleri yalanlayan, bu delillerden yüz çeviren ve Allah'ın nimetlerini, kendilerine geldikten sonra değiştiren kâfirlerin halini zikredince, bunun peşinden onların bu yolu tutmalarının sebebini açıklayarak, "زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا" buyurmuştur. Bu sözün gayesi, Müslümanlara, fânî ve geçici dünya süsünü, bâkî âhiret derecelerine tercih eden kâfir ve müşriklerin akıllarının ne kadar yetersiz olduğunu bildirmektir. Bu âyetle alâkalı bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, birkaç sebepten dolayı, "زُيِّنَتْ" yerine, "زُيِّنَ" demiştir:

1) **Ferrâ**'nın görüşüdür: "الْحَيَاةُ" kelimesiyle, "الْإِحْيَاءُ" kelimesi bir manaya gelir. Eğer bunlar müennes addedilirlerse bu, lâfızları bakımındandır. Eğer müzekker sayılırlarsa, bu da manaları bakımındandır. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, "فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ" (Bakara, 275) âyetindeki, "مَوْعِظَةٌ" kelimesi ile, "وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ" (Hûd, 67) âyetindeki, "الصَّيْحَةُ" kelimeleri de böyledir.

2) Zeccâc'ın görüşüdür: Buna göre, "الْحَيَاةُ" kelimesi, hakiki müennes bir kelime değildir. Çünkü bu, "اِمْرَأَةٌ" (kadın) ve "رَجُلٌ" (erkek); "نَاقَةٌ" (dişi deve) ve "جَمَلٌ" (erkek deve) kelimelerinde olduğu gibi, mukabilinde müzekker bulunan bir canlı değildir. Bilakis, "الْحَيَاةَ - الْعِيشَ" ve, "الْبَقَاءُ" kelimeleri ile

aynı manaya gelir. Binaenaleyh, Allahu Teâlâ sanki, "Kâfirlere dünya hayatı ile bekâ duygusu süslenmiştir" buyurmaktadır.

3) **İbnu'l-Enbarî**'nin görüşüdür. O, şöyle demiştir: Allahu Teâlâ burada, "زُيِّنَتْ" dememiştir, çünkü, "زُيِّنَ" fiili ile, bunun nâib-i fâili olan, "الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا" sözünün arası, "لِلَّذِينَ كَفَرُوا" lâfızlarıyla fasledilmiştir. Müennes olan bir fâilin fiili ile, bu fiil arası, araya giren bir kelime ile (fasıl) ayrılırsa, fiilin müzekker getirilmesi güzel olur. Çünkü fasıl, fiile müenneslik tâ'sının gelmesine lüzum bırakmaz.

***İKİNCİ MESELE:* Müreffeh Kâfirlerin Mü'minlerle Alay Etmeleri**

Âlimler bu âyetin sebeb-i nüzûlü ile ilgili birçok rivâyet zikretmiştir:

1) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: Bu âyet, **Ebû Cehil** ve diğer Kureyş önderleri hakkında nâzil olmuştur. Onlar, **Abdullah İbn Mes'ûd, Ammâr, Habbâb, Ebû Huzeyfe**'nin kölesi **Sâlim, Amir İbn Füheyre** ve **Ebu Ubeyde İbnu'l-Cerrâh** gibi fakir Müslümanlarla, kâfirler rahatlık ve nimetler içinde yüzerken, onların fakr-ü zaruret içinde bulunmaları ve çeşitli eziyetlere katlanmaları sebebiyle, alay ediyorlardı.

2) **Benû Kurayza, Benû Nadîr** ve **Benû Kaynuka** Yahudilerinin ileri gelenleri ve âlimleri hakkında nâzil olmuştur. Onlar, yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir Müslüman muhacirlerle alay ediyorlardı.

3) **Mukâtil** şöyle demiştir: "Bu âyet-i kerime, **Abdullah İbn Ubeyy** ve avenesi gibi münafıklar hakkında nâzil olmuştur. Bunlar, zayıf Müslümanlar ve fakir muhacirler ile alay ediyorlardı."

Bil ki âyetin bütün bu anlatılanlar için nâzil olmuş olmasına bir mani yoktur.

Âlimler, bu "tezyin" (süsleme)'nin keyfiyeti hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Mu'tezile,** bu hususta birkaç vecih zikretmiştir:

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Dünyayı Süslü Gösterenin Cenâb-ı Hak Olduğu Konusunda Mu'tezile ile İhtilaf**

1) **Cübbaî** şöyle demiştir: "Burada süsleyen cinlerin ve insanların azgınlarıdır. Onlar, kâfirlere dünya hırsını süslü göstermişler, gözlerinde âhiret tarafını çirkinleştirmişler ve onlara âhiret hususunda söylenen **şeylerin** doğru olmadığını, binaenaleyh dünyadaki yaşantılarını bozmaları **gerektiği** vehmini vermişlerdir.

Cebriye'nin söylemiş olduğu, "Allahu Teâlâ bunu süslemiştir" görüşü, bâtıl ve yanlıştır. Çünkü bir şeyi süslü gösteren, onun güzel olduğundan haber vermektedir. Eğer burada süsleyen Allahu Teâlâ olsaydı, bu süsleme hususunda ya doğru olurdu veya yalancı olurdu. Eğer doğru olursa, süslediği şeyin güzel olması gerekir. Bu durumda da onu güzel görerek yapan kimse, doğru yapmış olurdu. Bu, kâfirlerin küfür ve günahta doğru iş yapmış olmalarını gerektirir. Halbuki bunu söylemek küfürdür. Eğer Allah bu süsleme hususunda yalancı ise, o zaman bu, Allahu Teâlâ'nın hiçbir sözüne ve haberine güvenilmeme sonucuna götürür. Bunu söylemek de küfürdür. Binaenaleyh, âyetteki "süsleyen"den muradın şeytan olduğu doğru olur." İşte **Ebû Ali el-Cübbaî**'nin **Tefsir**'inde, bu hususta söylemiş olduğu sözün tamamı budur.

Ben de derim ki: Bu görüş zayıftır. Çünkü, زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا *"İnkâr edenlere süslendi"* âyeti, bütün kâfirleri içine almaktadır. Bu durumda da, bütün kâfirler için tek bir "süsleyici"nin olmasını gerektirir. Bütün kâfirler için "süsleyici" olanın, kâfirlerin dışında başka birisi olması gerekir. Ancak, "Kâfirlerden her biri, diğerine dünya hayatını süslü gösteriyordu" denilirse, o zaman bu bir devr-i fâsit olur. Böylece, bütün kâfirlere küfrü süslü gösterenin, kâfirlerin dışında birisi olması gerekir. Bu durumda **Cübbaî**'nin, "Burada süsleyen, insanların ve cinlerin azgınlarıdır" sözü yanlış olur. Çünkü, bu azgınlar da, kâfirlere dahildir. Biz âyette bahsedilen süsleyenin kâfirlerden başkaları olması gerektiğini açıkladık. Böylece **Cübbaî**'nin te'vilinin zayıf olduğu sabit olmaktadır.

Cübbaî'nin, "Bir şeyi süslü gösteren, onun güzel olduğunu haber vermektedir" sözü kabul edilemez. Aksine bir şeyi süsleyen, o şeyi bir süs ile vasıflayan kimsedir. Zînet ve süs ise, bir şey ile kâim olan ve o şeyin kendisiyle süslü olduğu bir sıfattır. Bu izaha göre, **Cübbâî**'nin sözü sâkıt olmaktadır.

Sonra biz, eğer bir şeyi süsleyenin onun güzelliğinden haber vermekte olduğunu kabul etsek bile, şöyle denilmesi niçin caiz olmasın? "Allahu Teâlâ onun güzelliğinden haber vermektedir. Bundan murat şudur: Allahu Teâlâ onda bulunan lezzet, güzellikler ve rahatlardan haber vermiştir. Bunlardan haber vermesi ise yalan değildir. Bunları tasdik etmek de küfür değildir." Böylece **Ebu Ali el-Cübbaî**'nin bu konudaki sözü tamamen düşmektedir.

2) **Ebu Müslim** şöyle demiştir: "زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا" âyetinin, "Onlar kendilerine süslü gösterdiler" manasında olması muhtemeldir. Araplar, kendilerinden uzaklaşan kimseye, "اَيْنَ يَذْهَبُ بِكَ" "O seni nereye götürüyor?" derler, ama bununla, onun yanında onu götüren birisinin bulunduğunu kastetmezler. Allahu Teâlâ'nın şunlar gibi, birçok âyetinin manası böyledir: اَنّٰى يُؤْفَكُونَ *"Onlar nasıl da döndürülüyorlar?"* (Tevbe, 30) ve, اَنّٰى يُصْرَفُونَ *"Nasıl da çeviriliyorlar?"* (Gâfir, 69). Allahu Teâlâ bunu, يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ اَمْوَالُكُمْ وَلَا اَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ *"Ey iman edenler, mallarınız ve çocuklarınız, sizi Allah'ın zikrinden alıkoymasın"* (Münafikûn, 9) âyet-i kerimesiyle te'kîd etmiş ve, mallar ve çocuklar adeta sebep oldukları için, oyalamak ve alıkoymak işini onlara nisbet etmiştir. Şeytan, insana bir fiili zorla yaptırmaya kâdir olmadığı için, hakikatte dünyayı kendisine süsleyen, insanın bizzat kendisidir."

Bil ki bu görüş de zayıftır. Çünkü âyetteki, "زُيِّنَ" lâfzı, bir süsleyenin bunu süslü gösterdiğini ifâde eder. Hakiki manadan mecazî manaya geçmek, mümkün değildir.

3) Bu süsleyici Allahu Teâlâ'dır. Bu görüşün doğru olduğuna iki şey delâlet etmektedir:

a) Âyetteki, "زُيِّنَ" fiilini ma'lûm sîgasıyla, "زَيَّنَ" (O süsledi...) şeklinde okuyan kimsenin kıraati.

b) اِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْاَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ اَيُّهُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا *"Hangileri daha güzel amel edecek diye sınamak için, yeryüzünde bulunan şeyleri insanlar için bir zinet yaptık"* (Kehf, 7) âyet-i kerimesidir.

Sonra bu görüşte olanlar bazı izahlar zikretmişlerdir:

Birincisi: Allahu Teâlâ'nın dünyada ortaya koyduğu güzellik, göz alıcılık, hoşa gitme ve lezzet duyma gibi şeyler vasıtasıyla "süsleyici" sayılması imkânsızdır. Çünkü Allahu Teâlâ bunları, ancak kullarını imtihan etmek için yaratmıştır. Bunun bir benzeri de, زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْاَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَاٰبِ * قُلْ اَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذٰلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ... *"Kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma güzel atlara, hayvanlara, ekinlere olan tutku seviyesindeki sevgi insanlar için bezenip süslenmiştir. Bunlar, dünya hayatının geçici birer metaıdır. Varılacak en güzel yer ise, Allah katındadır. De ki: Size bundan daha hayırlısını haber vereyim mi: Müttakî olanlar için, Rableri katında cennetler vardır"* (Âl-i İmrân, 14-15)

ve, اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا *"Mal ve oğullar, dünya hayatının süsüdürler. Bâkî olan salih ameller ise, Rabbin katında hem sevâpça, hem de arzu olunması bakımından daha hayırlıdır"* (Kehf, 46) âyetleridir. Bu âyetler birbirlerine muvafıktırlar. Hepsinin manası şudur: Allahu Teâlâ bu dünyayı bir imtihan ve deneme yurdu olarak yaratmış ve, insanların tabiatına, aksini yapmak mümkün olmayacak şekilde zorlamaksızın lezzetlere temâyül, şehvet uyandıran şeylere de bir muhabbet duygusu yerleştirmiştir. Aksine bu, imtihanın kendisiyle tam olabilmesi ve mü'minin, hevâsıyla mücadele edip nefsini mubahları işlemeye sevkederek haramlardan da men edebilmesi için, nefsin reddetme imkânına da sahip olduğu bir şeyi sevme temayülü uyandırmak yoluyla olur.

İkincisi: Âyetteki süslemeden murat, Allahu Teâlâ'nın kâfirlere dünyada mühlet vermesi, onları dünyaya yönelmekten ve dünyayı elde etmek için son derece hırslı olmaktan alıkoymamasıdır. İşte bu, mühlet vermeye "tezyin" adını vermiştir.

Bil ki, Mu'tezile'den naklettiğimiz bütün bu izah şekillerine, şu tek sual yöneltilir: Kâfirlerin kalplerinde bu süsün meydana gelmesi için, bir "muhdis" (meydana getirici)in bulunması gerekir. Aksi halde, meydana gelen bu durum, bir müessir olmaksızın meydana gelmiş olması gerekir. Bu ise imkânsızdır. Sonra, kâfirlerin kalplerinde meydana gelen bu tezyin, küfür ve günah tarafını iman ve taat tarafına tercih ettirdi mi, ettirmedi mi? Eğer kesin olarak tercih ettirmemiş, fakat insan kalbinde bu süsleme olduğu halde, kalbinde böyle bir süsleme yokmuş gibi olmuşsa, bu durumda bu şeyin, o insanın kalbinde bir tezyîn, süsleme olması imkânsız olur. Halbuki âyet, bu tezyinin mevcût olduğunu göstermektedir. Eğer biz, o insanın kalbinde bu tezyinin bulunmasının küfür ve ma'siyet tarafını, iman ve taat tarafına tercih ettirme sebebi olduğunu söylersek, o zaman da irâde ve seçme gücü ortadan kalkar. Çünkü denklik durumunda, iki taraftan birisinin rüchâniyyeti imkânsız olunca, iki taraftan herhangi birisinin "mercûh" olması haydi haydi imkânsız olur. Mercûhun meydana gelmesi imkânsız olunca, râcih olanın meydana gelmesi vâcip olur. Çünkü, iki zıt durumun dışında, üçüncü bir hal yoktur. İşte Mu'tezile'ye yöneltilen soru budur.

Mâlumdur ki, **Mu'tezile**'nin zikretmiş olduğu izahlardan hiçbirisiyle bu soruya cevâp verilemez.

Bu te'vilin izahlarının **üçüncüsü:** Âyetten murat şudur: Allahu Teâlâ dünya hayatının mahzurlu (haram) olan taraflarını değil mubahlarını süslü göstermiştir. Bu izaha göre, problem çözülmektedir. Bu görüş de zayıftır. Çünkü Allahu Teâlâ, bu tezyinin (süslü gösterilme halinin) kâfirlere âit olduğunu bildirmiştir. Mubah (helâl) şeylerin süslü gösterilmesi ise sadece kâfirlere has değildir. Binaenaleyh âyette bahsedilen tezyinin, helâl şeyleri süslü (güzel) gösterme manasına olması imkânsızdır. Bir de mü'minler dünyanın hoş şeylerinin mubahlarından istifâde ederken, bu istifâde, âhirette olacak hesaptan dolayı korku ve çekinme hisleri ile birlikte olmaktadır. Malı ve mertebesi çok ise de, onun yaşantısı mükedder ve sıkıntılı olup, en çok düşündüğü de âhiretin ücretini elde etmek olur. Bu kimse dünyayı ancak, âhiret için bir vesile sayar. Oysaki kâfir böyle değildir; elindeki şey her ne kadar az ve değersiz ise de, onun, bununla sevinmesi, maksatların en mükemmelinin o olduğuna inandığı için, çoğunlukla zan üzere olur. Onun durumu bu olunca, âyette murat edilenin, mubah olan şeylerin tezyin edilmesi olması doğru olmaz.

Yine Allahu Teâlâ bu âyetin peşinden, وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا *"İman edenlerle alay ederler"* cümlesini getirmiştir; bu kâfirlerin mü'minlerle, yasaklanmış lezzetleri terk edip, vâcip olan meşakkatlere katlanmaları sebebiyle alay ettiklerini bildirir. Bu da, bu tezyinin mubah şeylerle ilgili olmayıp, aksine haramlarla ilgili olduğunu gösterir.

Bizim âlimlerimize gelince, onlar tezyini, "Allah'ın insanın kalbinde, eşyayı murat etme ve onlara kâdir olma gücünü yaratması; hatta bu fiilleri ve halleri Allah'ın var etmesi" manasına hamletmişlerdir. Bu, kulların fiillerinin yaratıcısının, ancak Allahu Teâlâ olduğu esasına binâen böyledir. Bu izaha göre, âyetten muradın ne olduğu ortaya çıkar.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا *"Onlar imân edenlerle alay ederler"* kavline gelince, biz daha önce bu alay etmenin keyfiyeti hususunda birçok rivâyetler nakletmiştik.

Vâhidî şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ'nın, "وَيَسْخَرُونَ" sözü, müste'nef bir cümle olup, "زُيِّنَ" lâfzı üzerine atfedilmemiştir. "Mâzi" bir fiilden sonra, muzârî bir fiilin müste'nef bir cümle olarak gelmesi tuhaf bir şey değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, mâzi bir fiil olan, "زُيِّنَ" (süslendi, süslü gösterildi) fiili ile o kimselerden haber vermiş, daha sonra da o kimselerin, devam

ettirdikleri bir işi beyan ederek, "وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا" buyurmuştur. Bunun manası şudur:

Müşrikler, mü'minler hakkında, "Şu yoksul kimseler dünyanın güzelliklerini, lezzetlerini ve tutkularını terk ediyorlar da, âhiretle ilgili olarak söylenen şeyler asılsız olduğu halde âhiret için birçok meşakkat ve sıkıntılara katlanıyorlar" diyorlardı. Şüphe yok ki âhiretin var olduğu sözü asılsız olsaydı, o zaman bu alay gerekli olurdu. Âhiretin var olduğunu söyleyen sözün doğru olması durumunda ise, bu alay onlar aleyhine dönmektedir. Çünkü varlıklar içerisinde, sayılı nefesler içinde tadabileceği lezzetler için, ebedî bir mülkten (nimetten) yüz çeviren kimseden daha çok alaya müstahak olan bir kimse mevcut değildir. Hatta muhakkik âlimlerden birisi şöyle demiştir: "Dünyadan yüz çevirip, âhirete yönelmek her hâlükârda en ihtiyatlı olan yoldur. Çünkü eğer âhiretin var olduğu yanlış olur ise, o kimse sadece değersiz lezzetleri ve sayılı nefesleri yitirmiş olur. Fakat eğer âhiret gerçekten var ise, dünyadan yüz çevirip âhirete teveccüh etmek, sağlam bir yol olur. Böylece kâfirlerin alayının bâtıl olduğu ve kendilerine dönmesinin daha evlâ olacağı ortaya çıkmış olur.

Mü'minler Âkibette Kâfirlerin Üstünde Olacaklardır

Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"ittikâ edenler ise kıyamet gününde onların üstündedir"* buyruğu ile ilgili birkaç sual bulunmaktadır:

Birinci Sual: Cenâb-ı Allah niçin önce, مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا *"iman edenler.."* sonra da, وَالَّذِينَ اتَّقَوْا *"ittika edenler"* buyurdu?

Cevab: Büyük sâadetin ancak muttaki mü'min için söz konusu olduğunu ortaya koymak gayesiyle ve bu mü'minleri takvaya bir teşvik olsun diye, böyle buyurmuştur.

İkinci Sual: Bu **"Üstte"** olmadan murat nedir?

Cevab: Bunun birkaç türlü izahı vardır:

a) Üstte olmadan murat, mekân (yer) itibariyle üstte olmaktır. Çünkü mü'minler gökteki "illiyyûn"da, kâfirler ise yerdeki "siccîn"de olacaklardır.

b) Üstte bulunmaktan muradın, şeref ve derece bakımından üstte bulunmuş olması da muhtemeldir.

Buna göre şâyet, "İki kimseden her birisi şerefli olur da, fakat birisi diğerinden biraz daha şerefli olursa, "Falanca şeref bakımından falancanın üzerindedir" denilir. Kâfir için ise hiçbir şeref söz konusu değildir. O

halde nasıl olur da, 'Mü'min, şeref bakımından kâfirin üzerindedir' denilebilir?" denilirse, biz deriz ki: Bundan murat, kâfirlerin dünya saadeti itibariyle mü'minlerin üstünde olması, sonra âhirette ise durumun bunun aksine olmasıdır. Buna göre Cenâb-ı Hak, mü'mine, kâfir için söz konusu olan dünyevi saadetlerin çok üstünde âhiret saadetleri verir.

c) Bundan muradın, mü'minlerin kıyamet gününde hüccet (delil) bakımından kâfirlerden üstün olduğudur. Bu böyledir, çünkü bazen kâfirlerin şüpheleri mü'minlerin kalbine ârız oluyordu, sonra mü'minler, Allah'ın tevfiki ve yardımı ile bu şüpheleri kalplerinden atıyorlardı. Kıyamet gününde ise böyle birşey olamaz. Aksine o günde bütün şüpheler yok olur. Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّ الَّذِينَ اَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا يَضْحَكُونَ * وَاِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ * وَاِذَا انْقَلَبُوا اِلٰى اَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ * وَاِذَا رَاَوْهُمْ قَالُوا اِنَّ هٰؤُلَاءِ لَضَالُّونَ * وَمَا اُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَ * فَالْيَوْمَ الَّذِينَ اٰمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ * *"Muhakkak ki mücrimler (kâfirler), iman edenlere gülüyorlardı. Onlara rastladıkları zaman, onlarla kaş-göz işaretleriyle alay ediyorlardı. Evlerine neş'e ve sevinç içinde dönüyorlardı. O mü'minleri gördüklerinde, "Şunlar muhakkak dalâlet içindedirler" diyorlardı. Halbuki onlar, mü'minler için yollanmış bekçiler değillerdi. O (kıyamet) gününde ise, mü'minler kâfirlere güleceklerdir"* (Mutaffifîn, 29-34) âyetinde buyurduğu gibi, şeytanın vesveseleri artık hiç tesir etmez.

d) Mü'minlerin kıyamet gününde kâfirlerle yapacakları alay, kâfirlerin dünyada mü'minlere karşı yaptıkları alaylarının üstündedir. Çünkü kâfirin mü'min ile alay etmesi, temelsizdir. Bu temelsizliği ile birlikte bir de sona erecektir. Mü'minin âhirette kâfire karşı olan alayı ise çok yerindedir. Yerinde oluşunun yanı sıra, bir de devamlı ve bâkîdir.

Üçüncü Sual: Âyet-i kerime, günahkârların cezasının kat'î olduğuna delâlet eder mi? Çünkü bir kimse: "Allahu Teâlâ, bu üstte oluşu muttaki olanlara has kılmıştır. Takvâ vasfını kazanmayan kimseler için bu üstünlüğün olmaması gerekir. Bu üstünlük bulunmayınca o (müttaki olmayan mü'minlerin) ateş ehlinden olmuş olurlar?

Cevap: Bu, âyetin mefhum-u muhâlifine tutunmaktır. Binaenaleyh bu, delâlet bakımından, bizim daha önce affa dair delillerle tahsis edilmiş olduğunu açıkladığımız umûmî delillerden daha kuvvetli olamaz.

Mü'minlere Verilecek Hesapsız Rızık

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ *"Allah dilediğini sınırsız olarak rızıklandırır"* buyruğundan muradın, "Allah'ın, müttakilere âhirette

sevab vermesi" ve yine, "Allah'ın dünyada mü'min-kâfir bütün kullarına verdiği şeyler.." olması muhtemeldir. Biz, bu "rızk"ı âhiret rızkı olarak aldığımızda, birkaç şekilde açıklama yapılabilir:

a) Allahu Teâlâ, âhirette dilediğini, yani mü'minleri, hesapsız olarak, yani nihâyete ermesi söz konusu olmayan bol ve geniş rızıklarla rızıklandırır. Bu, Allahu Teâlâ'nın, فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ *"İşte bunlar, cennete girerler ve orada hesapsız olarak rızıklandırılırlar"* (Mü'min, 40) âyetinde anlatıldığı gibidir. Çünkü bir hesap, ölçü ve miktar dâiresine giren her şey sonludur. Sonlu olmayan şeyin ise, mutlaka hesaplara sığmaması gerekir.

b) Mü'minlere cennette ulaşan faydaların bir kısmı sevâp (ibâdetlerinin karşılığı), bir kısmı da Allah'ın onlara lütuf ve ikramıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ *"Onlara ücretlerini Allah tastamam verir ve bir de lütf-u kereminden fazlasını verir"* (Nisa, 173) buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın fazlı ve lütfu ise sonsuzdur.

c) Allahu Teâlâ, bu nimetlerin bitmesinden korkup da, elinden çıkanları hesaplama ihtiyacı duymaz. Çünkü başkasına birşey veren kimse, ancak elinde kalanların miktarını bilmek için verdiklerinin hesabını yapar. Bu sebeple o kimse, başkalarına ikramda bulunurken bu ikramı, kendisine zarar verecek noktaya götürmez. Allahu Teâlâ'nın ise böyle bir hesaba ihtiyacı yoktur. Çünkü O, kudreti ve mülkü dahilindeki şeylerin sınırı olmayan, âlim ve gânî (zengin) bir varlıktır.

d) Cenâb-ı Hak, bu tâbirle cennet ehlinin rızkını murat etmiştir. Çünkü hesap yapmaya ancak, bir şey alınıp da, bu olması gereken miktardan eksik görüldüğü zaman ihtiyaç duyulur. Sevap ise böyle değildir. Çünkü çağlar ve asırlar geçtikten sonra bile, Cenâb-ı Hakk'ın vaad ve lütuf hükümleri gereği hak edilmiş olan sevap bâkî kalır. Buna göre sevâpta kesinlikle hesap söz konusu olamaz.

e) Cenâb-ı Hak, "Verilen şeyin, ilâhî rahmet hâzinesinin yanında bir kıymeti olmadığını, çünkü her an verilen şeyin mutlaka sonlu olduğunu, Allah'ın kudret hâzinesinde bulunanların ise sonsuz olduğunu; sonlu olanın sonsuz yanında bir hiç olduğunu" murat etmiştir. "بِغَيْرِ حِسَابٍ" kavlinden murat işte budur. Bu, aynı zamanda, kudret-i İlâhî'ye dahil olan şeylerin sonsuz olduğuna da işaret eder.

f) Âyetteki, بِغَيْرِ حِسَابٍ *"hesapsız olarak"* ifâdesinin manası, "hak edilmiş olmadığı halde" demektir. Bir kimsenin, bir başkasında bir alacağı olduğu zaman, "لِفُلَانٍ عَلَى فُلَانٍ حِسَابٌ" (falancanın falancada bir hesabı vardır) denilir. Bu da, hiç kimsenin Allah karşısında hiçbir şeyi aslında hak etmediğine ve hiç kimsenin O'nunla bir hesabı bulunmadığına; aksine O'nun kullarına verdiği her şeyi o kul hak ettiği için değil de sırf kendi lütuf ve ihsanından dolayı verdiğine delâlet eder.

g) "بِغَيْرِ حِسَابٍ" tabirinin manası, "ihtiyaç duyulan miktardan fazlası ile.." demektir. Mesela, bir kimse gerekenden fazla harcamadığı zaman, فُلَانٌ يُنْفِقُ بِالْحِسَابِ "falanca hesaplı harcıyor" denilir. Fakat gerekenden fazla harcayınca, onun için يُنْفِقُ بِغَيْرِ حِسَابٍ "O hesapsız harcıyor" denilir.

h) Bu tabirin manası, "Allah çok verir" demektir. Çünkü hesap ile verilen şey azdır.

Bil ki bütün bu açıklamaların hepsi muhtemeldir. Allah'ın atiyyeleri, mezkûr bütün şekillerde devamlıdır. Binaenaleyh âyetten, bütün bunların murat edilmiş olması câizdir. Fakat biz âyeti, Allah'ın hem mü'min, hem kâfir kullarına dünyada verdiği nimetlerle ilgili sayarsak, ortaya birtakım görüşler çıkar:

a) Âyetin siyak-sibakına (önceki ve sonrası ile irtibatına) en uygun olan görüş budur. Bu görüşe göre kâfirler, Müslüman fakirlerle alay ediyorlardı. Çünkü kâfirler, dünyevî saadeti elde ettikleri için, kendilerinin hak üzere olduklarına; Müslümanlar da dünyevi rahat ve saadetten uzak olmaları sebebiyle, onların bâtıl üzere olduklarına istidlâl ediyorlardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, onların bu kıyasının temelsiz olduğunu, وَاللهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ *"Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır"* buyurarak ortaya koymuştur. Yani, Hak Teâlâ, dünyada istediğine istediği kadar rızık verir. Ancak bu rızık, verilen kimsenin mü'min veya kâfir, iyilik sahibi veya günahkâr olduğunu göstermez. Bu sırf Allah'ın meşî'eti (dilemesi)ne bağlıdır. İşte bunun için, Allah, **Kârûn**'a alabildiğine rızık vermiş, **Hz. Eyyub** (a.s)'a ise rızık kapılarını daraltmıştır. Binaenaleyh ey kâfirler, sizin için dünya metâının çok olması ve Müslümanlar için az olması sebebiyle, kendinizin hak üzere olduğu, Müslümanların ise bâtıl üzere olduğu hükmünü vermeniz câiz değildir. Aksine küfründe iyice ilerlemesi (istidrac) için, Allahu Teâlâ, kâfire bazen çokça rızık verir; iyice ibtilâ ve imtihan için, mü'mine bazen az rızık verir. Bundan ötürü Allahu Teâlâ, وَلَوْ لَا اَنْ يَكُونَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا

لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفًا مِنْ فِضَّةٍ *"Eğer (bütün) insanlar (kâfirlere imrenerek) tek ümmet haline gelmeyecek olsaydı, Rahman'ı inkâr eden kimselerin evlerinin tavanlarını gümüşten yapardık"* (Zuhruf, 33) buyurmuştur.

b) Âyetin manası şöyledir: Allahu Teâlâ, sınırsız, istenmeden, peşine düşülmeden, bir dilenci gibi dilenilmeden, dünyada mü'min ve kâfirlerden istediklerini hesapsız rızıklandırır. Bu kâfirin, "Eğer mü'minler hak üzere olsalardı, Allah onların azıklarını niçin genişletmesin?" dememesi; mü'minin de, "Eğer kâfir hak üzere değilse, niçin Allah dünyada onun rızkını bollaştırmıştır?" dememesi içindir. Aksine Allah'a itiraz yersizdir. Emir, O'nun emri; hüküm de O'nun hükmüdür. Çünkü O, لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ *"Yaptığından mes'ul değildir, onlar (insanlar) ise mes'uldürler"* (Enbiya, 23).

c) "بِغَيْرِ حِسَابٍ" ifâdesinin manası, "İnsanın beklemediği ve hesaba katmadığı yerden rızık verir" demektir. Nitekim insan hesabında olmayan birşey kendisine geldiğinde, "Bu hesapta yoktu" der. Bu izaha göre âyetin manası şöyle olur: O kâfirler, her ne kadar mü'minlerle fakir oldukları için alay etseler de, bilsinler ki Allahu Teâlâ, dilediği kimseleri hiç ummadıkları yerden rızıklandırır. Belki de O, mü'minlere böyle yapar.

Kaffâl (rh.a): "Allahu Teâlâ, mü'minlere bunu yapmıştır. Kureyş'in ileri gelenleri ile Yahûdilerin reislerinin mallarını tamamen mü'minlere nasîp ederek; Hz. Peygamber (s.a.s)'in vefatından sonra, ashabının eliyle verdiği fetihlerle onları zengin kılmıştır. Hatta onlar, böylece Kisra'nın ve Kayser'in hâzinelerine sahib olmuşlardır" demiştir.

İmdi, eğer: "Allahu Teâlâ müttakilerin sıfatları ve ellerine geçen şeyler hakkında, عَطَاءً حِسَابًا *"yeterli bir bağış"* (Nebe, 36) buyurmuştur. Bu, mevzu bahis âyetimizde ifâde edilen şey ile tenakuz teşkil etmez mi?" denilirse, biz deriz ki: Âyetteki, بِغَيْرِ حِسَابٍ *"hesapsız"* tabirini ilahi tefâddula (lütfa); عَطَاءً حِسَابًا *"Yeterli bir bağış"* ifâdesini, Ehl-i Sünnet'in itikadınca, ilahî vaad gereği hak edenlere; Mu'tezile'nin itikadınca, hak ettikleri için hak edenlere vermeye hamledersek, bu soru kendiliğinden düşer. Fakat, "بِغَيْرِ حِسَابٍ" tâbirini diğer vecihlere hamledenlerin şöyle demesi gerekir: "Bu bağış, vakitler itibariyle benzer ve eş olurlarsa, bu bakımdan *"yeterli bir bağış"* diye tavsif edilmesi doğru olur, ve "بِغَيْرِ حِسَابٍ" âyetiyle ilgili olarak söylediğimiz manaya da ters düşmez.

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٢١٣﴾

"İnsanlar bir tek ümmetti. Binaenaleyh Allah, müjdeciler ve inzâr ediciler olarak peygamberler gönderdi ve onlarla birlikte, insanların ihtilâfa düştükleri şeyler hakkında aralarında hüküm vermek için, hak ile kitap indirdi. Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra, aralarında olan hasetten dolayı ihtilâfa düşenler, o kitap verilenlerden başkası değildir. İşte Allah (böylece) iman edenleri, kendi irâdesiyle, hakkında ihtilâfa düştükleri hakka ulaştırdı. Allah kimi dilerse onu sırat-ı müstakime ulaştırır" (Bakara, 213).

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette o kâfirlerin küfürde ısrarlarının sebebinin dünya sevgisi olduğunu anlatınca, bu âyette de bu şeyin sadece şu zamana has değil, aksine bütün geçmiş zamanlarda var olduğunu beyan etmiştir. Çünkü insanlar, başlangıçta hak üzere tek bir ümmet olup, daha sonra ihtilâfa düşmüşlerdir. Onların ihtilâfları ise, dünya malı uğrundaki azgınlık, haset ve çekişmeleri sebebiyle olmuştur. Bu âyetler arasındaki münasebetin izahı budur.

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **İnsanların Başlangıçta Tek Bir Ümmet Olması**

Kaffâl, "Ümmet, bir kısmı bir kısmına uyan, aynı şey üzerinde ittifak eden bir topluluktur. Bu kelime, "اَلْاِئْتِمَامْ" (uymak) mastarından alınmıştır" demiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyet, insanların bir tek ümmet olduklarını gösterir, fakat hak üzere mi, bâtıl üzere mi bir ümmet olduklarına delâlet etmez. Bu hususta müfessirler ihtilâf ederek şu üç görüşü söylemişlerdir:

Birinci Görüş: "İnsanlar imân ve hak olan tek bir din üzere idiler." Bu görüş çoğu muhakkik âlimin görüşüdür. Bunun böyle olduğuna şunlar delâlet eder:

a) **Kaffâl**'ın söylediği şu husus: "Bunun delili, bu ifâdeden sonra, *"Allah müjdeciler ve inzâr ediciler olarak peygamberler gönderdi ve onlarla birlikte, insanların ihtilâfa düştükleri şeyler hakkında aralarında hüküm vermek için hak ile kitap indirdi"* âyetinin gelmiş olmasıdır. Bu âyet, peygamberlerin ancak ihtilâf esnasında gönderildiklerine delâlet eder. Bu husus, وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا *"İnsanlar ancak tek bir ümmet idiler de ihtilâfa düştüler"* (Yunus, 19) âyeti ile kuvvet bulur. Ve yine **İbn Mes'ud** (r.a)'dan nakledilen şu kıraati ile de bu mana kuvvet kazanır:

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّينَ *"İnsanlar bir tek ümmetti de ihtilâf ettiler. Bunun üzerine Allah peygamberler gönderdi."* Sen bunu iyice anladığın zaman, biz deriz ki: "Hak Teâlâ'nın, "فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّينَ" cümlesinin başındaki "fâ" harfi, peygamberlerin, insanlar arasında ihtilâf çıkmasından sonra peygamber olarak gönderilmelerini gerektirir.

Eğer insanlar, peygamberler gelmeden önce, küfür üzere tek bir ümmet olsalardı, peygamberlerin onlar ihtilâfa düşmeden önce gönderilmeleri evlâ olurdu. Çünkü peygamberler insanların bir kısmı hak üzere, bir kısmı da bâtıl üzere iken peygamber olarak gönderildiklerine göre, bütün insanların bâtıl ve küfür üzere oldukları bir sırada peygamber olarak gönderilmeleri daha evlâ olur. **Kaffâl** (r.h)'ın söylediği bu görüş, bu hususta çok güzel bir görüştür.

b) Allahu Teâlâ, insanların tek bir ümmet olduklarını bildirmiştir. Sonra biz bu araya, buna delâlet eden bir delilden ve **İbn Mes'ud** (r.a)'un kıraatinden dolayı, فَاخْتَلَفُوا "ve onlar ihtilâf ettiler" ifâdesini soktuk.

Daha sonra Allahu Teâlâ, *"Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra, aralarında olan hasetten dolayı ihtilâfa düşenler, o kitap verilenlerden başkası değildir"* buyurmuştur. Görünen odur ki, bu ihtilâftan maksat, *"insanlar tek bir ümmet idi"* tabiriyle işaret edilen ittifâk döneminden sonra meydana gelen bir ihtilâftır. Daha sonra Allahu Teâlâ, bu ihtilâfın "haset" sebebiyle olduğunu bildirmiştir. Bu vasıf ise ancak bâtıl olan din ve mezheplere yakışır. Böylece âyet bâtıl yolların "bağy" (haset) sebebiyle meydana geldiğine delâlet eder. Bu da, bu ihtilaf meydana gelmeden önce mevcut olan ittifakın (birliğin), bâtıl üzerinde değil, hak üzerinde olduğuna

delâlet eder. Binaenaleyh insanların bâtıl bir din değil, hak din üzerinde tek bir ümmet oldukları ortaya çıkmış olur.

c) Allahu Teâlâ, **Hz. Adem** (a.s)'i, soyuna peygamber olarak gönderdiğinde, hepsi Allah'a itaat eden birer Müslüman idiler. Haset ve azgınlık (bağy) sebebiyle **Kâbil, Hâbil**'i öldürünceye kadar, aralarında dini bakımdan herhangi bir ihtilaf meydana gelmemişti. Bu durum, mütevatir bir nakil ile sâbittir ki âyet de buna tıpatıp uymaktadır. Çünkü insanlar, **Hz. Adem** ile onun kız-erkek çocuklarından ibaret ve hak üzere tek bir ümmet idiler. Daha sonra, Allahu Teâlâ'nın da **Hz. Adem**'in iki oğlu ile ilgili olarak naklettiği gibi, haset ve azgınlık sebebiyle onlar ihtilâfa düşmüşlerdir. Nitekim Hak Teâlâ, اِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ اَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْاٰخَرِ قَالَ لَاَقْتُلَنَّكَ *"Hani o (Hâbil ve Kâbil) (Allah'a) birer kurban sundular da birisininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. (Kâbil, Hâbil'e), 'Seni öldüreceğim' dedi"* (Mâide, 27) buyurmuştur. Bu öldürme ve inkâr işi Allah'a azgınlık ve haset sebebiyle olmuştur. Bu, mütevâtir bir haber ile sâbit olmuştur. Âyet de buna uygundur.

d) Yeryüzü **Nuh Tufanı** sebebiyle sular altında kalınca, geriye sadece **Nuh** (a.s)'un gemisindeki insanlar kalmıştı. Bunların hepsi de hak ve doğru din üzere idiler. İnsanlar bundan sonra ihtilâf etmişlerdir. Tûfân hâdisesi, varlığı kat'î delil ve mütevatir haberlerle bilinen hususlardandır. İnsanlar bu tûfândan sonra ihtilâfa düşmüşlerdir. Böylece, insanların hak din üzere tek bir ümmet oldukları, bundan sonra ihtilafa düştükleri sabit olmuştur. Onların bâtıl ve küfür üzerinde ittifâk etmiş (tek bir ümmet) oldukları kesinlikle bir delil ile sâbit olmamıştır. Durum böyle olunca lâfzı, delil ile sâbit olan manaya hamletmek, hakkında delil olmayana hamletmemek gerekir.

e) İnsanların hak din üzere (tek bir ümmet) halinde oldukları ancak tefekkür ile bulunabilir. Tefekkürün ise, neticeye ulaşmak için mukaddimelerin (öncüllerin) sıralanmasından başka bir manası yoktur. Bu mukaddimeler, eğer nazarî (teorik) olurlar ise, başka mukaddimelere muhtaç olurlar. Böylece de ya devr-i fâsit, yahut da teselsül gerekir ki, her ikisi de bâtıldır. Bundan dolayı er veya geç nazari mukaddimelerin de zarûrî (kesin) mukaddimelere dayanması gerekir. Mukaddimelerin, zarûrî (kesin) olanlara dayanması gerektiği gibi; sıraya konuluşlarının da, doğruluğu aklen kesin bilinen bir tertibe göre olması gerekir. Nazarî şeyler, doğrulukları aklen kesin olarak bilinen birtakım makam ve tertibe dayandığı zaman,

şâyet onun için hârici bir sebep ârız olmaz ise, akl-ı selimin hata etmeyeceğine kesin hükmetmek gerekir. Fakat akl-ı selime hâricî bir sebep arız olursa, o bu durumda yanılabilir. Böylece zatî olan şeyin doğru, ârızî olan şeyin hata olduğu ortaya çıkmış olur. Gerek müstahak olma, gerek zaman itibariyle, zâtî şey, arızî şeyden daha öncedir. İşte en açık olan durum budur. Binaenaleyh şöyle demenin evlâ olduğu ortaya çıkmış olur: "İnsanlar, hak din üzere tek bir ümmet idiler. Daha sonra ârızî ve hâricî bir sebeb olan bağy ve haset yüzünden ihtilâf etmişlerdir. İşte bu aklî bir delildir. Kur'an'ın lâfzı da buna uygundur. Binaenaleyh bu neticeye ulaşmak gerekir.

İmdi eğer: "Hak Teâlâ'nın, وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ * إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذٰلِكَ خَلَقَهُمْ *"Rabbinin rahmet ettikleri dışında (onların hepsi) ihtilâf etmeye devam ederler. Allah onları bunun için yaratmıştır"* (Hud, 118-119) âyetinden murat nedir?" denilirse, deriz ki: Mana. "Allah onlara merhamet etmek için onları yaratmıştır" şeklindedir.

f) Hz. Peygamber (s.a.s), كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ وَيُنَصِّرَانِهِ وَيُمَجِّسَانِهِ *"Her doğan, (İslâm) fitratı üzerinde doğar. Fakat ana-babası onu ya Yahûdî yapar, veya Hristiyan yapar veya Mecûsî yapar"*[110] buyurmuştur. Bu hadis, doğan her çocuğun aslî fıtratı üzere terk edilmesi durumunda, hiçbir bâtıl dine girmeyeceğine; bâtıl dinlere ancak, anne ve babasının o hususta ki sa'y ü gayretleri ile azgınlık ve haset gibi hâricî sebeblerle gireceğine delâlet eder.

g) Allahu Teâlâ, اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى *" (Allah, ruhlara), 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' (dedi). Onlar da, 'Evet' dediler"* (A'raf, 172) buyurmuştur. Allah insanların ruhlarına böyle hitap ettiği anda, hepsi hak üzere idiler. Bu görüş, **Übeyy b. Ka'b** ve bir kısım müfessirlerden rivâyet edilmiştir. Fakat bu hâdise ile ilgili kelamcıların uzun izahları vardır. Anlattığımız bu altı vecihten sonra, bu görüşü desteklemek için kelamcıların görüşlerini burada zikretmeye ihtiyaç yoktur. Birinci görüşün izahı hususunda söylenecekler bundan ibarettir.

İkinci Görüş: "İnsanlar bâtıl din üzere tek bir ümmet idiler." Bu müfessirlerden **Hasan el-Basrî, Atâ** ve **İbn Abbas** (r.a) gibi bazılarının görüşüdür. Bunlar görüşlerine âyet ve hadisten delil getirmişlerdir.

110 **Buhârî,** Kader, 3; **Müslim,** Kader, 22-25 (4/2047-2049); **Tirmizi,** Kader, 5 (4/447). (Yakın ifâdelerle..)

Âyetten delilleri: فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ *"Ve Allah, müjdeciler ve inzâr ediciler olarak peygamberler gönderdi"* (Bakara, 213) âyetidir. Bu âyet, ancak bu söylenen ihtimale uygun düşer.

Hadisten delilleri: Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilen şu hadistir: إِنَّ اللهَ تَعَالَى نَظَرَ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ عَرَبِهِمْ وَعَجَمِهِمْ فَبَعَثَهُمْ إِلَّا بَقَايَا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ *"Allahu Teâlâ yeryüzü halkına, onların Arap ve Arap olmayanlarına baktı ve Ehl-i kitaptan artakalanlar hâriç, onlara peygamber gönderdi."*

Bunların görüşlerine şu şekilde cevap veririz: Bu görüşün zıddının âyete daha uygun düşeceğini şu şekilde açıklamıştık: İhtilâf çıkıp (insanların bir kısmı inanıp bir kısmı küfre girdiğinde) peygamber göndermek gerektiğine göre, daha önce insanlar arasındaki ittifakın küfür hususunda olması durumunda, o zaman peygamber göndermek daha evlâ olur. Bu durumda peygamber gönderilmediğine göre, âyette bahsedilen ittifakın (tek bir ümmet oluşun), bâtıl üzere değil, hak din üzere olduğunu anlamış olduk. Sonra bu görüşü savunanlar, insanların küfürde ittifak ettikleri zaman hususunda ihtilâf etmişlerdir. Meselâ **Hz. Adem**'in vefatından **Hz. Nuh** (a.s)'un zamanına kadar bütün insanların kâfir olduğu söylenmiştir. Sonra bu görüştekiler kendilerine, "Onların arasında **Hâbil, Şit** ve **İdris** gibi mü'minler yok muydu?" sorusunu sormuşlar ve şu cevabı vermişlerdir: "Umûmî olan küfür durumu idi. Hüküm çoğunluğa göre verilir. Çoğunluk içerisinde azınlığa itibar edilmez. Nitekim tanelerinin çoğu buğday olan ceç içindeki tek tük arpaya itibâr edilmez. Bazen, bir yere, içinde tek tük gayr-ı müslimler de bulunsa daru'l-İslam (İslam yurdu); yine içinde tek tük Müslüman bulunsa da daru'l-harp denilir.

Üçüncü Görüş: Ebu Müslim ve **Kâdî**'nin tercihidir. Bu görüşe göre, insanlar akıl kanunlarına sarılma hususunda tek bir ümmet idiler. Bu kanunlar da, Yaratıcının varlığını ve sıfatlarını kabul edip, O'na hizmet ve nimetlerine şükür ile meşgul olup; zulüm, yalan, cehalet, abes ve benzeri aklen çirkin olan şeylerden kaçınmaktır.

Kâdî bu görüşün doğruluğuna şu şekilde istidlâl etmiştir: "Âyette geçen, "اَلنَّبِيِّينَ" *(Peygamberler)* lâfzı, umûmiliği ve istiğrakı (hepsini içine almayı) ifâde eder. "فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّينَ" cümlesinin başındaki fâ harfi terâhî'yi (biraz fasıla ile peşinden gelmeyi) ifâde eder. Buna göre bu ifâde, Cenâb-ı Hakk'ın, bütün peygamberleri, insanlar tek bir ümmet olduktan sonra peygamber olarak gönderdiğine delâlet eder. Binaenaleyh şer'î kanunların

hepsinin gönderilmesinden önce bulunan bu tek ümmet oluşun, mutlaka, peygamberler vasıtasıyla elde edilmeyen bir şeriat üzerinde olması gerekir. Bunun akıldan çıkartılan bir şeriat üzerinde olması gerekir. Bu da, bizim söylediğimiz şeylerdir. Yine nimet verene şükretmenin, yaratıcıya ibadet etmenin ve mahlûkâta iyilikte bulunup onlara karşı âdil davranmanın güzel olduğunu herkes bilir.

Keza yalanın, zulmün, cahilliğin ve abesin (boş şeylerin) çirkin olduğunu da herkes bilir. Buna göre, görünen odur ki, insanlar başlangıçta böyle bir tek ümmet idiler. Daha sonra çeşitli haricî ve ârızî sebeplerden ötürü ihtilâfa düşmüşlerdir."

Daha sonra **Kâdi** kendi kendine, "İnsanların ilki **Hz. Adem** (a.s) değil miydi ve o bir peygamber değil miydi? Binaenaleyh peygamberler gönderilmeden önce de, insanların mükellef olduklarını söylemek nasıl doğru olur?" sorusunu sorup şu cevabı vermiştir. "Muhtemelen **Hz. Adem,** zürriyetiyle birlikte önce aklî şeriate tutunma hususunda ittifak içinde idiler. Daha sonra Allahu Teâlâ, **Hz. Adem**'i, kendi soyuna peygamber olarak göndermiştir. Yine muhtemeldir ki, daha sonra Hz. Adem'in şeriati sona ermiş de, böylece insanlar yine aklî kanunlara tutunmuşlardır. Bil ki bu görüş, ancak aklın güzel ve çirkin görmesini esas olarak kabul ettikten sonra doğru olabilir. Bu hususdaki söz (husün-kubüh meselesi), kelâm kitaplarında meşhur bir bahistir.

Dördüncü Görüş: Âyet, insanların tek bir ümmet olduğuna delâlet etmektedir. Âyette, onların iman veya küfür üzerinde olduklarına herhangi bir delil yoktur. Bu mesele de delile dayanmaktadır.

Beşinci Görüş: Âyetteki "insanlar" sözünden maksat, **Hz. Musa**'ya iman edenlerden olan Ehl-i kitaptır. Bu böyledir, çünkü biz bu âyetin daha önce geçen, "يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَافَّةً" (Bakara, 208) âyetiyle ilgili olduğunu ve müfessirlerden birçoğunun bu âyetin Yahudiler hakkında nâzil olduğunu iddia ettiklerini söylemiştik. Buna göre Hak Teâlâ'nın, كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً *"İnsanlar bir tek ümmet idi"* buyruğunun manası, "Hz. Musa'ya iman edenler aynı din ve aynı mezhep üzere bir ümmet idiler de, daha sonra bağy ve hasetleri sebebiyle ihtilâf etmişlerdir. Böylece de Allah, peygamberlerini göndermiştir" şeklinde olur. Bu peygamberler de, Hz. Musa'dan sonra gelen ve kendileriyle beraber Allah'ın kitap indirdiği kimselerdir. Nitekim Allah, o kitaplar, onların ihtilâf ettikleri şeyler konusunda

onlara hüküm versin diye, **Zebûr'u Davûd'a; Tevrât'ı Musa'ya, İncil'i İsa'ya** ve **Furkân'ı Hz. Muhammed'e** göndermiştir. Bu görüş, âyetin nazmına uygun ve kendisinden önceki ve sonraki âyetlerin manasına da muvafıktır.

Burada, "كَانَ النَّاسُ" buyruğundaki, "اَلنَّاسُ" lâfzını muayyen bir kavme tahsis etmenin, zâhirin hilâfına olacak bir hareket olmasından başka, herhangi bir müşkil yoktur. Ne var ki sen, elif-lâm'ın istiğrak için olduğunu bildiğin gibi, bunun "ahd" için olabileceğini de biliyorsun. Âyetle ilgili olan şey işte bundan ibarettir.

Peygamberler, Müjdeleyici ve Korkutucudurlar

Hak Teâlâ'nın, فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ *"Binaenaleyh Allah, müjdeciler ve inzâr ediciler olarak peygamberler gönderdi"* kavline gelince, bil ki, burada bir takdir yapmanın mutlaka gerekli olduğundan bahsetmiştik. Buna göre takdir, "كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً [فَاخْتَلَفُوا] فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ" şeklindedir. Yani, "İnsanlar tek bir ümmet idiydi de, ihtilâf edince Allah... peygamberler yolladı." Bil ki Allahu Teâlâ peygamberleri üç vasıfla vasıflandırmıştır.

Peygamberlerin Vasıfları

Birinci Sıfat: Onların müjdeleyici olmaları.

İkinci Sıfat: Onların uyarıcı olmaları.. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın, رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ *"Müjdeleyici ve uyarıcı olmak üzere peygamberler"* (Nisa, 165) kavlidir. Allahu Teâlâ müjdecilik vasfını uyarıcılık vasfından önce getirmiştir. Çünkü müjdelemek, sağlığı koruma yerine geçer; inzâr ise, hastalığı giderme yerine geçer. Bizzat maksut olan, hiç şüphesiz ikinci değil, birincidir. Bundan dolayı, onun daha önce zikredilmiş olması gerekir.

Üçüncü Sıfat: Hak Teâlâ'nın, وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ *"Ve Allah, onlarla beraber bir hak olarak kitabı indirdi"* buyruğudur. Buna göre eğer, "Kitâbın indirilmesi, emir ve nehyin mükelleflere ulaşmasından önce; emir ve nehyin mükelleflere ulaşması ise, müjdeleme ve inzârdan önce olur. O halde niçin, müjdeleme ve uyarma, Kitab'ın indirilmesinden önce zikredilmiştir?" denilirse, **Kâdî** bu hususa cevap vererek şöyle demiştir: "Şeriatin beyanından önce, Allah'ı tanıma, zulmü terk etme ve bunların dışındaki akliyyatla ilgili meseleler hususunda, insanlar hakkında vaad ve vaîd yapılmış olması mümkündür. Bana göre burada diğer bir izah tarzı daha vardır: Mükellef, mu'cizenin doğruluğuna delâlet etmesi hususunda ve tefekkür etmediği zaman çoğu kez hakkı terk edeceği, böylece de ilâhi cezaya müstahak olacağı

korkusundan ötürü, mu'cizenin doğruluğa delâlet etmesi ile mu'cize ve sihir arasındaki fark hususunda tefekküre katlanır. Korku, müjdeleme ve uyarma esnasında güç, kuvvet kazanır. Binaenaleyh şüphe yok ki müjde ve inzarın, kitabın indirilmesinden önce zikredilmesi gerekir." **Kâdî** daha sonra şöyle der: "Bu âyetin zâhiri, ister uzun olsun ister kısa, ister tedvin edilmiş, ister edilmemiş olsun; ister mu'cize olsun, ister olmasın, içinde Hakk'ın beyânı bulunan indirilmiş bir kitap ile birlikte mutlaka bir peygamberin olduğuna delâlet eder. Çünkü kitabın o peygamberlerle birlikte indirilmiş olması, bunlardan hiçbirini gerektirmez.

Hak Teâlâ'nın, لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ *"İnsanlar arasında hükmetmek için"* buyruğuna gelince, bil ki Allahu Teâlâ'nın, "hükmetmek için" ifâdesi bir fiildir ve mutlaka daha önce bahsi geçen bir şeye dayandırılması gerekir. Bu sözden önce üç şey zikredilmiştir. Bunlardan, "لِيَحْكُمَ" (hükmetmek için) kavline en yakını kitaptır, daha sonra "peygamberler" ve daha sonra da "Allah" lâfzıdır. Bunlardan her birini bu fiilin faili olarak takdir etmek doğru olur. Buna göre mana, **"Allah** veya kendisine kitap indirilen **peygamber** veyahut da o **kitap** hükmetsin diye" şeklinde olur. Sonra bu ihtimallerden her birisi için bir tercih sebebi vardır: Kitap, bu ifâdeye diğerlerinden daha yakın olduğu için; "Allah", gerçekte hükmeden kitap değil de kendisi olduğu için; "Peygamberler ise, o hükmü ortaya koyan kimseler olduğu için tercih edilir. Bu fâilin kitap olmasının daha uygun olduğunu söylemek uzak bir görüş değildir.

Bu konuda söylenecek son söz şudur: Hakîm, Allahu Teâlâ'dır. Bu sebeple hükmün kitaba isnadı mecâzîdir. Fakat bu mecaz şu iki bakımdan güzel olur:

a) Bu, yaygın bir mecâzî kullanış şeklidir. Meselâ, "حَكَمَ الْكِتَابُ بِكَذَا" (Kitap böyle hükmetti), "قَضَى كِتَابُ اللهِ بِكَذَا" (Allah'ın kitabı böyle hükmediyor), ve, "وَرَضِينَا بِكِتَابِ اللهِ" (Allah'ın kitabından razı olduk) denir. Allah'ın kitabı bir hidâyet ve şifâ olması câiz olduğuna göre, bir hakîm olması da câiz olur. Nitekim Allahu Teâlâ, إِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِى لِلَّتِى هِىَ اَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ *"Şüphesiz bu Kur'an, en doğru olana hidâyet eder ve mü'minleri müjdeler"* (İsrâ, 9) buyurmuştur.

b) Bu, Kur'an'ın şanının yüceliğini ve büyüklüğünü ifâde eder.

Cenâb-ı Allah'ın, فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ *"ihtilâfa düştükleri şeyler hakkında"* âyetindeki, "فِيهِ" lâfzındaki zamirin ya "kitaba" veya, "اَلْحَقْ" lâfzına râcî olması

gerekir. Çünkü bu ikisi daha önce zikredilmiştir. Fakat "Hak" lâfzına râcî olması daha uygundur. Çünkü âyet, Allahu Teâlâ'nın, insanların ihtilâf ettikleri konularda bir hâkim olsun diye kitapları indirdiğine delâlet eder. Buna göre hâkim olan kitap; hükmedilen de ihtilâf edilen şeylerdir. Hâkimin, hükmedilen şeyden başka olması gerekir.

Allahu Teâlâ'nın, وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ *"İhtilâfa düşenler, o kitap verilenlerden başkası değildir"* âyetindeki ilk "هُوَ" zamiri, "الحق" kelimesine; ikincisi ise, "الْكِتَابُ" lâfzına râcîdir. Buna göre âyetin takdiri, "Hakta, ancak kendilerine kitap verilen kimseler ihtilâf etmişlerdir" şeklindedir.

Sonra müfessirlerden bir çoğu, kitap verilenlerden muradın Yahudî ve Hristiyanlar olduğunu söylemişlerdir. Allahu Teâlâ, çoğu kez Kur'an'da onları "kitap verilenler" ve "Ehl-i kitap" diye zikretmiştir. Nitekim, وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ *"Kitap verilenlerin yiyecekleri size helâldir"* (Mâide, 5) ve, قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ *"De ki:"Ey Ehl-i kitap, sizinle bizim aramızda aynı olan bir kelimeye gelin.."* (Âl-i İmran, 64) buyurmuştur. Sonra Ehl-i kitabın bu âyette bahsedilen ihtilâflarından maksadın, tıpkı, وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ *"Yahudiler, 'Hristiyanlar bir (hakikat) üzere değildirler?', Hristiyanlar da, 'Yahudiler bir (hakikat) üzere değildirler' dediler. Halbuki onlar kitabı okumaktadırlar"* (Bakara, 113) âyet-i kerimesinde de beyân edildiği şekilde, onların birbirini kâfir saymaları olabileceği gibi; onların Allah'ın kitabını tahrif ve tebdil etmeleri de olabilir. Buna göre, *"ihtilâfa düşenler, o kitap verilenlerden başkası değildir"* âyetinin manası, "Allahu Teâlâ'nın kitap indirmekten maksadı, onların ihtilâf etmemeleri ve dinî konularda münakaşa edip seslerini yükseltmemeleri iken, bu hak konusunda sadece kendilerine kitap verilenler ihtilâf etmişlerdir" şeklindedir.

Bil ki bu, hak hususundaki ihtilâfın ancak peygamberlerin gönderilmesinden ve ilâhî kitaplar indirildikten sonra çıktığına delâlet eder. Bu da, peygamberlerin gönderilmesinden önce hak hususunda bir ihtilâfın değil, ittifakın olmasını gerektirir. Bu husus da, Hak Teâlâ'nın, كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً *"İnsanlar tek bir ümmet idiler"* âyetinin, "insanlar hak din üzere tek bir ümmet idiler" manasına geldiğini gösterir.

Allahu Teâlâ'nın, مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ *"Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra.."* beyanı Allah'ın onlara kitap göndermesinin, bu beyyinâtın (apaçık delillerin) gelmesinden sonra olmasını gerektirir. Buna göre, bu apaçık

deliller kitap göndermeden başkadır. Bu apaçık delillerin, ancak kendilerinin mevcut oluşundan sonra nübüvvete (peygamberliğe) hükmetmek mümkün olan esasları ispat etmek için Allah'ın koyduğu "aklî delillerin" dışında başka bir manaya hamletmek mümkün değildir. Çünkü kelâmcılar, "Nübüvvetin ispatı, kendi sübûtuna bağlı olan hiçbir şeyin naklî delillerle ispatı mümkün değildir. Aksi halde bir devr-i fâsit meydana gelir. Yapılması gereken, nübüvvet müessesesinin aklî delillerle ispat edilmesidir" demişlerdir. İşte bu aklî deliller, Allah'ın o kimselere kitap vermesinden daha önce bulunan beyyinelerdir.

Hak Teâlâ'nın, بَغْيًا بَيْنَهُمْ *"Aralarında olan haset ve azgınlıktan dolayı"* buyruğuna gelince, deliller ya naklî, ya aklî olurlar. Naklî (sem'î) deliller, kitap verme ile olan delillerdir. Aklî deliller ise, kitap verilmezden önce mevcut olan beyyinat (apaçık deliller) ile olanlardır. Buna göre, her türlü aklî ve naklî deliller tamamlanmış demektir. Haktan dönme hususunda herhangi bir mazeret kapısı kalmamıştır. Buna göre şâyet haktan dönülmüş ise, bu ancak haset, azgınlık ve dünyaya aşırı düşkünlükten dolayı olmuştur. Bu ifadenin bir benzeri de, وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ *"Kitap ehli, ancak kendilerine beyyine (açık delil) geldikten sonra tefrikaya düştüler"* (Beyyine, 4) âyetidir.

Cenâb-ı Allah'ın, فَهَدَى اللهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ *"İşte Allah (böylece) iman edenleri, kendi irâdesiyle, hakkında ihtilâfa düştükleri hakka ulaştırdı"* âyetine gelince, bil ki Allahu Teâlâ, Ehl-i kitabın halini anlatıp, onların apaçık deliller tamamlandıktan sonra bile, azgınlık ve hasetleri yüzünden inkâr ve cehâlette ısrar ettiklerini bildirince, ümmet-i Muhammed'in durumunun onlarınkine benzemediğini beyan buyurmuştur. Çünkü Hak Teâlâ, ümmet-i Muhammedi bu gibi hatalardan korumuş ve onları, Ehl-i kitabın ihtilâf ettiği meselelerde gerçeğe ulaştırmıştır. Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَنَحْنُ أَوَّلُ النَّاسِ دُخُولًا الْجَنَّةَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بَيْدَ أَنَّهُمْ أُوتُو الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا وَأُوتِينَاهُ مِنْ بَعْدِهِمْ فَهَدَانَا اللهُ لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ فَهٰذَا الْيَوْمُ الَّذِي هَدَانَا لَهُ وَالنَّاسُ لِنَا فِيهِ تَبَعًا وَغَدًا لِلْيَهُودِ وَبَعْدَ غَدٍ لِلنَّصَارَى * *"Biz, sonra gelenler ve kıyamet gününde önce olanlarız. Biz, kıyamet günü cennete ilk girecek insanlarız. Fakat onlara bizden önce kitap verilmiştir. Bize ise onlardan sonra kitap verilmiştir. Böylece Allahu Teâlâ bizi irâdesiyle, onların ihtilâf ettiği hakka ulaştırmıştır. İşte*

bu Allah'ın bizi ulaştırdığı gündür. (Yani cuma günüdür.) İnsanlar bu gün bize tabidirler. Ertesi gün Yahûdilerin, yarından sonra ise Hristiyanlarındır.[111]

İbn Zeyd şöyle demiştir: "Ehl-i kitap, kıble hususunda ihtilâf etmişler, Yahudiler **Beyt-i Makdis**'e, Hristiyanlar ise doğu tarafına doğru namaz kılmışlardır. Allah bizi Ka'be'ye yöneltmiştir.

Yine Ehl-i kitap oruç hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna karşı Allah bizi Ramazan ayına iletmiştir. Yine onlar **Hz. İbrahim** (a.s) hakkında ihtilâf ederek, Yahudiler, onun Yahûdi; Hristiyanlar ise, bir Hristiyan olduğunu söylemişlerdir. Ama biz onun hanif dini üzere bir Müslüman olduğunu söyledik. Onlar **Hz. İsâ** (a.s) hakkında da ihtilâf etmişler, Yahûdiler (onu olduğundan daha aşağı göstererek) tefrite, Hristiyanlar da (onu olduğundan daha yüksek görüp bir ilâh sayarak) ifrâta düşmüşlerken, biz en doğru sözü söylemişiz."

Geriye âyetle ilgili birkaç mesele daha kalmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bazı âlimler, bu âyeti, imânı Allah'ın yarattığına delil getirerek şöyle demişlerdir: Hidâyet, ilim ve marifetten ibarettir. Buna göre âyetteki, فَهَدَى اللهُ *"Böylece Allah hidâyet etti"* buyruğu, hidâyetin Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiği hususunda bir nastır. Binaenaleyh bu nas, imanın Allah'ın yaratmasıyla olduğunu gösterir.

Bil ki bu istidlâl zayıftır. Çünkü biz hidâyet ile hidâyete ermenin başka başka şeyler olduğunu açıklamıştık. Bu âyetle hidâyetin imandan ibaret olmasının imkansızlığına şu iki husus delâlet etmektedir:

a) İmana muvaffak kılmak, imanın kendisinden başka bir şey olduğu gibi, imana hidâyet de imandan farklı bir şeydir.

b) Allahu Teâlâ bu âyetin sonunda, "بِإِذْنِهِ" (izni ile, irâdesi ile) buyurmuştur. Bu izni, فَهَدَى اللهُ *"Allah hidâyet etti"* sözü ile ilgili kılmak mümkün değildir. Çünkü bir kimsenin kendi kendisine izin vermesi câiz değildir. Binaenaleyh bu kelimenin ilgili kılınacağı bir takdirin yapılması gerekir. Buna göre takdir, فَهَدَى اللهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ فَاهْتَدُوا بِإِذْنِهِ "Böylece Allah iman edenleri, hakkında ihtilâf ettikleri hakka ulaştırdı da onlar da Allah'ın izniyle hidâyete eriştiler" şeklinde olur. Durum böyle olunca, hidâyet ile ihtidâ (hidâyete erme) birbirinden farklı olur.

111 **Müslim,** Cum'a, 19-21 (2/585-586).

İKİNCİ MESELE

Âlimlerimiz bu âyeti Allahu Teâlâ'nın, mü'minlere, kâfirlere tahsis etmediği bir çok hidâyeti tahsis ettiğine delil getirmişlerdir. **Mu'tezile** ise buna şu bakımlardan cevap vermişlerdir:

a) İhtida, mü'minlere has kılınmıştır. Böylece hidâyet sırf mü'minlere has olur. Bu tıpkı, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"O (kitap) müttakiler için hidâyet (vasıtasıdır)"* (Bakara, 2) buyurup, daha sonra da, هُدًى لِلنَّاسِ *"İnsanlar için hidâyettir"* (Bakara, 185) buyurması gibidir.

b) Bundan murat, sevaba ve cennet yoluna ulaştırma (hidâyet etme)dır.

c) Allah mü'minleri hakka lütfuyla hidâyet etmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, "لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ" kavli, "hakkında ihtilâf ettikleri şeye..." manasınadır. Bu tıpkı, يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا *"Onlar dedikleri şeye dönerler"* (Mücâdele, 3) yani, "daha önce dediklerine dönerler" âyeti gibidir. Bu fiil, "هَدَيْتُهُ الطَّرِيقَ اَوْ لِلطَّرِيقِ اَوْ اِلَى الطَّرِيقِ" şeklinde (harf-i cersiz lâm ve ilâ harf-i cerleri ile) kullanılır.

İmdi eğer: "Allahu Teâlâ niçin, "فَهَدَاهُمْ لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ" buyurmuş, fakat, "هَدَاهُمْ لِلْحَقِّ فِيمَا اخْتَلَفُوا" buyurmamış, böylece ihtilâfı önce zikretmiştir?" denilirse, buna şu iki yönden cevap veririz:

a) Allahu Teâlâ, onların ihtilâfının zikredilmesine itinâ gösterince, ilk önce bunu zikretmiştir. Daha sonra da bunu, hidâyet ettiği kimselerle açıklamıştır.

b) Ferrâ bunun maklûbdan olduğunu söylemiştir. Yani onları, ihtilâf ettikleri şeye iletmiş demektir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "بِإِذْنِهِ" (izniyle) sözü hakkında iki görüş vardır:

1) **Zeccâc,** bunun "بِعِلْمِهِ" (ilmiyle) demek olduğunu ifâde etmiştir.

2) "Onları, emriyle hakka iletmiştir" demektir. Yani, hidâyet O'nun emri sebebiyle meydana gelmiş demektir. Nitekim, قَطَعْتُ بِالسِّكِّينِ "Bıçak kullanarak kestim" denilir. Bu böyledir, çünkü hakkın bâtıldan ayrılması, ancak emir sebebiyle olur. Böylece hidâyet Allah'ın izni sebebiyle meydana gelmiş olur.

3) Bazı âlimler burada bir takdir yapmanın gerekli olduğunu söylemişlerdir. Buna göre takdir, "Allah onları hidâyet etti, onlar da Allah'ın izniyle hidâyete erdiler" şeklinde olur.

Hak Teâlâ'nın, وَاللّٰهُ يَهْدِى مَنْ يَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Allah dilediğini sırat-ı müstakime iletir"* cümlesine gelince, âlimlerimizin bununla istidlâl ediş şekilleri malûmdur. Mu'tezile, üç bakımdan bu istidlâle cevap vermiştir:

a) Hidâyetten maksat, beyândır. Allahu Teâlâ, bunu mükellef kullarına tahsis etmiştir.

b) Hidâyetten maksat cennet yoludur.

c) Bununla Cenâb-ı Allah'ın maksadı, lütfudur. Böylece bu, Allahu Teâlâ'nın buna ehil olduğunu bildiği kimselere tahsis edilmiş olur. Bu, **Ebu Bekr er-Razî**'nin görüşüdür.

اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَاْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَاْسَآءُ وَالضَّرَّآءُ وَزُلْزِلُوا حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ اَلَآ اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ ﴿٢١٤﴾

"Yoksa siz, sizden öncekilerin durumu sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Onlara öyle yoksulluk, öyle sıkıntılar gelip çattı ki, sarsıldılar da, Peygamber ve yanındaki mü'minler, 'Ne zaman Allah'ın yardımı?' dedi.. İyi bilin ki, Allah'ın yardımı mutlaka yakındır" (Bakara, 214).

Bu âyetin kendinden önceki âyetle münasebeti hususunda şu iki açıklama söz konusudur:

a) Allahu Teâlâ önceki âyette, وَاللّٰهُ يَهْدِى مَنْ يَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Allah, dilediğini sırat-ı müstakime iletir"* buyurmuştur. Allah'ın bundan maksadı, "dilediği kimseleri hakkı ve cenneti istemeye iletmiştir" şeklindedir. Böylece Cenâb-ı Hak bu âyette de bu talebin, ancak mükellefiyet hususundaki sıkıntılara katlanmak suretiyle tamam ve mükemmel olacağını beyan buyurmuş ve, *"Yoksa siz, sizden öncekilerin durumu sizin de başınıza gelmeden, cennete gireceğinizi mi sandınız? Onlara öyle yoksulluk, öyle sıkıntılar gelip çattı ki, sarsıldılar da, Peygamber ve yanındaki mü'minler, 'Ne zaman*

Allah'ın yardımı?' dedi.. İyi bilin ki, Allah'ın yardımı mutlaka yakındır" (Bakara, 214) demiştir.

b) Allah önceki âyette, onları kendisi hakkında ihtilâf ettikleri hakka, kendi izniyle hidâyet ettiğini beyan buyurunca, bu âyette de, onların o hidâyetten sonra, hakkı ikâme etmek hususunda sıkıntılara katlandıklarını ve belâlara sabrettiklerini beyan buyurmuştur. Böylece, "Ey ümmet-i Muhammed, siz de bu tür mihnet ve meşakkatlere katlanmadığınız müddetçe dinî bakımdan fazilete müstahak olamazsınız." Âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette geçen, "اَمْ" lâfzının izahını, "اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ" (Bakara, 133) âyetinin tefsirinde uzun uzun yapmıştık. Burada şöyle demek istiyoruz: "اَمْ" ortada gelen bir istifham edatıdır. "هَلْ" de, cümlenin başında gelen bir istifham edâtıdır. Meselâ söze başlarken, "هَلْ عِنْدَكَ رَجُلٌ" ve, "أَعِنْدَكَ رَجُلٌ" (Yanında bir adam var mı?) denilmesi câiz olduğu halde, "اَمْ عِنْدَكَ رَجُلٌ" denilemez. Fakat cümlenin ortasında olduğu zaman, ister kendinden önce bir istifham geçmiş olsun, ister geçmiş olmasın, kullanılması câizdir. Ondan önce bir istifhamın geçmiş olması durumu, senin, اَنْتَ رَجُلٌ لَا تُنْصِفُ أَفَعَنْ جَهْلٍ تَفْعَلُ هٰذَا اَمْ لَكَ سُلْطَانٌ "Sen insafsız bir adamsın. Bunu bilmediğinden mi yapıyorsun, yoksa senin bir hükümranlığın mı var?" demen gibidir. Bu edattan önce istifhamın geçmemiş olması durumu da, الٓمٓ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ * اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ *"Elif-lâm-mîm. Kendinde hiç şüphe olmayan bu kitabın indirilmesi, âlemlerin Rabbindendir. Yoksa 'O, (peygamber) bunu kendiliğinden mi uydurdu' diyorlar?"* (Secde, 1-3) âyeti gibidir. Bu kısım, birinci kısmın takdirinde olur. Buna göre bu âyetin takdiri, أَفَيُؤْمِنُونَ بِهٰذَا اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ "Onlar bu kitaba iman ediyorlar mı, yoksa, 'O, onu uydurdu' mu diyorlar?" şeklinde olur. Buna göre tefsir etmekte olduğumuz âyetin takdiri de, "Allah iman edenleri, Ehl-i kitabın ihtilâf ettikleri hakka kendi izniyle hidâyet etmiş, onlar da milletlerinin kendileriyle alay etmelerine sabretmişlerdir. Sizler de onların yoluna girecek misiniz, yoksa onların yoluna girmeksizin cennete gireceğinizi mi zannediyorsunuz?" şeklinde olur. Bu, **Kaffâl** (r.h)'ın özetle ifâde ettiği şeydir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ *"Sizden öncekilerin durumu sizin de başınıza gelmeden"* âyeti, "sizden öncekilerin durumu sizin başınıza gelmedi" manasınadır. Nahivci Kûfeliler, "لَمَّا" edâtının aslının, "لَمْ" ve zâid "مَا" edatlarından meydana geldiğini söylemişlerdir. **Sibeveyh** ise bu "مَا"nın zâid olmadığını, çünkü, "لَمَّا"nın, "لَمْ" edatının gelmediği yerlerde geldiğini söylemiştir. Çünkü birisi arkadaşına, "falanca, geldi mi?" der, arkadaşı da buna, "لَمَّا" ile cevap verir, sırf "لَمْ" ile cevap vermez. **Müberred** şöyle demiştir: "Birisi, لَمْ يَأْتِنِى زَيْدٌ "Zeyd bana gelmedi" dediği zaman, bu, senin, اَتَاكَ زَيْدٌ "Zeyd sana geldi" sözünü nefyetmektir. Fakat bu kimse, "لَمَّا يَأْتِنِى زَيْدٌ" (Zeyd bana gelmedi) dediği zaman, bunun manası, "Ben onu bekliyorum, ama henüz o bana gelmedi" demektir.

Nabiğa ise şöyle demiştir:

أَذِفَ التَّرَاحُلُ غَيْرَ أَنَّ رِكَابَنَا لَمَّا تَزَلْ بِرِحَالِنَا وَكَأَنْ قَدْ

"Yola çıkma vaktimiz yaklaştı; ancak ne var ki, develerimize henüz denklerimiz yüklenmedi; ama, yüklenmesi de yakın."

Buna göre, وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ *"sizden öncekilerin durumu sizin de başınıza gelmeden.."* ifâdesi, bu işin olmasının beklendiğine delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) **Medine'ye** geldiğinde, gerek kendisi, gerekse onunla birlikte olan muhacirler çok zarara girmişlerdi. Çünkü onlar **Mekke**'den malsız-mülksüz çıkmışlar, evlerini barklarını müşriklerin ellerinde bırakmışlar, bu arada Yahûdiler de, Hz. Peygamber (s.a.s)'e olan düşmanlıklarını açıkça ortaya koymuşlardı. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ gerek Peygamberimiz'in, gerekse onunla birlikte olan Müslümanların kalplerini serinletmek için bu âyeti indirmiştir."

Katâde ve **Süddî** ise şöyle demişlerdir: Bu âyet, Müslümanlara sıkıntı, meşakkat ve kederin isâbet ettiği **Hendek Savaşı** hakkında nâzil olmuştur. Bu sıkıntılar da, Hak Teâlâ'nın وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ *"Kalpleriniz ağızlarınıza gelmişti.."* (Ahzab, 10) âyetinde beyan ettiği noktaya ulaşmıştır.

Bu âyetin, **Abdullah b. Übeyy** münafığının, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ashabına, "Ne zamana kadar canlarınızı verecek ve boş şeyleri umacaksınız. Şâyet Muhammed peygamber olsaydı, Allah size esâreti ve ölümü musallat etmezdi" dediği zaman, Uhud Harbi esnasında nâzil olduğu da söylenmiştir.

Bil ki âyetin takdiri şudur: "Ey mü'minler, sizler Allah'ın sizi kullukla mükellef tuttuğu her şey ile ibâdet etmediğiniz, sizi imtihan ettiği şeylere sabretmediğiniz, kâfirlerin eziyetine, fakirlik ve yoksulluğa, geçim sıkıntısı ve darlıklarına katlanmadığınız, düşmanla savaşın dehşet ve korkunç hallerine göğüs germediğiniz müddetçe, sırf bana iman edip, peygamberimi tasdik etmek suretiyle cennete gireceğinizi mi sanıyorsunuz? Bütün bunlar, sizden önceki inananların başına gelmiştir." İşte Hak Teâlâ'nın, "وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ" sözünden maksat budur.

Bu âyetteki, "مَثَلُ" kelimesi, "benzer" manasına gelen "misil" demektir. "Misil" de, "mesel" de; "şibh" ve "şebeh" gibi kullanılabilen iki lügattir (şekildir). Fakat "mesel" enteresan bir durum ve mühim, şaşırtıcı bir kıssa için kullanılır. وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى *"En yüce mesel Allah'a aittir"* (Nahl, 60) yani, "büyük şânı olan sıfat Allah'a âittir" âyeti de bu manadadır.

Bil ki âyette bir hazif vardır: Âyetin takdiri, مَثَلُ محنة الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ "Sizden öncekilerin mihneti gibi..." şeklindedir. Âyetteki, "مَسَّتْهُمْ" (Onlara çattı..) ifâdesi, bu meselin izahıdır. Bu ifâde ve devamı müste'nef bir cümledir. Buna göre sanki birisi, "Onların meseli (hali) nasıl olmuştu?" diye sormuş; Cenâb-ı Hak da buna cevap olarak, *"Onlara yoksulluk ve sıkıntı gelip çattı da, sarsıldılar"* buyurmuştur.

"اَلْبَأْسَاءُ" şiddet, manasına gelen, "اَلْبُؤْسُ" kelimesinden türemiş bir isimdir, "اَلْبُؤْسُ" kelimesi fakirlik ve yoksulluk demektir. Bu manada, "فُلَانٌ فِي بُؤْسٍ وَشِدَّةٍ" (falanca sıkıntı ve zorluk içinde) denilir. Âyetteki, "اَلضَّرَّاءُ" kelimesine gelince, buraya en uygun manası, o kimselere gelen acı, ağrı ve çeşitli korkular gibi zararlardır. Bence, "اَلْبَأْسَاءُ" insana hayır ve menfaat yönlerinin daraltılmasından; "اَلضَّرَّاءُ" ise şer, âfet ve elem yönlerinin açılmasından ibarettir.

Allahu Teâlâ'nın, "وَزُلْزِلُوا" sözü, "Onlar çeşitli belâ ve musibetlerle sarsıldılar" manasınadır. Zeccâc şöyle demiştir: "Arapçada, "zelzele"nin asıl manası, bir şeyi yerinden oynatmak demektir. Meselâ, "زَلْزَلْتُهُ" dediğinde bu, "senin o şeyi yerinden tekrar tekrar oynattığın manasına gelir. Buna göre, bu lâfız, manasındaki tekrardan dolayı muzaaf (şeddeli) kılınmıştır. Kendisinde tekrar manası bulunan her fiilde, o fiilin fâ-ü'l-fiili (ilk harfi) tekrar edilmiştir. "صَرَّ" (çınladı) ve, "صَرْصَرَ" (çınçın etti, öttü) ; "صَلَّ" (ses çıkardı) ve, "صَلْصَلَ" (zil gibi ses çıkardı) ; "كَفَّ" (men etti) ve, "كَفْكَفَ" (tekrar tekrar sildi) fiillerinde olduğu gibi. Bir şeyi birisi yerinden kaldırdığı zaman,

قَلْقَلَ الشَّيْءَ "O, şeyi kaldırdı" denilir. Bunu tekrar tekrar yaptığı zaman, "قَلْقَلَ الشَّيْءَ" denilir. Bazı müfessirler, buradaki, "زُلْزِلُوا" kelimesini, "خُوِّفُوا" (korkutuldular) manasına almışlar, bu kelimenin hakiki manasının bizim söylediğimizden başka olduğunu söylemişlerdir. Çünkü korkan kimse karar kılamaz, aksine kalbi huzursuz olur. İşte bundan ötürü bu kelime ancak, oturanı ayağa kaldıran korkular için kullanılır. Çünkü bu tür korku sükûneti giderir. Böylece, "زُلْزِلُوا" ifâdesinin burada mecâz olması gerekir. Buna göre bu kelime "onlar korkutuldular" manasınadır. Onların, kalplerindeki korku ve endişeden ötürü tedirgin ve sarsılmış olmaları mümkündür.

Sonra Cenâb-ı Allah bu şeyleri zikretmesinin peşine, son derece zarar, meşakkat ve mihneti ifâde eden başka bir şeyi zikredip, حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ *"Hatta peygamber ve yanındaki mü'minler, 'Allah'ın yardımı ne zaman (gelecek)?' dediler"* buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü peygamberler belâ geldikçe, sebat, sabır ve nefsi gemlemenin zirvesinde olurlar. Onların da sabrı kalmayıp inlemeye başladıkları zaman, bu şiddetle son noktaya ulaşan bir durum olur. Bu şiddet onları bu hale getirdiğinde, istedikleri şey hususunda dualarına icâbet edilerek kendilerine, اَلَا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ *"İyi bilin ki Allah'ın yardımı yakındır"* denilir.

Buna göre âyetin takdiri şu şekilde olur: "Onların bu durumları, Allah'ın yardımının kendilerine gelinceye kadar sürmüş ve belânın uzun sürmesi onları dinlerinden çevirememiştir. Ey Müslümanlar topluluğu, sizler de bu şekilde olunuz. Hakkı taleb etme yolundaki eziyet ve sıkıntılara katlanınız. Çünkü Allah'ın yardımı yakındır. Zira o gelmektedir. Her âtî (gelen) ise karib (yakın)dır."

Bu âyet, Allah'ın, الٓمٓ * اَحَسِبَ النَّاسُ اَنْ يُتْرَكُوا اَنْ يَقُولُوا اٰمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ * وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ *"Elif, lâm, mîm. İnsanlar, 'inandık' demeleriyle bırakılıverileceklerini mi, imtihana çekilmeyeceklerini mi sandılar? Andolsun biz onlardan evvelkileri de imtihan ettik.."* (Ankebût, 1-3) ve, اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ *"Yoksa siz, Allah sizden cihat edenleri ve sabredenleri bilmedikçe (göstermedikçe), cennete gireceğinizi mi sanıyorsunuz?"* (Âl-i İmran, 142) âyetlerine benzer.

Bu âyetten maksat, bizim zikrettiğimiz şu hususdur: Hz. Peygamber (s.a.s)'in ashabına, müşrik, münafık ve Yahudilerden birçok büyük sıkıntı ve belâ gelmiştir. Cenâb-ı Hak Müslümanlara savaş hususunda müsaade edince, herkesçe malum olduğu gibi, yaralandılar, mallarından ve

canlarından oldular. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak onları bu hususta takviye etmiş ve, daha önceki ümmetlerin dinleri uğrunda çektiklerinin de böyle olduğunu, belâların, umûmileşince kolaylaştığını beyân etmiştir. Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim** (a.s)'in kıssasını, ateşe atılmasını; **Hz. Eyyüb**'un halini ve onu imtihan ettiği şeyi ve diğer peygamberlerin çeşitli belâlara sabredişlerindeki hallerini Kur'an-ı Kerim'de mü'minlere birer teselli olmak üzere zikretmiştir.

Kays İbn Ebî Hâzım, Habbâb İbn Eret'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Müşriklerden görmüş olduğumuz eziyet ve sıkıntıları Allah'ın Resûlü'ne şikâyet etmiştik. Bunun üzerine O,

إِنَّ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ مِنَ الْأُمَمِ كَانُوا يُعَذَّبُونَ بِأَنْوَاعِ الْبَلَاءِ فَلَمْ يَصْرِفْهُمْ ذٰلِكَ عَنْ دِينِهِمْ حَتَّى إِنَّ الرَّجُلَ يُوضَعُ عَلَى رَأْسِهِ الْمِنْشَارُ فَيُشَقُّ فِلْقَتَيْنِ وَيُمْشَطُ بِأَمْشَاطِ الْحَدِيدِ فِيمَا دُونَ الْعَظْمِ مِنْ لَحْمٍ وَعَصَبٍ وَمَا يَصْرِفُهُ ذٰلِكَ عَنْ دِينِهِ، وَأَيْمُ اللهِ لَيَتِمَّنَّ هٰذَا الْأَمْرُ حَتَّى يَسِيرَ الرَّاكِبُ مَا بَيْنَ صَنْعَاءَ إِلَى خَضْرَ مَوْتَ لَا يَخْشَى إِلَّا اللهَ وَالذِّئْبَ عَلَى غَنَمِهِ وَلٰكِنَّكُمْ تَعْجَلُونَ *

*"Sizden önceki ümmetler, çeşitli belâlarla azâp olunmuşlardı. Ama bu, onları dinlerinden çevirmemişti. Öyle ki adamın başının ortasına testere konulur, böylece iki parçaya ayrılır; yine adamın etleri ve sinirleri demir taraklarla kemiklerinden taranır; ama bu onu dininden çeviremezdi. Allah'a yemin ederim ki, bu iş, mutlaka kemâle erecektir. Öyle ki, kervancı, **Sâna** ile **Hadremut** arasında seyahat ederken ancak Allah'tan ve koyunlarına karşı kurttan korkacaktır; başka hiç kimseden korkmayacaktır. Ne var ki sizler, acele ediyorsunuz."*[112]

DÖRDÜNCÜ MESELE: Kıraat Farkı Sebebiyle "حَتّٰى" Edatı Hakkında Geniş Bilgi

Nâfi, lâm harfinin ref'iyle, "حَتّٰى يَقُولُ"; diğerleri de lâm harfinin nasbıyla, "حَتّٰى يَقُولَ" şeklinde okumuşlardır. Bunun izahı şudur: "حَتّٰى" harfiyle muzari fiil mansûb kılındığı zaman, bunun iki anlamı olur:

a) "حَتّٰى" edâtının, "اِلٰى" manasında olması.. Bu manaya gelen, "حَتّٰى"dan önceki fiil ile sonraki fiilde tahakkuk etmiştirler ve mazidirler. Meselâ sen, سِرْتُ حَتّٰى أَدْخُلَهَا "Oraya girinceye kadar yürüdüm" dersin. Yani, "اِلٰى اَنْ أَدْخُلَهَا" demektir. Bu durumda hem yürümek, hem de girmek işi, olup bitmiştir. Bu âyetteki nasb, işte bu manaya göredir.. Çünkü âyetin takdiri, وَزُلْزِلُوا اِلٰى أَنْ

112 **Buhârî,** İkrâh, 1.

يَقُولَ الرَّسُولُ "Peygamber... deyinceye kadar sarsıldılar" şeklindedir. Sarsılma işi ve peygamberin bu sözü söylemesi olup bitmiştir.

b) "حَتّٰى" edâtının, "كَىْ" anlamına gelmesidir. Bu, bir kimsenin, أَطَعْتُ اللهَ حَتّٰى أَدْخُلَ الْجَنَّةَ "Cennete girmek için Allah'a itaat ettim"; yani "كَىْ أَدْخُلَ الْجَنَّةَ" demesidir. Bu durumda taat olup bitmiş, ama cennete girme işi henüz tahakkuk etmemiştir. Bu görüşe göre âyeti mansûb okumak mümkün değildir. Ref haline gelince, bil ki, "حَتّٰى"dan sonra bulunan fiilin mutlaka, hikâyetu'l-hâl (olup bitmiş, anlatılan bir durum) olması gerekir. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, هٰذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَهٰذَا مِنْ عَدُوِّهِ *"Şu kendi kabilesinden, şu da düşmanlarından idi"* (Kasas, 15) ve, وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ *"ve köpekleri eşik üzerinde iki kolunu yaymış (yatıyordu)"* (Kehf, 18) âyetlerinde olduğu gibi. Çünkü bu, ancak o esnada bu sözün söylenmiş olması durumunda doğru olur. شَرِبَتِ الْإِبِلُ حَتَّى يَجِيءُ الْبَعِيرُ يَجُرُّ بَطْنَهُ " Develer su içti, hatta deve, karnından geviş getirerek geldi" denilir. Bunun manası, "develer su içti, o derecede ki orada bulunan kimse, 'Deve geviş getirerek geliyor' der (diyordu) " şeklindedir. Sonra bu, netice değil de sebep sona erdiği zaman doğru olur. Meselâ senin, سِرْتُ حَتَّى أَدْخُلَ الْبَلَدَ "şehre girinceye kadar yürüdüm" sözün gibidir. Bu sözün, yürümenin ve girmenin olup bitmiş olduğunu ifâde edeceği gibi, yürümenin olup bittiğini, fakat girmenin henüz olmadığını da ifâde edebilir, "حَتّٰى"dan sonra gelen fiile mansûb ve merfû okunuşunun izahı hususundaki sözümüz bundan ibarettir. Bil ki çoğu kıraat âlimleri bu âyetteki, "يَقُولُ" fiilini mansûb okumayı tercih etmişlerdir. Çünkü merfu kıraat, ancak sözü, sözde anlatılan şey meydana geldiği esnada onu haber veren kimseden bir nakil saydığımız zaman doğru olur. Nasb kıraati böyle bir takdire muhtaç olmaz. Bu sebeple, bu fiili mansûb okumak daha evlâdır.

BEŞİNCİ MESELE: Hz. Peygamber (s.a.s)'in Zafer Hakkındaki Bu Sözünün İzahı

Bu âyette bir müşkil vardır. O da şudur: Allah'ın vaad ve vaîdinin doğruluğuna kesinkes inanan bir peygamberin, uzak görme uslûbu ile, مَتٰى نَصْرُ اللهِ *"Allah'ın yardımı ne zaman (gelecek)"* demesi nasıl uygun düşer?

Bu müşkile şu şekillerde cevab verilir:

a) Onun bir peygamber olması, düşmanlarının hilelerinden eziyet duymasına mânî olmaz. Nitekim Hak Teâlâ, وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ *"Yemin olsun ki biz, senin göğsünün, onların söyledikleri şeyler yüzünden*

daraldığını biliyoruz" (Hicr, 97). لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ اَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ *"Neredeyse sen onlar imân etmiyorlar diye canına kıyacaksın"* (Şuarâ, 3) ve, حَتّٰى اِذَا اسْتَيْئَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا اَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ *"Hatta o peygamberler ümitlerini kesip de onların muhakkak yalana çıkarıldıklarını zannettikleri sırada yardımımız onlara yetişti ve kurtarıldılar"* (Yusuf, 110) buyurmuştur. Buna göre Peygamber'in göğsü daraldığı, çareleri azaldığı ve Allah'ın kendisine yardım edeceğini duyduğu ve fakat bunun için Allah'ın bir vakit belirlemiş olduğunu bildiği zaman, "Allah'ın yardımı (acaba) ne zaman?" der. Hatta o Peygamber yardımın vaktinin yaklaşmakta olduğunu anladığı zaman üzüntü ve kederi zâil olur ve kalbi yatışır. Bunun doğruluğuna, Allahu Teâlâ'nın, bu söze cevaben, اَلَا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ *"Bilin ki Allah'ın yardımı yakındır"* buyurmuş olması delâlet eder. Cevap, yardımın gelmesinin yakın olduğunun anlatılması; sorunun da yardımın vaktinin yakın olup olmadığı hususunda sorulmuş olmasına delâlet eder. Eğer soru, bu yardımın olup olmadığı hususuna dâir olsaydı, bu cevap o soruya uygun düşmezdi. İşte bu, sağlam bir cevaptır.

b) Allahu Teâlâ, bu âyette gerek Peygamber'in, gerek imân edenlerin bir söz söylediklerini haber vermiş, daha sonra da iki ayrı söz zikretmiştir:

Birincisi, "Allah'ın yardımı ne zaman?"; **İkincisi,** "Bilin ki Allah'ın yardımı yakındır" sözleri... Binaenaleyh bu iki sözden her birini, Peygamber ile mü'minlerden her birine izâfe etmek gerekir. Buna göre iman edenler, *"Allah'ın yardımı ne zaman?"* dediler. Peygamber de, onlara *"Bilin ki Allah'ın yardımı yakındır"* demiştir. Bu görüşte olanlar, bunun hem Kur'an'da, hem de Arap şiirinde benzerleri olduğunu söylemişlerdir. Kur'an'da bunun benzeri, Hak Teâlâ'nın, وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ *"Sizin faydanıza, içinde sükûn bulup istirahat etmeniz için geceyi ve fazl-u kereminden (rızık) aramanız için gündüzü yaratması O'nun rahmetindendir"* (Kasas, 73) âyetidir. Bunun manası, "geceleyin sükûn bulasınız ve gündüz Allah'ın fazlından arayasınız" demektir. Şiirde bunun benzeri ise, **İmru'ul-Kays**'ın şu sözüdür:

كَأَنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ رَطْبًا وَيَابِسًا لَدَى وَكْرِهَا الْعُنَّابُ وَالْحَشَفُ الْبَالِي

"Yaşlık ve kuruluk bakımından kuşların kalpleri sanki, içinde hunnâb (iğde) ve çürümüş hurmalar bulunan yuvalar gibidir." Bu şiirde, "Unnâb" taze hurmaya, çürümüş hurma da kuru hurmaya benzetilmiştir. Bu bir grup âlimin zikretmiş olduğu zorlamaya verilmiş bir cevaptır.

ALTINCI MESELE

اَلَا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ *"Bilin ki Allah'ın yardımı yakındır"* buyruğunun, Allahu Teâlâ'nın o kimselere bir cevabı olması da muhtemeldir. Çünkü onlar, *"Allah'ın yardımı ne zaman?"* demişler ve sözleri orada sona ermiştir. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"İyi biliniz ki Allah'ın yardımı yakındır"* buyurmuştur. Bunun, onlardan bir topluluğun sözü olması da muhtemeldir. Sanki onlar "Allah'ın yardımı ne zaman?" dediklerinde, kendi kendilerine döndüler ve Allahu Teâlâ'nın, onların düşmanlarını kendilerine üstün kılmayacağını anladılar da, bunun üzerine, "İyi biliniz ki, Allah'ın yardımı yakındır".. böylece bir de, "Ey Rabbimiz, senin va'dine güvenerek sabrettik" dediler.

Buna göre eğer, "Hak Teâlâ'nın, اَلَا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ *"İyi biliniz ki, Allah'ın yardımı yakındır"* buyruğu kendisine bir sıkıntının isâbet ettiği herkesin, o sıkıntının sona erip başarıya ulaşacağını bilmiş olmasını gerektirir. Bu ise sâbit değildir" denilirse biz deriz ki: Bunun peygamberlere has olması imkansız değildir. Yine bunun herkes hakkında umûmî olması da mümkündür. Çünkü bir belâ içindeki herkeste, şu iki halden birisinin mutlaka bulunması gerekir: Ya ondan kurtulma veya (o belâ içinde) ölüm... Kişi öldüğü zaman, onun işini ihmal ve hakkını zâyî etmeyecek bir zatın yanına varmış olur ki, bu en büyük yardımdır. Cenâb-ı Allah o yardımın yakın olduğunu söylemiştir. Çünkü ölüm yakındır.

يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ ۖ قُلْ مَآ اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ ۗ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ ﴿٢١٥﴾

"Onlar, neyi nafaka olarak vereceklerini sana sorarlar. De ki: "Maldan vereceğiniz şey ebeveyne, akrabalara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara (verilir). Hangi hayrı işlerseniz, şüphesiz Allah onu bilir" (Bakara, 215).

Bil ki Allahu Teâlâ, her mükellefe dünyadan yüz çevirmesinin, âhiretle meşgul olmasının ve âhiret uğrunda can ve malını vermesinin gerektiğini iyice açıklayınca, bunun peşi sıra İslâm'ın hükümlerini beyân etmeye başladı. Bu hükümler bu âyetten başlayarak, "اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ" (Bakara, 243) âyetine kadar devam eder. Çünkü her biri diğerini tamamlayıp

kuvvetlendirsin diye tevhidi, va'z u nasihati ve hükümleri birbirine karışmış olarak anlatmak Kur'an-ı Kerim'in üslûbudur.

Nafaka Hakkında Hüküm

Nafaka ile ilgili hüküm işte bu âyettedir. Bu âyet ile ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Atâ şöyle demiştir: **"İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edildiğine göre bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelen ve "Benim bir dinarım var" diyen; Hz. Peygamber'in kendisine, *"Onu kendin için harca"* dediği; o kimsenin, "Benim iki dinarım var" cevabını verdiği, bunun üzerine Hz. Peygamber'in, *"Onları ailen için harca"* buyurduğu; bu sefer de, "Benim üç dinarım var" dediği; Hz. Peygamber (s.a.s.)'in de *"Onu hizmetçin için harca"* cevabını verdiği; yine adam, "Benim dört dinarım var" deyince, Hz. Peygamber'in *"Onu anan-baban için harca"* dediği; adamın tekrar, "Benim beş dinarım var" dediği; Hz. Peygamber (s.a.s)'in *"Onu akrabaların için harca"* cevabını verdiği; adam son olarak, "Benim altı dinarım var" deyince de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in *"Onu Allah yolunda harca; bu harcamaların en güzelidir"* dediği bir adam hakkında nâzil olmuştur.

Yine **Kelbî, İbn Abbas** (r.a)'tan, bu âyetin **Amr b. el-Cemûh** hakkında nâzil olduğunu rivâyet etmiştir. Bu zat yaşlı ve düşkün birisi idi. **Uhud Savaşı**'nda şehit edilmiştir. Çok zengin idi. Bundan dolayı "Mallarımızı kimlere infâk edelim ve nereye koyalım?" diye sorduğunda, bu âyet inmişti.

İKİNCİ MESELE

"مَاذَا" ifâdesi ile ilgili nahivcilerin iki görüşleri vardır:

a) "مَا" lâfzının, "ذَا" lâfzıyla birlikte tek bir isim kabul edilmesi. Buna göre âyetteki, "مَاذَا" ifâdesinin mahalli, "يُنْفِقُونَ" fiili ile "nasb"dır. Bunun delili, Arapların, "مَا" lafzındaki elif'i düşürmeyerek, "عَمَّا ذَا تَسْئَلُ" (Neyi soruyorsun?) şeklinde kullanmalarıdır. "ذَا" ile birlikte, "مَا" lâfzı tek bir isim kabul edilmeseydi, Araplar elif'i hazfederek, "عَمَّ ذَا تَسْئَلُ" şeklinde kullanmaları gerekirdi. Nitekim kıraat imamları, "عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ" (Nebe, 1) ve, "فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرٰيهَا" (Naziat, 43) âyetlerinde, "مَا" daki elif'i hazfetmişlerdir. Buna göre Araplar,. "مَا"nın sonundaki elif'i, "مَاذَا"da hazfetmediklerine göre, onun, "ذَا" ile birlikte tek bir isim olduğu anlaşılmış olur. Araplar ismin sonunda olmadığı için, "مَا"nın elif'ini hazfetmemişlerdir. Çünkü hazif ancak

o kelimenin son harfi olduğu zaman yapılabilir. Fakat şiirde böyle olmayabilir. Nitekim şâirin şu şiirinde böyledir:

غُلَامًا قَامَ يَشْتُمُنِي لَئِيمٌ كَخِنْزِيرٍ تَمَرَّغُ فِي رَمَادٍ

"Külün içinde eşelenen bir domuz gibi, âdi olan bir çocuk, kalkmış bana sövüyor..."

b) Bu, "ذَا" nın "اَلَّذِى" manasına alınmasıdır. Böylece, "مَا" mübtedâ ve mahallen merfu ve "ذَا" da onun haberi olur. Araplar bazen, "ذَا"yı, "اَلَّذِى" manasına kullanarak, "مَنْ ذَا يَقُولُ ذَاكَ" yani "Bunu sana kim söyledi" derler. Bu izaha göre âyetin takdiri, "Onlar sana neyi infâk edeceklerini sorarlar" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet hakkında bir soru vardır. O da bir topluluğun "kimlere infâk edileceğini değil de, nelerin infâk edileceğini" sormuş olmalarıdır. Öyleyse Allah onlara bu şekilde nasıl cevap vermiştir?

Bu hususa şu şekillerde cevap verebiliriz:

a) Âyette sorunun cevabı vardır. Fakat Hak Teâlâ, bu cevaba, maksadın kendisiyle tamamlanacağı bir ilâve yapmıştır. Çünkü, مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ *"Maldan vereceğiniz her şey"* âyeti, sorunun cevabıdır. Sonra bu infak ancak müstahak olan yerlere harcandığı zaman mükemmel olur. İşte bu sebeple Allahu Teâlâ o soruya cevap verince, peşi sıra izahı tamamlamak için bunun nerelere ve kimlere verileceği hususunu da eklemiştir.

b) **Kaffâl** şöyle demiştir: "Soru her ne kadar, "مَا" lâfzıyla sorulmuşsa da, bu sorudan maksat, infakın keyfiyetini sormaktır. Çünkü bunu soranlar, emrolundukları şeyin, Allah'a yaklaşmak için mal infâk etmek olduğunu zaten biliyorlardı. Onlarca bu husus malûm olunca, hatıra bu malın hangi şey olduğu hususu gelmez. Bu husus, sorunun maksadı olmadığına göre, bu soruyla öğrenilmek istenen şey, infakın kimlere ve nerelere verileceği hususudur. Binaenaleyh cevap soruya uygundur. Bunun bir benzeri de, قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ * قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ *"Onlar, 'Bizim için Rabbine dua et de, onun ne olduğunu apaçık anlatsın bize. Çünkü bizce inekler birbirine benziyor...' demişlerdir. (Musa da) şöyle dedi: "(Rabbim) buyuruyor ki, o boyunduruğa koşulmamış bir inektir..."* (Bakara, 70-71) âyetleridir. Bu âyette cevap soruya uygundur. Çünkü ineğin şu şu hallerde bir hayvan olduğunu herkes bilir. Binaenaleyh "O nedir..?" sorusunu, bu hayvanın mahiyetiyle ilgili bir

manaya hamletmek mümkün değildir. Bundan dolayı bu sorunun maksadının, bu ineğin, başka hayvanlardan farklı olan sıfatlarını öğrenmek olduğu ortaya çıkmış olur. İşte bu yolla biz deriz ki, bu cevap soruya tam uygundur. Tefsir ettiğimiz âyette de böyledir. Çünkü onların infak etmekle emrolundukları şeyin ne olduğunu bildiklerini anladığımızda, *"neyi nafaka olarak verecekleri"* sorularından maksatlarının, aslında nafaka verilecek şeyi sormak olmadığına, aksine kimlere ve nerelere infak edileceği hususu olduğuna kesin olarak hükmetmemiz gerekir. Binaenaleyh verilen cevap yerinde ve uygundur.

c) Âyetten muradın şöyle olması da muhtemeldir: Onlar bu soruyu sormuşlar ve kendilerine sanki, "Bu yersiz bir sorudur. Malın helâl olması ve verilmesi gereken yerlere verilmiş olması şartıyla ne infâk edersen et" denilmiştir. Bu, şuna benzer: İnsan, hiçbir yemek kendisine zarar vermeyecek kadar sıhhatli olur da, yine de doktora, "Neleri yiyeyim?" dediği zaman, doktor "Günde iki öğün ye" dediğinde, bunun manası, "Her şeyi yiyebilirsin ancak, o bu şartla..." demektir. Bu âyette de böyledir. Buna göre âyetin manası, "Şu şu şahıslara verilmesi şartıyla istediğinizi infâk ediniz" şeklindedir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* İnfakta Gözetilmesi Gereken Sıra**

Bil ki Allahu Teâlâ infak hususunda bir sıra gözetmiş ve **ebeveyni** birinci sıraya koymuştur. Çünkü ebeveyn, sebepler âlemi dünyada insanı yokluktan varlığa çıkarmışlar ve onu son derece güçsüz ve muhtaç bir halden büyütmüşlerdir. Böylece ebeveynin çocuğa o in'âmı (iyiliği ve hakkı), başkalarının in'âmından daha büyük olur. İşte bundan ötürü Hak Teâlâ, وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوا اِلَّا اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا *"Rabbin, 'Kendisinden başkasına kulluk etmeyin ve ana babaya iyi muamele edin' diye hükmetti"* (İsra, 23) buyurmuştur. Burada Allah'ın hakkını gözettikten sonra, ebeveynin hakkını gözetmeden daha gerekli bir şey olmadığına işaret vardır. Çünkü insanı yokluktan varlık alemine hakiki manada çıkaran Allahu Teâlâ'dır. Ebeveyni ise, insanı zâhirî sebepler âleminde yokluktan varlığa çıkaranlardır. Bu sebeple ana-baba hakkının, başka insanların hakkından daha büyük olduğu ortaya çıkar. Binaenaleyh hakların gözetilmesi hususunda, ebeveynin başkalarından öne alınması gerekir.

Allahu Teâlâ, ebeveynden sonra **"akrabalar"**ı zikretmiştir. Bunun sebebi şudur: İnsanın, bütün fakirlerin ihtiyaçlarını karşılaması mümkün

değildir. Bundan dolayı mutlaka fakirlerin bazısının bazısına tercih edilmesi gerekir. Tercih için mutlaka tercih ettirici bir sebebin olması gerekir. Akrabalık bazı bakımlardan tercih sebebi olabilir.

a) Akrabalık, iç içe olma sebebidir. İç içe ve yakın oluş da, bu insanların birbirinin halinden haberdar olmasını sağlar. Meselâ onlardan biri zengin, bir başkası fakir olduğu zaman fakirin, zenginin haline, zenginin de fakirin haline muttali olması daha fazla olur. Bu da, insanı infâka sevk eden sebeplerin en güçlülerindendir.

b) Akrabalar içindeki fakirler gözetilmemiş olsaydı, fakir akrabalar başkalarına başvurmaya mecbur olurdu. Bu da zengin akrabalar için bir utanç vesilesi ve kötü bir durum olurdu. Binaenaleyh insanın kendisinden zararı gidermesi için, fakir akrabaların ihtiyaçlarını gidermesi daha evlâ olur.

c) İnsanın akrabası kendisinin parçası gibidir. İnsanın kendisine infak etmesi, başkalarına infak etmesinden daha evlâdır. İşte bu sebepten ötürü insanın akrabalarına infâk etmesi, akraba olmayanlara infâk etmekten daha evlâdır.

Allahu Teâlâ akrabalardan sonra **"yetimler"**i zikretmiştir. Çünkü yetim çocuklar küçük oldukları için, geçimlerini sağlayamazlar. Yine onlar yetim oldukları için, geçimlerini sağlayacak başka birisi de yoktur. Babası ölmüş olan küçük çocuk hem kazancı, hem kazananı olmayan ve helâk ile yüz yüze olan kimse demektir.

Allahu Teâlâ bunlardan sonra **"yoksullar"**a yer vermiştir. Bunlar, yetimlerden daha az muhtaçtırlar. Çünkü onların çalışıp kazanmaya yetimlerden daha çok gücü vardır. Hak Teâlâ, daha sonra **"yolda kalan"**ları zikretmiştir. Çünkü böyle birisi, beldesinden uzak kalmış olması sebebiyle bazen, ihtiyaç ve fakr-u zarûret içine düşebilir. İşte bu infâkın keyfiyeti meselesinde Allah'ın yaptığı dosdoğru bir sıradır.

Allahu Teâlâ, bu mükemmel ve güzel tafsilâtı verince, peşi sıra icmâlî (öz) bir ifâde ile, وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللهَ بِهِ عَلِيمٌ *"Hangi hayrı işleseniz, şüphesiz Allah onu bilir"* yani, "Allah rızası için, O'nun bol sevabını elde edip, azabının vereceği elemlerden kurtulmak için, ister âyette bahsedilenlere, ister başka insanlara ne hayırda bulunursanız bulunun, Allah onu bilir" buyurmuştur.

Âyette geçen "alîm", Cenâb-ı Allah'ın alîm oluşu hususunda ileri bir mana ifâde eden bir sîgadır. Yani "Allah'ın ilminden ne yerdeki ne de gökteki bir

zerre hâriç kalamaz" demektir. Binaenaleyh Allah sizi, yaptığınız o şeye karşılık en güzel bir mükâfatla mükâfatlandırır. Nitekim Hak Teâlâ, أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى *"Sizden gerek erkek gerek kadınlardan, bir iş yapanın amelini ben elbette boşa çıkarmayacağım"* (Âl-i İmran, 195) ve, فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ *"Kim de zerre kadar hayır işlerse o (nun mükâfatını) görecektir"* (Zilzal, 7) buyurmuştur.

BEŞİNCİ MESELE

Âyetteki "hayır"dan murat, Allahu Teâlâ'nın, وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ *"Şüphesiz o (insan), malı çok sever"* (Âdiyât, 8) ve, إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ *"Eğer bir mal bırakırsa vasiyet (gerekir)"* (Bakara, 180) âyetlerinden dolayı, "mal" manasınadır. Buna göre âyetin manası, "İster az, ister çok olsun maldan ne infâk ederseniz, Allah bilir" şeklindedir. Burada bir başka görüş daha vardır. O da, "وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ" ifâdesinin, hem bu infakı, hem de diğer bütün iyilik ve taatları içine almış olmasıdır. Bu görüş daha uygundur.

ALTINCI MESELE

Bazı âlimler, bu âyetin miras âyetiyle mensuh olduğunu söylemişlerdir ki, bu zayıftır. Çünkü âyeti, kendisine nesih ârız olmayan manalara hamletmek mümkündür:

1) **Ebu Müslim** şöyle demiştir. "Çalışıp çabalamaktan âciz olup ellerinde de malı mülkü kalmadığı zaman ebeveyne infâk etmek vâciptir. Âyette geçen 'akrabalar'dan murat, insanın çocukları ve torunlarıdır. Bunların da malı mülkü olmadığı zaman, nafakaları gerekir. Âyeti bu manaya hamlettiğimiz zaman âyetin miras âyetiyle mensûh olduğunu söyleyenler, bunu izah edemezler. Çünkü nafaka, insan yaşarken gereklidir. Miras ise ölümden sonra sahiplerine gider. Yine sahibi öldükten sonra ele geçirilen şeye 'nafaka' denmez."

2) Âyetten murat şöyledir. Nafaka (infak) konusunda Allah'a yaklaşmayı arzu eden kimsenin, âyetteki yerlere infâk etmesi evlâdır. Böylece kişi önce en evlâ olanı, sonra daha az evlâ olanı peş peşe sıraya kor. Buna göre âyetten maksat, nâfile sadakalardır.

3) Âyetten murat, ebeveyn ve akrabalara verilecek farz-ı kifâye olan sadakalar ile, yetim ve miskinler için farz olan zekâttır.

4) Ebeveyne ve akrabalara yapılacak infaktan muradın, insanı sıla-ı rahme sevk eden şeylerin; yetimler ve yoksullara yapılacak infaktan muradın da

sırf sadakalar olması muhtemeldir. Buna göre âyetin zâhiri, onu mensuh saymadan, bütün bu vecihleri içine alabilir.

Savaş Hakkında Hüküm

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ ۚ وَعَسَىٰ أَن تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ ۖ وَعَسَىٰ أَن تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ ۗ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢١٦﴾

"Sizin hoşunuza gitmediği halde size savaş farz kılındı. Olur ki bir şey hoşunuza gitmediği halde, o sizin için hayırlı olur, bir şeyi de sevdiğiniz halde, o sizin için şer olur. Allah bilir, siz bilmezsiniz" (Bakara, 216).

Bu âyetle ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, Hz. Peygamber (s.a.s) Mekke'de iken savaşmaya izinli değildi. Medine'ye hicret edince Allahu Teâlâ ona, kendisine karşı savaşan müşriklerle savaşma izni vermişti. Daha sonra da Hak Teâlâ cihadı farz kılmıştır. Âlimler bu âyet hakkında ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, "Bu âyet, savaşın herkese vâcip olduğunu ifâde eder" demişlerdir.

Mekhûl'den Beytullah'ın yanında, savaşın vâcip (farz) olduğuna yemin ettiği rivâyet edilmiştir.

İbn Ömer (r.a) ve **Atâ**'dan, bu âyetin sadece onların bulunduğu vakte has olarak, Ashab-ı Resûl için savaşmanın farz olduğunu ifâde ettiği nakledilmiştir.

Birinci görüşte olanların delili şunlardır: "Âyetteki, "كُتِبَ" (yazıldı) lâfzı, farz oluşu gösterir. "عَلَيْكُمْ" ifâdesi de farzlığı gerektirir. "عَلَيْكُمْ" (sizin üzerinize) lâfzındaki "siz" hitabı, tıpkı, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ *"Kısas size farz kılındı"* (Bakara, 178) ve, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ *"Oruç size farz kılındı"* (Bakara, 183) âyetlerinde olduğu gibi, savaşın hem o zamanda bulunanlara, hem de daha sonraki Müslümanlara farz olmasına manî değildir." Buna göre şâyet, "Âyetin zâhiri, savaşın farz-ı ayın mı, farz-ı kifâye mi olmasını gerektiriyor?" diye sorulursa, biz deriz ki: Âyet savaşın farz-ı ayın olmasını gerektirir. Çünkü

âyetteki, "عَلَيْكُمْ" *"Sizin üzerinize"* ifâdesi, tıpkı, *"Oruç size farz kılındı"* (Bakara, 183) ve, *"Kısas size farz kılındı"* (Bakara, 178) âyetlerinde olduğu gibi, "Sizden her birinize tek tek" manasındadır.

Atâ'nın delili ise şudur: Âyetteki, "كُتِبَ" (yazıldı) lâfzı, farz oluşu ifâde eder. Bu sebeple onu bir kere yerine getirmek kifâyet eder. Âyetteki, "عَلَيْكُمْ" (size, sizin üzerinize) ifâdesi de, bu hitabın o vakitte mevcut olan Müslümanlara âit olmasını gerektirir.

Fakat biz, *"Kısas size farz kılındı"* ve *"Oruç size farz kılındı"* âyetlerinin ifâde ettiği hükümler hususunda, o zamanda (ashab zamanında) bulunanların durumunun, daha sonrakilerin durumu gibi olduğunu ayrı bir delile dayanarak söylüyoruz. Bu ayrı delil icmâdır. Savaş hususunda böyle bir delilimiz yoktur. Binaenaleyh savaşla ilgili âyetlerin, asıl manaları üzere kalması gerekir. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Görüşümüzün doğruluğuna, وَكُلًّا وَعَدَ اللهُ الْحُسْنٰى *"Allah onların her birine cenneti va'detmiştir"* (Nisa, 95) âyeti de delâlet etmektedir. Eğer oturup savaşa gitmeyenler bir farzı yerine getirmemiş olsalardı, bu âyette onlara cennet va'dedilmezdi. "Savaş farz idi, fakat sonra neshedildi" denebilir. Ancak bunu söyleyecek olanların, bir delil olmadan neshin olduğunu söylemeleri câiz değildir. Bunun, bizim söylediğimiz gibi olduğuna, وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً *"Mü'minlerin hepsinin birden savaşa gitmesi uygun değildir"* (Tevbe, 122) âyeti de delâlet eder. Âyetin mensuh olduğunu söylemek, izah ettiğimiz gibi, doğru değildir. Bugün savaşın farz-ı kifâye olduğu hususunda icmâ vardır. Ancak müşriklerin, Müslümanların yurtlarına girip istilâ etmeleri hali müstesnâ. Böyle bir durumda cihat herkes için farz-ı ayın olur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Savaştan Hoşlanmama Meselesinin Açıklanması**

Âyetteki, وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ *"O hoşunuza gitmediği halde"* tabiri hakkında şu problem vardır:

Âyetteki, كُتِبَ عَلَيْكُمْ *"size yazıldı"* sözünden anlaşılan, bu hitabın mü'minlere olmasıdır. Akıl da bunu gösterir. Çünkü kâfir, kâfire karşı savaşla emrolunamaz. Durum böyle olduğuna göre, daha nasıl Hak Teâlâ, *"O hoşunuza gitmediği halde.."* buyurmuştur? Çünkü bu ifâde, mü'minlerin Allah'ın hüküm ve tekliflerinden hoşlanmadıkları vehmini verir ki, bu doğru değildir. Çünkü mü'min Allah'ın emir ve mükellefiyetlerine karşı kızmaz, aksine bunlara razı olur, bunlardan hoşlanır, bunlara sımsıkı sarılır ve bunun

kendisi için bir kurtuluş vesilesi olduğunu, bunları yapmamasında kendisi için bir fesâdın olacağını bilir.

Buna şu iki şekilde cevap verilir:

a) Âyetteki, "كُرْهٌ" (hoşa gitmeme) lâfzından murat, savaşın insanın nefsine ağır gelmesidir. Mükellef, her ne kadar Allah'ın emrettiği şeyin kendisi için bir kurtuluş vesilesi olduğunu bilse bile, bu bilme, savaşı insana güç ve ağır gelmekten hâriç tutamaz. Çünkü teklif, yapılmasında mutlaka bir külfet ve meşakkat bulunan şeyden ibarettir. Malumdur ki insan tabiatının en çok temâyül ettiği şey yaşamaktır. Binaenaleyh ona en ağır gelen şey de savaştır.

b) Bundan muradın, kendisinde korku bulunduğu için ve düşmanların çokluğundan dolayı, Müslümanların henüz savaş farz kılınmadan, savaşı hoş görmemiş olmalarıdır. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, size farz kılındıktan sonra savaşı kerih görmeyesiniz diye, kerih gördüğünüz savaşın, sizin için savaşmamaktan daha hayırlı olduğunu beyan buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"اَلْكُرْهُ" kelimesi, وَعَسٰى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ *"Olur ki bir şey hoşunuza gitmediği halde sizin için hayırlı olur"* âyetinin de delâlet ettiği gibi, "kerâhet" (hoş görmeme) manasınadır. Bu hususta iki görüş vardır:

a) Manayı iyice belirtmek için masdarın vasıf (isim) yerinde kullanılmış olması. Nitekim **el-Hansâ**'nın şu beytinde olduğu gibi:

فَاَنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ "O, ancak bir ikbâl ve sırt dönüşüdür." Bu savaşı onlar çok kerih gördükleri için, sanki kerâhatin bizzat kendisi imiş gibi olmuştur.

b) Masdarın mef'ûl manasına olmasıdır. Meselâ haberin "mahbûr" manasına gelmesi gibidir. Buna göre âyetteki, "وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ" tabiri, "مَكْرُوهٌ لَكُمْ" demektir. **Sülemî** bunu, kaf harfinin fethasıyla, "كَرْهٌ" şeklinde okumuştur, "اَلْكُرْهُ" ve, "اَلْكَرْهُ" ifâdeleri, "الضَّعْفُ" ve, "الضُّعْفُ" ifâdeleri gibi, iki lügattirler. Bunun mecazî olarak ikrâh manasına olması da caizdir. Buna göre sanki onlar savaşmayı çok kerih gördüklerinden ve bu savaşma onlara çok güç geldiği için, onlar bu savaşa sanki zorlanmışlardır. Hak Teâlâ'nın, حَمَلَتْهُ اُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا *"Anası onu zahmetle taşıdı, yine onu zahmetle doğurdu"* (Ahkâf, 15) âyeti de böyledir. Allah en iyisini bilir. Bazı kimseler de, "كُرْهٌ" lâfzının, zorlanmayıp da istemeden yaptığın şeyler hakkında; "كَرْهٌ" lâfzının ise, zorlanarak yaptığın şeyler hakkında kullanıldığını söylemişlerdir.

İnsanın İstemediği Hususta Cenâb-ı Hak Hayır Yaratır

Hak Teâlâ'nın, وَعَسٰى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسٰى اَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ *"Olur ki bir şey hoşunuza gitmediği halde, o sizin için hayırlı olur; bir şeyi de sevdiğiniz halde, o sizin için şer olur"* âyeti hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"عَسٰى" muzarisi olmayan bir fiildir. Sadece mazisi çekilir. Bunun mazisinden de özellikle, "عَسَيْتُمْ ، عَسَيْتُمَا" şekilleri kullanılır. Nitekim Hak Teâlâ,.. "فَهَلْ عَسَيْتُمْ" (Muhammed, 23) buyurmuştur. Kendisinden sonra gelen isim merfû kılınır. Zaten isim de, fiilden sonra merfû kılınır. Buna göre, "قَامَ زَيْدٌ" dediğin gibi, aynen, "عَسٰى زَيْدٌ" de diyebilirsin. Bu kelimenin manası, "قَرُبَ" (yakın oldu, olması yaklaştı) şeklindedir. Nitekim Hak Teâlâ, قُلْ عَسٰى اَنْ يَكُونَ رَدِفَ لَكُمْ *"De ki,.... ensenize binmek üzeredir"* (Neml, 72) buyurmuştur. Yani, "vakti yaklaştı" demektir. Buna göre de "عَسٰى زَيْدٌ اَنْ يَقُومَ" sözünün takdiri, "عَسٰى قِيَامُ زَيْدٍ" Yani "Zeyd'in kalkması yakın oldu" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Savaşa Hazır Olmanın Faydaları**

Buna göre âyetin manası, "Şu anda bir şey, çoğu kez size güç gelmiş olabilir. Halbuki o şey, gelecekte sizin önemli birtakım faydalara sebeptir. Zıddı da böyledir. Gelecekte iyileşmenin gerçekleşmesi beklendiği için, şu anda acı olan ilacın içilmesi güzel addedilmiştir. Yine gelecekte kazanç elde etmek umulduğu için, yolculuk esnasında çok çeşitli tehlikelere katlanmak da hoş görülmüştür. Hem dünyada, hem de âhirette büyük mutluluğu elde edebilmek için, ilim uğrunda muhtelif güçlüklere katlanmak da güzel karşılanmıştır. İşte burada da böyledir. Çünkü cihâdı terk edip savaşmamak, her ne kadar şu anda kişinin nefsinin öldürülme tehlikesinden; malının da harcanmaktan korunmuş olmasını sağlarsa da ancak ne var ki, cihâdın terkinde çok çeşitli zararlar mevcuttur.

1) Düşman sizin savaşı terk etmeye ve rahatlık içinde yaşamaya bir temayülünüzün bulunduğunu bildiğinde, sizin yurtlarınıza yönelir de, sizi öldürmeye çalışır. Böylece o sizi yakalayıp, kanlarınızı akıtır, mallarınızı yağmalar; veyahut da, herhangi bir silâh ve teçhizat hazırlığında bulunmaksızın, onlarla savaşmak zorunda kalırsınız. Bu da, tıpkı ilâcın acılığına katlanmadan nefsinizin nefret etmesi sebebiyle, hastalık ilk belirdiği sırada onu tedaviden kaçınmak gibi olur. İşin neticesinde ise kişi, bu nefret ve meşakkatlerin kat kat fazlasını yüklenmeye mecbur kalır. Netice

olarak savaşmak, emniyetin tahakkuk edebilmesi için bir sebeptir. Bu da, savaşmadan geçirilen kısa bir vakitten sağlanan faydadan daha hayırlıdır.

2) Ganimet elde edememek.

3) Düşmana hükümran olmak suretiyle duyulan büyük hazdan mahrum olmak. Savaşın dine taalluk eden yönlerine gelince, bunlar pek çoktur:

1) Cihâd yapan kimse, Allah'a yaklaşmak ve bir ibâdet gayesiyle cihâd eder; doğruluk yoluna girer ve yaptığını da bozmazsa, bu kimse için büyük mükâfatlar meydana gelir.

2) Cihâd yapılmazsa, düşmanlarınızın, sizin mallarınızı yağmalamasından korkulur.. O zaman da siz meydana gelecek sıkıntılara katlanamaz, neticede de dininizden dönebilirsiniz.

3) Düşmanınız, sizin dininiz uğrundaki çalışıp çabalamanızı, canınızı ve malınızı dininiz uğruna harcadığınızı gördüğünde, bundan ötürü o kimse sizin dininize meyleder. Bu sebeple o kimse sizin vasıtanızla Müslüman olunca, siz bu sayede Allah katında büyük bir mükâfatı hak etmiş olursunuz.

4) Allah'ın rızasını elde etmek için savaşa girişen kimse, Allah'ın rızasını elde etmek sebebiyle, savaşın acılarına katlanmış olur. Allah'ın fazl ve rahmetine, O'nun ihsanda bulunanların ücretlerini zayi etmediğine ve dünya lezzetlerinin asılsız ve temelsiz şeyler olduğuna yakînen inanmamış olan kimse, savaşmaya aslâ razı olmaz. İşte bir kimse Allah'ın fazl û rahmetine inandığı zaman, Allah'a olan sevgisinden ve dünyaya olan buğzundan dolayı, dünyayı terk eder. Bu da, insanın en büyük mutluluklarından biridir.

Birisi, yukarıda anlattıklarımızla, her ne kadar insan tabiatı, Allah'ın düşmanlarıyla savaşmayı istemese bile, bunun çok hayırlı bir şey olduğu sabit olmuş olur. Zıddı da böyledir.. İki husus birbiriyle çatıştığı zaman, daha çok faydalı olanın tercih edileceği malûmdur. Hak Teâlâ'nın, وَعَسٰى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسٰى اَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ *"Olur ki bir şey hoşunuza gitmediği halde, o sizin için hayırlı olur; bir şeyi de sevdiğiniz halde, o sizin için şer olur"* kavlinden murat edilen de işte budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"Şer", kötülük demektir. Bunun aslı, bir şeyi yaydığın zaman demiş olduğun, "شَرَرْتُ الشَّيْءَ" tabirinden gelir. Kuruması için serdiğin zaman, "شَرَرَ اللَّحْمَ وَالثَّوَابَ" "Eti veya elbiseyi yaydım, serdim" denilir. Nitekim, şairin şu

sözü de bu kabildendir: وَحَتَّى أُشِرَّتْ بِالْأَكُفِّ الْمَصَاحِفُ "Ta ki, sahifeler avuç içleriyle yayıldı, serildi."

Yayıldığı için aleve de, "اَلشَّرَرُ" denilir. Buna göre "şerr"in manası, zararlı şeylerin yayılmasıdır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"عَسٰى" kelimesi, "لَعَلَّ" kelimesi gibi, şek ve şüphe anlamı vehmettirir. Allah hakkında kullanıldığında ise, yakîn ifâde eder. Âlimlerden, "عَسٰى" kelimesinin ümit uyandıran bir kelime olduğunu söyleyenler de vardır. Bu manaya göre bu kelime, bunu söyleyenin şek ve şüphesinin bulunduğuna delâlet etmez. Ancak bu, şek ve şüphenin, dinleyen kimse için söz konusu olduğuna delâlet eder. Bu takdirde de, herhangi bir tevile ihtiyaç kalmaz. Ama bu kelimenin, "لَعَلَّ" manasına geldiğini söylersek, bu hususta yapılacak olan açıklamaların, Cenâb-ı Hakk'ın, لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ *"Umulur ki muttakilerden olursunuz"* (Bakara, 21) âyetinin tefsirinde zikredilen görüşlerin aynısı olduğunu bildiririz. **Halil,** "Kur'an-ı Kerim'de bizzat Allah kullanıldığında, "عَسٰى" nın vücûb ifâde ettiğini" söylemiştir. Nitekim Hak Teâlâ, فَعَسَى اللهُ اَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ *"Umulur ki Allah, fethi getirecektir"* (Maide, 52) buyurmuş, nitekim tahakkuk da etmiştir. Cenâb-ı Hak, عَسَى اللهُ اَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا *"Allah'ın onların hepsini bana getirmesi yakındır"* (Yusuf, 83) buyurmuş, bu da aynı şekilde tahakkuk etmiştir. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاللهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ *"Allah bilir, siz bilmezsiniz"* kavlinden maksadı, cihat hakkında büyük bir istek uyandırmaktır. Bu böyledir, çünkü insan kendisinin bilgisinin son derece sınırlı ve aciz; Allah'ın ilminin ise, en mükemmel olduğuna inanır, daha sonra da Allahu Teâlâ'nın kuluna ancak, hayrının ve yararının bulunduğu şeyi emredeceğini bilirse, bu şey ister hoşuna gitsin, isterse gitmesin, O'nun kendisine emrettiği şeye uymasının vâcip olduğunu kesin olarak anlamış olur. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki şöyle demiştir: "Ey kulum, bil ki benim ilmim senin ilminden daha mükemmeldir. Binaenaleyh, benim taatımla meşgul ol, tabiatının gerektirdiği şeylere iltifat etme!" Buna göre bu âyet burada, Cenâb-ı Hakk'ın meleklere cevap sadedinde söylemiş olduğu, اِنِّي اَعْلَمُ مَالَا تَعْلَمُونَ *"Muhakkak ki ben, sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim"* (Bakara, 30) âyetinin yerine geçer.

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ ۖ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ ۖ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ ۚ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ ۗ وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّىٰ يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا ۚ وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۖ وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢١٧﴾

"Sana o haram ayı, ondaki muharebeyi sorarlar. De ki: "O ayda muharebe etmek büyük günahtır; Allah yolundan men etmek, onu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'a gitmelerine mâni olmak, O'nun halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyüktür. Fitne, katilden de beterdir. Kâfirler, güçleri yetse, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam edeceklerdir. İçinizden kim dinden döner de kâfir olarak ölürse, o gibilerin yaptığı (iyi) işler dünyada da âhirette de boşa gitmiştir. Onlar cehennem yârânıdırlar. Onlar orada ebedi kalıcıdırlar" (Bakara, 217).

Âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Haram (Kutsal) Ayda Savaşmanın Hükmünü Soranlar Kimlerdir?**

Âlimler bu soran kimsenin, Müslümanlardan mı, kâfirlerden mi olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Birincisi: Onun Müslümanlardan olduğunu söyleyenlerdir ve bunlar iki gruptur:

a) Şöyle diyenler: Allahu Teâlâ, o insanlar nazarında haram ayların ve **Mescid-i Haram**'ın savaştan alıkoyma hususunda son derece saygınlığı olduğu halde onlara savaşı emredince, onlarca savaş hakkındaki bu emrin haram ayların ve **Mescid-i Haram**'ın dışında olması gerektiğinin zannedilmesi uzak bir ihtimal değildi. Bundan dolayı bu durum onları, Hz. Peygamber (s.a.s)'den bunu sormaya ve şöyle demeye sevk etmiştir: "Bu aylarda ve **Mescid-i Haram**'da onlarla savaşmamız helâl midir?" İşte bunun üzerine, bu âyet nâzil olmuştur. Bu izaha göre bu sorunun Müslümanlar tarafından sorulmuş olacağı açıktır.

b) Bu ekseri müfessirlerin görüşüdür. Bunlar, **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivâyet etmişlerdir: "Hz. Peygamber (s.a.s), halası oğlu **Abdullah b. Cahş el-Esedi**'yi **Bedir Savaşı**'ndan iki ay önce, kendisinin **Medine**'ye gelişinden on yedi ay sonra sekiz kişi ile birlikte gazaya gönderdi ve bir mektup ile ahidnâme yazıp ona verdi. İki konak sonra bu mektubu açmasını, arkadaşlarına okumasını ve onda yazılanlara göre hareket etmesini emretti. **Abdullah b. Cahş** mektubu yerine gelip açınca şu ifâdelere rastladı: *Sana tâbi olanlarla birlikte, Allah'ın bereketi üzere git. "Batn-ı Nahl" mevkiinde konakla ve orada Kureyş kabilesinin kervanını gözle. Belki sen onlardan bize hayır (ganimet) alır gelirsin."* Bunun üzerine Abdullah: "İşittik ve Peygamber'in emrine boyun eğdik. İçinizden kim şehitliği arzuluyorsa, benimle beraber gelsin. Ben Peygamber'in emrini yerine getireceğim. Kim de benden ayrılmak isterse, ayrılsın" dedi ve yürüyüp gitti. **Mekke** ile **Tâif** arasında bulunan **Batn-ı Nahl**'e vardı.

Tam o sırada, berâberinde üç kişi ile birlikte **Amr b. el-Hadramî** onlara rastlayıverdi. Bunlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'in ashabını görünce, içlerinden birinin başını tıraş ettiler ve böylece onlara, kendilerinin umre yapan bir topluluk olduğu vehmini vermek istediler. Sonra **Abdullah b. Cahş** (r.a)'ın yanındakilerden birisi olan **Vâkıd b. Abdullah Hanzali** (r.a) gelip, **Amr b. el-Hadrami**'ye bir ok atarak onu öldürdü. **Abdullah b. Cahş** ve beraberindekiler diğer iki kişiyi esir alarak, bunların kervanını içindekilerle birlikte sürerek Hz. Peygamber (s.a.s)'e geldiler. Bunun üzerine Kureyş gürültü koparıp şöyle dediler: "Muhammed haram ayları, içinde korkanların bile emin olduğu kutsal ayları helâl sayıyor ve o ayda kan döküyor." Müslümanlar da bunu yadırgadılar. Bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), "Ben size haram aylarda savaşmanızı emretmedim" dedi. **Abdullah b. Cahş** (r.a) da, "Ya Resûlallah, biz **İbnü'l-Hadramî**'yi öldürdük. Sonra akşam olunca Recep ayının hilâlini gözetlemeye başladık. Fakat onu Recep ayı içinde mi Cumade'l-ahire ayı içinde mi öldürdüğümüzü anlayamadık" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) bu kervanı ve esirleri bekletip dağıtmadı. Bundan dolayı bu âyet nâzil oldu ve Hz. Peygamber de ganimetleri aldı.

Bu takdire göre, görünen odur ki bu soru şu vecihlerden ötürü Müslümanlar tarafından sorulmuştur:

1) Hz. Peyggamber (s.a.s)'in yanında bulunanların çoğu Müslüman idiler.

2) Bu âyetten önceki ve sonraki âyetlerdeki hitap Müslümanlaradır. Bundan önceki, اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ *"... Cennete girivereceğinizi mi sandınız"* âyetidir ve bu, Müslümanlara bir hitaptır. Sonraki âyetler ise, يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ *"Onlar sana içkiyi ve kumarı sorarlar.."* ve, يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى *"Sana yetimleri sorarlar"* âyetleridir.

3) **Sa'id b. Cübeyr, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Ashab-ı Resûlden daha hayırlı bir topluluk görmedim. Onlar Allah'ın Resûlü'ne sadece on üç şey sordular ve bunların hepsi Kur'an-ı Kerim'de yer aldı. Bu sorulardan birisi de, يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ *"(Onlar) sana haram o ayı sorarlar"* âyetidir.

Bu soru kâfirler tarafından sorulmuştur. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Kâfirler Hz. Peygamber (s.a.s)'e haram aylarda savaş yapılıp yapılmayacağını sordular ki, eğer O, bu ayda savaşmanın helâl olduğunu söylerse böylece onlar buna ısınacaklar ve o ayda savaş yapmayı helâl sayacaklardı. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ, يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ *"Sana o haram ayı, yani o ayda savaşmayı soruyorlar. De ki o ayda savaşmak büyük günahtır. Fakat Allah yolundan ve Mescid-i Haram'dan men etmek ve Allah'ı inkâr etmek bu savaştan daha büyüktür. Kâfirler, güçleri yetse, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam edeceklerdir..."* âyetini indirmiş ve kâfirlerin bu sorudan maksatlarının Müslümanlarla savaşmak olduğunu beyân etmiştir. Bu âyetten daha sonra, اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ *"Haram ay, haram aya bedeldir. Hürmetler karşılıklıdır. Onun için kim sizin üzerinize saldırırsa siz de, tıpkı onların size saldırdıkları gibi, onlara saldırın"* (Bakara, 194) âyetini indirmiş ve müdafaa savaşının bu aylarda câiz olduğunu açıkça bildirmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, "قِتَالٍ فِيهِ" *(Onda savaşı..)* ifâdesi, "Haram ay"dan bedel olarak mecrurdur. Bu tür bedellere "bedel-i iştimâi" denir. Meselâ senin, اَعْجَبَنِى زَيْدٌ عِلْمُهُ "Zeyd, yani onun ilmi beni hayran bıraktı", نَفَعَنِى زَيْدٌ كَلَامُهُ "Zeyd, yani onun sözü bana faydalı oldu", سُرِقَ زَيْدٌ مَالُهُ "Zeyd, yani malı çalındı" ve, سُلِبَ زَيْدٌ ثَوْبُهُ "Zeyd, yani elbisesi soyuldu" sözlerinde olduğu gibi. Cenâb-ı Allah da, قُتِلَ اَصْحَابُ الْاُخْدُودِ * اَلنَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ *"Hendeklerin, yani tutuşturucu ateşin sahipleri gebertilmiştir"* (Burûc, 4-5) buyurmuştur.

Bazı âlimler, "قِتَالٌ" kelimesinin mecrûr oluşunun, âmilin tekrarından dolayı olduğunu söylemişlerdir. Buna göre âyetin takdiri, "يَسْئَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ عَنْ قِتَالٍ فِيهِ" şeklindedir. **İbn Mes'ud** ve **Rebî**'in kıraati de böyledir. Bunun bir benzeri, لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ *"Hor görülenlere, yani onlardan iman edenlere..."* (A'raf, 75) âyetidir. **İkrime,** âyeti "قَتْلٍ فِيهِ" şeklinde okumuştur.

Allahu Teâlâ'nın, قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ *"O ayda savaşmak büyük günahtır"* âyeti ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"قِتَالٌ فِيهِ" kısmı mübteda, "كَبِيرٌ" kelimesi onun haberidir. "قِتَال" lâfzı her ne kadar nekire ise de, "فِيهِ" ifâdesi ile husûsilik kazanarak mübtedâ olabilmiştir. "كَبِيرٌ" ifâdesinden murat, "büyük günahtır ve çok yadırganır" manasıdır. Nitekim büyük günaha da "kebire" denilmiştir. Allahu Teâlâ, كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ *"ağızlarından çıkan kelime pek müthiş!"* (Kehf, 5) buyurmuştur.

İmdi eğer: " "قِتَالٌ فِيهِ" ifâdesindeki, "قِتَال" kelimesi niçin nekire getirilmiştir? Nekire kelimeler tekrar ettiğinde, ikincinin, birincinin aynısı olduğunu göstermek için elif-lâmlı getirilmesi gerekir. Çünkü eğer böyle olmaz ise, ikinci defâ nekire olarak gelen aynı kelime başka bir şeyi ifâde eder. Nitekim Hak Teâlâ'nın, "فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا" âyetindeki, "يُسْر" kelimeleri gibi?" denirse, biz deriz ki: Evet sizin dediğiniz doğrudur. Çünkü aynı lâfız tekrar eder ve her ikisi de nekire olursa, bu durumda ikincisi ile birincisinden ayrı şeyler murat edilmiş olur. Hz. Peygamber (s.a.s)'e soru soran kimseler de, *"Onlar sana haram o ayı, onda savaşmayı sorarlar"* âyetindeki, "قِتَال" sözleri ile, Abdullah b. Cahş'ın yaptığı o savaşı kastetmişlerdir. Bunun üzerine Hak Teâlâ, قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ *"De ki o ayda savaşmak büyük günahtır"* buyurmuştur. Allah'ın bu buyruğunda büyük günah sayılan savaşın, onların sorduğu savaş olmadığına, bunun başka bir savaş olduğuna dikkat çekme vardır. Çünkü bu savaştan maksat, İslâm'ın muzaffer olup, düşmanların perişan edilmesidir. Binaenaleyh bu nasıl büyük günahlardan olabilir? Büyük günah olan savaş, İslâm'ın temellerini yıkıp küfrü kuvvetlendirmek için yapılan savaştır. İşte bu incelikten ötürü her iki "قِتَال" kelimesinin de nekire olması tercih edilmiştir. Fakat onların kalpleri daralmasın diye, bunu açıkça ifâde etmemiş, zâhiri onların istedikleri manayı vehmettirecek, bâtını ise hakka uygun olacak şekilde sözü

müphem bırakmıştır. Bu da ancak, her "قِتَال" kelimesinin de nekire olarak zikredilmesi ile olmuştur. Eğer Allahu Teâlâ, her ikisini veya ikisinden birisini marife olarak getirmiş olsaydı, bu güzel incelik söz konusu olmazdı. Kur'an-ı Kerim'in her kelimesinin muhtevasında ancak akıl sahiplerinin ulaşabileceği lâtif sırları cem eden Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederiz. Sübhânallah...

İKİNCİ MESELE: **Haram Aylarda Savaşın Bilahare Tecviz Edilmesi**

Ekseri âlimler bu âyetin, haram aylarda savaşmanın haram olduğu hükmünü ifâde ettiğinde ittifak etmişler, fakat bu hükmün devam ettiği veya neshedilmiş olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir.

İbn Cüreyc'in şöyle dediği nakledilmiştir: **"Âta,** Allah'a yemin ederek, bana haram aylarda ve **Harem-i Şerif**'te müdafaa savaşı dışında savaşın insanlara helâl olmadığını söyledi."

Câbir'in de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), kendilerine saldırılmadığı müddetçe, haram aylarda savaşmazdı." **Saîd b. el-Müseyyeb**'e, "Müslümanlar haram aylarda kâfirlerle savaşabilirler mi?" diye sorulduğunda, o, "evet" cevabını vermiştir.

Ebu Ubeyd, "İnsanlar bugün tamamen hudut boylarında mevzidedirler" demiştir. Bu ifâdeye göre, bunlar bütün haram aylarda savaşı mubah görmüşlerdir. Şam ve Irak âlimlerinden, onların bu görüşlerini yadırgayan hiç kimse görmedim. Hicaz âlimlerinin görüşünün de böyle olduğunu sanıyorum.

Bu aylarda savaşın mubah ve helâl oluşunun delili, فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ *"Müşrikleri nerede bulursanız öldürünüz..."* (Tevbe, 5) âyetidir. Bu âyet haram aylarda savaşmanın haram olma hükmünü neshetmiştir. Bence, قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ *"De ki: "O ayda savaşmak büyük günahtır"* âyeti, müspet bir ifâdenin peşi sıra gelen nekire bir ifâdedir. Dolayısıyla tek bir çeşit (savaşa) şâmildir, bütün (savaşları) içine almaz. Bu âyette mutlak olarak haram aylarda savaşmanın haramlığına bir delâlet yoktur. Binaenaleyh bu hususta neshin olduğunu söylemeye bir ihtiyaç yoktur.

Cenâb-ı Allah'ın, وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللهِ *"Allah yolundan men etmek, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram'a gitmelerine mâni olmak, onun halkını oradan çıkarmak Allah katında daha büyük (günahtır)"* âyeti ile ilgili iki mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: Muhtemel İ'rablara Göre Mana Değişmesi Hakkında Nahiv Tartışması

Nahivcilerin bu âyetle ilgili bazı izahları vardır:

1) Bu Basralıların görüşü ve Zeccâc'ın tercihidir. Buna göre âyetteki, "وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ" ifâdelerinin hepsi mübtedâ olarak merfudur, bunların haberi, "أَكْبَرُ عِنْدَ اللهِ" sözüdür. Buna göre mana şudur: "Sizin sorduğunuz savaş her ne kadar büyük günah ise de, şu sayılanlar o savaştan daha büyük günahtır. Sizler, haram aylarda bu şeylerden vazgeçmediğiniz halde, bu hususta açık bir mazereti olmasına rağmen niçin **Abdullah b. Cahş'ı** kınıyorsunuz. Çünkü bu savaşın Cumade'l-âhirede vukû bulmuş olması mümkündür." Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Allah'ın İsrailoğullarına söylediği, أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ *"Siz insanlara iyiliği emredip, kendinizi unutuyor musunuz?"* (Bakara, 44) ve, لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ *"Niçin yapmadıklarınızı söylüyorsunuz"* (Saff, 2) âyetleridir. Bu açık bir izahtır. Fakat bunlar âyetteki, "الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" kelimesinin mecrûr oluşu hususunda ihtilâf ederek, şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir:

a) Bu, "بِهِ" câr-mecrûrundaki zamire atıftır.

b) Ekseri nahivcilerin görüşü olup şöyledir: Bu kelime, "سَبِيلِ اللهِ" kelimesine atıftır. Bu görüşte olanlar bunun, إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"İnkar edenler ve Allah yolundan ve Mescid-i Haram'dan men edenler..."* (Hacc, 25) âyeti ile te'kid edilmiş olduğunu söylemişlerdir. Birinci görüşe, "Zamir üzerine atıf yapılamaz. Çünkü; "مَرَرْتُ بِهِ وَ عَمْرٍو" Ona ve Amr'e uğradım" demek câiz değildir" diyerek; ikinci görüşe de, "Sizin bu görüşünüze göre âyetin takdiri, "صَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَعَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" şeklinde olur. Bu durumda da, "عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" ifâdesi, "صَدٌّ" kelimesinin "sıla"sı olur. Sıla ile mevsûl tek bir şey hükmündedir. Binaenaleyh ikisi arasına başka bir şeyin girmesi câiz değildir" diyerek itiraz olunmuştur.

Birinci itiraza şu şekilde cevap verilmiştir: Burada bir harf-i cerrin var sayılıp, takdirin, "وَكُفْرٌ بِهِ وَبِالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" şeklinde olması niçin câiz olmasın?

Allah'ın kelâmında takdir yapmak yadırganmaz. Sonra bu hususu, **Hamza'nın**, "تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ" (Nisa, 1) âyetindeki, "الْأَرْحَامَ" kelimesini mecrur okumuş olması da te'kid eder. Şâyet **Hamza** bunu kâide olarak rivâyet etmiş olsaydı bu herkesçe kabul edilirdi. O, bunu Allah'ın kitabında böyle okuduğuna göre, bunun haydi haydi kabul edilmesi gerekir.

İkinci görüşü tercih eden ekseri nahivciler (cevaben) şöyle demişlerdir: Şüphesiz böyle bir takdir, sıla ile mevsûl arasına başka bir kelimenin girmesini gerektirir. Aslolan bunun câiz olmamasıdır. Fakat biz bunu burada şu iki sebepten dolayı câiz görüyoruz:

Birincisi: Allah yolundan men etmek ve Allah'ı inkâr etmek mana bakımından aynı şeydir. Buna göre sanki aralarına bir şey girmemiş gibidir.

İkincisi: Aslında âyetteki, "وَكُفْرٌ بِهِ" kelimesinin yeri, "الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" kelimesinin peşinedir. Fakat ona itina edildiğinden dolayı öne alınmıştır. Bu tıpkı, "وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ" (İhlâs, 4) âyetinde olduğu gibidir. Bu âyette sözün sırasının, "وَلَمْ يَكُنْ لَهُ اَحَدٌ كُفُوًا" şeklinde olması gerekirdi. Fakat kendisine gösterilen itinadan dolayı, "كُفُوًا" lâfzı daha önce getirilmiştir. İşte burada da böyledir.

2) **Ferra** ve **Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin tercihi olan görüştür. Buna göre âyetteki, "الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" kelimesi vâv harfi ile, "اَلشَّهْرِ الْحَرَامِ" üzerine atıftır. Âyetin takdiri, "Sana o haram ayda ve Mescid-i Haram'da savaştan soruyorlar" şeklinde olur. Sonra buna göre iki yol ortaya çıkar:

a) Âyetteki, "قِتَالٌ فِيهِ" ifâdesi mübtedâ, "كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَكُفْرٌ بِهِ" sözü de haberden sonra haberdir, takdiri de şöyledir: "Bu aylarda savaşa, büyük günah, Allah yolundan men etme ve Allah'ı inkâr hükümleri verilmiştir."

b) Âyetteki, "قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ" sözü mübteda ve haber cümlesidir. Fakat, "وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ" ifâdesi sadece mübteda olarak merfûdur, "وَكُفْرٌ بِهِ" kısmı da böyledir. Bunların haberi ise, kendilerinden önce geçen cümlenin haberinin ona delâlet etmesinden dolayı hazfedilmiştir. Binaenaleyh âyetin manası, "O (aylarda) savaşmak büyük günahtır. Allah yolundan alıkoymak ve Allah'ı inkâr etmek de büyük günahtır" şeklinde olur.

Bunun bir benzeri de senin, "زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ وَعَمْرٌو" sözündür. Bunun manası: "Zeyd gidiyor, Amr da..." şeklindedir. Bunun takdiri de, "وَعَمْرٌو مُنْطَلِقٌ" şeklindedir. **Basralılar** bu cevabı tenkit ederek şöyle demişlerdir: "Âyetin takdirinin, 'Sana o haram ayda ve Mescid-i Haram'da savaşı sorarlar' şeklinde olduğu görüşünüz zayıftır. Çünkü bu soru, Mescid-i Haram'da savaşmayla ilgili olarak değil, haram aylarda savaşmayla ilgili olarak sorulmuştur." Basralılar yine bu görüşün birinci şıkkını da tenkit ederek, bunun haram ayda savaşmanın Allah'ı inkar manasına geldiğini, halbuki böyle söylemenin icmâ ile hatalı olduğunu söylemişlerdir. İkinci şıkkı da, şöyle diyerek tenkit etmişlerdir: "Hak Teâlâ, bundan sonra, وَاِخْرَاجُ اَهْلِهِ مِنْهُ اَكْبَرُ *"Onun halkını*

oradan çıkarmak ise daha büyük (günah)tır" yani, "Bu, daha önce sayılanların hepsinden daha büyüktür" buyurunca, bu **Mescid-i Haram** halkını oradan çıkarmanın, Allah katında inkârdan daha büyük olmasını gerektirir. Halbuki bu da icmâ ile sabit olmuş bir hatadır."

Ben derim ki: **Ferra,** birinci itiraza şöyle cevap verebilir: "Bunun, **Mescid-i Haram**'da savaşma ile ilgili bir soru olmadığını size kim haber verdi? Halbuki âyetin zâhirinden bunun, onunla ilgili bir soru olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu soruyu soranlar, haram aylarda ve haram beldede savaşmayı aynı derecede büyük günah görüyorlardı. Bu iki şeyden her biri, bunlarca günah oluş bakımından diğeri gibi idi. Binaenaleyh âyetin zâhirinden, bunların bu ikisini sorularında birleştirmiş oldukları anlaşılıyor. **Basriyyûn**'un, **Ferrâ**'nın ikinci görüşü için söyledikleri "Bu, haram aylarda savaşın küfür olmasını icâb ettirir" şeklindeki sözlerine karşı biz deriz ki: "Bunu biz de diyoruz. Çünkü müspet ifâdenin peşinde gelen nekire kelime umûm ifâde etmez. Bize göre de, Mescid-i Haram'da bir çeşit savaş küfürdür. Fakat orada her savaşın küfür olması gerekmez." **Basriyyun**'un, **Ferrâ**'nın görüşünün ikinci şıkkına dâir, "Bu, **Mescid-i Haram**'ın ehlini oradan çıkarmanın küfürden daha büyük bir günah olmasını gerektirir" şeklindeki sözlerine karşı deriz ki: "**Mescid-i Haram**'ın ehli (halkın)dan maksat Hz. Peygamber (s.a.s) ile O'nun ashâbıdır. Perişan etmek maksadıyla Resûlullah'ı **Mescid-i Haram**'dan çıkarmanın küfür olduğunda şüphe yoktur. Bu, küfür oluşunun yanısıra bir de zulümdür. Çünkü bu, insanlara haksız ve suçsuz yere eziyet etmektir. Zulüm ve küfür olan bir şeyin, sadece küfür olan bir şeyden Allah katında daha büyük ve çirkin bir günah olduğunda şüphe yoktur. **Ferrâ**'nın görüşünü izah için söylenecek sözün tamamı budur.

Âyetle ilgili üçüncü bir görüş daha vardır ve şöyledir:

"قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَكُفْرٌ بِهِ" âyetinin manası açıktır. O da: "Bu ayda savaşmak, büyük günah, Allah yolundan men etmek ve Allah'ı inkârdır" şeklindeki manadır. "وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" sözünün mecrur oluşu, başındaki vâv'ın kasem harfi olmasından dolayıdır. Fakat nahivcilerin çoğu bu görüşe bir misal (delil) getirememişlerdir.

İKİNCİ MESELE

Allah yolundan men etmenin birkaç izahı vardır:

a) Bu, Allah'a ve Resûlullah'a imandan alıkoymaktır.

b) Müslümanları, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanına hicret etmekten alıkoymaktır.

c) Müslümanları, **Hudeybiye** yılında umre yapmaktan alıkoymaktır.

Birisi şöyle diyebilir: "Bu hususta ki rivâyet, âyetin **Bedir Savaşı**'ndan önce ve **Abdullah b. Cahş** (r.a)'ın hâdisesi hakkında nâzil olduğunu gösterir. Halbuki Hudeybiye hâdisesi, Bedir savaşından çok sonra olmuştur." Buna şöyle cevap vermek mümkündür: "Allahu Teâlâ'nın malûmu olan şey, sanki tahakkuk etmiş gibidir."

Âyetteki, Allah'ı inkâr, O'nun peygamber göndermesini, ibâdete müstahak olmasını ve öldükten sonra diriltmeye kâdir olduğunu inkârdır.

Âyetteki, **Mescid-i Harâm** kelimesini, "بِهِ"deki zamir üzerine atfedersek manası, "**Mescid-i Harâm**'ı inkâr etmek" şeklinde olur. **Mescid-i Harâm**'ı inkâr etmek de, insanların orada namaz kılmasına ve onu tavaf etmelerine mani olmaktır. Onlar **Mescid-i Haram** mıntıkasını diğer bölgelerden ayırt eden, faziletine sebep olan kutsiyetini inkâr ettiler.

Mescid-i Harâm ifâdesinin, "سَبِيلِ اللهِ" tabiri üzerine atfedildiğini söyleyenler, bunun "Mescid-i Haram'dan alıkoymak" manasına olduğunu; çünkü kâfirlerin tavaf eden, itikâfa giren ve rükû ile secdede bulunanları oraya girmekten men ettiklerini söylemişlerdir.

Allahu Teâlâ'nın, وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ *"Onun halkını oradan çıkarmak"* buyruğundan muradın şöyle olduğunu söylemişlerdir: "Onlar Müslümanları **Mescid-i Haram**'dan, hatta **Mekke**'den çıkarmışlardır. Allahu Teâlâ, buna göre, Müslümanları **Mescid-i Harâm**'ın ehli saymıştır; çünkü, **Beytullah**'ın haklarını yerine getirenler onlardır. Nitekim Allahu Teâlâ, وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا *"Takva kelimesini, onların ayrılmaz bir vasfı yaptı. Çünkü onlar buna çok lâyık ve ehil idiler"* (Feth, 26) ve, وَمَا لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ *"Onlar Mescid-i Haram'dan halkı alıkorken Allah onlara ne diye azap etmeyecek? Onlar, kendileri oraya ehil olmadıkları halde (oradan men edip duran kimselerdir). Muttakilerden başkası, oranın ehli olamaz"* (Enfâl, 34) buyurmuş ve böylece, müşriklerin şirkleri sebebiyle **Mescid-i Harâm**'ın ehli olmaktan çıktıklarını haber vermiştir.

Cenâb-ı Allah bu şeyleri zikrettikten sonra, bunların daha büyük olduğuna, yani bunlardan her birinin haram aylarda savaşmaktan daha büyük günah olduğuna hükmetmiştir. İşte bu izahlar, **Zeccâc**'ın görüşüne göre

yapılmıştır. Biz, bu sayılanların her birinin, şu iki sebepten dolayı haram aylarda savaşmaktan daha büyük günah olduğunu söylüyoruz:

a) Bunlardan her biri inkârdır. İnkâr ise, savaşmaktan daha büyük bir günahtır.

b) Biz, bunlardan her birinin haram aylarda savaşmaktan daha büyük bir günah olduğunu iddia ediyoruz. Bu savaş ise, **Abdullah İbn Cahş**'tan sadır olan savaştır. Halbuki **Abdullah İbn Cahş,** bu savaşın haram aylarda vukû bulduğuna kat'î olarak karar veremedi. Bu kâfirler ise, âyette sayılan şeylerin onlardan haram aylarda vukû bulduğunu kesin olarak biliyorlardı... Binaenaleyh, bu şeylerin yapılmış olması daha büyük günahtır.

Fitne Katilden Daha Büyük Günahtır

Allahu Teâlâ'nın, وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ *"Fitne katilden de beterdir"* âyetindeki fitneyle alâkalı olarak âlimler şu iki görüşü zikretmişlerdir:

1) Maksat küfürdür.. Müfessirlerin çoğu bu görüştedirler. Bence bu görüş zayıftır. Çünkü, daha önce geçmiş olan **Zeccâc**'ın görüşüne göre, âyette geçen, "وَكُفْرٌ بِهِ" ifâdesinin manası, وَكُفْرٌ بِهِ اَكْبَرُ "Allah'ı inkâr etmek, en büyük günahtır" şeklindedir. Buna göre fitneyi küfür manasına almak bir tekrar olur. Aksine böyle bir izah, **Ferrâ**'nın görüşüne göre doğru olur.

2) Fitne, kâfirlerin Müslümanları dinlerinden çevirmek için, bazen onların kalplerine şüphe atarak; bazen de **Bilâl, Süheyb** ve **Ammâr İbn Yasir**'e yaptıkları gibi işkenceler ederek, yapmış oldukları fitnelerdir. Bu, **Muhammed İbn İshâk**'ın görüşüdür. Halbuki biz fitnenin, imtihana çekmek, sınamaktan ibaret olduğunu söylemiştik. Posasını hasından ayırmak için, altını ateşte erittiğin zaman, "فَتَنْتُ الذَّهَبَ بِالنَّارِ" dersin. Cenâb-ı Allah'ın, اِنَّمَا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ *"Sizin mallarınız ve çocuklarınız, ancak bir imtihan vesilesidir"* (Enfâl, 28) âyeti de bu anlamdadır. Yani, "Sizin için bir imtihandır" demektir. Çünkü Allah yolunda mal infak etmesi gerektiği zaman insan, çoluğunu çocuğunu düşünür de, bu düşünce onu infaktan alıkor. Cenâb-ı Allah, الٓمٓ * اَحَسِبَ النَّاسُ اَنْ يُتْرَكُوا اَنْ يَقُولُوا اٰمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ *"Elif-lâm-mîm. İnsanlar, imtihana çekilmeden, iman ettik demeleriyle bırakılacaklarını mı zannettiler?"* (Ankebût, 1-2), yani "Onlar, dinleri uğrunda çeşitli belâlarla imtihan edilmeden... demeleriyle bırakılacaklarını mı sandılar." وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا *"Seni türlü türlü belâlarla imtihan etmiştik"* (Tâha, 40) buyurmuştur. Bu, belâlarla imtihan manasınadır.

Yine Cenâb-ı Allah, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ فَاِذَا اُوذِيَ فِي اللّٰهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللّٰهِ *"İnsanlardan öylesi vardır ki, 'Allah'a inandık' der. Ama, Allah uğrunda eziyete dûçâr olduğu zaman, insanların fitnesini Allah'ın azabı gibi bilir"* (Ankebut, 10) buyurmuştur. Bundan murat, mü'minlere dinleri hususunda kâfirler cihetinden gelen belâ ve sıkıntılardır. Yine Cenâb-ı Hak, اِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا *"Gerçekte mü'min erkek ve mü'min kadınları belâya uğratıp da, sonra tevbe etmeyenler yok mu?.."* (Burûc, 10) buyurmuştur. Bundan murat şudur: Kâfirler Müslümanlara, dinlerindeki sebâtlarını denemek için, eziyet ediyorlar ve onlara işkenceler yapıyorlardı.. Cenâb-ı Allah, فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِ اِنْ خِفْتُمْ اَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا *"Eğer inkâr edenlerin sizi fitneye düşürmesinden korkarsanız, namazınızı kısaltmanızda size bir günâh yoktur"* (Nisa, 101); مَا اَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ اِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ *"Sizler onun aleyhinde fitne yapacak kimseler değilsiniz.. Kendisi cehenneme yaslanacak olan kimse hariç.."* (Sâffât, 162-163), فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ *"Fitne çıkarmak arzusuyla, kitâbın müteşabih olanına tâbi olurlar"* (Âl-i İmran, 7), yani, "din hususunda fitne çıkarmayı isterler"; وَاحْذَرْهُمْ اَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكَ *"Onların seni, Allah'ın sana indirmiş olduğu şeylerin bir kısmından fitneye düşürmelerinden sakın"* (Maide, 49); رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا *"Rabbimiz, bizi inkâr edenler için bir fitne sebebi yapma"* (Mümtehine, 5) ; رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ *"Rabbimiz, bizi, zâlim kimseler için bir fitne sebebi yapma"* (Yunus, 85) buyurmuştur. Yani, kâfirler bu fitneleriyle Müslümanları dinlerinden çıkarmak isterler.. O zaman da, Müslümanların gözünde kâfirlerin küfrü ve zulmü süslü ve güzel görülür.. Ve, فَسَتُبْصِرُ وَيُبْصِرُونَ * بِاَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ *"Hanginizin fitneye düşürülmüş olduğunu, pek yakında sen de göreceksin, onlar da.."* (Kalem, 5-6) buyurmuştur.

Âyetteki, "اَلْمَفْتُونُ" kelimesinin, "اَلْمَجْنُونُ" manasına olduğu söylenmiştir. **Cünûn,** fitne anlamına gelir. Çünkü delilik de bir meşakkat ve akıllıların yolundan sapmadır...

Böylece bu âyetlerle, fitnenin imtihan anlamına geldiği sabit olur. Biz, bu fitnenin savaştan daha büyük günah olduğunu söyledik. Çünkü din hususundaki fitne, dünyevî birçok savaşlara ve uhrevî ebedî azâba müstahak olmaya sebebiyet verir. Binaenaleyh, fitnenin hakkında suâl varid olan **İbnu'l-Hadramî**'nin öldürülmesi bir yana, savaştan dahi büyük bir günah olduğu hususu doğru olur.

Rivâyet olunduğuna göre bu âyet nâzil olunca, bu seriyyenin komutanı **Abdullah b. Cahş, Mekke**'deki mü'minlere şunu yazmıştır: "Müşrikler sizi

haram aylarda savaşmakla ayıpladıkları zaman, siz de onları inkâr etmeleri, Allah'ın Resulü'nü Mekke'den çıkarmaları ve mü'minleri Beytullah'tan alıkoymaları ile ayıplayınız."

Cenâb-ı Hak وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتّٰى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ اِنِ اسْتَطَاعُوا *"Kâfirler güçleri yetse, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam edeceklerdir"* buyurmuştur.

Bunun bir benzeri de, وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ *"Yahudi ve Hristiyanlar, sen onların dinine girmedikçe senden râzı olmazlar"* (Bakara, 120) âyetidir. Âyet hakkında bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"زَالَ" fiili, "مَازَالَ يَفْعَلُ كَذَا" ve "لَا يَزَالُ يَفْعَلُ" şeklinde kullanılır. **Vâhidî,** bunun mastarı bulunmayan bir fiil olduğunu söylemiştir. Bunun ism-i fail ve ism-i mef'ul sigaları kullanılmaz. Fiiller arasında bunun benzerleri pek çoktur. Meselâ, "عَسٰى" fiili gibi. Bu fiilin de mastarı ve fiil-i muzârisi yoktur. "هَاتِ، هَاكِ، هَلُمَّ، وَمَافَتِئَ، ذَرْ" ve "تَعَالَ" fiilleri de böyledir. لَا يَزَالُونَ "Onlar bu işlerine devam ederler" manasına gelir. Çünkü, "زَوَالْ" olumsuzluk ifâde eder. Buna bir de, "لَا" ve "مَا" gibi nefy ifâde eden harfleri getirdiğin zaman bu, nefyi nefyetmek olur. Böylece de bu müspet manaya delil olur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah'ın, "حَتّٰى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ" buyruğu, *"Sizi dininizden döndürünceye kadar"* demektir. Bunun, "sizi dininizden döndürmek için.." manasında olduğu da söylenmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, اِنِ اسْتَطَاعُوا *"eğer güçleri yeterse..."* sözü onların buna kâdir olamayacaklarını gösterir. Bu, bir kimsenin, kendisini yenemeyeceğini bildiği düşmanına, "Eğer beni yenersen, elinden geleni yap" demesi gibidir.

Dinden Dönüp Kâfir Olarak Ölenlerin İşleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ *"İçinizden kim dinden döner de kâfir olarak ölürse.."* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî, "Hak Teâlâ'nın, "وَمَنْ يَرْتَدِدْ" sözü, fiil meczûm olduğu halde, ikinci harfin sükûnundan dolayı, **idgâm** yapılmayabileceğini göstermektedir" demiştir. Arapçada bu kullanış, idgâmlı kullanıştan daha fazladır. Hak Teâlâ'nın, "فَيَمُتْ" sözü, "يَرْتَدِدْ" kelimesi üzerine atfedilmiş olması sebebiyle,

meczûmdur. Bu şartın cevâbı ise, O'nun, فَأُولٰئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ *"İşte onların yaptığı (iyi) işler, dünyada da âhirette de boşa gitmiştir"* kısmıdır.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ, onların bu sözlerinin maksadının Müslümanları dinlerinden çevirmek olduğunu beyan edince, bunun peşinden mürtet olmakla ilgili, çok şiddetli olan vaîdini zikrederek, وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولٰئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ *"İçinizden kim dinden döner de, kâfir olarak ölürse, o gibilerin yaptığı (iyi) işler dünyada da âhirette de boşa gitmiştir"* buyurmuş ve bu kimsenin, cehennemde daimî azaba dûçar olacağını bildirmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Mürtet Hakkında Hüküm**

Âyetin zâhiri, mürtet olan kimse küfür üzere öldüğü zaman, zikredilen hükümlerin bu kimseye tatbik edilmesini iktiza eder. Ama bir kimse mürtet olduktan sonra tekrar Müslüman olursa, bu hükümlerden hiçbirisi o kimseye uygulanmaz. Bu nükteye, birisi usûlle, diğeri de fürû ile ilgili olmak üzere, iki konu dayanmaktadır:

Usûlle ilgili konuya gelince, bu şudur: Kelâmcılardan bir grup kimse, imanın ve küfrün sahih olabilmesinin şartının, ölüm anı olduğunu iddia etmişlerdir. Buna göre iman, ancak mü'min kimse o iman üzerine öldüğü zaman iman; küfür de, ancak kâfir olan kimse küfrü üzere öldüğü zaman küfür olur. Bu kimseler sözlerine şu şekilde devam etmişlerdir: Çünkü bir kimse, mü'min olur, sonra da -Allah'a sığınırız- mürtet olursa, bu durumda; şâyet bu zâhirî iman gerçek iman olmuş olsaydı, o kimse ebedî mükâfata müstahak olmuş olurdu. Sonra irtidât etmesi sebebiyle de bu kimse, ebedî ikâb ve cezâya müstahak olmuş olurdu. Bu durumda da, bu hak edilen iki şey ya aynı anda bulunurdu ki, bu imkânsızdır; veyahut da, sonradan olanın, önceden olanı silip süpürdüğü söylenirdi ki, bu da şu sebeplerden dolayı imkânsızdır:

a) Önceki ile sonraki arasında bulunan zıtlık devam etmektedir. Bu sebeple, sonradan olanın, önceden olanı silip süpürmesi, önceden olanın sonradan olanı yok etmesinden daha evlâ değildir. Aksine, ikincisi daha uygundur. Çünkü bir şeyi def etmek, onu ref etmekten daha kolaydır.

b) Bu iki taraf arasındaki zıtlık bulunduğu zaman, ârız olanın ârız olmasının şartı, önce olanın zevâl bulması olur. Biz önce olanın zevâl bulmasını

sonra olanın ârız olmasına bağlarsak, bu durumda devr-i fasit gerekir ki, bu da imkânsızdır.

c) Önce olan imanın mükâfatı ile sonra meydana gelen küfrün cezası, ya birbirine eşittir veyahut da bunlardan biri diğerinden fazladır. Eğer eşit olurlarsa, bunların birbirini götürmesi gerekir. Bu durumda da mükellef, ne mükâfat ehlinden, ne de cezâ ehlinden olur ki, bu durum da icmâ ile bâtıldır. Eğer bunlardan biri diğerinden fazla olursa, bu durumda biz, imanın bir an için daha fazla olduğunu düşünelim.. Bu durumda, sonradan olan, karşı taraftan sadece kendisi kadar olan bir miktarı götürür.. Bu durumda da, mahiyet itibariyle eşit olmalarına rağmen, hak edilen şeylerden, şu kısım değil de, ötekisi gitmiş olur. O zaman da bu, müreccihsiz bir tercih olmuş olur ki, bu da imkânsızdır. Veya önce olan imanın, sonra olan küfürden daha az olduğunu düşünelim.. Bu durumda, öncekinden daha fazla olan ve sonradan meydana gelen bu küfrün, ya bütün cüzleri, önceki imanı götürme hususunda müessir olur ki böylece de eser üzerinde kendi başına müstakil olan birçok müessir içtimâ etmiş olur ki, bu da imkânsızdır. Veyahut da, önce meydana gelen imanı izâle hususunda müessir olan, sonradan olan küfrün cüzlerinden, şunlar değil de, ötekiler olmuş olur. Bu durumda da bu, bazılarının müessir olması, müreccihsiz bir tercih olur ki, bu da imkânsızdır.

Böylece bizim anlattıklarımızla, şu husus ortaya çıkmış olur: Bir kimse önce mü'min olup, sonra da kâfir olduğunda, bu durumda bu önceki imanı, her ne kadar bir iman olarak kabul etsek bile, ne var ki o, Allah katında bir iman sayılmaz. Böylece "muvâfaât"ın, imanın iman, küfrün de küfür olabilmesi için şart olduğu anlaşılır. Âyetin delâlet ettiği husus, işte budur. Çünkü âyet, mürtet olmanın bu hükümleri gerektirici olmasının şartının, mürtedin o irtidâdı üzere ölmesi olduğunu gösterir.

Fürû ile ilgili konu da şudur: Müslüman aynı zaman içinde namaz kılıp sonra irtidât edip daha sonra tekrar Müslüman olunca, bu kimse hakkında **Şafiî** (r.h) "O namazı tekrar kılmaz."; **Ebu Hanife** (r.h) ise "Kıldığı o namazı kaza etmesi gerekir" demiştir. Hacc da böyledir. **Şafiî** (r.a)'nin delili, وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ *"İçinizden kim dinden döner de kâfir olarak ölürse, o gibilerin yaptığı (iyi) işler boşa gitmiştir"* âyetinin, o kimsenin amelinin boşa gitmesi için kâfir olarak ölmesini şart koşmuş olmasıdır. Halbuki böyle bir şahıs hakkında

bu şart tahakkuk etmemiştir. Binaenaleyh onun amelinin boşa gitmemiş olması gerekir. Buna göre eğer, "Bu, وَلَوْ اَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Eğer onlar şirke girselerdi, yapageldikleri her şey boşa gitmişti"* (En'am, 88) ve, وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ *"Kim imanı tanımayıp kâfir olursa, her hâlükârda yaptıkları boşa gitmiştir"* (Mâide, 5) âyetleri ile tezât teşkil eder. Mutlak olan âyetin, mukayyet olana hamledilmesi gerekir de denilemez. Çünkü biz bunun mutlak ve mukayyet babından olmadığını söylüyoruz. Âlimlerimiz, bir hükmü iki şarta bağlayıp, bu iki şarttan hangisi bulunsa o hükmün tahakkuk edeceğini söyleyen kimsenin, kölesine "Perşembe günü olduğu zaman sen hürsün; perşembe ve cuma günü olduğu zaman sen hürsün" diyen kimse gibi olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bu iki şart da bâtıl olmaz. Perşembe günü geldiği zaman o köle âzâd olunur. Eğer bu kimse kölesini satsa, perşembe günü gelse, fakat o köle onun mülkünde olmasa, sonra yine bu adam o köleyi satın alsa ve köle onun mülküne dönmüş olduğu halde cuma günü olsa, bu köle ilk şarta bağlı olarak âzâd edilmiş olur.

Bu âyeti delil getirme hususunda ikinci bir soru vardır: "Bu âyetin, mürtet olarak ölmenin, âyette zikredilen hükümler için bir şart olduğuna delâlet ettiğini (söylüyorsunuz), halbuki biz bu hükümlerden birisinin de cehennemde ebedî kalma olduğu, bunun ise ancak bu şart ile tahakkuk edeceğini söylüyoruz. Sizinle bizim aramızdaki ihtilâf, amellerin boşa gitmesi hususundadır. Halbuki amellerin boşa gitmesi için, kişinin mürtet olarak ölmesinin şart olduğuna âyette bir delâlet yoktur" denirse; birinciye şu şekilde cevap veririz: Bu mutlak ve mukayyet babındandır, hükmün bir veya iki şarta bağlanması konusundan değildir. Çünkü hükmün bir veya iki şarta bağlanması, ancak o hükmün bunlardan birine bağlanması, diğer şarta bağlanmasına mânî olmadığı zaman doğru olur. Halbuki bizim meselemizde, eğer sadece irtidadı, amellerin boşa gitmesi hususunda müessir kılarsak, geriye mürtet olarak ölmenin amellerin boşa gitmesinde hiç tesiri kalmaz. Bundan dolayı biz bunun, hükmün bir veya iki şarta bağlanması cinsinden değil, aksine mutlak ve mukayyet babından olduğunu anlarız.

İkinci soruya da şu şekilde cevap veririz: Âyet, mürtet olmanın, ancak bu şekilde mürtet olarak ölme şartına bağlı olarak amelleri boşa çıkardığına

delâlet eder. Halbuki âyet cehennemde ebedî kalmanın mürtet olarak ölme şartına bağlı olduğuna delâlet eder. Bu takdire göre, sual düşer.

Cenâb-ı Allah'ın, فَأُولٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ *"O gibilerin yaptığı (iyi) işler dünyada da âhirette de boşa gitmiştir"* âyetiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Dilciler, "حَبَطٌ" kelimesinin asıl manasının, "devenin kendisine zarar veren bir şeyi yiyip, bundan dolayı karnı şişerek ölmesi" olduğunu söylemişlerdir. Nitekim hadiste, وَإِنَّ مِمَّا يُنْبِتُ الرَّبِيعُ مَا يَقْتُلُ حَبَطًا أَوْ يُلِمُّ *"Baharın bitirdikleri bitkiler arasında, çok yeme ile hayvanı öldürecek veya ölüme yaklaştıracak şeyler vardır"*[113] buyurulmuştur. Amellerin boşa gitmesi de, "حَبَطٌ" kelimesiyle ifâde edilmiştir. Çünkü bu, ifsât edici şeyin kendisine ârız olması sebebiyle bir şeyin bozulmasına benzer.

İKİNCİ MESELE

Amellerin boşa çıkarılmasından maksat, amelleri boşa çıkarmak değildir. Çünkü amel, ortaya çıkıp sonra kaybolan bir şey gibidir. Yok olan şeyi, tekrar yok etmek imkânsızdır. Kelamcılar bu hususta ihtilâf etmişlerdir. Amellerin boşa çıkarılması ve tekfîrini kabul edenler, amellerin boşa çıkarılmasından maksadın şu olduğunu söylemişlerdir: Sonradan meydana gelen mürtetliğin cezası, ondan önce bulunan imânın mükâfatını, -**Mu'tezile**'den **Ebû Hâşim** ile sonraki âlimlerin çoğuna göre, ya muvâzenet (bu ikisinin birbirine denk olması) şartıyla veyahut da, **Ebû Ali**'nin mezhebine göre, muvâzenet şartı olmaksızın silip-götürmesidir.

Bu manada bir habtı (boşa çıkarmayı) kabul etmeyenler ise, Allah'ın kitabındaki "ihbât"tan (amelleri boşa çıkarmadan) muradın şu şekilde olduğunu söylemişlerdir: Mürtet, irtidât ettiği zaman bu, amellerini boşa çıkaran bir iş olur. Çünkü irtidât eden kimseye, boşa çıkan amellerinin yerine, mükâfatı yeniden hak edeceği bir amel yapması mümkündür. Bu şahıs, yeni bir amel yapmadığı zaman boşa çıkan amellerinin yerine, istifâde edemeyeceği, aksine ondan dolayı zararların en büyüğüne dûçâr olacağı kötü ameller işlediğinde, "O kimse amelini ihbât etti (boşa çıkardı)" denilir, yani "Faydası olmayan aksine zararı bulunan bâtıl bir amel yaptı" demektir. Sonra bu görüşte olanlar sözlerine şu şekilde devam

113 **Buhari,** Cihâd, 37.

etmişlerdir: "İhbât" (amelleri boşa çıkarma) hususunda söylediğimiz bu şey, **"ihbât"** kelimesi için ya "hakiki" manadır veya mecâzîdir. Eğer bu hakiki mana ise, bunu almak lazım. Eğer mecâzî manası ise, yine bunu almak gerekir. Çünkü imanın sahih olması için muvâfâtın şart olduğu meselesinde kesin deliller zikrettik. Bu, sonradan meydana gelen fiilin eserinin, önceki fiilin eserini silip yok edeceğini söylemenin imkânsız olduğuna binâendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Amellerin dünyada boşa çıkarılması; irtidât eden kimsenin ele geçirildiğinde öldürülmesi, yakalanıncaya kadar onunla savaşılıp mücadele edilmesi, mü'minlerden herhangi bir dostluk, yardım ve güzel bir övgüye lâyık görülmemesi, mü'mine olan hanımının ondan bâin tâlak ile ayrılması ve Müslüman akrabalarının mirasına konamamasıdır.

Âyetteki, حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِى الدُّنْيَا *"Onların (iyi) işleri dünyada boşa gitmiştir"* hükmünün manasının şu şekilde olması da mümkündür: "Onların, mürtet olmalarından sonra Müslümanlara zarar vermeyi, Müslümanların dinlerinden çıkmak suretiyle onlara tuzak kurmayı istemeleri gibi, bütün bu şeylerin hepsi bâtıl olmuştur. Çünkü Allah İslâm'a yardım eden mü'minler vasıtasıyla İslâm'ı güçlendirdiği için, onlar hiçbir şey elde edemezler, "Bu açıklamaya göre onların "amelleri", irtidat ettikten sonra yaptıkları işler manasına gelir. Onların amellerinin âhirette boşa çıkması hususuna gelince, ihbâtı (amellerin boşa gitmesini) kabul edenlere göre, "Bu irtidât, onların mürtet olmadan önce yaptıkları ameller sebebiyle hak ettikleri sevâba müstahak olmalarını iptal eder" manasınadır. İhbâtı kabul etmeyenlere göre ise bunun manası şudur: "Onlar mürtet olmalarından dolayı, âhirette hiçbir fayda ve mükâfattan istifâde edemezler. Aksine irtidatlarından dolayı zararların en büyüğünü görürler."

Sonra Cenâb-ı Hak o büyük zararın nasıl olduğunu beyân ederek, وَاُولٰئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"Onlar cehennem yârânıdırlar. Onlar orada ebedî kalıcıdırlar"* buyurmuştur.

Allah Yolunda Hicret ve Cihad

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ ۚ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢١٨﴾

"Şüphesiz iman edenler ve Allah yolunda hicret edip cihad edenler (yok mu?) İşte onlar Allah'ın rahmetini umarlar. Allah gafûr ve rahîmdir" (Bakara, 218).

Âyetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin, kendinden önceki âyetler ile iki yönden bağı vardır:

a) **Abdullah b. Cahş** (r.a), "Ya Resûlallah, farzet ki yaptığımız işe bir ceza gerekmiyor. Buna göre biz ondan herhangi bir ücret ve mükâfat bekleyebilir miyiz?" dediği zaman bu âyet-i kerime nâzil oldu. Çünkü **Abdullah** da, mü'min, muhâcir ve bu seriyyesi sebebiyle bir mücâhit idi.

b) Allahu Teâlâ, daha önce, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ *"Sizin hoşunuza gitmediği halde, savaş size farz kılındı"* âyetiyle cihâdı farz kılıp, cihâdı terk etmenin ilâhî tehdide sebep olacağını beyan buyurunca, bunun peşi sıra cihadı yerine getiren kimselerden bahsederek, *"Şüphesiz iman edenler ve Allah yolunda hicret edip cihad edenler..."* buyurmuştur. Neredeyse Kur'an-ı Kerim'de hiçbir vaîd yoktur ki, peşinden bir vaad gelmemiş olsun.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, "هَاجَرُوا" kelimesinin manası, "Onlar vatanlarını ve kabilelerini terk ettiler" şeklindedir. Bu kelimenin kökü, **"vuslat"**ın zıddı olan, "هَجْرٌ" mastarıdır. Kötü söze de, "اَلْهُجْرُ" denilmesi de bu manadandır. Çünkü kötü söz ayrılmayı gerektirir. Öğlenin sıcağında işin bırakıldığı vakte, "اَلْهَاجِرَةُ" denilir. "اَلْمُهَاجَرَةُ" kelimesi, "هِجْرَةٌ" mastarından müfâale vezninde bir mastardır. Bunun manasının, dostlarının ve yakınlarının Müslümanlığa girmiş olması sebebiyle onu terk etmiş olmaları olması da câizdir. O da bu sebepten dolayı onları terk edip ayrılmıştır. Böylece bu bir hicret, (muhâceret) olmuştur.

"اَلْمُجَاهَدَةُ" kelimesinin aslı, meşakkat anlamına gelen, "اَلْجَهْدُ" mastarıdır. **"Mücâhede"**nin o kimsenin, Allah'ın dininin üstün gelmesi için gayretini, başkalarının gayretlerine katması manasına olması câizdir. Nitekim "müsâade" (yardımlaşma), daha fazla destek ve kuvvet meydana gelmesi için insanın dirseğini, başkalarının dirseğinin yanına getirmelerinden ibarettir. "Mücâhede" kelimesinden muradın, düşman savaşırken düşmana karşı savaşmak için bütün gayreti sarf etmek manası olması câizdir. Bu da, karşılıklı yapmayı ifâde eden "müfâale" vezni ile ifâde edilir.

Sonra Cenâb-ı Hak, أُولٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللهِ *"İşte onlar Allah'ın rahmetini umarlar"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili iki izah vardır:

a) Bundan murat, beklenen faydaları ummaktan ibaret olan "recâ" (ümit) dir. Allahu Teâlâ burada, onların Allah'ın sevabını ummakta olduklarını kastetmiştir. Çünkü **Abdullah b. Cahş,** yaptığı işte kazançlı çıktığını ve sevap elde ettiğini kesin olarak bilemiyor, fakat bunu bekliyor ve umuyordu.

Buna göre eğer, "Niçin başka âyetlerde olduğu gibi gelmeyip, burada vaad-i İlahî mutlak olarak "recâ" (ümit) kelimesiyle ifâde edilmiştir?" denilir ise, deriz ki:

Buna birkaç yönden cevap verilir:

1) Bizim anlayışımıza göre, iman ve amelden dolayı sevâp almak, aklen vâcip değildir; bilâkis bu, vaad hükmünden dolayıdır. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak sevâbı, ümit etmeye bağlı kılmıştır.

2) Farz edelim ki iman ve amelden dolayı sevap elde etmek, vaad hükmünden dolayı aklen vâcip olsun.. Fakat bu, bundan sonra bir daha küfretmemeye bağlıdır ki, bu şart ise, kesin ve kat'î olmayıp, şüpheli bir durum arzetmektedir. Binaenaleyh ortaya çıkan netice ümit etmek olup, kat'î bir neticeye varmak değildir.

3) Burada zikredilen iman, hicret ve Allah yolunda cihâd etmektir. Bununla beraber öte yandan insanın, başka ameller de yapması lâzımdır. Bu da, onu Allah'ın bu üç ameli yapmaya muvaffak kılması gibi, aynı şekilde diğer amelleri ifa etmeye muvaffak kılmasını dilemesi ve ümit etmesidir. İşte bu sebepledir ki onu Cenâb-ı Hak, ümit etmeye bağlı ve müteallik kılmıştır.

4) Âyet-i kerimeden murat, Allahu Teâlâ'nın bu mağfiret hususunda kulu şüphe içinde bırakması olmayıp, aksine onları, Allah'ın hakları hususunda

kendi nefislerini eksik ve noksan telâkki ederek, hicret ve cihad ile dünyayı terk etmekle; Allah'a ibadeti layık-ı veçhile yapamadıklarını ve dine yardım hususunda üzerlerine düşen vazifeleri tam ifâ edemediklerini görüp, bundan dolayı da ümit ve korku içinde Allah'a yönelmekle vasfetmiş olmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır:

وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا اٰتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ اَنَّهُمْ اِلٰى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ *"Ve onlar verdiklerini Rablerine döneceklerinden kalpleri ürperti duyarak verirler..."* (Mü'minûn, 60).

b) "Recâ"dan murat, sevâbın aslı hakkında kat'ilik ve kesinliktir. Zan ise sadece, onun kemmiyeti ve vakti hususunda sözkonusudur. Bu görüşün izahında da, birkaç yön bulunmaktadır ki, biz bu yönleri, اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ *"Onlar, Rablerine kavuşacaklarını kesin olarak bilirler"* (Bakara, 46) âyetinin tefsirinde açıklamıştık.

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Allah gafûr ve rahîmdir"* (Bakara, 218) buyurmuştur. Yani, onlar iman ve amel-i sâlih üzere öldükleri zaman, Cenâb-ı Allah onların ümitlerini, onlar lehine olmak üzere tahakkuk ettirecektir. Çünkü O, gafûr ve rahîmdir. Nitekim **Abdullah İbn Cahş** ve arkadaşlarının (r.a) bilmediği kusurlarını bağışlamış ve onlara merhamet etmiştir.

İçki Hakkında Hüküm

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَآ اِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَاِثْمُهُمَآ اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا...

"Sana içki ve kumar hakkında soruyorlar. De ki:" Onlarda hem büyük günah, hem insanlar için bazı faydalar vardır. Günahları ise, faydalarından daha büyüktür" (Bakara, 219).

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, "يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ" *"Sana içki ve kumar hakkında soruyorlar..."* buyruğunda onların neden suâl ettiklerinin bir beyânı mevcut değildir. Onların, bu şeylerin hakikat ve mahiyetinden ondan istifâde etmenin helâl olup olmadığından suâl etmeleri mümkün olduğu gibi, aynı şekilde onu içmenin helâl ve haramlığını sormuş olmaları da ihtimal dahilindedir. Ancak Cenâb-ı Hak, haram olduğunu zikrederek

cevap vermiş olduğu için, cevabın tahsis edilmiş olması, bu suâlin onların helâl olup olmadığı hususunda vaki olduğuna delâlet etmiştir.

Âyette bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, içki hakkında dört âyetin nâzil olduğunu söylemişlerdir. Mekke'de, وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْاَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا *"Hurma ağaçlarının meyvesinden ve üzümlerden içki ve güzel bir rızık edinirsiniz"* (Nahl, 67) âyeti nâzil oldu. Müslümanlar o sırada içki içiyorlardı ve içki de onlara helâl idi. Sonra **Hz. Ömer, Muâz** ve bir grup sahâbe, Hz. Peygamber'e, "Ya Resûlallah, bize içkinin hükmünü söyle.. Çünkü içki, bizim aklımızı gideriyor, malımızı, tüketiyor" dediler. Bunun üzerine, قُلْ فِيهِمَا اِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ *"De ki: "Onlarda hem büyük günah, hem insanlar için bazı faydalar vardır"* (Bakara, 219) âyeti nâzil oldu. Bu âyet nâzil olunca, bazı Müslümanlar içki içmeye devam etti, bir kısmı ise içkiyi bıraktı. Sonra **Abdurrahman İbn Avf,** bir grup Müslümanı yemeğe davet etti.. Yemek sırasında onlar içki içip sarhoş oldular. Bir kısmı namaza kalktı ve namazda, Kâfirûn Sûresi'ni, قُلْ يَا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ ، اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ *"De ki: "Ey kâfirler, ben sizin taptıklarınıza taparım"* şeklinde okudu.. Bu hâdise üzerine, لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى *"Ey iman edenler, sarhoş olduğunuz durumda namaza yaklaşmayın"* (Nisa, 43) âyeti nâzil oldu. Bu âyet nâzil olunca, içki içenlerin sayısı azaldı. Sonra, içlerinde **Sa'd İbn Ebî Vakkas**'ın bulunduğu bir grup ensar, yemek yemek için bir araya geldiler.. İçki içip sarhoş olunca, karşılıklı olarak övünmeye ve şiirler okumaya başladılar. Bu sırada **Sa'd İbn Ebî Vakkas,** içinde, ensarın hicvedildiği bir şiir okudu. Bunun üzerine ensardan birisi devenin çene kemiğiyle ona vurdu ve başında büyük bir yara açtı.. Bunun üzerine **Sa'd** da onu Hz. Peygamber'e şikâyet etti. Hâdiseden dolayı **Hz. Ömer,** "Allah'ım, bize içki hakkında, sıkıntımızı giderecek bir açıklama gönder" dedi. Bunun üzerine,

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ * اِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِى الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ *

"Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları, ancak şeytanın ameli olan birer pisliktirler. Bundan kaçınınız ki, felaha eresiniz. Şeytan, içkide ve kumarda ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan

ve namazdan alıkoymak ister. Artık, vazgeçersiniz değil mi?" (Maide, 90-91) âyeti nâzil oldu. Bu âyet inince **Hz. Ömer,** "Vazgeçtik ya Rabbi!" demiştir.

Kaffâl (r.h.) şöyle demiştir: "İçkinin böyle bir tertip üzere haram kılınmasının hikmeti şudur: Allahu Teâlâ, insanların içkiye alışmış olduklarını ve bundan istifâdelerinin de çok olduğunu; binaenaleyh, içkiyi onlara bir seferde haram ederse, bunun onlara zor geleceğini biliyordu.. İşte bundan dolayı, içkinin haram kılınmasında Cenâb-ı Hak bu tedriciliği ve yumuşaklığı gözetmiştir."

Bazı âlimler, Allahu Teâlâ'nın içki ve kumarı bu âyetle haram kıldığını, لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى *"Sarhoş olduğunuz durumda namaza yaklaşmayınız"* (Nisa, 43) âyetinin ise daha sonra nâzil olduğunu söylemişlerdir. Bu sonraki âyet (Nisa, 43) içki içmenin namaz vaktinde haram olmasını iktizâ eder. Çünkü içki içen kimsenin, sarhoş olmaksızın namaz kılması mümkün değildir. Binaenaleyh sarhoşken namaz kılmaktan men etmek, zımnen içki içmekten men etmektir. Daha sonra ise, içkinin haramlığını ifâde etme hususunda en kat'î hükmü ihtiva eden Maide 90 âyeti nâzil olmuştur. **Rebi' İbn Enes**'ten, bu âyetin, içkinin haram kılınmasından sonra nazil olduğu rivâyet edilmiştir.

İKİNCİ MESELE: Bu Âyetin, Sarhoş Edici İçkinin Haramlığına Delil Olup Olmadığı

Bil ki, bizce bu âyet, içkinin haramlığına delâlet etmektedir. Biz, bu noktada **"hamr"**ın ne olduğunu beyân etmek, sonra da bu âyette bahsedilen içki içmenin haramlığını açıklamak zorundayız..

Birinci makam, "hamr"ın ne olduğunun izahı hususundadır. **Şafiî** (r.h), sarhoşluk veren her içkinin "hamr" olduğunu söylemiştir. **Ebu Hanife** ise, "Hamr, köpük atmış kuvvetli (iyice fermante) olmuş üzüm suyundan ibarettir" demiştir.

İmâm-i Şafiî'nin görüşüne birkaç yönden delil vardır:

A) Haramlığına Dair Hadis-i Şerifler

1) **Ebu Dâvud'un Sünen**'inde de rivâyet ettiği şu hadis: **Şa'bi, İbn Ömer** (r.a)'den, **Hz. Ömer** (r.a)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: İçkinin haramlığını bildiren âyet nâzil olduğu zaman, içki şu beş şeyden yapılıyordu: Üzüm, hurma, buğday, arpa ve mısır... Hamr, aklı götüren şeydir. Bu rivâyet ile üç bakımdan istidlâl edilir:

a) **Hz. Ömer,** içkinin haram olduğunu bildirdiği gün, üzümden ve hurmadan yapıldığı gibi, arpadan ve buğdaydan da yapıldığını haber vermiştir. Bu, onların bu içkilerin hepsine "hamr" adını verdiklerine delâlet eder.

b) O, "İçkinin haramlığını bildiren âyet nâzil olduğu zaman, içki bu şeylerden yapılıyordu" demiştir. Bu, içkinin haram kılınmasının, bu beş şeyin haram kılınmış olmasını içine almış olduğunu açıklama gibidir.

c) **Hz. Ömer** (r.a) bunlara, aklı alan her türlü içkiyi ilâve etmiştir. Şüphesiz Hz. Ömer, gerek lügat gerekse rivâyeti itibarı ile, "خَمْرٌ" kelimesinin aklı gideren ve bozan her şeye isim olarak verildiğini biliyordu.

2) **Ebu Dâvud, Nu'man b. Beşir** (r.a)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: إِنَّ مِنَ الْعِنَبِ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ التَّمْرِ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ الْعَسَلِ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ الْبُرِّ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ الشَّعِيرِ خَمْرًا *"Üzümden içki olur, hurmadan, baldan, buğdaydan ve arpadan içki olur."* Bu hadis ile iki bakımdan istidlâl edilir:

a) Bu, sayılan şeylerin "hamr" isminin manasına dahil olduğunu, binaenaleyh "hamr" (içki)'ın haramlığını gösteren âyetin hükmüne girdiklerini açıkça gösterir.

b) Şâri'in maksadı, kelimeleri öğretmek değildir. Binaenaleyh Hz. Peygamber'in bundan muradının "hamr" (içki) hakkında sabit olan hükmün bu sayılanlar hakkında da sabit olduğunu veya "hamr"a (içkiye) has olan meşhur hükmün, onun içilmesinin haramlığı olduğunu beyan etmek olması gerekir. Bundan dolayı, bu hükmün, bu içkilerde de bulunması gerekir. **Hattabî** (r.h), "Hamr isminin bu beş şeye tahsis edilmesi, içkinin sadece bu beş şeyden yapılması sebebiyle değildir. Bu zamanda bu beş çeşit içki meşhur ve mâlum olduğu için, özellikle bunlar zikredilmiştir. Binaenaleyh bunlar gibi olan mısır, arpa veya meyve sularının hükmü de bu beş şeyin hükmü gibidir. Nitekim riba (fâiz) ile ilgili haberde bilhassa altı maddenin zikredilmiş olması, riba hükmümün bunların dışındaki maddelerde de cereyan etmesine manî olmuyordu.

3) Yine **Ebu Davud**'un **Nafi**'den, O'nun da **İbn Ömer** (r.a)'den rivâyet ettiğine göre, **İbn Ömer** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini söylemiştir: كُلُّ مُسْكِرٍ خَمْرٌ وَكُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ *"Her sarhoşluk veren şey hamr (içki)dir ve sarhoşluk veren her şey haramdır."*

Hattabî şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s)'in/'Her *sarhoşluk veren şey içkidir"* sözü) iki şeye delâlet etmektedir:

a) "Hamr", içildiği zaman sarhoşluk veren bütün içeceklere verilen bir isimdir. Bundan murat şudur: Âyet-i kerime, "hamr"ın haram kılındığına delâlet edince ve muhataplarca "hamr"dan ne kastedildiği bilinmeyince, Şârî Hz. Peygamber tarafından, "Allahu Teâlâ'nın, bu lâfızdan muradı şudur" denilmesi yerinde olur. Bu ise, ya o kelimenin Arapçadaki manasını açıklamak suretiyle olur, veyahut da "salat", "savm" ve benzeri diğer ibadetlere verilen isimlerde olduğu gibi o kelimeye yeni bir mana kazandırmak suretiyle olur.

b) Hadisin manasının, "O, haramlık hususunda "hamr" gibidir" şeklinde olmasıdır. Çünkü "her sarhoşluk veren şey hamrdır" sözünün hakiki manası, o şeyin aslında bir "hamr" (içki) olduğunu gösterir. Şâyet bunun imkânsız olduğuna dair bir delil bulunursa, o takdirde bunu mecaz yolu ile sadece o şeyin hususiyeti olan hükümdeki bir benzerliğe hamletmek gerekir.

4) **Ebu Davud, Hz. Aişe** (r.anha)'nin şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s)'e köpürmüş bal şırası sorulunca o şöyle dedi: كُلُّ شَرَابٍ أَسْكَرَ فَهُوَ حَرَامٌ *"Her sarhoşluk veren içecek haramdır."*

Hattabî şöyle demiştir: "Köpürmüş bal şırası, baldan yapılan bir içkidir. Hz. Peygamber'in bu hadisinde, nebizleri helâl sayan kimselerin zikrettiği bütün izahların geçersiz olduğunu ve "sarhoş eden şeylerin azı mubahtır" diyenlerin görüşlerinin fâsit olduğunu ortaya koyan bir sarâhat vardır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'e sadece bir çeşit nebiz hakkında soru sorulmuş, o da cevaben bütün nebizlerin haram olduğunu söyleyerek cevap vermiştir ki, bu hükme nebizin azı da dahil olur, çoğu da.. Şâyet bu hadiste nebizin nevileri ve miktarı hususunda bir tafsilât bulunmuş olsaydı, bu zikredilir, göz ardı edilmezdi.

5) **Ebû Dâvud**'un Cabir İbn Abdullah'tan rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: مَا أَسْكَرَ كَثِيرُهُ فَقَلِيلُهُ حَرَامٌ *"Çoğu sarhoşluk veren şeyin, azı da haramdır."*

6) Yine, **Kâsım**'dan, onun da **Hz. Aişe**'den rivâyet ettiğine göre Hz. Aişe şöyle demiştir: "Allah'ın Resûlü'nü şöyle derken işittim:

كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ وَمَا أَسْكَرَ مِنْهُ الْفِرَقُ فَمَلْءُ الْكَفِّ مِنْهُ حَرَامٌ *"Sarhoşluk veren her şey haramdır; bir ferak sarhoşluk veren şeyin avuç dolusu miktarı bile haramdır."* **Hattabî** şöyle demiştir: "Ferak", on altı rıtl'lık bir tartı birimidir..

Öyleyse bu hadiste, haramlığın içkinin cüzlerinin tamamını içine aldığına dair çok sarih bir açıklama bulunmaktadır.

7) Ebu Davud'un Şehr İbn Hûşeb'den, onun da Ümmü Seleme'den rivâyet ettiğine göre, **Ümmü Seleme** şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), sarhoşluk veren her şey ile, gevşemeye sebep olan (müfettir) her şeyden ümmetini nehyetmiştir." **Hattabî** şöyle demiştir: "Müfettir, uzuvlarda gevşeme ve uyuşukluğa sebep olan şeydir." Şüphesiz bu, bütün içecek nevilerine şamil olmaktadır. İşte zikrettiğimiz bütün bu hadisler, sarhoşluk veren her şeyin hamr, binaenaleyh haram olduğuna delâlet etmektedir.

B) "Hamr"ın Sarhoşluk Veren Şey Manasına Geldiği Hakkında Lügat Bilgisi

Her sarhoşluk veren şeyin "hamr" (içki) olduğuna dâir kelime iştikâkı ile ilgili deliller: Dilciler şöyle demişlerdir: Bu, "خَمْرٌ" kelimesinin esas manası "örtmek"tir. Kadının başını örttüğü için, baş örtüsüne, "اَلْخِمَارُ" denilmiştir. Ağaç, çukur ve tepe gibi insanın arkasına gizlendiği şeylere de, "اَلْخَمَرُ" denilir. "Kabın ağzını örttüm" manasına, "خَمَرْتُ رَأْسَ الْإِنَاءِ" denilir. Şahitliğini gizleyen kimseye, "اَلْخَامِرُ" denilir. **İbnü'l-Enbâri** ise şöyle demiştir: "Aklı bulandırdığı yani karıştırdığı için içkiye, "اَلْخَمْرُ" denilmiştir. Nitekim "hastalık aklını karıştırdı" anlamında, "خَامَرَهُ الدَّاءُ" denilir. (Şair) **Küseyir'e** ait şu şiir okunur: هَنِيئًا مَرِيئًا غَيْرَ دَاءٍ مُخَامِرٍ "Aklı bulandıran bir dert olmaksızın afiyetle (yiyiniz)." خَامَرَ السَّقَامُ كَبِدَهُ "Hastalık ciğerini örttü", denilir." **İbnü'l-Enbâri'nin** zikrettiği bu misal ilk mana ile ilgilidir. Çünkü bir şey bir şey ile karıştığı zaman, o âdetâ onu örtmüş gibi olur. İşte iştikâk ile ilgili bu açıklamalar "hamr"ın, aklı örten bir şey olduğuna ve aynı şekilde aklı sarhoş edip perdelediği için **"müskir"** olarak isimlendirildiğine delâlet eder. İçki, bir şeyi örtmek manasına kullanılan, "خَمَرَهُ خَمْرًا" (onu örttü) fiilinin mastarıyla, mübalağa ifade etmek için isimlendirilmiştir.

Sözün özü şudur: "Hamr", sarhoşluktur. Çünkü sarhoşluk aklı örter ve onun nurunun (gücünün) diğer organlara ulaşmasına mani olur. İşte bu iştikak ile ilgili izahlar, "hamr" kelimesinin sarhoşluk veren her şeye delâlet ettiğini gösteren en kuvvetli delillerdendir. Bu delile bir de sayısız hadis-i şerif katılınca ya durum nasıl olur? "Bu, kelimenin manasını kıyas yoluyla ortaya koymaktır. Bu ise caiz değildir" denilemez. Çünkü biz diyoruz ki: Bu, bir kelimenin manasını kıyâs ile ortaya koymak değildir. Aksine bu, iştikâk ile ilgili açıklamalar vasıtasıyla kelimenin taşıdığı manayı

belirlemektir. Nitekim **Ebu Hanife**'nin talebeleri (r.h) **"Nikâh"** kelimesinin asıl manası, "basmak ve cima yapmak"tır derler ve bu manayı, kelimenin iştikakı ile ilgili açıklamalarından çıkarırlar. Yine "Savm" kelimesinin esas manasının "el çekmek ve geri durmak" olduğunu söylerler ve bu kelimenin ıstılahî manasını da iştikâk ile ilgili açıklamalardan çıkarırlar.

C) Her sarhoşluk veren şeyin "hamr" (içki) olduğuna delâlet eden delillerden biri de şudur: Ümmet-i Muhammed "hamr" hakkında üç âyet geldiğinde, bunlardan ikisinde "hamr" kelimesinin zikredilmiş olduğunda icmâ etmişlerdir. Âyetlerden birincisi bu âyettir (Bakara, 219). İkincisi, Mâide Sûresi'ndeki âyettir (Mâide, 90). Üçüncü âyet ise, kendisinde, "سُكَارٰى" sarhoşlar kelimesi gelen Nisa Sûresi'ndeki, "لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى" (Nisa, 43) âyetidir. İşte bu, "hamr"dan muradın sarhoşluk veren her şey olduğuna delâlet etmektedir.

D) **"Hamr"**ın (içkinin) haram kılınmasının sebebi şudur: **Hz. Ömer** ve **Mu'az** (r.ah): "Ya Resûlallah, hamr aklı gidermekte, malı yok etmektedir. Bize bu hususta bir hüküm ver" demişlerdir. Onlar bu sözlerinde, "hamr" aklı gidermesi sebebiyle Allah'tan ve Resûlü'nden bir fetva istemişlerdir. Binaenaleyh bu manada "hamr" (içkiye) müsâvi olan her şeyin ya "hamr" sayılması veyahut da bu hükümde "hamr" gibi sayılması gerekir.

E) Allahu Teâlâ, "hamr"ın (içkinin) haram kılınmasının sebebini şu sözüyle açıklamıştır: اِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِى الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ *"Şeytan içkide ve kumarda ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister.."* (Maide, 91). Şüphe yok ki şeytanın bu fiilleri, sarhoşluk ile irtibatlandırılmıştır. Aradaki bu irtibat kesin ve kat'îdir. Buna göre bu âyet-i kerime, "hamr"ın (içkinin) haram kılınmasının, onun sarhoş edici oluşuyla ilgili olduğu hususunda bir nastır.

Sarhoşluk veren her şeyin "hamr" (içki) olduğunu söylemenin gerektiği hususuna gelince; şâyet böyle değil ise bile bu hükmün sarhoşluk veren her şeyde bulunması gerekir. İnsaflı olan ve inadı terk eden herkes, bu açıklamaların, bu görüşün ispatı hususunda son derece açık deliller olduğunu anlar.

Ebu Hanife (r.h)'nin delili de birkaç yöndendir.

1) Cenâb-ı Hakk'ın, وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْاَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا *"Hurma ağaçlarının meyvesinden ve üzümlerden içecek şey ve güzel bir rızık*

edinirsiniz" (Nahl, 67) âyetidir. Hak Teâlâ, içecek şeyler ve güzel rızıklar edinmemize fırsat vererek bize lütufta bulunmuştur. Biz onlardan içecek şeyler ve güzel rızıklar elde ediyoruz. Binaenaleyh onların mubah olması gerekir. Çünkü lütf-u ilâhi ancak mubah şeylerde olur.

2) **İbn Abbas** (r.a)'ın rivâyet ettiği şu hadistir: Hz. Peygamber (s.a.s), veda Haccı yılında "Sikâye"ye gelir ve oraya yaslanarak, *"Bana içecek bir şey veriniz"* der. Bunun üzerine **Abbas** (r.a), "Sana evlerimizde yaptığımız şıralardan vereyim mi?" der. Hz. Peygamber (s.a.s) "Herkese verdiğinizden verin" buyurur. **Abbas** (r.a), O'na bir bardak şıra getirir. Hz. Peygamber (s.a.s) onu koklar, kaşlarını çatar ve onu geri verir. **Abbas** (r.a) da, "Ya Resûlallah, sen Mekkelilerin içeceklerini bozuk saydın" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), "Bardağı bana geri verin" der ve bardak geri getirilince, biraz zemzem suyu ister. Bu zemzem bardağa katılır ve Peygamberimiz bunu içip şöyle buyurur:. إِذَا اغْتَلَمَتْ عَلَيْكُمْ هٰذِهِ الْأَشْرِبَةُ فَاقْطَعُوا مُتُنَّهَا بِالْمَاءِ *"Bu içecek şeyler size ağır gelince, onun sertliğini su ile kırınız"*[114] Bu hadis ile şöyle istidlâl edilir: Peygamber Efendimiz kaşlarını, ancak getirilen o meşrûbatın sertliğinden ötürü çatmıştır. Meşrubatı su ile karıştırmak, hadisin de delâlet ettiği gibi sertliğini kırmak içindir. Nasıl devenin sarhoşluğu ve azgınlığı manasında, "اِغْتِلَامُ الْبَعِيرِ" ifâdesi kullanılıyor ise, "اِغْتِلَامُ الشَّرَابِ" de, içecek şeyin sertliği ve şiddeti manasındadır.

3) Sahabeden gelen haberlere tutunmak da üçüncü delildir.

Ebu Hanife'nin birinci deliline şöyle cevap verilir: Allahu Teâlâ'nın, تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا *"Onlardan içecek şey ve güzel bir rızık edinirsiniz"* (Nahl, 67) âyetindeki, "سَكَرًا" ve "رِزْقًا" kelimeleri, müspet cümlede gelmiş olan nekire kelimelerdir. Binaenaleyh siz niçin, bu içecek şeyin ve güzel rızkın "o şıra" olduğunu söylediniz? Hem sonra müfessirler bu âyetin, "hamr"ın (içkinin) haramlığına delâlet eden diğer üç âyetten önce nâzil olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. O halde o üç âyet, bu âyeti ya neshetmişler yahut da tahsis etmişlerdir.

Ebu Hanife'nin delili olan hadîse gelince, belki de bu hadiste bahsedilen şıra, acılığı gitsin diye içine hurma atılmış olan, böylece de tadı biraz ekşiye kaymış olan bir su idi. Hz. Peygamber (s.a.s)'in tabiatı son derece lâtif idi. Bundan dolayı onun bu yüce tabiatı bu tada tahammül edemedi ve yüzünü ekşitti. O bardağa zemzem katmasının gayesi ise ekşiliğin ve

114 **Nesâi,** Eşribe, 48 (8/324).

kötü kokunun giderilmesi içindir. Hulâsa, her akıllı kimse bilir ki, bu kadarlık zayıf bir istidlale tutunarak bizim zikrettiğimiz delillerden yüz çevirmek doğru değildir.

Sahabeden gelen haberlere gelince, bunlar da birbiriyle çelişik ve mütenâkızdırlar. Bundan ötürü onları tamamen bir tarafa bırakıp, Allah'ın kitabının ve Resûlü'nün sünnetinin zâhirine başvurmak gerekir. İşte "hamr"in hakikatine dâir söylenecek söz bundan ibarettir.

İkinci makam: Bu âyetin içkinin haram olduğuna delâlet ettiğinin açıklanması hakkındadır. Bunun izahı birkaç yöndendir:

a) Âyet, **"hamr"**ın (içkinin) günah ihtiva ettiğine delâlet etmektedir. Kendisinde günah olan bir şeyi yapmak ise, قُلْ اِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْاِثْمَ وَالْبَغْيَ *"De ki: "Rabbim ancak hayasızlıkları, onların gizlisini ve açığını, her türlü günahı ve azgınlığı haram kılmıştır"* (A'raf, 33) âyetinin delâlet ettiği gibi, haramdır. Böylece bu iki âyetin neticesi, içkinin haram olduğuna bir delil olmuş olur.

b) **"İsm"** (günah) kelimesiyle bazen ceza, bazen de kendisi sebebiyle cezaya müstahak olunan günahlar kastedilir. Hangi manası kastedilirse kastedilsin, "اِثْمٌ" kelimesiyle ancak haram kılınmış olan şeyin vasfedilmesi doğru olur.

c) Allahu Teâlâ, وَاِثْمُهُمَا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا *"Bunların günahları ise, faydalarından daha büyüktür"* buyurmuş, böylece "ism"in (günahın), cezaya üstün olduğunu ortaya koymuştur. Bu ise o şeyin haramlığını gerektirir. Buna göre eğer, "Âyet-i kerime, içki içmenin tamamen günah olduğuna değil, onda bir günahın bulunduğuna delâlet etmektedir. Farz edelim ki bu günah haram olsun. O halde siz, niçin, 'Kendisinde bu günah bulunduğu için içkiyi içmenin haram olması gerekir' dediniz?" denilirse, biz de deriz ki: Çünkü bu âyetin inmesine sebep olan sual mutlak olarak "hamr", içki hakkında sorulmuştur. Allahu Teâlâ, onda bir günah bulunduğunu beyan edince, bundan bu günahın bütün durumlarda söz konusu olduğu murat edilmiş olur. Böylece içki içmek, haram olmayı gerektiren bu günahı işlemiş olmayı ifâde eder. Haram kılınmış şeyi işlemek ise haramdır. Bu sebeple içkiyi içmenin haram kılınmış olması gerekir.

Bu Âyetin İçkinin Haramlığına Delil Olmadığını Söyleyenler

Bazı âlimler içkinin haramlığına bu âyetin delâlet etmediğini söylemişler ve buna birkaç yönden delil getirmişlerdir:

a) Allahu Teâlâ, içkide insanlar için bazı faydaların bulunduğunu söylemiştir. Haram olan şeyde ise hiçbir fayda olmaz.

b) Şâyet içkinin haramlığına bu âyet delâlet etmiş olsaydı, mü'minler bu âyet-i kerime ile yetinirler, böylece de Mâide Sûresi'ndeki (Mâide, 90) âyeti ile Nisa Sûresi'ndeki (Nisa, 43) âyetinin inmesine gerek kalmazdı.

c) Allahu Teâlâ, içki ve kumarda büyük bir günahın bulunduğunu haber vermiştir. Bu ifâdenin muktezası, bu büyük günahın o iki şey beraber bulunduğu sürece söz konusu olduğudur. Şâyet bu büyük günah içkinin haramlığı için bir sebep olmuş olsaydı, içkinin diğer şeriatlarda da haram olduğunu söylemek gerekirdi.

Bu kimselerin birinci deliline şöyle cevap verilir: "Onda, dünyevî geçici bir faydanın bulunması, haram kılınmasına mani değildir. Durum böyle olunca, kumar ve içkide herhangi bir faydanın bulunmuş olması, onların haram kılınmalarına mâni değildir. Çünkü "hâs" olan bir hükmün doğruluğu, âmm olan bir hükmün de doğruluğunu gerektirir."

Bunların ikinci delillerine ise şöyle cevap verilir: "Biz, **İbn Abbas** (r.a)'tan bu âyetin içkinin haram kılınması hususunda nâzil olduğunu rivâyet etmiştik. Senin söylediğin, bu âyetin içkinin haramlığına delâlet etmediği görüşü ise, sahabeden rivâyet edilmemiştir. Şâyet senin dediğin gibi olsaydı, sahabe-i kiramın içkinin haramlığı hususunda bu âyetten daha kuvvetli bir âyetin indirilmesini istemeleri câiz olurdu. Nitekim, **Hz. İbrahim** (a.s), kalp huzuru ve itminânını artırmak için, Allahu Teâlâ'dan, ölüleri diriltişini görmeyi istemişti."

Bu görüşte olanların üçünü deliline de şöyle cevap verilir: "Allahu Teâlâ'nın, *"Onlarda büyük bir günah vardır"* buyruğu, geçmişten değil şimdiki halden haber vermektedir. Bize göre Allahu Teâlâ, içki içmenin onlar için o zamanda kötü bir şey olduğunu, daha önceki ümmetler için ise kötü bir şey olmadığını biliyordu." İşte bu konuda söylenecek sözün tamamı bundan ibarettir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kumar (Meysir)'ın Haramlığı**

Üçüncü mesele kumarın ne olduğu konusundadır. Diyoruz ki, "اَلْمَيْسِرُ" kelimesi kumar manasında olup, "اَلْمَوْعِدُ" ve, "اَلْمَرْجِعُ" kelimeleri gibi, "يَسَرَ - يَيْسِرُ" fiilinden mastardır. Bir kimse birisiyle kumar oynadığı zaman, "يَسَرْتُهُ" der. Âlimler, "meysir" kelimesinin iştikakı (türetilişi) hususunda birkaç görüş üzere ihtilâf etmişlerdir:

1) **Mukâtil,** bu kelimenin, "يُسْرٌ" (kolaylık) kökünden olduğunu söylemiştir. Çünkü kumar bir insanın elindeki malını yorulmadan ve çaba sarf etmeden, kolayca ve meşakkatsizce almaktır. Araplar, "يَسِّرُوا لَنَا ثَمَنَ الْجَزُورِ" yani, şu kesimlik hayvanların parasında bize kolaylık gösterin" derler. Yahut da bu kelime, "اَلْيَسَارُ" (zenginlik) kelimesinden türetilmiştir. Çünkü o, kişinin para kazanmasına da sebep olabilir.

İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Cahiliye devrinde kumar oynayanlar âilesini ve malını rehin verirdi."

2) **İbn Kuteybe** şöyle demiştir: "اَلْمَيْسِرْ", bölüşmek ve taksim etmek manasınadır. "Bir şeyi bölüştüler" manasında, "يَسَّرُوا الشَّيْءَ" denilir. Buna göre kesilen hayvanın kendisine, "اَلْمَيْسِرْ" denilir. Çünkü o parçalanır ve taksim edilir. Binaenaleyh o, sanki taksimatın üzerinde yapılmış olduğu bir yer gibidir. Kasaba da, kesilen hayvanın etini parçalayıp böldüğü için, "اَلْيَاسِرُ" denilir. Fal okları çeken ve kurban parçalarının sahiplerini bu şekilde belirleyen kimselere de, "يَاسِرُونَ" denilir. Çünkü bu kimseler bu yolla, kesilmiş hayvanın etini bölüşmektedirler.

3) **Vâhidî,** bu kelimenin Arapların, "vacib oldu", "bu şey bana gerekti" anlamına gelen, "مَيْسِرًا – يُسْرًا – يَيْسِرُ يَسَرَ لِي هٰذَا الشَّيْءُ" tabirinden alınmıştır. Buna göre çekilen fal okları sebebiyle gereken ve hak edilen şeye de, "يَاسِرْ" denilir. İşte "meysir" kelimesinin iştikâkına dâir söylenecek söz bundan ibarettir.

"Câhiliyye çağındaki kumar'ın nasıl olduğuna gelince, **Keşşaf sahibi** şöyle demiştir: Arapların on tane fal oku bulunuyordu. Bunların isimleri ezlâm, aklâm, fezz, tev'em, rakîb, halisu ve hıls, nâfis, müsbil, mu'allâ, menîh, sefih ve vağd... Menîh, sefih ve vağd okları hariç, (çünkü bunlar boş idi), bu oklardan her biri, kesilen ve on parçaya, yahut da yirmi sekiz parçaya bölünmüş olan hayvanın, belli bir parçasına işâret etmekteydi. Şairin biri bu manada şu şiiri söylemiştir:

لِي فِي الدُّنْيَا سِهَامٌ لَيْسَ فِيهِنَّ رَبِيعُ
وَاَسَامِهُنَّ وَغْدٌ وسفيحٌ ومنيحُ

"Dünyada benim, kendilerinde hiçbir kâr olmayan oklarım var. Bunların ismi vağd, sefih ve menîh'tir."

Bu fal oklarından fezz için bir pay; tev'em için iki pay, rakîb için üç pay, halisu için dört pay, nâfis için beş pay, müsbil için altı pay, muâllâ

için yedi pay verilirdi. Bu okların hepsi "rebâte" denilen bir torbaya konur; sonra torba âdil bir kimsenin eline verilirdi. Daha sonra o kimse torbayı sallayıp, elini içine sokar; ondan isim isim herkesin adına bir ok çekerdi. Hisse sahiplerinden adına ok çıkan kimse, bu ok üzerinde yazılı olan payını alırdı. Adına, üzerinde "boş" yazılı ok çıkan kimse de, hiçbir şey alamazdı... Kesilen bu hayvanın bütün parasını da bu kimse öderdi... Kendisine pay çıkan kimseler ise bu paylarını fakirlere dağıtırlar, ondan hiç yemezler ve bu yaptıklarıyla övünür, bu piyangolarına katılmayan kimseleri ayıplar, onlara "el-berem" adını verirlerdi.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âlimler, **meysir**'in, bu belli kumarın mı, yoksa bütün kumar çeşitlerinin mi adı olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Hz. Peygamber'in, "إِيَّاكُمْ وَهَاتَيْنِ الْكَعْبَتَيْنِ فَإِنَّهُمَا مِنْ مَيْسِرِ الْعَجَمِ" *"Şu iki zar (oyunun)dan sakının. Çünkü bunlar, acemlerin kumarıdır"*[115] buyurduğu rivâyet edilmiştir.

İbn Sîrîn, Mücâhid ve Atâ'dan, kendisinde (kaybetme) riski olan her şeyin, hatta çocukların cevizle oynadıkları oyunların kumar olduğunu söyledikleri rivâyet edilmiştir.

Satranç hususunda, **Hz. Ali** (r.a)'nin, "Tavla ve satranç kumardır"; **İmâm-ı Şafiî** (r.a.)'nin "Satrançta rehin bırakma; kötü söz söyleme ve namazı unutturma gibi şeyler olmazsa, (bu) haram olmaz. Kumar hükmünün dışına çıkar. Çünkü kumar, mal alıp vermeyi icâp ettirir; bu şekildeki satranç ise böyle değildir. Bu sebeple de kumar ve meysir sayılmaz" dediği rivâyet edilmiştir. Allah en iyi bilendir.

Deve ve at yarıştırmak ise, ittifakla kumar değildir.[116] Bunların izahı, fıkıh kitaplarındaki yarışma ve atış bölümlerinde yapılmıştır.

BEŞİNCİ MESELE

Âyette geçen **"büyük günah"** ile ilgili birkaç husus bulunmaktadır:

1) Akıl, insanın en üstün sıfatıdır. İçki ise, aklın düşmanıdır. En şerefli şeye düşman olan, en değersiz ve en adi olan şeydir. Binaenaleyh, içki içmenin en kötü ve en değersiz bir iş olması gerekir. Bunun izahı şöyledir: Akla, bir nevi devenin yularının yerini tuttuğu için, akıl denilmiştir. İnsanın tabiatı, onu kötü bir iş yapmaya davet ettiği zaman, aklı, insanı o şeye yönelmekten alıkor (adeta ona bir bağ ve gem olur), insan içki içtiği

115 Müsned, 1/446.

116 Fakat bunlar üzerine para yatırmak, bahis oynamak, kumardır (Ç).

zaman, kötü fiillere davet eden tabiatı, kendisine mani olan akıldan kurtulmuş olur. İçkinin, insanı böylece kötü fiile yaklaştıracağı malûmdur.

İbnu Ebi'd-Dünya karşılaştığı şu hâdiseyi anlatmıştır: "O eline işeyen ve elini abdest alır gibi yüzüne süren bir sarhoşa rastlamıştı. O sarhoş, "İslâm'ı bir nûr, suyu da temiz ve temizleyici kılan Allah'a hamdolsun diyordu!..."

Abbâs İbn Mirdâs'tan rivâyet edildiğine göre, cahiliyye döneminde ona, "Niçin içki içmiyorsun; çünkü içki cesaretini artırır" demişlerdi de, o şu cevâbı vermişti: "Ben, cehlimi elimle alıp karnıma doldurmam; bir kavmin efendisi olarak sabahlayıp, onların sefih ve alçağı olarak akşamlamayı istemem."

2) Cenâb-ı Allah, şeytanın, içki sebebiyle insanlar arasına düşmanlık ve kin soktuğunu; Allah'ı zikir ve namazdan alıkoyduğunu beyan etmiştir.

3) Bu günahın hususiyetlerinden birisi de şudur: İnsan içkiyle daha fazla meşgul olup, ona kendini iyice verdiğinde, ona olan arzusu artar ve nefsinin ona olan iştiyakı kuvvetlenir. Diğer günahlarsa böyle değildir. Meselâ insan bir defa zina ettiği zaman, onun bu işe karşı arzusu gevşer. İnsan, zinâyı daha fazla yaptığında bu gevşekliği fazlalaşır, isteksizliği de, içkinin aksine, iyice artar. Çünkü insan içkiye daha fazla yöneldikçe, ona olan arzusu artar, rağbeti de çoğalır. İnsan aralıksız olarak içkiye devam ederse, âhiret ve kıyameti anmaktan yüz çevirerek, bedenî lezzetlere dalmış olur ve böylece Allah'ı unutmuş ve Allah'ın kendisini kendisine unutturmuş olduğu kimselerden olur. Kısaca içki, aklı yok eder. Akıl yok olduğu zaman, bütün çirkinlikler ortaya çıkar. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْخَمْرُ اُمُّ الْخَبَائِثِ *"İçki kötülüklerin anasıdır "* [117] buyurmuştur.

Kumara gelince, ondaki günah insanlar arasında düşmanlığa sebep olur. Ve yine, insanlar arasında sövmeye, münakaşaya, bâtıl bir şekilde mal elde etmeye sebebiyet verdiği için, düşmanlıklar meydana getirir. Çünkü kumar oynayanın malı başkası tarafından karşılıksız olarak alındığı zaman, bu o kimseyi çok kızdırır. Yine kumar, insanı Allah'ı zikretmekten ve namaz kılmaktan alıkor.

Allahu Teâlâ'nın, "وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ" *"İnsanlar için bazı faydalar"* sözünde zikretmiş olduğu faydalardan, içkiyle ilgili faydalar şunlardır: İnsanlar, muhtelif bölgelerden içkiler getirerek, ondan büyük kârlar temin ederler. İçkinin müşterisi, içkinin fiyatı üzerinde pazarlık yapmayınca, Araplar bu

117 **Nesâi,** Eşribe. 44 (8/315). (Benzeri bir metin ile.)

işi fazilet ve üstünlük sayıyorlardı. Bundan dolayı bu da, içki satanların kârlarının çoğalmasına sebep oluyordu. Zayıf kimseyi kuvvetlendirmesi, yemeği hazmettirmesi, cimâya yardımcı olması, mahzûn olanı teselli etmesi, korkak olana cesaret vermesi, cimriyi cömert yapması, yüzün rengine canlılık vermesi, canlılığı arttırması, gayret ve üstün gelmek duygusunu arttırması, içkinin zâhirî faydalarındandır.

Kumarın faydaları da şunlardır: (Yukarıda anlatılmış olan kumarda olduğu gibi), kumar oynayan kimse, üzerinde kumar oynayıp, fal çektiği hayvanın etinden yemeyerek onu muhtaçlara dağıttığı için, bunda fakirler için bir genişlik ve fayda vardır. **Vâkıdî**'nin zikrettiğine göre, cahiliyye Araplarından birisi, bazen bir mecliste yüz deve üzerine bu şekilde kumar oynar, böylece o, hiçbir yorgunluk ve sıkıntı çekmeden büyük bir mal sahibi olur; sonra bu malı muhtaçlara dağıtarak, bundan şan ve şöhret kazanırdı.

ALTINCI MESELE

Hamza ve **Kisaî**, "كَثِيرٌ" kelimesini sâ harfiyle; diğer kıraat imamları da bâ harfiyle, "كَبِيرٌ" şeklinde okumuşlardır. **Hamza** ve **Kisaî**'nin hücceti şudur: Cenâb-ı Allah, إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِى الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ *"Şeytan içki ve kumarda, ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak.. ister"* (Maide, 91) buyurarak, içki ve kumardaki günahların birçok çeşidini saymıştır. Böylece de bunlardaki günahları tâdâd ederek, tek tek belirtmiştir.

Ve yine Hz. Peygamber (s.a.s), içki sebebiyle, on grup insanı[118] lânetlemiştir. Bu, içki ve kumardaki günahın çok olduğunu gösterir. Çünkü Cenâb-ı Allah, فِيهِمَا اِثْمٌ كَثِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ *"Bunlarda çok günah ve insanlar için bazı faydalar vardır"* buyurduğu için, bu âyette günah faydanın zıddıdır. Faydalar çok sayıda olduğuna göre, günah da böyledir. Buna göre âyetin takdiri, sanki şöyle olur: "Onda birçok zararlar ve birçok faydalar vardır."

Diğer kıraat imamlarının hücceti ise şudur: Bir günahın ne kadar büyük olduğunu iyice göstermek, ancak onun büyük, "كَبِيرٌ" olmasıyla olur, çok olmasıyla, "كَثِيرٌ" değil. Buna, şu âyetler de delâlet eder: كَبَائِرَ الْاِثْمِ *"Günahın büyükleri"* (Necm, 32); كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ *"Nehyolunduğunuz günahların büyükleri..."* (Nisa, 31) ve, اِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا *"Muhakkak ki o, büyük bir günahtır"* (Nisa, 2).

---

118 Şu hadis-i şerife işaret ediyor: "لَعَنَ اللهُ الْخَمْرَ وَشَارِبَهَا وَسَاقِيَهَا وَبَائِعَهَا" (**Ebu Davud,** Eşribe, 2; **İbn Mace,** Eşribe, 2).

Ve yine kıraat âlimleri, "وَاِثْمُهُمَا اَكْبَرُ" âyetindeki, "اَكْبَرُ" (Bakara, 219) kelimesini, ittifâkla bâ harfiyle okumuşlardır. Bu da, bizim söylediğimizi tercih ettirir.

İnfak Hakkında Hüküm

وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ ۖ قُلِ الْعَفْوَ ۗ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ۙ ﴿٢١٩﴾ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ ۗ...

"Sana, hangi şeyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: 'İhtiyacınızdan artanı.' İşte böylece Allah, size âyetlerini iyice açıklar. Siz de böylece dünya ve âhiret hususunda iyice düşünürsünüz..." (Bakara, 219-220).

Bil ki, bu soru daha önce de geçmişti ve bu soruya, kimlere verileceği hususu zikredilerek cevap verilmişti. Aynı soru burada da tekrar edilmiş, bu sefer de aynı soruya miktar zikredilerek cevap verilmiştir.

Kaffâl şöyle demektedir: "Bazen bir kimse, bir başkasının kanaat ve huyunu kastederek, başkasına, "مَا فُلَانٌ هٰذَا" "Şu, falanca nedir?" diye sorar. Bunun üzerine o kimse, "O, görüş ve kanaatleri, huyu şöyle şöyle olan bir kimsedir" diye cevap verir. Bunu anladığın zaman biz deriz ki, insanlar, Allah ve Resûlü'nün, infakta bulunmaya teşvik ettiklerini ve infakta bulunmanın büyüklüğüne işaret ettiklerini görünce, mükellef tutuldukları miktarın ne olduğunu, yani bu miktarın malın tamamı mı, yoksa bir kısmı mı olduğunu sordular. Böylece Allahu Teâlâ onlara, ihtiyaçtan fazlasını vermenin makbul olacağını bildirdi. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Afv Kelimesi Hakkında Bilgi**

Vâhidî (r.h) şöyle demiştir: "Arapçada "afv" kelimesinin asıl manası, ziyâdelik ve fazlalık demektir. Nitekim, Cenâb-ı Hak, "خُذِ الْعَفْوَ" yani *"fazlalığı al"* (A'raf, 199) ve, حَتّٰى عَفَوْا *"Derken çoğaldılar"* (A'raf, 95), yani "sayıları arttı ve çoğaldı " buyurmuştur. **Kaffâl** da şöyle demiştir: "Afv, yetecek miktardan fazla olan, sade ve kolay elde edilen demektir. Nitekim, "خُذْ مَا عَفَالَكَ" yani, "Kolayına gelen ne bulursan al" denilir. Günahın affedilmesi de, kolaylaştırma ve basitleştirmeye yöneliktir. Nitekim, Hz. Peygamber

(s.a.s), عَفَوْتُ لَكُمْ عَنْ صَدَقَةِ الْخَيْلِ وَالرَّقِيقِ فَهَاتُوا رُبْعَ عُشْرِ اَمْوَالِكُمْ *"Sizin için, atların ve kölelerin zekâtından vazgeçtim. Malınızın kırkta bir zekâtını veriniz"*[119] buyurmuştur. Bunun manası, "atların ve kölelerin zekâtını kaldırmak suretiyle hafiflettim" demektir. Yine bir kimse, başka bir kimseye olan borcunu, alacaklının ısrarla istemesine mahal bırakmadan verdiği zaman, "أَعْفَى فُلَانٌ فُلَانًا بِحَقِّهِ" denilir. Ki bu da, hafifletmek demektir. Yine bir kimse, başka bir kimseye olan borcunu, o kimsenin kalbini kırmadan verdiği zaman, "أَعْطَاهُ كَذَا عَفْوًا صَفْوًا" denilir. Yine, "خُذْ مِنَ النَّاسِ مَا عَفَالَكَ" Yani, "insanlardan sana kolay geleni al" denilir. Hak Teâlâ'nın, "خُذِ الْعَفْوَ" emri de bu manadadır. (Araf, 199). Yani, "İnsanlardan kolay olanı al." Düz toprak parçasına da, "اَلْعَفْوُ" denilir. "Afv" kelimesi, kolaylaştırma manasına gelince, genel olarak bu, insanların kendileri, çoluk çocukları ve geçimleriyle sorumlu olduğu kimselerin ihtiyaçlarından fazla olan şeyler hakkında kullanılır. Buna göre, "Afv'ın manası, ziyâdelik ve fazlalıktır" diyenlerin görüşü de, zikretmiş olduğumuz bu tefsire yöneliktir.

Özet olarak, Allahu Teâlâ insanları infâk etmeleri hususunda terbiye etmiş, Nebî (s.a.s)'sine şöyle buyurmuştur: وَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا * اِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا اِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ *"Akrabaya, yoksula, yolda kalmışa haklarını ver.* Ve *sakın malını saçıp savurma. Çünkü malını saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleri olurlar"* (İsra, 26-27). وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ *"Elini boynuna bağlı olarak asma, (cimri olma). Onu tamamiyle de açıp saçma "* (İsra, 29) ve, وَالَّذِينَ اِذَا اَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا *"Onlar infak ettikleri zaman, ne israf ne de sıkılık yapmazlar..."* (Furkan, 67) buyurmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.s) de, اِذَا كَانَ عِنْدَ اَحَدِكُمْ شَيْءٌ فَلْيَبْدَأْ بِنَفْسِهِ ثُمَّ بِمَنْ يَعُولُ وَهٰكَذَا *"Birinizin yanında bir şey bulunduğu zaman, önce kendine, sonra bakmakla mükellef olduğu kimselere ve bu minval üzere harcasın"*[120] ve, خَيْرُ الصَّدَقَةِ مَا أَبْقَتْ غِنًى وَلَا يُلَامُ عَلٰى كَفَافٍ *"Sadakanın hayırlısı, vereni başkasına muhtaç bırakmayan ve yeterli olduğu için kınanmayandır"* buyurmuştur. **Câbir b. Abdullah** (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bir gün Resûlullah'ın yanında idik. Bir adam ona yumurta büyüklüğünde bir altın parçası getirdi ve "Bunu sadaka olarak al. Allah'a yemin ederim ki bundan başka bir şeyim yok" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) yüzünü ondan çevirdi (ve onu almamak

119 **İbni Mâce,** Zekât 4 (1/570).

120 Benzer bir metin ile **Müslim,** İmâre, 10 (3/1454); **Ebu Dâvud,** Itâk, 9 (4/27).

istedi). Sonra o, tekrar Hz. Peygamber'in karşısına gelerek, kızgın olarak "Bunu al" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de o altını alıp, birisine isabet etse çok ağrıtacak bir şekilde attı ve şöyle buyurdu: يَأْتِينِى أَحَدُكُمْ بِمَالِهِ لَا يَمْلِكُ غَيْرَهُ ثُمَّ يَجْلِسُ يَتَكَفَّفُ النَّاسَ إِنَّمَا الصَّدَقَةُ عَنْ ظَهْرِ غِنًى خُذْهَا فَلَا حَاجَةَ لَنَا فِيهَا *"Sizden biri, başka bir sahip olduğu şey kalmaksızın bütün malını getirip verir, sonra da insanlardan dilenmeye oturur. Halbuki sadaka ihtiyaç fazlası olandan verilir. Sen o altını al, bizim ona ihtiyacımız yok"*[121]

Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in ailesi için elinde bir senelik yiyecek tuttuğu da rivâyet edilmiştir.

Filozoflar ise, "Fazilet ifrat ile tefrit arasında olandır" demişlerdir. Binaenaleyh çok infak "tebzir" (saçıp savurma), oldukça az vermek de "taktir" (kısmak); bu ikisinin ortasında olan ise fazilettir.

Allahu Teâlâ'nın, "قُلِ الْعَفْوَ" beyanından murat da budur. Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatının temeli de bu inceliği gözetmeye dayanır.

İmdi Yahûdilerin şeriatinin temeli tam bir sertliğe ve Hristiyanların şeriatinin temeli tam bir müsamahaya dayanır. Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatı ise bütün hususlarda orta yol üzere (mu'tedil) olandır. Bundan dolayı onlardan mükemmeldir.

İKİNCİ MESELE

Ebu Amr, vâv harfinin ötüresi ile kelimeyi, "اَلْعَفْوُ" şeklinde okurken, diğer kıraat imamları vâv'ı mansûb kılarak, "اَلْعَفْوَ" şeklinde okumuşlardır. Buna göre kelimeyi merfû okuyan, âyetteki, "مَاذَا" ifâdesinin "ذَا"sını, "اَلَّذِى" manasını almış, "يُنْفِقُونَ" lâfzını da onun sılası kabul etmiştir. Bu takdire göre sanki: مَا الَّذِى يُنْفِقُونَ "İnfak edecekleri nedir?" denilmiş, cevaben de, هُوَ الْعَفْوُ "O, fazla olandır" buyurulmuştur. Âyetteki, "اَلْعَفْوَ" kelimesini mansub okuyanlara göre ise, âyetin takdiri, "مَا يُنْفِقُونَ" "Neyi infak etsinler?" şeklinde olur. Buna, "يُنْفِقُونَ الْعَفْوَ" "Afv'ı (fazlayı) infak ederler" diye cevap verilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler bu infaktan vâcip olan infâkın (zekâtın) mı, nâfile olan infâkın (sadakanın) mı murat edildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. "Bundan, vâcip olan infak murat edilmiştir" diyenler şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir:

121 **Dârimî,** Zekat, 25 (1/391).

a) **Ebu Müslim**'in görüşü.. Buna göre, âyette zikredilen, "اَلْعَفْوُ" kelimesinden muradın zekat olması câizdir. Zekat burada kısaca zikredilmiş, geniş izahı sünnette yer almıştır.

b) Bu husus zekat âyeti inmeden önce böyle idi. İnsanlar, kazançlarından bir senelik ihtiyaçlarını alıp, geriye kalanını infak etme ile emredilmişler idi. Sonra bu hüküm zekat âyetiyle neshedilmiş oldu. Bu tefsire göre âyet, mensuhtur.

Âyetteki infaktan muradın nafile infak (sadaka) olduğunu söyleyenler, görüşlerine şu şekilde delil getirmişlerdir: "Eğer bu infak, zekat manasına olsaydı, Allahu Teâlâ onun miktarını belirtirdi. Allahu Teâlâ bu infakın ne kadar olacağını beyan etmeyip, muhatapların tercihine bırakınca, bu infakın farz olan infak (zekat) olmadığını anlamış olduk." Bu görüşte olanlara, "Allahu Teâlâ'nın herhangi bir şeyi kısa bir ifâde ile vâcip kılıp, onun tafsilât ve izahını bir başka yolla zikretmesi tuhaf görülecek bir şey değildir" diye cevap verilmiştir.

Cenâb-ı Allah'ın, كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ *"İşte böyle, Allah, size âyetlerini iyice açıklar"* buyruğunun manası, "Sorduğunuz infâk çeşitlerini ve kimlere verileceği hususunu beyân ettim. İşte bütün günlerinizde karşılaşacağınız ve ihtiyaç duyduğunuz şeyleri size beyan ettim" demektir.

Hak Teâlâ'nın, لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ *"Siz de böylece dünya ve âhiret hususunda iyice düşünürsünüz..."* âyeti ile ilgili bazı görüşler vardır:

a) **Hasan el-Basrî,** âyette bir takdim ve tehir bulunduğunu, âyetin takdirinin, كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ "İşte böylece Allah size, dünya ve âhiret hususunda âyetlerini iyice açıklar ki düşünesiniz" şeklinde olduğunu söylemiştir.

b) "Allah size âyetlerini böylece açıklıyor ve içki ve kumardaki dünyevî menfaatlar ile uhrevi zararları öğretiyor. Bundan dolayı siz, dünya ve âhiret üzerinde tefekkür ettiğinizde, mutlaka âhiretin dünyaya tercih edilmesinin gerektiğini anlarsınız."

c) "Allah size, âhiretin hatırına mallarınızı hayır yollarına infâk etmenizi; dünya için infak etmemenizi öğretiyor. Böylece sizler gerek dünya, gerek âhiret üzerinde tefekkür edersiniz de, mutlaka âhiretin dünyaya tercih edilmesi gerektiğini anlarsınız."

Bil ki, şu son iki şıkta da izah ettiğimiz gibi, sözü zâhirî manasına hamletmek mümkün olunca, **Hasan el-Basrî**'nin dediği şekilde, âyette bir

takdim ve tehirin olduğunu düşünmek, delil olmadan âyetin zâhirinden ayrılmak olur ki, bu câiz değildir.

Yetimler Hakkında Hüküm

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَآءَ اللّٰهُ لَاَعْنَتَكُمْ اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٢٠﴾

"Bir de sana yetimleri sorarlar. De ki: "Onların durumunu ıslah hayırlıdır. Eğer onlarla bir arada yaşarsanız onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah ifsât eden ile ıslah edeni bilir. Eğer Allah dileseydi sizi muhakkak zahmete sokardı. Şüphesiz Allah mutlak galiptir, tam hüküm ve hikmet sahibidir" (Bakara, 220).

Bu âyetle ilgili bazı meseleler var:

BİRİNCİ MESELE: **Bu Konudaki Âyetin Nüzul Sebebi**

Cahiliyye Arapları, yetimlerin mallarından istifâde etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Çoğu zaman yetim kızların mallarına tamah ederek onlarla evleniyorlar veya o yetimin malı elinin altından gitmesin diye onu oğullarından biri ile evlendiriyorlardı. Sonra Cenâb-ı Allah, اِنَّ الَّذِينَ يَاْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا اِنَّمَا يَاْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا *"Yetimlerin mallarını haksızlıkla yiyenler, karınlarına ancak bir ateş yemiş olurlar"* (Nisa, 10) âyetini indirmiştir.

Yine Allahu Teâlâ yetimler hakkında şu âyetleri indirmiştir:

وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ *"Eğer yetim kızlar hakkında (âdil olamayacağınızdan) korkarsanız sizin için helâl olan kadınlardan nikâh ediniz"* (Nisa, 3);

وَيَسْتَفْتُونَكَ فِى النِّسَاءِ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ فِى يَتَامَى النِّسَاءِ الّٰتِى لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَاَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامٰى بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا

"Senden, kadınlar hakkında fetva isterler. De ki: 'Onlara dair fetvayı size Allah veriyor.' Kendileri için yazılmış (farz kılınmış) olan (mirası) onlara vermediğiniz ve nikâhlamayı da istemediğiniz yetim kızlar ile küçük çocuklar hakkındaki, bir de yetimlere karşı âdil olmanız hususundaki, Kitap'ta

okunup duran âyetler... Hangi hayrı yaparsanız Allah onu hakkıyla bilir" (Nisa, 127) ve وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ *"Yetimin malına ancak en iyi bir suretle yaklaşın"* (İsrâ, 34).

Bu âyetler karşısında insanlar yetimlerle içli dışlı olmayı, onların mallarına yaklaşmayı ve onların işlerini deruhte etmeyi bıraktılar. Bundan dolayı yetimlerin menfaatleri zedelenmiş ve geçimleri bozulmuştur. Yetimlerin bu hali de Müslümanları üzmüş ve böylece ne yapacaklarını şaşırmışlar; eğer onlara karışıp, işlerini üzerlerine alsalar, çok şiddetli bir vaîd ile karşı karşıya kalıyorlar. Eğer yetimlerden ayrılıp, işlerine bakmasalar, o zaman da onların geçimi bozuluyor. Bundan dolayı Müslümanlar şaşıp kaldılar.

Sonra burada, onların bu durumu Hz. Peygamber (s.a.s)'e bilfiil sormuş olmaları muhtemel olduğu gibi, bu soruyu kafalarından geçirdikleri ve Allah'ın bu konuda hâlin nasıl olacağını beyân etmesini temenni etmiş olmaları da muhtemeldir. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak bu âyeti indirmiştir. Rivâyet edildiğine göre yukarıda geçen yetimlerle ilgili âyetler nâzil olunca, Müslümanlar yetimlerin mallarından uzak durmuş ve her bakımdan onlara karışmaktan çekinmişlerdir. Hatta şu hale gelmiş: Yetim için bir yemek yapılır. Eğer ondan bir kısmı artarsa onu alıp yemezler ve böylece o yemek bozulurdu. Yetimlere bakacak kimseler, yetim için müstakil ayrı bir yer, ayrı bir yiyecek-içecek hazırlıyorlardı. Bu da fakir Müslümanlara zor geliyordu. Bundan dolayı **Abdullah b. Revâha** (r.a): "Ya Resûlallah hepimizin yetimleri oturtacak evlerimiz ve yetimlere ayrıca verecek yiyecek-içeceklerimiz yok" dedi. Bunun üzerine, bu âyet nâzil oldu.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ *"De ki: "Onların durumunu ıslah hayırlıdır"* buyruğu hakkında birkaç izah tarzı vardır:

1) **Kâdî** şöyle demiştir: "Bu ifâde, bilgi, terbiye ve fazilet üzere yetişmesi için, yetimin işlerini yoluna koymak, onu terbiye etmek ve benzeri diğer şeyleri yerine getirmeyi içine alır. Çünkü bu iş, yetim için, onun durumunu ticaret yoluyla düzeltmekten daha tesirlidir. Buna yine, harcamaları malını tüketmesin diye, onun ticaret yoluyla ıslah edilmesi ve Cenâb-ı Hakk'ın, وَآتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ *"Yetimlere mallarını verin, temizi, murdar olan ile değişmeyin"* (Nisa, 2) âyetinin ifâde ettiği şey de dahildir.

Âyetteki, خَيْرٌ **"hayır"** tabirinin manası, yetimin bakımını üzerine alan kimsenin hali ile ilgilidir. Yani, "Bu iş, onun bakımını üzerine alan kimse

için, yetimin hakkı hususunda kusurlu davranmasından daha hayırlıdır." Bu ifâde yine yetimin hali ile de ilgilidir. Yani, "Bu iş onun kendi halinin ve malının ıslahı temin edeceği için, yetim hakkında da hayırlıdır." Buna göre, "خَيْرٌ" kelimesi, yetimin ve velisinin bütün işleriyle alakalı bir tabirdir.

Eğer, "Allahu Teâlâ'nın, قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ *"De ki: "Onları ıslah hayırlıdır"* âyetinin zâhiri, onların mallarını değil de kendilerini idâre edip yönetmeyi içine alır" denirse, biz de deriz ki: "Durum böyle değildir. Çünkü yetimin malını, kârlandırmak ve artırmak suretiyle ıslaha götüren her şey, yetimin kendisini ıslah sayılır. Binaenaleyh, malın ıslahının âyetin zâhirine dahil olması imkânsız olmaz." Bu görüş, bu hususta söylenmiş sözlerin en güzelidir.

2) Bu hükmün, yetimin velisi hakkında olduğunu söyleyen kimsenin görüşü.. Yani, "Bir karşılık ve ücret almaksızın yetimlerin malını ıslah etmek, yetimin velisi için daha hayırlı ve sevaplıdır."

3) Bu hükmün yetim hakkında olmasıdır.. Buna göre mana şöyle olur: "Yetimlerin, ıslahlar için velileri ile beraber olmaları, onlardan ayrılıp, onlarla beraber olmadan kaçınmalarından daha hayırlıdır." Birinci görüş daha uygundur. Çünkü ifâde mutlaktır. Mutlak bir lâfzı, şu tarafa değil de bu tarafa tahsis etmek, tercih sebebi olmadan yapılan bir tercih olur ki, bu câiz değildir. Bu sebeple ifâdeyi, nefsin ve malın ıslahı hususunda yetimin velisi ile yetime âit hayırlara hamletmek gerekir. Özet olarak, âyetten murat edilen şudur: Faydanın temin edileceği yönler çeşit çeşittir. Bundan dolayı yetimin menfaatlerini gözetmeyi üzerine almış olan kimsenin gözünün, dünyada ve âhirette kendisi ve malı ile canı hususunda yetim için hayır kazanmada olması gerekir. İşte bu ifâde, bütün bunları içine alan bir cümledir.

Allahu Teâlâ'nın, وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ *"Eğer onlarla bir arada yaşarsanız, onlar sizin kardeşlerinizdir"* âyetinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلْمُخَالَطَةُ" birçok manaya gelen müşterek bir kelime olup, bu manalardan hangisine geldiğini söylemek zordur. Bu kökten olarak cinsî münasebete, "اَلْخِلَاطُ"; ve kişi delirdiği zaman, "خُولِطَ الرَّجُلُ" denilir. Aklının gitmesi sebebiyle, işleri karmakarışık olduğu için deliliğe de, "اَلْخِلَاطُ" denilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetin tefsiri ile ilgili birkaç vecih bulunmaktadır:

a) Bu ifâdeden murat şudur: "Eğer siz o yetimlerle yiyecek, içecek, mesken ve hizmet hususlarında bir araya gelirseniz, biliniz ki onlar sizin kardeşlerinizdir." Buna göre mana şöyle olur: O zamanki kimseler, yetimin yiyeceğini yiyeceklerinden, içeceğini içeçeklerinden ve barınağını da kendi barınaklarından ayırmışlardı. Allahu Teâlâ ise onlara, kişinin kendi oğlunun malı üzerindeki tasarrufu gibi, yiyeceği ile onun yiyeceğini, içeceği ile onun içeceğini karıştırmayı (birleştirmeyi) ve tek bir evde birlikte yaşamayı mubah kılmıştır. Çünkü bu şekilde davranma, muaşeret ve sevgi itibariyle daha müessirdir. Öyle ise âyetin manası şöyle olur: "Eğer siz, mallarının yok olmasına yol açmayacak şekilde onlarla bir araya gelirseniz, işte bu câizdir."

b) Bu beraberlikten muradın şöyle olması muhtemeldir: Bu, yapılan işin ücreti olacak kadar onların mallarından istifâde etmeleridir. Bu görüşte olanlardan, yetimlerin işini üzerine alan kimsenin ister zengin, ister fakir olsun, bu kadar yararlanabileceğini câiz görenler vardır. Yine bu görüşte olanlardan, yetimlerin velileri zengin olduğu zaman, onların, yetimin malından yiyemeyeceklerini, çünkü bu veliliğin o kimseler için farz olduğunu, binaenaleyh farz olan işe karşılık ücret talep etmenin câiz olamayacağını söyleyenler vardır. Bunlar bu görüşlerine, وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ *"Kim zengin ise (yetimin malını yemekten) kaçınsın. Kim de fakir ise örfe göre yesin"* (Nisa, 6) âyetini delil getirmişlerdir. Fakat yetimin velisi olan kimse fakir ise, bu görüşte olanlara göre, yetimin malından ihtiyacı kadar yer. Bunlar zenginledikleri zaman, yediği kadar malın karşılığını onlara geri verir. Eğer zenginleyemezse yetimden helâl etmesini ister.

İbn Ömer (r.a)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Allah'ın verdiği mal hususunda, kendimi yetim velisi gibi saydım. Zengin olduğumda sakınarak yedim. Fakir olduğumda, örfe göre bir borç gibi yedim ve onu ödedim."

Mücahid'den yetimin velisi fakir olup da şer'i ölçüler içerisinde yetimin malından yiyip içen kimsenin, bu yediğini sonradan ödemeyeceği rivâyet edilmiştir.

c) Âyetin manasının şöyle olması muhtemeldir: Bu, yetim çocuğun menfaat ve iyiliğine olan her şeyi gözetmek şartıyla, onların yetimin malını şirket kurmak şeklinde kendi mallarına katmalarıdır.

d) **Ebu Müslim**'in tercih ettiği görüş şudur: Bu görüşe göre, âyette bahsedilen beraber yaşamadan maksat, Hak Teâlâ'nın, وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَآءِ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ *"Eğer yetim kızlar hakkında (âdil olamayacağınızdan) endişe ederseniz, arzu ettiğiniz iki, üç, dört kadın nikâhlayabilirsiniz"* (Nisa, 3) ve, وَيَسْتَفْتُونَكَ فِى النِّسَاءِ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ فِى يَتَامَى النِّسَاءِ *"Senden kadınlar hakkında fetva isterler. Onlara dâir fetvâyı Allah size veriyor: "Yetim kızlar hususunda Kitap'ta okunup duran âyetler..."* (Nisa, 127) âyetlerinde de belirtildiği gibi evlilik yoluyla kurulan akrabalıktır. **Ebu Müslim** şöyle der: "Bu görüş, şu sebeplerden dolayı diğerlerinden daha tercihe şayandır:

1) Bu, bizzat yetimle karışma, içli-dışlı olmadır. Şirket meselesi ise, onun malıyla içli-dışlı olmaktır.

2) Şirket, Hak Teâlâ'nın, قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ *"De ki: "Onları ıslah hayırlıdır"* ifâdesinde mevcuttur. Halbuki nikâh yoluyla ve yetim kızları (oğullarıyla) evlendirmek suretiyle meydana gelen içli-dışlı olma, bu ifâdenin muhtevasında yoktur. Bu sebeple sözü, bu manadaki muhâlataya hamletmek, doğruya daha yakındır.

3) Hak Teâlâ'nın, *"Onlar, sizin kardeşlerinizdir"* buyruğu, âyette bahsedilen karışmadan maksadın, muhâlatanın bu çeşidi olduğunu gösterir. Çünkü yetim şâyet Müslüman çocuklarından olmazsa, Müslüman çocuklardan olduğu zaman onun malının ıslahı düşünüldüğü gibi, bu durumda da onun malının ıslahının araştırılıp düşünülmesi gerekir. Bu sebeple, âyetteki "Onlar sizin kardeşlerinizdir" sözüyle, bir başka çeşit karışmaya işaret edilmiş olması gerekir.

4) Allahu Teâlâ, bu âyetten sonra, وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ *"Müşrik kadınlarla, onlar iman edinceye kadar evlenmeyin"* (Bakara, 221) buyurmuştur. Buna göre mana şöyle olur: "Teşvik edilen muhâlata (karışma, içli-dışlı) olma, ancak İslâm sebebiyle sizin kardeşleriniz olan yetimler hakkındadır. Onlar, sevgi ve muhabbeti pekiştirmek için kendileriyle evlenmeniz gerekenlerin tâ kendileridir. Fakat yetim kız, müşrik olursa sakın bunu yapmayın."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, "فَاِخْوَانُكُمْ" sözü, فَهُمْ اِخْوَانُكُمْ "Onlar, sizin kardeşlerinizdir" takdirindedir. **Ferra** ise, "Bu kelimeyi şâyet mansub okusaydın yine doğru

olurdu. Bu durumda mana, 'siz kardeşlerinizle içli-dışlı olursunuz' şeklindedir" demiştir.

Hak Teâlâ'nın, وَاللّٰهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ *"Allah ifsat eden ile ıslah edeni bilir"* kavli hakkında, "Yetimlerin malını ifsat eden ile, o malları ıslah edeni bilir" ve yine "Allahu Teâlâ, onlarla evlenmek suretiyle mallarını ifsat etmeyi isteyen kimselerle, bunu düşünmeyen kimselerin içlerinden geçeni bilir" denilmiştir. Yani, "Siz iyileştirmeyi istediğinizi bizzat izhar ettiğiniz zaman..." demektir. "Ama, siz gönlünüzde böyle bir iyileştirmeyi istemeyip, aksine bundan maksadınız başka bir şey olursa, bu durumda Allahu Teâlâ, sizin gönüllerinizde sakladığınız şeylere muttali olur, akıllarınızdan geçeni de bilir." Bu ifâde, büyük bir tehdit sadedindedir. Bunun sebebi ise şudur: Yetim kendi kendini koruyup gözetemez. Onu görüp gözetecek başka bir kimse de yoktur. İşte bunun için Hak Teâlâ sanki şöyle demiştir: "Yetimin işlerini tekeffül edecek bir kimsesi olmayınca, iyi biliniz ki onun işlerini üstlenen benim... Onun velisi olmayı üstlenen de benim."

Bu âyet-i kerimenin şu manaya geldiği de söylenmiştir: "Allah, yetimin malından faydalanmak suretiyle onun işini deruhte eden muslih kimse için neyin caiz olduğunu; onun malından faydalanmak suretiyle yetimin işini ıslâh etmeyen müfsit kimse için de neyin caiz olduğunu bilir. Binaenaleyh, onun malını ıslâh etmeksizin, sizden herhangi biriniz yetimin malından herhangi bir şey almaktan sakınınız."

Hak Teâlâ'nın, وَلَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَاَعْنَتَكُمْ *"Eğer Allah dileseydi, sizi muhakkak zahmete sokardı"* kavli hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلْإِعْنَاتُ" kişiyi, güç yetirilemeyecek bir meşakkate zorlamaktır. Nitekim bir kimse, başka bir kimseyi içinden çıkılamayacak bir işe soktuğu zaman, "اَعْنَتَ فُلَانٌ فُلَانًا" denilir. Birisi sorduğu sual ile bir kimsenin zihnini karıştırıp, o kimseyi yanılttığı zaman, "تَعَنَّتَهُ تَعَنُّتًا"; kemik sargıya alındıktan sonra kırıldığı zaman, "عَنَتَ الْعَظْمُ الْمَجْبُورُ" denilir. "اَلْعَنَتُ" kelimesinin esas manası meşakkat demektir. Çileli ve meşakkatli olduğu vakit, اَكَمَةٌ عَنُوتٌ "Tırmanılması zor olan tepe" denilir. Hak Teâlâ'nın, عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ *"Sıkıntıya uğramanız ona zor gelir"* (Tevbe, 128) sözü de bu manadadır. Yani, "Size güç gelen şeyler, ona zor gelir (üzülür)" demektir. Yine, "عَانَتَنِي فِي السُّؤَالِ" denilir; yani, "Soru sorarken bana çok katı davrandı ve benim zararımı, istedi." Müfessirlere gelince, **İbn Abbas** şu şekilde mana vermiştir: "Eğer Allah isteseydi,

yetimlerin mallarından aldığınız şeyi, sizi helâk edici kılardı." Atâ da şu şekilde tefsir etmiştir: "Allah isteseydi, sizin bu konuda kendinize güçlük çıkardığınız gibi, sizi meşakkat içinde bırakır ve onlarla bir araya gelme hususunda işi zorlaştırırdı." **Zeccâc** da, "Allah isteseydi, sizi, size zor gelecek şeylerle mükellef tutardı" şeklinde manalandırmıştır.

İKİNCİ MESELE

Cübbâî bu âyetle istidlâl ederek şöyle demiştir: Âyet, Allahu Teâlâ'nın, kulunu gücü yetmeyeceği şeylerle mükellef tutmayacağına delâlet eder. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَأَعْنَتَكُمْ" sözü, Allahu Teâlâ'nın mükellef tutma konusunda, kullarına güçlük ve meşakkat çıkarmadığına delâlet eder. Allahu Teâlâ, kulunu kendisine takat getiremeyeceği şeylerle mükellef tutmuş olsaydı, elbette bu durum güçlük ve meşakkat sınırlarını aşmış olurdu.

Bil ki bu istidlâl şu şekilde yapılmıştır: "لَوْ" kelimesi, başkası olmadığı için bir şeyin yokluğuna delâlet eder. Sonra, bu istidlâlde bulunanlar, kendilerine bu âyetin yetimler hakkında vârid olduğu sorusunu sormuşlar, bu soruya da, "İtibâr, sebebin hususîliğine değil, lâfzın umumiliğinedir" şeklinde cevap vermişlerdir. Yine Allahu Teâlâ, yetimin velisi olan kimsede ıslâh etme kudretini yaratmayabilir. Çünkü bu, onların ıslâhın hilafını, yani ifsâdı tercih eden kimse hakkındaki görüşleridir. Durum böyle olunca, kulunu gücü yetmeyeceği ve yapması da mümkün olmayan şeylerle mükellef tuttuğu halde, özellikle o kimse hakkında, وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَأَعْنَتَكُمْ *"Eğer Allah dileseydi, sizi muhakkak zahmete sokardı"* demesi nasıl caiz olur?

Yine kişiyi meşakkate ve güçlüğe zorlamak, ancak bir şey yapmaya imkânı bulunan, ama bu iş kendisine güç ve zor gelen kimseler hakkında doğru olur. Ama, kat'i olarak hiçbir şey yapamayacak kimse hakkında bu ifâde doğru olmaz. Dâvâlaşma esnasında veli, salâhı tercih ettiği zaman, onun fesâdı işlemesi mümkün olmaz. Fesat fiiline de güç yetiremediği zaman, o kimse hakkında, وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَأَعْنَتَكُمْ *"Eğer Allah dileseydi, sizi muhakkak zahmete sokardı"* denilmesi doğru olmaz.

Buna cevâbımız şudur: Bu, "ilim ve sebep" prensibine (meselesine) aykırıdır (Dolayısıyla, geçerli değildir).

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ka'bî bu âyetle, Allahu Teâlâ'nın adâletin hilâfına da kâdir olduğuna istidlâl etmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, insanları meşakkate sokmaya

kâdir olmakla vasfedilmesi imkânsız olsaydı, Allahu Teâlâ'nın, "وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَأَعْنَتَكُمْ" demesi caiz olmazdı. **Nazzâm,** buna şu şekilde cevap vermiştir: Bu husus, Allahu Teâlâ'nın meşakkate sokmayı dilemesine bağlanmıştır. O halde neye dayanarak Allahu Teâlâ'nın böyle dileyeceğini söyleyebiliyorsunuz? Allah en iyisini bilendir.

Nikâh Hususunda Hüküm

وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ ۚ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتّٰى يُؤْمِنُوا ۭ وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ اَعْجَبَكُمْ ۗ اُولٰۗىِٕكَ يَدْعُوْنَ اِلَى النَّارِ ۚ وَاللّٰهُ يَدْعُوْٓا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِهٖ ۚ وَيُبَيِّنُ اٰيٰتِهٖ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُوْنَ ﴿٢٢١﴾

"Allah'ı inkâr eden kadınlarla, iman edinceye kadar evlenmeyin. İman eden bir câriye, -hoşunuza gitse de- müşrik bir kadından daha hayırlıdır. Müşrik erkeklere de, iman edinceye kadar, (mü'min kadınları) nikahlamayın. Mü'min bir köle, hoşunuza gitse de müşrikten daha hayırlıdır. İşte onlar sizi cehenneme çağırıyorlar. Allah ise, kendi iradesiyle, cennete ve mağfirete çağırır. İyice düşünüp ibret alsınlar diye, Allah âyetlerini iyice açıklar" (Bakara, 221).

Bil ki, bu âyetin bir benzeri de Hak Teâlâ'nın, وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ *"Kâfir zevceleri nikâhınızda tutmayın"* (Mümtehine, 10) âyetidir. Yani, onlarla evlenmeyin; onları nikâhlamayın.. Bu kıraate göre, onlar müşrik kadınlarla evlenmiyorlar demektir.

Bil ki, müfessirler bu âyetin yeni bir hüküm ve şeriate başlayıp başlamadığı; yahut da onun, kendisinden önceki âyetle ilgili olup olmadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Ekseri âlimlere göre, burada haram ve helâl olan şeylerin açıklanması hususunda, yeni bir hüküm başlamaktadır.

Ebû Müslim ise, bunun önceki âyette geçen yetimlerle ilgili açıklamalarla alâkalı olduğunu söylemiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ *"Eğer onlarla içli dışlı olursanız, onlar sizin kardeşlerinizdir"* (Bakara, 220) buyurup, evlilik yoluyla akrabalık kurma bakımından içli dışlı olmayı murat

edince, buna, yetimler hakkında teşvik edici olan ve bunun, onların müşrik kadınlar hakkında istekli oluşlarından daha evlâ olduğunu gösteren hususu buna atfetmiş ve mü'mine bir cariyenin, son derece rağbet edilen birisi olsa bile müşrik bir kadından daha hayırlı olduğunu beyan buyurmuştur. Allahu Teâlâ bununla, yetim kızları nikâhlamaya onların ve mallarının faydasına olan şeyleri yapmaya bir teşvik olsun diye, yetimler bülûğa erdiği zaman erkekleri evlendirmeye teşvik etmek istemiştir. Bu iki izaha göre de âyetin hükmü değişmez. Sonra âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s), Müslümanları oradan gizlice çıkarsın diye, Haşimoğullarının müttefiki olan **Mersed İbn Ebî Merdes**'i Mekke'ye yollamıştı. Bu zât Mekke'ye geldiğinde câhiliyyede kendisinin sevgilisi Mersed olup da, Mersed Müslüman olunca ondan yüz çeviren, böylece inzivâya çekilen, kendisine de **Anâk** adındaki kadın geldi.. **Mersed** ise, ona, İslâm'ın buna müsaade etmeyeceğini, ama Allah'ın Resûlü'nden müsaade isteyeceğini ve onunla evleneceğini ona va'detti.. **Mersed,** Hz. Peygamber'in yanına varınca, **Anâk** ile ilgili meseleyi O'na anlattı ve O'na, "Anâk'la evlenmesinin caiz olup olmadığını sordu." Bunun üzerine de Allah bu âyeti indirdi.

İKİNCİ MESELE

Âlimler "Nikâh" lâfzı üzerinde ihtilâf etmişlerdir. **Şafiî** (r.h) talebelerinin çoğu bunun **"akit"** kasdedilerek hakiki manada kullanıldığını söylemişler ve buna şunları delil getirmişlerdir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s), لَا نِكَاحَ اِلَّا بِوَلِيٍّ وَشُهُودٍ *"Nikâh ancak veli ve şâhit ile olur"*[122] buyurmuştur. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s) nikâh hâdisesini veli ve şahitlerin olmasına bağlamıştır. Veli ve şahitlerin bulunmasına dayanan şey ise "cinsi münasebet" değil, "akit" (anlaşma)dır.

b) Hz. Peygamber (s.a.s), وُلِدْتُ مِنْ نِكَاحٍ وَلَمْ أُولَدْ مِنْ سِفَاحٍ *"Ben nikâh neticesi doğdum, zina neticesi doğmadım"* buyurmuştur. Bu hadis, nikâhın, sanki sifâhın (zinanın) mukâbili olduğunu gösterir. Zinanın, cinsi münasebete şâmil olduğu mâlumdur. Eğer "nikâh" da cinsi münasebet için isim olsaydı, o zaman bunun zinâ mukabili olması mümkün olmazdı.

c) Hak Teâlâ, وَاَنْكِحُوا الْاَيَامٰى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَاِمَائِكُمْ *"İçinizden bekarları, salih (mü'min) olan köle ve câriyelerinizi evlendirin"* (Nur, 32)

122 **Tirmizi,** Nikâh 14 (3/407) (kısmen) ; Keşfu'l-Hafâ, 2/369.

buyurmuştur. Şüphe yok ki bu âyetteki, "اَنْكِحُوا" (evlendiriniz) lâfzını **"akit"** manasının dışında bir manaya hamletmek mümkün değildir.

d) **Vâhidî**'nin **"el-Bâsit"** adlı eserinde yer verdiği A'şâ'nın şu şiiridir:

فَلَا تَقْرَبَنَّ مِنْ جَارَةٍ اِنَّ سِرَّهَا عَلَيْكَ حَرَامٌ فَانْكِحَنْ اَوْ تَأَيَّمَا

"Komşuna yaklaşma. Çünkü onunla gizlice buluşman sana haramdır. Öyle ise ya evlen, veyahut da bekar dur." A'şâ'nın, "فَانْكِحَنْ" sözü, ancak nikâh akdi yapmayı emretme manasındadır. Çünkü şiirin başında "Komşuna yaklaşma" yani, "haram yol ile onunla cinsi münasebette bulunma, ancak nikâh akdi yapıp onunla evlen. Aksi (takdirde bekar kal, kadınlardan uzak dur" demiştir.

Ebu Hanife'nin talebelerinden pek çoğu ise "nikâh" lâfzının hakiki manasının "cinsi münasebet" olduğunu söylemişler ve bu görüşlerine şunları delil getirmişlerdir:

a) Hak Teâlâ, فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ *"Yine erkek, hanımını (üçüncü defa) boşarsa, ondan sonra kadın başka birisiyle nikâhlanıncaya kadar, o (ilk kocasına) helâl olmaz"* (Bakara, 230) buyurmuştur. Bu âyette helâl olmama işi, başka birisiyle nikâhlanma şartına bağlanmıştır. Haremliğin kendisi sebebiyle sona erdiği nikâh, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَا حَتَّى تَذُوقِي عُسَيْلَتَهُ وَيَذُوقَ عُسَيْلَتَكِ *"Hayır, sen onun balcığından, o da senin balcığından tatmadıkça olmaz"*[123] hadisinin de delâlet ettiği gibi, "cinsi münasebet" manasındaki nikâhtır, akit değildir. Bu sebeble "nikâh" lâfzından muradın "cinsi münasebet" olması gerekir.

b) Hz. Peygamber (s.a.s), نَاكِحُ الْيَدِ مَلْعُونٌ وَنَاكِحُ الْبَهِيمَةِ مَلْعُونٌ *"Elini nikâhlayan (istimnâ yapan) mel'undur. Hayvanları nikahlayan (onlarla cinsi münasebet yapan) mel'undur"*[124] buyurmuş, "akit" olmadan "nikâh" manasının söz konusu olduğunu göstermiştir.

c) Arapça'da "nikâh", eklenmek ve cinsi münasebette bulunmak manasındadır. Yağmur yeryüzüne düştüğü zaman, "نَكَحَ الْمَطَرُ الْأَرْضَ"; gözü uyku bürüdüğü zaman, "نَكَحَ النُّعَاسُ عَيْنَهُ" denilir. Bir darb-ı meselde de, اَنْكَحَنَا الْفَرَا فَسَتَرَى "Bize ucûb geldi, sen onu göreceksin" denilmiştir. Bir şair:

اَلتَّارِكِينَ عَلَى طُهْرِ نِسَاءِهِمْ وَالنَّاكِحِينَ بِشَطَّى دِجْلَةَ الْبَقَرَا

123 Buhâri, Talak, 4; Tirmizi, Nikâh, 27 (3/427).

124 Keşfu'l-Hafâ, 2/320 (Birinci kısım); Tirmizi, Hudud, 24 (4/58) (ikinci kısım, değişik ifâde ile).

"Temiz oldukları halde kadınlarını bırakıp da Dicle'nin iki kıyısında ineklerle nikâhlananlar..." demiştir. **Mütenebbi** de,

اَنْكَحَتْ صِمُّ حَصَاهَا خُفَّ يَعْمَلَةٍ تَعَثَّرَتْ بِى اِلَيْكَ السَّهْلُ وَالْجَبَلَا

"Oranın büyük çakıl taşları belası yük devesinin ayaklarına isabet etti. Ovalar ve dağlar beni sürükleyip sana getirdi" demiştir.

Cinsi münasebette, eklenmek ve cimâ manası, "akit" kelimesinde olandan daha fazladır. Bu sebeple, "nikâh" lâfzını bu manaya hamletmek gerekir.

Bazı âlimler nikâhın, "eklenmek" manasından ibaret olduğunu söylemişlerdir. "Eklenme" manası ise hem akitte, hem de cinsi münasebette vardır. Bu sebeble "nikâh" lâfzını her iki manaya birden hamletmek güzel olur.

İbn Cinnî ise şöyle demiştir: **Ebu Ali**'ye Arapların, "نَكَحَ الْمَرْأَةَ" (O, kadını nikâhladı) ifâdelerinin manasını sordum da o şöyle dedi: Araplar, bu kelimenin kullanılışında, karışıklığa meydan vermeyecek şekilde ince nüanslar ortaya koymuşlardır. Mesela, "نَكَحَ فُلَانٌ فُلَانَةً" dedikleri zaman, "falanın falanı aldığını ve onunla evlenme akti yaptığını" kastederler. Ama, "نَكَحَ اَمْرَأَتَهُ اَوْ زَوْجَتَهُ" dedikleri zaman, "hanımı ile cinsi münasebette bulundu" manasından başka bir şey kastetmezler. Çünkü falancanın kendi hanımı ile nikâhlanıp, onunla cinsi münasebette bulunduğu zikredildiği zaman, "akd" lâfzını zikretmeye gerek kalmamıştır. Böylece de kelimenin, cinsi münasebetten başka bir manaya ihtimâli kalmamış olur. Nikâh lâfzıyla ilgili incelemenin tamamı bundan ibarettir.

Müfessirler, Hak Teâlâ'nın, bu âyetteki, "وَلَا تَنْكِحُوا" buyruğundan maksadın, "O müşrik kadınlarla nikâh akdi yapmayın" manası olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Ehl-i Kitabın Müşrik Sayılıp Sayılmadığı**

Âlimler, âyette geçen, "اَلْمُشْرِكُ" lâfzının, Ehl-i kitâbın kâfirlerini içine alıp almadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Âlimlerden bazısı, bu kelimenin onları da içine aldığını kabul etmemiştir.

Âlimlerin pekçoğu ise, **"müşrik"** lâfzının Ehl-i kitâbın kâfirlerini de içine aldığı görüşündedirler. Bunun böyle olduğuna şu hususlar da delâlet eder:

1) Hak Teâlâ, وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ اِبْنُ اللهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ *"Yahudiler, 'Uzeyr Allah'ın oğludur' dedi; Hristiyanlar da, 'Mesih Allah'ın oğludur' dedi"* (Tevbe, 30) buyurmuş, sonra da müteakip âyetin sonunda, سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ *"Allah, onların şirk koştukları şeylerden münezzehtir"* (Tevbe, 31)

demiştir. Bu âyet, Yahudi ve Hristiyanların müşrik oldukları hususunda sarih bir delildir.

2) Hak Teâlâ, إِنَّ اللهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ *"Muhakkak ki Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındakileri.. bağışlar"* (Nisa, 48) buyurmuştur. Bu âyet, şirkin dışındaki günahları, Allahu Teâlâ'nın affedeceğine delâlet etmektedir. Eğer Yahudi ve Hristiyanların küfürleri şirk olmasaydı, bu âyetin muktezasına göre, Allahu Teâlâ'nın, onları da affetmesi gerekirdi. Bu böyle olmadığına göre, Yahudi ve Hristiyanların küfürlerinin şirk olduğunu anlamış oluruz.

3) Hak Teâlâ, لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ *"Allah muhakkak ki üçün üçüncüsüdür" diyenler, andolsun ki kâfir olmuştur"* (Maide, 73) buyurmuştur. Âyette bahsedilen **"teslis"**, ya onların üç sıfatın veyahut da üç zâtın mevcudiyetine (tanrı olarak) inanmalarıdır. Birincisi bâtıldır, çünkü Allahu Teâlâ'nın âlim olmasından anlaşılan, O'nun kâdir olmasından ve hayy olmasından başka bir şeydir. Bu üç mefhûmun mutlaka itiraf edilmesi gerekli olduğu için, üç sıfatın varlığını kabul etmek, İslâm dininin zarûretlerinden olur. Binaenaleyh, Hristiyanları küfre nisbet etmek nasıl mümkün olur?..

Bu husus yanlış olunca, Allahu Teâlâ bize, onların küfürlerinin ayrı ayrı kadîm olan üç zâtın varlığına inanmalarından dolayı olduğunu bildirmiştir. İşte bundan dolayı Hristiyanlar "kelime" (Logos) uknûmunun, **Hz.** İsa'ya; "hayat" uknûmunun ise **Hz. Meryem'e** hulûl etmiş olmasını tecviz etmişlerdir. Onlara göre, **"ekânîm"** diye adlandırılan bu şeyler, eğer kendi kendilerine müstakil birer zât olmasalardı, onlar bu unsurların bir zattan diğer bir zata intikâl etmelerini caiz görmezlerdi. Bu sebeple onların, ezelî-kadîm ve kendi kendine var olan birtakım zâtların mevcûdiyetine inanmış oldukları ortaya çıkmış olur ki, bu da bir şirk ve birçok ilâhın varlığını kabul etmektir. Dolayısıyla onlar müşrik olmuşlardır. Hristiyanların, "müşrik" isminin kapsamına girmiş oldukları sabit olunca, aralarında herhangi bir farkın bulunmadığının zarûrî olarak bilinmesiyle Yahudilerin de böyle olması gerekir.

4) Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilen şu hususdur: Hz. Peygamber bir komutana emir vererek şöyle dedi:

إِذَا لَقِيتَ عَدَدًا مِنَ الْمُشْرِكِينَ فَادْعُهُمْ إِلَى الْإِسْلَامِ فَإِنْ أَجَابُوكَ فَاقْبَلْ مِنْهُمْ وَإِنْ أَبَوْا فَادْعُهُمْ إِلَى الْجِزْيَةِ وَعَقْدِ الذِّمَّةِ فَإِنْ أَجَابُوكَ فَاقْبَلْ مِنْهُمْ وَكُفَّ عَنْهُمْ

"Müşriklerden bir topluluğa rastladığın zaman, onları İslâm'a davat et! Eğer onlar davetine icâbet ederlerse, onlardan bu hususu kabul et. Eğer onlar diretip yüz çevirirlerse, onları cizyeye ve zımmî olmaya davet et. Eğer onlar, senin bu davetine icâbet ederlerse, bunu kabul et ve onlardan elini çek..."[125]

Hz. Peygamber, onlardan cizye ve zimmet akdini kabul eden kimseleri, müşrik diye adlandırmıştır. Böylece bu zımmînin müşrik diye adlandırılacağına delâlet etmektedir.

5) **Ebu Bekr el-Esamm**'ın istidlâlidir. O, şu şekilde istidlâlde bulunmuştur: Elinde zuhûr eden bu mu'cizelerin beşer kudretini aşmış olması bakımından, Hz. Peygamber'in risâletini inkâr eden herkes müşriktir. Yahudi ve Hristiyanlar, bu mu'cizelerin Allah tarafından meydana getirildiğini de inkâr ediyor, aksine bu mu'cizeleri cin ve şeytanlara nisbet ediyorlardı. Çünkü onlar mu'cizelerin birer sihir olduğunu ve cinler ile şeytanlar tarafından meydana getirildiğini söylüyorlardı. Böylece bunlar, beşer kudretinin dışında kalan bu tür mu'cizelerin yaratılması hususunda, Allahu Teâlâ'ya bir şerik koşmuş oluyorlardı. Bu sebeple onların müşrik olduklarına kesin olarak hükmetmek gerekmiştir. Çünkü, ilahın, bu tür şeyleri yaratmaya kâdir olandan başka bir anlamı yoktur.

Ebu Bekr'in bu görüşüne **Kâdî** itiraz ederek şöyle demiştir: Yahudiler ancak, Hz. Muhammed (s.a.s)'in elinde zuhûr eden şeyleri, beşerin kudretini aşan şeyler cümlesinden kabul edip, bunu da Allah'tan başkasına nisbet ettikleri zaman müşrik olurlar. Ama bunu kabul etmeyip, Hz. Muhammed (s.a.s)'in elinde zuhûr eden şeylerin, kulların da kendisine kâdir olabileceği şeyler cinsinden olduğunu iddiâ ettikleri zaman, bunu Allah'tan başkasına nisbet etmiş olmaları sebebiyle müşrik olmaları gerekmez.

Cevap: Yahudinin, mu'cizelerin beşerin kudreti dairesinde olup olmadığına dair ikrarına itibar edilmez. İtibâr ancak, bu mu'cizenin beşerin kudretini aştığına delâlet eder. Buna göre kim bunu, Allah'tan başka bir şeye nisbet ederse, şu kimse gibi, o da müşrik olur: "Cismi ve hayatı yaratmak, beşerin gücü dairesinde olan şeyler cümlesindendir" deyip, sonra da canlılar ile nebâtın yaratılmasını feleklere ve yıldızlara nisbet eden kimse müşrik olur. İşte burada da böyledir. Yahudi ve Hristiyanların, müşrik isminin muhtevasına girdiklerini gösteren şeylerin tamamı işte budur.

125 Müslim, Cihâd, 3.

Bu görüşte olmayanlar da, şu şekilde istidlâlde bulunmuşlardır: Allahu Teâlâ, Ehl-i kitâpla müşrikleri ayrı ayrı zikretmiştir. Bu da, Ehl-i kitâbın "müşrik" isminin muhtevasına girmediğine delâlet eder. Biz, Hak Teâlâ'nın, إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَىٰ وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا... *"O iman edenler, o Yahudiler, o Sâbiîler, o Nasranîler, o Mecûsiler ve Allah'a şirk koşanlar..." (Hacc, 17);* مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ *"Ehl-i kitaptan kâfir olanlarda, müşrikler de... istemezler"* (Bakara, 105); لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ *"Ehl-i kitâptan kâfir olanlar ve müşrikler.. olmadı..."* (Beyyine, 1) âyetlerinden dolayı, Ehl-i kitâp ile müşrikleri de birbirinden ayırt ettiğini söyledik. Allahu Teâlâ bu âyetlerde, her iki grubun arasını ayırarak, onlardan birini diğerine atfetmiştir ki, bu da farklılığı gerektirir.

Bunlara şöyle cevap verilir: Bu Hak Teâlâ'nın, وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ *"Hani biz peygamberlerden misaklarını almıştık.. Senden de, Nuh'tan da.."* (Ahzâb, 7) ve, مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ *"Kim Allah'a, O'nun meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olursa..."* (Bakara, 98) âyetiyle bir müşkillik arzetmektedir. Eğer onlar, "Zikredilen vasıfta, onların kemâline dikkat çekmek için Cebrail ile Mikail özel olarak zikredilmiştir" derlerse, biz de deriz ki: Burada Hak Teâlâ, onların küfürdeki derekelerine dikkat çekmek için, putperestleri özellikle bu isimle, müşrik ismiyle zikretmiştir. Bu meselede söylenebileceklerin tamamı işte bundan ibarettir.

Sonra bil ki, Yahudi ve Hristiyanların müşrik isminin kapsamına girdiklerini söyleyenler de, iki gruba ayrılmışlardır. Onlardan bir grup şöyle demiştir: Bu isim onlara, lügat itibariyle verilmiştir. Çünkü biz Yahudi ve Hristiyanların da şirki benimsediklerini açıklamıştık.. **Cübbaî** ile **Kâdî,** bu ismin şer'î isimler cümlesinden olduğunu söylemişler, bu görüşlerine de şunu delil getirmişlerdir: Hz. Muhammed (s.a.s)'den, kâfir olan herkesi müşrik diye adlandırdığı tevâtür derecesindeki bir nakil ile naklolunmuştur. Kâfirler arasında, hiç ilâh kabul etmeyen olduğu gibi, ilâhının varlığı hususunda şüphe içinde olanlar veyahut da şerikin mevcûdiyeti hususunda şüphe edenler vardır. Yine kâfirler içinde, peygamber gönderildiği zaman öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr edenler de bulunmaktadır.

Şüphesiz bu, peygamberin gönderilmesi ve mükellef tutulmayı inkâr etmek demektir. Putlardan herhangi bir şeye ibâdet etmeyenler bulunduğu gibi, putperestlerin içinde putların yaratma ve âlemin nizâmını tedbir hususunda Allah'ın şerikleri olduğunu; hatta bunların Allah katında

şefaatçiler olduklarını söyleyenler de vardır. Böylece, kâfirlerden çoğunun, âlemin ilâhının tek bir ilâh olduğunu; âlemin yaratılması ve tedbiri hususunda, ulûhiyyet bakımından O'nun bir yardımcısının, benzerinin ve şerikinin bulunmadığını kabul ediyorlardı. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, kâfirlere müşrik adının verilmesinin lügavî isimlerden değil, aksine namaz, zekât ve diğerleri gibi, şer'î isimlerden olduğu ortaya çıkmış olur. Bu böyle olunca, her kâfirin bu ismin muhtevâsına dâhil olması gerekir. Bu meselede söylenebilecek sözün tamamı işte bundan ibarettir. Muvaffakiyet Allah'tandır.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Cumhura Göre Ehl-i Kitaptan Olan Kadınla Evlenmek Caizdir

Müşrik vasfının sadece putperestlere şamil olduğunu kabul edenler, Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ *"Müşrik kadınları nikâhlamayın"* (Bakara, 221) âyetinin putperest kadınları nikâhlamayı yasakladığını söylemişlerdir. Müşrik vasfının bütün kâfirleri kapsamına aldığını söyleyenler ise Hak Teâlâ'nın, "وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ" hitabının zâhirinin, ister Ehl-i kitâptan olsun, isterse olmasın, kâfir kadınların nikâh edilmesinin kesinlikle câiz olmadığına delâlet ettiğini söylemişlerdir.

Bu görüşte olanlar da kendi aralarında ihtilâf ederek imamlardan pekçoğu, Ehl-i kitâptan olan bir kadını Müslüman bir erkeğin alabileceğini söylemişlerdir. **İbn Ömer, Muhammed İbn Hanefiyye** ile **Zeydiyye** imamlarından birisi olan **el-Hadî**'den rivâyet edildiğine göre Müslüman bir erkeğin kitabî bir kadını nikâhlamasının haram olduğunu söylemiştir.

Cumhûrun delili, Hak Teâlâ'nın, Maide Sûresi'ndeki, وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ *"Kendilerine kitap verilmiş olanların hür kadınları da... size mubah kılındı"* (Maide, 5) âyetidir. Mâide Sûresi'nin tamamının hükmü bakî olup, ondan hiçbir şey kesinlikle neshedilmemiştir.

Buna göre eğer, "Bundan muradın, Ehl-i kitap iken iman eden kimseler olması niçin câiz olmasın?" denirse, biz deriz ki: Bu, bundan önce Allahu Teâlâ, *"Mü'min kadınlardan muhsan olanlar helâl kılındı"* buyurduğu için doğru olmaz.

Bu ifâdenin içine, önce kâfir iken imân etmiş olanlar da girer, ta baştan beri mü'min olanlar da girer. Bir de Hak Teâlâ'nın, مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ *"Ehl-i kitaptan olanlar.."* kaydı, mubahlık halinde bu vasfın bulunmasını ifâde eder.

Ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenmenin câiz olduğuna, rivâyet edilen şu husus da delâlet eder: Sahabe-i kiram Ehl-i kitabın kadınları ile evleniyorlardı. Onlardan hiçbiri buna karşı çıkmamıştır. Binaenaleyh bu, Ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmenin câiz olduğu hususunda bir icmâdır. **Huzeyfe** (r.a)'nin Yahudî veya Hristiyan bir kadınla evlendiği; **Hz. Ömer** (r.a)'in de ona, bu kadını boşamasını yazdığı; **Huzeyfe** (r.a)'nin de, **Hz. Ömer (r.a)'e** mektub yazarak, "Sen bunun haram olduğunu mu iddia ediyorsun?" dediği; **Hz. Ömer**'in ona, "Hayır fakat endişeleniyorum" diye cevap verdiği nakledilmiştir.

Cabir b. Abdullah (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: نَتَزَوَّجُ نِسَاءَ اَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا يَتَزَوَّجُونَ نِسَاءَنَا *"Biz Ehl-i kitabı nikâhlayabiliriz, fakat onlar bizim kadınlarımızla evlenemezler."*

Bunun böyle olduğuna şu meşhur haber de delâlet eder: **Abdurrahman b. Avf** (r.a)'ın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Mecûsiler hakkında, سُنُّوا بِهِمْ سُنَّةَ اَهْلِ الْكِتَابِ غَيْرَ نَاكِحِي نِسَائِهِمْ وَلَا آكِلِي ذَبَائِحِهِمْ *"Kadınlarıyla nikâhlanmaksızın ve kestiklerini yemeksizin Mecusîlere, Ehl-i kitaba davrandığınız gibi davranın"*[126] dediğini rivâyet etmiştir. Eğer Ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenmek câiz olmasaydı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in böyle bir istisna yapması manasız olurdu.

Kitabiyeyi Nikahlamanın Caiz Olmadığını Düşünenlerin Delilleri

Ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenmenin câiz olmadığı görüşündeki kimseler, şu delilleri ileri sürmüşlerdir:

a) "Müşrik kelimesi, yukarıda da beyan ettiğimiz gibi, Ehl-i kitabın kadınlarına da şâmildir. Buna göre, وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ *"İman edinceye kadar, Allah'ı inkâr eden (müşrik) kadınlarla evlenmeyiniz"* âyeti, Ehl-i kitabın kadınlarıyla da evlenmenin haram olduğu hususunda açık bir ifâdedir. Âyeti tahsis etmek veya mensûh olduğunu söylemek, zâhirin hilâfına bir harekettir. Bu sebeple, bu hükmü almak gerekir." Bu görüşte olanlar sözlerine devam ederek şöyle demişlerdir: "Âyette, bizim söylediğimiz hususu te'kid eden şeyler vardır. Çünkü Hak Teâlâ, âyetin sonunda, اُولٰئِكَ يَدْعُونَ اِلَى النَّارِ *"İşte onlar (sizi) cehenneme çağırıyorlar"* buyurmuştur. Böyle bir vasıf bir hükmün peşi sıra zikredilip, bu ikisi birbirine uygun olduğu zaman, bu vasfın o hükmün illeti olduğu zâhir olur. Buna göre sanki Allahu Teâlâ, "Müşrik kadınlarla evlenmeniz haram kılınmıştır. Çünkü onlar (insanı) cehenneme çağırırlar" buyurmuştur. Bu "cehenneme çağırma"

126 **Muvatta,** Zekât, 23 (1/207).

illeti, Ehl-i kitabın kadınları için de söz konusudur. Bundan dolayı onlarla evlenmenin haram olduğuna kesin hükmetmek gerekir.

b) **İbn Ömer** (r.a)'e bu mesele sorulduğunda, o, hem haramlığı hem de helalliği ifâde eden âyetleri okudu. Bu rivâyetten şu şekilde istidlâl edilir: Ferçlerde asıl olan onların haram olmasıdır. Haramlığı ifâde eden delil, helalliği ifâde eden dalil ile çatışınca, her ikisi de delil olmaktan çıkar, böylece asıl olan haramlık hükmü bâki kalır.

Aynı şekilde **Hz. Osman** (r.a)'a köle olan iki kızkardeşin bir nikâh altında alınması sorulduğunda o, "Bunu bir âyet mubah, bir başka âyet ise haram kılmıştır" demiştir. Bu durumda siz, zikrettiğimiz sebepten ötürü bunu haram sayarsınız. Burada da durum aynıdır.

c) **Muhammed b. Cerir et-Taberi, Tefsir**'inde İbn Abbas (r.a)'tan, mü'min kadınların dışında, her türlü dinden kadınların haram olduğu hükmünü rivâyet etmiştir. **İbn Abbas** (r.a), وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ *"Kim imanı tanımayıp kâfir olursa, bütün ameli boşa gider"* (Mâide, 5) âyetini delil getirmiştir. Bu böyle olunca, nikâhlamanın haramlığı hususunda, müşrik kadınlar irtidât etmiş kadınlar gibi olurlar.

d) **Hz. Ömer** (r.a)'in haberi ile delil getirmek. Rivâyet edildiğine göre **Hz. Talha** (r.a), Yahudi bir kadını; **Hz. Huzeyfe** (r.a) ise Hristiyan bir kadını nikâhlayıp almışlardı. Buna karşı **Hz. Ömer** (r.a) çok fazla sinirlenince onlar, "Ya emîre'l-mü'minîn, biz boşarız, yeter ki sen kızma" dediler. Hz. Ömer de, "Onları boşamak helâl olursa, onlarla evlenmek de helâl olur. Fakat ben onları sizden ayırıyorum" dedi.

Ehl-i kitabın kadınlarıyla evlenmenin câiz olduğunu ileri süren kimseler, aksi kanaatte olanların birinci deliline şöyle diyerek cevap vermişlerdir: "Yahudi ve Hristiyanların, 'müşrik' ismine dâhil olmadığını söyleyenlere göre, ortada böyle bir müşkil kalmaz. Fakat aksini söyleyenler şöyle derler: Âyetteki, وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ *"Kendilerine kitap verilmiş olanların hür kadınları... da size mubah kılındı"* buyruğu, tefsirini yaptığımız âyetten daha "hass" (husûsî)dir. Buna göre eğer, böyle bir haramlığın sâbit olup, daha sonra zâil olduğuna dâir rivâyetler doğru ise, biz işbu *"Kendilerine kitap verilmiş olanların hür kadınları da....."* sözünü nesheden bir âyet kabul ederiz.

Eğer böyle bir haramlık sâbit değil ise, bunu tahsis eden bir âyet kabul ederiz. Bu konuda netice olarak şunu diyebiliriz: Nesh ve tahsis, asıl

olanın aksine bir harekettir. Fakat, iki âyeti bağdaştırmak ancak bu yollarla mümkün olduğu zaman, bu yola başvurulması gerekir."

Aksi görüştekilerin ikinci delilleri olan, "cehenneme davet ettikleri için, putperest kadınları nikâhlamanın, cehenneme davet ettikleri için haram kılınmış olduğu; aynı mananın Ehl-i kitabın kadınları için de söz konusu olduğu..." şeklindeki görüşlerine karşı biz deriz ki: "Bu iki cins kadın arasındaki fark şudur: Müşrik kadın, imana karşı muhâlefetini ve karşı çıkışını açıkça ortaya kor. Kocası onu sevebilir. Sonra bundan dolayı o, kocasını Müslümanlara karşı savaşa teşvik edebilir. Bu durum zımmî kadın hakkında söz konusu değildir. Çünkü o, başkasının emri altında olup zillete ve meskenete razıdır. Sonra bu kadın ile yapılacak nikâh Müslümanlara karşı savaşmaya sebeb olmaz."

Muhalif görüşte olanların, "Bu hususta helalliği ifâde eden âyet ile, haramlığı ifâde eden âyetler çatışmaktadır" şeklindeki iddialarına gelince, deriz ki: "Helâlliği bildiren âyet hâs olup, sonradan nâzil olduğunda icmâ vardır. Bundan dolayı bu âyetin, haramlığı ifâde eden âyetten önce nazar-ı itibara alınması gerekir. Bu, câriye olan iki kızkardeşi bir nikâh altında tutma ile ilgili iki âyetin aksine bir durumdur. Çünkü o iki âyetten her biri bir yönden diğerinden daha hususi, bir yönden de daha umumidir. Binaenaleyh bunlarda herhangi bir tercih sebebi yoktur.

Allahu Teâlâ'nın o âyette, وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ *"Kendilerine kitap verilmiş olanların hür kadınları..."* buyurmuş olması, وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَّ *"Müşrik kadınlarla, onlar iman etmedikçe evlenmeyiniz"* âyetinden mutlak olarak daha husûsîdir. Bu sebep ile, bir tercihin bulunması gerekir. Onların, Hak Teâlâ'nın, فَقَطْ حَبِطَ عَمَلُهُ *"Bütün amelleri boşa gider"* (Mâide, 5) âyetini delil getirmelerine karşı bu şekilde cevap veririz: Biz, birçok hükümde Ehl-i kitaba mensup kadınlar ile irtidât etmiş kadınlar arasında bir fark olduğunu kabul ettiğimize göre, bu hükümde de ikisi arasında niçin bir fark olmasın?"

Onların, **Hz. Ömer** (r.a)'in haberine delil olarak sarılmalarına karşı ise şöyle deriz: "Biz de, **Hz. Ömer**'in bunun haram olmadığını söylediğini naklettik. İki delil arasında bir teâruz olduğu zaman, ikisiyle de istidlâl edilemez." Allah en iyisini bilendir.

BEŞİNCİ MESELE: Kerrâmiye Mezhebinin İman Hakkında Yanlış Bir İstidlâli

Herkes, Hak Teâlâ'nın, *"İman edinceye kadar.."* kaydından maksadın, "Onlar kelime-i şehâdet getirmek ve İslâm'ın hükümlerini kabul etmeleri..." olduğunda ittifak etmişlerdir. Buna göre **Kerrâmiye** bu âyeti, imanın sırf ikrardan ibaret olduğuna delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ bu âyette imanı, haramlığın kalkmasına sebep kabul etmiştir. Âyette haramlığın kalkmasına sebep olan şey ise ikrardır. Böylece şeriat örfünde imanın ikrardan ibaret olduğu ortaya çıkmış olur."

Ehl-i Sünnet âlimleri bu görüşün yanlışlığına şu delilleri getirmişlerdir:

1) Hak Teâlâ'nın, "اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ" (Bakara, 3) âyetinin tefsirini yaparken, pek çok delil getirerek imanın kalbin tasdikinden ibaret olduğunu beyan etmiştik.

2) Hak Teâlâ'nın, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ *"İnsanlardan, mü'min olmadıkları halde, 'Allah'a ve âhiret gününe iman ettik' diyenler vardır"* (Bakara, 8) âyetidir. Eğer iman sırf ikrârdan ibâret olsaydı, Hak Teâlâ'nın, "وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ" buyruğu bir yalan olmuş olurdu.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا *"O bedevi Araplar, 'iman ettik' dediler. De ki, "siz iman etmediniz"* (Hucurat, 14) âyetidir. Eğer iman sırf ikrârdan ibaret olsaydı, o zaman Hak Teâlâ'nın, قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا *"De ki: "Siz iman etmediniz"* buyruğu yalan olmuş olurdu. Sonra âlimlerimiz, onların bu âyetle istidlâl etmelerine şu şekilde de cevap vermişlerdir: Kalpteki tasdike muttali olmak imkânsızdır. Bu sebeple, dil ile ikrar kalbin tasdikinin yerine ikâme edilmiştir.

ALTINCI MESELE

Hasan el-Basrî'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "Bu âyet, Müslümanların daha önce yapmış oldukları müşrik kadınları nikâhlama âdetini neshetmiştir".

Kâdî şöyle demiştir: Onların, bu âyet nâzil olmadan önce müşrik kadınlarla evlenmeyi, şeriatın emri ile değil de, âdet olduğu için yapmışlarsa, bu âyeti "nâsih" olarak nitelendirmek doğru değildir. Çünkü usûl-i fıkıhta, "nâsih ve mensûh hükümlerin şer'î hüküm olmaları gerekir" kaidesi yer almıştır. Ama, bu âyet inmezden önce, müşrik kadınlarla evlenmek şeriatin koymuş olduğu bir hüküm olduğu takdirde bu âyet ancak o zaman nâsih olur.

İman Eden Câriye ve Müşrik Bir Kadın

Hak Teâlâ'nın, وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ *"İman eden bir câriye, hoşunuza gitse de müşrik bir kadından daha hayırlıdır"* âyeti hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Müslim, Hak Teâlâ'nın, "وَلَاَمَةٌ" sözündeki lâm harfinin, te'kid ifâde etmesi bakımından, kasem lâm'ına benzediğini söylemiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyette geçen, "خَيْرٌ" kavlinin manası, "güzel, faydalı" demektir. Buna göre mana, "Hepsi de güzellik, mal ve asâlet bakımından aynı seviyede olurlarsa, bil ki mü'min olan câriye, müşrik câriyelerden daha hayırlıdır" demektir. Çünkü iman, dine taalluk eder. Mal, güzellik ve asâlet ise, dünya ile ilgili hususlardır. Halbuki din, dünyadan daha hayırlıdır. Bir de, herkes nezdinde din, en şerefli şeydir. Din konusunda uyuşma meydana geldiği zaman, karı-koca arasındaki muhabbet daha mükemmel olur. Böylece de, sıhhat, tâat, malı ve evlâdı himâye etme gibi dünyevî hususlar da mükemmelleşir. Ama dinî bakımdan bir ayrılık bulunması durumunda, eşler arasında herhangi bir sevgi bulunmaz; o kadından da, dünyevî menfaat açısından herhangi bir şey elde edilemez.

Âlimlerden bazıları ise, Hak Teâlâ'nın bu buyruğundan maksadının, "Mü'min bir câriye, müşrik olan bir hür kadından daha hayırlıdır" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bil ki, şu iki sebepten dolayı, böyle bir takdire ihtiyaç yoktur:

1) **(Müşrike)** lâfzı, mutlaktır.

2) Hak Teâlâ'nın, وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ *"hoşunuza gitse bile"* kaydı, zaten hür olma sıfatına delâlet eder. Çünkü takdir, "o kadın güzelliği, malı, mülkü, hürriyeti veya asâleti cihetinden sizin hoşunuza gitse bile..." şeklindedir. Buna göre bütün bu hususlar Hak Teâlâ'nın, "وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ" sözünün kapsamına dahil olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cübbâî şöyle demiştir: **"Ebu Hanife**'nin mezhebine göre âyet, hür kadının mihrini vermeye kâdir olabilen kimsenin, câriyeyle evlenmesinin câiz olduğuna delâlet eder." Bu böyledir, çünkü âyet-i kerime, müşrik olan hür

kadının mihrini verebilecek kimsenin, câriye ile evlenmesinin câiz olduğunu gösterir. Fakat müşrik hür kadının mihrini verebilecek kimse, hiç şüphesiz Müslüman hür kadının mihrini de verebilir. Çünkü, küfür ve iman hususundaki farklılık, nikâh hazırlıkları için ihtiyaç duyulan malın miktarında değişiklik arzetmez. Böylece, hür ve Müslüman bir kadının mihrini verebilecek bir kimsenin, câriye ile evlenmesi de kesinlikle câiz olur. Bu, bu meselede yapılmış olan hoş bir istidlâldir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyet-i kerimede bir müşkil bulunmaktadır. O da, Hak Teâlâ'nın, "وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ" hitabının müşrik olan kadınlarla evlenilmesinin haram olmasını gerektirmiş olmasıdır. Sonra Hak Teâlâ'nın, "وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ" buyruğu da müşrik olan kadınlarla evlenilmesinin câiz olmasını gerektirir. Çünkü, ("اَخْيَرُ" manasında olan) "خَيْرٌ" lâfzı, sıfatta müşterekliği gerektirir. Halbuki hayırlı olma vasfı bunlardan birisi için söz konusudur.

Bu müşkili şu şekilde bertaraf ederiz: Müşrik kadınlarla evlenmek, dünyevî menfaatleri, mü'min kadınlarla evlenmek ise uhrevî menfaatleri ihtiva etmektedir. Bu iki çeşit fayda, bir fayda olma esnasında müşterektirler. Ancak ne var ki, âhiret ile ilgili faydanın daha büyük özellik ve üstünlükleri vardır. Bu sebeple, böyle bir suâl kendiliğinden bertaraf edilmiştir. Allah en iyisini bilendir.

Hak Teâlâ'nın, وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتّٰى يُؤْمِنُوا *"Müşrik erkeklere de, iman edinceye kadar, (mü'min kadınları) nikâhlamayın"* hitabına gelince, burada bundan maksadın herkes olduğu, iman etmiş bir kadını, küfürlerinin çeşidi nasıl olursa olsun, bir kâfirle evlendirmenin kesinlikle helâl olmayacağı hususunda herhangi bir ihtilâf yoktur.

Hak Teâlâ'nın, وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ *"Mü'min bir köle, hoşunuza gitse de müşrikten daha hayırlıdır"* buyruğu hususundaki sözümüz, daha önce söylemiş olduğumuz gibidir.

Cehenneme Çağıranlar

Hak Teâlâ'nın, اُولٰئِكَ يَدْعُونَ اِلَى النَّارِ *"İşte onlar sizi cehenneme çağırıyorlar"* kavli hakkında iki mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyet, مَا لِي اَدْعُوكُمْ اِلَى النَّجٰوةِ وَتَدْعُونَنِي اِلَى النَّارِ *"Benim (karşılaştığım) bu hal nedir? Ben sizi kurtuluşa davet ediyorum, siz beni ateşe davet ediyorsunuz!"* (Mü'min, 41) âyetinin bir benzeridir. Eğer "Onlar çoğu zaman

cehenneme iman etmemiş iken, nasıl olur da cehenneme davet ederler?" denilir ise, buna şu şekilde cevap veririz: Âlimler bu âyetin te'vili hususunda şu görüşleri söylemişlerdir:

a) Onlar, insanı cehenneme götürecek işleri yapmaya davet ederler. Çünkü görünen odur ki, evlilik ülfet, muhabbet ve sevgi mahallidir. Bütün bunlar ise, gaye ve maksatlarda karı-kocanın birbiriyle uyuşmasını gerektirir. Bu da, sevgilisi ile uyum içinde olması sebebiyle çoğu kez Müslümanın İslâm'dan çıkmasına sebeb olur.

İmdi eğer, "Sevgi ihtimali her iki taraf için de vardır. Ülfet ve muhabbet sebebiyle Müslümanın kâfir olma ihtimali olduğu gibi, kâfirin de Müslüman olması muhtemeldir. Her iki ihtimal çatıştığı zaman, her ikisinin de düşmesi gerekir. Böylece de geriye cevâzın aslı kalır" denirse, biz deriz ki: Üstünlük bu taraf içindir. Çünkü kâfirin küfründen vazgeçebileceği takdirine göre bu, Müslümanın mükâfat ve derecesini artırır. Müslümanın İslâm'dan vazgeçebileceği takdirine göre ise, bu çok büyük bir azabı gerektirir. Binaenaleyh bu işi yapmak, kişi için en büyük fayda ile en büyük zararın dokunması arasında dönüp dolaşır. Bu gibi durumlarda zarardan kaçınmak gerekir. İşte bu sebepten ötürü Allahu Teâlâ, men etme tarafını, cevâz tarafına tercih etmiştir.

b) Âlimler arasında, أُولَٰئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ *"İşte onlar sizi cehenneme çağırıyorlar"* âyetini, "Onlar sizi, savaşı ve cihadı terk etmeye çağırıyorlar" manasına alanlar vardır. Muharebeyi ve cihadı terk etmede ise, cehenneme ve azaba düçâr olmayı gerektiren şey vardır. Bu te'vili yapanın, bundan maksadı Ehl-i kitâptan zımmî olan ile olmayanlar arasında bir farkın olduğunu ortaya koymaktır. Çünkü zımmî olan bir kadın, kocasını Müslümanlara karşı savaşmaya sevketmez. Böylece ikisi arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

c) Doğan çocuğunu kâfir, çoğu kez küfre çağırır. Böylece de o çocuk cehennemliklerden olur. Allahu Teâlâ bize Müslüman kadınlarla evlenmemizi ve böylece doğacak çocuğun Müslüman ve cennetlik olmasını emretmek suretiyle cennete davet eder.

Allah Cennete Çağırır

Hak Teâlâ'nın, وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ *"Allah ise kendi irâdesiyle cennete ve mağfirete çağırır"* âyeti hakkında iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Âyetin manası şudur: Allah'ın dostları cennete çağırırlar. Buna göre sanki şöyle denilmek istenmiştir: Allah'ın düşmanları cehenneme davet ederler; halbuki Allah'ın dostlarıysa, cennete ve mağfirete davet ederler. Binaenaleyh, muhakkak ki aklı olan kimseye, Allah'ın düşmanları olan müşrik kadınların etrafında dolaşmamaları, bilâkis mü'min kadınlarla evlenmeleri gerekir. Çünkü mü'min kadınlar, cennete ve mağfirete davet ederler.

İkinci Görüş: Allahu Teâlâ ilgili hükümleri beyan edip, kimisini mubah, kimisini de haram kılınca, وَاللّٰهُ يَدْعُوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ *"Allah cennete ve mağfirete çağırır"* buyurmuştur. Çünkü bu davete sarılan kimse, cennete ve mağfirete müstahak olur.

Hak Teâlâ'nın, "بِاِذْنِهِ" kavlinin manası, "Allah'ın kolaylaştırması ve kendisiyle cennete ve mağfirete müstahak olunan amele muvaffak kılmasıyla.." demektir. Bunun bir benzeri de, وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تُؤْمِنَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ *"Allah'ın izni olmadan, hiçbir kimsenin iman etmesi mümkün değildir"* (Yunus, 100); وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ *"Allah'ın izni olmadıkça hiçbir kimse ölmez"* (Âl-i İmran, 145) ve, وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ *"Onlar, Allah'ın izni olmadıkça hiç kimseye zarar veremezler"* (Bakara, 102) âyetleridir. **Hasan el-Basrî,** "وَالْمَغْفِرَةُ بِاِذْنِهِ" şeklinde ref ile okumuştur. Yani, "Mağfiret, O'nun kolaylaştırmasıyla bulunur" demektir.

Hak Teâlâ'nın, وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ *"İyice düşünüp ibret alsınlar diye, Allah âyetlerini iyice açıklar"* buyruğunun manası açıktır.

Hayız Hakkında Hüküm

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ اَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَآءَ فِى الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ فَاِذَا تَطَهَّرْنَ فَاْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ ﴿٢٢٢﴾

"Sana kadınların hayız halinden soruyorlar. De ki: 'O, bir ezadır.' Onun için hayız zamanında kadınlardan ayrılın, temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. İyice temizlendikleri zaman, Allah'ın size emrettiği taraftan onlara varın. Muhakkak ki Allah çok tevbe edenleri sever; iyice temizlenenleri sever" (Bakara, 222).

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE:

Cenâb-ı Hak, Bakara Sûresi'nde altı soru zikretti. Bunlardan ilk üçünü vâv'sız, son üçünü de vâv ile başlattı. Bunun sebebi şudur: Onların ilk üç hâdise hakkındaki soruları, ayrı ayrı durumlarda vaki olmuştur. Bu sebeple orada atıf harfi getirilmemiştir. Çünkü bu sorulardan her biri, ayrı ayrı birer sorudurlar. Onlar son üç soruyu ise, aynı anda yöneltmişlerdir. Dolayısıyla cem ifâde eden atıf harfiyle getirilmiştir. Sanki şöyle denmek istenmiştir: "Soru soranlar, içki, kumar ve şunu şunu aynı anda sana soruyorlar..."

İKİNCİ MESELE

Rivâyet edildiğine göre Yahudî ve Mecûsîler, kadın hayızlı iken, ondan son derece uzak duruyorlardı. Hristiyanlar ise, hayız falan dinlemeden, kadınlarla cimâ ediyorlardı. Câhiliyye dönemindekiler ise, kadın hayızlı olduğu zaman, onunla aynı sofraya oturmuyorlar, verdiği şeyleri içmiyorlar, onunla aynı yatakta yatmıyorlar, Yahudî ve Mecûsilerin yaptığı gibi, aynı çatı altında barınmıyorlardı. Bu âyet nâzil olunca, Müslümanlar âyetin zâhirine sarılarak, hayız olan kadınları evlerinden çıkarıyorlardı. Bedevîlerden bir grup kimse, "Ya Resûlallah! Soğuk çok fazla, elbiselerimizse çok az! Elbiseleri, dışarı attığımız kadınlara versek, evde kalanlar bu sefer soğuktan üşürler. Elbiseleri kendimize alıkoysak, hayızlı olan kadınlar soğuktan ölürler!" Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), إِنَّمَا اَمَرْتُكُمْ اَنْ تَعْتَزِلُوا مُجَامَعَتَهُنَّ إِذَا حِضْنَ وَلَمْ آمُرْكُمْ بِاِخْرَاجِهِنَّ مِنَ الْبُيُوتِ كَفِعْلِ الْأَعَاجِمِ *"Kadınlar hayızlı oldukları zaman, ben size kadınlarla cinsî münasebet yapmamanızı emrettim; yoksa, acemlerin yaptığı gibi, onları evlerinizden çıkarmanızı emretmedim.."* buyurdu. Yahudiler bunu duyunca şöyle dediler: "Bu adam bize muhalif davranmadığı hiçbir mesele bırakmıyor." Sonra, **Abbâd İbn Beşir** ile **Useyd İbn Hudayr,** Hz. Peygamber'e gelerek O'na bu durumu haber verdiler ve, "Ya Resûlallah, hayızlı iken onlarla cimâ etmeyelim mi?" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s)'in yüzünün rengi değişti, bu iki zât da O'nun kendilerine kızdığını zannederek kalktılar. Tam o sırada Hz. Peygamber'e bir süt hediye ve ikrâm edildi. Bunun peşinden Hz. Peygamber o iki kimseye haber salarak, bu sütü onlara ikrâm etti. Böylece de, kendisinin onlara kızmamış olduğunu bize anlatmış oldu.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Hayz Kelimesi Hakkında İlmi Bir Tetkik

Arapçada, "اَلْحَيْضِ" kelimesinin aslı akmaktır. حَاضَ السَّيْلُ وَفَاضَ "Sel aktı ve taştı" denilir. **Ezherî**, havuza, "اَلْحَوْض" denilmesinin sebebinin de bu olduğunu söylemiştir. Çünkü su, havuza akmaktadır. Araplar, aynı cinsten oldukları için vâv'ı yâ harfinin yerine; yâ'yı da vâv'ın yerine kullanıyorlardı.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Bu, "اَلْمَحِيضُ" kalıbı bazen, "اَلْمَقِيلُ، اَلْمَبِيتُ" ve "اَلْمَغِيبُ" kelimeleri gibi ism-i mekân ifâde eder. Bazen de mastar manasına gelir. Nitekim, حَاضَتْ مَحِيضًا "hayız oldu..", جَاءَ مَجِيئًا "Geldi..." ve, "بَاتَ لَمِيتًا" "geceledi" denilir. **Vâhidî, el-Basît**'inde, İbn Sikkît'ten şunu nakletmiştir: Fiil, "كَالَ - يَكِيلُ" "ölçtü, ölçüyor", "حَاضَ - يَحِيضُ" "Hayız oldu, hayız oluyor" ve benzerleri gibi, sülâsî olur, muzarîsinin ayne'l-fiili de meksûr olursa, bu fiillerin ismi mekânı, "مَفْعِلٌ"; mastar-ı mîmîsi ise fethalı olarak, "مَفْعَلٌ" şeklinde gelir. Meselâ, "مَمَالًا ← مَالَ" (meyl etmek) gibi.. Kelimenin ism-i mekânı ise, "مَمِيلٌ" dur. Böylece **İbn Sikkît,** kelimenin, "مَفْعِلٌ" kalıbında ism-i mekân olduğu, "مَفْعَلٌ" kalıbında da mastar olduğu görüşünü benimsemektedir. Şâyet bir kimse, hem mastar-ı mîmî, hem de ism-i mekânda, kalıpları meftûh ya da meksûr okursa caizdir. Nitekim Araplar, "وَالْمَسَارُ وَالْمَسِيرُ ؛ وَالْمَغَابُ وَالْمَغِيبُ ؛ وَالْمَعَاشُ وَالْمَعِيشُ" demektedirler. Böylece, "اَلْمَحِيضُ" lâfzının, ism-i mekân manasında hakikat ifâde ettiği ortaya çıkmış olur. Bu aynı zamanda hayzın, bizzat ismi olarak da kullanılır. Bu sabit olunca, edîb olan pekçok müfessir, "اَلْمَحِيضُ" lâfzıyla burada hayız anlamının kastedildiğini iddia etmişlerdir. Bana göre ise, bu böyle değildir. Eğer, "اَلْمَحِيضُ" lâfzıyla burada hayızın kendisi kastedilmiş olsaydı, o zaman Hak Teâlâ'nın, "فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ" emrinin manası, "Kadınları hayız zamanı terk edin" olurdu. Bundan murat ise, "hayız zamanında kadınlardan uzak durun.." olur. Böylece de âyetin zâhiri, kadının göbeğinin üstünde ve diz kapağının altında kalan yerlerden faydalanmaya mâni olmuş olurdu. Böyle bir yasak olmayınca, o zaman âyete neshin veyahut da bir tahsisin ârız olduğuna hükmetmek gerekir. Bunun ise, aslın hilâfına olacağı herkesin malûmudur. Ama biz, "اَلْمَحِيضُ" kelimesini, hayızın mekânı manasına aldığımızda, âyetin manası, "Hayız mahalli hususunda kadınları terk edin.." olur. Böylece de mana, "kadınların hayız mahallinden uzak durun" şeklinde olur. Bu izaha göre de, âyete herhangi bir nesh ve tâhsis ârız olmamış olur. Lâfız iki mana arasında müşterek olup, lâfzı o manalardan birine hamletmek bir mahzur doğurur, diğerine hamletmek ise aynı sakıncayı doğurmazsa, bu durumda lâfzı mahzûr doğurmayan

manaya hamletmenin evlâ olduğu herkesçe bilinen bir usûldür. Bu, ism-i mekân manasına kullanılmasının mastar anlamına kullanılmasından daha çok ve daha meşhur olduğunu bilmemizle berâber, "اَلْمَحِيضِ" lâfzının ism-i mekân manası ile mastar-ı mimî arasında müşterek bir lâfız olduğunu kabul etmemiz durumunda böyledir.

Buna göre, eğer, " 'اَلْمَحِيضِ' lâfzından hayzın murat edildiğine dair delil, Hak Teâlâ'nın, "هُوَ اَذًى" yani, *"Hayız bir eziyettir"* buyurmasıdır. Eğer, "اَلْمَحِيضِ" lâfzından maksat hayız değil de, hayızın çıktığı yer olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın, "هُوَ اَذًى" demesi doğru olmazdı" denilirse, biz deriz ki: "اَلْمَحِيضِ" kelimesinin hayızdan ibaret olmasının takdiri durumunda hayızın bizzat kendisinde bir eziyyet bulunmaz. Çünkü hayız, hususî nitelikteki bir kandan ibarettir. Eziyet de hususî bir keyfiyettir. Eziyyet de ârızîdir. Cisim, ârızînin bizzat kendisi olamaz. Bu sebeple onların, "Bundan murat, eziyet olmakla nitelenmiş bir hayız olduğunu.." söylemeleri gerekir. Bu caiz olunca, bizim de, "Bundan murat, hayız mahallinin eziyete katlanması olduğunu" söylememiz caiz olur. Hem birinci, "اَلْمَحِيضِ" lâfzından muradın hayızın bizzat kendisi, ikinci, "اَلْمَحِيضِ" lâfzından ise, hayız mahallinin murat edilmiş olması niçin caiz olmasın? Yapılan bu takdire göre, sizin söylemiş olduğunuz müşkilât da ortadan kalkmış olur. Bu hususta söylenecek olan şeyler, bana göre bunlardır. Muvaffakiyyet Allah'tandır.

Hak Teâlâ'nın, "قُلْ هُوَ اَذًى" buyruğuna gelince, **Atâ, Katâde** ve **Süddî,** bu kelimenin "pislik" manasını ifâde ettiğini söylemişlerdir. Bil ki Arapça, "اَذًى" kelimesi, hoşa gitmeyen her şeye delâlet eder. Hak Teâlâ'nın, "فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِى الْمَحِيضِ" emrinin manası, o şeyden uzaklaşmayı ifâde eden bir ayrılıştır. İlleti ise, daha önce zikredilmiş olan, "اَذًى" lâfzıdır. Sonra bu illete hüküm terettüp etmiştir. Bu hüküm ise, terk etmenin vâcip olmasıdır.

İmdi eğer, "Eziyet, kandan başka bir şey değildir. İstihâza (özür kanı gelmesi) durumunda kadınlardan ayrılmak vâcip olmadığı halde bu eziyet istihâza durumunda da söz konusudur. Buna göre bu hükmün illetinin "eziyet" olduğunu söylemek, tenakuz arzetmiştir" denilirse, biz de deriz ki:

İllet tenakuz arzetmemiştir; çünkü hayız kanı, rahim yoluyla kadının bünyesinin dışarı attığı fazla kandan ortaya çıkan bozulmuş bir kandır. Eğer bu fazlalık kan akmasa kadın hasta olur. Buna göre bu kan, idrâr ve büyük abdest yapmak gibi bir şey olur. Böylece bu kan, bir sıkıntı ve bir pislik olmuş olur. Ama istihâza kanı böyle değildir. Aksine bu kan, rahmin

derinliklerinde bulunan ve patlayan damarlardan akan, bozuk olmayan bir kandır. Dolayısıyla bu bir eziyet sayılmaz. Bu konuda söyleyebileceklerim bundan ibarettir. Çünkü bu tıbbî bir konudur. Bunun izah edilmesiyle Kur'an'ın zâhiri ta'n ve kınanmaktan kurtarılır. Kendi muradını en iyi bilen ise, Allah'tır.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Hayız Kanı ile İstihaze Kanı Arasındaki Fark**

Bil ki, hayız kanı, hakikî olan birtakım sıfatlarla nitelenmiştir. Bu kana da, şer'î olan birtakım hükümler dayanır. Hakikî sıfatlar iki kısma ayrılır:

1) Bunlardan birisi, menbâ'dır (kaynak). Hayız kanı, rahimden çıkan bir kandır. Nitekim Hak Teâlâ, وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِى اَرْحَامِهِنَّ *"Allah'ın kendi rahimlerinde yarattığını gizlemeleri kadınlara helâl olmaz." (Bakara,* 228) buyurmuştur. Bunun tefsirinde, "Hak Teâlâ'nın rahimlerde yarattığı şeyden muradın, hayız ve hamilelik durumu olduğu" söylenmiştir. İstihâza kanına gelince, bu rahimden değil, rahimin ağzında sona eren damarlardan çıkar. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) istihâza kanını vasfederken, اِنَّهُ دَمُ عِرْقٍ اَلْفَجَرَ *"Bu, rahimde patlamış damarların kanıdır"* buyurmuştur. Hz. Peygamber'in bu sözü, Kur'an'ın göstermiş olduğu illet ve sebepte bir tenakuz bulunmadığı hususunda söylemiş olduğumuz görüşleri de pekiştirir.

2) Hz. Peygamber'in hayız kanını vasfederken söylemiş olduğu sıfatlar şunlardır: a) Siyâhtır. b) Fazla akıcı değil, c) Yakıcıdır, d) Pek fazla hissedilmez, hızlı akmaz, e) Diğer kanların aksine kötü kokuludur. Çünkü bu kan, kadının bünyesinin dışarı attığı fazlalık kanlardandır, f) Koyu kırmızı ve rengi bulanıktır. Kendisinde bulanıklık bulunduğu için, deniz suyuna benzediği de söylenmiştir. Buna göre bu sıfatların hepsi hakiki sıfatlardır.

Bazı âlimler de şöyle demiştir: Hayız kanı, istihâza kanından ayrılır. Buna göre bu sıfatların kendisinde bulunduğu her kan, hayız kanıdır. Böyle olmayan ise, hayız kanı değildir. Hayız kanı mı yoksa istihâza kanı mı olduğu kesin olarak bilinemeyen kanlarda ise, aslolan mükellefiyetin devâm etmesidir. Mükellefiyet halinin sona ermesi ise, ancak hayız kanı olduğuna karar verildiği zaman olur. Kanın hayız kanı olmadığı bilindiği vakit, vâcip olan mükellefiyetler, vâcip olmaya devam eder.

Kimi âlimler ise şöyle demişlerdir: Mükellef olan kimse, bu sıfatları birbirine karıştırabilir. Dolayısıyla gerek kan, gerekse bu sıfatlar hususunda, mükellefi temyizde bulunmak ile sorumlu tutmak, bir güçlük ve meşakkat çıkarmayı iktizâ eder. Binaenaleyh, Şâri-i Evvel olan Allahu Teâlâ,

muayyen ve düzenli bir vakit tayin etmiştir. O vakitte kan bulunduğu zaman, o kanın vasfı nasıl olursa olsun, o kanın hükmü hayızın hükmü olur. O vaktin dışında bir kan çıktığı zaman, o kanın vasfı ne olursa olsun o kanın hükmü hayız olmaz.. Bu görüşü ileri sürenlerin maksadı, mükellefen güçlük ve zorluğu kaldırmaktır. Sonra hayızdan dolayı meşrû kılınan hükümler, namaz kılmaktan, oruç tutmaktan, mescide girmekten, Mushaf'a dokunmaktan ve Kur'an okumaktan uzak durmaktır. Ayrıca kadın, hayız ile büluğa ermiş kabul edilir. Kur'an'ın nassı ile, hayız sebebiyle sabit olan bir diğer hüküm de, âyetin kendisine nasıl delâlet ettiğini beyan ettiğimiz üzere, cimâdan sakınmaktır.

BEŞİNCİ MESELE

Âlimler, hayızın müddeti hususunda da ihtilâf etmişlerdir. İşte bundan dolayı **Şafiî** (r.h), hayızın en az müddetinin bir gün bir gece; ekserisinin ise, on beş gün olduğunu söylemiştir. Bu, **Ali İbn Ebi Talib, Atâ İbn Ebi Rabâh, Evzâi, Ahmed İbn Hanbel ve İshâk** (Allah kendilerinden razı olsun)'ın görüşüdür.

Ebû Hanife ile **Sevrî** ise, bunun en az müddetinin üç gün üç gece, bundan az olursa, bunun istihâza kanı olduğunu, ekserisinin ise on gün olduğunu söylemişlerdir.

Ebu Bekr er-Razî ise **Ahkâmu'l-Kur'an**'ında şunu söylemiştir: **Ebû Hanife** de, **Atâ**'nın verdiği hükmü kabul ederek, hayızın en az müddetinin bir gün bir gece, en fazla müddetinin ise on beş gün olduğunu söylemiş; sonra da bu hükmünden vazgeçmiştir.

İmâm Mâlik ise, azlık ve çokluk hususunda muayyen bir miktarın bulunmadığını; bir saat dahi olsa, bunun hayız kanı olacağını; yine bu kan günlerce devâm etse, yine hayız kanı sayılacağını söylemiştir. **Ebu Bekr er-Razî, Ahkâmu'l-Kur'an**'ında **İmâm Mâlik**'in görüşünün yanlışlığına delil getirerek şöyle demiştir. "Eğer bu miktar azlık ve çokluk bakımından nazar-ı dikkate alınmasaydı, o zaman hayız kanının kadında mutlak olarak mevcut kan olması gerekirdi.. Bu durumda da, istihâzalı hiçbir kadının bulunmaması gerekirdi. Çünkü ondaki kanın hepsi, **Mâlik**'in mezhebine göre hayız kanı olurdu ki, bu da ümmetin icmâsıyla yanlıştır.

Bir de rivâyet edildiğine göre, **Fatıma binti Ebi Cahş,** Hz. Peygamber'e, "Hayızım devâm ediyor, ben de bir türlü temizlenemiyorum" demiştir. Yine rivâyet edildiğine göre, **Hamne** (r.anha) yedi sene istihâza kanı

gördü.. Hz. Peygamber (s.a.s), her ikisine de bütün bu sürelerin hayız olduğunu söylemedi. Aksine, onlara, bunun bir kısmının hayız, bir kısmının ise istihâza kanı olduğunu söylemiştir. Binaenaleyh, bu görüş yanlıştır. Allah en iyi bilendir.

Bil ki bu delil zayıftır. Çünkü bir kimse şöyle diyebilir: Hayız kanı istihâza kanından, Hz. Peygamber (s.a.s)'in hayız kanıyla alâkalı olarak zikrettiği bazı sıfatlarla ayrılır. Biz bu sıfatların bir kanda bulunduğunu anladığımızda, onun hayız kanı olduğuna hükmederiz. Bu sıfatların bulunmadığını gördüğümüzdeyse, onun hayız kanı olmadığına hükmederiz. Bu iki hususta tereddüt ettiğimiz zaman, hayızın meydana geldiği meçhûlümüz olur; asıl olan mükellefiyetin devam ettiği malum olur. Şüpheli olan bir şey, malûm olan bir şeyle tezât teşkil edemez. Bu sebeple, aslî olan mükellefiyetlerin yerine getirilmesi gerektiğine hükmedilir. Eğer hayız için belli bir zaman tayin edilmezse hayız, istihâzadan bu yol ile ayırt edilir. **İmâm-ı Mâlik**'in delili iki yöndendir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s), "دَمُ الْحَيْضِ هُوَ الْأَسْوَدُ وَالْمُخْتَدِمُ" *"Hayız kanı, siyah ve yakıcı, (acı veren) bir kandır"* ifâdesiyle, hayız kanının alâmet ve sıfatlarını açıklamıştır. Binaenaleyh, kan bu sıfatlarla mevsûf olunca, hayız meydana gelmiş olur. Bu da, فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ *"Onun için hayız zamanında kadınlardan ayrılın"* âyetinin ve Hz. Peygamber'in **Fatıma binti Ebu Hubeyş'e** söylediği, إِذَا أَقْبَلَتِ الْحَيْضَةُ فَدَعِي الصَّلَاةَ *"Hayız kanı geldiği zaman, namaz kılmayı bırak"*[127] hadis-i şerifinin hükmüne girer.

b) Allahu Teâlâ hayız kanı hakkında, هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ *"O bir ezadır. Onun için hayız zamanında kadınlardan ayrılın"* buyurmuş, onun bir eziyet olma vasfını, kadınlardan ayrılmanın vâcip oluşunun illetini beyan sadedinde zikretmiştir. Bu kan, fena kokusu, bozuk rengi ve çok fazla akıcı olmayışı sebebiyle bir eziyet olmuştur. Kadınlardan uzaklaşmanın vücubiyyeti bu manalarla sebeplendirilmiş olunca, kanda bu nitelikler bulunduğu zaman, Allah'ın kitâbında açıkça zikredilen sebeple amel etmek için, kadınlardan uzak durmak gerekir. Bana göre, **İmâm Mâlik**'in bu görüşü çok kuvvetlidir.

Şafiî, Ebû Hanife'ye karşı, şu iki hususu delil olarak zikretmiştir:

1) "Hayız müddetinin en azı bir gün bir gece, en çoğu ise on beş gündür. Bunun delili Hz. Peygamber (s.a.s)'in hayız kanını 'siyah ve yakıcı (acı

127 Buharî, Hayz, 8, 19...

veren)' diye nitelendirmiş olmasıdır. O kan bu vasıfta bulunduğu zaman hayız mevcut olmuş olur ve böylece, فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِى الْمَحِيضِ *"Hayız zamanında kadınlardan ayrılınız"* âyetinin umûmî muhtevasına girmiş olur. Hayızın bir günden daha az olması ile on beş günden daha fazla olması hususlarında, **Ebu Hanife** ve ben, bu delil ile amel etmeyi ittifakla bıraktık. Binaenaleyh, geriye, bu müddetler hakkında bu delil ile amel edilme durumunun kalması gerekir."

2) Şafiî'nin, on günden fazla olan müddet hususundaki delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kadınları dinlerinin noksanlığı ile tavsif etmiş olduğu hadisidir. Hz. Peygamber (s.a.s) bunu şu şekilde açıklamıştır: *"Kadınların her biri ömrünün yarısını namaz kılmadan geçirir."* Bu da hayızın bazen on beş gün olduğuna delâlet eder. Çünkü bu takdire göre onların temizlik müddetleri de on beş gün olur. Böylece de hayız, kadının ömrünün yarısını almış olur. Eğer hayız bu müddetten daha az olsaydı, ömrünün yarısında namaz kılmayan mü'min kadın olmazdı.

Ebu Bekr er-Râzi, Şafiî'nin bu görüşüne şu iki izah ile cevap vermiştir:

a) Hadis metninde geçen, "شَطْرٌ" yarım manasına değil, aksine "bazısı, bir kısmı" manasına gelir.

b) Dünya ömrünün yarısında hayız olan bir kadın bulunmaz. Çünkü kadın bülûğa ermezden önce geçen ömrü de, hayatının bir parçasıdır.

Ebu Bekir er-Râzi'nin birinci cevabına şu şekilde cevap verebiliriz: "شَطْرٌ" "yarım" demektir. "İki parçaya ayırdım" manasında, "شَطَرْتُ الشَّيْءَ" denilir. Darb-ı meselde de, اَحْلُبُ حَلَبًا لَكَ شَطْرُهُ "Süt sağıyorum, yarısı senin"[128] denilmiştir.

Onun ikinci cevabına şöyle cevap verilir: Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Kadınların her biri ömrünün yarısını namaz kılmadan geçirir"* sözü, kadının namaz kıldığı zamanı içine alır. Bu da onun bülûğa erdikten sonraki ömrüdür.

Ebu Bekir er-Râzi, Ebu Hanife'nin görüşüne birçok yönden delil getirir:

1) **Ebu Ümâme** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle dediğini rivâyet etmiştir: اَقَلُّ الْحَيْضِ ثَلَاثَةُ اَيَّامٍ وَاَكْثَرُهُ عَشَرَةُ اَيَّامٍ *"Hayızın en azı üç, en çoğu on gündür."*[129] **Ebu Bekr** şöyle der: "Eğer bu hadis sahih ise, hiç kimse bu hadisin gösterdiğinden başka tarafa dönemez."

128 Bu deyim, "Bu iş, her iki tarafın da faydasına olan bir iştir" anlamındadır. (Ç).

129 Câmiu's-Sağir, 1/53; Tirmizi, Taharet, 95 (I/228).

2) **Enes b. Malik** ve **Osman b. Ebu'l-As es-Sakafî** (r.a)'den şöyle dedikleri rivâyet edilmiştir: "Hayız üç-dört günden on güne kadardır. On günden fazla olan istihâzadır." Bu söz ile şu iki bakımdan istidlâl edilir:

a) Sahabeden bir söz çıkar da diğerleri ona muhalefet etmez ise, bu icmâ olur.

b) Aklın, hayzın miktarını belirlemesine imkân yoktur. Sahabîden bir şey rivâyet edildiği zaman, zâhir olan o şeyi Hz. Peygamber (s.a.s)'den duymuş olmasıdır.

3) Hz. Peygamber (s.a.s), **Hamne binti Cahş**'a:

تَحِيضِي فِي عِلْمِ اللهِ سِتًّا أَوْ سَبْعًا كَمَا تَحِيضُ النِّسَاءُ فِي كُلِّ شَهْرٍ *"Bütün kadınlar her ay hayız gördüğü gibi, sen de, Allah'ın ilmine göre, altı veya yedi gün hayız görürsün"*[130] demiştir. Bu hadisin muktezası, her ay her kadının bu kadar hayız görmesidir. Biz, hadisin zâhiri manasına, hayızın üç günden on güne kadar olduğunu söyleyerek muhalefet ettik. Binaenaleyh bu miktarın dışında kalan, bu asıl üzerine kalır.

4) Hz. Peygamber (s.a.s), kadınlar hakkında, مَا رَأَيْتُ مِنْ نَاقِصَاتِ عَقْلٍ وَدِينٍ اَغْلَبَ لِعُقُولِ ذَوِى الْاَلْبَابِ مِنْهُنَّ فَقِيلَ مَا نُقْصَانُ دِينِهِنَّ قَالَ تَمَكَّثُ اِحْدَاهُنَّ الْاَيَّامَ وَاللَّيَالِىَ لَا تُصَلِّى *"Aklı ve dini noksan olmasına rağmen en akıllı erkeklerin bile akıllarına hakim olan kadınlar gibi bir varlık görmedim"* buyurdu. Bunun üzerine, "Onların dinlerinin noksanlığı nedir?" denildiğinde, *"Onlardan her biri günlerce ve gecelerce (hayız sebebiyle) namaz kılmazlar"*[131] demiştir. Bu haber, hayız müddeti için, "günler ve geceler" denilebildiğini gösterir. "Günler" ifâdesinin en azı üç, en çoğu on gündür. Çünkü bir ile iki gün hakkında "eyyâm" (günler) lâfzı kullanılmadığı gibi, on günden fazla zaman için de "eyyâm" lâfzı kullanılmaz. Aksine, "اَحَدَ عَشَرَ يَوْمًا" (on bir gün) denilir. Fakat sayısı üç ile on arasında olan günler için "eyyâm" lâfzı kullanılır.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s), **Fatıma binti Eb Hubeyş**'e *"Hayız günlerinde namazı terk et"*[132] buyurmuştur. "Eyyâm" (günler) lâfzı, üç ile on arasında sayıdaki günler için kullanılmaya mahsustur. **Ümmü Seleme** (r.anha)'nin Hz. Peygamber (s.a.s)'e kendisinden devamlı kan gelen kadının hükmünü sorduğu hadisinde, Hz. Peygamber (s.a.s), لِتَنْظُرْ عَدَدَ اللَّيَالِى وَالْأَيَّامِ الَّتِى كَانَتْ تَحِيضُ مِنَ الشَّهْرِ فَلْتَتْرُكِ الصَّلَاةَ ذٰلِكَ الْقَدَرَ مِنَ الشَّهْرِ ثُمَّ لِتَغْتَسِلْ وَلْتُصَلِّ *"Her ay hayız*

130 Tirmizi, Taharet, 95 (I/223).

131 Müslim, İman, 132.

132 Buhari, Hayz, 24.

gördüğü günler ve geceler sayısınca beklesin ve her ay bu kadar müddet namaz kılmasın. Sonra gusledip namazını kılsın"[133] buyurmuştur. Buna göre eğer, "Belki de o kadının hayzı bu belli miktardaydı" denilir ise, biz deriz ki: Hz. Peygamber (s.a.s), onun hayız müddetinin ne kadar olmadığını sormadan, mutlak olarak ona bu hükmü vermiştir. Binaenaleyh bu mutlak manada hayzın "eyyam" lâfzının kendisine delâlet ettiği miktar ile belirlendiğine delâlet etmektedir. Yine Hz. Peygamber (s.a.s), **Adiyy b. Sâbit**'in hadisinde, اَلْمُسْتَحَاضَةُ تَدَعُ الصَّلَاةَ اَيَّامَ حَيْضِهَا *"İstihazalı kadın, namazını normal hayız günleri müddetince bırakır"*[134] buyurmuştur. Hadisin ifâde ettiği hüküm bütün kadınlar hakkında umumîdir.

5) **Mu'tezile**'nin ileri gelenlerinden **Cübbâi**'nin **Tefsir**'inde zikretmiş olduğu delildir. O şöyle demiştir: "Oruç ve namazın farziyyeti bunların farz oluşuna delâlet eden umumî delillerden dolayı belli olan bir farziyettir. Bu umûmî deliller ile, üç ile on gün arasındaki hayız müddetince amel edilmemiştir. Binaenaleyh bu umûmi delillerin hükmünün üçten az, ondan çok günler hakkında aslı üzere kalması gerekir. Bu böyledir. Çünkü üçten aşağı olan günler hususunda âlimlerin ihtilâfı vardır. Böylece bu ihtilaf, bir şüphe doğurmuştur. Dolayısıyla biz üç günden aşağı olan zamanı hayız günleri kabul etmedik. On günden fazla olan müddet hakkında da ulemânın ihtilâfı vardır. Dolayısıyla bu da bir şüphe meydana getirmiştir. Bu sebeple, fazladan olan bu müddeti de hayız günleri olarak kabul etmedik. Fakat üç ile on gün arasındaki günlerin, hayız günleri olduğunda ittifak vardır. Dolayısıyla biz bu müddeti hayız müddeti olarak kabul ettik..."

İşte fukahânın bu meseledeki sözünün özeti budur.

***ALTINCI MESELE:* Hayız Esnasında Haram ve Mubah Olan Husus**

Müslümanlar, hayız süresi içinde cimânın haram olduğu ve bu müddet içerisinde kadının göbeğinin üstünde kalan kısımlar ile diz kapağının altındaki kısımlardan yararlanmanın helâl olduğu hususunda ittifak etmişler; göbeğin altı ile diz kapağının üstünde kalan kısımlardan istifâde etmenin caiz olup olmadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna göre biz deriz ki: Âyette geçen, "مَحِيضْ" lâfzını tercih ettiğimiz şekilde, "hayız kanının çıktığı yer" manasında alırsak, âyet sadece hayızlı kadınla cimâ etmenin haramlığına delâlet etmiş olur. Âyette, bu mahallin dışında kalan

133 **Ebu Davud,** Tahare, 106 (I/71).

134 Ebu Davud, Tahare, 106, 107 (I/73,74,75).

yerlerden istifâde etmenin haramlığına delâlet eden bir şey bulunmamış olur. Hatta, "Bir şeyin özellikle zikredilmesi, hükmün onun dışında kalan şeylerde, o şeyin hükmünün aksine olduğunu gösterir" diyen kimse, bu âyetin cimâ mahalli dışındaki yerlerin helâllığına delâlet ettiğini söylemiş olur. Fakat, "مَحِيضْ" lâfzını "hayız" manasında alanlara göre, âyetin takdiri, "Hayız zamanında kadınlardan uzak durun" şeklinde olur.

Sonra bu görüşte olanlar, âyet ile, göbeğin üstünde ve dizkapağının altında kalan kısımlar hakkında amel edilmediğini söylemişlerdir. Bunlara göre geriye kalan kısımların, haram hükmü üzere kalması gerekir. Muvaffakıyyet Allah'tandır.

Cenâb-ı Allah'ın, وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللّٰهُ *"Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. İyice temizlendikleri zaman, Allah'ın size emrettiği taraftan onlara varınız"* buyruğuna gelince bil ki, *"Onlara yaklaşmayın"*, "onlarla cimâ etmeyiniz" manasındadır. Koca hanımıyla cimâ ettiği zaman, "قَرِبَ الرَّجُلُ امْرَأَتَهُ" denilir. Bu, فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ *"Hayız esnasında kadınlardan ayrılın"* emrinin bir te'kidi gibidir. Bu son ifâdeyi yeni ve kıymetli başka bir manaya hamletmek mümkündür. Bu da, "فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ" âyetinin kanın çıktığı yere yaklaşmayı; "وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ" âyetinin ise o yere yakın olan yerlerden istifade etmeyi nehyetmiş olmasıdır.

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, Nâfi, Ebu Amr, İbn Âmir, Ya'kûb el-Hadramî ve **Âsım**'dan rivâyetle **Ebu Bekir** kelimeyi, "tahare" mastarından olmak üzere şeddesiz olarak, "حَتّٰى يَطْهُرْنَ"; **Hamza** ve **Kisâî** ise şeddeli olarak "يَطَّهَّرْنَ" şeklinde okumuşlardır. **Âsım**'dan rivâyet ile **Hafs** da[135] böyle okumuştur. Buna göre şeddesiz okuyanlar onu, kanın kesilmesi manasına almışlardır. Çünkü, طَهُرَتِ الْمَرْأَةُ مِنْ حَيْضِهَا، يَطْهُرْنَ "Kadın, hayızından temizlendi" manasındadır.

Kadının hayızından temizlenmesi, hayız kanı kesildiği zamandır. Buna göre mana, "Onların hayız kanları kesilmedikçe, onlara yaklaşmayın" şeklindedir. Kelimeyi, "يَطَّهَّرْنَ" şeklinde şeddeli okuyana göre ise, bu, "يَتَطَهَّرْنَ" manasındadır. Bundaki, "ت" harfi, "ط" harfine idgâm edilmiştir. Bu, tıpkı, "يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ" ve, "يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ" âyetlerindeki "الْمُزَّمِّلُ" ve "الْمُدَّثِّرُ" kelimeleri gibidir. Yani bunlar aslında, "مُتَزَمِّلْ" ve "مُتَدَثِّرْ" manasındadır. Muvaffakiyyet Allah'tandır.

135 Burada bir sehiv olmalı. Çünkü Hafs rivayetinde bu kelime, "يَطْهُرْنَ" şeklindedir (Ç).

İKİNCİ MESELE

Bütün beldelerin fakihlerinin çoğu, kadının hayız kanı kesildiği zaman, kocasının o kadınla cimâ etmesinin, ancak kadının hayız sebebiyle gusletmesinden sonra helâl olduğu görüşündedir. Bu **İmam Malik, Evzâî, Şafiî ve Sevrî**'nin görüşüdür.

Ebu Hanife'nin meşhur görüşüne göre, o kadın on günden daha az müddet içinde temizlenirse, (gusletmedikçe) kocası ona yaklaşamaz. Eğer on gün sonunda temizlenmiş ise, kadın yıkanmadan kocasının onunla cinsî münasebette bulunması câizdir.

Şafiî'nin bu hususta delili şunlardır:

a) Mütevatir kıraat ittifakla delildir. Buna göre bir âyet hususunda iki mütevatir kıraat bulunur ve aralarını bulmak da mümkün olursa, bunların arasını cem etmek gerekir. Bunun böyle olduğu sâbit olunca biz deriz ki: Âyetteki, "حَتّٰى يَطْهُرْنَ" ifâdesi şeddeli ve şeddesiz olarak okunmuştur. Şeddesiz olarak, "يَطْهُرْنَ" okunuşu, "kanın kesilmesi" manasına gelir. "يَطَّهَّرْنَ" şeklindeki şeddeli kıraati ise, su ile temizlenmek manasına gelir. Bu iki hususun arasını cem etmek mümkündür. Binaenaleyh âyetin, her iki hususun da vâcip olduğuna delâlet etmiş olması gerekir. Bu böyle olunca, bu haramlığın ancak her iki husus yerine getirildiği zaman nihâyete ermesi gerekir.

b) Hak Teâlâ'nın, فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ *"İyice temizlendikleri zaman, onlara varın"* buyruğu, kadınlara varmayı, "إِذَا" şart edâtıyla onların temizlenmesi şartına bağlamıştır. Arapça'da, "إِذَا" şart ifâde eder. Şarta bağlanan şey, şart bulunmadığı zaman bulunmaz. Bu sebeple, kadınlar temiz olmadıkları sürece, onlara varmanın câiz olmaması gerekir.

Ebu Hanife (r.h)'nin delili ise şudur: Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ *"Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın"* hitabı onlara yaklaşmayı yasaklamış ve bu yasağın, onların hayızdan kesilmeleriyle son bulacağını ifâde etmiştir. Kadınların hayızdan kesilmeleri bu yasağın sona ermesine sebep olunca, hayızları sona erdiğinde de bu yasağın söz konusu olmaması gerekir.

Kadî, Ebû Hanife'nin görüşüne şu şekilde cevap verir: "Eğer Cenâb-ı Hak sadece, حَتّٰى يَطْهُرْنَ *"Temizleninceye kadar"* ifâdesini söylemiş olsaydı, sizin söylediğiniz son derece uygun olurdu. Ama Hak Teâlâ bu emrine, فَإِذَا تَطَهَّرْنَ *"İyice temizlendiklerinde..."* kaydını da ilâve edince, bu iki ifâdenin hepsi birden bu yasağın sona erme sebebi olmuş olur. Bu, bir kimsenin. وَلَا تَكَلَّمْ فُلَانًا حَتّٰى يَدْخُلَ الدَّارَ فَإِذَا طَابَتْ نَفْسُهُ بَعْدَ الدُّخُولِ فَكَلِّمْهُ "Eve girinceye kadar, falancayla

konuşma. Girdikten sonra gönlü hoş olursa onunla konuş" demesi gibidir. O kimsenin konuşabilmesinin, bu iki şartın ikisine birden bağlanmış olması gerekir. Bu böyle olunca, hayızdan kesildikten sonra onun mutlaka temizlenmesi de gerekir.

Âlimler, bu temizlenmenin nasıl olacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu sebeple **Şafiî** ve fukahânın ekserisi, bu temizlenmenin gusletmek olduğunu söylemişlerdir. Bazı âlimler de bunun, hayız mahallini yıkamak olduğunu söylemişlerdir.

Atâ ve **Tâvus** bunun, kadının hayız mahallini yıkayıp, abdest alması olduğunu söylemişlerdir.

Şu iki hususlardan ötürü, birinci görüş daha sahihtir:

a) Hak Teâlâ'nın, "فَإِذَا تَطَهَّرْنَ" şartının zâhiri, kadının zâtıyla ilgili bir hükümdür. Binaenaleyh, böyle bir temizliğin onun bedeninin bir kısmında değil, aksine bütününde bulunması gerekir.

b) Bu temizliği, hayızlı kimsenin yapması gereken temizliğe hamletmek, istihazalı hakkında söz konusu olan temizliğe hamletmekten daha uygundur. Bu, bu temizlikle kastedilenin gusletmek olmasını gerektirir. Bu da, suyun bulunmasının mümkün olması halinde söz konusudur. Eğer su bulunmazsa, "hayızlı kadının hayızı sona erdiğinde mutlaka yıkanması vâcibtir" diyen âlimler, teyemmümün gusletmenin yerine geçeceği hususunda ittifak etmişlerdir. Biz, teyemmümün gusletmenin yerine geçeceğini, icmânın delâletiyle söylüyoruz. Aksi halde, âyetin zâhirî ifâdesi, hayızı sona eren kadına yaklaşmanın ancak su ile yıkanması durumunda caiz olmasını gerektirir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, Hak Teâlâ'nın, فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللهُ *"Allah'ın size emrettiği taraftan onlara varın"* emriyle neyin murat edildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu ifâdeyle ilgili olarak şu açıklamalar yapılmıştır:

a) **İbn Abbas, Mücâhid, İbrâhim, Katâde** ve **İkrime**'nin görüşüne göre bunun manası, "Onların ferçlerine yaklaşın" demektir. Çünkü bu, Allah'ın emrettiği yerdir. "Onlara, ferçlerinden başka bir mahalden yaklaşmayın." Hak Teâlâ'nın, مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللهُ *"Allah'ın size emrettiği taraftan..."* kaydı ise, O'nun tıpkı, إِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ *"Cuma günü, namaz için çağırıldığınız zaman..."* (Cuma, 9) sözündeki, "مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ" terkibinin "فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ"

anlamına gelmesi gibi, مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللهُ *"Allah'ın size emrettiği tarafa..."* anlamındadır.

Esamm ve **Zeccâc,** "Onlara, cimâ edilmeleri helâl olduğu vakit yaklaşın" şeklinde tefsir etmişlerdir. Bu da, kadınlar oruçlu, itikâfa çekilmiş olduklarında ve nikâhları da haram olmadığında olabilir.

c) Muhammed İbn el-Hanefiyye'nin görüşüdür. Bu görüşe göre, "Onlara, günaha girmeden, helâl taraftan yaklaşın" demektir.

En kuvvetli olanı birinci görüştür. Çünkü, "حَيْثُ" lâfzı, mekân manasını ifâde etmede hakikat, diğer manalarda ise mecâzdır.

Allah Tevbe Edenleri ve Temizlenenleri Sever

Hak Teâlâ'nın, اِنَّ اللهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ *"Muhakkak ki Allah çok tevbe edenleri sever, iyice temizlenenleri sever"* buyruğuna gelince, gerek muhabbetullâh'ın, gerekse tevbenin izahları daha önce geçmişti. Biz bunları tekrarlamayacağız. Ancak ne var ki, şöyle diyoruz: "التَّوَّاب" tevbe olarak, isimlendirilen fiili çokça yapan kimsedir. Tevbeleri çok kabul edici olması itibariyle bu vasıf Allah hakkında da bazen kullanılabilir.

Eğer, "Âyetin zâhiri, Hak Teâlâ'nın, mutlak manada tevbeyi çokça yapanları sevdiğini gösterir. Halbuki akıl da, tevbe etmenin ancak günahkâr olan kimseye uygun düşeceğine delâlet eder. Bundan dolayı günahkâr olmayan kimsenin tevbe etmesinin yerinde olmaması gerekir" denilirse, biz buna şu iki şekilde cevap veririz:

a) Mükellef, kusur etmeyeceğinden kesinlikle emin olamaz. Dolayısıyla o kimsenin, her hâlükârda, kusurunu giderebilmesi için tevbe etmesi gerekir.

b) **Ebû Müslim el-İsfehânî** şöyle demiştir: "Arapça'da tevbe, "dönmek" manasından ibarettir. Kulun Allah'a tevbesi ise, her hâlükârda güzeldir."

Kadî, İsfehani'nin bu görüşüne itiraz ederek şöyle demiştir: "Tevbe, Arapça'da her ne kadar rücû (dönmek) manasından ibaret olsa da, ancak bu kelime şeriat örfünde eskiden yapılan fiillerden pişmanlık duymak, o anda ve gelecekte o fiilleri bir daha yapmamaya karar verip azmetmekten ibarettir. Bu sebeple kelimeyi, (tevbe), lügâvi manasına değil de, şer'î manasına hamletmek gerekir."

Ebu Müslim buna cevap vererek şöyle diyebilir: "Benim bu cevaptan maksadım şudur: Lâfzı şer'î manadaki tevbeye hamletmek mümkün olursa, lâfız yerinde kullanılmış olur ve sorudan da kurtulunmuş olunur. Ama bu

imkânsız olduğu zaman, bir ta'n ve bir soru gelmesin diye, lâfzı kelimenin aslî-lügavî manasına hamledersin."

Hak Teâlâ'nın, وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ *"Ve iyice temizlenenleri sever"* kavli hakkında da bazı izahlar vardır:

a) Bundan murat, günahlardan ve isyânlardan uzaklaşmaktır. Çünkü tevbe eden, önce bu kötü fiilleri işleyip, sonra da onu terk eden kimsedir. Halbuki "mütetahhir" ise, bunlardan uzak kaldığı için, onları aslında hiç işlemeyen kimsedir. Bu iki kısmın, bir üçüncüsü yoktur. Lâfız bu manaya da muhtemeldir. Çünkü günah ruhanî bir pisliktir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, اِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ *"Müşrikler ancak, pisliktirler"* (Tevbe, 28) buyurmuştur. Bu sebeple, günahı terk etmek, ruhanî bir temizlik olacaktır. İşte bu manadan dolayı, Allahu Teâlâ bütün kusur ve çirkinliklerden münezzeh olduğu için, *"O, Tâhir'dir, Mutehhar'dır"* diye vasfedilmiştir. Ve yine, فُلَانٌ طَاهِرُ الذَّيْلِ "Falancanın eteği temizdir" denilir. Yani, o kimse günah işlememiştir.

b) Bundan murat, o kadına hayızlı iken ve Hak Teâlâ'nın, فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللهُ *"Onlara, Allah'ın size emrettiği taraftan varın"* buyurduğu gibi, onlara ferçlerinin dışındaki herhangi bir mahalden yaklaşmamaktır. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: Bu daha evlâdır, çünkü bu, âyetin öncesine uygun düşen bir açıklamadır. Bir de Hak Teâlâ, Lût kavminden rivâyet ederek, اَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْ اِنَّهُمْ اُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ *"Onları çıkarın memleketinizden, Çünkü onlar, çok temizlenen kimselerdir"* (A'raf, 82) buyurmuştur. Bu sebeple Cenâb-ı Hakk'ın, "وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ" sözünün manası, "Kadınlara makatlarından yaklaşmayanları..? sever" şeklinde olur.

c) Hak Teâlâ, فَإِذَا تَطَهَّرْنَ *"iyice temizlendiklerinde"* şartıyla, bize temizlenmemizi emredince, hiç şüphesiz temizlenen kimseyi medhederek, "وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ" buyurmuştur. Bu temizlenmeden maksat ise, su ile temizlenmektir. Nitekim Hak Teâlâ da: رِجَالٌ يُحِبُّونَ اَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ *"Orada iyice temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da, tertemiz olanları sever"* (Tevbe, 108) buyurmuştur. Bu âyetin tefsirinde şöyle denilmiştir: "Onlar su ile istincâ yapıp temizlendikleri için, Allah onları medh ü senâ etmiştir."

Kadının Nesil Yetiştiren Tarla Olması

نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُم مُّلَاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٢٢٣﴾

"Kadınlarınız sizin tarlanızdır. O halde tarlanıza, dilediğiniz gibi gelin. Kendiniz için takdime yapın. Allah'tan korkun ve mutlaka O'na kavuşacağınızı bilin... İman edenleri müjdele.." (Bakara, 223).

Bu âyet-i kerimeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin Nüzul Sebebi**

Âlimler, âyet-i kerimenin sebeb-i nüzûlü hakkında şunları söylemişlerdir:

1) Rivâyet edildiğine göre Yahudiler şöyle diyorlardı: "Kim, hanımına arka taraftan olmak üzere, fercine yaklaşırsa onun çocuğunun gözleri şaşı ve sakat olur." Ayrıca onlar bunun, Tevrat'ta bulunan bir hüküm olduğunu söylüyorlardı. Bu husus Hz. Peygamber'e anlatılınca O, "Yahudiler yalan söylüyor" dedi ve sonra âyet-i kerime nâzil oldu.

2) **İbn Abbas**'tan rivâyet edildiğine göre **Hz. Ömer,** Hz. Peygamber'e gelerek: "Ya Resûlallah ben mahvoldum!" dedi ve kendisinden, böyle bir şeyin meydana geldiğini söyledi.. İşte bunun üzerine de Allahu Teâlâ bu âyet-i kerimeyi inzâl buyurdu.

3) Ensâr, kocanın hanımıyla, arka taraftan olmak üzere, fercinden cinsî münasebette bulunmayı hoş görmüyorlardı. Bu düşünceyi de, Yahudilerden almışlardı. Muhacirler ise, bunu yapıyorlardı. İşte bunun üzerine Ensâr bunu onlara çok gördü.. Bu sebepten dolayı da, bu âyet-i kerime nâzil oldu.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, حَرْثٌ لَّكُمْ *"Sizin tarlanızdır"* tabirinin manası: "Sizin çocuk ekip diktiğiniz tarlanızdır" şeklindedir. Bu, bir teşbih yoluyla anlatımdır. Böylece kadının ferci yeryüzüne; nutfe tohuma; çocuk da o yerde biten bitkiye benzetilmiştir. "حَرْثٌ" kelimesi mastardır. İşte bundan dolayı, müfred (tekil) getirilmiştir. Buna göre mana, "Kadınlarınız, sizin ekim yerlerinizdir. Siz oralara çocuk ekip biçersiniz" şeklinde olur. Bu manaya göre, muzâf olan bir kelime hazfedilmiş demektir. Yine, bazen bir şeyin mekânı,

mübalağa ifâde etmek için, o şeyin ismiyle, mastarıyla da adlandırılabilir. Bu, **Hansâ**'nın, فَإِنَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ *"O ancak bir ikbâl ve sırt dönüştür"* demesi gibidir.

Yine, "هٰذَا اَمْرُ اللّٰهِ" denilir; yani, مَأْمُورُهُ "O'nun emrettiği.." ve, "هٰذَا شَهْوَةُ فُلَانٍ" denilir, yani, مُشْتَهَاهُ "Onun arzusu, arzu ettiği" denilir. "حَرْثُ الرَّجُلِ" tabiri de böyle olup, مَحْرَثُهُ "Ekip biçeceği yer" anlamındadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimlerin pekçoğu, bu âyetten maksadın şöyle olduğu görüşündedirler: Koca, hanımına ön tarafından öne ve arkadan öne yaklaşması arasında muhayyer bırakılmıştır. Buna göre, "اَنّٰى شِئْتُمْ" *"Nasıl isterseniz"* ifâdesi, bu manaya hamledilmiş demektir. **Nâfi, İbn Ömer**'in, "Bu âyetten maksadın, kadınlara makatlarından yaklaşmanın caiz olduğunu" söylediğini rivâyet etmiştir.

Diğer âlimler ise, bu rivâyet hususunda **Nâfi**'nin hata ettiğini söylemişlerdir. Bu, **İmâm-ı Mâlik**'in de görüşüdür.

Şiîlerden **Seyyid Murtezâ** da bunu tercih etmiştir. **Murtezâ** bunu, **Cafer İbn Muhammed es-Sadık** (r.a)'tan rivâyet etmiştir.

Kadınlara makatlarından (dübürlerinden) yaklaşmanın caiz olmadığını söyleyenlerin delilleri şunlardır:

1) Allahu Teâlâ, hayızla ilgili âyette قُلْ هُوَ اَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِى الْمَحِيضِ *"De ki: "O, bir ezâdır. Onun için hayız zamanında kadınlardan ayrılın"* (Bakara, 222) buyurmuş, eziyetin bulunmasını, hayız mahalline yaklaşmanın haram olmasının sebebi tutmuştur. Eziyet, insanın eziyet ve sıkıntı duyduğu şeydir. Burada da insan, hayız kanının kötü kokusundan ötürü, bir eziyet ve rahatsızlık duyar. Bu illet, münakaşa mevzûu olan makat hakkında daha açık şekilde geçerlidir. Burada da aynı illet bulunduğuna göre, oraya yaklaşmanın da haram olması gerekir.

2) Hak Teâlâ'nın, فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُ *"Allah'ın size emrettiği taraftan kadınlara varın"* (Bakara, 222) hitabı bir emirdir. Emrin zâhiri ise, vücûb ifâde eder. Bu emrin, kadınlarla cinsî münasebet kurmanın vücûbiyyetini ifâde ettiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü bu vâcip değildir. Bu sebeple bu emri, bundan muradın, "Kim hanımıyla cinsi münasebet yapmak isterse, onunla Allah'ın emrettiği mahalden münasebet kurması vâcip olur" olduğu şeklindeki manaya hamletmek gerekir. Sonra, bu ifâde kadının makatına yaklaşma manasına hamledilemez. Çünkü bu, icmâ ile

mümkün değildir. Bu sebeple bunun, "ön", "ferç" manasına hamledilmesi gerekir, zaten elde edilmek istenen netice de budur.

3) **Huzeyme İbn Sâbit**'in rivâyet ettiğine göre, bir adam Hz. Peygamber'e, kadınlara makatlarından yaklaşmanın hükmünü sormuş, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) de, helâl olduğunu söylemiş. Adam, gerisin geriye dönüp giderken, Hz. Peygamber adamı geri çağırmış ve: *"Sen ne söyledin? Senin sorun, iki delikten hangisi hakkındadır? Önden öne ise, evet; arkadan öne ise, yine evet; ama, arkadan makata ise, hayır.. Allah, hakkı bildirmekten utanıp çekinmez"* demiş ve şöyle buyurmuştur: لَا تَأْتُوا النِّسَاءَ فِي أَدْبَارِهِنَّ *"Sakın kadınlarınıza makatlarından yaklaşmayınız."*[136] Hz. Peygamber, yukardaki ifâdesinde geçen, "اَلْخَرْبَةُ" lâfzıyla, kadının fercini kastetmiştir. "اَلْخَرْبَةُ" kelimesinin aslı, "dağarcığın ağzı" anlamına gelir. Delik buna benzetilmiştir, "اَلْخُرْزَةُ" kelimesinin esas anlamı ise, ayakkabıcının açtığı delik anlamına gelir. Hz. Peygamber bu kelimeyle yine, kadının cimâ mahallini kinâye ile anlatmıştır. "اَلْخُصْفَةُ" kelimesi de, ayakkabıcı ayakkabıya delik açtığı zaman söylenilen, "خَصَفْتُ الْجِلْدَ" tabirinden alınmış olup, bu anlamda delik manasındadır.

Kadınlara dübürden yaklaşmanın caiz olduğunu söyleyenlerin tutamakları ise şunlardır:

a) Bu âyet ile, şu iki bakımdan istidlâl edilebilir:

1) Allahu Teâlâ, "حَرْثٌ" lâfzını, kadına bir isim olarak vererek, نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ *"Kadınlarınız sizin tarlanızdır"* buyurmuştur. Bu ifâde, "حَرْثٌ" kelimesinin, kadının muayyen bir yerinin değil de, kadının zâtının adı olduğuna delâlet eder. Buna göre Hak Teâlâ bu tabirden sonra, فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ *"Tarlanıza dilediğiniz gibi gelin"* buyurunca, bundan murat, "Kadınlarınıza istediğiniz gibi yaklaşınız" olur. Böylece de bu, kadınlara bütün yönlerden yaklaşılabileceği hakkında kullanılmış bir lâfız olmuş olur. Dolayısıyla bu tabirin muhtevâsına, münakaşa mahalli olan kadının makatı da dahil olur.

2) "أَنَّى" kelimesi, "أَيْنَ" anlamındadır. Nitekim Hak Teâlâ, أَنَّى لَكِ هٰذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ *"Bu sana nerden geliyor? O da, 'Allah katından', dedi"* (Âl-i İmrân, 37) buyurmuştur. Buna göre âyetin takdiri, "مِنْ أَيْنَ لَكِ هٰذَا" şeklindedir. Bu sebeple, tefsirini yaptığımız âyetin takdiri, فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَيْنَ شِئْتُمْ *"Tarlanıza dilediğiniz yerden geliniz"* şeklindedir. "أَيْنَ شِئْتُمْ" sözü, birkaç tane mekânın

136 Tirmizi, Taharet, 102. (Benzeri hadis), (I/243).

bulunduğunu gösterir. Bu, senin tıpkı, اِجْلِسْ اَيْنَ شِئْتَ "İstediğin yere otur" demen gibidir. Bu ise, mekânlar arasında muhayyerliği ifâde eder.

Bu sabit olunca, biz deriz ki, âyeti önden öne veya arkadan öne yaklaşma manasına hamletmenin mümkün olmadığı ortaya çıkmış olur. Çünkü bu takdire göre, mekân sadece bir tane olmuş olur. "Te'addüd" ise, sadece yaklaşma yolları itibariyle olmuş olur. Bu manayı ifâde etmeye uygun düşen lâfız ise, اِذْهَبُوا اِلَيْهِ كَيْفَ شِئْتُمْ "O mekâna nasıl isterseniz öyle gidiniz" denilmesidir. Burada zikredilen lâfız, "كَيْفَ" değil, "اَنّٰى" lâfzı olup, "اَنّٰى" lâfzının da mekânlar arasında muhayyerliği ifâde ettiği sabit olunca, âyetten muradın sizin söylediğiniz mana değil de, bizim söylemiş olduğumuz mana olduğu ortaya çıkmış olur.

b) Onlar, Hak Teâlâ'nın, اِلَّا عَلٰى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ *"Zevcelerine veya elleri altındaki câriyeler müstesna"* (Mü'minûn, 6) âyetinin umûmuna sarılmış, bu âyetle, icmânın delâletinden dolayı erkekler hakkında amel edilmediğini; bu âyetle sadece kadınlar hakkında amel edilmesinin gerekli olduğunu söylemişlerdir.

c) Biz bir kimsenin hanımına, دُبُرِكِ عَلَيَّ حَرَامٌ "Senin dübürün bana haramdır" deyip, bu ifâdesiyle de hanımını boşamaya niyet ettiğinde, bunun bir talâk olacağı hususunda müttefikiz. Bu da, hanımının dübürünün kocasına helâl olmasını gerektirir.

Bu görüşte olanların, bu konudaki sözlerinin tamamı işte bundan ibarettir.

Birinci görüşte olanlar bunların görüşlerine cevâp vererek şöyle demişlerdir: Bu âyetten maksadın, kadınlara ferçlerinin dışındaki mahallerinden yaklaşmanın caiz olmadığına aşağıdaki hususlar da delâlet etmektedir.

1) **Hars,** ekim yapılan yerin adıdır. Kadının bütün her tarafının ekim yeri olmadığı herkesçe bilinen bir hususdur. Dolayısıyla hars ismini kadının her yeri için bir isim olarak vermek imkânsızdır. Bu delil, hars lâfzının, kadının zâtına isim olarak verilmesini gerektirir. Ne var ki biz, Hak Teâlâ'nın, نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ *"Hanımlarınız sizin tarlanızdır"* buyruğu hususunda bu delil ile amel etmedik. Çünkü Allahu Teâlâ burada, hars lâfzını kadının zâtına vasıf olarak verdiğini açıkça belirtmiştir. Bundan ötürü biz bu vasfetme işini, "bir şeyin bütününün, cüz'ünün ismiyle adlandırılması" şeklinde olan, meşhur mecâz şekline hamlettik. Bu şekil, Cenâb-ı Hakk'ın, فَأْتُوا حَرْثَكُمْ *"Tarlanıza varın"* emrinde söz konusu değildir. Binaenaleyh

burada hars kelimesini belli olan ekim mahalline hamletmek gerekmiştir. İşte böylece âyette, kadınlara sadece ferçlerinden yaklaşılması gerektiği hususunda bir delil vardır.

2) Bu âyetin, muarızlarımızın söylediklerine delâlet etmesi mümkün değildir. Çünkü, bu âyetin öncesinin şu iki yönden onların söylediği şeylere delâlet etmesinin imkânsız olduğunu açıklamıştık:

a) Hak Teâlâ'nın, قُلْ هُوَ اَذًى *"De ki: "O ezadır"* demiş olması.

b) O'nun, فَاْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُ *"Allah'ın emrettiği taraftan onlara varın"* buyurmuş olmasıdır.

Eğer bu âyet, kadına makattan yaklaşmanın cevâzına delâlet etmiş olsaydı, bu aynı yer hakkında hem harama, hem de helâle delâlet eden şeyleri bir araya toplamak olurdu. Halbuki aslolan, böyle bir şeyin caiz olmadığıdır.

3) Âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında meşhur olan rivâyetler, sahabenin kadınlara arka taraftan ferce yaklaşmanın caiz olup olmadığı hususundaki ihtilâflarıdır. Âyet-i kerîmenin nüzûl sebebi âyetin ifâde ettiği hükmün dışında kalamaz. Bu sebeple âyetin, bu şekli ihtiva etmiş olması gerekir. Bunu, bu şekle hamlettiğimiz zaman, âyeti diğer şekle hamletmeye ihtiyacımız kalmaz. Bütün bu izahlarla âyetten muradın, onların zikretmiş olduğu şey olmadığı ortaya çıkmış olur. Şimdiyse, bu görüşte olanların kendisine tutundukları delilleri enine boyuna inceleyelim:

a) Hak Teâlâ'nın, "فَاْتُوا حَرْثَكُمْ" emrinin manasının, "Ekim mahalline geliniz" şeklinde olduğunu beyan etmiştik.

b) Hak Teâlâ'nın, "فَاْتُوا حَرْثَكُمْ" buyruğundaki "hars"tan murat, o belirli ve muayyen yer olunca, اَنّٰى شِئْتُمْ *"nasıl isterseniz"* ifâdesini, mekân hususunda muhayyerliğe hamletmek mümkün olmaz. Bu durumda burada bir takdir yapılır. Bu da, "اَنّٰى شِئْتُمْ" tabirinden maksadın, "مِنْ اَنّٰى شِئْتُمْ" şeklinde olmasıdır. Böylece burada, bir "مِنْ" lâfzı takdir edilmiş olur. "**Hars** lâfzını hakîki manaya hamledip, böyle bir takdiri gerekli görmek, bu kelimeyi mecazî bir yolla kadının zâtına hamletmekten evlâdır; bundan dolayı da biz bu takdiri yaptık" denilemez. Çünkü biz, zaten bunun evlâ olduğunu söylüyoruz. Zira, ferçler hususunda esâs olan, onların haram olduklarıdır.

c) Onların üçüncü delillerine şu şekilde cevap verilir:

إِلَّا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ *"Zevceleri ve ellerinin altındaki cariyeleri müstesna..."* (Mü'minûn, 6) âyeti umûmîdir, halbuki bizim delillerimiz husûsîdir. Hususi delil, umûmi delile takdim edilir.

d) Onların dördüncü delillerine şu şekilde cevap verilir: Adamın hanımına, "Senin mak'adın bana haram olsun" demesi, sadece talaktan bir kinayedir. Çünkü mak'ad, sarmaş dolaş olmanın helâl olduğu bir mahaldir. Dolayısıyla bu adamın, "Senin elin boş olsun" demesi gibidir. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Müfessirler, âyetteki, "أَنَّى شِئْتُمْ" kavlinin tefsiri hususunda ihtilâf etmişlerdir:

1) Meşhur olan görüş, bizim zikrettiğimiz şu görüştür: Kocanın hanımının fercine önden veya arkadan yaklaşması câizdir.

2) Bunun manası, "Helâl olan vakitlerden dilediğiniz vakitte..." demektir. Bu da, "Kadın yabancı, nikâhı düşmeyen veya oruçlu veyahut da hayızlı olmadığı zaman.." demektir.

3) Kocanın hanımı ile, fercinden olmak şartıyla, hanımı ister ayakta, ister çömelmiş, ister yan yatmış olsun, cimâ etmesi câizdir.

4) **İbn Abbas** bunun manasının "Koca dilerse 'azil' yapar, isterse yapmaz" şeklinde olduğunu söylemiştir.Bu görüş **Sa'id b. Müseyyeb**'den nakledilmiştir.

5) Bunun manası, "Gece ya da gündüz ne zaman isterseniz..." demektir.

Eğer, "Bu görüşlerden hangisi tercihe şayandır?" denilir ise, deriz ki: Müfessirlerin ifâdesinden anlaşıldığına göre, bu âyetin nüzul sebebi şudur: Yahudiler, bir kimse hanımının fercine arkadan cimâ edince çocuğun şaşı doğacağını söylüyorlardı. Allahu Teâlâ da onların bu sözünü yalanlamak için bu âyeti indirmiştir. Öyle ise evlâ olan, âyeti bu manaya hamletmektir. Bunun vakitlerle ilgili olduğunu söyleyen görüşlere gelince, âyet-i kerimede vakitler söz konusu değildir. Çünkü, "أَنَّى" kelimesi bazen "مَتَى" (ne zaman) manasına, bazen ise, "كَيْفَ" (nasıl) manasındadır.

Azil yapıp yapmama meselesi ise, "أَنَّى" lâfzının manası ile ilgili değildir. Çünkü cimâ hali, azledip azletmeme ile değişmez. Binaenaleyh âyeti, yukarıda zikrettiğimiz ilk görüşe hamletmek uygun düşer.

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ" buyruğunun manası şudur: "Cenneti ve Allah'ın ikramını elde edeceğiniz şeyleri yapınız." Bu ifâdenin bir benzeri de, bir insanın başka birisine, "قَدِّمْ لِنَفْسِكَ عَمَلًا صَالِحًا" "Kendin için önceden bir amel-i salih yap" demesidir. Bu, وَتَزَوَّدُوا فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى *"Azıklanınız. Biliniz ki azıkların en hayırlısı takvadır"* (Bakara, 197) âyeti gibidir. "Takdim" lâfzının bir benzeri de, Allahu Teâlâ'nın, cehennemliklerden bir gruptan naklettiği şu âyettir: قَالُوا بَلْ اَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ اَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا فَبِئْسَ الْقَرَارُ *"Onlar şöyle derler: "Hayır, siz rahat görmeyin. Bunu bize siz takdim ettiniz, o ne kötü bir karar kılıştır "* (Sâd, 60).

Buna göre eğer, "Bu âyetin, öncesiyle irtibatı nasıldır?" denirse, biz deriz ki: **İbn Abbas** (r.a)'tan nakledildiğine göre, o şöyle demiştir: "Bunun manası, cimâ ederken besmele çekmektir." Bu son derece uzak bir ihtimaldir. Bence burada, نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ *"Kadınlarınız sizin tarlanızdır"* âyeti, cimâ etmenin mubah oluşunun sebebine dikkat çekme gibidir. Sanki şöyle denilmektedir: "O kadınlar, sizin tarlanız oldukları için, yani onlardan çocuklarınız doğduğu için, Allah onlarla cimâ etmenizin meşrû olduğunu bildirmiş, daha sonra da, *"Tarlanıza dilediğiniz gibi geliniz"* buyurmuştur. Yani, "Onlarla cinsi münasebette bulunmanın size mubah olmasının sebebi, ekin (çocuk) elde etmek olduğu için, tarlanıza geliniz, ekin ekilecek yerin dışına geçmeyiniz." Buna göre âyetteki, فَأْتُوا حَرْثَكُمْ *"tarlanıza geliniz"* emri, sadece ferçten cimâ yapmaya izin verildiğine, bunun dışındaki yerlere müsaade edilmediğine bir delil olmuş olur. Âyet o iki yerden biri hakkında müsâadenin olduğuna, diğeri hakkında ise müsâade olmadığına delil ihtiva edince, Allahu Teâlâ, وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ *"Kendiniz için takdime yapın"* yani, "Şehvetinizi yerine getirme hevesinde olmayın, bir taat sunma hevesinde olunuz" buyurmuştur. Sonra Allahu Teâlâ, bu hususu, وَاتَّقُوا اللّٰهَ *"Allah'dan ittika ediniz"* emriyle, üçüncü olarak da, وَاعْلَمُوا اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ *"ve mutlaka O'na kavuşacağınızı bilin"* buyruğu ile te'kid etmiştir. Peşpeşe getirilen bu üç tehdidin zikredilmesi, kendisinden önce leziz ve arzu duyulan bir şey yasaklandığında uygun düşer. Binaenaleyh hem âyetin mâ kabli hem de mâ ba'di (evveli ve sonrası), bu işin haramlığına delâlet eder. Böylece, bu âyetin tefsiri hususundaki en doğru görüşün, müçtehidlerin çoğunluğunun benimsediği görüş olduğu ortaya çıkar.

Allahu Teâlâ'nın, وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ *"Allah'tan korkun ve mutlaka O'na kavuşacağınızı bilin"* emrine gelince, bil ki "takva" hakkında daha evvel

açıklamalarda bulunmuştuk. Allah'a kavuşmanın izahı ise, "اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ" (Bakara, 46) âyetinin tefsirinde geçmişti. Bil ki Allahu Teâlâ, bu âyette şu üç şeyi zikretmiştir:

a) O, وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ *"Kendiniz için takdime yapın"* buyurmuştur ki, bundan muradı taat olan işlerdir.

b) وَاتَّقُوا اللهَ *"Allah'tan korkun"* buyurmuştur ki, bundan muradı, yasak olan şeyleri bırakmadır.

c) وَاعْلَمُوا اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ *"Mutlaka O'na kavuşacağınızı bilin"* buyurmuştur ki, bunda da şuna işaret vardır: "Ben, sizi öldükten sonra dirilme, mahşerde bulunma ve hesap vermeniz için, taatleri yapıp, haramları bırakma hususundaki meşakkatlere katlanmakla mükellef tuttum. Eğer hesap günü olmasaydı, taatleri yaparken ve yasakları bırakırken sıkıntılara göğüs germek manasız olurdu. Bu ne güzel bir tertiptir.

Allahu Teâlâ daha sonra da, وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ *"iman edenleri müjdele"* buyurmuştur ki, bundan maksadı da Kur'an'da nazar-ı dikkate alınan tertibi gözetmektir. Bu tertip de, Allah'ın Kur'an'da her tehdidin yanısıra bir vaad ve müjdeyi zikretmesidir. Buna göre bu ifâdenin manası, "Özellikle mü'minleri mükâfat ve ikramınla müjdele" demektir. Sanki malum oldukları için, âyette "ikram" ve "sevab" (mükâfat) lâfızlarına yer verilmemiştir. Bu tıpkı, وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِاَنَّ لَهُمْ مِنَ اللهِ فَضْلًا كَبِيرًا *"Mü'minlere, Allah'tan kendilerine cidden büyük bir fazl u kerem olduğunu müjdele"* (Ahzâb, 47) âyeti gibidir.

Yeminler Hakkında Hüküm

وَلَا تَجْعَلُوا اللهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٢٤﴾

"Allah'ı, yeminlerinizden dolayı, iyilik etmenize, ittikâ etmenize ve insanlar arasını bulmanıza engel yapmayın. Allah hakkıyla işitici, kemâliyle bilicidir" (Bakara, 224).

Müfessirler bu âyet hakkında çok şey söylemişlerdir. Fakat söylediklerinin en güzeli şu iki izahtır:

a) **Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin zikrettiği, en güzel görüşe göre, وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ tabiri, Allah adına çok yemin etme cür'etinden nehyetmektir. Çünkü herhangi bir şey için bir lâfzı çokça söyleyen, o lâfzı o şey için bir engel haline getirmiş olur. Nitekim insan, قَدْ جَعَلْتَنِى عُرْضَةً لِلَوْمِكَ "Sen, kınanmana beni kalkan yaptın" der. Şâir de, وَلَا تَجْعَلْنِى عُرْضَةً لِلَّوَائِمِ *"Beni, kınanmalara maruz bırakma"* demiştir. Allahu Teâlâ, çok yemin eden kimseleri, وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ *"Her alabildiğine yemin eden zelil kimseye boyun eğme"* (Kalem, 10) diye kınamıştır. Ve yine, وَاحْفَظُوا اَيْمَانَكُمْ *"Yeminlerinizi tutunuz"* (Mâide, 89) buyurmuştur. Araplar da, çok az yemin eden insanları övmüşlerdir. Nitekim **Küseyyir** şöyle demiştir:

قَلِيلُ الْأَلَايَا حَافِظٌ لِيَمِينِهِ وَإِنْ سَبَقَتْ مِنْهُ الْأَلِيَّةُ بَرَّتِ

"Az yemin eden, yeminini tutar. Eğer ondan bir yemin çıkmış ise, o yeminini bozmaz."

Az yemin etmeyi emretmenin hikmeti şudur: Önemli önemsiz her hususta Allah'a yemin edenin dili, yemin etmeye alışır. Dolayısıyla kalbinde yeminin ağırlığı kalmaz. Bundan ötürü de yalan yere yemine cür'et edip etmediğinden emin olunamaz. Böylece de yemindeki asıl maksat zarar görür. Keza insan, Allahu Teâlâ'ya ne kadar çok saygı duyarsa, kullukta da o nispette mükemmel olur. Böyle bir kimsenin yanında, Allah'ın isminin anılmasının, o kimsenin Allah'ın ismiyle dünyevî bir menfaat için şahâdet etmesinden daha yüce ve âli olması, Allah'a saygının en ileri derecesini ifâde eder.

Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonraki, اَنْ تَبَرُّوا *"iyilik etmeniz için"* buyruğu, bu nehyin bir illetidir. Buna göre bu ifâde, "iyilik yapma niyetiyle" manasındadır. Binaenaleyh mana, "Bundan korunmak iyilik, takva ve insanların arasını bulmak olduğu için, sizi bundan nehyettim. Böylece, ey mü'minler, yeryüzünde müfsitler değil, itaatkâr, müttaki ve ıslahatçılar olunuz" şeklindedir.

Eğer, "Yemini terk etmeden ötürü, nasıl iyilik, takva ve insanların arasını bulma meydana gelir?" denir ise, biz deriz ki: Çünkü, Allahu Teâlâ'nın, yüce isminin dünyevi istek ve her kim yemin ile elde edilecek değersiz arzularda şahitliğe kavuşturulmasından münezzeh ve yüce olduğuna inandığı için yemin etmeyi bırakır ise, şüphesiz bu en büyük iyilik çeşitlerinden biri olur. "Takva"nın buradaki manasına gelince, bunun zâhiri, insanın Allah'a olan ta'zimini zedeleyecek bir şeyin kendisinden sâdır olmasından

korkmasıdır. "İnsanların arasını bulmanın manası ise şudur: "İnsanlar onun doğru söylediğine ve onun kötü maksatlardan uzak olduğuna inanırlarsa, onun sözünü kabul ederler. Böylece de onun vasıtası ile sulh meydana gelir.

b) Müfessirler, "الْعُرْضَة" kelimesi "mânia, engel" anlamına gelir. Bunun böyle olduğuna delil ise, şöyle denilmiş olmasıdır:

اَرَدْتُ اَفْعَلُ كَذَا فَعَرَضَ لِى أَمْرُ كَذَا "Ben şunu yapmak istedim, ama bana şu iş engel oldu" ve, وَاعْتَرَضَ اَىْ تَحَاصَى ذٰلِكَ فَمَنَعَنِى مِنْهُ "Kaçındı, yani ondan kendini korudu, beni de ondan men etti." Kelimenin esas manası, yola enlemesine konulan ve insanların gidiş gelişlerine mâni olan şey demektir. اِعْتَرَضَ فُلَانٌ عَلَى كَلَامِ فُلَانٍ وَجَعَلَ كَلَامُهُ مُعَاضِعًا لِكَلَامِ آخَرَ "Falanca, falancanın sözüne itiraz etti ve kendi sözünü başka bir söze muârız yaptı" denilir. Yani, "onun sözünün kabul edilip benimsenmesine mâni olacak bir şey zikretti" demektir. Kelimenin esas iştikâkının ne olduğunu anladığın zaman, diyebiliriz ki, "الْعُرْضَة" kelimesi, "فُعْلَةٌ" vezninde olup mef'ûl manasına gelir. "الْغُرْفَةُ" (avuçla alınan) ve, "الْقُبْضَةُ" (avuç) kelimelerinde olduğu gibi. Böylece bu kelime, bir şeyin önüne engel olup, ona mâni olan şeye ad verilmiş olur. Bu sebeple, "الْعُرْضَة" kelimesinin, mâni olmaktan ibaret olmuş olduğu ortaya çıkmış olur. Cenâb-ı Hakk'ın, "لِاَيْمَانِكُمْ" buyruğundaki lâm harfi, ta'lîl içindir.

Sen bunu iyice anladığın zaman, deriz ki, âyetin takdiri şudur: "Allah'ın zikrini, yeminleriniz sebebiyle, iyilik yapmanıza veya iyilik yapmanız hususunda bir mânia ve engel tutmayınız." Böylece, çok açık olduğu için kendisine ihtiyaç duyulmadığından, harf-i cer düşürülmüştür. Müfessirler sözlerine şöyle devam etmişlerdir: "Bu âyetin nüzûl sebebi şudur: Bir kimse, sıla-i rahim, iki kimsenin arasını bulmak veyahut da evlâtlıklarından birine ihsan ve ikrâmda bulunmak gibi hayırlı işleri yapmamaya yemin ediyor, sonra da, "yeminimi bozma hususunda Allah'tan korkarım" diyor, böylece de yemini muhafaza etmek niyetiyle iyi ve güzel olan şeyleri yapamıyordu. İşte bu sebeple, "Allah'ın zikrini, yeminleriniz sebebiyle, birr'u takvâda bulunmaya mâni olan birer sebep kılmayınız" denilmiştir. Müfessirlerin zikretmiş olduğu açıklamaların en güzeli budur.

Müfessirler, başka açıklamalar da yapmışlardır, ama, bunlarda fayda olmadığı için biz onları zikretmedik.

Sonra, Cenâb-ı Hak âyetin sonunda, وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ *"Allah hakkıyla işitici, kemâliyle bilicidir"* buyurmuştur. Yani, "Eğer siz yemin ederseniz o hakkıyla işitir; eğer dünyevî maksatlar için, O'nun kerîm olan ismini anarak

şehâdette bulunmaktan Allah'ı daha üstün ve daha yüce görerek yemini terk ederseniz, O sizin kalplerinizde ve gönüllerinizde olan şeyleri bilendir; çünkü O alîmdir."

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فِيٓ اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ ۗ وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿٢٢٥﴾

"Allah, yeminlerinizdeki lağv'den dolayı, sizi sorumlu tutmaz. Fakat, kalplerinizin azmetmiş olduğu şeyler yüzünden sizi muâhaze eder. Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir" (Bakara, 225).

Âyetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَللَّغْوُ" ister söz, isterse başka bir şey olsun, kendisine itibar edilmeyen önemsiz ve değersiz şey demektir. Bu lâfzın, konuşma dilinde kullanıldığı hususuna, âyet, hadis ve muhtelif rivâyetler delâlet etmektedir. Âyetten delil, Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ اَعْرَضُوا عَنْهُ *"Değersiz bir söz duyduklarında, ondan yüz çevirirler"* (Kasas, 55); لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَاْثِيمًا *"Onlar orada ne boş bir lâf, ne de günâha sokacak bir şey işitmezler"* (Vâkıa, 25); لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ *"Bu Kur'an'ı dinlemeyin. O'nun hakkında boş lâkırdılar yapın"* (Fussilet, 26) ve, لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَاغِيَةً *"Orada boş bir söz işitmezsin"* (Gaşiye, 11) âyetleridir. Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا *"Onlar boş bir (sözle) karşılaştıkları zaman, vakur bir biçimde yüz çevirirler"* (Furkan, 72) âyetine gelince, bundan muradın, "Onlar boş bir sözle karşılaştıkları zaman.." olması muhtemel olduğu gibi, yine bundan muradın, "Onlar boş bir fiille karşılaştıkları zaman..." şeklinde olması da muhtemeldir.

Bunun hadisten deliline gelince, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَنْ قَالَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ لِصَاحِبِهِ صَهْ وَالْاِمَامُ يَخْطُبُ فَقَدْ لَغَا *"Cuma günü imâm hutbe okurken, kim arkadaşına 'sus!' derse, boş söz söylemiş olur"*[137] şeklindeki hadisidir.

Kelimeyle ilgili muhtelif rivâyet ve kıssalara gelince: Kuş öttüğü zaman, لَغَا الطَّائِرُ يَلْغُو لَغْوًا denilir. Yine, "لَغْوُ الطَّائِرِ" ifâdesi, kuşun ses çıkarması demektir. Bu lâfzın konuşma dilinin dışında kullanılmasına gelince: Meselâ,

137 **Nesaî,** Cum'a, 22 (III/104).

devenin önem verilmeyen yavrularına, "لَغْوٌ" (önemsiz, değersiz) denilir. Nitekim şair **Cerîr,**

يَعُدُّ النَّاسِبُونَ بَنِى تَمِيمٍ بُيُوتَ الْمَجْدِ أَرْبَعَةً كِبَارًا
وَتَخَرَّجَ مِنْهُمُ الْمَرْئِىُّ لَغْوًا كَمَا أَلْفَيْتَ فِى الدِّيَةِ الْحُوَارَا

"Nesep ilmiyle meşgul olanlar, Temimoğullarını, şeref evlerinin dört büyük direği addetmişlerdir. Ama, nasıl devenin yavrusuna diyette önem vermiyorsan, işte bunun gibi, nasıl olmuşsa onların içinden çıkmış olan **Mer'î**'ye önem verme!" Şair **Accâc** da, وَرُبَّ أَسْرَبٍ حَجِيجٍ كُظَّمٍ عَنِ اللَّغَا وَرَفَثِ التَّكَلُّمِ "Pek çok hacının kalbi ve gönlü, boş laflar ve çirkin sözler karşısında yutkunmakta, sabırlı davranmaktadırlar."

Ferrâ, "اَللَّغَا" ifâdesinin, "لَغَيْتُ" ; "اَللَّغْوُ" kelimesinin ise, "لَغَوْتُ" fiillerinin mastarı olduğunu söylemiştir. İşte bu açıklamalar, kelimenin lügât ile ilgili taraflarıdır.

Yeminde Lağv Hakkında Belli Başlı Tefsirler

Müfessirler bu hususta şu görüşleri zikretmişlerdir:

a) **Şafiî** (r.a) lağvin, Arapların, içlerinden yemin etmeyi geçirmedikleri halde sözlerini pekiştirmek için, لَا وَاللّٰهِ "Hayır, Allah'a yemin ederim" ve, بَلَى وَاللّٰهِ "Evet, Allah'a yemin ederim" ifâdesi olduğunu söylemiştir. Şâyet Araplardan birine, "Ben bugün senin, Mescid-i Haram'da bin defa yemin ettiğini duydum" derseniz, o bunu kabul etmez. Aksine O, لَا وَاللّٰهِ أَلْفَ مَرَّةٍ "Hayır, vallâ bin kere değil!" der.

b) **Ebu Hanife** (r.a)'nin görüşüdür. Bu görüşe göre bir kimsenin, öyle olduğuna inanarak yemin edip, daha sonra da bunun böyle olmadığı ortaya çıkarsa, işte bu yemine, **"lağv"** denilir.

Bu ihtilâfın neticesi şudur: **Şâfiî,** bir kimsenin, "لَا وَاللّٰهِ" ve "بَلَى وَاللّٰهِ" "Hayır vallahi..." ve "Evet vallahi..." demesinde keffâreti gerekli görmüyor; halbuki bir kimsenin, bir şeyin öyle olduğuna inanarak yemin edip de, daha sonradan o şeyin öyle olmadığı durumlarda yapılan yeminde keffâretin gerekli olduğunu söylüyor. **Ebû Hanife** ise, bunun aksini söylüyordu. **Şâfiî'**nin mezhebi, **Aişe, Şa'bî** ve **İkrime**'nin görüşlerine dayanır. **Ebu Hanife**'nin görüşü ise, **İbn Abbas, Hasan el-Basrî, Mücâhid, Nehaî, Zührî, Süleyman İbn Yesâr, Katâde, Süddi** ve **Mekhûl**'ün görüşlerine dayanır.

Şafiî (r.a)'nin görüşünün delilleri şunlardır:

1) **Hz. Aişe** (r.anha), Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَغْوُ الْيَمِينِ قَوْلُ الرَّجُلِ فِي كَلَامِهِ كَلَا وَاللهِ وَبَلَى وَاللهِ وَلَا وَاللهِ *"Yemîn-i lağv, bir kimsenin konuşması sırasında, 'Hayır vallahi', 'Evet vallahi', 'Değil vallahi' demesidir."*[138] Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s), yanında ashâbından birisi olduğu halde, ok atmakta olan bir topluluğa rastladı da; o sırada o topluluktan birisi bir ok atarak, "Vallahi vurdum!" dedi. Sonra, vuramadığı anlaşılınca, Hz. Peygamber'in yanındaki sahâbi, "Ya Resûlallah, adam yeminini yerine getiremedi" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), كُلُّ اَيْمَانِ الرُّمَاةِ لَغْوٌ لَا كَفَّارَةَ فِيهَا وَلَا عُقُوبَةَ *"Ok atanların yeminlerinin hepsi lağv'dır. Bunlara ne keffaret gerekir, ne de bir ceza!"* der.

Hz. Aişe'den rivâyet edildiğine göre, O şöyle demiştir: "Lağv yemini, kalbin azmetmediği ve şaka, münazara ve davâlaşma sırasında söylenen yeminlerdir." Allah'ın kelâmının tefsiri hususunda, sahâbenin söylediği söz ise, hüccettir.

2) Hak Teâlâ'nın, لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ بِاللَّغْوِ فِي اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ *"Allah, yeminlerinizdeki lağv'den dolayı sizi sorumlu tutmaz. Fakat kalplerinizin azmetmiş olduğu şeyler yüzünden sizi muâheze eder"* (Bakara, 225) âyeti, yeminin lağv oluşunun kalbin kesbi sebebiyle hasıl olan şeyin zıddı ve mukabili gibi olduğuna delâlet eder. Fakat âyetteki, *"Kalplerinizin azmetmiş olduğu şeyler yüzünden.."* tabirinden murat, insanın ciddi olarak niyetlendiği ve kalbini kendisine bağladığı şeydir. Böyle olunca, kalbin azmettiği şeyin zıddı gibi olan "lağv"in manasının, "insanın tam bir ciddiyetle niyetlenmediği ve kalbini kendisine bağlamadığı bir yemin" olması gerekir. Bu da insanların, söz sırasında bir alışkanlık olarak söylemiş oldukları, لَا وَاللهِ ، بَلَى وَاللهِ "Hayır vallahi, evet vallahi" şeklindeki yeminleridir. Ama bir kimse bir şey hakkında, o şeyin meydana geleceğine ciddi olarak yemin eder; sonra o şeyin tahakkuk etmediği görülür de o kimse bu yemini ile kendi sözünü doğrulamayı murat edip kalbini buna bağlarsa, bu yemin kesin olarak bir "lağv" olmayıp, kalbin azmettiği bir yemindir.

3) Allahu Teâlâ, bu âyetten önce, وَلَا تَجْعَلُوا اللهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ *"Allah'ı yeminlerinizden dolayı bir engel yapmayın"* buyurmuş ve bize bunun manasını çok yemin ve kasemde bulunmaktan bir nehiy olduğunu hatırlatmıştır. Bir alışkanlık olarak "Hayır vallahi; evet vallahi" diyen kimselerin, çok yemin ettiklerinde şüphe yoktur. Böylece Cenâb-ı Hak, *"Allah'ı yeminlerinizden*

138 Ebu Davud, Eymân ve Nüzûr, 6 (III/223).

dolayı.. bir engel yapmayın" âyetinin hemen peşinden, konuşurken azmederek değil de, bir alışkanlık olarak çokça yemin eden kimselerin halini zikretmiş ve onların ne mu'aheze edileceğini, ne de onlara bir keffaret gerekeceğini beyân etmiştir. Çünkü onlara bu yeminlerden dolayı sorumluluğu ve keffâreti gerekli kılmak, ya onların konuşmaktan kaçınmalarına sebebiyet verecektir; yahut da her an keffaret vermeleri gerekecektir. Her iki halde dinde bir zorluk olur. Binaenaleyh, zikrettiğimiz şeylere göre "لَغْوْ" kelimesinin tefsirinin önceki âyete uygun olan bir açıklama olduğu ortaya çıkar.

Ebu Hanife (r.a)'nin görüşü ise, önceki âyete uygun değildir. Buna göre **Şâfiî**'nin te'vili evlâdır.

Ebu Hanife (r.a)'nin birkaç yönden delili vardır:

1) Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisi: مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ فَرَأَى غَيْرَهَا خَيْرًا مِنْهَا فَلْيَأْتِ الَّذِى هُوَ خَيْرٌ ثُمَّ لْيُكَفِّرْ عَنْ يَمِينِهِ *"Kim bir şey için yemin eder de, aksinin daha hayırlı olduğunu görürse, o hayırlı olan şeyi yapsın. Sonra da (böylece bozduğu) yemininden dolayı keffaret versin."*[139] Bu hadis-i şerif, ister ciddi, ister gayr-i ciddi olsun, mutlak olarak yeminini bozan kimsenin keffâret vermesi gerektiğine delâlet eder.

2) Yemin, kendisine fesih ârız olmayan bir şeydir. Dolayısıyla boşama ve köle âzâd etmede olduğu gibi, kendisinde bir maksadın olup olmadığına itibar edilmez. Bu iki delil, insanların, "Hayır vallahi, evet vallahi" gibi sözlerinde, yeminlerini bozdukları zaman keffareti gerektirir. **"Lağv"**in, **İmam-ı Şafiî**'nin dediği şekilde tefsirinin mümkün olmayıp; aksine **İmam Ebu Hanife**'nin dediği şekilde tefsir edilmesinin gerektiğini şu husus da gösterir: Yemin, Arapça'da "kuvvet" manasına gelir. Nitekim şâir şöyle demiştir:

إِذَا مَا رَايَةٌ رُفِعَتْ لِمَجْدٍ تَلَقَّاهَا عَرَابَةُ بِالْيَمِينِ

"Bir sancak, şeref için kaldırıldığında, ona Arabe kuvvetle yapıştı." Bu şiirdeki "yemin" de kuvvet manasınadır. Yeminden maksad, yemin sebebi ile, yemini bozma tarafına karşı yemininde durma tarafını kuvvetlendirmektir. Bu da ancak, kuvvetlendirmeye uygun yerlerde yapılır. Uygun yerler de, yemin ancak gelecekteki bir fiile dâir yapıldığı yerlerdir. Fakat geçmişte olan bir hâdise için yemin edilir ise, bu kesinlikle kuvvetlendirmeye uygun bir yer değildir. Bu izaha göre geçmişteki bir hâdise için yemin etmek, yemin etmede kastedilen faydadan hâlî olur. Faydasız şey de lağv'dir.

139 **Buhari,** Humus, 15; Eymân, 1.

Binaenaleyh "lağv"in, geçmişe dâir yapılan bir yemin olduğu ortaya çıkar. Gelecekteki bir husus için yemin etmek kuvvetlendirilmeye uygundur. Binaenaleyh böyle bir yemin, yeminden kastedilen maksat ve manâdan hâlî değildir. Dolayısıyla bu yemin-i lağv olmaz.

c) "Yemin-i lağv"in tefsiri hususundaki üçüncü görüş de şudur: O, insanın ibâdet olan şeyi yapmamaya ve günah olan şeyi yapmaya yemin etmesidir. Bu yemin-i lağvdir veya günahtır. Nitekim Hak Teâlâ, وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ *"Onlar değersiz bir söz duyduklarında, ondan yüz çevirirler"* (Kasas, 55) buyurmuştur. Allah bu yeminleri terk etmeden dolayı insanları muâheze etmeyeceğini belirtmiş, daha sonra da, وَلَٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ *"Fakat, kalplerinizin azmetmiş olduğu şeyler yüzünden sizi muâheze eder"* yani, ibadeti bırakma ve günahı işlemeye dair yaptığınız yeminlerde durmanızdan sizi muâheze eder" buyurmuştur. Müfessirler, bu tarz açıklamanın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ فَرَأَى غَيْرَهَا خَيْرًا مِنْهَا فَلْيَأْتِ الَّذِى هُوَ خَيْرٌ ثُمَّ لْيُكَفِّرْ *"Kim bir şey için yemin eder de, aksinin daha hayırlı olduğunu görürse, o hayırlı olan şeyi yapsın. Sonra da (böylece bozduğu) yemininden dolayı keffâret versin"*[140] hadisine aykırıdır. Yine bu tarz açıklama, şu iki bakımdan da zayıftır:

1) Bu âyette zikredilen muâheze, Mâide Sûresi'ndeki, وَلَٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ *"Fakat kalplerinizin azmettiği yeminler yüzünden sizi muâheze eder (hesaba çeker). Bunun keffareti ise..."* (Mâide, 89) âyeti ile tefsir edilmiştir. Bu âyette geçen "muâheze"den murat, keffâretin gerekmesi; tefsir ettiğimiz âyetteki "mu'aheze"den murat da, yine keffâretin gerekliliği olunca, biz âyetten maksadın bu tarz yapılan izah olmadığını anlamış oluruz.

2) Allahu Teâlâ lağv'in zıddı olarak, kalbin azmettiği şeyi saymıştır. Onu, bu görüş sahibinin zikretmiş olduğu, yemin etmiş oldukları şey üzerinde ısrâr etmek şeklinde tefsir etmek mümkün değildir. Çünkü kalbin azmetmesi, yeni bir fiile başlamak manasını tedai ettirmektedir. Bir şey üzerinde ısrar etme "kalbin azmi" olarak isimlendirilemez.

d) Lağv yemini hakkında dördüncü görüş şöyledir: Bu, keffâreti ödenmiş yemindir ve "lağv" diye isimlendirilmiştir. Çünkü keffâret günahı düşürmektedir. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "Keffaretini ödediğiniz

140 **Buhari,** Humus, 15; Eymân, 1.

zaman, Allahu Teâlâ "lağv" yeminlerinizden dolayı sizi muâheze etmez." Bu, **Dahhâk**'in görüşüdür.

e) **Kâdî**'nin görüşüdür. Buna göre yemin-i lağv'den murat, bir kasıt olmaksızın sehven yapılan yeminlerdir. Buna delil, Cenâb-ı Hakk'ın, müteakiben gelen, "وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ" kavlidir. Bu kavlin manası, "Yeminlerinizde kasıtlı olduğunuz zaman sizi muâheze eder" demektir. Kastın mukabilinin "sehv" olduğu malûmdur.

İKİNCİ MESELE

İmâm-ı Şafiî (r.a), bu âyet-i kerimeyi, yemin-i gamûs (yalan yere yemin) için keffaret ödemenin vâcip olduğuna delil getirip, şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, bu âyette, *"Fakat, kalplerinizin azmettiği şeyler yüzünden sizi muâheze eder"* buyurmuş, Mâide Sûresi'ndeki âyette de, *"Fakat kalplerinizin azmettiği yeminler yüzünden sizi muâheze eder"* (Mâide, 89) buyurmuştur. "Yemine azmetmek" ifâdesi, birkaç manaya gelebilir. Çünkü bundan murat, kalbin ona azmetmesi olabileceği gibi, "çözme"nin "حِلّ" zıddı olan "akd" (düğümlemek) manası da olabilir. İşte Cenâb-ı Hak bu âyette, *"Kalplerinizin azmettiği şeyler yüzünden"* buyurunca biz bu "akd"den muradın, kalbin azmetmesi olduğunu anlarız. Yeni Cenâb-ı Hak burada "muâheze" kelimesini zikretmiş ama onun ne olduğunu açıklamamıştır. Fakat Maide Sûresi'nde, "muâheze"nin ne olduğunu, "وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ" (Maide, 89) âyeti ile açıklamıştır. Binaenaleyh bu iki âyetten her biri bir yönden mücmel, diğer bir yönden mübeyyendir. Bu sebeple, bunlardan her biri bir yönden diğerini tefsir etmektedir. Bunların her birinden, ciddi olarak ve kalbin azmi ile yapılan yeminler için keffâretin vâcip olduğu anlaşılır. Yemin-i gamûs da böyledir. Bundan dolayı, ondan dolayı da keffâret gerekir.

Allahu Teâlâ'nın, وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ *"Allah çok bağışlayıcıdır, halimdir"* buyruğuna gelince, bil ki "gafûr", günahları örtme ve onların cezasını düşürmede ileri dereceyi ifâde eden bir sigadır. **"Halîm"** sıfatına gelince, bil ki Arapça'da "hilm", vakâr ve ağırbaşlılık manasına gelir. "Yürüyüşünde en teennili olan devenin üzerine hevdeci koy" manasında, "ضَعِ الْهَوْدَجَ عَلَى اَحْلَمِ الْجِمَالِ" denir. "Hilm" de bu manadadır. Çünkü hilm, teennî halinde görülür. Meme ucuna da, "حَلَمَةُ الثَّدْيِ" denilir. Allah'ın sıfatlarından olan "halîm"in manası, cezâ vermede acele etmeyip, aksine kâfir ve fâcirlerin cezasını geriye bırakan demektir.

Îlâ ve Talâkla İlgili Olan Hüküm

لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَآئِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ ۚ فَاِنْ فَآؤُ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢٢٦﴾ وَاِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَاِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٢٧﴾

"Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenlerin (îlâ yapanların) dört ay beklemeleri gerekir. Eğer erkekler dönerlerse, şüphe yok ki Allah gafûr ve rahîmdir. Eğer (onları) boşamaya karar verirler ise, şüphesiz Allah hakkıyla işitici, gerçekten bilicidir" (Bakara, 226-227).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Îlâ Hakkında Hüküm**

Âyetin başındaki fiil, "آلَى – يُؤَالِي – إِلَاءً – وَتَأَلَّي – يَتَأَلَّي – تَأَلِّيًا – إِتْتَلَى – يَأْتَلِي – إِئْتِلَاءً –" şeklinde gelir. Bunun ismi şeddeli olarak, "أَلِيَّةٌ" ve "أَلْوَةٌ"dür. **Ebû Ubeyde,** "أَلْوَةٌ، أَلْوَةٌ، أُلْوَةٌ" şeklinde diğer üç kullanış daha nakletmiştir. Netice olarak diyebiliriz ki, "يَمِينٌ ، قَسَمٌ ، أَلِيَّةٌ" ve "حَلْفٌ" kelimelerinin hepsi aynı manaya gelen değişik lâfızlardır. Hadis-i Kutsi'de de, آلَيْتُ أَفْعَلُ خَلَافَ الْمُقَدِّرِينَ *"Ben, tahminde bulunanların tahminlerinin aksini yapmaya yemin ettim"* diye gelmiştir. Şâir **Küseyyir** şöyle demiştir:

قَلِيلُ الْأَلَايَا حَافِظٌ لِيَمِينِهِ فَإِنْ سَبَقَتْ مِنْهُ الْأَلِيَّةُ بَرَّتِ

"Az yemin eden, yeminini tutar. Eğer ondan bir yemin çıkmış ise, o yeminini bozmaz." İşte kelimenin asıl lügat manası budur. Fakat şeriat ıstılahında bu, cinsi münasebette bulunmamaya yemin etmek manasındadır. Nitekim adam, "Vallahi seninle cimâ etmeyeceğim, mübaşeret etmeyeceğim, sana yaklaşmayacağım" dediği zaman, îlâ yapmış olur. Bazı müfessirler, âyette bir hazfin olduğunu, takdirinin, لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ آنْ يَعْتَزِلُوا مِنْ نِسَائِهِمْ "Hanımlarından uzaklaşmaya yemin edenler için..." şeklinde olduğunu, fakat âyette mevcut lâfızlar kendisine delâlet ettiğinden dolayı o, "اَنْ يَعْتَزِلُوا" ifâdesinin hazfedildiğini söylemişlerdir. Ben derim ki: "îlâ" lâfzını ancak, meşhur lügavî manasına hamlettiğimiz zaman böyle bir takdire ihtiyaç hissederiz. Fakat lâfzı, şer'î ıstılahı manasına hamlettiğimiz zaman, böyle bir takdire gerek kalmaz.

İKİNCİ MESELE

Rivâyet olunduğuna göre cahiliyye döneminde îlâ, talâk sayılıyordu. **Sa'id b. el-Müseyyeb** şöyle demiştir: "Adam, hanımını istemiyor, başkasının da hanımıyla evlenmesine fırsat vermek istemiyorsa, o zaman onunla cinsi münasebette bulunmamaya yemin ediyor ve hanımını ne kocalı, ne kocasız bir hale getiriyordu. Gayesi ise, o kadına zarar vermek idi. Sonra İslâmiyet gelince Müslümanlar da aynı şekilde hareket etmeye devam ettiler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ, bunu kaldırarak, kocaya düşünüp taşınması için bir müddet, zaman tanıdı. Buna göre, eğer koca bu zararı terk etmede bir fayda umar ise, o faydayı yerine getirir. Yok eğer kadından ayrılmada bir fayda görür ise, kadını boşar.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Abdullah b. Mes'ûd (r.a), âyeti "آلَوْا مِنْ نِسَائِهِمْ" şeklinde; **İbn Abbas** (r.a) ise, "يُقْسِمُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ" şeklinde okumuştur.

Hak Teâlâ'nın, مِنْ نِسَائِهِمْ *"kadınlarına"* sözü ile ilgili şöyle bir sual vardır: Örfe göre, "حَلَفَ فُلَانٌ عَلَى كَذَا" ve "آلَى عَلَى كَذَا" (O, şu hususta yemin etti) denilir. Buna göre niçin âyette, "عَلَى" harf-i cerrinin yerine, "مِنْ" harf-i cerri kullanılmıştır? Buna iki şekilde cevap verilir:

a) "Erkeklerin kadınlarından dolayı, dört ay on gün beklemeleri gerekir" manasının murat edilmesidir. Nitekim, "لِي مِنْكَ كَذَا" "Senden ötürü, bana şu gerekir" denilir.

b) Bu yeminde, zımnen uzaklık manası vardır. Buna göre sanki şöyle denmek istenmiştir: Onlar îlâ yaparak veya yemin ederek, hanımlarından uzaklaşıyorlar.

Hak Teâlâ'nın, تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ *"Dört ay beklemeleri"* buyruğuna gelince, bil ki, "تَرَبُّصُ" "beklemek ve gözetlemek" demektir. Nitekim, تَرَبَّصْتُ الشَّيْءَ "Bir şeyi bekledikçe bekledim" denilir. Yine, مَالِي عَلَى هٰذَا الْأَمْرِ رُبْصَةٌ تَرَبُّصًا "Benim bu işi beklemeye tahammülüm yok" denilir. "Terabbus" kelimesinin, "اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ" (dört ay) kelimesine izâfeti, mastarın zarfa izâfeti gibidir. Nitekim Araplar, بَيْنَهُمَا مَسِيرَةُ يَوْمٍ "Aralarında bir günlük mesâfe vardır" demeleri gibi. Yani, بَيْنَهُمَا فِي يَوْمٍ "Bir günlük yürüyüş" demektir. Bunun örnekleri pek çoktur.

Hak Teâlâ'nın, "فَإِنْ فَاؤُ" şartının manası, "eğer dönerlerse" şeklindedir. Arapça'da "fey", bir şeyin daha önceki haline dönmesidir. İşte bundan dolayı güneş gölgeyi izâle edip, gölge döndüğü için, gölgeye "اَلْفَيْءُ" denilmiştir.

Arap dili mütehassısları, "اَلْغَيْءُ" ile, "الظِّلُّ" arasında fark bulunduğunu söyleyerek şöyle demişlerdir: "Fey", güneş kendisini izâle ettiği için, zevâl vakti ile akşam vakti arasında olan gölgeye; "zıll" ise, güneş kendisini izâle etmediği için, tan yeri ağarmasından güneşin doğması vakti arasında olan gölgeye denilir. Cennette "zıll" vardır; orada güneş bulunmayacağından fey nevinden gölge yoktur. Nitekim Hak Teâlâ, وَظِلٍّ مَمْدُودٍ *"Yayılmış gölge"* (Vakıa, 30) buyurmuştur. Nitekim şair şöyle demiştir:

فَلَا الظِّلِّ مِنْ بَرْدِ الضُّحَى يَسْتَطِيعُهُ وَلَا الْفَيْءَ مِنْ بَرْدِ الْعَشِيِّ يَزُوقُ *"Ne kuşluk serinliğinin katlanabileceği gölgesi (zıll) vardır, ne de akşam serinliğinin tadacağı gölgesi (fey)..."* Yine, "فُلَانٌ سَرِيعُ الْفَيْءِ وَالْفَيْئَةِ" denilir. Her iki kullanılışı da **Ferrâ,** Araplardan nakletmiştir. Manası ise, "Falanca, kızgınlığından ve hiddetinden çabucak vazgeçer" şeklindedir. Aynı şekilde, Allahu Teâlâ'nın müşriklerin malından Müslümanlara döndürüp, onlara çevirdiği mal için de "fey" denilir. Sanki o mal Müslümanlarındı da, sonunda yine onlara dönmüş oldu. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın, "فَإِنْ فَاؤُ" sözünün manası, "Cimâ etmemeye dair yeminlerinden geri dönerlerse, muhakkak ki Allah, bütün tevbe edenler için çok bağışlayıcı ve merhametli olduğu gibi, hanımına zarar vermekten tevbe eden kocayı da bağışlar ve ona merhamet eder".

Talakla İlgili Bazı Meseleler

Hak Teâlâ'nın, وَإِنْ عَزَمُ الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ *"Eğer (onları) boşamaya karar verirler ise, şüphesiz Allah hakkıyla işitici, gerçekten bilicidir"* buyruğuna gelince, bil ki "azm" kalbin bir şeye kesin karar vermesi demektir. Nitekim, "عَزَمَ عَلَى الشَّيْءِ – يَعْزِمُ – عَزْمًا وَعَزِيمَةً" denilir. "Yemin ettim" manasında, "عَزَمْتُ عَلَيْكَ لَتَفْعَلَنَّ" (Bunu muhakkak yapman için yemin ettim) denilir.

Talâk kelimesi, "طَلَقَتْ الْمَرْأَةُ – اَطْلُقُ - طَلَاقًا" fiilinden alınma bir mastardır. **Leys** ise, kelimenin lâm harfinin zammesi ile, "طَلُقْتُ" şeklinde olduğunu söylemiştir. **İbnü'l-A'râbi** de, bu şekilde lâm harfinin zammesi ile, "talâk" mastarından olmak üzere, "طَلُقْتُ" şeklindeki fiil daha güzeldir. **Talak** kelimesinin manası şeriatte helâl olan bir şekilde nikâh akdinin çözülmesidir. Kelimenin aslı, manası gitmek olan "اِنْطِلَاقٌ" mastarındandır. Buna göre "talâk", kadının gitmesinden ibarettir. İşte âyetteki lâfızların tefsiri ile ilgili hususlar bunlardan ibarettir.

Âyette birçok hüküm vardır. Biz âyetin delâlet ettiği bazı hükümleri burada meseleler şeklinde anlatacağız:

BİRİNCİ MESELE

Kendisinin cinsi münasebette bulunması tasavvur edilen ve bu tasarrufu da dinde helâl sayılan her kocanın **"îlâ"** yapması sahih olur. Bu kayıt hem tard[141] hem aks[142] bakımından geçerlidir.

Tard bakımından geçerli olması, "Böyle olan herkesin îlâ yapması sahih olur" manasındadır. Bundan şu hükümler çıkar:

a) Zımmî îlâ yapabilir. Bu, **Ebu Hanife** (r.a)'nin görüşüdür. **İmam Ebu Yûsuf** ve **İmam Muhammed** "Zımmînin, Allah'ın adını anarak îlâ yapması sahih olmaz. Ancak boşaması ve köle âzâd etmesi doğru olur" demişlerdir. Bizim delilimiz Cenâb-ı Allah'ın, *"Kadınlarına îlâ yapanların dört ay beklemeleri gerekir"* âyetidir. Bu umûmi ifâde, kâfir olanı da, Müslüman olanı da içine alır.

b) **Şafiî** (r.a), îlâ müddetinin köleler ve hürler için değişmeyeceğini, karı kocanın her ikisi de hür veya her ikisi de köle; veyahut da birisi hür, diğeri köle olsa da aynı olacağını, hepsinde de müddetin dört ay olduğunu söylemiştir. **Ebu Hanife** (r.a) ve **İmam Malik** (r.a)'e göre ise, bu müddet köle için, iki aydır. Fakat **Ebu Hanife**'ye göre kadın köle olur ise; **İmam Mâlik'e göre** ise koca köle olur ise, bu iki ay olur. Bu iki imâmın kölenin boşanması hakkındaki hükümleri de böyledir. Bize göre Hak Teâlâ'nın, لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ *"Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler..."* buyruğu hepsini içine alır. Âyeti tahsis etmek, zâhirin hilâfına bir harekettir. Çünkü bu müddetin belirlenmiş olması, insanların yaratılış ve bünyesine yönelik bir manadan dolayıdır. Bu mana da insanın eşinden ayrılmaya karşı sabrının az olmasıdır. Bu hususlarda, yani hayız, emme ve cinsi iktidarsızlık müddetleri gibi hususlarda hür ve köle aynıdır.

c) Îlâ, kızgınlık halinde de, rızâ halinde de yapılsa sahihtir. **İmâm Malik,** kızgınlıkla yapılan Îlâ'nın sahih olmayacağını söylemiştir. Bu âyetin zâhiri bizim lehimize delildir.

d) Îlâ, ister nikah altındaki kadına yapılsın, isterse talâk-ı ric'î ile boşanmış kadına yapılsın sahih olur. Çünkü ric'î talâkla boşanmış kadın da, henüz onun hanımıdır. Çünkü bu durumda bir adam "Bütün hanımlarım boştur" dediği zaman, o ric'î talâkla boşanmış hanımı da tamamen boşanmış olur. Ric'î talâkla boşanmış kadının hâlâ o adamın hanımlarından

141 Tard; illet bulunduğu zaman hükmü gerektiren şey.

142 Aks; illeti olmadığı için, hükmün de bulunmamasıdır.

sayıldığı sâbit olunca, *"kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler..."* âyetinin zâhirinden ötürü, bu kadın da bu âyetin hükmüne girmiş olur.

Aks bakımından geçerli olmasına gelince, bu, cinsi münasebette bulunması düşünülemeyen kimsenin İlâ'sının sahih olmamasıdır. Bununla ilgili iki hüküm vardır:

a) Hadım olan erkeğin yaptığı îlâ sahihtir. Çünkü o da, tohumu olan erkek gibi cimâ yapabilir. Bunun için söz konusu olmayan şey inzâl (meni gelmesi)dir. İnzâlin olup olmamasının da îlâ'da bir tesiri yoktur. Bir de bu, âyetin umûmi hükmüne dahildir.

b) Erkeklik uzvu kesilmiş kimsenin durumu.. Eğer böyle bir erkeğin, erkeklik uzvundan kesildikten sonra geriye cimâ yapacak kadar bir kısım kalmış ise, yapacağı îlâ sahihtir. Eğer kalmamış ise, bu hususta da iki görüş vardır:

1) Onun îlâsı sahih değildir. Bu, **Ebu Hanife** (r.a)'nin görüşüdür.

2) Âyetin ifâde ettiği umûmi hükümden dolayı onun îlâsı da sahihtir. Çünkü yemin ile verilmek istenen zarar, bu kimse hakkında da söz konusudur.

Îlâ ile ilgili muteber ikinci bir şart da, îlâ yapanın koca olmasıdır. Binaenaleyh eğer bir erkek, hanımı olmayan bir kadına, "Allah'a yemin ederim ki seninle cimâ etmeyeceğim" dese ve daha sonra da o kadınla evlense, bu sözüyle îlâ yapmış olmaz. Çünkü Hak Teâlâ'nın, *"Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenlerin (îlâ yapanların) dört ay beklemeleri gerekir"* âyeti, bu hükmün başkalarına değil, o kadınların kocalarına âit olduğunu ifâde eder. Bu tıpkı, لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ *"Sizin dininiz size, benim dinim bana"* (Kâfirun, 6) âyeti gibidir. Yani "sizin dininiz sizedir, başkasına değil" manasına gelir. "Sizin için, başkaları için değil.."

İKİNCİ MESELE

Adına yemin edilendir, yemin ya Allah adına veyahut da başka bir şey adına olur. Eğer koca Allah adına yemin etmiş ise îlâ yapmış sayılır. Daha sonra o hanımıyla îlâ müddeti içerisinde cinsi münasebette bulunur ise, îlâ yapmış sayılmaz. Böyle birisi hakkında yemin keffâretinin gerekip gerekmediği meselesi ile ilgili iki görüş vardır:

a) **İmam Şafiî**'nin kavl-i cedîd (sonraki) görüşü ki, bu en sahih görüştür ve aynı zamanda **Ebu Hanife** (r.a)'nin görüşüdür. Buna göre, o kimseye yemin keffâreti gerekir.

b) **İmâm Şafiî**'nin kavl-i kâdim (daha önceki, eski) görüşü... Buna göre, îlâ müddeti geçtikten sonra, veya o müddet içinde koca, hanımına dönerse ona keffâret gerekmez. Birinci görüşün delili şudur: Allah adına yapılan yeminlerde hânis olunduğu zaman (yemin bozulduğu zaman) keffâreti gerektiren deliller umûmidir. Binaenaleyh "Vallahi sana yaklaşmayacağım" deyip hanımına yaklaşma ile, "Vallahi seninle konuşmayacağım" deyip onunla konuşma arasında (yemin bakımından) ne fark vardır?

İkinci görüşün delili ise, فَإِنْ فَاؤُ فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ *"Eğer erkekler dönerlerse, şüphe yok ki Allah gafûr ve rahîmdir"* âyetidir. Bu âyetle, şu iki bakımdan buna istidlâl yapılmıştır:

1) Eğer ona keffâret gerekseydi, Allahu Teâlâ onu burada zikrederdi. Çünkü bu âyette onu bilmeye ihtiyaç vardır. İhtiyaç varken gerekli açıklamayı sonraya bırakmak câiz değildir.

2) Allahu Teâlâ, bu âyette keffaretin gerektiğinden bahsetmediği gibi, aksine onun sâkıt olduğuna, *"Eğer erkekler dönerlerse, şüphe yok ki Allah gafûr ve rahîmdir"* buyruğu ile dikkat çekmiştir. Bağışlama muâheze edilmemeyi gerektirir.

Birinci görüşte olanlar şöyle diyerek buna cevap verebilirler: "Allahu Teâlâ keffâreti, gerek Kur'an'ın başka âyetlerinde, gerek Hz. Peygamber (s.a.s)'in dilinde ifâdesini bulan hadislerde beyân ettiği için, bu âyette zikretmemiştir."

Cenâb-ı Hakk'ın, غَفُورٌ رَحِيمٌ *"gafûr ve rahîmdir"* sözü bu kimseler için ilâhî cezanın olmayacağını gösterir. Fakat ilâhî cezanın olmaması, keffaretin gerekmediğini göstermez. Nitekim zina ve katillikten tevbekâr olan kimse için de, ilâhi cezâ olmayabilir. Fakat yine de bu kimseye had ve kısas uygulanması gerekir.

Allah'tan başka bir şey adına yemin edilerek, "Eğer seninle cimâ edersem kölem hür olsun veya sen boş ol; veya senin kuman boş olsun" diye; yahut da üzerine bir şeyi vâcip kılarak, "Eğer seninle cinsi münasebette bulunursam, Allah rızası için köle azâd etme veya bir sadaka veya oruç veya hacc veyahut namaz vâcip olsun" diye îlâ yapmanın hükmüne gelince, **Şafiî** (r.a)'nin bu hususta iki görüşü vardır:

a) O'nun kavl-i kâdimine (eski görüşüne) göre, bu kimse îlâ yapmış sayılmaz. **İmam Ahmed** de "Zahirü'r-Rivaye"de aynı görüştedir. Bu görüşün delili şudur: Îlâ câhiliyye devrinde yapılmakta olan bir şeydi. Sonra bu

konuda câhiliyye Araplarının Allah adına yemin ederek îlâ yapmakta oldukları da biliniyordu. Yine Hz. Peygamber (s.a.s), مَنْ حَلَفَ فَلْيَحْلِفْ بِاللهِ *"Yemin eden Allah adına yemin etsin"* buyurmuştur. Buna göre, "yeminden dolayı boşanma"dan, Allah adına yeminden dolayı boşanma anlaşılır.

b) **İmam Şafiî,** aynı zamanda **Ebu Hanife, İmâm Malik** ve bir grup âlimin (r.ah) görüşü olan, kavl-i cedîdine göre, o kimse îlâ yapmış olur. Çünkü "îlâ" lâfzı, bu sayılan yemin çeşitlerinin hepsini de içine alır. Her iki görüşe göre de, bu kimsenin yemini, mün'akide (tam bir yemin) olmuş olur. Binaenaleyh o kimse bu yeminine, bir köle azâd etmeyi veya hanımını boşamayı bağlamış olur ise, bu koca, hanımıyla cinsi münasebette bulunduğu zaman yeminine şart yaptığı (bağladığı şeyler) gerekir.

Eğer yemine şart koşulan şey, insanın kendisine vacip kıldığı bir şey ise, o kimseye kızgınlık anında yaptığı nezirlerde gereken şey gerekir. Bu hususta bazı görüşler vardır:

1) Bunların en sahihi, o kimseye yemin keffaretinin gerekmesidir.

2) O kimseye, şart koştuğu şeye bağlı kalması gerekir.

3) O kimse, yemin keffareti ile şart koştuğu şeyi yerine getirme arasında muhayyerdir.

Bu iki görüşün neticesi şudur: Biz o kimsenin îlâ yapmış olduğunu söylersek, dört ay geçtikten sonra kocaya durum ağır gelir, böylece de ya hanımına dönmek, ya da onu boşamak mecburiyetinde kalır. Eğer onun îlâ yapmış sayılamayacağını söyler isek, onun için durum sıkışmış olmaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler îlâ müddetinin ne kadar olduğu hususunda da, şu değişik görüşleri ileri sürerek ihtilâf etmişlerdir:

a) **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüne göre o kimse hanımıyla hiçbir zaman cinsi münasebette bulunmamaya yemin etmedikçe îlâ yapmış sayılmaz.

b) **Hasan el-Basri** ve **İshak**'ın görüşüne göre, koca bir günlüğüne de olsa, ne kadar müddet için yemin ederse etsin îlâ yapmış olur. Bu ikisi de son derece uzak ihtimallerdir.

c) **Ebu Hanife** ve **Sevri**'nin görüşüne göre, o kimse dört ay veya daha fazla müddet boyunca hanımıyla cinsi münasebette bulunmamaya yemin etmedikçe îlâ yapmış olmaz.

d) Bu **Şafiî, Ahmed b. Hanbel** ve **İmam Malik** (r.ah)'in görüşüdür. Buna göre, yemin dört aydan fazlası için olmadığı müddetçe o kimse îlâ yapmış sayılmaz.

Ebu Hanife (r.a) ile **Şafiî** (r.a) arasındaki ihtilâfın farkı şudur: O kimse dört aydan daha fazlası için îlâ yaptığında, onun için bu dört ay kabul edilir. Bu müddet kocanın hakkıdır. Bu müddet tamamlanınca kadın kocasından ya kendisine dönmesini veyahut da kendisini boşamasını ister. Eğer koca her ikisinden de kaçınır ise, hâkim kadını kocasından re'sen boşar. **Ebu Hanife**'ye göre ise, dört ay geçince talak kendiliğinden tahakkuk etmiş olur.

İmam Şafiî'nin bu hususta delilleri şunlardır:

1) "فَإِنْ فَاؤُ فَإِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ * وَإِنْ عَزَمُ الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ" âyetinin başındaki fa-i takibiyye, bu iki hükmün, dört aylık îlâ müddetinin bitmesinden sonra meşruluk kazanmalarını gerektirir. Buna göre eğer, "Sizin söylediğiniz şey imkânsızdır. Çünkü, فَإِنْ فَاؤُ *"Eğer erkekler dönerlerse.."* ve وَإِنْ عَزَمُ الطَّلَاقَ *"eğer (onları) boşamaya karar verirlerse.."* tabirleri, لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ *"Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler (îlâ yapanlar)"* ifâdesinin bir açıklaması mahiyetindedir. Açıklama ise tabii ki açıklanan hususu takip eder. Nitekim bu, اَنَا اَنْزِلُ عِنْدَكُمْ هٰذَا الشَّهْرَ فَإِنْ اَكْرَمْتُمُونِي بَقِيْتُ مَعَكُمْ وَإِلَّا تَرَحَّلْتُ عَنْكُمْ "Bu ay sizin misafirinizim. Eğer ikram ederseniz, sizinle kalmaya devam edeceğim. Aksi halde çeker giderim" demen gibidir" denilir ise, biz deriz ki: Bu zayıf bir izahtır. Çünkü *"Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenlerin dört ay beklemeleri gerekir"* âyetindeki dört aylık müddet, daha sonra ifâde edilen her iki hususa da delâlet eder. فَإِنْ فَاؤُ *"Eğer erkekler dönerlerse"* sözündeki fa-i takibiyye bu iki hükmün peşi sıra gelmiştir. Buna göre, *"eğer erkekler dönerlerse"* âyetinin ifâde ettiği hüküm, hem "îlâ"nın hem de dört ay beklemenin peşi sıra meşruiyyet kazanır. Sizin getirdiğiniz misal ise böyle değildir. Çünkü sizin misalinizdeki fa-i takibiyye misafirliğin başlamasından sonra gelmiştir. Fakat âyetteki, "Fâ" hem îlâ, hem de beklenecek müddetten sonra getirilmiştir. Binaenaleyh fâ-i takibiyyenin başına geldiği hükmün, bu iki şeyin peşi sıra vukû bulması gerekir. Bu açık bir sözdür.

2) Allahu Teâlâ'nın, وَإِنْ عَزَمُ الطَّلَاقَ *"Eğer (onları) boşamaya karar verirler ise.."* şartı, talakın ancak kocanın boşaması ile meydana geleceğini gösteren açık bir ifâdedir.

Ebu Hanife'ye göre ise, bu durumda talak kocanın boşaması ile değil, bu müddetin geçmesiyle kendiliğinden meydana gelir. Buna göre şâyet, "îlâ, başlıbaşına bir talaktır. Binaenaleyh, *"eğer (onları) boşamaya karar verirler ise..."* ifadesinden, daha önce geçen îlâ kastedilmiştir" denilir ise, biz deriz ki: Bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü *"eğer (onları) boşamaya karar verirler ise..."* âyetinin mutlaka "Eğer îlâ yapanlar, boşamaya kesin karar verirlerse..." şeklinde anlaşılması gerekir. Buna göre îlâ yapan kimse aynı zamanda, boşanmaya da karar vermiş olur. Bu da "îlâ"nın ve boşanmaya karar vermenin aynı anda olmalarını gerektirir. Fakat talak, kararlı oluşun kendisiyle ilgili olduğu şeydir. Kararlı oluşun kendisiyle ilgili olduğu şey ise, kararlı oluştan sonra gelir. Binaenaleyh talak, ona karar vermeden sonra vukû bulur. İlâ ya bu kararla birliktedir veya bundan daha öncedir. Bu durum da âyette talakın ilâ'dan başka olduğu hususunda kesin hüküm vermeyi gerektirir. Bu da açık bir izahtır.

3) وَإِنْ عَزَمُ الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ *"Eğer (onları) boşamaya karar verirler ise, şüphesiz Allah hakkıyla işitici, gerçekten bilicidir"* âyeti, kocadan duyulacak bir sözün çıkmasını gerektirir. Bu da ancak âyetin takdirinin, "Eğer onlar boşanmaya karar verir ve hanımlarını boşarlarsa, şüphesiz Allah onların sözlerini duyan ve kalplerindeki niyetlerini bilendir" şeklinde olduğunu söylemekle mümkün olur. Buna göre eğer, "Bu âyetten muradın, "Allah o îlâ'yı işitendir" şeklinde olması niçin câiz olmasın?" denilir ise, biz deriz ki: Bu, uzak bir ihtimaldir. Çünkü âyetin ifâde ettiği tehdit îlâya karşı değil, aksine îlâ'dan sonra meydana gelen bir şeye karşı yapılmıştır. O şey de îlâ'dan başka bir sözdür. Binaenaleyh, *"Şüphesiz Allah, hakkıyla işitici, gerçekten bilicidir"* tehdidi, işte îlâ'nın aksine söylenen o söz için olur.

4) Cenâb-ı Allah'ın, فَإِنْ فَاؤُ *"Eğer erkekler dönerlerse"* ve, ... وَإِنْ عَزَمُوا *"eğer boşamaya karar verirlerse.."* âyetlerinin zâhiri bu iki hususta muhayyerliği ifâde etmektedir. Bu da, iki hususun tek bir vakitte bulunmasını gerektirir. **Ebu Hanife**'nin görüşüne göre ise durum böyle değildir.

5) Îlâ, aslında bir talak değil, aksine bir müddet için hanımıyla cimâ etmemeye yemin etmedir. Fakat şeriat bu müddeti sınırlandırmıştır. Çünkü adam, hanımına zarar vermek maksadıyla olmaksızın bazen bir müddet için onunla cimâ etmeyi terk edebilir. Bu, kısa bir zaman için söz konusu olur. Fakat uzun zaman cimâyı terk ettiği zaman, bu ancak hanıma zarar vermek için yapılmış olur. Bu hususta müddetin uzun veya kısa olması belli bir şey olmayınca, Allahu Teâlâ uzun müddet ile kısa müddet arasını

ayıran sınırı belirledi. Cimâ uzun müddet terk edildiğinde maksadın zarar verme olduğu ortaya çıkmış olur. Bu da kesin olarak talakı gerektirmez. Zarar verme maksadı ortaya çıktığı zaman, şeriatin hikmetine uygun olan, ya o zarar vermeyi terki veyahut da o kadını îlâ kaydından kurtarmayı emretmesidir. Bu mana, şeriatte muteber bir manadır. Nitekim biz, cinsi iktidarı olmayan ve benzeri kimseler hakkında da, zaman tayininde bulunuruz. **Ebu Hanife** (r.a)'nin delili ise, **Abdullah İbn Mes'ûd**'un, "فَإِنْ فَاؤُ فِيهِنَّ"Eğer o kadınlara dönerlerse" kıraatidir.

Ebu Hanife'nin bu görüşüne en doğru cevâp şudur: Şaz kıraatler reddedilmiştir. Çünkü Kur'an olan her kelimenin, tevâtür ile sâbit olması vâciptir. Tevâtürle sabit olmadığı yerlerde, onun Kur'an'dan olmadığına kesinlikle hükmederiz. Bu kaideye uyması gerekenlerin en başında gelen ise, **Ebu Hanife**'dir. Çünkü o, bu kaideden dolayı, besmelenin Kur'an'dan olmadığına istidlâl etmiştir. Yine, âyetin üç hususu ihtiva ettiğini açıklamıştır. Âyet, îlâ'dan sonra kadınlara dönmenin, îlâ müddeti içerisinde olmayacağını gösterir. Buna göre şaz kıraatler, âyetin bu hükmüne muhalif olduğu zaman, muhakkak olarak bu kıraatin yanlışlığına hükmetmek gerekir.

Talâk Hakkındaki Hüküm

وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُوٓءٍ ۚ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِيٓ أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ...

"Boşanmış kadınlar, kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler. Eğer onlar, Allah'a ve âhiret gününe inanıyorlarsa Allah'ın kendi rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz..." (Bakara, 228).

Bil ki Allahu Teâlâ burada, talâk hakkında birçok hükümden bahsetmiştir.

İddet Meselesi

Talâkın birinci hükmü, iddetin vâcip olmasıdır: Bil ki boşanan (mutallaka), kendisine talâk verilen kadındır. Bu da ya yabancı bir kadın olur

veya nikâhlı bir kadın olur. Eğer yabancı bir kadın olursa, o kadına talâk verildiğinde, kelimenin lügat anlamı itibariyle o kadın mutallaka boşanmış olur; ama kelimenin şer'î manası itibariyle boşanmış sayılmaz. Bundan dolayı, o kadına iddetin gerekmediğinde icmâ vardır.

Nikâh altındaki kadına gelince, bu kadın ya "medhûlün bihâ" (yani kendisiyle halvet-i sahiha meydana gelmiş ve zifâfa girilmiş) kadın olur veya olmaz.. Eğer o kadın, medhûlün bihâ değilse, ona iddet gerekmez. Cenâb-ı Allah, إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا *"Ey iman edenler, mü'min kadınları nikâhlayıp, kendilerine dokunmadan, onları boşadığınız zaman, sizin için o kadınlar üzerine sayacağınız bir iddet yoktur"* (Ahzâb, 49) buyurmuştur. Ama kadın "medhûlün bihâ" olursa, bu durumda o kadın ya çocuk doğuramaz, ya da hamiledir. Eğer hamile ise, o kadının iddeti, ay hâli (kurû) ile değil, çocuğunu doğurması ile tespit edilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ *"Yüklü (hamile) kadınların iddeti ise, yüklerini bırakmalarıdır"* (Talâk, 4) buyurmuştur.

Eğer o kadın özürlü olursa, bu durumda, o kadının hayız görmesi ya mümkündür; ya da mümkün değildir. Eğer, aşırı küçük veyahut da aşırı yaşlı olmasından ötürü hayız görmesi mümkün değilse, bu tür kadınların iddetleri kurû ile değil, aylara göre belirlenir. Nitekim Hak Teâlâ, وَالّٰئِي يَئِسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ اِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ *"Kadınlarınızdan hayızdan kesilenlerin (iddetinde) şüphe ederseniz, biliniz ki onların iddetleri üç aydır"* (Talâk, 4) buyurmuştur.

Eğer o kadının hayız görmesi mümkün ise, bu durumda o kadın ya köledir ya da hür.. Eğer köle ise, onun iddeti üç değil, iki "kurû" ile olur. Kadın, birisinin nikâhında bulunmuş olur ve kendisiyle halvet-i sahiha ve zifâf da vâki olduktan sonra boşanmış olur yahut özürlü olur yahut da hayız görür veyahut da hür olursa, işte bu sayılan vasıflar bulunursa, böylesi kadınların iddetleri, Allahu Teâlâ'nın bu âyette de hükmünü belirttiği üzere, "üç kurû" olur. Âyetle ilgili birkaç sual bulunmaktadır:

Birinci Suâl: "كُلّ" lâfzının çoğa ıtlâk edilmesi örf haline gelmiş olduğu için, âmm olan lâfzın tahsisi ancak, tahsis edildikten sonra geriye kalan kısım daha çok olduğu zaman uygun olur. Nitekim elbise için şöyle denilir: Baskın rengi siyah olup, tek tük beyazlık da bulunduğu zaman, yine de onun siyah olduğu söylenir. Kendisinin siyah rengi beyaz olup, tek tük

de siyahlık bulunduğu zaman, o elbise siyah demek yalan olur. Böylece, âmm lâfzın tahsis edilmesindeki şartın, tahsisten sonra geriye kalan kısmın daha çok olduğu ortaya çıkmış olur. Bu âyet ise böyle değildir. Çünkü siz, bu âyetin umûmî manasından beş kısmı ihraç edip, geriye sadece bir kısmı bıraktığınızda, bu gibi yerlerde âmm lâfzını kullanmak, Allah'ın hikmetine uygun düşmez.

Cevap: Yabancı kadın, lâfzın muhtevasına dahil değildir. Çünkü "ecnebî kadın" hakkında, "o boşanmıştır" denilemez. "Medhûlün bihâ" olmayan kadınlar da karine ile âyetin hükmünün dışında kalır. Çünkü iddetten maksat, rahmin temizliğini sağlamaktır. Rahmin temizliğine de, ancak rahim meşgul olduğu vakit ihtiyaç hissedilir.

Hamile ve hayız görmeyen kadınlar (âyise) da, bu lâfzın muhtevâsına girmezler. Çünkü "kurû"ya göre iddet beklemenin gerekliliği, kadınlar hakkında bu düşünülebildiği zaman söz konusu olur. Halbuki bu iki tür kadın hakkında, "kurû" düşünülemez. Cariyenin evlendirilmesi ise çok nadir olan bir şeydir. İşte böylece, çok umumî ve çok görülenin, bu umûm lâfzın muhtevası içinde kalmaya devâm ettiği ortaya çıkmış olur.

İkinci Sual: Hak Teâlâ'nın, "يَتَرَبَّصْنَ" buyruğu bir haber cümlesidir. Halbuki bundan maksat bir emirdir. O halde, emri haber cümlesiyle ifâde etmedeki fayda ve hikmet nedir?

Bu soruya, şu iki bakımdan **cevap** verilebilir:

a) Allahu Teâlâ bunu emir sîgasıyla zikretmiş olsaydı, o zaman bu maksadın ancak, kadının iddet beklemeye kast ve irade ile başlaması durumunda gerçekleşebileceği zannını uyandırırdı. Bu açıklamaya göre meselâ, kadının kocası ölse, kadın da bunu bilmese; böylece de kadının iddeti kadar bir zaman geçmiş olsa, bunun iddet yerine geçmemiş olması gerekir. Çünkü o kadın, iddetle emrolunduğunda, kadın bu sorumluluktan ancak, mükellef olduğu hususun ifasını irâdî olarak başlayıp bitirdiği zaman çıkabilir. Ama Allahu Teâlâ bu mükellefiyeti haber cümlesiyle zikrettiği için, böyle bir zan ortadan kalkar, erkek de bu iddet sona erdiğinde, ister kadın bundan haberdâr olsun, isterse olmasın; yine, kadın bu iddete ister arzusuyla, isterse kızgınlıkla başlamış olsun, maksadın hasıl olduğunu anlamış olur.

b) **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: Emri, haber sîgasıyla bildirmek, onun uyulması gereken bir şey olduğunu ihsâs ettirmek için, emrin te'kid ve pekiştirilmesini ifâde eder. Buna göre sanki kadınlar iddet bekleme işine

sımsıkı sarılmışlar da, Hak Teâlâ da, onların iddet beklemelerini haber vermiştir... Bunun bir benzeri de Arapların, birisine duâ hususunda, رَحِمَكَ اللهُ "Allah sana merhamet etsin" demeleridir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın buna icâbet edeceğine güvenildiği için, haber cümlesi şeklinde getirilmiştir. Buna göre sanki rahmet olup bitmiş de, o kimse de bunu haber veriyor...

İsim Cümlesinin Belagat Yönünden İfade Ettiği Kuvvet

Üçüncü Sual: Şâyet Allah, "يَتَرَبَّصُ الْمُطَلَّقَاتُ" demiş olsaydı bu, bir fiil ile bir fâilden meydana gelen bir cümle olmuş olurdu. O halde buna göre bunu, bu şekilde ifâde etmeyip de, "الْمُطَلَّقَاتُ" kelimesini mübtedâ; fiil-fâilden oluşan "يَتَرَبَّصْنَ" cümlesini de, bu mubtedânın haberi kılmasının hikmeti nedir?

Cevap: Şeyh Abdu'l-Kâhir el-Cürcânî, Delâilu'l-İ'câz adlı eserinde şöyle demektedir: "İsmi önce söyleyip, زَيْدٌ فَعَلَ "Zeyd yaptı" dediğin zaman, bu, "فَعَلَ زَيْدٌ" şeklinde sözünün ifade edemeyeceği te'kid pekiştirme ifâde eder. Bu böyledir, çünkü senin "زَيْدٌ فَعَلَ" ifâden, şu iki maksat için kullanılır:

a) Bu fâili, o fiile tahsis etmek... Bu senin tıpkı, أَنَا أَكْتُبُ فِي الْمُهِمِّ الْفُلَانِيِّ إِلَى السُّلْطَانِ "Falanca iş hususunda, hükümdara mektubu ben yazarım ben!..." demen gibidir. Bundan maksadın, bunu sadece senin yazabileceğini ifâde etmendir.

b) Maksadın bu olmamasıdır; aksine maksat kendisinden herhangi bir sözle bahsedilen şeyin, kimsenin başa alınması, o fiili ona nisbet etmek içindir. Meselâ bu, Arapların hasr murat etmeyip, aksine dinleyenler tarafından bol vermenin o kimsenin adeti ve huyu olduğunu anlamaları için, هُوَ يُعْطِي الْجَزِيلَ "O bol verir" demeleridir. Bunun bir misâli de, Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ *"Allah'tan başka tapındıkları nesneler, hiçbir şey yaratamazlar. Onlar yaratılıp duruyorlar"* (Nahl, 20) âyetidir. Bundan maksat, sadece putların mahluk olduğunu söylemek değildir. (Yaratılıp, yapılma işinin onlar hakkında devamlı carî olduğunu bildirmektir.) Yine Cenâb-ı Hak, وَإِذَا جَاؤُكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكُفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ *"Size geldikleri zaman, 'iman ettik' dediler. Halbuki onlar küfür ile girmişler, yine küfür ile çıkmışlardı"* (Maide, 61) buyurmuştur. Şair de, هُمَا يَلْبَسَانِ الْمَجْدَ أَحْسَنَ لِبْسَةً شَجِيعَانِ مَا اسْطَاعَا عَلَيْهِ كِلَاهُمَا *"O ikisi, mecd ü şerefi çok güzel bir elbise gibi giyerler. Her ikisi de, gücü yettiği sürece, cesurdular."*

Mübtedâyı başa aldığında bu mananın meydana gelmesinin sebebi, meselâ sen, "عَبْدُ اللهِ" dediğin zaman, Abdullah'tan haber vereceğini hissettirmendir.

Böylece bu sözü duyanların aklında, onu tanıma hususunda bir arzu meydana gelmiş olur. Daha sonraysa haberi getirdiğinde, akıl, onu âşıkın mâşûkunu kabul etmesi gibi kabul eder. Böylece de bu, kesinliği ortaya koyma ve şüpheyi de izâle etme hususunda daha etkili bir ifâde olmuş olur.

Dördüncü Suâl: "تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ" denildiği gibi, burada da, "يَتَرَبَّصْنَ ثَلٰثَةَ قُرُوءٍ" denilmeli değil miydi? O halde burada, "اَلْأَنْفُس" kelimesinin zikredilmesinin faydası nedir?

Cevap: "اَلْأَنْفُس" kelimesinin zikredilmesi, onları beklemeye teşvik etmek ve şevklerini arttırmak içindir. Çünkü beklemeyi arzu etmezler; bunun için Allahu Teâlâ, "اَلْأَنْفُس" kelimesini zikrederek, onları beklemeye teşvik etmiştir. Bu böyledir, çünkü kadınlar erkeklere çok düşkündürler. Cenâb-ı Hak böylece onların, kendi nefislerini zorlamalarını, nefislerini beklemeye arzulu olmaya sevk etmelerini ve kendilerini beklemeye mecbûr tutmalarını istemiştir.

Beşinci Suâl: Kadınlar çok olduğu halde, "أَنْفُس" lâfzı cem-i kıllet, "قُرُوءٌ" lâfzı ise, cem-i kesret olarak zikredilmiştir. O halde, "قُرُوءٌ" dan maksat üç olup, üç de az olduğuna göre, kelime niçin cem-i kesret sîgasıyla getirilmiştir?

Cevap: Araplar bu hususta fazla katı değillerdir. Bu sebeple Araplar, iki cemî çeşidinden her birini, çokluk ifâde etmede müşterek oldukları için, birbirlerinin yerine kullanıyorlardı. Veyahut da, belki de, "قُرُوءٌ" sîgası, "قَرْءٌ" kelimesinin diğer bir cem'i olan, "أَقْرَاءٌ"dan daha çok kullanıldığı için burada gelmiştir.

Altıncı Suâl: "ثَلَاثَةُ حَيْضٍ" (Üç hayız) denildiği gibi, niçin "ثَلَاثُ قُرُوءٍ" denilmemiş?

Cevap: Çünkü, "ثَلَاثَةٌ" kelimesi, "قُرُوءٍ" kelimesinin müzekker olmasına tâbi olmuştur, çünkü, "قُرُوءٍ" lâfzı müzekkerdir. Âyetle ilgili suâller işte bundan ibarettir.

Geriye ise âyetle ilgili, "قُرُوءٌ" kelimesinin hakikatinin ne olduğunu ortaya koymak meselesi kalmıştır. Buna göre biz diyoruz ki, "قُرُوءٍ" kelimesi, "قَرْءٌ" ve "قُرْءٌ" kelimesinin çoğuludur. "اَلْقُرْءُ" kelimesinin, hayız ve temizlik hakkında kullanıldığı hususunda herhangi bir ihtilâf yoktur. **Ebû Ubeyde** şöyle demiştir: "اَلْاَقْرَاءُ" kelimesi, Arapça ezdâd kelimelerdendir. Meşhur olan, bu lâfzın her iki mana hakkında da, "اَلشَّفَقُ" kelimesinin kırmızılık ve beyazlığın aynı anda adı olabilmesi gibi hakîkat ifâde etmesidir. Diğer

bazı âlimler ise, bu lâfzın hayız hakkında hakikat, temizlikte ise mecâz ifâde ettiğini söylemişlerdir. Bazı âlimler ise, durumun bunun aksi olduğunu söylemişlerdir.

Diğer bazıları da bunun, hayızla temizlik arasında müşterek bir mana için vaz' edildiğini söylemişlerdir. Bu görüşte olanlar da, üç görüş üzere ihtilâf etmişlerdir:

a) "اَلْقُرْءُ" kelimesinin manası, toplanmak demektir. Hayız vaktinde kan, rahimde; temizlik vaktinde ise bedende bir araya gelir, toplanır. Bu, **el-Esmaî, Ahfeş, Ferrâ** ve **el-Kisâî**'nin görüşüdür.

b) **Ebû Ubeyd**'in görüşüne göre, "اَلْقُرْءُ" kelimesinin manası, bir halden başka bir hale geçmek demektir.

c) **Ebu Amr b. el-Alâ**'nın görüşüne göre ise bu kelimenin manası, vakit demektir. Yıldızlar doğduğunda, "أَقْرَأَتِ النُّجُومُ"; yıldızlar battığında da yine, "أَقْرَأَتِ النُّجُومُ" denilir. Rüzgâr estiğinde de, "هٰذَا قَارِئُ الرِّيَاحِ" denilir. **Hüzelî**'nin şöyle bir beyti nakledilmiştir: إِذَا هَبَّتْ لِقَارِئِهَا الرِّيَاحُ "Vakti geldiğinde rüzgârlar estiği zaman", "اَلْقُرْءُ" kelimesi vakit manasına gelince, hem hayız ve hem temizlik hali de girer. Çünkü bu iki halin de, muayyen bir zamanı vardır. Bil ki Allahu Teâlâ boşanan kadına, "üç kurû" iddet beklemesini emretmiştir. Âyetin zâhiri, boşanan kadının "üç kurû" diye adlandırılan üç şeyi iddet beklediği zaman sorumluluktan kurtulmasını gerektirmektedir. Ne var ki âlimler, bunun kâfi gelmeyeceği, aksine bu kadının temizlik ve hayız durumundan birisine ait olmak üzere "üç kurû" beklemesinin gerekli olduğunda ittifak etmişlerdir. Buna göre âlimler, bu cinslerin ne olacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir.

Boşanan Kadın "Üç Temizlik Dönemi Bekler" Diyen Şafiî'nin Delilleri

Şafiî (r.a)'ye göre, "üç kurû" temizliktir. Bu, **İbn Ömer, Zeyd, Aişe, "Fukâha-i Seb'a"**[143], **İmâm-ı Malik, Rebî'a** ve bir rivâyete göre **Ahmed İbn Hanbel**'den rivâyet edilmiştir.

Ali, Ömer ve **İbn Mes'ûd** da bu "üç kurû"un, hayız olduğunu söylemişlerdir ki bu, Allah kendilerinden razı olsun, **Ebu Hanife, Sevrî, Evzâî, İbn Ebî Leylâ, İbn Şibrime** ve **İshâk**'ın görüşleridir. Bu ihtilâfın neticesi şudur: **Şafiî**'ye göre iddet müddeti en kısa, Ebu Hanife ve onun görüşünde olanlara

143 Tâbiîn'in şu meşhur yedi fakihine fukahâ-i seb'a (yedi fakih) denilmiştir: Sa'id b. el-Müseyyeb, el-Kasım b. Muhammed, Urve b. Zübeyr, Hârice b. Zeyd, Ebu Seleme b. Abdurrahman, Ubeydullah b. Abdullah, Süleyman b. Yesâr.

göre, en uzun olan süredir. Öyle ki, bir kimse hanımını temizken boşasa, velev ki o anda boşamasını müteâkip kadın hayız olsa, içinde boşanmış olduğu temizlik müddeti "bir kurû" olarak hesaplanır. Buna göre bu kadın üçüncü hayıza girdiğinde iddet müddeti bitmiş olur. Ebû Hanife (r.a)'ye göre, eğer talâk kadın temiz iken vukû bulmuşsa, üçüncü hayızdan; eğer talâk hayız halinde verilmişse dördüncü hayızdan temizlenmediği müddetçe, iddetinin sona erdiğine hükmedilmez. Ebu Hanife sözüne devamla, "O kadın hayızın en uzun müddetinde temizlenirse, gusletmeden önce iddeti biter; eğer hayzın en az müddetinde temizlenmişse, onun iddeti, gusletmedikçe, veyahut su bulunmadığı zaman teyemmüm etmedikçe, veyahut da üzerinden bir namaz vakti geçmediği müddetçe sona ermez.

Şafiî'nin delilleri şunlardır:

1) Hak Teâlâ'nın, "فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ" emrinin manası, "onları iddetleri vaktinde boşayın" demektir. Ne var ki, kadını hayızlı iken boşamak nehyedilmiştir. Binaenaleyh âyette bahsedilen iddet zamanının hayız zamanından başka bir zaman olması gerekir.

Keşşâf sahibi, Şafiî'nin bu görüşüne cevâp vererek şöyle demiştir: Bu ifâdenin manası, "Onları, iddetlerine doğru boşayınız" demektir. Nitekim Araplar, "aydan üç gün kala" manasını kastederek, "لِثَلَاثٍ بَقِينَ مِنَ الشَّهْرِ" derler.

Ben derim ki, **Keşşâf sâhibinin** bu sözü, **Şafiî** (r.a)'nin istidlâlini güçlendirir. Çünkü, "لِثَلَاثٍ بَقِينَ مِنَ الشَّهْرِ" sözünün manası, "Hemen peşinden üç güne başlanılacak olan zamana, vakte doğru" demektir. İşte Cenâb-ı Hakk'ın buradaki "فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ" emrinin manası, "peşinden iddete başlanılacak bir biçimde onları boşayın" demektir. Boşamayla ilgili emir, temizliğin bütün zamanlarında tahakkuk edince, boşamanın hemen peşinden meydana gelen temizliğin, iddetten olması gerekir ki, elde edilmek istenen netice de budur.

2) Hz. Aişe (r.a)'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "اَلْأَقْرَاءُ"nin ne olduğunu biliyor musunuz? "اَلْأَقْرَاءُ" temizlik demektir. Şafiî sözüne devâmla, "Kadınlar bunu daha iyi bilirler; çünkü buna kadınlar mübtelâdırlar" demiştir.

3) "اَلْقُرْءُ" kelimesinin manası, toplamak demektir. Nitekim, rahminde yavru tutmadı manasında, "مَا قَرَأَتِ النَّاقَةُ نَسْلًا قَطُّ" denilir. **Amr İbn Kelsûm**'un şu sözü de bu manadadır: هِجَانُ اللَّوْنِ لَمْ تَقْرَأْ جَنِينًا "Rengi beyaz asîl deve yavru tutmadı."

Ahfeş de, şöyle denildiğini söylemiştir: Rahmi hayız görmemiş olan kadın için, "مَا مَرَأَتْ حَيْضَةً" denilir. İçinde su biriktiği için, havuz da, "مَقْرَأَةٌ" diye isimlendirilir. Batmak için bir araya geldiklerinde, أَقْرَأَتِ النُّجُومُ "Yıldızlar bir araya geldi" denilir. Harfleri ve kelimeleri bir araya geldiğinden ve içinde de pek çok ilim bulunduğundan dolayı, Kur'an, Kur'an olarak isimlendirilmiştir. Yine harfleri birbirine bitiştirdiği için "قَرَأَ الْقَارِئُ" "Okuyucu okudu" denilir.

Bütün bu hususların böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, kanın toplanma vakti, ancak temizlik zamanıdır. Çünkü kan o zaman içinde, bedende toplanır, bir araya gelir.

Buna göre şâyet, "Aksine, hayız zamanı bu ismi almaya daha elverişlidir; çünkü kan bu vakit içinde rahimde toplanır denilmesi niçin caiz olmasın?" denilirse, biz deriz ki:

Kan, rahimde kesinlikle bir araya gelmez; aksine damla damla rahmi terk eder. Temizlik zamanında, kanın tamamı bedende toplanır. Bu sebeple, temizlik vaktinde kanın bir araya gelme manası, daha tam bir manadır. Bu hususta izahın tamamı şudur: "اَلْقُرْءُ" lâfzı, toplanma manasına delâlet edince, toplanma ve diğer kanı ihtiva etme bakımından rahmin en müsait olduğu zaman, temizliğin sonudur. (Rahim) bununla dolmasaydı, o kan dışarıya akmazdı. Kan, temizliğin başlangıcında bir araya gelmeye başlar; sonuna doğru ise, bu iyiden iyiye artar. Temizliğin son günleri, kanın en çok yığıldığı günlerdir. Böylece temizliğin sonu, gerçek manada kur'un kendisi olmuş olur. Bu açık olan bir sözdür.

4) Aslolan, hiçbir mükellefin başka bir mükellefe karşı, onu tasarruftan men etme ve alıkoyma hakkının bulunmamasıdır. Bunun aksine delilin bulunduğu zamanlarda, bu kaide ile amel etmeyi bırakırız. Bu aksi delil de "üç kur" diye adlandırılan şeyin en azı olan temizlik müddetleridir. Çünkü zaman bakımından, temizliğe göre iddet beklemek, hayza göre iddet beklemekten daha azdır. Binaenaleyh, bu böyle olunca, bu âyetle amel etme zarûretinden dolayı iddet bekleme süresinin en azını kabul edip, aslolanın hiçbir mükellefin başka bir mükellefe karşı, onu tasarruftan men etme ve alıkoyma hakkının bulunmadığına delâlet eden delillere dayanarak, iddet bekleme süresinin en fazlasını bıraktık.

5) Hak Teâlâ'nın, وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُوءٍ *"Boşanmış kadınlar, kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler"* buyruğunun

zâhiri, boşanan kadının, "kurû" diye isimlendirilen üç şeyi iddet beklediği zaman, sorumluluktan kurtulmasını gerektirir. Temizlik ve hayız halinden her biri, bu isimle isimlendirilir. Binaenaleyh kadının, muhayyer olarak bu zamanlardan herhangi birine göre iddet beklediğinde, sorumluluktan kurtulması gerekir. Ne var ki biz temizliğe göre iddet bekleme müddetinin hayız haline göre iddet bekleme müddetinden daha az olduğunu beyân ettik. Buna göre kadın, eksik müddetle iddet bekleme ile, fazla müddetle iddet bekleme arasında muhayyer olur. Durum böyle olduğunda, o kadın daha sonradan telâfi etme durumu olmaksızın, bu uzun iddet bekleme süresini terk edebilir. Böyle olabilen her şey vâcip değildir. O halde, temizlik müddetine göre iddet beklemeden fazla olan müddete itibâr etmek vâcip değildir. Bu da, hayız durumuna göre iddet beklemenin vâcip olmamasını gerektirir ki, elde edilmek istenen netice de budur.

"Boşanan Kadın Üç Hayız Bekler" Diyen Ebu Hanife'nin Delilleri

Ebu Hanife (r.a)'nin delilleri ise şunlardır:

1) Arapça'da "kurû", her ne kadar temizlikle hayız arasında müşterek bir lâfız ise de, bu kelime şeriatte hayız manasında kullanılmıştır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: دَعِي الْقَلَاةَ أَيَّامَ أَقْرَائِكِ *"Hayız günlerinde, namaz kılma."*[144] Bu sabit olunca Kur'an'da zikredilen "kurû" lâfzını, hayız manasına almak daha uygun olur.

2) Âyette geçen, "قُرُوء" kelimesinin hayız manasına geldiğini söylediğimizde, "üç kurû"un tamamını yerine getirmek mümkün olur. Çünkü bu görüşte olan kimse şöyle der: Boşanan kadınlara, üç hayız iddet beklemeleri gerekir. Buna göre o kadın, üçüncü hayızın sona ermesiyle mükellef olduğu sorumluluktan kurtulur. Bu ifâdenin temizlik manasına geldiğini söyleyen ise, o kadının, iki kurû ve üçüncüsünün de bir kısmıyla iddetinin sona ereceğine hükmetmiş olur. Çünkü bu kimseye göre, kocası hanımını temiz olduğu zamanın son safhalarında boşadığı zaman, o kadın bunu bir kurû sayar. Binaenaleyh, bu iki görüşün birinde kadın eksiksiz olarak üç kurû bekleme imkânına erişince, birinci görüş (yani üç hayız), âyetin zâhirine daha uygun olur.

Şafiî (r.a), **Ebu Hanife**'nin bu görüşüne şu şekilde cevap vermiştir: Allahu Teâlâ, اَلْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ *"Hacc, sayılı aylardır"* (Bakara, 197) buyurmuştur. "أَشْهُرٌ" kelimesi, cemî bir lâfızdır. Cem'in en azı da üçtür. Halbuki

144 Buhari, Hayz, 24. ("Hayızlı olduğun günler süresince...")

biz âyeti, iki ayın tamamına, üçüncüsünün bir kısmına hamlederiz. Bunları da Şevvâl, Zülka'de ve Zilhiccenin bir kısmıdır. İşte bunun gibi, burada da, bu üç kurû lâfzının iki tam temizlik ve bir temizliğin de bir kısmı manasına alınması caizdir.

Mu'tezile'nin imamlarından **Cübbaî, Şafiî**'nin bu cevâbına şu iki şekilde cevâp verir:

a) O âyette (Bakara, 197), bir delilden ötürü, zâhirini terk ettik. Binaenaleyh, burada delilsiz olarak âyetin zâhirini terk etmemiz doğru olmaz.

b) İddette, birbirine bağlı ve ekli bir bekleme bulunmaktadır. Binaenaleyh, bu "üç kurû"un tastamam beklenmesi gerekir. Halbuki hacc ayları böyle değildir. Çünkü bu aylarda birbirine ekli olan herhangi bir iş yoktur. Buna göre sanki şöyle denilmek istenmiştir: Bu aylar, bütün zamanları kapsama şartı olmaksızın, hacc yapılabilecek zamanlardır. Sonraki âlimlerimiz, **Cübbâî**'nin bu görüşüne şu iki bakımdan cevap vermişlerdir:

a) "قُرُوءٍ" lâfzını temizlik manasına hamletmek, üçten noksan olmayı gerektirdiği gibi, bu lâfzı hayız manasına hamletmek de, ziyâdeliği gerektirir. Çünkü kocası hanımını temizlik esnasında boşadığında, içerisinde hanımını boşadığı geriye kalan temizlik günleri, iddet müddetinden sayılmaz. Böylece de iddet müddetinde bir fazlalık meydana gelmiş olur.

Bu görüşte olanların buna karşı vermiş oldukları cevap ise, "Zarûretten dolayı kadının buna mutlaka katlanması gerekir" şeklindedir. Çünkü hayızlı iken boşamak caiz olsaydı, biz o erkeğe, hayızın sonunda boşamasını emrederdik. Böylece de kadın, üç tam temizlik süresince iddet beklemiş olurdu. Boşama işi temizlik zamanına tahsis edilince, bu fazlalığa, zarûrete binaen katlanılmış olur. İşte bunun gibi biz de şöyle diyoruz: "قُرُوءٍ" üç temizlik olarak kabul edildiğinde ve Allah da bize, temizlik zamanında boşamayı emrettiğinde âyetin takdiri, içinde talâkın yapıldığı temizlik de olmak üzere, "Onlar üç temizlik müddeti beklerler" şeklinde olur.

b) "اَلْقُرْءُ" kelimesinin, toplanmaya ad olarak verildiğini söylemiştik. Tam toplanma durumu ise, ancak temizlik halinin sonunda olur. Bu açıklamaya göre de, "اَلْقُرْءُ"a hiçbir noksanlık arız olmamış olur.

3) Allahu Teâlâ, hayız görülmediğinde, aylara göre iddet bekleme hükmünü geçerek وَالّٰٓئِي يَئِسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَائِكُمْ اِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ *"Kadınlarınız içinde hayızdan kesilmiş kadınların iddeti hakkında şüpheye düşerseniz, (biliniz ki) onların iddeti üç aydır"* (Talâk, 4) buyurmuş, böylece ayları,

temizliğin değil, hayızın yerine ikâme etmiştir. Ve yine aylar "kurû"un yerine getirilince, ayların tamamına itibar edilmesi gerektiği için bedelin de tamamına itibar edilince, tamlık ve noksan olmamanın, kurû'da da bulunması vâcip olur. Binaenaleyh, tam üç kurû'un, hayız halinin kendisi olması gerekir. Kurû'u temizlik manasına alırsak, bu durumda vâcip olan ise, iki tam kurû ve bir kurû'un da bir kısmı olur.

4) Hz. Peygamber (s.a.s), طَلَاقُ الْأَمَةِ تَطْلِيقَتَانِ وَعِدَّتُهَا حَيْضَتَانِ *"Cariyenin talâkı iki talaktır. İddeti ise, iki hayızdır"*[145] buyurmuştur. Âlimler, câriyenin iddetinin, hür olan kadının iddetinin yarısı kadar olduğunda ittifak etmişlerdir. Bu sebeple, hürrün iddetinin, hayız hali olması gerekir.

5) Câriyeleri satın alırken, rahimlerinin temiz olup olmadığının, hayız ile olduğu hususunda ittifak ettik. İşte bunun gibi iddet de, hayız ile olur. Çünkü "istibrâ" ve iddetten, aynı şey kastedilmiştir.

6) İddette asıl maksat, rahmin "berâeti"dir. Kadınların rahimlerinin kendisiyle temiz olması istenen şey, temizlik hali değil, hayız halidir. Binaenaleyh, temizlik haline değil, hayız haline itibar edilmesi gerekir.

7) "Kurû"un hayız hali olduğuna hükmetmek, bir ihtiyaç ve haram tarafı (helâl tarafa) tağlib etmektir. Çünkü, boşanan kadın üzerinden, içerisinde boşandığı temizlik müddetinin kalan kısmı geçip, o kadın üçüncü hayıza girdiği zaman, bu durumda biz kurû'u hayız anlamına alırsak, bu durumda başkasının onunla evlenmesi haram olur. Eğer "kurû"u temizlik manasına alırsak, bu durumda başkasının o kadınla evlenmesi helâl olur. Halbuki haramlık tarafını gözetmek, Hz. Peygamber (s.a.s)'in مَا اجْتَمَعَ الْحَرَامُ وَالْحَلَالُ إِلَّا وَغَلَبَ الْحَرَامُ الْحَلَالَ *"Bir şeyin harâm ve helâl olduğu hususunda tartışıldığında, mutlaka haramlık tarafı helâllik tarafına galip gelir"* hadisinden dolayı, daha evlâdır. Bir de, ferclerde aslolan, onların haram olmalarıdır. Bir diğer husus da, bu görüş ihtiyâta daha yakındır. Böylece de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in دَعْ مَا يُرِيبُكَ إِلَى مَا لَا يُرِيبُكَ *"Şüpheliyi bırak, şüphesiz olana geç"*[146] hadisinden dolayı evlâdır. İşte bu konudaki görüşlerin tamamı bundan ibarettir.

Bil ki bu görüşler birbiriyle çelişince, tercih yapmak güçleşir. Herkes hakkındaki Allah'ın hükmü, her bir müçtehidi içtihadının ulaştırmak olduğu netice olur.

145 **İbn Mace,** Talâk, 30 (I/672).

146 Buhari, Büyu', 3.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِى اَرْحَامِهِنَّ *"Allah'ın, kendi rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz"* kavline gelince bil ki, iddetin bitimi, hayız görenler hakkında kurû'un sona ermesine, hamileler hakkında da çocuğunu doğurmasına bina edilip, bunu bilmek de erkekler için mümkün olmayınca, iddeti hususunda kadın kendisine güvenilir kılınmış ve mümkün bir müddet içerisinde kurû'unun sona erdiğini iddia ettiği zaman, kadının sözüne itibar edileceği belirtilmiştir. Bu müddet, **Şafiî mezhebine** göre otuz iki gün ve bir saattir. Çünkü kadının durumu, onun temiz olarak boşandığına ve bir saat sonra hayız olduğuna, daha sonra da o kadının, hayzın en az müddeti olan bir gün bir gece hayız olduğuna; müteakiben de, temizliğin en azı olan on beş gün temizlendiğine; daha sonra da bir gün bir gece hayız olup, sonra da on beş gün temizlenip, en sonunda da hayız görmesine hamledilince, böylece kadının iddeti üç tuhûr (temizlik) ile bitmiş olur. Buna göre kadın, bu kadarını veya bundan daha fazlasını iddia ettiği zaman, onun sözü kabul edilir. Ve yine böylece o kadın hamile olup da, çocuğunu düşürdüğünü söylerse (iskât), onun sözüne itibar edilir. Çünkü aslolan, kadının emin olduğunun kabul edilmesidir.

Bil ki Allahu Teâlâ'nın, مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِى اَرْحَامِهِنَّ *"Allah'ın kendi rahimlerinde yarattığı şey..."* tabiri hakkında müfessirlerin üç görüşü bulunmaktadır:

1) Bu, yaratılan şey hem çocuk hem de hayız olabilir. Çünkü, kadının bu iki şeyi gizlemede birçok gayeleri bulunmaktadır. Hamileliğini gizlemedeki maksadı, onun kurû'a göre iddetinin sona ermesi, çocuğunu doğurması ile iddetinin sona ermesinden daha kısa sürede olmasıdır. Buna göre kadın, hamileliğini gizlediğinde iddet müddeti kısalmış olur, bu sebeple de kocaya varması çabuklaşır. Yine o kadın, birinci kocasının kendisine başvurmasını çoğu kez yadırgayarak, başka bir koca ile evlenmek isteyebilir. Veyahut da o kadın, bu çocuğun ikinci kocasından olduğu zannını vermek isteyebilir. İşte bu maksatlardan dolayı, kadın hamileliğini gizlemiş olur.

Kadının hayzını gizlemesinden maksadı ise şu olabilir: O kadın hayız görebilen kadınlardan olduğu halde, kocası onu boşadığı zaman, bu kadın, birinci kocası kendisine müracaat etmesin diye bazen iddetini uzatmak, bazen de, kocasının kendisine başvurmasını temelsiz bırakabilmek için iddetini kısaltmak ister. Bu da ancak, bazı zamanlar kadının hayzının bir kısmını gizlemesiyle mümkün olur. Çünkü o kadın, önce hayız olup, bunu erkeğinden saklayıp, ikinci hayızda yeni hayız olduğunu söylerse, böylece

o kadın iddetini uzatmış olur. Kadın üçüncü hayzının da meydana geldiğini gizlerse, aynı durum söz konusudur. Yine kadın hayzının devâm ettiğini gizlediğinde, bu durumda kocasına geri dönme yolunu kesmiş olur. Binaenaleyh kadının hamileliğini gizlemede bir maksadı olduğu gibi, hayzını gizlemede de bir maksadının olduğu ortaya çıkmış olur. Bu sebeple de, âyet-i kerimedeki nehyi bu iki şeyin ikisine de hamletmek gerekir.

2) Bundan maksat, kadının sadece hâmileliğini gizlemesini yasaklamaktır. Bu görüşte olanlar, görüşlerine şunları delil getirmişlerdir:

a) Hak Teâlâ, هُوَ الَّذِى يُصَوِّرُكُمْ فِى الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ *"Rahimlerde, sizi dilediği gibi şekillendiren O'dur"* (Al-i İmrân, 6) buyurmuştur.

b) Hayız rahimden dışarı çıkar. O, rahimde yaratılmış değildir.

c) Hak Teâlâ'nın, مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِى اَرْحَامِهِنَّ *"Allah'ın, rahimlerinde yarattığı şey..."* tabirini, şerefli bir cevher olan çocuğa hamletmek, onu, son derece âdî ve pis olan bir şeye hamletmekten daha evlâdır. Bil ki bu görüşler zayıftır. Çünkü âyetin amacı, kadını, kimsenin muttali olamayacağı ve kendisiyle nikâhın haram veya helâl olabileceği durumla saklamasından men etmek olunca, lâfzı bütün bunlara hamletmek gerekir.

3) Bundan maksat, kadının hayzını gizlemesini yasaklamaktır. Çünkü bu âyet, "قُرُوءٍ" lâfzının peşinden zikredilmiştir. Halbuki, daha önce hamilelikten bahsedilmemiştir. Bu görüş de zayıftır. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِى اَرْحَامِهِنَّ" buyruğu mâkabline nisbet edilmeksizin kendi başına müstakil ve müste'nef bir sözdür. Binaenaleyh rahimde yaratılan her şeye hamledilmesi gerekir.

Hak Teâlâ'nın, اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ *"Eğer onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanıyorlarsa"* âyetinden maksat, bu yasağın, o kadının mü'min olması şartına bağlanmış olması değildir. Aksine bu, senin zâlim olan bir kimseye, "Eğer mü'min olsaydın, imanının bana zulmetmene mâni olması gerekirdi" manasını murat ederek, "اِنْ كُنْتَ مُؤْمِنًا فَلَا تَظْلِمْ" demen gibidir. Şüphe yok ki bu, kadınlar için çok şiddetli bir tehdittir. Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı şehâdet konusunda, وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَاِنَّهُ اٰثِمٌ قَلْبُهُ *"Kim o şehâdeti gizlerse, muhakkak ki onun kalbi günahkârdır"* (Bakara, 283) buyurması, فَاِنْ اَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِى اؤْتُمِنَ اَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللّٰهَ رَبَّهُ *"Eğer birbirinizden emin olduysanız, kendisine emânet edilen adam, emânetini eksiksiz ödesin ve Rabbi olan Allah'tan korksun"* (Bakara, 283) buyurması gibidir. Âyet, bir şey hususunda

kendisine güvenilen, daha sonra da o şeye hiyânette bulunan herkesin hâlinin, Allah katında çok zor ve çetin olduğuna delâlet eder.

وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِى ذٰلِكَ اِنْ اَرَادُوٓا اِصْلَاحًا ۚ وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِى عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۠ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۗ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٢٨﴾

"Kocaları, bu bekleme müddeti içinde barışmak isterlerse, onları geri almaya herkesten daha müstahaktır. Erkeklerin meşru surette kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da onlar üzerinde hakları vardır. Erkekler onlar üzerinde (daha üstün) bir dereceye sahiptirler. Allah azîz ve hakimdîr" (Bakara, 228).

Âyette geçen "وَبُعُولَتُهُنَّ" ifâdesi hakkında iki görüş vardır:

a) Bunun, "اَلْجُدُودَةُ، اَلذُّكُورَةُ، اَلْفُحُولَةُ" ve, "اَلْعُمُومَةُ" kelimeleri vezninde, "اَلْبَعْلُ" kelimesinin çoğulu olmasıdır. Bu kelimenin sonunda tâ harfi, çoğulluktan dolayı kabul edilen müennesliği te'kid etmek için ziyâde olarak getirilmiş olan bir harftir. Bunu cemi olan her isimde getirmek caiz değildir. Aksine dilcilerin, Araplardan naklettikleri kelimelerin sonuna getirilir. Meselâ "كَعْبٌ" çoğulunda "كُعُوبَة" "كَلْبٌ" çoğulunda da "كِلَابَة" denilmez. Bil ki, "اَلْبَعْلُ" ismi, karı koca için kullanılan müşterek bir lâfızdır. Kadına, çoğu lügatlerde, "زَوْجَة" lügatlerin en fasîh olanında, "زَوْجٌ" denildiği gibi, aynı şekilde ona, "بَعْلَة" de denilir. Karı-kocaya "زَوْجَانِ" denildiği gibi, "بَعْلَان" de denilir. Söylendiğine göre, "بَعْل" kelimesinin aslı efendi ve mâlik demektir. Arapçada, "مَنْ رَبُّهَا" "Sahibi kim?" denildiği gibi, "مَنْ بَعْلُ هٰذِهِ النَّاقَةِ" de denilir: "Bu devenin sahibi kimdir?" "بَعْلٌ" putperestlerin rab edinmiş oldukları putun ismidir de... Kadınlar, kocalarını, "السُّوْدَدُ" (efendim..) diye de çağırırlar.

b) "بُعُولَةٌ" mastardır. Erkek koca olduğu zaman, "بَعَلَ الرَّجُلُ – يَبْعُلُ - بُعُولَةً"; hanımıyla cinsi münasebette bulunduğu zaman da, "بَاعَلَ الرَّجُلُ امْرَأَتَهُ" denilir.

Hadiste de Hz. Peygamber (s.a.s) teşrik günleri hakkında, اَنَّهَا اَيَّامُ اَكْلٍ وَشُرْبٍ وَبِعَالٍ *"Onlar, yeme, içme ve cinsi münasebet günleridir"*[147] buyurmuştur. Kocası ile iyi geçindiği zaman kadın için, "وَامْرَأَتُهُ حَسَنَةُ الْبَعْلِ" denilir. Şu hadis-i şerif de bu manadadır: إِذَا اَحْسَنْتُنَّ بِبَعْلِ اَزْوَاجِكُنَّ *"Siz kocalarınıza karşı*

147 **Müslim,** Sıyâm, 144.

muameleyi güzel yaptığınız zaman...” Bu izaha göre âyetin manası, “Kadının kocasının tarafı daha lâyıktır...” şeklinde olur.

Allahu Teâlâ'nın, “اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِى ذٰلِكَ” kavlinin manası “Onlar bu bekleme müddeti içerisinde hanımlarına dönmeye daha müstahaktırlar” şeklindedir. Bununla ilgili birkaç soru bulunmaktadır:

Birinci Soru: Bu hususta kocadan başkasının bir hakkı olmadığı halde, daha müstahak, “اَحَقُّ” denilmesinin faydası nedir?

Cevap: Buna iki yönden cevap verilir:

1) Allahu Teâlâ, bundan önce, وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فِى اَرْحَامِهِنَّ *“Allah'ın, kendi rahimlerinde yarattıklarını gizlemeleri onlara helâl olmaz”* buyurmuştur. Bu sözün takdiri şöyledir: “Eğer o kadınlar, bir başka koca ile evlenmek için, rahimlerinde olan çocukları saklarlarsa, işte bunu yaptıkları zaman ilk koca o kadınlara müracaat hususunda, ikinciden daha müstahaktır.” Çünkü ikinci koca için sadece zâhirî bir hak bulunmaktadır. İşte bundan dolayı, Allahu Teâlâ, birinci kocanın, ikinciden daha fazla hak sahibi olduğunu beyan etmiştir. Yine kadın “kurû”larının bittiğini iddia edip de, sonra da kocasının aksini bildiğini söylerse, iddet içerisinde kadına müracaatta birinci koca, ikincisinden daha müstahak olmuş olur.

2) Kadın, iddet beklediği zaman, iddetin bitiminde nikâhını sona erdirme hakkı vardır. Kadınlar için, kocanın hakkını iptali tazammun eden böyle bir hak söz konusu olunca; kocalar için de kadına dönme (ric'a) hakkı, onların iddetlerini iptal etme hakları olması bakımından Cenâb-ı Hakk'ın, “وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ” buyurmuş olması câizdir.

İkinci Soru: Âyetteki, “بِرَدِّهِنَّ” kelimesinin manası nedir?

Cevab: “رَجَعْتُهُ” (döndüm) manasında, “رَدَدْتُهُ” denilir. Nitekim Allahu Teâlâ, Kur'ân'da bir yerde وَلَئِنْ رُدِدْتُ اِلٰى رَبِّى *“Eğer ben Rabbime döndürülürsem”* (Kehf, 36); bir başka yerde de, وَلَئِنْ رُجِعْتُ *“Eğer döndürülür isem...”* (Fussilet, 50) buyurmuştur.

Üçüncü Soru: İddetli olduğu müddetçe, daha önce olduğu gibi, onun hanımı sayıldığı halde, ric'i talâkla boşanmış kadın hakkında, âyetteki “بِرَدِّهِنَّ” (Onları geri almaya..) ifâdesinin manası nedir?

Cevap: Redd ve ric'at iddet beklemenin iptalini gerektirir. Binaenaleyh o kadın iddetli olduğu müddetçe kocanın hakkını iptal etme hususunda bir câriye gibi olur. Koca da o kadına geri dönmekle bu cariye gibi oluş durumunu ortadan kaldırmış olur. İşte bundan dolayı ric'at (geri dönme),

âyette **"redd"** kelimesiyle ifâde edilmiştir. **İmam Şafiî** (r.a)'nin mezhebi, o kadından istifade etmeyi, ancak erkeğin ric'atinden sonra helâl sayar. **Şafiî**'nin mezhebine göre "redd" hususunda şu iki şey vardır:

a) Bu, kadını iddet bekleme halinden, beklememe halini döndürmedir.

b) Kadını, haram olmaktan helâl hale döndürmektir.

Dördüncü Soru: Cenâb-ı Allah'ın, فِى ذٰلِكَ *"Bu (müddet) içinde.."* demesinin faydası nedir?

Cevap: Erkeğin, hanımına müracaat etme hakkı, ancak o iddet bekleme vaktinde söz konusudur. Bu vakit sona erdiğinde, kocanın dönme ve müracaat etme hakkı geçersiz olur.

Hak Teâlâ'nın. "اِنْ اَرَادُوا اِصْلَاحًا" buyruğunun manası, "eğer o kocalar arayı düzeltmeyi ister, zarar vermek istemezler ise, müracaat etmeye daha lâyıktırlar" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ *"Kadınları boşadınız da onlar da iddetlerini bitirdiler mi, artık onları ya iyilikle tutun, ya iyilikle bırakın. (Fakat) onları, sırf zulmedebilmeniz için, zararlarına olarak tutmayın. Kim böyle yaparsa, muhakkak kendine zulmetmiş olur"* (Bakara, 231) âyetidir.

Boşanma Hakkında Âyetin Nüzul Sebebi

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü şudur: Câhiliyye devrinde Araplar, boşadıkları hanımlarına tekrar dönüyor ve böyle yapmak ile, onlara tekrar dönüp onları boşadıklarında o kadınlara zarar vermek istiyorlardı. Çünkü boşanan kadın, böylece yeni bir iddet beklemeye mecbur kalıyor idi. İşte bu sebeple Müslümanlar böyle yapmaktan nehyedildiler de, kadınlara müracaat (geri dönme)nin helalliği şartı, arayı düzeltme isteğine bağlandı. Bu da âyetteki, "اِنْ اَرَادُوا اِصْلَاحًا" cümlesidir.

Eğer, "اِنْ" lâfzı şart manasını taşır; şart ise, kendisi bulunmadığı zaman, hükmün olmamasını gerektirir. Binaenaleyh erkekte ıslah etme (barış, arayı düzeltme) maksadı bulunmadığı zaman, o kadına müracaat hakkının olmaması gerekir?" denirse, şöyle cevap veririz: İrâde (isteme), bilmemiz mümkün olmayan bâtınî (insanın gönlündeki) bir sıfattır. Binaenaleyh şeriat, kadına müracaat etmenin doğruluğunu, o irâdeye bağlamaz. Aksine müracaatın câiz olması, müracaat eden erkek ile Allah arasındaki

bu irâdeye (ıslahı istemeye) bağlanmıştır. Öyle ki bir koca, boşadığı kadına zarar vermek maksadıyla müracaat ederse günahkâr olur.

Allahu Teâlâ'nın, ...وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِى عَلَيْهِنَّ *"Erkeklerin meşrû surette kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da onlar üzerinde hakları vardır"* âyetine gelince, bil ki Allahu Teâlâ, müracaat etmekten (tekrar evlenmekten) maksadın, o kadına zarar vermek olmayıp onun durumunu ıslah olması gerektiğini beyân edince, karı kocadan her birinin diğeri üzerinde bir hakkının bulunduğunu beyân buyurmuştur.

Karı-Kocanın Karşılıklı Hakları

Bil ki karı ve kocadan her birinin maksat ve gayesi, ancak birbirlerinin haklarını gözettikleri zaman tam ve mükemmel olur. O müşterek haklar pek çoktur. Onlardan bazılarına işaret edelim:

a) Koca, bir reis ve bir çoban gibidir. Kadın ise, kocanın memuru ve idare ettiği kimse gibidir. Koca, bir reis ve çoban olması sebebiyle, kadının haklarını ve menfaatlerini yerine getirmesi gerekir. Buna mukabil kadının da, kocasına karşı itaat ve inkıyadını ortaya koyması gerekir.

b) **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Hak Teâlâ'nın, "وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِى عَلَيْهِنَّ" beyanından dolayı, hanımım nasıl benim için giyinip kuşanıyor ise, ben de onun için giyinip kuşanırım."

c) Kadınların, kocaları üzerindeki haklarından birisi de, kocalarının kendilerine müracaat (geri dönme) de, onların durumlarını düzeltme isteği üzere olmalarıdır. Aynı şekilde kadınların da, Allah'ın, rahimlerinde yarattığı şeyleri gizlememeleri gerekir. İşte âyetin baş tarafına en uygun düşen açıklama budur.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ *"Erkekler, onlar üzerinde (daha üstün) bir dereceye sahiptirler"* âyeti ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Çok kuvvetli adam manasında, "رَجُلٌ بَيِّنُ الرُّجْلَةِ"; yine o ikisinin en kuvvetlisi manasına, "اَرْجَلُ الرَّجُلَيْنِ" ve yürümeye dayanıklı at manasına da, "فَرَسٌ رَجِيلٌ" denilir. Ayak, yürümeye dayanıklı olduğu için, "رِجْلٌ" diye isimlendirilmiştir. Yine düşünce ve tefekküre ihtiyaç duymaksızın söz söyleyebilen kimse için, "اِرْتَجَلَ الْكَلَامَ" (irticalî konuştu) ve günün ışığı kuvvetli olduğu zaman da, "تَرَجَلَ النَّهَارُ" denilir.

"Derece", makam ve mertebe manasındadır. Bu kelimenin aslı, bir şeyi dürüp büktüğün zaman söylediğin, "دَرَجْتُ الشَّيْءَ ، اَدْرُجُهُ دَرْجًا وَاَدْرَجْتُهُ اِدْرَاجًا" ifadeleridir. "Yok olup gittiler" demek olan, "دَرَجَ الْقَوْمُ قَرْنًا بَعْدَ قَرْنٍ" denilir. Yani "O kavim, ömürlerini azar azar tükettiler." Yine iki konak arasındaki yolun orta noktasına da, "اَلْمَدْرَجَةُ" denilir. Çünkü o, iki konağı birbirine yaklaştırır. Yolun konaklarından her birine de, "اَلدَّرَجَةُ" denilir. Merdivene de, "اَلدَّرَجَةُ" denilir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki erkeğin kadına olan üstünlüğü bilinen bir keyfiyettir. Fakat onun bu üstünlüğünün burada zikredilişinin şu iki sebepten dolayı olması mümkündür:

1) Erkek şunlarda kadından daha üstündür.

a) Akıl,

b) Diyet,

c) Miras,

d) Devlet başkanlığı, hakimlik ve şahitliğe uygun olması,

e) Hanımının üzerine evlenebilmesi ve ona karşı bir şahsiyet sahibi olması.. Kadının kocasına karşı aynı şekilde olması mümkün değildir.

f) Mirasta kocanın hissesinin, kadının hissesinden daha çok olması.

g) Kocanın, kadını boşayabilmesi. Koca, hanımını boşadıktan sonra, kadın istese de istemese de, koca kadına müracaat etme, yani tekrar nikâhlama yetkisini haizdir. Fakat kadın kocasını boşayamayacağı gibi, boşandıktan sonra da erkeğine müracaat etme hakkı yoktur ve kocasını, kendisine müracaattan da alıkoyamaz.

h) Ganimet hissesinde de erkeğin payı, kadının payından daha çoktur. Bütün bu hususlarda erkeğin, kadından daha üstün olduğu sâbit olunca; kadının, erkeğin elinde âciz bir esir gibi olduğu ortaya çıkar. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s), اِسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ خَيْرًا فَاِنَّهُنَّ عِنْدَكُمْ عَوَانٍ *"Kadınlara iyi davranın. Çünkü onlar sizin yanınızda âcizdirler"*[148] buyurmuştur. Bir başka hadiste ise, اِتَّقُوا اللهَ فِي الضَّعِفَيْنِ اَلْيَتِيمِ وَالْمَرْأَةُ *"İki zayıf ve âciz kimse hakkında Allah'tan korkun: Onlar yetimler ile kadınlardır"* buyurulmuştur. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Allah güç ve kuvvet bakımından erkekleri kadınlardan üstün yarattığı için, erkeklerin kadınların haklarına daha çok riâyet etmeleri gerekir." İşte bundan dolayı burada erkeklerin üstünlüğünden bahsedilmiş olması, erkeklerin kadınlara zarar verme ve eziyet etme

148 Buhâri, Enbiya, 1; Müslim, Ridâ, 62 (2/1091) (kısmen.)

hususlarından, âdeta onlara bir sakındırma ve tehdittir. Çünkü Allah'ın nimetleri kendisinde daha çok olan kimselerden günah sudûr etmesi, daha çirkin olur ve bundan dolayı onun daha çok men edilmesi gerekir.

2) Bundan murat, her iki taraf arasında menfaat ve lezzetlerin müşterek olmasıdır. Çünkü evlilikten maksat, sükûnet, ülfet, sevgi, yeni nesiller meydana getirmek, yardımcılar ve ahbabın çoğaltılması, lezzetler elde etmektir. Bütün bunlar, iki taraf arasında müşterektir. Hatta bu hususlarda, kadının payının erkeğinkinden daha çok olduğu söylenebilir. Sonra erkek, kadının haklarından bazılarını tek başına yüklenmektedir. Bu da, mihir ve nafakanın erkeğe âit olması, erkeğin kadını her türlü kötülükten koruması, kadının ihtiyaçlarını yerine getirmesi ve onu çeşitli afetler ile belâlardan koruyup muhafaza etmesi. Bundan dolayı, kadının kocasına karşı hizmeti yerine getirmesi daha gereklidir. Bu, Hak Teâlâ'nın,

اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَبِمَا اَنْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِهِمْ *"Erkekler kadınlar üzerine hakimdirler. Bu, Allah onlardan kimini (erkekleri) kiminden (kadınlardan) üstün kılmış olması ve de (erkeklerin onlara) mallarından infâk etmeleri sebebiyledir"* (Nisa, 34) âyetinde ifâde edildiği gibidir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَوْ اَمَرْتُ اَحَدًا بِالسُّجُودِ لِغَيْرِ اللّٰهِ لَأَمَرْتُ الْمَرْأَةَ بِالسُّجُودِ لِزَوْجِهَا *"Eğer bir kimseye, Allah'tan başkasına secde etmesini emretseydim, kadının kocasına secde etmesini emrederdim"*[149] buyurduğu rivâyet edilmiştir.

Daha sonra Hak Teâlâ âyetin sonunda, "وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ" *"Allah azîz ve hâkimdir"* yani "karşısında durulamayan bir galiptir, hüküm ve fiillerinde isabetlidir ve bunlara abes, akılsızlık, yanlışlık ile batıllık gibi şeyler ârız olamaz" buyurmuştur.

Ric'i Talâk

اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ

"Boşama iki defâdır. (Ondan sonrası) ya iyilikle tutmak veya güzellikle salmaktır..." (Bakara, 229).

Bil ki bu, talâkla ilgili üçüncü hükümdür. Bu da, kendisinde ric'at (geri dönme) mümkün olan talâktır.

149 **Tirmizi,** Redâ, 10 (3/465).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Câhiliyye devrinde adamlar hanımını boşuyor, daha sonra iddeti bitmeden ona müracaat ediyor (tekrar nikâhlıyorlardı). Bir adam hanımını bin kere de boşasa, yine iddet içinde ona müracaat edebiliyordu. İşte bunun üzerine bir kadın **Hz. Aişe** (r.anha)'ye gelerek, kocasının kendisini boşadığını ve zarar vermek maksadıyla (başkasıyla evlenmesini engellemek için) kendisine ric'at ettiğini şikâyet etti. **Hz. Aişe** (r.anha) de bu durumu Hz. Peygamber (s.a.s)'e anlattı. Bundan dolayı, "اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ" âyeti nâzil oldu.

İKİNCİ MESELE

Müfessirler bu âyetin, yeni bir hüküm mü ifâde ettiği, yoksa önceki âyetlerle ilgili bir âyet mi olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir:

1) Bazıları bunun yeni bir hüküm olduğunu, manasının ise şu şekilde olduğunu söylemişlerdir: "Şeriate uygun olan boşamanın, birden değil ayrı ayrı, yani bir talâktan sonra diğer bir talâk şeklinde olması gerekir. Salıverme ise bir kere olur." Bu izah, üç talâkı bir defâda vermenin haram olduğunu söyleyenlerin görüşüdür. **Ebu Zeyd ed-Debbûsî, "el-Esrâr"** adlı kitabında, bunun **Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, İmrân b. Huseyn, Ebu Muse'l-Eş'arî, Ebu'd-Derdâ** ve **Huzeyfe** (r.ahm)'nin görüşü olduğunu ileri sürmüştür.

2) Bu âyetin tefsiri ile ilgili ikinci görüş şudur: "Bu âyet yeni bir hüküm ifâde etmeyip, kendisinden önceki âyetlerle ilgilidir. Buna göre manası şöyledir: "Ric'i talâk iki keredir. Üçüncü talâktan sonra ric'at olmaz." Bu tefsir, üç talâkın bir defada verilmesini câiz görenlerin izahıdır. Bu, **İmam Şafiî**'nin mezhebidir.

Birinci görüşte olanların delili şudur: "اَلطَّلَاقُ" lâfzı, istiğrâk manasını ifâde eder. Çünkü elif-lâm "ahd" için olmadığı zaman istiğrâk ifâde eder. Buna göre âyetin takdiri: كُلُّ الطَّلَاقِ مَرَّتَانِ وَمَرَّةٌ ثَالِثَةٌ "Bütün talâk iki defâdır ve üçüncü defası.." şeklinde olur. Eğer Cenâb-ı Hak, bu şekilde demiş olsaydı, meşru olan talâkın ayrı ayrı olduğunu ifâde etmiş olurdu. Çünkü "defalar, kereler" lâfızlarının icmaya göre manası, ancak talâklar ayrı ayrı verildiği zaman olur.

Buna göre eğer, "Bu âyet, sünnete uygun boşanma şeklini beyân etmek için gelmiştir. Bana göre tek bir defâda üç talâkı vermek sünnete uygun

değilse de mubahtır?" diye sorulursa, biz deriz ki, "Âyette sünnete uygun talâkın nasıl olacağı anlatılmamıştır. Aksine bu, talâkın aslının izahıdır."

Sonra birinci görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Âyetin lâfzı her ne kadar bir haber cümlesi şeklinde ise de, emir manasını ifâde etmektedir. Yani, "iki kere boşayınız" demektir. Daha önce de belirttiğimiz gibi emir manasını, haber olan lâfızlarla ifâde etmek, o manayı te'kid ettiği için, emir lâfzı yerine haber cümlesi kullanılmıştır. Böylece bu âyetin, talâkların tek tek verileceğine ve bunun mutlaka böyle yapılması gerektiğine delâlet ettiği sâbit olur." Sonra bu görüşte olanlar, şu iki şekilde ihtilâf etmişlerdir:

a) Din âlimlerinin çoğunun tercihi olan görüşe göre, bir kimse hanımını "iki veya üç talâkla boşsun" dediği zaman bu tek bir talâk sayılır. Bu görüş, kıyasa en uygun görüştür. Çünkü nehiy, nehyedilen şeyin râcih bir zararı kapsadığına delâlet eder. Bir defada iki veya üç talâkın olabileceğini söylemek, bu zararın meydana gelmesine gayret etmek olur. Bu ise câiz değildir. Binaenaleyh bir defâda iki veya üç talâk verilmiş olsa da, bunu tek talâk saymak gerekir.

b) **Ebu Hanife** (r.a)'nin görüşüdür. Bu görüşe göre, her ne kadar bir defâda birkaç talâk birden vermek haram ise de, bu verildiği zaman o sayıda talâk sayılır. Bu, nehyin bir zararı kapsamadığı kâidesine binâ edilmiştir.

3) Âyetin tefsiri ile ilgili üçüncü görüş şöyle dememizdir: Âyet, kendi başına yeni bir hüküm ifâde etmeyip mâkabli ile ilgilidir. Çünkü Allahu Teâlâ bir önceki âyette, kocanın ric'at etme hakkının olduğunu beyan buyurmuş, fakat bu hakkın devamlı veya belli bir yere kadar olacağından bahsetmemiştir. Binaenaleyh bu husus, açıklanmaya muhtaç bir mücmel veya muhassise muhtaç olan umûmî bir lâfız gibi olmuş olur. Böylece bu âyette Hak Teâlâ, koca için ric'at etme hakkı bulunan talâkın sadece ilk iki talâk olduğunu beyan buyurmuştur. Fakat iki talâktan sonra, âyetteki, "اَلطَّلَاقُ" lâfzının lam-ı tâ'rifinin daha önce bilinen bir şeye işaret etmiş olmasından ötürü, ric'at hakkı kesinlikle söz konusu değildir. Yani kendisinde ric'atın olacağını söylediğimiz o talâk, iki kere olan talâktır. Bu, âyetin nazmına uygun, güzel bir açıklamadır. Şu sebepler bu izahın daha evlâ olduğuna delâlet eder:

a) Hak Teâlâ'nın, وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ *"Kocaları, onları geri almaya daha müstahaktırlar.."* âyeti eğer umûmî bir ifâde ise, bir muhassise muhtaç olur. Eğer umûmî değil ise, o zaman da mücmel demektir. Çünkü bu ifâdede,

ric'at hakkını gerektiren şartın beyânı yoktur. Bundan dolayı da açıklanmaya muhtaç bir âyet olmuş olur. Binaenaleyh bu âyeti, mâkablindeki âyetle ilgili kabul edersek, tahsis görmüş âmm bir lâfızla bitlikte onu tahsis eden âyet de zikredilmiş olur, veyahut da mücmel âyetle birlikte onu beyân eden âyet de bulunmuş olur. Bu, böyle olmamaktan daha evlâdır. Çünkü gerekli açıklamayı, hitap vaktinden sonraya bırakmak câiz ise de, tercihe şayan olan onun geriye bırakılmamasıdır.

b) Bu âyeti, yeni bir hüküm ifâde eden bir âyet kabul ettiğimizde, اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ *"Boşanma iki defâdır"* ifâdesi, talâkın hepsinin sadece iki kere olduğunu gösterir ki, bu mana icmâ ile bâtıldır. Allahu Teâlâ'nın üçüncü talâktan bahsetmiş oluşu, bunun da, *"veya güzellikle salıvermektir"* ifâdesi ile gösterildiği, böylece de âyetin takdirinin, اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ وَمَرَّةٌ *"Boşama iki defadır ve bir defâ dahadır.."* şeklinde olduğu söylenemez. Çünkü biz şöyle diyoruz: "Âyetteki *"veya güzellikle salıvermektir"* cümlesi, *"Boşanma iki defâdır"* cümlesiyle değil, "Ya iyilikle tutmak" ifadesiyle ilgilidir. Bir de, *"Veya güzellikle salıvermektir"* sözünde talâkı ihsâs ettiren herhangi bir şey yoktur.

Üçüncü bir husus da şudur: "Veya güzellikle salıvermektir" ifâdesini üçüncü bir talâk kabul edersek, Hak Teâlâ'nın, فَإِنْ طَلَّقَهَا *"Eğer onu boşarsa"* (Bakara, 230) cümlesi dördüncü bir talâk olur ki bu da câiz değildir.

c) Bu âyetin nüzûl sebebi olarak bize rivâyet edilen şeydir. Çünkü âyet, kocasının kendisini boşadığını ve (başkasıyla evlenmesine mâni olarak) zarar vermek maksadıyla kendisine iddet içinde tekrar tekrar müracaat ettiğini **Hz. Aişe**'ye şikâyetlenen bir kadın sebebiyle inmiştir. Âlimler, âyetin nüzûl sebebinin, âyetin ifâde ettiği umûmî hükmün dışında kalamayacağı hususunda ittifak etmiştir. Binaenaleyh âyetin bu sebepten dolayı nâzil olması, âyetin hükmü dışında ve ona yabancı başka bir hükümden dolayı indirilmesinden evlâ olur.

Cenâb-ı Allah'ın, فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ *" (Ondan sonrası) ya iyilikle tutmak veya güzellikle salmaktır.."* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, "imsak" (tutmak), salıvermenin zıddıdır.

"اَلْمِسَاكُ" (mızrağın tutulacak yeri) ve, "اَلْمُسْكَةُ" (kulp) kelimeleri de, bu kökten birer isimdirler. Adam cimri olduğu zaman, "ذُو مُسَكَةٍ" ve "ذُو مِسَاكَةٍ" denilir. **Ferrâ,** "O kölelerine karşı cimri değildir" manasında, "إِنَّهُ لَيْسَ بِمِسَاكٍ غِلْمَانَهُ" denir. Veya "فِيهِ مِسَاكَةٌ مِنْ جَبْرٍ" denilip onun kuvveti kastedilir.

"Tesrih" kelimesi, salıvermek manasınadır. Saçları birbirinden ayırıp saldığın zaman buna, "تَسْرِيحُ الشَّعْرِ" denilir. İnsan hayvanları otlamak üzere otlağa saldığında, "سَرَّحَ الْمَاشِيَةَ" denilir.

İKİNCİ MESELE

Âyetin takdiri şöyledir: "Kendisinde kocanın ric'at hakkı bulunduğunu söylediğimiz talâk iki kere olur.

Bu iki talâktan sonra gereken, ya o hanımı iyilikle tutmak veya güzellikle salıvermek (tamamen boşamaktır)."

"İyilikle tutma"nın manası, kocanın o kadına zarar vermek maksadıyla değil, aksine onun halini ıslah etmek ve ona faydalı olmak gayesiyle onunla beraber yaşamaya dönmesidir.

Âyetin manası hakkında şu iki izah şekli daha vardır:

a) Üçüncü talâk'ın verilmesi ve kadının tamamen boşanmasıdır. Rivâyet edildiğine göre, "اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ" âyeti nâzil olunca, Hz. Peygamber (s.a.s)'e "üçüncü talâk nerede?" diye soruldu. Bunun üzerine O (s.a.s), *"Üçüncü talâk, âyetteki, 'veya güzellikle salmaktır' hükmüdür"* buyurmuştur.

b) *"Veya güzellikle salmaktır"* âyetinin manası, "Kadının iddeti bitip, böylece bâin (ric'ati olmayan) bir talâkla boşanmış hale gelinceye kadar, ona ric'at etmemek (geri dönmemek)tir" şeklindedir. Bu görüş, **Dahhâk** ve **Süddî**'den rivâyet edilmiştir. Bil ki bu izah şu sebeplerden ötürü doğruya daha yakındır:

1) Allahu Teâlâ'nın, فَإِنْ طَلَّقَهَا *"Eğer onu (tekrar) boşarsa"* cümlesindeki fâ harfi, üçüncü talâkın, "güzellikle salmak"tan sonra olmasını gerektirir. Eğer "güzellikle salmak"tan maksat üçüncü talâk olsaydı, *"Eğer onu boşarsa..."* âyeti dördüncü talâk olurdu ki, bu câiz değildir.

2) Şâyet biz "güzellikle salma"yı, erkeğin hanımına ric'at etmemesi (dönmemesi) manasına alırsak, âyet bütün durumları içine almış olur. Çünkü ikinci talâktan sonra koca hanımına ya müracaat eder, ki bu, فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ *"ya iyilikle tutmak"* buyruğu ile kastedilendir, veyahut ona müracaat etmeyip, iddeti bitip aralarında beynûnet-i suğra (yeni bir nikâh ile hanımına dönebileceği ayrılık) meydana gelinceye kadar bırakmasıdır ki bu, أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ *"veya güzellikle salıvermektir"* âyeti ile kastedilen manadır, veyahut da kocanın hanımını boşamasıdır ki, bu da, فَإِنْ طَلَّقَهَا *"Eğer onu boşarsa"* âyeti ile ifâde edilen manadır. Böylece âyet, bütün bu durumların izahını içine almış olur. Fakat *"güzellikle salıverme"* ifâdesini üçüncü talâk

sayarsak, o zaman bu üç durumun birisinin bırakılması ve, "فَإِنْ طَلَّقَهَا" cümlesinin bir tekrar olmuş olması gerekir ki, bu câiz değildir.

3) **"Tesrih"** (salıvermek)in zâhirî manası, bırakmak ve ihmal etmek demektir. Binaenaleyh bu lâfzı, kadına müracaat etmeme manasında anlamak, boşamak manasına anlamaktan daha uygundur,

4) Cenâb-ı Hak, **"Tesrih"** lâfzını zikrettikten sonra, وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوا مِمَّا اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا *"Onlara verdiğiniz mihri geri almanız helâl değildir"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın bundan muradı **hul'**[150]dür. Kocanın hanımını üçüncü talâkla boşadıktan sonra, **hul'** yapılamayacağı herkesin malûmudur. Eğer *"veya güzellikle salıvermek"* âyetinin üçüncü talâkı ifâde ettiğini gösteren hadis sahih değil ise, bütün bu izahlar açık ve güzeldir. Fakat o hadis sahih ise, ona ilâvede bulunmak doğru olmaz.

Bil ki âyette geçen **"ihsan"** (güzellikle..)dan murat, koca hanımını boşadığı zaman, ona mali yönden bütün haklarını ödemesi ve hanımından ayrıldıktan sonra onun hakkında aleyhte konuşmayıp insanları ondan nefret ettirmemesidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kocanın ric'at (geri dönme) hakkının bulunduğunun söylenmesindeki hikmet şudur: İnsan, arkadaşı ile birlikte olduğu zaman, ayrılışının ona zor gelip gelmeyeceğini bilemez. Fakat ondan ayrıldığında bu anlaşılabilir. Buna göre şâyet Allahu Teâlâ, birinci boşamayı kocanın hanımına dönmesine mânî kılsaydı, ayrıldıktan sonra muhabbetin ortaya çıkması hâlinde, bu durum insana çok güç gelirdi. Sonra, tam tecrübe birinci defâda elde edilemeyeceği için, şüphesiz Hak Teâlâ ikinci kez ayrıldıktan sonra da erkeğin tekrar dönme (ric'at, müracaat) hakkının bulunduğunu beyan buyurmuştur. İşte bu durumda insan, bu ayrılık hususunda kendi kendini denemiş ve kalbinin durumunun ne olduğunu iyice anlamış olur. Böylece hem kendisinin hem de hanımının faydasına olanın, onu tutup boşamamak olduğuna karar verir ise ona tekrar müracaat eder ve onu tutar. Eğer kendisi için faydalı olanın, onu salıvermek, tamamen boşamak olduğuna karar verir ise onu en güzel şekilde salıverir. Cenâb-ı Hak tarafından olan bu sıralama, O'nun kullarına son derece merhametli ve şefkatli olduğunu gösterir.

150 Kocanın hanımını, hanımının vermek istediği bir fidye karşılığı boşamasıdır.

Hul' Ne Demektir?

وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوا مِمَّآ اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْـًٔا اِلَّآ اَنْ يَخَافَآ اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهٖ تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظّٰلِمُونَ ﴿٢٢٩﴾

"Onlara verdiğinizden bir şeyi geri almanız size helâl olmaz. Erkekle kadın, Allah'ın sınırlarına riayet edemeyeceklerinden korkarlarsa müstesnâ... Eğer siz onların, Allah'ın sınırlarına riayet edememelerinden korkarsanız, o zaman kadının fidye vermesinde ikisine de bir günah yoktur. İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Onları aşmayın. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, işte o kimseler zâlimlerin ta kendileridir" (Bakara, 229).

Bil ki bu, talâkın hükümlerinden dördüncüsüdür. Bu da, **hul**'un ne demek olduğunu izâh etmektir. Allahu Teâlâ, "tesrîh"in güzellikle olması gerektiğini beyân buyurunca, bu âyette de, erkeğin hanımını boşadığı zaman, ona verdiği mihir, elbise ve erkeğin kendisiyle kadına üstünlük sağladığı diğer şeyleri geri almamanın "ihsân" cümlesinden olduğunu açıklamıştır. Bu böyledir, çünkü erkek ona verdiği bu şeyler mukabilinde kadının "bıd"ına (fercine) mâlik olmuş ve ondan istifâde etmiştir. Binaenaleyh, kadından herhangi bir şey alması caiz olmaz. Bu nehye, kadını fidye vermeye mecbûr etmek için, boşama işini güçleştirme hususu da dahildir. Nitekim Hak Teâlâ, Nisâ Sûresi'nde, وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا اٰتَيْتُمُوهُنَّ *"Kendilerine verdiğiniz şeylerin bir kısmını ele geçirebilmeniz için, kadınları zorlamayın"* (Nisa, 19) buyurmuştur. Cenâb-ı Hakk'ın buradaki, اِلَّا اَنْ يَخَافَا اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ *"Erkekle kadın, Allah'ın sınırlarına riayet edemeyeceklerinden korkarlarsa müstesnâ..."* istisnası, Hak Teâlâ'nın oradaki, اِلَّا اَنْ يَاْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ *"Ancak arayı açacak bir fuhuş irtikab etmiş olmaları müstesna.."* (Nisa, 19) istisnası gibidir. Böylece, arayı açacak bir fuhuş işlemenin, bazen edepsizlik ve kötü huy ile olacağı ortaya çıkmış olur. Bunun bir benzeri de, لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ اِلَّا اَنْ يَاْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ *"Onları evlerinden çıkarmayın. Kendileri de çıkmasınlar. Ancak apaçık bir kötülük yaparlarsa müstesnâ..."* (Talâk,

1) âyetidir. Âyetlerde bahsedilen apaçık kötülükten, kadınların kocalarına karşı edebe uygun olmayacak bir tarzda davranmaları da kastedilmiş olabilir. Yine Cenâb-ı Hak, فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا اَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَاِثْمًا مُبِينًا *"Ondan hiçbir şeyi almayınız.. Bir iftira ve bir günah ile onu alır mısınız?"* (Nisa, 20) buyurmuştur. Böylece kadınlarla cinsi münasebette bulunduktan sonra, onlara verilen şeylerden herhangi bir şey almak büyük bir günah addedilmiştir.

Buna göre eğer, "Hak Teâlâ'nın, وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَأْخُذُوا *"...bir şeyi almanız size helâl olmaz"* âyetindeki hitâbı kimedir? Eğer kocalara ise, bu Hak Teâlâ'nın, فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ *"Eğer siz, onların Allah'ın sınırlarına riayet edememelerinden korkarsanız..."* cümlesiyle bir uyum arz etmez. Eğer bu hitabın, devlet reislerine ve hâkimlere olduğunu söylersen, onlar kadınlardan herhangi bir şey alamazlar" denilirse, biz deriz ki:

Bu iki husus da caiz olabilir. Âyetin başının kocalara, sonunun da idareci ve hâkimlere yöneltilmiş olan birer hitâb olması caizdir. Bu durum, Kur'an-ı Kerim için garip sayılmaz. Yine âyetin hepsinin, idareci ve hâkimlere birer hitap olması da caizdir. Çünkü bu kimseler, olay kendilerine intikâl ettiği zaman, alıp verme gibi şeyleri emredecek olan kimselerdir. İşte buna göre sanki onlar, alıp veren kimseler gibi görülmüş ve öyle kabul edilmişlerdir.

Hak Teâlâ'nın, اِلَّا اَنْ يَخَافَا اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ *"Erkekle kadın, Allah'ın sınırlarına riayet edemeyeceklerinden korkarlarsa müstesnâ..."* istisnasına gelince, bil ki Allahu Teâlâ, boşadıktan sonra erkeğin hanımından, verdiklerinden herhangi bir şey almasını yasaklayınca, Cenâb-ı Hak **hul'** meselesini bu hükümden ayırmıştır. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hul' Hakkında Hükmün Nüzûl Sebebi**

Bu âyetin, **Cemile binti Abdullah İbn Ubey** ile kocası **Sâbit İbn Kays İbn Şemmâs** hakkında nâzil olduğu rivâyet edilmiştir. Kadın, kocasını alabildiğine sevmezken, kocası onu son derece seviyor... Böylece kadıncağız Allah'ın Resûlü'ne gelir ve "Beni ondan ayır! Çünkü ben ona buğzediyor, onu sevmiyorum. Çadırın ucunu kaldırdığım zaman, onu bazı kimselerin arasında gelirken gördüm; o, o insanların en kısa boylusu, en çirkin yüzlü olanı ve en esmer olanı idi. Öte yandan ben, İslâm'a girdikten sonra, küfrü de istemiyorum" der. Bunun üzerine **Sâbit:** "Ey Allah'ın Resûlü, ona emret de, kendisine verdiğim bahçemi bana iâde etsin" der. Hz. Peygamber de **Cemile**'ye dönerek: *"Ne diyorsun?"* dediğinde **Cemile:** "Evet, fazlasını

da veririm..." der. Bu cevap üzerine Hz. Peygamber: *"Hayır, sadece bahçesini geri ver..."* dedi. Sonra da, **Sâbit**'e dönerek: *"Ona ne verdinse geri al ve yolunu aç..."* buyurdu. Bunun üzerine **Sâbit** de böyle yaptı. Böylece bu hâdise, İslâm'daki ilk **hul'** hâdisesi oldu. **Ebu Davud**'un Sünen'inde bu kadının **Hafsa binti Sehl el-Ensâriyye** olduğu zikredilmektedir.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, Allahu Teâlâ'nın, "اِلَّا اَنْ يَخَافَا" buyruğunun istisnâ-i muttasıl mı, istisnâ-i munkatı' mı olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu ihtilâfın neticesi fıkhî meseleler de ortaya çıkmaktadır. Bu fıkhî mesele de şu şekilde ortaya çıkmaktadır: Müctehitlerin çoğu, "Korku ve kızgınlık hâli dışında da, hul' câizdir" demişlerdir. **Ezherî, Nehaî** ve **Dâvûd** ise, "Hul' ancak kızgınlık halinde ve Allah'ın sınırlarına riayet edememeden korkma durumunda mubahtır. Binaenaleyh, eğer bu durumların dışında hul' yapılırsa, bu yanlış ve fâsittir" demişlerdir. Bunların delili şudur: Bu âyet, koca için, hanımından boşandığı zaman, ondan bir şey alamayacağını göstermesi bakımından sarîh bir ifâdedir. Sonra Cenâb-ı Allah, "اِلَّا اَنْ يَخَافَا اَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ" buyurarak, belli bir durumu bundan istisnâ yapmıştır. Bu sebeple âyet, korkunun dışındaki herhangi bir durumda kocanın karısından bir şey almasının câiz olmadığını açıkça göstermektedir. Müçtehitlerin çoğunluğu şöyle demişlerdir: Hul', korku halinde de, korku halinin dışında da caizdir.. Buna delil, Cenâb-ı Allah'ın, فَاِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا *"Eğer kadınlar, mihirden bir kısmını gönül hoşluğu ile size bağışlarlarsa, o zaman onu gönül huzuru ile, afiyetle yiyin"* (Nisa, 4) âyetidir. Bu âyete göre kadının mehrini, mukabilinde bir şey almaksızın hibe etmesi caiz olunca, bu, kendisi vesilesiyle kendi hürriyetini elde edeceği **hul'** da haydi haydi caiz olur. Bu âyetteki, "اِلَّا" istisnâ edâtı, Allahu Teâlâ'nın, وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ اَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا اِلَّا خَطَأً *"Bir mü'minin başka bir mü'mini, yanlışlıkla olması dışında, öldürmesi yakışmaz"* (Nisa, 92) âyetinde olduğu gibi, istisnâ-i munkatı' manasına hamledilmiştir... Yani, "Fakat öldürme hatâen olursa, وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ اِلٰى اَهْلِهِ *"Kâtilin, âilesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir"* (Nisa, 92).

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyette bahsedilen korkunun, bildiğimiz manada hoşlanılmayan şeyin başa gelmesinden korkulması anlamındaki korkuya hamledilmesi veyahut da zanna hamledilmesi mümkündür. Bu böyledir çünkü, korku hususî ve psikolojik bir durumdur. Korkunun meydana gelmesinin sebebiyse,

kişinin, ilerde istemediği bir şeyin meydana gelebileceğini zannetmesidir. Ma'lûlun ismini illete vermek, meşhûr bir mecâzdır. İşte bundan dolayı kişinin bu zannına, korku adı verilmiştir. Bu, çokça bilinen bir mecâzdır. Bazen bir kimse bir başkasına, قَدْ خَرَجَ غُلَامُكَ بِغَيْرِ اِذْنِكَ "Senin uşağın, senin iznin olmaksızın çıktı" diyebilir. Buna mukabil o kimse de, "ben de öyle sandım, bu hisse kapıldım" manasında, "قَدْ خِفْتُ ذٰلِكَ" der. **Ferrâ** şu beyitleri nakletmiştir:

إِذَا مِتُّ فَادْفِنِّي إِلَى جَنْبِ كَرْمَةٍ تَرَوِّي عِظَامِي بَعْدَ مَوْتِي عُرُوقُهَا
وَلَا تَدْفِنَنِّي فِي الْفَلَاةِ فَإِنَّنِي أَخَافُ إِذَا مَا مِتُّ اَنْ لَا أَذُوقَهَا

"Öldüğümde beni bir üzüm asmasının yanına göm de, asmanın kökleri, ölümümden sonra kemiklerimi sulasın... Sakın beni göle gömme ey sevgili; çünkü ben, öldükten sonra onu tadamayacağımı hissediyorum!..."

Sonra bu te'vili, müteakiben gelen şu ifâde de te'kid eder: فَاِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا اَنْ يَتَرَاجَعَا اِنْ ظَنَّا اَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ *"Eğer bu koca da onu boşar da onlar, Allah'ın sınırlarına riayet edebileceklerini zannederlerse, onların tekrar birbirlerine dönmelerinde, ikisi için hiçbir günah yoktur"* (Bakara, 230).

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bil ki bu âyetin zâhiri, bu hususdaki şartın, kadın ve erkeğin korkmalarının söz konusu olması olduğuna delâlet eder. Burada, konuyu daha iyi incelemek gerekiyor. Buna göre biz deriz ki, bu konuda mümkün olan taksimat, dört çeşittir. Çünkü bu korku, ya sadece kadın tarafından veya erkek tarafından hissedilir, yahut da ikisi de bu korkuyu hissetmez, ya da her ikisi de bu korkuyu duyar.

Birinci kısım: Bu, korkunun sadece kadın tarafından hissedilmesidir. Bu da, kadının geçimsiz olması ve kocasına buğzetmesi şeklinde kendini gösterir. İşte burada kocanın kadından, onu boşaması karşısında mal alması helâldir. Bunun delili ise, **Cemîle** ve **Sâbit**'in kıssasına dair anlattığımız husustur. Çünkü **Cemîle,** kocasına buğzettiğini söylemiş; Allah'ın Resûlü (s.a.s.) de kadın için hul'ü; **Sâbit** hakkında fidyeyi almayı câiz görmüştür.

Buna göre eğer, "Allahu Teâlâ bu âyette her ikisinin de endişelenmeleri şartını koşmuştur. O hâlde, daha nasıl sadece kadının endişelenmesinin kâfi gelebileceğini söylediniz?" denilirse, biz deriz ki: Bu korkunun sebebi şudur: Böyle bir korkunun başlangıcı kadından olsa da, ne var ki bazen bu korkuya koca tarafından duyulan endişe de iştirâk eder. Çünkü kadın, kocası hakkında Allah'a isyân etmek hususunda, kendi nefsi için

bir endişe duyar. Koca da, hanımı kendisine itaat etmediği zaman, onu döveceğinden ve onu kınayacağından, böylece de çoğu kez hakkı olan haddi ve ölçüyü aşacağından endişe eder. Bu sebeple, korku her ikisi için de söz konusu olmuş olur. Bazen, kadındaki bu korkunun sebebi, kocasıyla ilgili bir şeyden ileri gelebilir. Kocası fakir, sîmâsı çirkin olursa veyahut da kocanın kendisinden nefret edilen bir hastalığa yakalanmasından dolayı kadının, kocasıyla olan beraberliğini sürdürmeyi istememesi caizdir. Bu açıklamaya göre kadının, kocasına itaat etmemeden dolayı Allah'a isyan etmekten endişelenmesi; kocanın da kadının bazı haklarını yerine getirmede kendisinden bir kusurun sudûr etmesinden dolayı Allah'a isyan etmekten çekinmesi söz konusu olur.

İkinci kısım: Böyle bir endişenin, sadece koca tarafından hissedilmesi. Bu, kadını fidye vermeye mecbûr edinceye kadar, erkeğin onu dövmesi suretiyle tahakkuk eder. Bu şekilde elde edilen mal, gerek bu âyetin öncesindeki ifâdelerin deliliyle, gerekse Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا اٰتَيْتُمُوهُنَّ *"Kendilerine verdiğiniz şeylerden bir kısmını ele geçirebilmeniz için, kadınları zorlamayınız..."* (Nisa, 19) اَتَاْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَاِثْمًا مُبِينًا *"Ona verdiğiniz şeyi, bir iftira ve apaçık bir günah ile alır mısınız"* (Nisa, 20) âyetlerinin delâletiyle, haramdır. Bu, böyle bir malı almanın ne kadar haram olduğunu bildirme hususunda pek etkili bir ifâdedir.

Üçüncü kısım: Böyle bir endişenin, ne koca ne de kadın tarafından duyulmamasıdır. Biz, müctehid imâmların ekserisinin görüşünün, "Bu nevi hul' caiz, alınan mal ise helaldir" şeklinde olduğunu söylemiştik. Bazı kimseler ise, bunun haram olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Dördüncü kısım: Bu endişenin, karı ve koca tarafından beraberce hissedilmiş olmasıdır. Böylece elde edilecek mal da haramdır. Çünkü yukarıda geçen âyetler, bu sebep koca cihetinden mevcut olduğu zaman; yukarıda yazılmış olan âyetler, bu malın alınmasının haram olduğuna delâlet eder. Bu âyetlerin ifâde ettiği hükümlerde, bu sebebin kadın cihetinden olup olmayacağı kaydı yer almamaktadır. Bir de Hak Teâlâ bu kısım hakkında müstakillen, وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ اَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ اَهْلِهَا اِنْ يُرِيدَا اِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللّٰهُ بَيْنَهُمَا اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا *"Eğer aralarının açılmasından endişeye düşerseniz, o zaman erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden de bir hakem gönderin. Bunlar barışmak isterlerse, Allah onların arasını uzlaştırır. Şüphesiz ki Allah hakkıyla bilicidir, hakkıyla haberdardır"* (Nisa, 35) âyetini getirmiş ve bu âyette, kadından fidye almanın helâl olduğuna yer

vermemiştir. Bu dört kısmın açıklaması, işte bundan ibarettir. Bil ki bizim anlatmış olduğumuz bu kısımlar, mükelleflerle Allah arasında olan şeylerdir. Ama, âyetin zâhirine göre bu câizdir. İşte fukahânın görüşü de budur.

BEŞİNCİ MESELE

Hamza, yâ harfinin zammesiyle, "اِلَّا اَنْ يُخَافَا" şeklinde; diğerleri ise yâ'nın fethasıyla, "اِلَّا اَنْ يَخَافَا" şeklinde okumuşlardır. **Keşşaf sahibi** şöyle demiştir: **"Hamza,** bedel-i iştimâl olmak üzere, "اَنْ لَا يُقِيمَا" ifâdesini, "اَنْ يُخَافَا" lâfzındaki nâib-i fâil olan elif'ten bedel yapmıştır. Bu senin, "خِيفَ زَيْدٌ تَرْكُهُ اِقَامَةَ حُدُودَ اللهِ" Zeyd'den yani, Zeyd'in Allah'ın sınırlarını yerine getirmemesinden korkulur" sözün gibidir. Bu mana **Abdullah b. Mes'ûd** (r.a)'un "اِلَّا اَنْ يَخَافُوا" şeklindeki kıraati ve âyetteki, "فَاِنْ خِفْتُمْ" ibaresiyle de kuvvet bulur. Cenâb-ı Allah burada, "خَافَا" (O ikisi korktu) demeyiş ve böylece korkuyu karı ile kocadan başkasına izâfe etmiştir. Ekseri kıraat âlimleri korkuyu karı-kocaya nisbet ederek, "اِلَّا اَنْ يَخَافَا" şeklinde okumuşlardır. Çünkü yukarıda da beyân ettiğimiz üzere kadın kendi nefsinden dolayı fitneden endişelenir; koca da, kadının kendisine itaat etmemesi hâlinde ona zulmedebileceği endişesini taşır.

ALTINCI MESELE

Âlimler, **hul'** yapılabilecek mal miktarı hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Şa'bi, Zührî, Hasan el-Basrî, Atâ** ve **Tâvus,** kocanın kadına verdiği şeylerden fazlasını almasının câiz olmadığını söylemişlerdir. Bu, **Hz. Ali** (r.a)'nin görüşüdür. **Saîd İbnu'l-Müseyyeb,** kocanın kadına üstünlüğü devam etsin diye, kadına verdiği şeylerden daha az bir miktarı almasının gerektiğini söylemiştir. Diğer fakihler ise, hul'ün, kocanın verdiği maldan fazla, eksik veya o mal miktarında olabileceğini söylemişlerdir. Birinci görüşte olanların Kur'an, hadis ve kıyastan delilleri vardır.

Kur'an'dan delilleri, وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوا مِمَّا اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا *"Onlara verdiğiniz bir şeyi geri almanız helâl değildir"* (Bakara, 229) âyetidir. Cenâb-ı Allah böyle buyurduktan sonra, فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ *"Fidye vermelerinde ikisi üzerinde de vebal yoktur"* buyurmuştur. Bu sebeple, bu ifâdenin kocanın kadına verdiği şey hakkında olması gerekir. Durum böyle olunca Allah'ın mubah kılması hükmüne, ancak kocanın kadına vermiş olduğu miktar dâhil olur.

Bu görüştekilerin hadisten delilleri şudur: **Sâbit** (r.a), **Cemile**'den ona mihr olarak vermiş olduğu bahçesini geri vermesini isteyince, **Cemile,**

"Daha fazlasını da veririm" demiş, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), *"Hayır, sadece bahçesini ver"* buyurmuştu. Eğer mihirden fazlasıyla hul' yapmak câiz olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in **Cemile** (r.anha)'yi daha fazlasını vermekten men etmesi câiz olmazdı.

Bunların kıyastan delilleri ise şudur: Koca, verdiği mihir ile kadının fercinin kendisi için helâl olmasını sağlamıştır. Eğer koca hul' için, hanımından verdiği mihrin daha fazlasını alırsa, bu kadını zarara ve ziyana sokmak olur ki, câiz değildir.

İkinci görüşte olanların delili ise şudur: Hul', bir mu'âvaz (karşılıklı bedel verme) akdidir. Bu sebeple bunun belirli bir miktarla sınırlı olmaması gerekir. Nikâh akdi yapılırken, kadın bu akde çok büyük bir mihir karşılığında razı olabileceği gibi, kocanın da hul'a çokça mal karşılığında razı olması câizdir. Özellikle kadın kocasına karşı kızgınlığını ve hoşnutsuzluğunu ortaya koyarak kocasını hafife almak isterse, bu haydi haydi câiz olur.

Bu, **Hz. Ömer** (r.a)'den rivâyet edilen şu hususla da kuvvet kazanır: **Hz. Ömer** (r.a)'e geçimsiz bir kadın mahkeme olmak üzere başvurdu. **Hz. Ömer** onu tutuklatıp, çöplük olan bir evde iki gece hapsetti. Sonra ona, "Nasılsın?" diye sordu. O, "Bu iki gece kadar güzel bir gece geçirmedim" dedi. Bunun üzerine **Hz. Ömer** onun kocasına, "Küpesine karşılık olsa bile hul' yap" dedi. Bundan **Hz. Ömer**'in kastı, "bir tek küpe bile alsan hul' yap" manasıdır. **İbn Ömer** (r.a)'den üzerindeki iç çamaşırları hariç bütün elbiseleri ve her şeyi karşılığında kocasından hul'u kabul eden bir kadın kendisine geldiğinde bunu yadırgamadığı rivâyet edilmiştir.

***YEDİNCİ MESELE:* Hul'un Talâk Olup Olmadığı Meselesi**

Hul', talak-ı bâindir. Bu, **Hz. Ali, Hz. Osman, İbn Mes'ûd, Hasan el-Basri, Şa'bi, Nehâi, Atâ, İbnu'l-Müseyyeb, Şureyh, Mücâhid, Mekhûl, Zührî, Ebu Hanife, Süfyân** ve iki görüşünden birine göre **İmam Şafiî**'nin görüşüdür. **İbn Abbas, Tâvus** ve **İkrime,** "Bu, nikâh akdini feshetmedir" demişlerdir. Bu görüş **Şafiî**'nin ikinci görüşüdür. **İmam Ahmed, İshak** ve **Ebu Sevr**'in görüşü de böyledir.

Hul'un talâk olduğunu söyleyenlerin delili şudur: Ümmet-i Muhammed, hul'un ya nikâhı fesh, ya talâk olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Hul'un nikâh akdini fesh olması hususu bâtıl olunca, onun bir talâk olduğu ortaya çıkmış olur. Biz hul'un akdi feshetme olmadığını söyledik. Çünkü o, alış-veriş akdini bozmada olduğu gibi, mihr-i müsemma (belirlenmiş

mihir)den daha fazlası ile sahih olmaz. Yine hul' bir fesh olsaydı, erkek de kadınla hul' yapıp mihirden bahsetmeseydi, bu durumda kadının mihir kadar mal vermesi gerekirdi. Bu, bir alış-veriş akdini bozma gibidir. Ahş-veriş bozulduğu zaman, para zikredilmese bile, o paranın iâde edilmesi gerekir. Durum böyle olmayınca hul'un bir akdi feshetme olmadığı ortaya çıkmış olur. Hul'un akdi feshetme olduğu bâtıl olunca, onun bir talâk olduğu sâbit olur.

Hul'un talâk olmadığını söyleyenlerin delilleri ise şunlardır:

1) Allahu Teâlâ, "فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ *Allah'ın sınırlarını hakkıyla riayet edemeyeceklerinden korkarsanız, kadının fidye vermesinden ikisine de vebal yoktur"* buyurmuş, daha sonra da "talâk" lâfzını zikrederek, فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ *"Eğer erkek hanımını tekrar boşarsa, ondan sonra kadın başka bir erkekle nikâhlanmadıkça ona helâl olmaz"* (Bakara, 230) buyurmuştur.

Şâyet hul' bir talâk olsaydı, talâkların sayısı dört olurdu. Bu delili, **Hattabî, Meâlimü's-Sünen** adlı kitabında **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet etmiştir.

2) Hz. Peygamber (s.a.s) **Sâbit İbn Kays İbn Şemmâs**'a, hanımına hul' yapmasına izin vermiştir. Halbuki hayız esnasında veya kendisinde cimâ yapılmış olan temizlik esnasında talâk haramdır. Eğer hul' talâk olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bu meselede durumu araştırması gerekirdi. Hz. Peygamber (s.a.s) durumu araştırmadan **Sâbit**'e hul' yapmasını mutlak bir şekilde emrettiğine göre bu, hul'un talâk olmadığına delâlet eder.

3) **Ebu Davud, Sünen**'inde, **İkrime**'den, onun da **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet ettiğine göre **Sabit İbn Kays**'ın hanımı kocasının hul'unu kabul edince, Hz. Peygamber (s.a.s), onun iddetini bir hayız müddeti kabul etmiştir. **Hattabi** şöyle der: "Bu, hul'un talâk değil de akdi feshetme olduğuna en açık bir delildir. Çünkü Allahu Teâlâ, وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوءٍ *"Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler"* (Bakara, 228) buyurmuştur. Eğer hul' yapılan kadın boşanmış sayılsaydı, onun iddetinin bir hayız müddeti olduğunu söylemezdi.

Hak Teâlâ'nın, تِلْكَ حُدُودُ اللهِ *"Bunlar Allah'ın sınırlarıdır"* buyruğu, "Daha önce geçen talâk, ric'at ve hul' ile ilgili hükümler.." manasınadır. "فَلَا تَعْتَدُوا" hitabı ise, "Bu hükümleri tecavüz etmeyin" demektir. Sonra Cenâb-ı Allah bu şiddetli nehyin peşi sıra ilâhi tehdidini getirerek, وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللهِ فَأُولَٰئِكَ

هُمُ الظَّالِمُونَ *"Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, işte onlar zâlimlerin tâ kendileridir"* buyurmuştur. Bu tehdit hakkında şu izahlar yapılmıştır:

a) Allahu Teâlâ, bu zulümden, meselâ, اَلَا لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ *"Haberiniz olsun ki Allah'ın laneti zâlimlerin üstünedir"* (Hud, 18) âyetinde olduğu gibi, başka âyetlerde de bahsetmiştir. Burada zulmün zikredilmesi, zâlimler için lanetin olduğunu hatırlatmak içindir.

b) Zalim, kınama ve hakaret manası taşıyan bir vasıftır. Binaenaleyh bu ismin zikredilmesi, bir tehdit gibidir.

c) Allahu Teâlâ, kişinin günah işlemek suretiyle kendi kendine kadının iddetini bitirmemesi veya karnında çocuk olduğunu gizlemesi; erkeğin de iyilikle tutmayı veya güzellikle salıvermeyi yerine getirmemesi; veyahut da kadın geçimsiz olmadığı halde erkeğin ondan mihir olarak verdiği şeyleri alması gibi hususlarla başkasına karşı işlediği zulme dikkat çekmek için bu âyette "zulüm" lâfzını getirmiştir. Bütün bu yerlerde insan başkasına zulmetmiş olur. "Zâlim" lâfzı mutlak olarak getirildiğinde bu tabir o kimsenin hem kendisine hem de başkasına zulmetmiş olduğuna delâlet eder ki, bu büyük bir tehdidi gösterir.

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٢٣٠﴾

"Erkek hanımını tekrar boşarsa ondan sonra kadın kendisinden başka bir adamla nikahlanmadıkça ona helâl olmaz. Bununla beraber eğer bu koca da onu boşar ve onlar Allah'ın sınırlarını ayakta tutacaklarına inanırlarsa, tekrar birbirlerine dönmelerinde her ikisine de günah yoktur. Bunlar bilen ve anlayan kimseler için, Allah'ın açıkladığı sınırlardır" (Bakara, 230).

Bil ki bu, talâkla ilgili beşinci hükümdür. Bu âyet, üçüncü talâkın kocanın kadına ric'at (geri dönme) hakkını sona erdirdiğini ortaya koymaktadır. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah'ın, أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ *"veya güzellikle salıvermektir"* buyruğunun üçüncü talâka işaret olduğunu söyleyenler, *"Erkek hanımını tekrar boşarsa..."* âyetinin, "أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ" âyetini tefsir ettiğini söylerler. Bu, **Mücahid**'in görüşüdür. Fakat biz, "أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ" sözünden maksadın üçüncü talâk olmamasının evlâ olduğunu izâh etmiştik. Çünkü ikinci talâktan sonra karı-koca arasında şu üç durum söz konusudur:

a) Kocanın hanımına geri dönmesi (müracaatı). Bu, فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ *"ya iyilikle tutmak"* âyetinden kastedilendir.

b) Kocanın hanımına geri dönmeyip, iddeti bitip aralarında beynûnet (tam ayrılık) meydana gelinceye kadar onu bırakmasıdır. Bu, أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ *"veya güzellikle salıvermek..."* âyetiyle anlatılan durumdur.

c) Kocanın hanımını üçüncü talâk ile boşaması ki, bu da, فَإِنْ طَلَّقَهَا *"Erkek hanımını tekrar boşarsa"* cümlesi ile ifâde edilmiştir. Binaenaleyh üç durum bulunup, Allahu Teâlâ da, bu üç ifâdeye yer verince, bunlardan her birini, ifâde ettikleri bu üç manaya hamletmek gerekir. Fakat biz, Hak Teâlâ'nın, "أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ" âyetinin üçüncü talâka işaret ettiğini kabul edersek, iki ifâdeyi tekrar olarak tek manaya vermiş olur, üçüncü durumu ihmal etmiş oluruz. Binaenaleyh birinci anlayışın daha evlâ olacağı malumdur.

Bil ki hul' ile ilgili âyetin bu iki âyet arasına girmesi, değişik bir şey gibidir. Halbuki âyetler arasındaki tenâsüb (irtibatlı sıra) şu şekilde olur: اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ "Talâk iki defadır. (Ondan sonrası) ya iyilikle tutmak veya güzellikle salıvermektir. Erkek hanımını (üçüncü defa) boşarsa, ondan sonra kadın başka bir erkekle nikâhlanmadıkça o (birinci eşine) helâl olmaz."

Buna göre eğer: "Âyetin doğru sırası bu olduğuna göre, araya hul' âyetini sokmanın sebebi nedir?" denirse, biz deriz ki, bunun sebebi şudur: Ric'at ve hul' ancak üçüncü talâktan önce söz konusudurlar. Üçüncü talâktan sonra ne hul', ne ric'at kalır. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah önce ric'atın hükmünü zikredip, peşine hul'un hükmünü getirmiş, daha sonra da bu konuda zikredilen bütün hükümlerin âdetâ bir sonu olduğu için üçüncü talâkla ilgili hükmü zikretmiştir. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Boşanan Kadının Başka Bir Evlilikten Sonra İlk Kocası ile Evlenmesi**

Müctehitlerın ekserisinin mezhebine göre, üç talâkla boşanmış kadın ancak şu beş şart yerine geldiği zaman ilk kocasına helâl olur:

1) Boşayan kocadan dolayı iddet beklemiş olması.

2) İkinci koca ile nikâhlanmış olması.

3) İkinci koca ile cinsi münasebette bulunmuş olması.

4) İkinci kocanın da onu boşamış olması.

5) Bu ikinci kocadan dolayı iddet beklemiş olması.

Saîd b. Cübeyr ile **Saîd b. el-Müseyyeb,** bu kadının evvelki kocasına, sonraki koca ile sadace nikâh akdi yapıp boşanmış olmasıyla da helâl olacağını söylemişlerdir.

Âlimler bunun için ikinci kocayla cinsi münasebette bulunmuş olmanın şart olduğu hususunda kitap veya sünnete dayanarak ihtilâf etmişlerdir. **Ebu Müslim el-İsfehâni** her iki hususun (yani nikâh ve cinsi münasebetin) da kitapta malum olduğunu söylemiştir ki, tercih edilen görüş de budur. Bu hususdaki delili iyice incelemeye geçmeden önce, bir giriş yapmak gerekir. **Osman İbn Cinnî** şöyle demiştir: **"Ebu Ali**'ye, Arapların, "نَكَحَ الْمَرْأَةَ" sözlerinin manasını sordum da, o, "Araplar kelimeleri değişik manalarda kullanırlar. Mesela, "نَكَحَ فُلَانٌ فُلَانَةً" dediklerinde, falan adamın falanca kadınla nikâh akdi yaptığını; "نَكَحَ امْرَأَتَهُ اَوْ زَوْجَتَهُ" dediklerinde ise 'O hanımıyla veya kadınıyla cinsi münasebette bulundu' manasını kastederler" dedi. Ben de derim ki: **Ebu Ali**'nin bu sözü, aklen de doğrudur. Çünkü iki şey arasında meydana gelen bir alaka, o iki şeyin kendisinden başkadır. Meselâ, "نَكَحَ فُلَانٌ زَوْجَتَهُ" denildiğinde, bu nikâh koca ile hanımı arasında bulunan bir iş olur. Binaenaleyh bu nikâh kocadan ve hanımdan başka bir şeydir. Sonra "Zevce" (eş, hanım) lâfzı, kadının zâtından ötürü ismi olmayıp, evlilikte tavsif edilmiş olması şartıyla onun zâtının ismidir. Bundan dolayı, "eş, hanım" lâfzı hem kadının zatından, hem de evlilikten meydana gelmiş mürekkep bir mahiyettir. Bu sebeple müfred, mürekkepten öncedir.

Bunun böyle olduğu sâbit olunca diyoruz ki: نَكَحَ فُلَانٌ زَوْجَتَهُ "Falanca, hanımı ile nikâh yaptı" dediğimizde, bu ifadede "nikâh yapan", "karı-kocalık" manasından sonradır. Karı-kocalık, o kadının eş olması bakımından, eş oluş manasından da öncedir. Böylece müfred lâfız, mürekkep lâfızdan önce olur. Durum böyle olunca o nikahın evlilikten başka bir manada olduğuna kesin olarak hükmetmek gerekir. Bu husus, böyle sâbit olunca Hak Teâlâ'nın, حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ *"başka bir koca ile nikahlanmadıkça"* âyeti, buradaki "nikâh" tabirinin "evlenme" manasından başka olmasını gerektirir. Bu görüşte olan herkes, âyetteki nikâhın cinsi münasebet manasında

olduğunu söylemiştir. Âyetin, bunun cinsi münasebet manasına geldiğine delâlet ettiği sâbit olur. Binaenaleyh âyetteki, "حَتّٰى تَنْكِحَ" nikâhlanınca lâfzı, cinsi münasebet manasına; "زَوْجًا" "koca ile" kelimesi de nikâh akdine delâlet eder. Âyetin cinsi münasebete delâlet etmediğini, aksine bu durumda cinsi münasebet yapılmış olmasının şart oluşunun sünnet ile sâbit olduğunu söyleyenlerin görüşü zayıftır. Çünkü âyet, birinci kocaya o kadın helâl olmamasının, bir zamana kadar sürmesini ifâde eder ki, o zaman da âyetteki, "حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا" sözüdür. Bir şey, bir hükme gaye (nihâi sınır) olunca, o şey bulunduğu zaman o hükmün sona ermesi gerekir. Binaenaleyh kadın ile ikinci koca arasında cimâ yapıldığında, birinci kocaya haram oluşun sona ermesi gerekir. Buna göre şâyet "nikâh" lâfzının manası sadece "akit yapma" (Nikâhlanma) olsaydı, âyet ikinci koca ile nikâh akdi yapıldığı zaman söz konusu olan haramlığın sona ermesine delâlet etmiş olurdu. Âyetin ifâde ettiği bu hükmü, hadîse dayanarak kaldırmak, Kur'an'ı haber-i vahid ile neshetmek olur ki, bu caiz değildir. Fakat "nikâh" lâfzını "cinsi münasebet" manasında, âyetteki, "زَوْجًا" (koca) lâfzını ise nikâh akdi yapma manasında aldığımızda ortaya bir problem çıkmaz.

Sünnette meşhur olan haber şudur: Rivâyet edildiğine göre **Temime binti Abdurrahman el-Kurazi,** amcası oğlu **Rifa'a b. Vehb el-Kurazi**'nin nikâhı altında idi. **Rifa'a** bu hanımını üç talâkla boşadı. Bunun üzerine kadın da **Abdurrahman b. Zübeyr el-Kurazi** ile evlendi. Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelip, "Ben Rifaa'nın nikâhı altında idim, o beni üç talâkla boşadı. Sonra **Abdurrahman b. Zübeyr el-Kurazi** ile evlendim. Onun uzvu elbisemin saçağı gibi. O benimle cinsi münasebette bulunmadan beni boşadı. Ben amcam oğlu **Rifa'a**'ya tekrar dönebilir miyim?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de tebessüm ederek, أَتُرِيدِينَ اَنْ تَرْجِعِي اِلَى رِفَاعَةَ لَا حَتّٰى تَذُوقِي عُسَيْلَتَهُ وَيَذُوقَ عُسَيْلَتَكِ Yani; *"Sen Rifa'a'ya dönmek mi istiyorsun? Hayır, sen onun balcığından o da senin balcığından tatmadıkça olmaz"*[151] buyurmuştur. Peygamberimiz'in ifâdesindeki "balcık" kelimesinden maksat, cinsi münasebettir. O (s.a.s), cimâdaki lezzeti bala benzetmiştir. Bunun üzerine **Temime** (r.anha), bir müddet bekleyip, yine Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek, "Kocam yaşlıdır" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) onu doğru kabul etmeyerek, *"Birinci defasında yalan söyledin. Onun için ikinci sözünü de doğru kabul etmiyorum"* dedi. Bu kadın, Hz. Peygamber (s.a.s) vefat edinceye kadar bekledi. Sonra **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'e gelerek, bu hususta ondan izin istedi. O da, "Hayır,

151 **İbn Mâce,** Nikâh, 32 (1/622).

Rifa'a'ya dönemezsin" dedi. O, **Hz. Ebu Bekir** vefât edinceye kadar tekrar bekledi. **Hz. Ömer** (halife olunca)'e gelip, bu hususta izin istedi. **Hz. Ömer** (r.a) de, "Şâyet ona dönersen seni recmederim" dedi. İşte, "فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ" âyeti **Rifa'a** hâdisesi ile ilgili olarak indi.

Onların kıyastan deliline gelince, helâl olmayı bu şarta bağlamadan maksat, kocayı talâk vermekten men etmektir. Çünkü genelde koca, hanımının bir başka erkekle aynı yatakta yatmasını istemez. İşte bundan dolayı, ilim erbabından bazıları, Allahu Teâlâ, kendisinde bir aşağılanma bulunduğu için, Peygamber'in hanımlarının başkasıyla evlenmesini yasaklamıştır. Kocayı, hanımını boşamaktan men etmenin, ancak helâlliğin, o kadının başka bir erkekle evlenmesine ve cinsi münasebette bulunma şartına bağlanmasıyla meydana geleceği malûmdur. Ama, sadece akit yapmaya gelince, bunda nefret uyandıracak fazla bir şey yoktur. Dolayısıyla, sadece akdi, kocayı talâk vermekten men eden ve onu engelleyen bir husus olarak görmek doğru olmaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Şafiî şöyle demiştir: "Koca, hanımını bir veya iki talâkla boşadığında, kadın da sonra bir başka kocaya varıp, o koca da onunla cinsi münasebette bulunur da, sonra da kadın yeni bir nikâhla birinci kocaya dönerse, o kocanın o kadın üzerinde tek bir talâk hakkı vardır. Bu da, ilk boşanmadan geriye kalan talâktır..." **Ebu Hanife** ise, "kadının üç talâktan sonra bir başka kocaya nikâhlanması halinde olduğu gibi, evvelki kocası o kadına tekrar üç talâkla mâlik olur" demiştir. **Şafiî**'nin delili şudur: Bu, üçüncü talâktır. Böylece, en büyük haramlığın meydana gelmesi gerekmiştir. Biz, bunun, üçüncü talâk olduğun söyledik, çünkü bu, iki talâktan sonra verilmiş bir talâktır. Üçüncü talâk, Hak Teâlâ'nın, فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ *"Eğer erkek hanımını tekrar boşarsa, ondan sonra... helâl olmaz"* âyetinden dolayı, en büyük haramlığı gerektirir. Hak Teâlâ'nın, فَإِنْ طَلَّقَهَا *"Eğer erkek hanımını boşarsa"* cümlesi, kocasının onu, daha önce bir başkasıyla evlenmiş veya evlenmemiş olarak üçüncü talâkla boşamasını da içine alır. O halde hepsi, bu mefhûmun içinde mündemiçtir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Şafiî (r.a)'nin mezhebi şudur: Bir kimse, başkasının üç talâkla boşadığı bir kadınla evlenip, cinsi münasebette bulunmak suretiyle kadını ilk kocasına helâl kılmak istediğinde, bu ikisi arasında nikâh bulunmaz. Çünkü

bu, bilinmeyen bir süre ile yapılmış olan bir mut'a nikâhıdır ki, bu da bâtıldır. Ama bir kimse, başkasının üç talâkla boşanmış hanımıyla, onu ilk kocasına helâl kılmak isteyip, onu boşamamak şartıyla evlenirse, bu hususta iki görüş vardır:

a) Bu sahih olmaz.

b) Sâhih olur, şart da geçersiz olur. **Ebu Hanife** de, bu ikinci görüştedir. Bir kimse, böylesi bir kadınla, onu ilk kocasına helâl kıldığı zaman onu boşayacağına inanarak, mutlak olarak evlenirse, nikâh sahih, fakat hâdise mekruh, kişi de bu fiiliyle günahkâr olur. **İmâm-ı Mâlik, Sevri, Ahmed İbn Hanbel** böyle bir nikâhın bâtıl olduğu kanaatindedirler. Bizim delilimiz şudur: Âyet, haramlığın kendisinden önce bir akit bulunan cinsi münasebetle sona ereceğine delâlet eder ki, bu husus da tahakkuk etmiştir. Binaenaleyh, yasağın, sona erdiğine hükmetmek gerekir.

Nikâhın fâsit olduğuna hükmettiğimize göre, cinsi münasebette bulunmakla bu kadın ilk kocasına helâl olur mu olmaz mı? hususunda iki görüş vardır. En sâhih olanı, bu cinsi münasebetle helâlliğin meydana gelmeyeceğidir.

Allahu Teâlâ'nın (ikinci), "فَإِنْ طَلَّقَهَا" cümlesinin manası, "üçüncü talâktan sonra onunla evlenen kocası, onu boşarsa.." demektir. Çünkü Hak Teâlâ bunu, حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا *"Ondan başka bir adamla nikâhlanmadıkça... Onlara... günah yoktur"* kavliyle beraber zikretmiştir. Yani, "boşanan kadınla ilk kocasına, yeni bir nikâhla birbirlerine varmalarında günah yoktur" demektir. Allahu Teâlâ böylece nikâh lâfzını, "tekrar birbirine varmak", "اَنْ يَتَرَاجَعَا" lâfzıyla zikretmiştir. Çünkü, karı-koca hâli, bundan önce aralarında mevcut idi. Binaenaleyh, bunlar tekrar nikâhlandıklarında, böylece daha önceki nikâhlarına dönmüş olurlar. Bu, lügavi bakımdan bir müracaattır, geri dönüştür. Geriye, âyetle ilgili iki mesele kalmıştır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin zâhiri, ikinci koca, karıyı boşadığında, kadının evvelki kocasına tekrar varmasının helâl olmasını gerektirir. Ne var ki bu husus, Hak Teâlâ'nın, وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُوءٍ *"Boşanmış kadınlar, kendi kendilerine üç hayız ve temizlenme müddeti beklerler"* (Bakara, 228) âyetiyle tahsis edilmiştir. Çünkü iddetten maksat, rahmin temizliğini temindir. Böyle bir mana, burada da mevcuttur. İşte bu, karı ilk kocasına, sadece mücerred nikâh akdiyle helâl olur, diyen **Said İbn Müseyyeb**'in dayanağı budur.

Çünkü, cinsi münasebette bulunmak eğer muteber olsaydı, kadının iddet beklemesi vâcip olurdu. Bu âyet, iddetin düştüğüne delâlet eder. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا اَنْ يَتَرَاجَعَا" cümlesindeki fâ harfi, müracaatın helâl olmasının ikinci kocanın talâkının hemen peşinden meydana geldiğine delâlet eder. Ne var ki cevâp, bizim daha önce söylediğimizdir.

İKİNCİ MESELE

Halil ve **Kisaî,** Hak Teâlâ'nın, "اَنْ يَتَرَاجَعَا" tabirinin mahallinin, harf-i cerrin takdiriyle mecrûr olduğunu, takdirin ise, "فِى اَنْ يَتَرَاجَعَا" "Müracaat etmeleri hususunda..." şeklinde olduğunu söylerlerken **Ferrâ,** bu sözün mahallinin, harf-i cerrin hazfedilmesinden dolayı mansûb olduğunu söylemiştir.

Hak Teâlâ'nın, اِنْ ظَنَّا اَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ *"Eğer karı-koca, Allah'ın sınırlarına riayet edebileceklerini zannederlerse..."* buyruğu ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Müfessirlerden pek çoğu, "اِنْ ظَنَّا" sözünün manasının, *"Karı-koca, Allah'ın kanunlarına riayet edeceklerine kesinlikle inanırlarsa..."* şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu görüş birkaç bakımdan zayıftır:

a) Sen, "عَلِمْتُ أَنْ يَقُومَ زَيْدٌ" diyemezsin, ancak sen, عَلِمْتُ أَنَّهُ يَقُومُ زَيْدٌ "Bildim ki, Zeyd ayağa kalkıyor" diyebilirsin...

b) İnsan, kaderinde ne olduğunu bilemez, ancak o konuda zanda bulunur...

c) Bu ifâde, Hak Teâlâ'nın, وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِى ذٰلِكَ اِنْ اَرَادُوا اِصْلَاحًا *"Kocaları bu bekleme müddeti içerisinde, barışmak isterlerse, onları geri almaya daha çok müstahaktırlar"* (Bakara, 228) buyruğu gibidir. Çünkü orada nazar-ı itibara alınan, zandır. Burada da böyledir. Bu görüş bâtıl olunca, bu ifadeden maksadın, zannın kendisi olduğu ortaya çıkar. Yani, böyle bir zan bulunup ve o ikisi için, Allah'ın kanunlarını yerine getirmeye dair bir azm ü sebat bulunursa, bu geriye dönüş (müracaat) güzel olur. Ama, böyle bir zan bulunmaz ve onlar müracaat ettiklerinde, (bir araya geldiklerinde) kadının geçimsizliğinden yahut da kocanın kadına zarar vereceğinden korkarlarsa, bu durumda müracaat etmeleri haram olur.

İKİNCİ MESELE

"اِنْ" edâtı, şart için kullanılır. Şarta bağlanan şey, şart bulunmadığı zaman bulunmaz. Buna göre âyetin zâhiri, böyle bir zan bulunmadığı zaman, müracaat edilmemesini gerektirir. Ne var ki durum böyle değildir..

Çünkü, ister böyle bir zan bulunsun isterse bulunmasın, "müracaat" edilebilir. Ne var ki biz şöyle diyoruz: Bundan maksat, bunun, müracaat etmenin sıhhati için bir şart olmadığıdır. Aksine bundan maksat, Allah'ın hukukunu gözetmek, O'nun kanunlarını ve emirlerini bihakkın yerine getirmek maksadıyla, müracaat etmeleri halinde, onlara yeni bir nikâhın gerekmiş olmasıdır.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ *"Bunlar, bilip anlayan kimseler için, Allah'ın açıkladığı sınırlardır"* buyurmuştur. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın. "وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ" buyruğu, bu âyetlerde açıklamış olduğu mükellefiyetlere işarettir. "يُبَيِّنُهَا" (beyan ediyor) sözü ise, geleceğe matûftur. Bu iki ifâdeyi bağdaştırmak bizim için bir tenakuz teşkil eder. Bana göre, daha önce geçen nasların pek çoğuna, pek çok tahsisler ârız olmuştur. Tahsis eden nasların en çoğu ise, sünnet ile ortaya konulmuştur. Binaenaleyh, en iyisini Allah bilir ya, daha önce geçen hükümlerden maksat, Allah'ın kanunları (hudûd); Allah'ın daha sonra açıklayacağı hükümlerden maksat ise, Nebisi'nin lisanında ifâdesini bulan, mükemmel beyân ve açıklamalardır. Bu Hak Teâlâ'nın tıpkı, لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ *"Kendilerine indirileni insanlara beyân edesin diye..."* (Nahl, 44) âyeti gibidir.

İKİNCİ MESELE

Âsım, Ebân'ın rivâyetine göre nûn ile, "نُبَيِّنُهَا" şeklinde okumuştur ki, bu nûn, ta'zîm ifâde eden nûn'dur. Diğer kıraat imamları ise, "Allah" lâfzına râci olmak üzere, "يُبَيِّنُهَا" şeklinde yâ ile okumuşlardır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler bu tabirle ilgili olarak özellikle şunu zikretmişlerdir:

a) Bu kimseler, Allah'ın âyetlerinden istifâde eden kimselerdir. Bunların dışındakiler ise, kendilerine itibar edilmeyen kimseler gibi kabul edilmişlerdir. Bu Hak Teâlâ'nın tıpkı, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"Müttakiler için bir hidâyet rehberi..."* (Bakara, 2) âyeti gibidir.

b) Allahu Teâlâ özellikle bu kimseleri zikretmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَلٰئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ *"Ve meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikaîl'e..."* (Bakara, 98) buyruğu gibidir.

c) Arapçayı bildikleri için, Allah bununla Arapları kastetmektedir.

d) Allah, bununla aklı ve ilmi olan kimseleri murat etmektedir. Bu da Hak Teâlâ'nın, وَمَا يَعْقِلُهَا اِلَّا الْعَالِمُونَ *"Bunları, âlim olanlardan başkası anlamaz.. "* (Ankebût, 43) âyeti gibidir. Bundan maksat, "Allah ancak mükellef tuttuğu şeyleri anlayabilecek, akledebilecek kimseleri sorumlu tutar" demektir. Çünkü böyle olunca, mükellefin hiçbir mazereti kalmaz.

e) Hak Teâlâ'nın, "تِلْكَ حُدُودُ اللهِ" buyruğundan maksat, daha önce bahsetmiş olduğu hükümleridir. Yani, "Allahu Teâlâ bu hükümlerini, O'nun emriyle amel edip, nehyettiklerinden de kaçınmaları için, Allah'ın kitâp indirdiğini ve peygamberler yolladığını bilen kimselere açıklar" demektir.

وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَآءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا۟ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَلَا تَتَّخِذُوٓا اٰيَاتِ اللهِ هُزُوًا۟ وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ وَمَآ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖ وَاتَّقُوا اللهَ وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللهَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٣١﴾

"Ve kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi, artık onları ya iyilikle tutun veya iyilikle bırakın. Onları, sırf zulmetmek için zararlarına olarak tutmayın. Kim böyle yaparsa kendisine zulmetmiş olur. Allah'ın âyetlerini oyuncak yerine koymayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve size öğüt vermek için indirdiği kitap ile hikmeti hatırlayın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her şeyi hakkıyla bilendir" (Bakara, 231).

Bil ki bu âyetle ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Sırf İşkence Etmek İçin Kadını Nikâh Altında Tutmak Haramdır**

Bu âyet hakkında ilk ileri sürülecek şey, birisinin şöyle demesidir: "Bu âyet ile, اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِاِحْسَانٍ *"Talâk iki defâdır (ondan sonrası) ya iyilikle tutmak veya güzellikle salıvermektir..."* (Bakara, 229) âyeti arasında (mana bakımından) bir fark yoktur. Bundan dolayı o âyetten sonra bu âyetin getirilmesi, aynı sözün aynı yerde lüzumsuz bir tekrarı olur ki, bu câiz değildir." Buna şöyle cevap verilir: **Ebu Hanife**'nin

talebeleri, "اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ" âyetini, üç talâkı birden vermenin meşrû olmayacağı manasına hamletmişlerdir. Meşrû olan, bu talâkların ayrı ayrı verilmesidir. Buna göre bu suâl düşer. Çünkü o âyet, talâkları birden veya ayrı ayrı vermeyi izah etmektedir. Bu âyet ise, ric'at'ın nasıl olacağını ortaya koyar. **Şafiî**'nin müntesipleri o âyeti ric'at'ın nasıl olduğuna hamleden kimselerdir. Bu sebeple, bu suâl onlar için söz konusudur. Bunlar şöyle diyebilirler: Bir kimse, birçok şekilleri içine alan bir hüküm zikreder ve bu hükmün o şekillerin bazısında bulunduğunu söylemek daha mühim olursa, bu tekrar, bu surette diğerlerinde bulunmayan bir önem ve ihtimamın bulunduğuna delâlet etsin diye, bu umûmî hükümden sonra o hususî suretin tekrar edilmesi tuhaf sayılmaz. Burada da böyledir; çünkü Hak Teâlâ'nın, "اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ" (Bakara, 229) âyetinde, iddet süresinde, şu iki hususlan birisinin mutlaka bulunması gerektiğinin izahı bulunmaktadır. Bu âyette de, iddetin sona ereceği zaman, mutlaka şu iki hususlan birine riâyet etmek gerektiğinin izahı söz konusudur. İddet sona ererken şu iki hususlan birini gözetmenin vâcip olmaya, bu vakitten önce olan diğer vakitlerden evlâ olduğu herkesin malûmudur. Bu böyledir, çünkü eziyet çeşitlerinin en büyüğü, hanımını boşayıp, sonra da iddetinin bitimine doğru ona ikinci kez müracaat edip, böylece onu dokuz ay iddet bekletmesidir. Böylece bu hal, zarar çeşitlerinin en büyüğü olunca, bu şeklin zarar ihtiva etme bakımından şekillerin en büyüğü ve mükellefin kendisinden kaçınmasının evlâ ve en uygun hareket olacağına dikkat çekmek için, Allahu Teâlâ'nın bu şeklin hükmünü tekrarlaması yerinde olmuştur.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ *"onları iyilikle tutun"* emri, kocanın hanımına müracaat edebileceğine işarettir. Ulemâ, müracaatın nasıl olacağı hususunda ihtilâf etmiştir. Buna göre **Şafiî** (r.a), "Nikâh ve talâk, ancak sözlü ifâde ile olunca, müracaat da ancak sözle olur" demiştir. **Ebu Hanife** ve **Sevrî** (r.a) ise, müracaatın cinsî münasebetle de sahih olacağını söylemişlerdir. **İmâm-ı Mâlik** (r.a) de, "Kişi yaptığı cinsî münasebetle müracaata niyet ederse, bu müracaat olur, aksi halde olmaz" demiştir.

Şafiî (r.a)'nin delili şudur: Rivâyet edildiğine göre **Abdullah İbn Ömer** (r.a), hanımı hayızlı iken onu boşayınca, **Hz. Ömer** bu durumu Hz. Peygamber (s.a.s)'e sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, مُرْهُ فَلْيُرَاجِعْهَا ثُمَّ لِيُمْسِكْهَا

"Ona emret, hanımına dönsün, sonra onu tutsun"[152] buyurdu. Hanımı hayızdan temizlenince Hz. Peygamber (s.a.s), **İbn Ömer**'e hanımına mutlak olarak dönmesini emretti. Emrin derecelerinden birisinin de cevâz olduğu söylenmiştir. Buna göre biz deriz ki, **İbn Ömer'e** hayız zamanında hanımına müracaat edilmesine müsaade edilmiştir. Hayız zamanında cinsi münasebette ric'at etmeye izin verilmez. Binaenaleyh, cinsi münasebette bulunmanın ric'atı ifâde etmemesi gerekir.

Ebu Hanife (r.a)'nin delili ise şudur: Allahu Teâlâ, "فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ" buyurmuş, sadece tutmayı, alıkoymayı emretmiştir. Kocası hanımıyla cinsi münasebette bulunduğunda, hanımını tutmuş (imsâk) olur. Binaenaleyh, bunun yeterli olması gerekir.

Şafiî (r.a), ric'atın mutlaka sözle yapılacağını söyleyince, onun mezhebinin zâhirine göre, kocanın hanımına ric'at ettiğine dair şâhit bulundurması müstehap olup, vâcip değildir. **İmâm-ı Malik** ve **Ebû Hanife** (r.a)'nin görüşleri de böyledir. **Şafiî, "el-İmlâ"** adlı eserinde, şâhit tutmanın vâcip olduğunu da söylemiştir. Bu, **Muhammed İbn Cerir et-Taberi**'nin de tercih ettiği görüştür. Onun bu hususta delili, Cenâb-ı Hakk'ın, "فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ" emridir. Kocanın hanımına tekrar dönmesi ise, ancak başkası tarafından bilindiği zaman ma'rûf olur. Şahitten başkasının bilmesinin vâcip olmadığında ittifak ettik. Binaenaleyh, şahidin bunu bilmesinin vâcip olması gerekir.

Birinci görüştekiler buna şöyle cevap vermişlerdir: Âyette geçen, "بِمَعْرُوفٍ" lâfzından murat, görüp gözetmek, hayr-u hasenâtı ulaştırmak demektir; yoksa sizin söylediğiniz değil...

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: Allahu Teâlâ iddet müddeti bitince müracaat edilebileceğini bildirmiştir. Sürenin sona ermesi de, iddetin sona ermesinden ibarettir. Halbuki iddet sona erdiği zaman, müracaat hakkı bulunmaz. Bu soruya şu iki bakımdan cevap verebiliriz:

a) Sürenin sona ermesinden murat, süresinin sona ermeye yaklaşması, bizzat sona ermesi demek değildir. Bu, "كُلّ" kelimesinin çoğunluğa verildiği mecâz kabilindendir. Meselâ bir kimse şehre yaklaştığı zaman, "şehre vardık!" demesi de buna benzer.

152 **Nesâî,** Talâk, 76, (6/212-213).

b) "اَلْاَجَلُ" zamana verilen isimdir. Buna göre biz bunu, kendisinde ric'atın gerçekleşebileceği, geçince de ric'atın mümkün olamayacağı bir sürenin sonu olan bir zamana da hamledebiliriz. Bu açıklamaya göre, bunun bir mecazî ifâde olduğunu söylememize de hacet kalmaz.

Hak Teâlâ'nın, وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا *"Onları zararlarına olarak tutmayın"* hitabında iki mesele söz konusudur:

BİRİNCİ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: Allahu Teâlâ'nın, "فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ" demesiyle, "وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا" buyurması arasında herhangi bir fark yoktur. Çünkü bir şeyi emretmek, onun zıddını nehyetmek demektir. O halde, bu tekrardaki fayda ne olabilir?

Cevap: Emir, tek bir kerreyi ifâde eder. Bu sebeple de emir, bütün vakitleri içine almaz. Nehye gelince, nehiy bütün vakitleri içine alır. Belki de, kocası onu şu anda iyilikle tutacak (imsak) ama, kalbinde gelecekte kadına zarar vermek niyeti taşıyabilir. Buna göre Hak Teâlâ, "وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا" buyurunca, bütün şüpheler bertaraf olup her türlü ihtimal ortadan kalkmış olur.

İKİNCİ MESELE

Kaffâl şöyle demiştir: **"Dırâr,** zarar vermek demektir. Nitekim Hak Teâlâ, وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا *"Zarar vermek için... bir mescid edinenler..."* (Tevbe, 107) buyurmuştur. Yani, "Mü'minlere zarar vermek için, bir mescidi zarar verme mekânı edindiler..." Buna göre dırâr'ın manası düşmanlık uyandırmaya, aradaki ülfet ve uyumu gidermeye, araya nefret ve korku gibi şeyleri sokmaya vb. şeylere yöneliktir. Müfessirler "dırâr"ın ne olduğu hususunda şu açıklamaları yapmışlardır:

a) Rivâyet edildiğine göre câhiliyye döneminde, koca karısını boşar, onu yapayalnız bırakır; üçüncü kurû'un bitmesi yaklaşınca ona müracaat eder; kadını dokuz ay veya daha fazla bir süre iddet içinde tutarak, bu işi yapmaya devam ederdi..

b) Dırâr'dan maksat, kötü muâmeledir.

c) Kadının nafakasını kısmaktır. Bil ki onlar, hanımının fidye verip "hul" yapmasını ümit ederek, câhiliyyede bu işlerin daha fazlasını yapıyorlardı.

Hak Teâlâ'nın, "لِتَعْتَدُوا" *"Zarar vermeniz için..."* buyruğu hakkında da iki açıklama bulunur:

a) Bundan maksat, "Onlara zarar vermeyiniz.. Böyle yaparsanız, haddi aşmış olursunuz.. Yani, yaptığınız şeyin neticesi bu olur" demektir. Bu,

Hak Teâlâ'nın tıpkı, فَالْتَقَطَهُ اٰلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا *"Bunun üzerine Firavun'un adamları neticede kendileri için bir düşman ve bir tasa olması için bulup aldılar"* (Kasas, 8) âyeti gibi. Yani, "Bu onlar için neticede... oldu" demektir. Böylesi lâm harfine "lâmü'l-âkibe" (netice lâmı) denilir.

b) Mananın, "Onlara, haddi aşmak niyetiyle, zarar vermeyin... Bu durumda siz, Allah'a isyan etmiş ve bu ma'siyeti kasd-ı mahsûsla yapan kimseler olmuş olursunuz. Hiç şüphe yok ki bu da, en büyük günah çeşitlerinden biri olurdu" şeklinde olmasıdır.

Hak Teâlâ'nın, وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ *"Kim böyle yaparsa, kendine muhakkak ki zulmetmiş olur"* buyruğu hakkında da şu görüşlere yer verilmiştir:

a) Kişinin nefsine karşı zulmü, onu Allah'ın azâbına duçar kılmasıyla olur.

b) Kişinin nefsine zulmetmesi, gerek dünyevî, gerekse dinî menfaatleri kaçırmış olmasıyla olur.

Dünyevî menfaatleri şu şekilde kaçırmış olabilir: Bu kimse halk arasında bu kötü davranışlarıyla meşhur oldu mu, hiç kimse onunla evlenmeye ve onunla iş yapmaya istekli olmaz.

Dinî menfaatleri kaçırmış olması da şu şekilde mütâlaa edilebilir: Çoluk çocuğuyla iyi geçindiği ve Allah'ın hükümlerini ve tekliflerini gönül hoşluğu ile kabul ettiği zaman elde edeceği sevâbı elde edememesidir.

Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَتَّخِذُوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا *"Allah'ın âyetlerini oyuncak yerine koymayın"* âyeti hakkında da şu açıklamalar yapılır:

a) Kendisini, emre itaat eden kimse yerinde gördükten sonra, itaat etmeyi unutup itaat etmeyen kimse hakkında, "O bu şeyle alay ediyor ve onunla oynuyor" denilir. İşte bunun gibi, Allah'a ve Resûlü'ne itaat etmesinin vâcip olduğu bildirilen, iddet, ric'at, hul' ve kadına zarar vermemek gibi tekliflerin kendisine ulaşmış olduğu herkes, bu hususları yerine getirmek için kolları sıvamazsa, o bunlarla adeta alay ediyor gibi olur. Bu, ehl-i kıblenin âsî ve günahkârları için büyük bir tehdit ifâde eder.

b) Bundan murat, "eğlence ve boş şeyler hakkında "adam sen de!" denildiği gibi, Allah'ın teklifleri hakkında da, "sakın böyle davranmayın" şeklindedir.

c) **Ebu'd-Derdâ** şöyle demiştir: Câhiliyye çağında bir kimse hanımını boşuyor ve, "Boşadım, oynuyorum!" diyordu. Azâd ediyor, evleniyor, yine aynı şeyi söylüyordu. Bunun üzerine Allahu Teâlâ bu âyeti indirdi.. Hz. Peygamber (s.a.s) de âyeti okuyarak, مَنْ طَلَّقَ اَوْ حَرَّرَ اَوْ نَكَحَ فَزَعَمَ اَنَّهُ لَاعِبٌ فَهُوَ جِدٌّ *"Kim karısını boşar, kim bir köle azâd eder ve kim de nikâhlar ve bütün bu*

hususlarda eğlendiğini iddia ederse, bilsin ki bütün bunlar ciddi olmuştur"[153] buyurur. **Atâ** da şöyle demiştir: "Bu âyetin manası, "aynısını veya benzerini yapmada ısrarlı olduğu hâlde günahından tevbe eden kimse, Allah'ın âyetleriyle alay eden kimse gibidir" şeklindedir. Doğruya en yakın olan birinci görüştür. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "وَلَا تَتَّخِذُوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا" buyruğu bir tehdittir. Tehdit de, tekliflerden sonra zikredildiğinde, bu tehdit, başka bir şeyden dolayı değil, mükellefiyetleri terk etmeden dolayı olmuş olur.

Bil ki Allahu Teâlâ gerekli tehdidi belirterek, mükellefiyetleri yerine getirme konusunda insanları teşvik ettiği gibi, onlara çeşitli nimetlerini vereceğini söylemek ve hatırlatmak suretiyle de onları mükellefiyetleri işlemeye teşvik etmiş, bunları ilk önce kısaca zikretmeye başlayarak, وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ *"Allah'ın size olan nimetini hatırlayınız.."* buyurmuştur. Bu, gerek dünyevi gerekse dinî bakımdan Allahu Teâlâ'nın kuluna lütfettiği nimetlerin hepsini içine alır. Allahu Teâlâ bu mücmel emrinden sonra, dinî nimetleri zikretmiştir. Dinî nimetler dünyevî nimetlerden daha yüce ve daha üstün olduğu için, Cenâb-ı Allah sadece onları zikrederek, "وَمَا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖ" buyurmuştur. Bunun manası, *"Allah kendisiyle size öğütler versin diye, kitabı ve hikmeti indirmiştir"* şeklindedir Daha sonra Allah, "وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ" buyurmuştur. Bunun manası, *"Bütün emirlerim hakkında korkunuz ve nehiylerim hususunda bana muhalefet etmeyiniz ve biliniz ki, Allah her şeyi bilendir."* şeklindedir.

Boşanmış Kadının İddetten Sonraki Durumu

وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَآءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذٰلِكَ يُوعَظُ بِهٖ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ذٰلِكُمْ اَزْكٰى لَكُمْ وَاَطْهَرُ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢٣٢﴾

"Kadınları boşayıp da, onlar iddetlerini bitirdiler mi, aralarında meşrû bir suretle anlaştıkları zaman, kendilerini kocalarına nikâhlamalarına mâni olmayın. İşte, sizden Allah'a ve âhiret gününe iman edenlere bununla öğüt veriliyor. Bu sizin için daha faziletli ve daha temizdir. Allah bilir, siz ise bilmezsiniz" (Bakara, 232).

153 **Muvatta,** Nikâh, 56 (II/15).

Bil ki, bu talâkın hükümlerinden altıncısıdır. Bu da, boşanmış kadının iddetinin bitiminden sonraki hükümdür. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âyetin Nüzûl Sebebi**

Âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında iki görüş bulunmaktadır.

a) Rivâyet edildiğine göre **Ma'kıl İbn Yesâr,** kız kardeşini, **Cemîl İbn Abdullah İbn Âsım** ile evlendirir... Daha sonra, **Cemil** hanımını boşar. İddeti bitinceye kadar onu terk eder. Daha sonra ise yaptığına pişman olarak, kendisine nikâhlamak üzere hanımına tekrar başvurur. Hanımı da buna razı olur. Bunun üzerine **Ma'kıl:** "O seni boşadı. Şimdiyse sen ona dönmek istiyorsun.. Eğer ona tekrar dönersen, bir daha yanıma gelme!" der. Bunun üzerine de Allahu Teâlâ bu âyeti indirir. Allah'ın Resûlü de **Ma'kıl**'ı çağırarak kendisine bu âyeti okur. **Ma'kıl** da, "Rabbimin emrinden dolayı burnun sürtülsün!... Ey Allah'ım, razı oldum, emrine teslim oldum ve kız kardeşimi kocasıyla tekrar evlendiriyorum" der.

b) **Mücâhid ve Süddî**'den rivâyet edildiğine göre, **Câbir İbn Abdillâh**'ın amcasının bir kızı vardı. Onu, kocası boşamıştı. Daha sonra da, iddetin bitimini müteakip ona tekrar dönmeyi istemiş, ama **Câbir** kabul etmemişti. Bunun üzerine de Allahu Teâlâ bu âyeti indirdi. **Câbir** "Bu âyet benim hakkımda nâzil oldu" demiştir.

İKİNCİ MESELE

"اَلْعَضْلُ" men etmek, engellemek demektir. Bir kimse, kızının evlenmesine mâni olduğu zaman, "عَضَلَ فُلَانٌ ابْنَتَهُ" denilir. Bu fiil, hem birinci bâbdan, hem de ikinci bâbdan gelebilir. **Ahfeş,** şu beyitleri söylemiştir:

وَاِنَّ قَصَائِدِى لَكِ فَاصْطَنَعَنِى كَرَائِمُ قَدْ عَضَلْنَ عَنِ النِّكَاحِ

"Şunu bil ki, sevgili! Kasidelerim senin içindir.. Ama, sülâlesi meşhur olan kadınlar beni sana bırakmadılar da, seninle nikâhtan beni men ettiler."

Arapça'da "اَلْعَضَلُ" kelimesinin esas manası "darlık" demektir. Çocuk annesinin karnında büyüyüp, yeri daraldığı zaman, "عَضَلَتِ الْمَرْأَةُ" denilir. Yine, çok kalabalık oldukları için bulundukları yere sığmadıkları zaman, "عَضَلَتِ الشَّاةُ وَعَضَلَتِ الْجَيْشُ" denilir. **Evs İbn Hacr** de şöyle demiştir:

تَرَى الْاَرْضَ مِنَّا بِالْفَضَاءِ مَرِيضَةً مُعَضِّلَةً مِنَّا بِجَيْشٍ عَرَمْرَمِ

"Sen, onca genişliğine rağmen yeryüzünün bizim karşımızda güçlü ve kalabalık bir orduya dar geldiğini, küçük geldiğini görürsün."

Yine, hasta, doktorları âciz bıraktığında, "اَعْضَلَ الْمَرِيضُ الْاَطِبَّاءَ" denilir.

Muharrik kuvvetin menşei olduğu için kaslar da, "اَلْعَضَلَةُ" diye isimlendirilmiştir. Yine, bir şey şiddetlendiği zaman, o şey hakkında, "دَاءٌ عِضَالٌ" denilir.

Evs'in şu beyitleri de bu manadadır:

وَلَيْسَ أَخُوكَ الدَّائِمُ الْعَهْدِ بِالَّذِي يَذُمُّكَ إِنْ وَلَّى وَيُرْضِيكَ مُقْبِلًا
وَلٰكِنَّهُ النَّائِي إِذَا كُنْتَ آمِنًا وَصَاحِبُكَ الْأَدْنَى إِذَا الْأَمْرُ أَعْضَلَا

"Senin, ahdine hep bağlı olan kardeşin, arkasını döndüğünde seni kınayıp, yüz yüze geldiğinizde de seni hoşnut eden kişi değildir. Bilâkis senin kardeşin, güven içinde olduğun zaman senden uzak, ama işler kızışınca da senin en yakın arkadaşın olan kimsedir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirler, Hak Teâlâ'nın, فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ *"onları engellemeyin"* hitabının kime olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Onların pek çoğu, bununla velilere hitap edildiğini söylerlerken, bazıları bunun kocalara olduğunu söylemişlerdir ki, tercih edilen görüş budur. Bunun delili Hak Teâlâ'nın, وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ *"Kadınları boşayıp da, onlar iddetlerini bitirdiler mi,... onlara mâni olmayın"* buyruğu şart ve cezâdan meydana gelmiş bir cümledir. Şart, "وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ" ifâdesidir; ceza da O'nun, "فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ" sözüdür. Şüphe yok ki şart cümlesi olan, "وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ" ifâdesi, kocalara yapılmış bir hitaptır. Binaenaleyh, cevâb olan "فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ" ifâdesinin de, onlara hitap olmuş olması gerekir. Çünkü eğer böyle olmazsa âyetin takdiri, "Ey kocalar, hanımlarınızı boşadığınızda, ey veliler o kadınları... men etmeyiniz" şeklinde olur. Bu durumda da şart ile cevap arasında hiçbir ilgi ve münasebet kalmaz. Bu da, âyetin nazmının parçalanmasını gerektirir. Halbuki Allah'ın kelâmını bu gibi şeylerden tenzîh etmek vâciptir. Bu açıklama, bu görüşün izahı hususunda son derece kuvvetli olan bir beyândır. Bunu, diğer iki görüş daha kuvvetlendirir:

a) Talâk hususundaki âyetin başından buraya kadar olan hitapların tamamı kocalara yapılmıştır. Veliler kesinlikle zikredilmemiştir. Binaenaleyh bu hitabı velîlere yöneltmek, âyetin nazmının hilâfına olur.

b) Âyetin mâkabli, iddet bitmeden önce, kocalarının kadınlara nasıl davranacakları hususunda, kocalara yapılmış bir hitaptır. Buna göre âyeti, iddet bittikten sonra, kocaların hanımlarına nasıl davranacakları hususunda onlara yöneltilmiş bir hitap kabul ettiğimizde, ilahî kelâmın nazmına uygun ve son derece muvafık olur. Ama âyeti, velîlere yöneltilmiş bir hitap

olarak kabul edersek, âyetin son derece güzel olan nazmı bozulmuş olur. İşte bundan dolayı, hitâbı kocalara hamletmek son derece yerinde olur.

Âyetin velilere hitap olduğunu söyleyenlerin delilleri ise şunlardır:

a) Bu, onların en büyük dayanaklarıdır. Buna göre onlar, "âyetin sebebi nüzulü hakkındaki meşhur rivâyetler, bu âyetin kocalara değil, velilere yönelik bir hitap olduğunu gösterir" demişlerdir. Buna şu şekilde cevap vermek mümkündür. Bu delil ile bizim zikrettiğimiz delil arasında bir teâruz bulunduğu için, bizim zikrettiğimiz delil itibara alınmaya daha lâyık olur. Çünkü ilâhî kelâmın nazmına riâyet etmeyi sürdürmek, haber-i vâhidi muhafaza etmekten daha evlâdır. Bir de, bu hususta rivâyetler de kendi aralarında mütenakızdırlar. Çünkü **Ma'kıl İbn Yesâr**'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bu âyet şâyet kocalara yapılmış bir hitap olsaydı, bu ya iddet bitmeden önce veyahut da bitimiyle berâber yöneltilmiş bir hitap olurdu.. Birincisi bâtıldır; çünkü, âyetin iddetin bitiminden önce bir hitap olduğu, âyetin bizzat kendisinden anlaşılmıştır. Eğer âyeti biz bu manaya hamledersek, bu faydasız bir tekrar olmuş olur. Yine Hak Teâlâ, فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ *"Aralarında meşrû bir surette anlaştıkları zaman, kendilerini kocalarına nikâhlamalarına mâni olmayın"* buyurmuş, böylece karşılıklı rızânın bulunması durumunda, "mâni olmayı" yasaklamıştır. Bu ikisinin yeniden evlenmesi hususundaki karşılıklı rıza ise, ancak açıkça dünür olmayı ifâde ettikten sonra mümkün olur. Açıkça tâlip olmak da, iddetin bitiminden sonra söz konusudur. Nitekim Hak Teâlâ, وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُ *"İddet süresi sona erinceye kadar, nikâh bağını bağlamaya azmetmeyin"* (Bakara, 235) buyurmuştur.

İkincisi de bâtıldır; çünkü iddet bittikten sonra kocanın, hanımının evliliğine mâni olmasına hakkı yoktur. O halde nasıl bu nehiy kocaya hamledilebilir?

Ma'kıl'ın bu görüşüne şu şekilde cevap vermek mümkündür. Bazen kocanın, iddetin bitiminden sonra hanımından ayrılmak hususundaki pişmanlığı artar ve başkasının ona tâlip olduğunu görünce, bunu kıskanabilir; böylece de ya talâkı inkâr etmek, yahut iddeti içinde ona müracaat ettiğini iddiâ etmek, veyahut onunla evlenmek isteyen kimseye gizli gizli tehditler yollamak veyahut da kadın hakkında, meselâ o kadını, başkasının ona tâlip olmasını engelleyecek birtakım şeylere nisbet etmek gibi kötü sözler söylemek sûretiyle, o kadının başkasıyla evlenmesine mâni olur. İşte

böylece Allahu Teâlâ kocaları, bu tür fiillerden nehyetmiş ve onlara bu fiilleri bırakmanın kendileri için, günah kirinden iyiden iyiye arınma ve temizlenme olduğunu bildirmiştir.

b) Allahu Teâlâ'nın, "اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ" buyruğunun manası, "Onların, daha önce kendi kocaları olan kimselerle evlenmelerine mâni olmayın" demektir. Bu ifâde, âyeti ancak velîlere yöneltilmiş bir hitap olarak kabul ettiğimiz zaman uygun olur. Çünkü bunlar kadınların daha önce kocaları olan kimselere dönmelerine mâni olan kimselerdir. Ama âyeti, kocalara yapılmış bir hitap kabul ettiğimiz zaman, bu söz doğru olmaz. Bunların bu görüşüne de şu şekilde cevap verilebilir:

Hak Teâlâ'nın, "يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ" sözündeki, "اَزْوَاجَ" kelimesinden maksat, onlarla evlenmek isteyen kimselerdir. Böylece onlar, koca olarak kabul edilmişlerdir. Araplar, bir şeyi bazen, o şeyin daha sonra olacağı halin adıyla isimlendirirler. İşte bu konudaki sözün tamamı bundan ibârettir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Nikâhta Velînin İzninin Şart Olup Olmadığı**

Şafiî (r.a), nikâhın velisiz caiz olmayacağı hususunda bu âyet ile istidlâl etmiştir. O, istidlâlini şu esasa dayandırmaktadır: Bu âyetteki hitap, velilere yapılmıştır. Bunun böyle olduğu sabit olunca, evlendirmenin kadınlara değil de, velilere havâle edilmiş olması gerekir. Çünkü, şâyet kadın kendi kendini tezvîc etse, veyahut da kendisini evlendirecek birisini vekil tutsa, veli kadını nikâhtan alıkoyar. Eğer veli alıkoyamasaydı, Allah onu, "mâni olmaktan" nehyetmezdi. Veliyi mâni olmaktan nehyedince, veli mâni olmaya kadir demektir. Veli, mâni olmaya kadir olduğu zaman, kadının velisinin izni olmadan evlenememesi gerekir.

Bil ki bu istidlâl, hitâbın velilere yapılmış olmasına mebnîdir. Bu konudaki inceleme de daha önce geçmişti. Sonra biz, **Şafiî**'nin bu mukaddimesini kabul etsek bile, ancak niçin Hak Teâlâ'nın, "فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ" hitabından muradın, "velinin kadını görüşünde serbest bırakması" olması niçin caiz olmasın? Bu böyledir; çünkü evli olmayan kadınlar çoğunlukla, velilerinin idâre ve görüşlerine bağlı olup, şer'an izinlerinin alınması hakları bulunmasına rağmen, nikâh mevzûunda velilerinin görüşlerine meyleder-ler. Bu durumda da veliler, onların evlenmelerini men edebilirler. Böylece bu nehy, bu manaya hamledilebilir. Bu, bu âyetin tefsiri hususunda **İbn Abbas**'tan nakledilen görüştür.

Keza velilerin kadınların evlenmelerine mâni olma hakları olduğunu söylemek de imkânsızdır. Çünkü veli, kadının evlenmesine mâni olduğu zaman, (buna rağmen kadın evlenirse), onun mani olmasının bir tesiri olmaz. Bu durumda da, veliden sudûr eden engel olma arzusu, nazar-ı dikkate alınmamış olur.

Ebu Hanife (r.a), Hak Teâlâ'nın, "اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ" ifâdesiyle, velisiz evlenmenin caiz olacağı hususunda istidlâl etmiş ve şöyle demiştir: Allahu Teâlâ fiili fâiline, tasarrufu tasarrufta bulunacak kimseye izafe etmiş, veliyi de buna mâni olmaktan nehyetmiştir. Eğer bu tasarruf fasit olsaydı, Allah veliyi kadının nikâhına mâni olmaktan nehyetmezdi. **Ebu Hanife** ve onun görüşünde olanlar şöyle demişlerdir: "Bu nas, Hak Teâlâ'nın, حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ *"(Ondan sonra) kadın, kendisinden başka bir adamla nikâhlanıncaya kadar.."* (Bakara, 230) ve, فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِى اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ *"İşte bu (iddet) müddetini bitirdikleri zaman, artık onların kendileri hakkında meşru şekilde yaptıkları şeylerden dolayı size bir günah yoktur"* (Bakara, 234) âyetleri ile de kuvvetlendirilmiştir. Kadının, dengi olan birisiyle evlenmesi ma'rûf bir iştir. Binaenaleyh böyle bir evliliğin sahih olması gerekir. Bu nisbet hakikatte, dünürcü olana değil, bizzat evlenecek kimseyedir. Yine Hak Teâlâ'nın, وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً اِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ اِنْ اَرَادَ النَّبِيُّ اَنْ يَسْتَنْكِحَهَا *"Ve eğer mü'min bir kadın kendisini Peygamber'e bağışlayıp da, Peygamber de onu nikâhla almak isterse..."* (Ahzâb, 50) âyeti de, kadının velisiz evlenebileceği hususunda apaçık bir delildir.

Bizim (Şafiî) âlimleri, Hanefilerin bu görüşlerine şu şekilde cevap vermişlerdir: "Fiil, bizzat onu işleyene nisbet edildiği gibi, bazen ona sebep olana da nisbet edilir. Bundan dolayı, بَنَى الْأَمِيرُ دَارًا وَضَرَبَ دِينَارًا "Devlet başkanı bir saray yaptı ve para bastı" denilir. Bu her ne kadar mecâzî bir ifâde ise de, hadisler, velisiz nikâhın bâtıl olduğuna delâlet ettiği için bu mecaza başvurmak gerekir.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah'ın, فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ *"Onlar iddetlerini bitirdiklerinde..."* buyruğu, bu âyet-i kerimede iddetin sona ermesi manasına hamledilir.

İmâm Şafiî (r.a) şöyle demiştir: Aynı şekildeki bu iki ifâdenin (Bakara, 231-232) siyâkı, bu iki âyette geçen "فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ" ifâdelerinin farklı manada olduklarına delâlet etmektedir. Bu sözün manası şudur: Cenâb-ı Hak önceki âyette, فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ *"Onlar iddetlerini*

bitirdiler mi, artık onları ya iyilikle tutun veya iyilikle bırakın" (Bakara, 231) buyurmuştur. Eğer kadının iddeti bitmiş olsaydı, Cenâb-ı Hak, *"Onları ya iyilikle tutun.."* buyurmazdı. Çünkü iddetin bitmesinden sonra kadını tutmak câiz değildir. Yine Cenâb-ı Hak, *"Veya iyilikle bırakın"* buyurmazdı. Çünkü kadın iddetinin bitmesinden sonra zaten salıverilmiş sayılır, onu tekrar salıvermeye gerek yoktur. Şu anda tefsirini yaptığımız bu âyete gelince, Cenâb-ı Hak, bunda, kadınların önceki kocalarıyla yeniden evlenmelerine mânî olmayı yasaklamıştır. Bu yasaklama ise ancak, kadının önceki kocasıyla evlenmesi mümkün olan bir vakitte güzel olur. Bu da ancak iddetin bitiminden sonra mümkündür. İşte **İmam Şafiî** (r.a)'nin "Bu iki aynı şekildeki ifâdenin siyâkı, bu iki âyette geçen, "فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ" ifâdelerinin farklı manada olduklarına delâlet etmektedir" sözünden muradı budur.

Allahu Teâlâ'nın, اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ *"aralarında meşru bir surette anlaştıkları zaman.."* şartı hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Anlaşma" hususunda iki izah vardır:

a) Bu, helâl bir akit, câiz bir mihir ve âdil şahitlerin bulunması gibi şartları taşıyan ve şeriate uygun olan bir anlaşmadır.

b) Bundan murat, Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا *"Onları, sırf zulmetmek için zararlarına olarak tutmayın"* (Bakara, 231) âyeti ile ilgili zikrettiğimiz hususun zıddıdır. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Aralarında güzel bir beraberliğin meydana gelip, sevginin devam edebilmesi için, karı-kocadan her birinin bu anlaşmaya göre, karşısındaki için gerekli olan şeye razı olmasıdır."

İKİNCİ MESELE

Bazı âlimler, "meşrû" bir şekilde anlaşmaktan muradın, mihr-i misil olduğunu söylemiş ve buna şu fıkhî meseleyi dayandırmışlardır: Kadın kendi kendini evlendirip, mihr-i misli de son derece eksik olunca, **Ebu Hanife**'ye göre, bu nikâh sahih olur, fakat mihrinin eksikliği sebebiyle velisinin itiraz hakkı vardır. **Ebu Yusuf** ve **İmam Muhammed** ise, velinin böyle bir hakkının olmadığını söylemişlerdir.

Ebu Hanife (r.h)'nin, bu âyetteki delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Aralarında meşrû bir surette anlaştıkları zaman.."* buyurmuş olmasıdır. Yine kadın, mihrindeki bu eksikliği kabul ederek, velisine bir ar gelmesine göz yummuştur. Zirâ veliler, böyle bir şeyden utanç duyarlar. Çünkü mihrin az

olmasından utanır, çok olmasıyla da iftihar ederler. İşte bundan dolayıdır ki, az olan mihri, utandıkları için gizler, söylemezler, çok olan mihri de, gösteriş kastıyla açıkça söylerler. Yine mihrin azlığından o sülâlenin kadınları da utanç duyarlar. Çünkü, bazen onlardan birisi için bir mihr-i misil tespitine ihtiyaç duyulur da, bu az olan mihre itibar etmek istenebilir. İşte o zaman velilerin kadınları böyle bir nikâhtan men etme, sülâlenin kadınları adına söz söyleme hakları doğar. Sonra Cenâb-ı Hak, teklifin hikmetini açıklayınca, bunun peşinden tehdidi getirerek şöyle buyurmuştur: ذٰلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ *"İşte, sizden Allah'a ve âhiret gününe iman edenlere bununla öğüt veriliyor."* Bu böyledir, çünkü öğüt verip nasihat etmek, şeriate uygun davranmaya teşvik manasına geldiği gibi, şeriate muhâlefetten sakındırma manasına da gelir. Binaenaleyh âyet-i kerime bu bakımdan bir tehdit olmuş olur. Bu âyetle ilgili iki soru vardır:

Birinci soru: Bir topluluğa hitap edildiği halde, "ذٰلِكَ" kelimesinin kâf'ı niçin müfred olarak getirilmiştir?

Cevap: Bu, Arapça'da câizdir. Bunun tesniye olarak gelmesi de câizdir. Kur'an-ı Kerim'de, her iki kullanış şekli de mevcuttur. Meselâ Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: ذٰلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِى رَبِّى *"Sizlere söylüyorum, bu, Rabbimin bana öğrettiği ilimlerdendir"* (Yûsuf, 37); فَذٰلِكُنَّ الَّذِى لُمْتُنَّنِى فِيهِ *"Sizlere söylüyorum ey kadınlar, işte bu, kendisi için beni ayıpladığınız kimsedir"* (Yûsuf, 32); يُوعَظُ بِهِ *"Bu kendisiyle öğüt verilen şeydir" ve,* اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ *"Ben her ikinizi de bu ağaca yaklaşmaktan men etmemiş miydim?"* (A'raf, 22).

İkinci soru: Bu öğüt, başkalarına değil de niçin mü'minlere tahsis edilmiştir?

Buna birkaç şekilde **cevap** verilebilir:

a) Öğütten istifâde edecek olanlar, mü'minler olduğu için, bunun mü'minlere tahsis edilmesi yerinde olmuştur. Allahu Teâlâ'nın, هُدًى لِلنَّاسِ *"O Kur'an bütün insanlar için hidâyet rehberidir"* (Bakara, 185) âyetinde olduğu gibi, Kur'an herkes için bir hidâyet rehberi olduğu halde, Allahu Teâlâ, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"O, müttakiler için bir hidâyet rehberidir"* (Bakara, 2) buyurmuştur. Ve yine, لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا *"O (Peygamber), bütün âleme bir uyarıcı (nezir) olsun diye..."* (Furkan, 2) âyetinde beyân edildiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.s) herkes için bir uyarıcı olduğu halde, Cenâb-ı Hak, اِنَّمَا اَنْتَ مُنْذِرُ مَنْ يَخْشٰيهَا *"Sen ancak o (kıyametten) korkanı inzâr edersin"* (Nazi'at, 45) ve, اِنَّمَا تُنْذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ *"Sen ancak, öğüt tutanı uyarabilirsin"* (Yasin, 11) buyurmuştur.

b) Bazıları bu âyeti, kâfirlerin dinin fürû'undan mes'ul olmadıklarına delil getirmişler ve buna delilin de âyetteki, "ذٰلِكَ" (işte bu) ifâdesinin, daha önce bahsedilmiş ve açıklanmış olan hükümlere işaret olması olduğunu söylemişlerdir. Buna göre, öğüt mü'minlere tahsis edilince, bu ifâde dinin fürû'undan (amelî ahkâmından) sorumlu olmanın ancak mü'minler için söz konusu olduğuna delâlet etmiştir. Bu görüş zayıftır. Çünkü bu mükellefiyetin umûmî olduğu sâbittir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ *"Beytullah'ı hacc etmeleri, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır"* (Âl-i İmran, 97) buyurmuştur.

c) Hükümlerin açıklanması her ne kadar bütün mükellefler için umûmî ise de, bu açıklamanın bir va'z-ü nasihat olması mü'minlere hastır. Çünkü bu mükellefiyetler kâfirlere ancak, onları ezici, zorlayıcı ve acze düşürücü bir delil ile ispat etmek suretiyle mecbur kılınır. Bu mükellefiyetlerin hak olduğunu kabul eden mü'minlere gelince, bunlar onlar için bir öğüt ve onun dikkatini çeken ve bazı şeylerden sakındıran açıklamalardır.

Sonra Cenâb-ı Hak, ذٰلِكُمْ اَزْكٰى لَكُمْ وَاَطْهَرُ *"Bu sizin için daha faziletli ve daha temizdir"* buyurmuştur. Ekin boy atıp, büyüdüğü zaman, "زَكَا الزَّرْعُ" denilir. Buna göre, "اَزْكٰى لَكُمْ" tabiri, o kişinin ebedi sevabı hak etmesine, "وَاَطْهَرُ" ifâdesi de, cezânın meydana gelmesine sebep olan günahlardan temiz olmasına işârettir.

Sonra Allahu Teâlâ, "وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ" buyurmuştur. Bunun manası şudur: Mükellef, her ne kadar bu mükellefiyetlerdeki faydaları genel olarak biliyorsa da, bunların tafsilâtı bilinemez. Allahu Teâlâ ise bütün emir ve nehiylerini, ister meydana gelmiş olsunlar, ister takdir edilmiş olsunlar, hem kemiyyet hem de keyfiyyetce bilir. Çünkü Allahu Teâlâ, sınırsız malûmatı bilir. Durum böyle olunca Cenâb-ı Hakk'ın, وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ *"Allah bilir, siz ise bilmezsiniz"* buyurması elbette yerindedir. Bu ifâdeyle, şu mananın murat edilmiş olması da câizdir: "Allahu Teâlâ bu tekliflere uygun olarak amel edenleri ve etmeyenleri bilir." Bütün bu izahlara göre, âyet-i kerimelerden murat edilen, vaad ve vaîd şekillerini anlatmaktır.

Radâ' (emzirme) Hakkında Hüküm

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ ۚ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۚ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا ۚ لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ ۚ فَاِنْ اَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا...

"Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. (Bu), emmeyi tam yaptırmak isteyenler içindir. O (annelerin) ma'rûf şekilde yiyeceği ve giyeceği, çocuk kendisinin olan babaya aittir. Kimse güç yetiremeyeceği şeyle mükellef tutulamaz. Ne bir anne çocuğu yüzünden, ne de çocuğun babası, o çocuğu sebebiyle zarara sokulmasın. Mirasçıya düşen de bunun gibisidir. Eğer (ana ve baba) aralarında anlaşarak ve müşavere ederek, çocuğu memeden kesmeyi arzu ederlerse, ikisine de günah yoktur" (Bakara, 233).

Bil ki Allahu Teâlâ'nın, "وَالْوَالِدَاتُ" buyruğu hakkında üç görüş vardır:

A) Bundan murat, lâfzın zâhirinin ifâde ettiğidir. Bu da, ister evli olsunlar, isterse boşanmış olsunlar, bütün annelerdir. Bunun delili ise şudur: Bu lâfız, âmm bir lâfızdır. Tahsis eden herhangi bir delil de yoktur. Dolayısıyla bu lâfzı umûmu üzere bırakmak gerekir.

B) Bundan murat, boşanmış annelerdir. Bundan muradın bu olduğunu şu iki husus gösterir, demişlerdir.

1) Allahu Teâlâ, bu âyeti talâk âyetinin peşinden zikretmiştir. Binaenaleyh bu âyet zâhire göre, o âyetlerin bir tamamlayıcısı olur. Bu âyetle, önceki âyetler arasındaki münasebetin sebebi şudur: Karı-koca arasında bir ayrılık meydana geldiği zaman, aralarında bir buğzlaşma ve birbirlerine sataşma başlar. Bu da kadını, şu iki bakımdan çocuğa eziyet etmeye sevk eder:

a) Çocuğa eziyet, boşayan kocaya eziyet etmek gibidir.

b) O kadın başka bir koca ile evlenme arzusu içindedir. Bu da onun, çocuğun bakımını ihmâline sebebiyet verir. Böyle bir ihtimâl her zaman

söz konusu olunca, hiç şüphesiz Allahu Teâlâ boşanmış kadınları, çocuklarını görüp gözetmeye ve onlara gerekli ilgi ve itinâyı göstermeye çağırarak, وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ *"Anneler çocuklarını emzirirler"* buyurmuştur ki, bundan murat, boşanmış olan annelerdir.

2) Süddî'nin zikretmiş olduğu şu hususdur: Âyette bulunan, "وَالْوَالِدَاتُ" tabirinden murat, boşanmış olan annelerdir. Çünkü Allahu Teâlâ bundan sonra, وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ *"O (annelerin) ma'rûf şekilde yiyeceği ve giyeceği, çocuk kendisinin olan babaya aittir"* buyurmuştur. Eğer evlilik devâm etmiş olsaydı, o zaman bu hüküm kocaya, annelerin süt emzirmelerinden dolayı değil, karı-kocalık münasebetinden dolayı gerekmiş olurdu.

Bil ki, bunların birinci delillerine şu şekilde cevap vermek mümkündür: Bu âyet, müstakil bir hüküm ifâde etmektedir. Kendinden önceki âyetlerle ilgili olması gerekmez. İkinci delillerine de şu şekilde cevap verilir: Kadının, karı-kocalık münasebetinden dolayı bir miktar mala; süt emzirmesinden dolayı da diğer bir miktar mala hak kazanması uzak görülecek bir ihtimal değildir. Çünkü bu iki husus arasında herhangi bir aykırılık bulunmaz.

C) **Vahidi, "el-Bâsit"** adlı kitâbında şunu söylemiştir: Evlâ olan, bu tabiri nikâhın devâm etmesi durumuna göre zevceler manasına almaktır. Çünkü boşanan kadınlar giyeceğe değil, ücrete müstahak olurlar.

Buna göre eğer, "Karı-kocalık devam etmiş olsaydı, o kadın ister çocuğunu emzirsin, isterse emzirmesin, nikâhtan dolayı nafaka ve giyeceğe zaten hak kazanmıştır. O halde bu istihkâkın süt emzirmeye bağlanmasının izahı ne olabilir?" denilirse, biz deriz ki:

Nafaka ve giyecek, kadının kocasına hizmet edebilmesi mukabilinde gerekmektedirler. Buna göre kadın, çocukların terbiyesi ve onların emzirilmesi ile meşgul olduğunda, kocasına hizmet etmeye vakit bulamaz. Böylece de çoğu kez, bir kimse, kocasına hizmet edememeden dolayı kadının nafaka ve giyecek istihkakının düşeceğini zanneder. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, her ne kadar çocukları emzirmekle meşgul olsa bile, kadının nafaka ve kisvesinin (giyiminin) kocaya ait olduğunu bildirerek, böyle bir vehmi ortadan kaldırmıştır. Bu sözlerin hepsi, **Vahidi** (r.h)'nin sözleridir.

Hak Teâlâ'nın, يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ *"Çocuklarını emzirirler"* buyruğu hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu söz, kalıp itibariyle her ne kadar bir haber cümlesi ise de, mana bakımından emir ifâde eder. Bu, iki sebepten dolayı caizdir:

1) Âyetin takdiri, وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ فِى حُكْمِ اللهِ الَّذِى اَوْجَبَهُ "Anneler çocuklarını Allah'ın vâcip kıldığı hükme göre emzirirler (emzirsinler)" şeklindedir. Ne var ki söz, aynı manayı ifâde ettiği için, takdir edilen bu kısım hazfedilmiştir.

2) "يُرْضِعْنَ" lâfzının manasının, "لِيُرْضِعْنَ" (emzirsinler) şeklinde olmasıdır. Ancak ne var ki buradaki lâm harfi, herhangi bir kapalılık bulunmayacağından, sözde yapılan bir tasarruftan dolayı zikredilmemiştir.

İKİNCİ MESELE

Mana cihetinden olan bu emir, vücûb ifâde etmeyen bir emirdir. Bunun böyle olduğunu şu iki husus da gösterir:

a) Hak Teâlâ'nın, فَاِنْ اَرْضَعْنَ لَكُمْ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ *"Eğer sizin için (çocuklarınızı) emzirirlerse, onlara ücretlerini verin"* (Talâk, 6) âyetidir. Eğer çocuğuna süt emzirmesi kadına vâcip olsaydı, kadının böyle bir ücrete müstahak olmaması gerekirdi.

b) Hak Teâlâ bu tâbirden sonra da, وَاِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ اُخْرٰى *"Eğer güçlüğe düşerseniz, o zaman çocuğu (babanın) hesabına, başka kadın emzirecektir"* (Talâk, 6) buyurmuştur. Bu, bu hususta sarih bir nastır. Bazı âlimler de, annenin çocuğuna süt emzirmesinin vâcip olmadığına, Hak Teâlâ'nın, وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ *"O (annelerin) ma'rûf şekilde yiyeceği ve giyeceği, çocuk kendisinin olan babaya aittir"* âyetini delil getirmişlerdir. Anne, bazen boşanmış olabilir. Bu sebeple annenin nafakasının babaya vâcip oluşu, ancak onun çocuğunu emzirmesi sebebiyle olur. Eğer çocuğuna süt vermek, bizzat kadına vâcip olsaydı, kadının nafakası babaya vâcip olmazdı. Burada, daha önce zikretmiş olduğumuz bahis söz konusudur. Çocuğu emzirmenin anneye vâcip olmadığı sâbit olunca, âyetin ifâde ettiği bu emir, çocuğun anne sütüyle büyümesi ve yetişmesinin, diğer sütlerle beslenmesi ve yetişmesinden çocuk için daha faydalı; annenin şefkatinin başka insanların şefkatinden daha mükemmel ve tam olması bakımından, mendûp olmaya hamledilmiştir. Bu çocuğun durumu, annesinden başkasının bulunamaması veyahut da, çocuğun sadece annesinin memesinden emmesi suretiyle zarûret derecesine ulaşmadığı zaman böyledir. Yiyecekler

hususunda nasıl herkesin muzdara eşit şekilde katkıda bulunmaları vâcip ise, böyle bir durumda da kadının çocuğunu emzirmesi vâcip olur.

Hak Teâlâ'nın, حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ *"İki tam yıl"* tabiri hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلْحَوْلَ" kelimesinin aslı, bir şey bir başka hale dönüştüğünde söylenilen, "حَالَ الشَّيْءُ يَحُولُ" tabirinden alınmıştır. Buna göre, "اَلْحَوْلَ" ilk vakitten ikinci vakte geçmiş, dönmüş anlamına gelir. Âyet-i kerimede "kâmil" lâfzının zikredilmesi, Arapların, أَقَامَ فُلَانٌ بِمَكَانِ كَذَا حَوْلَيْنِ اَوْ شَهْرَيْنِ "Falanca, şu yerde iki yıl veya iki ay kaldı" ifadesinden ancak, o kimsenin bir yıl ve bir yıldan eksik bir süre; veya bir ay ve bir aydan eksik bir süre kalmasını kastetmeleriyle ortaya çıkacak olan vehmi gidermek içindir. Yine Araplar, اَلْيَوْمَ يَوْمَانِ مُذْلَمْ أَرَهُ "Onu görmeyeli bir-iki gün oldu" diyorlar, bu sözleriyle bir tam gün ile eksik bir günü kastediyorlardı.

***İKİNCİ MESELE:* İki Yıl Emzirme Vâcip Değildir**

Bil ki âyette geçen, "iki yıl" ile sınırlama, vâcip olan bir tahdit değildir. Bunun böyle olduğuna şu iki şey delâlet eder:

1) Allahu Teâlâ bu tabirden sonra, لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ *"Emzirmeyi tam yaptırmak isteyenler için..."* buyurmuştur. Allahu Teâlâ bu "tamamlama"yı bizim irâdemize bırakınca, bu tamamlama işinin vâcip olmadığı ortaya çıkar.

2) Allahu Teâlâ, فَاِنْ اَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا *"Eğer (anne-baba) aralarında anlaşarak ve müşavere ederek, çocuğu memeden kesmeyi arzu ederlerse, ikisine de bir günah yoktur"* buyurmuştur. Böylece, bu sınırlamanın zikredilmesinden maksadın, bu kadar miktar emzirme süresini vâcip kılmak olmadığı ortaya çıkmıştır. Hatta bu konuda, şu hususlara da yer verilmiştir:

a) Bu en doğru olan görüştür. Buna göre, bu sınırlama (tam iki yıl)dan maksat, karı-koca emzirme müddetinde anlaşmazlığa düştüklerinde, onların bu anlaşmazlıklarını sona erdirmektir. Aralarında bir münakaşa bulunduğu zaman, işte bu belirlenen miktara müracaat etsinler diye, Cenâb-ı Hak bu süreyi tam iki yıl olarak tayin etmiştir. Buna göre şâyet baba, iki yıl dolmadan önce çocuğunu sütten kesmeyi ister, annesi de buna razı olmazsa, babanın arzusu uygulanmaz. Aksi durumda da böyledir. (Kadın ister, ama baba razı olmazsa...) Ama, her ikisi de, iki yıl dolmadan önce çocuklarını sütten kesme hususunda anlaşırlarsa, bunu yapabilirler.

b) Hak Teâlâ'nın bu müddeti tayin etmesinden maksadı şudur: Sütün İslâm dininde özel bir hükmü vardır. Bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, يُحْرَمُ مِنَ الرَّضَاعِ مَا يُحْرَمُ مِنَ النَّسَبِ *"Neseb ile haram olan, emzirme, (süt) ile de haram olur"*[154] hadisinin ifâde ettiğidir. Bu sınırlamanın zikredilmesinden maksat, süt emme işi bu zaman içerisinde olmadığı müddetçe, hadisteki hükmü ifâde etmez. Bu, **Şafiî** (r.a)'nin mezhebidir. Ki bu, **Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, İbn Ömer, Alkame, Şa'bî** ve **Zührî** (r.a)'nin görüşüdür.

Ebu Hanife (r.a), bu müddetin otuz ay olduğunu söylemiştir.

Şafiî (r.a)'nin delilleri şunlardır:

Birinci delil: Hak Teâlâ'nın, لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ *"Emzirmeyi tam yapmak isteyenler içindir"* âyetinden maksat, çocuğun hissettiği bir ihtiyaca göre olan bir tamamlama değildir. Çünkü çocuk, iki yıl tamam olurken de süte ihtiyaç duymayacağı gibi, bünyesindeki zayıflıktan dolayı, iki yıl dolduktan sonra da süte ihtiyaç duyabileceği herkesçe malûm olan bir keyfiyettir. Çünkü, çocuklar bu hususta farklı farklıdırlar. Âyette ifâde edilen "tamam olma" ile muradın bu mana olması caiz olmayınca, bundan muradın süt emmeyle ilgili hususî hükmün olması gerekir. Bu manaya göre, âyet süt emme hükmünün, ancak bu müddet süt emzirme vâki olduğu zaman sabit olacağına delâlet etmektedir.

İkinci delil: Hz. Ali (r.a)'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s), لَا رَضَاعَ بَعْدَ فِصَالٍ *"Sütten ayrıldıktan sonra, tekrar emzirmenin (hükmü) yoktur"* buyurmuş, Allahu Teâlâ da, وَفِصَالُهُ فِى عَامَيْنِ *"Sütten ayrılması iki yıldır"* (Lokman, 14) buyurmuştur.

Üçüncü delil: İbn Abbas, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لَا يَحْرُمُ مِنَ الرَّضَاعِ اِلَّا مَا كَانَ فِى الْحَوْلَيْنِ *"Süt haramlığı, iki yıl ya da daha az bir süre içindeki emzirmelerde olur"*[155] dediğini rivâyet etmiştir.

c) Bu sınırlamadan maksat; **İbn Abbas**'tan rivâyet edilen şu hususdur: Altı ayda doğuran kadın, çocuğunu iki tam yıl emzirir. Eğer kadın yedi ayda doğurursa, o kadın da yirmi üç ay emzirir...

Diğerleri ise şöyle demişlerdir: Bu iki yıl tahdîdi, doğan her çocuğun süt müddetini belirler.. **İbn Abbas** (r.a)'ın delili, Allahu Teâlâ'nın, وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلٰثُونَ شَهْرًا *"Çocuğun (karında) taşınması ve sütten kesilmesi, otuz aydır"* (Ahkâf, 15) buyurmuş olmasıdır. Bu âyet, çocuğun karında taşınma ve sütten

154 **İbn Mâce,** Nikah, 34 (1/623).

155 Benzer manada, **Muvattâ,** Radâ, 9 (2/43).

kesilme süresinin, bu kadar bir zaman dilimini (otuz ay) içine aldığına delâlet eder. Binaenaleyh, bu iki durumdan birinin durumu arttığı zaman, diğerinin zamanı eksilir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hamileliğin Asgari Müddeti**

Rivâyet edildiğine göre bir adam **Hz. Ali** (r.a)'ye gelerek, "Bekâr bir kızla evlendim. Hakkında herhangi bir şüphem yok, ama o altı ay zarfında doğurdu" dedi. Bunun üzerine **Hz. Ali** (r.a), "Allahu Teâlâ, *"çocuğun (karında) taşınması ve sütten kesilmesi, otuz aydır"* (Ahkâf, 15) ve, *"Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler"* (Bakara, 233) buyurmuştur. Buna göre hamileliğin en az müddeti altı aydır. Çocuk, senin çocuğundur" demiştir.

Hz. Ömer'den de rivâyet edildiğine göre, kendisine altı ayda doğuran bir kadın getirilince, o, o kadını recm etme hususunda müşavere etti. Bunun üzerine **İbn Abbas,** "O kadın, Allah'ın kitabıyla size karşı delil getirirse, getirebilir" dedi; sonra da bu iki âyeti hatırlattı ve bu iki âyetten, hamileliğin en aşağı müddetinin altı ay olduğu sonucunu çıkarttı.

Hak Teâlâ'nın, لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ *"Emzirmeyi tam yapmak isteyenler içindir"* âyeti hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Abbas (r.a), âyeti, "أَنْ يُكْمِلَ الرَّضَاعَةَ" "emzirmeyi kemâle erdirmek, tamamlamak..." şeklinde okumuştur. Râ harfinin kesresiyle, "اَلرِّضَاعَةَ" şeklinde de okunmuştur.

İKİNCİ MESELE

Bu ifâdenin kendinden önceki kısımla irtibatının nasıl olduğu hususunda şu izah yapılmıştır:

a) Âyetin takdiri, "Bu hüküm, süt emzirme müddetini tamamlamak isteyenler içindir" şeklindedir. Katâde'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Allahu Teâlâ süt emme müddetini iki tam yıl olarak bildirmiştir. Daha sonra da kolay ve hafif olan hükmü indirerek, لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ *"Bu, emmeyi tam yaptırmak isteyenler içindir.."* buyurmuştur. Allahu Teâlâ, bu tabiri kullanmakla süt müddetinin iki yıldan eksik olabileceğini göstermiştir."

b) Bu ifâdenin başındaki lâm harf-i cerri, "يُرْضِعْنَ" fiiline müteallikti. Nitekim sen, اَرْضَعَتْ فُلَانَةٌ لِفُلَانٍ وَلَدَهُ "Falan kadın falanca için onun çocuğunu emzirdi" dersin. Âyet, "Babalardan, çocuğunun tam emmesini isteyenler için o (anne olan) kadınlar, çocukları iki yıl emzirdiler" manasındadır.

Çünkü, yukarıda da beyân ettiğimiz sebeplerden dolayı, çocuğunu emzirtme işi anneye değil, babaya âittir.

Cenâb-ı Allah, وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ *"O (annelerin) ma'rûf şekilde yiyeceği ve giyeceği, çocuk kendisinin olan babaya âittir"* âyetiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"الْمَوْلُودِ لَهُ" tabiri baba manasınadır. Şu sebeplerden dolayı baba, böyle ifâde edilmiştir:

a) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bunun sebebi, annelerin çocuklarını o babaları için doğurmuş olduklarını bilmeleridir. İşte bundan dolayı çocuklar annelerine değil de babalarına nisbet edilmişlerdir. Halife **Me'mun b. Reşid** için şu beyit söylenmiştir:

وَإِنَّمَا أُمَّهَاتُ النَّاسِ أَوْعِيَةٌ مُسْتَوْدِعَاتٌ وَلِلْآبَاءِ أَبْنَاءُ

"İnsanların anaları ancak emânet kaplarıdır ve oğullar babalara âittir."

b) Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْوَلَدُ لِلْفِرَاشِ *"Çocuk doğduğu yatağa âittir"*[156] buyurduğu gibi, çocuğun babasının yatağında doğmuş olmasından dolayı, babasının soyuna katılacağına bir tembihtir. Buna göre Cenâb-ı Allah sanki şöyle demiştir: "Kadın, erkeği için çocuğunu onun yatağında doğurduğunda, erkeğin çocuğunun ihtiyaçlarını ve menfaatlerini gözetmesi vaciptir. Bu, nesebin ve babanın soyundan sayılmanın sebebinin sadece bu kadar şey olduğuna bir dikkat çekmedir.

c) Cenâb-ı Allah'ın (Hz. Harun'dan naklettiği), يَا ابْنَ أُمَّ *"Ey anamın oğlu.."* (Tâhâ, 94) sözünün tefsirinde, bundan muradın, annenin çocuğa şefkatli oluşu olduğu ve burada "anne" lâfzını zikretmenin maksadının şefkati hatırlatmak olduğu söylenmiştir. Bu âyette de "baba", bu çocuğun kendisi için doğurulduğuna dikkat çekmek maksadıyla, "الْمَوْلُودِ لَهُ" diye ifâde edilmiştir. Binaenaleyh çocuğun noksanlığı babasına nisbet edilir. Yine onun faydasına olan şeyleri görüp gözetmek babaya gerekir. Nitekim "senin lehine söz veya aleyhine söz" manasında, "كَلِمَةٌ لَكَ وَكَلِمَةٌ عَلَيْكَ" denilir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ *"Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler"* buyruğunda annelere çocuğu görüp gözetmeyi tavsiye ettiği gibi, anneler çocuğun menfaatlerine uygun davransınlar diye

156 Buhârî, Vesâyâ, 4; Ferâiz, 18; 28; Müslim, Radâ, 36 (2/1080); Tirmizi, Radâ, 8 (3/463).

babalara da o çocuğun annesini görüp gözetmeyi tavsiye etmiş ve ma'rûf bir şekilde annelerin yiyecek ve giyeceğini sağlamayı emretmiştir. Bu konudaki "ma'rûf", bazen koşulan bir şart ve anlaşma ile belirlenmiş olur; bazen de belirsiz olur, ancak örfe göre belirlenir. Çünkü baba, annelere yiyecek ve giyecekten yeterli miktarı temin ettiğinde, bir ücret belirlenmesine gerek kalmaz. Zira yiyecek ve giyecekler yeterli olmaz ise, kadın aç ve çıplak kalır. Bu sebeplerde onun zararı çocuğa dokunur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ, çocuğu görüp gözetmeyi önce annelere, daha sonra da babalara tavsiye etmiştir. Bu, çocuğun annesinin gözetmesine olan ihtiyacının, babasının gözetmesine olan ihtiyacından daha fazla olduğunu gösterir. Çünkü çocuk ile annenin gözetmesi arasında kesin olarak bir vasıta yoktur. Fakat babanın çocuğu gözetmesi ancak bir vasıta ile olur. Çünkü baba, çocuğu emzirmek ve terbiye etmek üzere, nafakasını ve giyeceğini karşılayarak ücretle kadın tutar. Bu da ana hakkının baba hakkından çok olduğunu gösterir. Bunu ifâde eden hadisler çok ve meşhurdur.

Sonra Cenâb-ı Allah, لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا *"Kimse güç yetiremeyeceği şeyle mükellef tutulamaz"* buyurmuştur. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Teklif" ilzâm etmek, mecbur kılmak demektir.

كَلَّفَهُ الْأَمْرَ فَتَكَلَّفَ وَكُلِّفَ "O, onu bir işle mükellef tuttu, o da bu mükellefiyeti kabul etti ve mükellef kılındı" denilir. Bu kelimenin aslının, "كَلَفٌ" mastarından olduğu söylenmiştir. Bu, yüzdeki kararma izidir. Buna göre, "تَكَلَّفَ الْاَمْرَ" ifâdesinin manası, onun bu işte eserini ortaya koymaya gayret etmesidir. "كَلَّفَهُ" denildiği zaman, o kimseden mükellef tutulduğu şeyde tesirini ortaya koyması istenmiş olur.

Âyette, "اَلْوُسْعُ" insanın gücünün yeteceği ve takat getirebileceği şey kastedilir. Bu kelime, "سِعَةِ الْمُلْكِ" "mal genişliği ve bolluğu" ifâdesinden alınmıştır. Malı az ve kıt olduğu zaman, insan o hususta âciz kalır. "اَلسِّعَةُ" kelimesi, kudret manasınadır. İşte bundan ötürü vüs', tâkatın üstündedir" denilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetten murat şudur: Bu çocuğun babası, gücü yetmediği miktarda çocuğa ve annesine harcama yapmakla mükellef tutulamaz. Çünkü Arapça'da, vüs', güç yeten ve gücü aşmayan şey demektir. Allahu Teâlâ, babaya ancak

gücü yetecek kadarın gerekli olduğunu beyân etmiştir. Bu, Hak Teâlâ'nın, Talâk Sûresi'nde, فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ *"Eğer sizin için, (çocuklarınızı) emzirirlerse, onlara ücretlerini verin..."* (Talâk, 6) buyurup, daha sonra da, وَإِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُ أُخْرَىٰ *"Eğer güçlüğe düşerseniz, o zaman çocuğu (babasının) hesabına başka kadın emzirecektir"* (Talak, 6) buyurması gibidir. Allahu Teâlâ, nafakanın, لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا *"Zengin olan, nafakayı zenginliğine göre versin. Rızkı kendisine daraltılmış bulunan da nafakayı Allah'ın ona verdiğinden versin. Allah hiçbir kimseyi ona verdiğinden fazlasıyla mükellef tutmaz"* (Talak, 6) âyetinde beyân ettiği gibi, erkeğin mâlî gücüne göre olacağını açıklamıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile bu âyeti, Allahu Teâlâ'nın kullarını ancak güçleri yeten şeylerle mükellef tutacağına delil getirmişlerdir. Çünkü Hak Teâlâ, hiç kimseyi gücünün üstünde bir şeyle mükellef tutmayacağını haber vermiştir. Vüs', tâkatın daha üstündedir. Binaenaleyh, Allahu Teâlâ hiç kimseyi vüs'atının yetmeyeceği şeyle mükellef tutmayacağına göre, insanı kudret getiremeyeceği şeylerle mükellef tutmaması daha evlâ olur, demişlerdir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا *"Ne bir anne çocuğu yüzünden zarara sokulmasın"* buyurmuştur. Bu âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, Ebu Amr, Kisâi'nin râvisi **Kuteybe,** âyeti ref ile, "لَا تُضَارُّ" şeklinde, diğer kıraat imamları ise, fetha ile, "لَا تُضَارَّ" şeklinde okumuşlardır. Ref ile okunuşunun sebebi hususunda, **Kisâi** ve **Ferra,** bunun âyetteki, "لَا تُكَلَّفُ" fiiline atfedildiğini söylemişlerdir. **Ali b. İsâ** ise bunun yanlış olduğunu, çünkü, "لَا" harfi ile atfın, ancak ikincisini birincisinin hükmü dışında bırakmak için yapıldığını söylemiştir. Meselâ, ضَرَبْتُ زَيْدًا لَا عَمْرًا "Amr'ı değil Zeyd'i dövdüm" sözünde olduğu gibi. Fakat, "يَقُومُ زَيْدٌ لَا يَقْعُدُ عَمْرٌو" denilmesi, atıf olarak câiz değildir. Doğrusu, "لَا تُضَارُّ" cümlesinin, nehiy ifâde eden müste'nef bir cümle olarak merfu okunmasıdır. Nitekim, لَا يَضْرِبْ زَيْدٌ لَا تَقْتُلْ عَمْرًا "Zeyd dövmesin, sen de Amr'i öldürme" denilir. Âyetin nasb ile, "لَا تُضَارَّ" şeklinde okunması ise nehiy olduğu içindir. Bunun aslı, "لَا تُضَارِرْ" şeklidir. Birinci "râ" ikincisine idgâm edilmiş, ikincisi ictima-i sâkineynden dolayı fetha ile harekelenmiştir. Nitekim, يُضَارِرُ رَجُلٌ زَيْدًا "Adam Zeyd'e zarar verir" denilir. Bu böyledir. Çünkü bu, muzaaf bir fiildir. Bundaki birinci râ ikincisine idgâm edilmiş, böylece, "لَا تُضَارَّ" şeklini almıştır. Nitekim

sen, "لَا تُرَدَّدْ" dersin. Sonra da "dal" harflerini birbirine idgâm ederek "لَا تُرَدَّ" dersin. Cenâb-ı Allah da, يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ *"Ey iman edenler, içinizden kim dininden dönerse..."* (Mâide, 54) buyurmuştur. **Hasan el-Basri,** bu fiili kesre ile, "لَا تُضَارِّ" şeklinde okumuştur ki, Arapça'da bu da câizdir. **Eban** ise **Âsım**'dan rivâyet ettiği kıraatte, idğâmsız ve meksûr olarak, ve fiili, kadını fâil yaparak "لَا تُضَارِرْ" şeklinde okumuştur.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "لَا تُضَارَّ" kelimesi Arapça'da her ikisi de câiz olan iki manaya muhtemeldir. Bu, "تُضَارَّ" de idgâm bulunmasından dolayı bu iki manaya muhtemel olmuştur:

a) Bunun aslının birinci **"râ"**nın kesresiyle, "لَا تُضَارِرْ" şeklinde olmasıdır. Bu ihtimale göre, zararı veren kadın olmuş olur.

b) Bunun aslının birinci **"râ"**nın fethasıyla, "لَا تُضَارَرْ" şeklinde olmasıdır. Buna göre, zarar verilen kadın olmuş olur.

Birinci izaha göre âyetin manası, "O anne, çocuğa zarar vermek suretiyle babaya zarar vermesin" şeklindedir. Bu, baba yiyecek ve giyeceğini karşılamaktan imtina ettiği için, o kadının da çocuğu emzirmekten imtinâ etmesi ve çocuğu babasının üstüne atmasıyla olur.

İkinci izaha göre âyetin manası, "Çocuğun babası, anneye zarar verip, çocuğuna bakmak ve onu sevmek hususunda son derece istekli olan anneden o çocuğu çekip almasın" şeklinde olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ *"Ne de çocuğun babası o çocuğu sebebiyle (zarara sokulmasın)"* buyruğu, "Anne, çocuğu babasının üzerine bırakarak o babaya zarar vermesin" demektir. Her iki mana da aynı neticeye varır. O da, çocukları vesile ederek anne ile babanın birbirlerinden öfkelerini çıkarmalarıdır.

Buna göre şâyet, "Cenâb-ı Allah, niçin burada fiil tek kimseye âit olduğu halde, müşâreket (beraber, karşılıklı yapmayı) ifâde eden sigâ ile, "لَا تُضَارَّ" demiştir?" denilir ise, biz deriz ki, bunun birkaç sebebi vardır:

a) Bunun manası, mübalağadır. Çünkü sana eziyet verenin eziyeti, sana eziyet vermeyen kimsenin eziyetinden daha güçlüdür.

b) "Baba ve anne, karşılıklı olarak, anne çocuğu emzirmeyerek, baba da çocuğu anneden ayırarak birbirine zarar vermesinler" demektir.

c) Bundan maksat şudur: Ana-babadan her biri için, çocuğa zarar vermeleri bakımından, diğerine zarar vermiş olmaları söz konusudur. Binaenaleyh bu aslında, karşılıklı olarak birbirine zarar vermedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا *"Ne bir anne çocuğu yüzünden zarara sokulsun..."* tabiri, kalıp itibarıyla bir haber cümlesi ise de, bundan kastedilen nehiydir. Bu ifâde emzirmeyi, emzirmeyi taahhüdü ve çocuğu korumayı bırakması sebebiyle, annenin çocuğuna karşı yapabileceği kötülüğü içine alır. (Böylece o ilâhî cezaya müstahak olur.)

وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ *"Ne de çocuğun babası, o çocuğu sebebiyle zarara sokulmasın"* ifâdesi, kadın ve erkeğin zarara girmesini içine alır. Bu da, annenin çocuğuna daha çok şefkatli olmasına rağmen, onu emzirmemesi, erkeğin de bazen kadının nafaka ve kisvesini kısması ve ona kötü davranması ile söz konusu olur. Böylece de bu, o kadını çocuğuna zarar vermeye sevk etmiş olur. Bütün bunlar, bu nehyin muhtevasına girerler. Allah en iyisini bilendir.

Hak Teâlâ'nın, وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ *"Mirasçıya düşen de bunun gibisidir"* buyruğuna gelince, bil ki, daha önce çocuk, baba ve anneler zikredilince, âyette geçen "vâris"in bunlardan herhangi birine nisbet edilmesi muhtemeldir. Ulemâ, kesin görüş olarak bir şey iddiâ etmemiştir. Ancak onlardan bir kısmı, bu konuda şunu söylemiştir:

Birinci görüş: Bu, **İbn Abbas** (r.a)'dan nakledilen görüştür. Buna göre bundan murat babaya vâris olan kimselerdir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ" emri O'nun, "وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ" sözüne atfedilmiştir. Bu ikisi arasındaki cümle de, ma'rûfu beyân etmek için gelmiş olan i'tirâziyye cümlesidir. Buna göre mana şöyle olur: Eğer, çocuk kendisine ait olan baba ölürse, bu babaya gereken, kadının yiyecek ve giyeceğini karşılamak gibi hususlar onun varisine de gerekir, vâcip olur. Yani, eğer baba ölürse, zikredilen şart ile kadının giyeceğini ve yiyeceğini temin hususunda, vârisin babanın yerine geçmesi gerekir. Bu şart ise, ma'rûfu gözetmek ve zarar vermekten sakınmaktır.

Ebu Müslim İsfehâni: "Bu görüş zayıftır, çünkü biz lâfzı babanın varisine hamledersek, çocuk da babanın varisi olduğu için, bu çocuğun başkasına harcamada bulunmasının vâcip olması, malının da kendisinden infâk edilen bir mal olması neticesine götürür ki, bu da câiz değildir" demiştir.

Bu görüşe şöyle cevap verilebilir: Çocuk babasından bir mala vâris olduğu zaman, o malı idare edecek, ma'rûf bir şekilde o malı çocuk için harcayacak ve onu zararlardan koruyacak bir kimseye muhtaç olur. Bütün bu şeylerin babanın vârisine vâcip olması mümkündür.

İkinci görüş: Bundan murat, babanın vârisidir. Baba öldüğü zaman, babaya vâcip olan her şey, varise de vâcip olur. Bu, **Hasan, Katâde, Ebu Müslim** ve **Kâdî**'nin görüşüdür. Bu görüşte olanlar, bunun babanın hangi vârisi olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bunun, anne ve anne bir olan kız kardeşler dışında kalan bütün "asabe" olduğu söylenilmiştir. Bu, **Hz. Ömer, Hasan el-Basri, Mücâhid, Atâ, Süfyân ve İbrâhim**'in görüşüdür. Bunun, mirastaki paylarına göre, çocuğa vâris olan kadınlar ve erkekler olduğu söylenmiştir. Bu, **Katâde** ve **İbn Ebî Leylâ**'nın görüşüdür. Bunlar, nafakanın, mîrastaki pay kadar olacağını söylemişlerdir. "Vâris"in, amca oğulları ve köleler gibi kimselerin dışında kalan, nikâhı haram olan kimseler olduğu söylenmiştir. Bu, **Ebu Hanife** ve taraftarlarının görüşüdür. Bil ki ilahî kelâmın zâhiri, şu veya bu gibi, herhangi bir vâris arasında bir üstünlüğün bulunmamasını gerektirir. Çünkü Allahu Teâlâ, lâfzı mutlak olarak zikretmiştir. Binaenaleyh, yakın akraba olmayanlar, yakın akraba olanlar gibidirler. Nitekim, uzak olanlar yakın; kadınlar da erkekler gibi kabul edilmişlerdir. Şâyet anne, kendisine bir hakkın vâcip olması sebebiyle zikredilmiş olması bakımından bu hükmün dışında bırakılmış olmasaydı, o da bu hükmün muhtevâsına dahil olurdu. Çünkü, o da başkaları gibi, bazen vâris olur.

Üçüncü görüş: Varisten murat, ana-babadan geriye kalandır. Çok meşhur olan şu duâda şöyle geçmektedir: وَاجْعَلْهُ الْوَارِثَ مِنَّا "Onu bize vâris kıl" yani, "Onu bizden sonraya bırak!" Bu, **Süfyân** ve bir grup âlimin görüşüdür.

Dördüncü görüş: Allahu Teâlâ "vâris" ile ölen babasına vâris olan çocuğun kendisini kastetmiştir. Çünkü, eğer çocuğun malı varsa, emzirme ücretinin onun malından verilmesi gerekir. Eğer çocuğun malı yoksa, anne onu emzirmeye zorlanır. Çocuğun nafakasını temin için, ancak ana-baba zorlanabilir. Bu, **İmâm Malik** ve **Şâfiî**'nin görüşüdür.

Cenâb-ı Allah'ın, "مِثْلُ ذٰلِكَ" tabirinin "yiyecek ve giyecek hususunda... bunun kadarı" manasında olduğu söylenmiştir. Bu, **İbrahim**'in görüşüdür. Bunun, "zararı terk etmek hususunda bu kadarı..." manasında olduğu da söylenmiştir. Bu görüş, **Şa'bî, Zühri** ve **Dahhâk**'tan rivâyet edilmiştir.

Yine bunun, "hem yiyecek ve giyecek hususunda, hem de zararı terk hususunda bu kadarı..." manasında olduğu da söylenmiştir. Bu görüş, ilim ehlinin çoğundan nakledilmiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا *"Eğer, (ana-baba) aralarında anlaşarak ve müşavere ederek, çocuğu memeden kesmeyi arzu ederlerse, ikisine de günah yoktur"* âyetine gelince, bil ki bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Fisâl" hususunda iki görüş vardır:

1) Bu, sütten kesme (fitâm) demektir. Çünkü Cenâb-ı Allah, وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا *"(Karında) taşınması ve sütten kesilmesi, otuz aydır"* (Ahkâf, 15) buyurmuştur. Bu âyette sütten kesme, "fisâl" (ayırma) kelimesiyle ifâde edilmiştir; çünkü çocuk annesinin sütüyle beslenmekten ayrılıp, diğer yiyeceklere yönelmiştir. **Müberred,** فَصَلَ الْوَلَدُ عَنِ الْأُمِّ فَصْلًا وَفِصَالًا "Çocuk annesinden ayrıldı..." denilir", demiştir. "وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ" (Ahkâf, 15) âyetinde, hem "فَصْلًا" hem de, "فِصَالًا" şeklinde okunmuştur. "Fisâl" şeklinde okunuşu daha güzeldir. Çünkü çocuk annesinden ayrıldığı zaman, annesi de ondan ayrılmış olur. Böylece aralarında, "قِتَالٌ" ve "ضِرَابٌ" vezninde olduğu gibi karşılıklı bir ayrılış, "فِصَال" meydana gelir. Anasından ayrılmış olan deve yavrusuna da, anasından ayrıldığı için, "اَلْفَصِيلُ" denilmiştir. Bir kimse ülkesini terk edip oradan ayrıldığı zaman, "فَصَلَ مِنَ الْبَلَدِ" denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ *"Tâlût, ordusuyla ayrıldığı zaman.."* (Bakara, 249) buyurmuştur. Bil ki bu âyette, "فِصَال" kelimesini sütten kesme manasına hamletmek, müfessirlerin çoğunluğunun görüşüdür.

Allahu Teâlâ iki tam yılın, emzirme müddetinin tamamı olduğunu açıklayınca, tekrar olmasın diye, bu âyeti bundan başka bir manaya hamletmek gerekmiştir. Âlimler bu konuda ihtilâf etmişlerdir. Bir kısmı, "Bu âyetten murat, iki yıl dolmadan çocuğu sütten kesmenin câiz olduğudur" demişlerdir. Bazıları da, bu âyetin iki yıl dolmadan önce de, dolduktan sonra da çocuğu sütten kesmenin câiz olduğuna delâlet ettiğini söylemişlerdir. Bu görüş **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilmiştir.

Birinci görüşün delili şudur: Âyetin öncesi, iki yıl tamamlandığı zaman çocuğu sütten kesmenin câiz olduğuna delâlet edince, bu aynı zamanda iki yıldan daha fazla emzirmenin câiz olduğuna da bir delil olmuştur. Durum

böyle olunca, "فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا" âyeti, sadece iki yıl tamamlanmadan sütten kesmenin câiz olduğuna bir delil olmuştur.

İkinci görüşün delili şudur: Çocuk bazen zayıf olur ve binaenaleyh süt emmeye devâm etmesi gerekir. İki yıl dolmadan evvel onu sütten kesmek çocuğa zarar verdiği gibi, zayıf çocuğu iki yıl dolduktan sonra da sütten kesmek zarar verebilir.

Birinci görüşte olanlar buna şöyle cevap vermişlerdir: "İki yıl dolduktan sonra çocuğun sütten kesilmesiyle bir zarar meydana gelmesi pek nâdirdir. Bundan dolayı âyeti bilinen manaya hamletmek gerekir." Allah en iyi bilendir.

2) "Fisâl" hususunda ikinci görüş şudur: **Ebu Müslim** birinci görüşten bahsettiği zaman, "Burada bir başka mana da muhtemeldir: Bu da "fisâl"-den muradın anne-baba arasında bu hususta karşılıklı rıza ve müşâvere meydana geldiğinde ve bundan dolayı çocuğa herhangi bir zarar dokunmadığında, anne ile çocuğun arasını ayırmak manası olmasıdır" demiştir.

İKİNCİ MESELE

"تَشَاوُرٌ" kelimesi, Arapça'da karşılıklı görüş alış-verişinde bulunmak manasındadır. "مَفْعَلَةٌ" vezninde olan, "مَشْوَرَةٌ" ve, "مَعُونَة" vezninde olan, "مَشُورَةٌ" kelimesi de aynı köktendir. Balı kovandan çıkarttığın zaman, "شُرْتُ الْعَسَلَ" dersin. **Ebu Zeyd** şöyle demiştir: "Hayvanın yürüyüşünü göstermek için koşturduğun zaman, "شُرْتُ الدَّابَّةَ وَأَشَرْتُهَا" dersin. Yine bakanın gözüne iliştiği için evdeki eşyaya da, "اَلشَّوَارُ" denilir. Arapça'da "Onu utandırdım" manasında, "شَوَّرْتُهُ فَتَشَوَّرَ" denilir. İnsanın görünüşü de "اَلشَّارَةُ" kelimesiyle ifâde edilir. Çünkü insanın görünüşü, kılığı-kıyafeti ve süsleridir. "İşâret" kelimesi ise, gönlünde olan şeyi dışarı vurup, onu söz ve benzeri şeylerle muhataba göstermek demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet, iki yıldan daha az sürede çocuğu sütten kesmenin ancak ana-babanın rızası ve bu hususta tecrübeli kimselerle müşaverelerinden sonra câiz olabileceğini göstermektedir. Bu böyledir, çünkü anne, bazen emzirmeden usanır ve çocuğu sütten kesmeye çalışır. Yine baba da süt emzirmeden ötürü para vermekten usanır ve bundan kurtulmak için çocuğu sütten kesmeye çalışır. Fakat anne ve baba şahsi menfaatlerinden dolayı çocuğa zarar verme hususunda nâdiren ittifak edebilirler. Sonra bu hususta, tam bir muvafakat içinde olmaları halinde de, onların dışındaki kimselerle

yapılan müşavereye itibar edilir. O zaman da, çocuğa zarar verebilecek bir şey hususunda herkesin ittifak etmesi uzak bir ihtimaldir. Öyle ise herkesin ittifak etmesi, tam iki yıl dolmadan önce o çocuğu sütten kesmenin ona zararlı olmayacağına delâlet eder. Sen şimdi Allahu Teâlâ'nın bu küçücük yavruya olan ihsanına bir bak! Ondan zararları savuşturmak için, sütten kesilebilmesine ne kadar çok şart koymuş. Sonra bütün bu şartlar bulunsa bile, Cenâb-ı Hak açıkça izin vermemiş, فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ *"Size bir günah yoktur"* buyurmuştur. Bu da, insan daha zayıf olduğu zaman, Allah'ın ona olan rahmetinin daha çok, ihtimamının daha fazla olduğuna delâlet eder.

İhtiyaç Halinde Çocuğu Annesinden Başkasının Emzirmesi

وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢٣٣﴾

"Çocuklarınızı (başkalarına) emzirtmek isterseniz, ma'rûf bir şekilde vereceğiniz (emzirme ücretini) ödemek şartıyla, yine size bir vebâl yoktur. Allah'tan korkun ve bilin ki şüphesiz Allah, ne yaparsanız hakkıyla görendir" (Bakara, 233).

Bil ki Cenâb-ı Hak, annenin hükmünü ve onun emzirmeye daha müstahak olduğunu açıklayınca, emzirme konusunda, anneden başkasına da müracaat edilebileceğini de beyân etmiştir. Âyette iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "اِسْتَرْضَعَ" (emzirtmek istedi) fiili, "اَرْضَعَ" emzirdi fiilinden yapılmıştır. Arapça'da, "اَرْضَعَتِ الْمَرْأَةُ الصَّبِيَّ وَاسْتَرْضَعَهَا الصَّبِيَّ" Kadın çocuğu emzirdi ve kadından çocuğu emzirmesini istedi" denilir, "اِسْتَرْضَعَ" fiili bu örnekte iki mef'ul almıştır. Nitekim sen, أَنْجَحَ الْحَاجَةَ وَاسْتَنْجَحْتُهُ الْحَاجَةَ "İhtiyacı giderdi ve ondan ihtiyacı gidermesini istedim" dersin. Buna göre âyetteki bu tabirin manası şudur: "Eğer çocuklarınızı süt annelerine emzirtmek isterseniz." Buna göre, gerek olmadığından fiilin iki mef'ulünden biri hazfedilmiştir. Nitekim sen, kendisinden ihtiyacını karşılamasını istediğin kimseyi zikretmeyerek, اِسْتَنْجَحْتُ الْحَاجَةَ "ihtiyacımı

karşılamasını istedim" diyebilirsin. Birbirinden farklı olan iki mef'ulden her birinin hükmü aynıdır."

Vâhidî ise, "اَنْ تَسْتَرْضِعُوا اَوْلَادَكُمْ" tabirinin, "لِأَوْلَادِكُمْ" "Evlatlarınız için emzirtmeyi isterseniz" manasında olduğunu; fiilin delâlet etmesi ile iktifâ edilerek, "لِأَوْلَادِكُمْ" kelimesinin başında, "için" manasını ifâde eden lâm harf-i cerrinin hazfedildiğini, çünkü emzirtmenin ancak çocuklar için söz konusu olduğunu söylemiştir. Sen, "Zeyd için.." manasında, "دَعَوْتُ زَيْدًا" "Zeyd'i davet ettim" diyemezsin. Çünkü "emzirtme" hususunda söylediğimizin hilâfına, senin böyle demen bir karışıklık meydana getirir. Lâm'ın hazfedilişinin bir başka misali de, وَاِذَا كَالُوهُمْ اَوْ وَزَنُوهُمْ *"Onlara ölçü ile verdikleri veya tartı ile verdikleri zaman ise..."* (Mutaffifîn, 3) âyetidir. Bu, كَالُوا لَهُمْ اَوْ وَزَنُوا لَهُمْ "İnsanlar için ölçtüklerinde veya onlar için tarttıklarında.." takdirindedir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki biz, annenin emzirmeye en müstahak kimse olduğunu açıkladık. Buna mâni bir durum ortaya çıktığında ise, emzirme için anneden başka bir kadına müracaat edilebilir. Bu mânilerden birisi, anne bir başkasıyla evlendiği zaman, yeni kocasının haklarını yerine getirmesinin, anneyi çocuğunu emzirmekten alıkoymasıdır.

Yine onu, ilk kocası boşadığında, o bir başkasıyla evleninceye kadar çocuğu emzirmek istemeyebilir.

Aynı şekilde kadın kendisini boşamış olan kocasına eziyet olsun diye ve onu üzmek için, çocuğu kabul etmekten kaçınabilir.

Keza kadın hasta olabilir veya sütü kesilebilir. İşte bu engellerden biri ortaya çıktığı zaman, başka bir süt annesi bulduğumuzda ve çocuk da onun sütünü kabul ettiğinde, süt emzirtme hususunda anneyi bırakıp başka kadınlara başvurmamız câiz olur. Fakat başka bir süt anne bulamadığımızda veya bulduğumuzun sütünü çocuk kabul etmediğinde, çocuğu emzirmek anneye vâcip olur.

Hak Teâlâ'nın, اِذَا سَلَّمْتُمْ مَا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ *"Ma'ruf bir şekilde vereceğiniz (emzirme ücretini) ödemeniz şartıyla..."* buyruğu ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"مَا اٰتَيْتُمْ" kısmını sadece **İbn Kesir** "مَا اَتَيْتُمْ" şeklinde medsiz, diğer kıraat imamları ise med ile olmak üzere, "مَا اٰتَيْتُمْ" şeklinde okumuşlardır. Med ile okunuşuna göre âyetin takdiri, "مَا اٰتَيْتُمُوهُ الْمَرْأَةَ" Yani "(süt annesi) kadına

vermeyi istediğiniz..." şeklindedir. Medsiz okunuşuna göre ise, "مَا اٰتَيْتُمْ بِهِ" (yaptığınız şeyi...) şeklindedir. Buna göre birinci takdirde iki mef'ul; ikinci takdirde de, bilindiği için, "بِهِ" lâfzı hazfedilmiştir. **Şeybân**'ın **Âsım**'dan rivâyet ettiğine göre, **Âsım** bunu, "مَا أُوتِيتُمْ" şeklinde okumuştur. Bu, "Allah'ın size verdiği ve sizi muktedir kıldığı ücreti..." manasındadır. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, وَاَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ *"(Allah'ın) size (tasarruf için) vekâlet verdiği şeylerden infâk ediniz..."* (Hadid, 7) âyetidir.

İKİNCİ MESELE

Teslim etme (ödeme), emzirmenin câiz ve sahih olabilmesinin şartı değildir. Bu sadece en uygun olanı yapmaya bir teşviktir. Bundan murat şudur: Emziren süt anneye, gönlünün hoş olması ve böylece bunun da çocuğun durumunun daha iyi olmasına bir sebep ve çocuğun menfaatleri hususunda en ihtiyatlı yol olması için, ücret peşin verilmelidir. Sonra Cenâb-ı Hak âyeti bir sakındırma ile bitirerek, وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ *"Allah'tan korkun ve bilin ki şüphesiz Allah ne yaparsanız hakkıyla görendir"* buyurmuştur.

Kocası Ölmüş Kadının İddetinin Hükmü

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًا ۚ فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ ۗ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٢٣٤﴾

"Sizden ölüp geriye zevceler bırakanların zevceleri kendi kendilerine dört ay on gün beklerler. İşte bu müddeti bitirdikleri zaman artık onların kendileri hakkında meşrû bir şekilde yapacakları şeylerden dolayı size bir günah yoktur. Allah ne yaparsanız, hakkıyla haberdârdır" (Bakara, 234).

Bu âyetle ilgili birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"يُتَوَفَّوْنَ" kelimesi, "ölürler ve ruhları alınız" manasındadır. Bu manada Cenâb-ı Hak, اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا *"Allah, ölümü esnasında ruhları alır"*

(Zümer, 42) buyurmuştur. "تَوَفّٰى" fiilinin esâs manası, bir şeyi tam ve eksiksiz olarak almak demektir. Ölen kimse de ömrünü eksiksiz ve tam olarak tamamlamış demektir. Birisi öldüğü zaman, "تُوُفِّيَ فُلَانٌ وَتَوَفّٰى" denilir. Bu manada, "تُوُفِّيَ" diyen kimse, "Onun ruhu kabzolundu ve alındı" manasını; "تَوَفّٰى" diyen kimse de, "O kimse ecelini tamamladı, rızkını ve ömrünü bitirdi" manasını kastetmiştir. Hz. **Ali** (k.v)'nin kıraati de yâ harfinin fethasıyla, "يَتَوَفَّوْنَ" şeklindedir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَيَذَرُونَ" tabiri, "terk ederler, geride bırakırlar" manasındadır. Bu fiilin, bunun yerine "تَرَكَ - وَتَرْكًا" fiili kullanılmakla yetinilerek, mazisi ve mastarı kullanılmaz. Aynı şekilde "terk etme" manasındaki, "يَدَعُ" fiil-i muzarisinin mâzisi ve mastarı da kullanılmaz. Bu iki fiilin hem muzarisi hem de emri mevcuttur. Meselâ, "فُلَانٌ يَدَعُ كَذَا وَيَذَرُ" denildiği gibi, emir olarak, "دَعْهُ وَذَرْهُ" (onu bırak ve terk et) denilir, Bu iki fiilin mazisi ve mastarı (konuşma dilinde) yoktur. Âyette geçen "ezvâc"dan maksad kadınlardır. Araplar erkeği "zevc", hanımını da "onun zevci" olarak ifâde ederler. Bazen de kadını "zevce" olarak isimlendirirler.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, "وَالَّذِينَ" sözü mübtedâdır. Buna bir haber gerekir. Âlimler, birkaç değişik görüş belirterek bunun haberi hususunda ihtilâf etmişlerdir:

1) "اَلَّذِينَ" kelimesi muzafun ileyh olup, muzafı mahzuftur. Bunun takdiri, اَزْوَاجُ الَّذِينَ يَتَوَفَّوْنَ "ölenlerin hanımları" şeklindedir.

2) **Ahfeş**'in görüşü olup, buna göre ifâdenin takdiri, يَتَرَبَّصْنَ بَعْدَهُمْ "O kadınlar kocalarından sonra beklerler.." şeklindedir. "Kocalarından sonra" ifâdesi, manada açık olduğu için sâkıt olmuştur. Bu, "iki ölçek yağ bir dirheme..." sözünde, (satılır ifâdesinin düşmesi) gibidir. Cenâb-ı Allah aynı şekilde, وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ اِنَّ ذٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ *"Sabreden ve bağışlayanlar için (mükafaatlar vardır). Şüphesiz bu azmolunacak şeylerdendir"* (Şurâ, 43) buyurmuştur.

3) Bu, **Müberred**'in görüşü olup, buna göre ifade, وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا أَزْوَاجُهُمْ يَتَرَبَّصْنَ "Sizden ölüp geriye zevceler bırakanlar var ya, onların zevceleri beklerler..." takdirindedir. O, "Mübtedanın takdir edilmesi garip birşey değildir" demiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, "قُلْ اَفَاُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكُمُ النَّارُ *"De ki: "Şimdi bundan daha kötü bir şeyi size haber vereyim mi? Cehennem"*

(Hacc, 72); yani "O, cehennemdir" buyurmuştur. Yine Hak Teâlâ, "فَصَبْرٌ جَمِيلٌ" *"Ve güzel bir sabır"* (Yûsuf, 83) yani "O, güzel bir sabırdır" buyurmuştur.

Buna göre eğer, "Siz burada muzaf olan bir mübtedâ takdir ettiniz. Bu aynı şey olmayıp, farklı iki şeydir. Kendisinde takdirler olduğunu söylediğiniz misaller ise, aynı manadadır" denilir ise deriz ki: Kur'an-ı Kerim'de müfred mübtedanın takdiri bulunduğu gibi, muzaf olan mübtedanın takdiri de bulunmaktadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ مَتَاعٌ قَلِيلٌ *"Kâfirlerin diyar diyar gezip dolaşması sakın seni aldatmasın. (Bu), azıcık bir faidedir"* (Ali-İmran, 196-197); yani "Onların dolaşmaları azıcık bir fâidedir" buyurmuştur.

4) Kisâi ve Ferrâ'nın görüşüdür: Buna göre âyetteki, "وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ" kısmı mübtedâdır. Fakat burada maksat, ölen kocalarla ilgili bir hükmü değil, onların geride bıraktıkları eşlerine âit bir hükmü açıklamak olduğu için Cenâb-ı Hak, bu mübtedaya bir haber getirmemiştir. Bu görüşü **Müberred** ve **Zeccâc** yadırgamışlardır. Çünkü haberi olmayan bir mübtedanın gelmesi imkânsızdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Biz daha önce, "تَرَبَّصَ" fiilinin manasını açıklamış ve âyetteki, "بِأَنْفُسِهِنَّ" lâfzının faydasını beyân ederek, "يَتَرَبَّصْنَ" ifâdesi lâfzen haber olsa da ondan emir manası kastedildiğini ve emir manasında haber uslûbunun kullanılmasının faydasını söylemiştik.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bundan murat, "عَشْرَةُ أَيَّامٍ" olduğu halde, "عَشْرًا" lâfzı müennes[157] olarak getirilmiştir. Bunun sebebi hususunda âlimler birkaç izah zikretmişlerdir:

1) Tağlib yoluyla gündüzleri değil de, geceleri kastetmek.. (Çünkü, "اللَّيَالِي" kelimesi müennestir). Bu böyledir çünkü, aylar geceden başlar. Geceler ayların başlangıcı olunca, tağlib yoluyla onlar kastedilmiştir. Çünkü başlangıç olan şeyler, ikinci olarak gelen şeylerden (gündüzler) daha kuvvetlidir. **İbnu's-Sıkkît** şöyle demiştir: Araplar, صُمْنَا خَمْسًا مِنَ الشَّهْرِ "Aydan beş (gece) oruç tuttum" diyerek, geceleri gündüzlere tağlib ediyorlar. Çünkü Araplar, "günler" lâfzını zikretmiyorlar. "Günler" açıkça zikrettiklerinde, صُمْنَا خَمْسَةَ أَيَّامٍ "Beş gün oruç tuttuk" diyorlar.

157 Arapça'da, "الْعَشْرُ" kelimesi müennes, "الْعَشَرَةُ" kelimesi de müzekker sayı sıfatı sayılır. (Ç.)

2) Bu günler, hüzün ve hoşnutsuzluk günleridir. Böyle günlere, istiâre yoluyla, "geceler" adı verilir. Nitekim Araplar, خَرَجْنَا لَيَالِيَ الْفِتْنَةِ "Fitne gecelerinde (günlerinde) çıktık, gittik" ve, وَجِئْنَا لَيَالِيَ إِمَارَةِ الْحَجَّاجِ "Haccâc'ın emirlik gecelerinde (günlerinde, zamanında) geldik" diyorlar.

3) **Müberred**'in zikrettiğine göre, "عَشْرًا" kelimesi, bundan murat "müddet" olduğu için müennes olarak getirilmiştir. Bunun manası, "عَشْرَ مُدَدٍ"dir. Bu müddet ve süre, içinde gündüz ve gecelerin bulunduğu bütün müddettir

4) Bazı fakihler âyetin zâhirî manasına itibar ederek, "Böyle bir kadın için dört ay on gece tamamlandığı zaman, onun başkasıyla evlenmesi helâl olur" demişler, buradaki, "عَشْرًا" tabirini de geceler manasıyla tevil etmişlerdir. **Evzâi** ve **Ebu Bekr el-Esamm** bu görüştedirler.

BEŞİNCİ MESELE

Ebu'l-Aliye'den rivâyet edildiğine göre, Cenâb-ı Allah kocası ölmüş kadının iddetini bu müddet ile sınırlandırmıştır. Çünkü, çocuğa dört ay on gün sonra rûh üflenmektedir. Bu görüş, **Hasan el-Basrî**'den de rivâyet edilmiştir.

ALTINCI MESELE

Bil ki, şu iki durum dışında, kocası ölen her kadının bu iddeti beklemesi vâcibtir:

1) O kadının câriye olması hâli... Çünkü o câriye, fukâhanın çoğuna göre, hür kadının beklemesi gereken iddetin yarısını bekler. **Ebu Bekr el-Esamm,** âyetin zâhirine sarılarak, "Câriyenin iddeti de, hür kadınların iddeti kadardır. Cenâb-ı Allah hâmile olan kadın için çocuğunu doğurmasını bu müddete bedel olarak addetmiştir. Hem sonra, çocuğu doğurma hem câriye hem de hür kadınlar için aynıdır. Bundan dolayı, bu müddete itibar edilmesi hususunda, hür ve köle kadınların müşterek olması gerekir" demiştir.

Diğer fakihler ise: "Bu müddeti ikiye bölmek mümkündür. Ama çocuğu doğurma müddetini, câriye hakkında yarım olarak hesaplamak mümkün değildir. Böylece ikisi arasındaki fark ortaya çıkmıştır" demişlerdir.

2) Bundan murat şudur: Eğer o kadın hâmile ise, o kadının iddeti, çocuğunu doğurmasıyla sona erer. Kocasının vefâtından bir saat sonra dahi çocuğunu doğursa, başkasıyla evlenmesi helâl olur. Hz. Ali (r.a)'den, "Kadının bu iki müddetten en uzun olanını beklemesi" gerektiği görüşü rivâyet edilmiştir. Bunun delili, Kur'an ve sünnettir.

Kur'an'dan delili, Allahu Teâlâ'nın, وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ *"Hamile kadınların iddetleri ise, yüklerini bırakmaları ile biter"* (Talâk, 4) âyetidir.

Bazı âlimler, bu âyet-i kerimenin, "وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا" âyet-i kerimesinin umûmî manasını tahsis ettiğini kabul etmişlerdir.

İmâm-ı Şâfiî, iki sebepten dolayı bunu söylememiştir:

a) Bu iki âyetten her biri, bir bakıma diğerinden daha umumî, bir bakıma da daha hususidirler. Çünkü, hamile kadının kocası ölmüş de olabilir, ölmemiş de olabilir. Aynı şekilde kocası ölen kadın, hâmile olabilir de, olmayabilir de. Durum böyle olunca, bu âyetten birinin diğerini tahsis ettiğini söylemek imkânsızdır.

b) "وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ" (Talâk, 4) âyeti, boşanmış kadınlarla ilgili âyetin peşinden gelmiştir. Bir kimse: Bu âyet, boşanmış kadınlar hakkındadır, yoksa kocası ölmüş kadınlar hakkında değil!.." diyebilir. İşte bu iki sebepten dolayı **İmâm-ı Şâfiî** bu meselede Kur'an'a dayanmadı da, sünnete dayanmıştır. Sünnetten delili de, **Ebû Dâvûd**'un senediyle rivâyet etmiş olduğu şu hadistir: **Sebî'a bintu'l-Hars el-Eslemiyye, Sa'd İbn Havle**'nin hanımı idi. **Sebî'a** hâmile iken, **Sa'd** vedâ haccı sırasında vefât etti. Onun vefatından yarım ay sonra, **Sebî'a** çocuğunu doğurdu. Lohusalığı bittiği zaman kendisine tâlib olunması için süslendi.. Bunun üzerine bazı Müslümanlar ona, "Dört ay on gün geçmedikten sonra, sen evlenemezsin" dediler. **Sebî'a** da, "Bunu Hz. Peygamber'e sordum.. O bana, çocuğumu doğurduğum zaman evlenmemin helâl olacağını söyledi.. Ve bana, bir tâlib çıkarsa onunla evlenmemi emretti" dedi.

Bu esâsı anladığın vakit bil ki, bu asıl kaideye bazı tâlî hükümler dayanmaktadır:

1) Kocası ölen kadın, ister genç ister yaşlı olsun, iddet hususunda bir fark yoktur. **İbn Abbas** (r.a), cimâdan önce kocası ölen kadına iddet düşmediğini söylemiştir. Bu görüş ise, kabul edilmemiştir. Çünkü âyet, bu durumdaki bütün kadınlar hakkında umûmî bir hüküm ifâde eder.

2) Dört ay on gün bittiği zaman, bu esnâda kadın hayız görmese bile, onun iddeti bitmiş olur. **İmâm-ı Mâlik,** "Bu günler esnasında o kadın, âdeti olan hayız görünceye kadar iddeti sona ermez. Meselâ, eğer o kadın her ay bir kere âdet görüyorsa, onun, kocasının ölümünden dolayı beklemiş olduğu iddet esnâsında dört hayız görmesi gerekir. Eğer o kadın, her

iki ayda bir âdet görüyorsa, bu iddet süresinde iki kere hayız görmesi gerekir. Eğer o kadın, dört ayda bir kere hayız görüyorsa, bu müddet esnasında bir kere hayız görmesi gerekir. Eğer o kadın, beş ayda bir kere hayız görüyorsa, bu durumda ona bu aylar (beş ay) kadar iddet beklemesi yeter..

İmâm-ı Şafiî (r.h)'nin delili şudur: Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, kocası ölen kadına bu müddet kadar iddet beklemesini emrettiğine ve bu miktâra herhangi bir ilâvede bulunmadığına delâlet etmektedir. Bundan dolayı dört ay on günün yeterli olması icap eder.

İmâm-ı Şâfiî sonra şöyle demiştir: "Eğer kadın şüphe ederse, kendisini şüpheden temizler. Aynı şekilde, hayız gören kadın şüpheye düşerse ona gereken, ihtiyâtlı davranmasıdır."

3) Koca öldüğü zaman, o öldüğü aydan geriye on günden fazla bir gün kalmışsa, ikinci, üçüncü ve dördüncü aylar, ister eksik olsun isterse tam olsun, hilâllere göre hesaplanır. Sonra birinci aydan kalan günler, beşinci aydan otuz güne tamamlanır, daha sonra buna on gün ilâve edilir. Eğer koca öldüğü zaman, o aydan geriye on günden daha az bir gün kalmışsa, bundan sonraki dört ay hilâllerle (kamerî aylara göre) hesaplanır, sonra bu on gün altıncı aydan tamamlanır.

YEDİNCİ MESELE

Fakihler, bu âyet-i kerimenin, her ne kadar Mushaf'ın tertibinde önce gelse de, kocası ölen kadının bir sene bakılıp gözetilmesini ifâde eden (Bakara, 240) âyetini neshettiği hususunda icmâ etmişlerdir. Sadece **Ebu Müslim el-İsfehanî** bu görüşte değildir. O, bu âyetin nâsih olduğunu söylemiştir. İnşâallah ilerde, onun görüşünü anlatacağız.

Bir âyet-i kerimenin Mushaf'ta önce yer almış olması, daha sonra nâzil olmuş olmasına mâni değildir. Çünkü Mushaf'ın tertibi nüzûl sırasına göre değildir. Âyetlerin Mushaf'taki tertibi, Cebraîl (a.s)'in, Allah'ın emriyle yapmış olduğu bir tertiptir.

SEKİZİNCİ MESELE

Âlimler, bu iddetin sebebinin ölüm mü, yoksa ölümden haberdar olma mı olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları kocasının vefâtından haberdar olmayan kadın için geçen bu günlerin iddet sayılmayacağını söylemişler ve buna da şöyle delil getirmişlerdir: Allahu Teâlâ, يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ *"Kendi kendilerine beklerler"* buyurmuştur; bu ise ancak, bu bekleme kasıtlı

ve iradî olduğu zaman tam olur. Beklemede kasıt ve niyet ise, ancak kadının bu vefâttan haberdar olmasıyla meydana gelebilir.

Ekseri âlimler ise, bunun sebebinin ölüm olduğunu söylemişlerdir. Buna göre, bu iddet müddeti veya daha fazla bir zaman geçer, kadına da kocasının öldüğü haberi ulaşırsa, geçen zamanın iddetten sayılması gerekir. Bu görüşte olanlar, "Bunun delili, bilgisi olmayan küçük yaştaki kadının iddetinin sona ermesinde bu müddetin geçmesinin kifâyet etmiş olmasıdır" demişlerdir.

DOKUZUNCU MESELE

Kadının kendi kendine iddet beklemesinden maksat, onun nikâhtan, kocasının öldüğü evden çıkmaktan ve süslenip püslenmekten kaçınmasıdır. Bu lâfız, âdeta mücmel bir ifâdedir. Çünkü bu ifâdede kadının hangi hususta bekleyeceği açıklanmamıştır. Ancak biz diyoruz ki, kadının evlenmekten kaçınması, ulemâ arasında ittifakla kabul edilen bir hususdur. Evinden çıkmamasına gelince, zarûret ve ihtiyaç durumları hariç, evinden çıkmaması da vâciptir. Süslenmeyi terk etmesine gelince, bu da vâciptir. Çünkü Hz. Aişe ve Hafsa'dan, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: لَا يَحِلُّ لِامْرَأَةٍ تُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ تَحِدَّ عَلَى مَيِّتٍ فَوْقَ ثَلَاثِ لَيَالٍ إِلَّا عَلَى زَوْجٍ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا *"Allah'a ve âhiret gününe inanan bir kadın için, kocası hariç, herhangi bir ölüye üç geceden fazla yas tutması helâl olmaz. Ancak kocaya, dört ay on gün yas tutabilir"*[158]

Hasan el-Basrî ile **Şa'bî,** bunun vâcip olmadığını söylemişlerdir. Çünkü hadis, yas tutmanın vâcip olduğunu değil, helâl olmasını gerektirmektedir. Allah en iyisini bilendir.

Bunlar, **Esmâ binti Uneys**'ten rivâyet edilen şu hadisle istidlâl etmemişlerdir: Hz. Peygamber (s.a.s), تَلَبَّثِي ثَلَاثًا ثُمَّ اصْنَعِي مَا شِئْتِ *"Üç gün bekle, daha sonra istediğini yap"* buyurmuştur.

ONUNCU MESELE

Kâfirlerin, dinin fürûundan sorumlu olmadıklarını söyleyenler, Hak Teâlâ'nın, "وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ" buyruğunu delil getirmişler ve bunu şöyle açıklamışlardır: Hak Teâlâ'nın, "مِنْكُمْ" sözü mü'minlere yapılmış bir hitaptır. Binaenaleyh bu, İslâm dininin fürûûndan sorumlu olmanın sadece mü'minlere has olduğuna delâlet eder. Bunların bu görüşüne şu şekilde

158 Nesâî, Talâk, 64 (6/203). (Aynı manada, benzer bir hadis.)

cevâp verilir: Dinin fürûu ile sadece mü'minler amel ettiği için, özellikle onlar zikredilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber'e, لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا *"Bütün âlemler için uyarıcı olsun diye..."* (Furkan, 2) âyetinin deliliyle her ikisini inzâr edici olduğu halde, إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرُ مَنْ يَخْشٰيهَا *"Sen ancak, kıyametten korkanı inzâr edicisin"* (Nâziat, 45) buyurmuştur.

Cenâb-ı Allah'ın, "فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ" buyruğu "iddet süresinden ibaret olan bu müddet bitince, size günah yoktur" anlamındadır. Bu âyetteki hitabın, nikâh akdini üstlendikleri için, hitabın velîlere veyahut da, hakimlere veya sâlih Müslümanlara olduğu da söylenmiştir. Bu böyledir, çünkü kadınlar iddet müddeti içerisinde evlenirlerse, bu velî ve sâlih Müslümanlardan her birinin, güçlerinin yetmesi halinde, onları bu akitten men etmeleri vâcip olur. Eğer men'e güçleri yetmezse, o zaman yöneticiden yardım istemeleri gerekir. Bu böyledir, çünkü bu iddetten maksat, kadının rahminin ilk kocasının menisinden hâlî olduğundan emin olamamaktır.

Âyetle ilgili bir üçüncü açıklama daha vardır. Bu da, "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ" hitabının takdirinin, لَا جُنَاحَ عَلَى النِّسَاءِ وَعَلَيْكُمْ "Kadınlara ve size bir günah yoktur" şeklinde olmasıdır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ *"Onların kendileri hakkında meşrû bir şekilde yapacakları şeylerden dolayı..."* buyurmuştur. Yani, "Aklen ve şer'an güzel olan hususlarda..." demektir. Çünkü ma'rûf, güzel olmayan münker'in zıddıdır. Bu da, sıhhatinin şartları mevcût olduğunda, kadının evlenmesinin helâl olduğudur. Daha sonra Cenâb-ı Allah, bu âyeti bir tehditle bitirerek, وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ *"Allah ne yaparsanız hakkıyla haberdardır"* buyurmuştur. Geriye, bu âyetle ilgili birkaç mesele kalmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Bazı âlimler, kadının yas tutmasının vâcip olduğu hususunda, "فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ" âyetiyle istidlâl etmişlerdir. Çünkü bu ifâdenin zâhiri, kadının müstakillen hareket edebileceği hususlar olmasını iktiza eder. Nikâh böyle değildir; çünkü nikâh, ancak başka bir kişi ile tamam olur. Bundan dolayı bu ifâdenin, kadının süslenme ve güzel kokular sürünme vs. gibi müstakillen hareket edebileceği hususlara hamledilmesi gerekir.

İKİNCİ MESELE

Ebu Hanife'nin taraftarları, velisiz evlenmenin caiz olduğu hususunda bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Kadın kendi başına evlendiğinde, "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ" ifâdesinden ötürü, bunun câiz olması

vâcip olur. Fiilin, fâiline izâfeti, bizzat mübaşerete (o işi yapmaya) hamledilir. Çünkü, lâfızdaki hakiki mana budur.

Şâfiî (r.a)'nin taraftarları da, bu nikâhın velisiz câiz olmayacağı hususunu savunmuşlardır. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ" buyruğu velîlere hitâptır. Eğer bu akitte velinin izni şart olmasaydı, "لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ" sözü ile Cenâb-ı Hak onlara hitap etmez (onları bu işe dahil etmezdi). Muvaffakıyyet Allah'tandır.

Kadınlara Evlilik Teklif Etmek Hükmü Hakkındadır

وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَآءِ اَوْ اَكْنَنْتُمْ فِىٓ اَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا اِلَّآ اَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا

"(Vefât iddetini bekleyen) kadınlara evlilik teklifini çıtlatmanızda, ya da böyle bir arzuyu gönüllerinizde saklamanızda size bir vebâl yoktur. Allah, sizin onları mutlaka hatırlayacağınızı bilmiştir. Fakat kendileriyle gizlice vaadleşmeyin. Ancak, ma'rûf bir söz söylemeniz müstesnâ..." (Bakara, 235).

BİRİNCİ MESELE

"اَلتَّعْرِيضُ" tabiri, Arapça'da tasrihin zıddıdır. Bunun manası, bir kimsenin sözünün, hem maksadına hem de maksadının dışındaki bir şeye uygun olmasıdır. Ancak, maksadını ifâde ve ihsas ettirmesi, daha mükemmel ve daha tercihe şayandır. Bu kelimenin aslı bir şeyin yanı ve tarafı manasına gelen, "عُرْضُ الشَّىْءِ" tabirinden iştikâk etmiştir. Buna göre sanki, ta'rîzde bulunan kimse, maksadının etrafında dönmüş dolaşmış, maksadını açıkça bir türlü ifâde edememiştir. Bunun bir benzeri, muhtaç olan kimsenin, kendisine muhtaç olunan kimseye, جِئْتُكَ لِأُسَلِّمَ عَلَيْكَ وَلِأَنْظُرَ إِلَى وَجْهِكَ الْكَرِيمِ "Sana selâm vermek ve senin mübarek yüzüne bakmak için geldim" demesidir. İşte bundan dolayı, وَحَسْبُكَ بِالتَّسْلِيمِ مِنِّى تَقَاضِيًا "Benden alacağını alman için, bana bir selâm vermen kâfidir" demişlerdir.

"Ta'rîz", kişinin kendisiyle neyi murat ettiğini ortaya koyduğu için, bazen **"telvîh"** diye de isimlendirilir. Kinâye ile ta'rîz arasındaki fark şudur: Kinâye, bir şeyi, onun levâzımını (zorunlu olarak kendisiyle alâkalı olanı)

zikrederek, zikretmektir. Meselâ senin, فُلَانٌ طَوِيلُ النِّجَادِ "Falanca, uzun boyludur" *ve* كَثِيرُ الرَّمَادِ "külü çoktur" deyip, (bununla o kimsenin cömertliğini kastetmen gibi)... Ta'rîz ise, hem senin maksadına, hem de senin maksadının dışındaki şeylere muhtemel bir sözü zikretmendir. Ne var ki, senin hal ve hareketlerinin ihsas ettirdiği şeyler, karineler, o sözün senin maksadına hamledilmesini kuvvetlendirir.

Âyette geçen, "خِطْبَةٌ" lâfzına gelince, bu hususta **Ferrâ** şöyle der: "اَلْخِطْبَةُ" kelimesi, "اَلْخَطْبُ" (hal, durum, önemli mesele) kelimesinin yerinde kullanılmış bir mastardır. Bu senin, oturmayı kastederek, اَنَّهُ الْحَسَنُ الْقِعْدَةِ وَالْجِلْسَةِ "O, (hem yukarıdan aşağı), hem de aşağıdan yukarıya doğru) oturmayı güzel beceren bir kimsedir" demen gibidir. Bu kelimenin iştikâkı hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) "اَلْخَطْبُ" kelimesi, iş ve durum manasına gelir. Meselâ, "مَا خَطْبُكَ" denilir; yani *"durumun nasıldır, neyin var?"* Araplarda, "خَطَبَ فُلَانٌ فُلَانَةً" derler. Yani, "O erkek, kadına, kadının kendisiyle ilgili bir durumu, bir işi sordu..."

2) "اَلْخِطْبَةُ" kelimesi, konuşma anlamına gelen, "اَلْخِطَابُ" lâfzından iştikâk etmiştir. Nitekim, خَطَبَ الْمَرْأَةَ خِطْبَةً "(Erkek) kadına konuştu, söyledi" denilir. Çünkü, o erkek kadınla nikâh akdi hususunda konuşmuştur. Yine, "خَطَبَ خُطْبَةً" denilir.. Yani, "O kimse, sakındırarak ve öğütler vererek konuştu" demektir. Hakkında çok konuşmaya ihtiyaç duyulduğu için, "önemli iş, önemli durum" manasında "اَلْخَطْبُ" kelimesi kullanılmaktadır.

İKİNCİ MESELE

Kadınlar, evlilik teklifinin hükmü hususunda üçe ayrılırlar:

1) Hem sarâhaten, hem de tarîz yoluyla kendilerine evlilik teklifi yapılanlar. Bunlar, kocasız ve iddetleri de dolmuş olan kadınlardır. Çünkü onları bu durumda nikâhlamak caiz olunca, onlara evlilik teklifinde bulunmak nasıl caiz olmasın? Bu maddenin tek bir istisnası vardır. O da, **Şafiî**'nin **Mâlik**'ten, **Mâlik**'in **Nâfi**'den, onun da **İbn Ömer**'den rivâyet etmiş olduğu şu hadistir: Hz. Peygamber (s.a.s), لَا يَخْطُبَنَّ اَحَدُكُمْ عَلَى خِطْبَةِ اَخِيهِ *"Sizden hiçbiriniz, kardeşinizin tâlip olduğu (kadın ve kıza) tâlib olmasın!.."* buyurmuştur. Sonra bu hadis, her ne kadar mutlak olarak zikredilse dahi, ancak ne var ki burada üç durum söz konusudur:

Birinci durum: Bir kimse bir kadına tâlip olup, kendisine (müspet manada) açıkça olumlu cevap verildiğinde, o vakit, işte bu hadisten dolayı, başka birinin o kadına tâlip olması helâl olmaz.

İkinci durum: Adam, açıkça olumsuz cevap aldığı zaman, bu durumda başkasının o kadına tâlip olması caiz olur.

Üçüncü durum: Ne açıkça kabul, ne de ret söz konusu olmadığı zaman... Bu durumda **Şafiî**'nin iki görüşü vardır:

a) Başkasının ona tâlip olması câizdir. Çünkü olumlu ya da olumsuz bir cevâp vermeme, rızâya delâlet etmez.

b) Bu, **Şafiî**'nin "kavl-i kadîmi" olup **Mâlik**'in de görüşüdür. Buna göre sükût, her ne kadar rızâya delâlet etmese dahi, kerâhet haline de delâlet etmez. Bazı bakımlardan çoğu kez arzu bulunur; ama bu ikinci tâlip, kadına tâlip olunca bu arzuyu ortadan kaldırmış olur.

2) Açıkça da, ta'riz yollu olarak da kendilerine tâlip olunamayacak kadınlar... Bu, kadın başkasının nikâhı altında olduğu zaman olur. Çünkü insanın bu kadına tâlip olması, kadının kendini arzu edenlerin bulunduğunu bilmesine ve bu durumun da onu çoğu zaman kocasının haklarını yerine getirmemesine sevk edeceği için, kocası için bir problem haline gelir, onun zihnini karıştırır. Böyle bir şeye sebep olmak ise haramdır. Ric'i talakla boşanmış kadına iddeti içerisinde tâlip olmak da böyledir. Çünkü o kadın talâkı, zihârı, li'ânı, kocasının ölümünden dolayı iddeti ve kocası ile birbirlerine vâris olabilmelerinin delili ile, nikâhlı bir kadın hükmündedir.

3) Kendisine açıkça tâlip olma ile, ta'rîz yollu tâlib olma farklı olan kadın...

Bu, ric'î olmayan durumda iddet bekleyen kadındır. Böyle olan kadınlar üç kısımdır:

a) Kocasının ölümünden ötürü iddet bekleyen kadın. Bu durumdaki kadına açıkça değil, ama ta'riz yoluyla tâlip olmak caizdir. Ta'rizin caiz olması, Hak Teâlâ'nın, وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ *"(Vefat iddetini bekleyen) kadınlara evlilik teklifini çıtlatmanızda... size bir vebal yoktur"* âyetidir. Bu âyetin zâhiri, ifâde ettiği hükmün kocası ölmüş kadınlara ait olduğunu gösterir. Çünkü bu âyet, o âyetin (kocası ölmüş kadınların hükmünü belirten âyetin) peşinden zikredilmiştir.

Böylesi kadınlara açıktan açığa tâlip olmanın caiz olmadığı hükmüne gelince, **Şâfiî** şöyle demiştir: Allahu Teâlâ günah olmama hükmüne ta'rîzi tahsis edince, tasrîhin bunun aksine (günah) olması gerekir. Sonra bu mana şu hususla da kuvvetlenir: Açıkça tâlip olma nikâhtan başka bir şeye muhtemel olmayınca, bu durumun, kadını iddet bitmeden önce, iddetinin

bittiğini söyleyerek nikâhlanmaya teşvik edeceğinden emin olunamaz. Ama ta'rîz böyle değildir; çünkü ta'riz yollu ifâdeler, başka şeylere de muhtemeldir. Dolayısıyla ta'rîz yollu ifâdeler, kadını yalan söylemeye zorlamaz.

b) Üç talâktan dolayı iddet bekleyen kadınlar.. **Şafiî, el-Ümm**'de, "Böyle kadınlara tarîz yoluyla tâlip olmayı câiz görmem.."; kavl-i kadiminde ve **Kitâbu'l-İmlâ**'sında ise, "Caiz olabilir. Çünkü o kadın, nikâh altında değildir. Böylece, kocasının ölümünden dolayı iddet bekleyen kadınlara benzemiş olur" demiştir.

Şafiî'nin, "bu caiz olmaz!" hükmünün delili de şudur: Kocası ölmüş kadınlardan, evlenme teklifi sebebiyle, bekledikleri iddet hususunda hıyanet etmeyeceklerinden emin olunur... Çünkü bu kadınların iddeti aylara göredir.. Ama, üç talâkla boşanmış kadının iddeti, **"kurû"**lara göredir. Dolayısıyla, kendisine tâlip olan birisi bulunduğu zaman, onun hıyanet edip etmeyeceğinden emin olunamaz.. Kadının hıyaneti ise, iddeti bitmeden önce, iddetinin bittiğini söylemesidir.

c) İddeti içerisinde kocasına nikâhı caiz olan, bâin talâkla boşanmış olan kadınlardır. Bu kadınlar, **hul'** yapan ve herhangi bir kusur, cinsî iktidarsızlık, kocasının nafakasını da temin edememesi gibi sebeplerle nikâh akdi fesih olunmuş kadınlardır. Bu durumda bunların kocaları, gerek açıkça, gerekse ta'rîz yoluyla, bu kadınlara tâlip olabilirler. Çünkü, kadın iddeti içerisinde o kocanın nikâhında bulunduğu için, kocasının açıkça tâlip olduğunu ifâde etmesi evlâ olur. Ama, kocası dışındaki erkeklere gelince, hiç şüphesiz bu erkeklerin bu kadınlara tâlip olduklarını açıkça söylemeleri caiz olmaz. Ama bu kimselerin ta'rîz yoluyla bunu açıklamalarına gelince bu hususta iki görüş vardır:

a) Bu kadın, kocası ölmüş ve üç talâkla boşanmış kadınlar gibi olduğundan dolayı helâldir.

b) En sahîh olan görüş de budur. Buna göre, ta'rîz helâl olmaz. Çünkü o kadın iddet beklemektedir. İddeti içerisinde kocasının onu nikâhlaması helâl olur. Dolayısıyla, ric'î talâkta olduğu gibi, bir başkasının o kadına "tarîz"de bulunması helâl olmaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Şafiî şöyle demiştir: "Ta'rîzli ifâdeler pek çoktur. Bu, meselâ bir kimsenin, "Seni isteyen pek çoktur", "Senin gibisini kim bulabilir?", "Sen dul sayılmazsın...", "İddetin bittiğinde bana haber ver!" vb. ifâdelerle olur. Diğer

müfessirler de, ta'rîz lâfızları olarak şunları da ilâve etmişlerdir: "Sen çok güzelsin", "Sen sâliha bir kadınsın" "Sen, iş görürsün", "Evlenmeye kararlıyım" ve: "Ben senin için çok istekliyim...."

Hak Teâlâ'nın, اَوْ اَكْنَنْتُمْ فِى اَنْفُسِكُمْ *"ya da böyle bir arzuyu gönüllerinizde saklamanızda..."* buyruğuna gelince, bil ki, "اَلْإِكْنَانُ" gizlemek ve örtmek demektir. **Ferrâ** şöyle demiştir: Araplar, "اَكْنَنْتُ الشَّىْءَ" "Yani, "onu örttüm" ve, "كَنَنْتُهُ" derler. Gerek "اَكْنَنْتُ", gerekse "كَنَنْتُ" bir şeyi bir kimsenin, bir yerde veya o şeyi kendi gönlünde saklamasını ifâde eden ve aynı manaya kullanılan iki kullanıştır. Hak Teâlâ'nın, مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ *"Göğüslerinin gizlediği şey..."* (Kasas, 69) ve, بَيْضٌ مَكْنُونٌ *"Saklanmış yumurtalar..."* (Saffat, 49) tabirleri de bu manadadır.

Bazı kimseler bu iki ifâde arasında bir fark olduğunu söyleyerek şöyle derler: Sen bir şeyi, kendisine herhangi bir afet isâbet etmesin diye, o şey her ne kadar örtülü olmasa dahi, koruma altına aldığın zaman "كَنَنْتُ الشَّىْءَ" dersin. Meselâ, دُرٌّ مَكْنُونٌ *"korunmuş inci"*; وَجَارِيَةٌ مَكْنُونَةٌ *"korunmuş câriye" ve,* بَيْضٌ مَكْنُونٌ *"korunmuş yumurtalar"* denilir. Yani, yuvarlanmaktan, kırılmaktan korunmuş yumurtalar... "اَكْنَنْتُ" kelimesinin manası ise, "saklandım" demektir. Bu, insanın başkasından gizleyeceği ve saklayacağı şeyler hakkında kullanılır ki, bu "ilân ettim", "açıkladım!" ifâdesinin zıddıdır. Buna göre, âyetten kastedilen mana şudur: Kocasının ölümünden dolayı iddet bekleyen kadına, ta'rîz etmede ve kişinin onunla evlenmeyi gönlünden geçirmesinde bir günah yoktur.

Buna göre eğer, "İnsanın böyle bir kadına ta'rîz yoluyla evlenme teklifi yapması, ona kalbinin meyletmesinden ve ona bir şey söylemesinden daha ileri derecede bir şey ifâde eder. Allahu Teâlâ bu durumdaki kadınlara tâlip olduğunu ta'rîz yoluyla bildirmenin caiz olduğunu önce belirtince, bundan sonra Cenâb-ı Hakk'ın, "اَوْ اَكْنَنْتُمْ فِى اَنْفُسِكُمْ" sözü, açık olan şeyi tekrar açıklamak gibi olur" denilirse, biz deriz ki:

Maksat, sizin zikrettiğiniz şey değildir. Bundan maksat, Allahu Teâlâ'nın, bu durumda ta'rîz yolunu mubah kılıp, tasrîhi haram kıldığını beyan etmesidir.

Daha sonra Hak Teâlâ, "اَوْ اَكْنَنْتُمْ فِى اَنْفُسِكُمْ" buyurmuştur ki, bundan maksadı da, kişinin kalbini ileride bu hususu açıkça ifâde edebileceği ümidine bağlamasıdır. Bundan dolayı birinci tabir o anda tar'izde bulunmanın mubah, tasrîhin ise haram olduğunu; ikinci tabir ise, iddet zamanı sona

erdikten sonra kişinin kalbini, ileride bunu sarâhaten açıklayabileceğinin mubah olduğu ümidine bağlamayı ifâde eder.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ta'rîzi niçin mubah kıldığını zikrederek, عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ *"Allah, sizin onları mutlaka hatırlayacağınızı bilmiştir"* buyurmuştur. Çünkü insan evlenme konusunda arzulu ve çok istekli olduğu zaman, onun bu arzusu temennî ve azmden asla hâlî olamaz... Bu gibi düşünceleri kafalardan silmek çok zor bir şey gibi olduğu için, Allahu Teâlâ işin bu zor tarafını hükümsüz kılmış ve o erkeğe ta'rîz yolunu mubah kılmıştır.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا *"Ancak, kendileriyle gizlice vaadleşmeyin"* buyurmuştur. Bu tabirle ilgili iki soru vardır:

Birinci soru: Hak Teâlâ'nın "وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا" ifâdesiyle, hakkında istidrâk yapılan husus neresidir?

Cevâp: Bu husus, "سَتَذْكُرُونَهُنَّ" ifâdesi kendisine delâlet ettiği için hazfedilmiştir. Takdiri ise şöyledir: عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ فَاذْكُرُوهُنَّ وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ "Allah, sizin onları mutlaka hatırlayacağınızı bilmiştir.. Onları hatırlayabilirsiniz, ancak, kendileriyle gizlice vaadleşmeyin."

İkinci soru: Âyette geçen, "سِرًّا" kelimesinin manası nedir?

Cevap: Sır, açığa vurma ve ilân etmenin zıddıdır. Sırrın, yapılan anlaşmanın sıfatı olması ve takdirin, وَلَا تُوَاعِدُوهُنَّ مُوَاعَدَةً سَرِّيَّةً "Fakat onlarla, gizli bir vaadleşme ile vaadleşmeyin" şeklinde olması muhtemel olduğu gibi, bu ifâdenin, kendisinden anlaşılan ve vaadleşilen şeyin sıfatı ve takdirin de, وَلَا تُوَاعِدُوهُنَّ بِالشَّيْءِ الَّذِي يَكُونُ مَوْصُوفًا بِوَصْفِ كَوْنِهِ سِرًّا "Onlarla, sır olmakla vasfedilmiş birşey hususunda vaadleşmeyin" şeklinde olması muhtemeldir. Bu iki takdirden en açığı olan birinci takdire göre, kadın ve erkek arasında gizli olarak meydana gelen vaadleşme, her halükârda çirkin bir husta vaadleşme sayılır. Bu hususta bazı ihtimaller söz konusudur:

1) Bunun, adamın o kadınla nikâh hususunda gizlice vaadleşmiş olmasıdır. Binaenaleyh bu durumda, âyetin başı ta'rîz yoluyla kadına evlenme teklifinde bulunmaya bir müsaade; soru ise, açıkça evlenme teklifinden men'e delâlet eder.

2) Adamın o kadınla, cinsî münasebeti zikrederek vaadleşmiş olmasıdır. Çünkü, bir yabancı erkekle kadın arasında böyle bir şeyin zikredilmesi caiz değildir. Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber (s.a.s)'in hanımlarına, فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ " *(Yabancı erkeklere) tatlı söz söylemeyin.. Sonra*

kalbinde bir hastalık (maraz) bulunanlar tamâ'a düşerler" (Ahzab, 32). yani onlara *"kadın-erkek ilişkilerine dair bir söz söylemeyin"* buyurmuştur.

3) **Hasan el-Basrî,** "Bu âyet, 'Fakat onlarla zina hususunda gizlice vaadleşmeyin' manasındadır" demiştir.

Kâdî, bu görüşü tenkit edip şöyle demiştir: Vaadleşme mutlak olarak haramdır; binaenaleyh bu ifâdeyi, kadının iddeti esnasında ona evlenme talebinde bulunan kimseyle ilgili duruma hamletmek daha evlâdır...

Buna şöyle cevap verilir: **Hasan el-Basrî** şunu rivâyet etmiştir: Âdâmın biri bir kadının yanına girer ve: "Bırak seninle cimâ edeyim, iddetini tamamladığın zaman seni nikâhıma aldığımı açıklarım" diyerek, o ta'rîz yoluyla kadına nikâh teklifinde bulunur. Oysa ki Cenâb-ı Allah bunu yasaklamıştır.

4) Bunun, erkeğin yabancı bir kadınla gizlice buluşmasını nehyetme manasında olması ihtimâlidir.. Çünkü, bu durum kadın hakkında bir tür şüphe doğurur.

5) Kadınla erkeğin, birbirlerinin dışında hiç kimseyle evlenmeme hususunda sözleşmeleridir.

"Sır" lâfzını, üzerinde vaadleşilen şeye hamlettiğimizde, o zaman birkaç açıklama ortaya çıkar:

a) "Sır", cinsî münasebet manasındadır. Nitekim **İmriü'l-Kays** şöyle demiştir: وَأَنْ لَا يَشْهَدَ السِّرَّ اَمْثَالِى "Ve, benim gibilerin, cinsî münasebete şahit olmaması..." **Ferezdak** da şöyle demiştir:

مَوَانِعُ لِلْأَسْرَارِ إِلَّا مِنْ أَهْلِهَا وَيُحْلِفْنَ مَا ظَنَّ الْغَيُورُ الْمُشَفْشَفُ

"(O kadınlar), kendi kocaları hariç, (başkasıyla) cimaya karşıdırlar. Ve onlar, kadınlara tutkun ve kıskanç kimselerin zannına muhalefet ederler..."[159] yani, "kadınların gönlünü çeldiği kimse", yani "Onlar iffetli ve namuslu kadınlardır. Kocalarından başka kimseyle cimâ etmezler" demektir.

İbn Abbas (r.a), "Bundan murat, erkeğin kendini kadına anlatmaması ve 'Sana dört kere, beş kere gelirim (cimâ ederim)' gibi birşey dememesidir" demiştir.

b) Sırdan murat, nikâhtır. Çünkü cimâ, "sır" diye adlandırılır. Nikâh da cimânın sebebidir. Bir şeyi onun sebebinin ismiyle isimlendirmek câizdir.

159 Lisânu'l-Arap, IX, 180.

Cenâb-ı Allah'ın, إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا *"Ancak ma'rûf bir söz söylemeniz müstesna..."* buyruğu ile ilgili bir soru vardır. O da şudur: Allahu Teâlâ, bu istisnâyı nereden yapmıştır?

Cevap: Allahu Teâlâ, âyetin başında ta'riz yollu nikâha tâlip olmaya müsaade edip, sonra da şüpheyi ve o kadınla başbaşa kalma hususunu gidermek için, onunla gizlice anlaşmaktan nehyedince, bu hükümde, o kadın ile ma'rûf sözlerle gizlice anlaşma hükmünü istisnâ etmiştir. Ma'rûf sözle gizlice anlaşma da, erkeğin güzel şeylerden bahsetmesi, ta'riz yollu talip oluşuna kuvvet versin diye, gizlice o kadına iyilikte bulunacağını, gerekli itinayı göstereceğini ve onun menfaatlerini tekeffül edeceğini vaadetmesidir.

وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهٗ وَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِيْٓ اَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوْهُ ۚ وَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ حَلِيْمٌ ﴿٢٣٥﴾

"(Farz olan) iddet son buluncaya kadar da nikâh bağını bağlamaya azmetmeyin ve Allah'ın kalplerinizde olanı muhakkak bildiğini bilin. Artık bu işten sakının ve bilin ki Allah gafûr ve halîmdir"
(Bakara, 235).

Bil ki "azmetme" ile ilgili bazı izahlar vardır:

a) Azmetme, kalbin herhangi bir fiile bağlanmasından ibarettir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ *"Bir kere azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et"* (Âl-i İmran, 159) buyurmuştur.

Bil ki azim, sadece iş hususunda olur. Binaenaleyh âyette bir işin takdir edilmesi gerekir. "عَزَمَ" fiili, "عَلٰى" harf-i cerri ile müteaddi olur. Meselâ, فُلَانٌ عَزَمَ عَلٰى كَذَا "falanca şu işe azmetti, iyice karar verdi" denilir. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, âyetin takdiri, وَلَا تَعْزِمُوا عَلٰى عُقْدَةِ النِّكَاحِ "nikâh bağına iyice karar vermeyiniz..." şeklinde olur.

Sibeveyh şöyle demiştir: "Bu gibi şeylerde hazif kıyasa göre yapılmaz. Binaenaleyh âyetin takdiri, وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ أَنْ تُقَدِّرُوهَا حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهٗ "İddet müddeti bitmeden, olabileceğini hesaplayarak nikâh bağına azmetmeyiniz" şeklinde olur. Bundan maksat, iddet esnasında nikâhtan son derece sakındırmaktır. Çünkü bizzat azim (kararlı olma), azmedilen şeyden

daha önce bulunur. Cenâb-ı Allah azmetmekten nehyedince, azmedilecek şeyden öncelikle nehyetmiş olur."

b) Azim, icâp (gerekli kılma)dan ibarettir. "(Bunu) size vâcip kıldım" manasında, "عَزَمْتُ عَلَيْكُمْ" denilir. Yine bu manada, "Bu, azimetler babındandır, ruhsatlar bâbından değil" denilir. Hz. Peygamber (s.a.s) de, عَزْمَةٌ مِنْ عَزَمَاتِ رَبِّنَا *"(Bu), Rabbimin azimetlerinden bir azimettir"* ve, إِنَّ اللهَ يُحِبُّ اَنْ تُؤْتَى رُخَصُهُ كَمَا يُحِبُّ اَنْ تُؤْتَى عَزَائِمُهُ *"Şüphesiz ki Allah azimetlerinin (kesin emirlerinin) yerine getirilmesini sevdiği gibi, ruhsatlarının da yapılmasını sever"* demiştir. İşte bu manadaki azim, bu sebepten dolayı, Allahu Teâlâ hakkında kullanılabilir. Fakat birinci izaha göre "azim" Allah hakkında kullanılmaz.

Bunun böyle olduğunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: "Gerekli kılma, o şeyin apaçık var olma sebebidir. Binaenaleyh, "azim" kelimesinin var olma manasında kullanılmış olması da uzak bir ihtimal değildir. Buna göre, "وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ" âyeti, "iddet bitmedikçe bunu gerçekleştirmeyin, bunu yapmayın, bu hususta bir şey işlemeyin" manasındadır. Bu, muhakkik âlimlerin çoğunluğunun tercih ettiği görüştür.

c) **Kaffâl** (r.h) şöyle demiştir: "Hak Teâlâ, bu âyeti "وَلَا تَعْزِمُوا عَلَى عُقْدَةَ النِّكَاحِ" şeklinde ifâde etmemiştir. Çünkü bu tabirin manası, "O kadınları nikâh yapma hususunda zorlamayın" şeklinde olur. Nitekim sen, "Seni şöyle yapmaya mecbur ediyorum" manasında, "عَزَمْتُ عَلَيْكَ اَنْ تَفْعَلَ كَذَا" dersin.

Cenâb-ı Allah'ın, عُقْدَةَ النِّكَاحِ *"Nikâh bağı.."* tabirine gelince bil ki, "akd"in asıl manası "bağlamak"tır. Ahidler ve nikâhlar, ipin düğümlendiği gibi düğümlenip âdetâ bir bağ manasını ifâde ettikleri için, "عُقُودٌ" (bağlar) diye adlandırılmışlardır.

Allahu Teâlâ'nın, حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُ *"(farz olan iddet) sonunu buluncaya kadar"* buyruğunda zikredilen "kitap" ile ilgili iki görüş vardır:

a) O, farz kılınmış manasınadır. Buna göre âyetin manası, "farz olan iddet sonuna gelip, bitmedikçe..." şeklindedir.

b) Bu, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ *"Size, oruç farz kılındı"* (Bakara, 183) âyetinde olduğu gibi, bizzat "farz" manasınadır. Buna göre âyetin manası, "Bu teklif sona erip nihâyet bulmadıkça..." şeklindedir. "Farz kılındı" manasında, "كُتِبَ" (yazıldı) lâfzını kullanmak güzeldir. Çünkü yazılan şey, nefisler üzerinde daha kalıcı ve daha tesirli olur. Âyetteki, "حَتّٰى" kelimesi, gâyeyi (sonu) ifâde eden bir lâfızdır. Bundan dolayı bunun, daha önceki yasağın

kalktığını ifâde etmiş olması gerekir. Çünkü bir yasak için kullanıldığında gâyenin, o yasağın sona erdiğini göstermesi gerekir.

Cenâb-ı Allah daha sonra bu âyeti bir tehdit ile bitirerek, وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِى اَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ *"Allah'ın kalplerinizde olanı muhakkak bildiğini bilin ve artık bu işten sakının"* buyurmuştur. Bu, Allahu Teâlâ'nın, gizli ve açık olan her şeyi bildiği için, insanın gizli-âşikâr yaptığı her şeyde Allah'tan sakınmasının gerektiği hususunda bir dikkat çekmedir.

Cenâb-ı Hak, bu tehdidinden sonra vaad-i ilâhisine yer vererek, وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ *"Ve bilin ki Allah gâfûr ve halîmdir"* buyurmuştur.

Henüz Cimâ Edilmeden ve Halvet-i Sahiha Olmadan (Başbaşa Kalınmadan) Boşanan Kadınların Hükmü

لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَآءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ اَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ ﴿٢٣٦﴾

"Kendileriyle temas etmediğiniz veya kendilerine bir mihir belirlemediğiniz kadınları boşarsanız, bunda size bir vebâl yoktur. O kadınları, zengin olanlarınız gücüne göre, fakir olanınız da yine gücüne göre, ma'ruf bir mal ile faydalandırınız (onlara veriniz). Bu, muhsinler üzerine bir borçtur" (Bakara, 236).

Bil ki boşanmış kadınlar dört kısımdır:

1) Kendileri için bir mihir belirlenen ve kendileriyle cimâ edilmiş olanlar. Allahu Teâlâ, bunlarla ilgili hükmü daha önce zikretmiştir. O da şudur: Bunlar boşandığı zaman, haksızlıkla onlardan herhangi bir şey geri alınmaz. Mihirlerinin tamamı onlarındır. Bunların iddetleri de üç **"kurû"**dur.

2) Kendileri için henüz bir mihir belirlenmemiş ve kendileri ile cimâ edilmemiş kadınlar. Bunlarla ilgili hükmü Cenâb-ı Allah, tefsir etmekte olduğumuz âyette açıklamıştır: Bu kadınlar için mihir söz konusu değildir. Bunlara örfe göre mâkul şekilde bir miktar bir şey verilir.

3) Kendileri için bir mihir belirlenmiş, fakat kendileri ile cimâ edilmemiş kadınlar. Bunlarla ilgili hüküm de, bundan sonraki âyet-i kerimede zikredilmiştir. O da şu âyettir: وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ *"Eğer siz onları, kendileriyle cimâ etmeden önce boşar, fakat onlar için bir mihir belirlemiş olursanız, tayin ettiğiniz mihrin yarısını (onlara verin)"* (Bakara, 237).

Bil ki Cenâb-ı Hak, kendileriyle cimâ olunmadan boşanan kadınların iddetini Ahzâb Sûresi'nde beyan etmiş ve, اِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا فَمَتِّعُوهُنَّ *"Mü'min kadınları nikâhlayıp da sonra, onlarla cimâ yapmadan onları boşadığınız zaman, sizin için onlar hakkında sayacağınız bir iddet yoktur. Binaenaleyh onları faydalandırın..."* (Ahzâb, 49) diyerek, bunlar için bir iddetin söz konusu olmadığını bildirmiştir.

4) Kendileriyle cimâ yapılmış, fakat kendileri için bir mihir belirlenmemiş kadınlar. Bunların hükmü de, فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ *"O halde onlardan faydalandığınız (kadınlara) ücretlerini veriniz..."* (Nisa, 24) âyetinde açıklanmıştır. Kıyas-ı Celî de buna delâlet eder. Çünkü ümmet-i Muhammed, nikâhlısı şüphesi ile cinsi münasebette bulunulan kadına mihr-i misil verilmesi gerektiği hususunda ittifak etmiştir. Binaenaleyh sahih bir nikâhla cinsi münasebette bulunulan kadın için bu hüküm öncelikle câri olur.

Bu taksim, âyetten kastedilen manaya dikkat çekmek içindir.

Bu taksimi, bir diğer ifâdeyle de göstermek mümkündür. Buna göre şöyle denilir: Nikâh akdi, her hâlükârda bir bedeli gerektirir. Sonra o bedel, ya belirlenmiş ve söylenmiş olur veyahut da olmaz. Belirlenmiş ve söylenmiş olur da, o kadınla cinsi münasebette de bulunulur ise, bu bedelin (mihrin) tamamı kadın için tahakkuk eder. Bu, bundan önce Allah'ın zikretmiş olduğu boşanmış kadınlarla ilgili hükümdür. Eğer o kadınla cinsi münasebette bulunulmamış ise, belirlenen bedelin (mihrin) yarısı, boşanma sebebi ile düşer. Bu da, Allahu Teâlâ'nın, bundan sonra gelecek âyette zikrettiği boşanmış kadınlarla ilgili hükümdür. Eğer bedel (mihir) zikredilmez, o kadınla cinsi münasebette de bulunulmamış ise, bunların hükmü Allah'ın tefsir ettiğimiz âyette beyân ettiği hükümdür. Böyle kadınların mihri ve iddeti yoktur. Boşayan erkeklerin, bunları biraz mal ile faydalandırmaları gerekir. Eğer mihir belirlenmeksizin, cinsi münasebet bulunur

ise, bu durumdaki boşanmış kadının hükmü bu âyetlerde zikredilmemiştir. Fakat âlimler, böyle kadınlar için mihr-i mislin verilmesinin vâcip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bu taksimata dikkat çektikten sonra âyetin tefsirine dönüyoruz:

Cenâb-ı Allah'ın, لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ *"... Kadınları boşarsanız, bunda size bir vebal yoktur"* âyeti, talâkın câiz olduğu hususunda bir nastır. Bil ki âlimlerimizin çoğu, üç talâkı bir defada vermenin haram olmadığını beyân hususunda bu âyete dayanmışlar ve şöyle demişlerdir: *"Size bir vebal yoktur"* tabiri bütün boşama çeşitlerini içine alır. Çünkü bu ifâdeden, "üç" istisnâ edilebilir ve "Eğer kadınları boşarsanız bunda size bir vebal yoktur; ancak sizin onları üç talâkla boşama durumunuz müstesnâ. Eğer böyle yaparsanız günah olur" denilebilir. Bu görüşte olanlar, "İstisnanın hükmü şudur: Eğer istisna olmasaydı, istisnâ edilen şeyin hükmü, müstesnâ minh'in (kendisinden istisnâ edilen şeyin) hükmüne dâhil olurdu. Böylece Hak Teâlâ'nın, *"...Eğer kadınları boşarsanız, bunda size bir vebal yoktur"* tabirinin, bütün boşama çeşitlerini, yani, tek tek boşamayı ve üç talâkı birden vermeyi içine aldığı ortaya çıkmış olur. Bana göre bu istidlâl zayıftır. Çünkü âyet, bu "talâk" mâhiyetinin meydana getirilmesindeki izne delâlet eder. Bu âyetle amel etmede, talâkı bir kere yapmak kifâyet eder. İşte bundan ötürü biz, mutlak emrin tekrar tekrar yapmayı ifâde etmeyeceğini söylüyoruz. Binaenaleyh bir kimse hanımına, "eve girersen sen boşsun" dediğinde, bu yemin tek bir kere talâka bağlanmış olur. Bu sebeple, bu âyetin üç talâkı birden vermeyi içine almadığı ortaya çıkmış olur. Onların bahsettikleri istisnâ meselesi hakkında biz deriz ki: Bu da "emir" mefhumu ile bir müşkillik arz eder. Çünkü, muhakkik âlimlerin ittifakı ile, emir tekrar yapmayı ifâde etmez. Fakat şöyle denilebilir: صَلِّ إِلَّا فِي الْوَقْتِ الْفُلَانِيِّ "Falanca vakit müstesna, namaz kıl." Yine, وَصُمْ إِلَّا فِي الْيَوْمِ الْفُلَانِيِّ "Falanca gün müstesnâ, oruç tut." Allah en iyisini bilendir.

Hak Teâlâ'nın, مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ *"Kendileriyle temas etmediğiniz (kadınlar)"* ifâdesi hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâi,** "mufâ'ale" babından olmak üzere, fiili "تُمَاسُّوهُنَّ" şeklinde okumuşlardır. Ahzab Sûresi'ndeki aynı fiili de aynı şekilde okumuşlardır (Ahzab, 49). Diğer kıraat imamları ise bunu elifsiz olarak, "تَمَسُّوهُنَّ" şeklinde okumuşlardır.

Hamza ve **Kisâî** kıraatinin delili şudur: Karı-kocadan her birinin bedeni (cimâ esnasında) diğerinin bedenine temâs eder. Böylece de ikisi de karşılıklı birbirlerine dokunmuş olurlar. Yine bu kıraate, مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَاسَّا *"O ikisi birbiriyle temâs etmeden önce..."* (Mücâdele, 3) âyeti de delâlet eder. Mücâdele Sûresi'ndeki bu fiil, bütün kıraat imamlarının ittifakıyla böyle okunmuştur.

Diğer kıraat imamlarının delili ise, bütün kıraat imamlarının, وَلَمْ يَمْسَسْنِى بَشَرٌ *"Bana hiçbir insan dokunmadı.."* (Âl-i İmran 47) âyetinin bu şekilde okunuşunda ittifak etmiş olmalarıdır. Bir de bu manadaki lâfızların çoğu, "فَاعَلَ" vezninde değil, "فَعَلَ" vezninde gelmiştir. Bu, لَمْ يَطْمِثْهُنَّ *"Onlara dokunmamıştır"* (Rahmân, 56) ve فَانْكِحُوهُنَّ بِاِذْنِ اَهْلِهِنَّ *"ve onları âilelerinin izniyle nikâhlayın.."* (Nisa, 25) âyetlerinde olduğu gibidir. Yine âyette zikredilen "temas"tan murat, cimâ etmektir. Bu da erkeklerin fiilidir. Bu, Ahzab Sûresi'nde (49. âyette) geçen "temas"tan muradın, cinsi münasebet olduğunu gösterir. Fakat zıharla ilgili, "مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَاسَّا" (Mücadele, 3) âyetine gelince, bundan murat, cim'â olmayan bir temastır. Çünkü zıhar yapılmış kadına zıharlı iken temâs etmek haramdır. Âyeti, "تَمَاسُّوهُنَّ" şeklinde okuyan kıraat imamlarının bazıları da, bu lâfzın "تَمَسُّوهُنَّ" manasına geldiğini, ve çünkü "فَاعَلَ" vezni ile bazen "فَعَلَ" manası kastedildiğini söylemişlerdir. Mesela Arapların, طَارَقْتُ النَّعْلَ "Nâlini kırdım" ve عَاقَبْتُ اللِّصَّ "Hırsızı cezalandırdım" sözü gibi. Bunun misalleri çoktur.

İKİNCİ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "Âyetin zâhiri, boşayan erkeklere günah olmayışının, cinsi münasebet yapılmamış olma şartına bağlandığını ihsâs ettirir. Halbuki böyle değildir. Çünkü cinsi münasebetten sonra hanımını boşayan erkeğe de günah yoktur." Buna pek çok yönden cevap verilir:

a) Âyet temastan (cinsi münasebetten) önce, boşamanın mubah olduğuna mutlak olarak delâlet eder. Fakat bu mutlak oluş, temastan sonraki boşama için değildir. Çünkü hayız esnasında ve içinde cinsi münâsebet yapılmış olan temizlik dönemi esnasında erkeğin karısını boşaması helâl olmaz. Âyette zikredilmiş olan hüküm, boşamanın mutlak manada helâlliği olunca ve mutlak manada boşamanın helâl oluşu da cinsi münasebette bulunmama şartına bağlı olunca, lâfzın zâhiri manası doğru olur.

b) Bazı âlimler bu âyetteki "مَا" lâfzının, "اَلَّذِى" manasında olduğunu, âyetin takdirinin ise, اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ اللَّاتِى لَمْ تَمَسُّوهُنَّ "kendileriyle henüz temâsta

bulunmadığınız hanımlarınızı boşarsanız size günah (vebal) yoktur" şeklinde olduğunu, fakat bu "مَا" lâfzının çekimi olmayan câmid bir isim olduğunu, kendisinde i'rab'ın ve adedin ortaya çıkmadığı bir lâfız olduğunu söylemişlerdir. Bu takdire göre, "مَا" lâfzı bir şart gibi olur ve yukarıdaki sual de kendiliğinden yok olur.

c) **Kaffâl** (r.h)'ın etrafında dönüp dolaştığı husustur. Onun sözü benim dediğim şu neticeye varır: Bu âyetteki günahtan murat, mihrin gerekli olduğudur. Buna göre âyetin takdiri, "Ancak şu iki şeyden biri sebebiyle mihir vâcip olur. Bu iki husus birlikte bulunmadığı zaman ise mihir vâcip olmaz" manasında olmak üzere, "Kadınlarla temasta bulunmadan veya onlar için bir mihir belirlemeden önce onları boşarsanız, size mihir yoktur" şeklindedir. Bu açık bir söz, fakat bizim لَا جُنَاحَ "günah yoktur" tabirinden maksadın, "mihir gerekmez" manası oluşunu izah etmemiz gerekir. İşte bu sebeple diyoruz ki, "جُنَاحَ" lâfzını, "mihir" manasına ıtlak etmek muhtemeldir. Delil buna delâlet etmiştir. Binaenaleyh bu görüşü benimsemek gerekmiştir. Bunun muhtemel oluşunun izahı şöyledir: "جُنَاحْ" kelimesinin lügat manası "ağırlık"tır.

Gemi ağırlığından ötürü yalpaladığı zaman, "اَجْنَحَتِ السَّفِينَةُ" denilir. Kendisinde (manevi) bir ağırlık olduğu için günah, "جُنَاحْ" diye isimlendirilmiştir. Hak Teâlâ, وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالًا مَعَ اَثْقَالِهِمْ *"Onlar kendi yüklerini, o yükleriyle beraber daha nice (günah) yüklerini yükleneceklerdir"* (Ankebût, 13) buyurmuştur. "جُنَاحْ" ağırlık manasına olunca ve mihir vermenin gerekliliği de bir ağırlık ve yük olunca, mihir'in bir "cünâh" olduğu ortaya çıkmış olur. Binaenaleyh lâfzın bu manaya muhtemel olduğu sâbit olmuş olur. Biz, delilin şu iki bakımdan, "جُنَاحْ"dan muradın "mihir" olduğuna delâlet ettiğini söyledik:

a) Hak Teâlâ, لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ اَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً *"Kendileriyle temas etmediğiniz veya kendilerine bir mihir belirlemediğiniz kadınları boşarsanız, bunda size bir vebal (cünâh) yoktur"* buyurmuş, günahın olmayışını bir gaye yani vâde ile sınırlandırmıştır. O gaye de ya cinsi münasebetin veya mihrin belirlenmesinin bulunmamasıdır. Buna göre âyetin takdiri, "Bu ikisinden biri bulunduğu zaman, bu günah söz konusudur" şeklinde olur. Sonra bu iki hususdan biri bulunduğu zaman söz konusu olan günah (yük) de, mihrin gerekmesidir. Binaenaleyh âyetin başında bahsedilen "günah olmayışı"nın, mihrin gerekmesi manasında olduğuna kesin olarak hükmetmek gerekir.

b) Temâstan önce kadınları boşamak iki türlü olur:

1) Temastan önce ve mihir belirlenmeden önce boşama. Bu tür, işte bu âyette zikredilmiştir.

2) Temastan önce ve mihir belirlendikten sonra boşama. Bu tür boşama da, bu âyetten sonra gelen, وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً *"Eğer siz onları, kendilerine temas etmeden önce boşar, (fakat önceden) onlar için bir mihir belirlemiş olursanız..."* (Bakara, 237) âyetinde zikredilmiştir. Bu tür boşamada, Cenâb-ı Hak, takdir edilen mihrin yarısının kadına verilmesini vâcip kılmıştır. Bu tür boşanma, adetâ önceki tür boşanmanın bir mukâbilidir. Binaenaleyh, orada söz konusu olmadığı belirtilen günah (mihir), bu kısımda var sayılmıştır. Burada olduğu kabul edilen günah (yük), mihrin verilmesi yükü olunca, orada olmadığı söylenen günahın da, mihrin gerekliliği olduğunun söylenmesi gerekir. Allah en iyisini bilendir.

Bil ki biz, bu âyetin tefsirinin başında boşanan kadınların dört kısım olduğunu söylemiştik. Bu âyet, o dört kısımdan sadece üçünün hükmünü açıklar. Çünkü âyetin takdiri, "mihir ancak temâs olunca veya belirlendiği zaman gerekir" şeklinde olunca, bundan, kendisiyle temas edilmeyen ve mihri belirlenmemiş olan kadınlara mihrin verilmesinin gerekmemesi; temâsta bulunulmuş fakat mihri belirlenmemiş ve mihri takdir edilmiş fakat temasta bulunulmamış olan kadınlardan her biri için mihrin verilmesinin gerektiği anlaşılmış olur. Böylece bu âyet bu üç kısmın hükmünün beyânını ihtiva etmiş olur. Dördüncü kısma gelince ki, bu, kendisi ile temâs edilmiş ve mihri belirlenmiş kadınlardır, bunların hükmünün beyânı önceki âyette geçmiştir. Bu takdire göre bu âyetler, bütün bu dört kısmın hükmünün hepsini içine almış olur. Bu, kelimelerin taşıdığı ince manalarındandır. Bunları bize ihsanından dolayı Allah'a hamdolsun.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ebu Bekir el-Esamm ve **Zeccâc** şöyle demişlerdir: Bu âyet, mihirsiz nikâh akdinin câiz olduğuna delâlet eder. **Kâdî** de, "Bu âyet, mihirsiz nikâh akdinin cevâzına değil, sıhhatine delâlet eder" demiştir.

Bu âyetin, mihirsiz nikâhın sahih olduğunu beyân etmesine gelince; şâyet bu nikâh sahih olmasaydı, ne talâk meşrû olurdu, ne de "mut'a" gerekirdi.

Ama, bu âyetin mihirsiz nikâh akdinin caiz olduğuna delâlet etmediğine gelince; çünkü, bir şeyin sahîh olmasından, hayız zamanında boşamanın

haram olduğu, bununla beraber boşanırsa bu boşamanın sahih olacağı delili ile, o şeyin caiz olduğu hükmü çıkarılamaz.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âlimler, bu âyette bahsedilen dokunmadan muradın, duhûl (cinsî münasebet) olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. **Ebu Müslim** ise bu hususla ilgili olarak şöyle der: "Allahu Teâlâ, kullarını birbirlerine karşı hitâp ederken, lâfızların en güzelini seçme hususunda terbiye etmek için, "تَمَسُّوهُنَّ" tabiriyle cinsi münâsebetten kinâyede bulunmuştur.

Hak Teâlâ'nın, "اَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً" sözünün manası, "erkekler, kendilerine vâcip kıldıkları muayyen bir miktar (şeyi), mihir olarak o kadına takdir ederler" demektir. Çünkü Arapça'da "farz", takdir etmek manasındadır. Müfessirlerden çoğu burada, "اَوْ" edâtının, "وَ" (vâv) manasında olduğunu ve Hak Teâlâ'nın, "Onlara dokunmadığınız ve onlara herhangi bir mihir takdir etmediğiniz..." manasını murat ettiğini söylemişlerdir. Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı, اَوْ يَزِيدُونَ *"Veya daha da fazlaydılar.."* (Sâffât, 147) âyetindeki, "اَوْ" gibidir. Özet olarak sunduğumuz bu hususlarda iyice düşündüğünde, bir te'vîl, bir zorlama, hatta kesinlikle bir hata olduğunu anlarsın. Allah en iyisini bilendir.

Hak Teâlâ'nın, وَمَتِّعُوهُنَّ "O *kadınları faydalandırınız"* emrine gelince, bil ki Allahu Teâlâ cinsi temas olmayıp, mihir de takdir edilmediğinde, kadınlara bir mihir verilmeyeceğini beyan edince bu durumdaki kadınlara bir "mut'a"nın verilmesinin vâcip olduğunu beyan etmiştir. Mut'a lâfzıyla ilgili tefsir, Hak Teâlâ'nın, فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ *"Kim hacca kadar umre ile faydalanırsa..."* (Bakara, 196) âyetinin tefsirinde geçmişti. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Boşanmış kadınlar iki sınıfa ayrılırlar:

1) Cinsî temastan önce boşanmış kadınlar.

2) Cinsî temastan sonra boşanmış kadınlar. Cinsi temastan önce boşanan kadınlar hakkında, önce bir bakılır. Eğer bu kadın için herhangi bir mihir takdir edilmemişse, bu kadına, tefsirini yaptığımız âyetten dolayı "mut'a" verilmesi gerekir. Eğer bu kadına bir mihir takdir edilmişse, mut'a verilmez. Çünkü Allahu Teâlâ onun hakkında, mihrin yarısını vâcip kılmış, ama mut'a verilmesinden bahsetmemiştir. Eğer mut'a vermek de vâcip olsaydı, muhakkak ki Allah onu da o âyette zikrederdi. **İbn Ömer,** boşanan

her kadına mut'a vermenin gerekli olduğunu, ancak kendisine bir mihir takdir edilip de kendisiyle cinsi münasebette bulunulmayan kadına mihrin yarısının yeteceğini söylemiştir.

Ama, kendisine mihir ister takdir edilsin, isterse edilmesin, temastan sonra boşanan kadın "mut'a"ya hak kazanır mı? meselesiyle ilgili iki görüş vardır:

Şafiî, kavl-i kadîminde, bu durumdaki kadına mut'a verilmeyeceğini, çünkü bu kadın duhûlden önce ve mihir takdir edildikten sonra boşanmış olan kadın gibi, mihrin yarısına hak kazandığını söylemiştir.

Ebu Hanife de aynı hükmü vermiştir. **Şafiî,** kavl-i cedîdinde, bu kadına mut'a verileceği hükmünü vermiştir ki, bu **Ali İbn Ebî Tâlib**'in, **Hasan İbn Ali**'nin ve **İbn Ömer** (r.a)'in görüşüdür. Bunun delili ise, Hak Teâlâ'nın, وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ *"Boşanan kadınların da, meşrû bir surette faydalanmaları haklarıdır"* (Bakara, 241) ve فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ *O zaman gelin, sizi metâlandırayım"* (Ahzâb 28) âyetleridir. Bu ikinci âyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kendileriyle cinsi münasebette bulunduğu kadınlar hakkındadır. Bu durumdaki kadınların hükmü mihir takdirinden sonra ve cinsi temastan önce boşanmış kadınların hükmü gibi değildir. Çünkü mihir takdirinden sonra ve cinsi temastan önce boşanan kadınlar, mihre müstahak olurlar. Ama bir bedelin onlara verilmesinin mubah görülmesi mukabilinde değil... Dolayısıyla, bu durumdaki kadınlar mut'a'ya müstahak olmazlar. Duhûlden sonra boşanan kadınlar, ferclerinin mubah görülmesi mukabilinde mihre hak kazanmışlardır. İşte bundan dolayı, ayrılığın doğuracağı yalnızlığı gidermek için, o kadına "mut'a" vermek vâcip olmuştur.

İKİNCİ MESELE

Şafiî ve **Ebu Hanife**'nin mezhebine göre mut'a vermek vâcibtir. Bu, **Şureyh, Şa'bi** ve **Zührî**'nin görüşüdür. Medinelilerden olan "fukahâ-i seb'a"dan, mut'a'yı vâcip kabul etmedikleri de rivâyet edilmiştir ki, bu **İmâm-ı Mâlik**'in görüşüdür. Bizim delilimiz, Hak Teâlâ'nın, "وَمَتِّعُوهُنَّ" emridir. Emrin zâhiri, vücûb ifâde eder. Yine Hak Teâlâ, "وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ" (Bakara, 241) buyurmuş, bu "mut'a"yı, onların bir mülkü ya da onların mülkü manasında kabul etmiştir. **Mâlik**'in delili ise, Hak Teâlâ'nın, âyetin sonunda حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ *"Bu, muhsinler üzerine bir borçtur"* (Bakara, 236) buyurarak, bunu bir ihsân kabûl etmiş olmasıdır. Bir şey vâcip olmadığı zaman onun hakkında, "o bir ihsândır" denilir.. Eğer bir kimseye bir borcu ödemesi

vâcip olur da, onu öderse, o kimse için, "o ihsanda bulundu" denilmez. Yine Hak Teâlâ, "مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ" *"İyilik edenleri sorumlu tutmaya bir yol yoktur"* (Tevbe, 91) buyurmuştur ki, bu da bu hususun vâcip olmadığına delâlet eder.

Mâlik'in bu deliline şu şekilde cevâp verebiliriz: Sizin zikrettiğiniz bu âyet, aslında bizim görüşümüz için bir delildir. Çünkü Allahu Teâlâ, "حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ" buyurmuş, bu "hakk"ı, "عَلَى" kelimesiyle zikretmiştir ki, bu vücub ifâde eder. Bir de, هٰذَا حَقٌّ عَلَى فُلَانٍ "Bu, falanca üzerinde olan bir haktır" denildiğinde, bundan bir "nedb" değil, aksine vücûb anlaşılır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"Mut'a" ve "metâ" kelimelerinin aslı, kendisiyle devâmlı faydalanılmayan, aksine kısa zamanda sona eren bir istifâde etme ve faydalanmadır. İşte bu manadan dolayı, "الدُّنْيَا مَتَاعٌ" "Dünya, geçici bir faydalanmadır" denilmiştir. Lezzet duyma da çok çabuk sona erdiği ve çok az sürdüğü için, "temettü' " diye adlandırılmıştır.

Hak Teâlâ'nın, عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ *"Zengin olanlarınız gücüne göre, fakir olanınız da yine gücüne göre..."* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"الْمُوسِعُ" kelimesi zenginliğinden dolayı genişlik içinde bulunan "zengin" demektir. Malı çok, hali vakti de yerinde olduğunda, "اَوْسَعَ الرَّجُلُ" denilir. Yine bir kimseye imkân tanıdığında, o kimse için, اَوْسَعَهُ كَذَا "Ona şu genişliği, imkânı tanıdı" denilir. Hak Teâlâ'nın, وَاِنَّا لَمُوسِعُونَ *"Muhakkak ki biz, genişleticiyiz"* (Zâriyat, 47) sözü de bu manadadır.

Hak Teâlâ'nın, "قَدَرُهُ" tabirine gelince, "kişinin tâkâtı ve imkânı kabarınca..." demektir. Bu manaya göre, âyetten bir muzâf hazfedilmiş olur...

"الْمُقْتِرُ" ise, fakirliğinden dolayı, darlık içinde bulunan kimse demektir. Bu, malı çok az ve fakir kişi demektir. Bir kimse fakir düştüğünde de, "اَقْتَرَ" denilir.

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir, Nâfi ve **Âsım**'ın **Ebu Bekr** isimli râvisi, dâl harfinin sükûnuyla, "قَدْرُهُ" şeklinde; diğer kıraat imamlarıysa, dâl harfinin fethasıyla, "قَدَرُهُ" şeklinde okumuşlardır ki, bu iki kullanış da, miktar manalarının hepsinde kullanılmaktadır. قَدَرَ الْقَوْمُ أَمْرَهُمْ يَقْدِرُونَهُ قَدْرًا "Şu topluluğun kendi işlerine

gücü yetti, ona gücü yetiyor"; وَهٰذَا قَدْرُ هٰذَا "Şu şu miktardadır"; وَاحْمِلْ عَلَى قَدَرَ اللهُ الرِّزْقَ رَأْسِكَ قَدْرَ مَا تُطِيقُ "Başının üzerinde, gücünün yettiği miktarı taşı"; يَقْدِرُهُ وَيُقَدِّرُهُ قَدَرًا "Allah rızka gücü yeter, ona gücü yeter ve rızkı takdir eder" وَقَدَرْتُ الشَّيْءَ بِالشَّيْءِ أَقْدِرُهُ قَدْرًا "Bir şeyi bir şeyle ölçtüm, onu ölçüyorum..." ve, وَقَدَرْتُ عَلَى الْأَمْرِ أَقْدِرُ عَلَيْهِ قُدْرَةً "Şu işe gücüm yetti, ona muktedirim" denilir. Bütün bu örneklerde, dâl harfini hem harekelemek, hem de sakin yapmak caizdir. Yine, هُمْ يَخْتَصِمُونَ فِي الْقَدَرِ وَالْقَدْرِ "Onlar, miktar hususunda davalaşıyorlar" ve, وَخَدَمْتُهُ بِقَدْرِ كَذَا وَبِقَدَرِ كَذَا "Ona şu miktar mukabilinde hizmet ettim" denilir. Nitekim Hak Teâlâ da, فَسَالَتْ اَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا *"Vâdiler kendi miktarınca sel olmuştur"* (Ra'd, 17) ve, وَمَا قَدَرُ اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ *"Allah'ın kadrini lâyık olduğu şekilde takdir edemediler"* (Zümer, 67) buyurmuştur.

Şâyet âyetteki, "قَدْرِهِ" kelimesi, "قَدَرِهِ" şeklinde okunursa, yine câiz olur. Yine Hak Teâlâ, اِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ *"Şüphesiz ki biz her şeyi, bir takdir ile yarattık"* (Kamer, 49) buyurmuştur. Eğer, "بِقَدَرٍ" kelimesi, "بِقَدْرٍ"şeklinde okunursa, yine caiz olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدْرُهُ *"Zengin olanlarınız gücüne göre, fakir olanınız da yine gücüne göre..."* buyruğu, mut'anın takdirinin içtihada havale edildiğine delâlet eder. Bir de, bu mut'a (boşanan kadına verilecek bir miktar mal), Allahu Teâlâ'nın, hanımlar için teminini gerekli kıldığı nafaka gibidir. Cenâb-ı Allah zenginin fakirden farklı hareket edeceğini beyân buyurmuştur. **Şafiî** "Zengin olan kimsenin, mut'a olarak, boşadığı hanımına bir hizmetçi vermesi; orta halli kimsenin, otuz dirhem; fakir kimsenin ise, bir başörtüsü ve benzeri bir şey vermesi müstehaptır" demiştir.

İbn Abbas (r.a)'tan, muta'nın en çoğunun bir hizmetçi (köle); en azının bir başörtüsü olduğu ve insan en az ve en çok taraflarından hangi miktarı verir ise câiz olacağını söylediği rivâyet edilmiştir.

Ebu Hanife ise "mut'a"nın mihr-i mislin yarısından fazla olamayacağını; çünkü mihri belirlenen kadının durumunun, mihri belirlenmemiş kadının durumundan daha iyi olduğunu; sonra cinsi temastan önce boşanmış kadınlara mihr-i müsemmâ'nın (belirlenen mihrin) yarısından daha fazlası gerekmediği için, mihr-i mislin (ailesindeki emsali kadınlara verilen mihrin) yarısından fazla olmamasının daha evlâ olduğunu söylemiştir. Allah en iyisini bilendir.

Cenâb-ı Allah'ın, مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ *"ma'rûf bir mal ile..."* buyruğu ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin manası, "bunun kocanın zenginliğine ve fakirliğine göre olması gerekir" demektir. Sonra âlimler bu hususta ihtilâf etmişlerdir. Bazı âlimler hem kadının hem kocanın durumunu nazar-ı dikkate almışlardır. Bu, **Kâdî**'nin görüşüdür. Bazıları da sadece kocanın zengin veya fâkir oluşunu nazar-ı dikkate almışlardır. **Ebu Bekir er-Râzi** (r.h), mut'a hususunda erkeğin durumunun; mihr-i misil hususunda ise kadının durumunun nazar-ı dikkate alınacağını, nafaka hususunda da aynı şekilde (erkeğin durumuna göre) hareket edileceğini söylemiştir. **Ebu Bekr er-Râzi,** âyetteki, وَعَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ *"Zengine, gücüne göre..."* sözünü; **Kâdî** ise, "بِالْمَعْرُوفِ" tabirini delil getirmişlerdir. **Kâdî**'ye göre, "ma'ruf" sözü, karı ile kocanın durumlarının nazar-ı dikkate alınacağını gösterir. Çünkü soylu kadın ile, onun gibi olmayan kadın arasında bir fark görmemek ma'rûf (örfe uygun) sayılmaz.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, "مَتَاعًا" sözü, وَمَتِّعُوهُنَّ "Onları faydalandırınız" ifâdesini te'kid için getirilmiştir, مَتِّعُوهُنَّ تَمْتِيعًا بِالْمَعْرُوفِ "Onları ma'rûf bir şekilde mutlaka faydalandırınız" manasındadır. "حَقًّا" kelimesi ise, "مَتَاعًا" kelimesinin sıfatıdır. Yani, "O erkeklere vermeleri gereken bir metâ.." demektir. Veya, "حَقًّا" mahzûf bir, "حَقَّ" (hak oldu, gerekti) fiilinin mef'ul-ü mutlakıdır ki, buna göre takdiri: حَقَّ ذٰلِكَ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ "Bu, muhsin (iyi kimse)ler üzerine mutlak bir vecîbedir" şeklindedir. Bu kelimenin, ma'rife olan, "قَدَرُهُ" (gücüne göre) tabirinden hâl olarak mansûb olduğu ve âmilinin, "عَلَى الْمُوسِعِ" câr-mecrûru olduğu söylenmiştir. Bunun mahzûf olan bir "قَطَعَ" (kesinleşti) fiilinin mef'ul-ü mutlakı olarak mansûb olduğu da söylenmiştir.

Cenâb-ı Allah'ın, عَلَى الْمُحْسِنِينَ *"muhsinler üzerine"* tabirine gelince, burada "muhsinler"in özellikle zikredilmiş olmasının sebebi olarak şu izahlar yapılmıştır:

a) Kur'an'ın bu beyanından istifâde edenlerin sâdece muhsinler olması sebebiyledir. Bu ifâde, Allahu Teâlâ'nın, إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرُ مَنْ يَخْشٰيهَا *"Sen, ancak kıyametten korkan kimseleri inzâr edersin"* (Naziat, 45) âyeti gibidir.

b) **Ebu Müslim,** "Kim muhsinlerden olmayı isterse, işte onun yolu ve durumu budur" manasındadır. Muhsin, mü'min demektir. Binaenaleyh

âyet, 'Zikredilen hükümlere göre davranmak mü'minlerin yoludu' manasına gelir" demiştir.

c) حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ "Allah'a itaat etme hususunda yarışarak, kendi nefislerine iyilikte bulunanlara bir hak olarak" demektir.

Mihir Tespit Edilip Zifaf Olmaksızın Boşanan Kadınların Mihri

وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ اِلَّآ اَنْ يَعْفُونَ اَوْ يَعْفُوَا الَّذِى بِيَدِهٖ عُقْدَةُ النِّكَاحِ ۖ وَاَنْ تَعْفُوٓا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى ۚ وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ ۚ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢٣٧﴾

"Eğer siz onları kendilerine temâs etmeden (cinsi münasebetten) önce boşar, (fakat önceden) onlara bir mihir belirlemiş olursanız, belirlediğiniz o mihrin yarısı (onlarındır). Ancak kendilerinin vazgeçmeleri veya nikâh düğümü elinde olan kimsenin bağışlaması müstesnâ... (Ey erkekler), sizin bağışlamanız takvâya daha uygundur. Aranızdaki üstünlüğü unutmayın. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir" (Bakara, 237).

Bil ki Cenâb-ı Allah, kendisiyle cinsi münasebette bulunulmadan boşanmış kadınlar için, bir mihir belirlenmemiş ise, hükmün ne olacağını zikrettikten sonra, kendisiyle cinsi münasebette bulunulmadan önce ve fakat kendisi için bir mihir belirlendikten sonra boşanmış kadınların hükmünü beyân etti. Bu âyetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

İmâm Şafiî'ye göre, kadın ile kocası arasında "halvet-i sahiha"nın olması mihri gerektirmez.

Ebu Hanife ise: "Halvet-i sahiha, mihri gerektirir. Yani halvet-i sahiha olduğu zaman mihir gerekir" demiştir.

Halvet-i sahiha, erkeğin kadın ile görünen (hissî) ve şer'i bir engel olmaksızın baş başa kalmasıdır. Hissi engeller, meselâ kadının uzvunun doğuştan kapalı olması, cinsi münasebete mânî bir ur veya hastalık bulunması, onlarla beraber uyuyor da olsa üçüncü bir şahsın olması gibi durumlardır.

Şeriate göre engel sayılan şeyler ise, kadının hayızlı veya lohusa olması, farz olan orucu tutuyor olması, farz namazını eda ediyor olması, farz veya nafile olarak ihrama girmiş olması gibi durumlardır.

Şafiî'nin delili şudur: Cinsi münasebet olmadan meydana gelen boşanmalar, mihrin yarısının düşmesini gerektirir. Bu durumda cinsi temastan önce boşanma olmuştur. Binaenaleyh, bu durumda da mihrin yarısının düştüğüne hükmetmek gerekir.

Bu delildeki birinci mukaddimenin izahı: Cenâb-ı Allah'ın "وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ" âyetindeki, فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ *"Belirlediğiniz o mihrin yarısı"* sözü tam bir cümle değildir. Aksine, bu sözün tamamlanması için bir takdir yapmak gerekir. O da, فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ سَاقِطٌ "Belirlediğiniz o mihrin yarısı düşer" şeklinde veyahut, فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ ثَابِتٌ "Belirlediğiniz o mihrin yarısı düşmez" şeklindedir. Birinci takdir maksûd; ikincisi ise, şu hususlardan dolayı "mercûh" (tercih edilen)tur:

a) Bir şeye, "اِنْ" şart edâtıyla tâlîk edilen şey, şart tahakkuk etmediği zaman, apaçık şekilde bulunmaz. Binaenaleyh, biz bu ifâdeyi vücûba hamledersek, "tâlîk kaidesi"ne göre amel etmeyi terk etmiş oluruz. Çünkü mihrin yarısı, "tâlîk"ten önce de nefyedilmiş değildi. Ama onu, mihrin yarısının düşmesi manasına alırsak, o zaman tâlîk kazıyyesine göre amel etmiş oluruz. Çünkü bu mihrin yarısı, tâlîk'ten önce de bulunuyordu.

b) Hak Teâlâ'nın, وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً *"Ve onlara bir mihir belirlemiş olursanız.."* buyruğu, o kimseye mihrin tamamının vâcip olmasını gerektirir. Çünkü o kimse mihir vermeyi üstlendiği zaman, Hak Teâlâ'nın, اَوْفُوا بِالْعُقُودِ *"Akitlerinizi yerine getiriniz"* (Mâide, 1) ifâdesinden dolayı, onun, mihrin tamamını vermesi gerekir. Binaenaleyh, mihrin yarısının kaldığını söylemeye bir ihtiyaç kalmaz. Çünkü mihrin tamamının vâcip olmasını gerektiren şey, onun yarısının da vâcip olmasını iktiza eder. Burada ihtiyaç duyulan husus, mihrin yarısının düştüğünü beyan etmektir. Zira, mihrin tamamının vâcip olmasını gerektiren şey bulununca, bu durumda ortaya çıkan sonuç, mihrin tamamının vâcip olması hususu olur.. Bundan dolayı, bu noktada, mihrin yarısının düşmesi hususu, izah edilmesi gerekli olan husus olmuş olur. Bu sebeple de âyeti, mihrin yarısının düştüğünü beyân manasına hamletmek, onu mihrin yarısının vâcip olduğunu beyân etmekten daha evlâ olur.

c) Mihrin tamamını vermenin vâcip olduğuna delâlet eden âyet, daha önce geçmişti. Bu, Hak Teâlâ'nın, وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوا مِمَّا اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا *"Hanımlarınıza verdiğinizden bir şeyi almanız size helâl değildir"* (Bakara, 229) âyetidir. Binaenaleyh âyeti, mihrin yarısının düştüğü manasına hamletmek, onu mihrin yarısının vâcip olduğu manasına hamletmekten daha evlâdır.

d) Âyette zikredilen husus cinsi temastan önceki talâktır. Talâkın cinsi münasebetten önce bulunmuş olması, mihrin yarısının düşmesi manasına uygun olup, bir şeyin vâcip olması anlamına uygun düşmez. Âyette zikredilmiş olan husus, vücûb manasına uygun olan husus değil de, sükût (düşme) manasına uygun olan şey olunca, "سَاقِطٌ" takdirinde bulunmak daha evlâ olmuş olur. Biz bu izahları, şu maksattan dolayı derinlemesine yaptık: Çünkü ulemâdan bazıları, âyetin manasının, فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ وَاجِبٌ "Takdir ettiğiniz mihrin yarısını vermeniz vâcibtir" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Halbuki mihrin yarısını vücûba tahsis etmek, hitap delili bakımından olması hariç, diğer yarısının düştüğüne delâlet etmez. Halbuki bu hitap delili de, **Ebu Hanife'ye** göre delil değildir. Binaenaleyh, bizim bu tafsilâtlı yaptığımız açıklamadan maksat, bu suâli savuşturmak için olmuş olur.

İkinci mukaddimenin izahı da şudur ki, bu ikinci mukaddime, "talâk"ın cinsi temastan önce olmuş olması hususudur. Âyette geçen temastan murat, ya el ile dokunma manasına hakiki manadır veyahut da cinsi münasebetten kinâye olan bir ifâdedir. Bu iki manadan hangisi alınırsa alınsın, talâkın bunlardan önce vaki olduğu muhakkaktır.

Ebu Hanife'nin delili ise, Hak Teâlâ'nın, وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَاٰتَيْتُمْ اِحْدٰيهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَاْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا اَتَاْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَاِثْمًا مُبِينًا * وَكَيْفَ تَاْخُذُونَهُ وَقَدْ اَفْضٰى بَعْضُكُمْ اِلٰى بَعْضٍ... *"Eğer bir zevcenin yerine başka bir zevce almak isterseniz, öbürüne yüklerle vermiş olsanız bile, (onun mihrinden) bir şey almayın. Bir iftira ve açık bir günah olarak alır mısınız onu? Onu nasıl alırsınız ki, birbirinize karılıp katıldınız.."* (Nisa, 20-21) âyetidir. **Ebu Hanife** bu âyet ile şu iki bakımdan istidlâl etmiştir:

a) Allahu Teâlâ biz insanları, mihri almaktan nehyetmiş, ama bu hususta boşama ile boşanmamayı birbirinden ayırmamıştır. Ne var ki biz bu nehyin halvet-i sahihadan önceki talâka tahsis edilmiş olduğu hususunda anlaşmıştık.. Kim burada bir tahsisin bulunduğunu iddia ederse, bunu izah etmesi gerekir.

b) Allahu Teâlâ, insanları verdikleri mihri almaktan nehyetmiş ve bunu, birbirine karılıp katılma sebebine bağlamıştır. Ki, birbirine karılıp katılmadan maksat da halvet-i sahihadır. İfdâ, "اَلْإِفْضَاءُ", "fezâ" kelimesinden iştikâk etmiştir ki, bu da boş mekân demektir. Böylece biz halvetin de mihri gerektirdiğini anlamış oluruz.

Buna cevâbımız şudur: Hanefilerin istidlâl ettiği âyet, umûm ifâde eden bir âyettir; bizim istidlâl ettiğimiz âyet ise, husûs ifâde eden âyettir. Hâs, âmm'dan önce gelir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً" beyanı O'nun "طَلَّقْتُمُوهُنَّ" ifâdesindeki, "هُنَّ" mef'ûlünden haldir. Buna göre âyetin takdiri, طَلَّقْتُمُوهُنَّ حَالَ مَا فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً "Onlara bir mihir takdir etmiş olduğunuz halde onları boşarsanız..." şeklindedir.

Hak Teâlâ'nın, "اِلَّا اَنْ يَعْفُونَ" *"ancak kendilerinin vazgeçmeleri müstesna.."* ifâdesiyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Başına, fiilleri nasb eden "اَنْ" edatı da gelse, "يَعْفُونَ" fiilinin nûn'u düşmez. Çünkü, "يَعْفُونَ" kalıbı üzere olan fiiller cem-i müennes fiillerdir. Binaenaleyh bu kalıpta, cezm, nasb ve ref halleri aynıdır. "يَعْفُونَ" fiili cem-i müennes olarak kabul edilir ise, sonundaki nûn harfi cem-i müennes zamiri olur. Fakat cem-i müzekker gâib olarak kabul edilir ise bu nûn, fiilin ref alâmeti olur. İşte bundan dolayı, cem-i müzekker zamiri olan "vâv"ın düşmemesi gibi, cem-i müennes zamiri olan bu "nûn" da düşmez. Cem-i müzekker gâib için kullanılan, "يَعْفُونَ" fiilinden düşmüş olan vâv, cem-i müzekker zâmiri olan vâv olmayıp, fiilin lâme'l-fiili olan (illeti harf) vâv'dır.[160] Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âyetin manası şöyledir: "Boşanmış olan kadınlar, vazgeçerler de kocalarından mihrin yarısını istemezlerse ve 'O benim yüzümü görmedi, ben ona hizmet etmedim. Benden istifâde edemedi. Daha nasıl ondan bir şey alayım?' derlerse, bu durum müstesnâ."

Hak Teâlâ'nın, اَوْ يَعْفُوَا الَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ *"Veya nikâh düğümü elinde olan kimsenin bağışlaması müstesnâ.."* ifâdesiyle ilgili iki mesele vardır:

160 Bu fiilin aslı "يَعْفُوُونَ" idi. İğlal ile vav'lardan biri hazfedilip bu hale gelmiştir. (Ç.)

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki, "بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ" tabiriyle ilgili iki görüş vardır:

a) Bu, kocadır. Bu görüş, **Hz. Ali, Saîd İbnu'l-Müseyyeb,** sahâbe ve tâbiînden pek çok kimsenin görüşüdür ki, **Ebu Hanife** de bu görüşü benimsemiştir.

b) Bu velidir. Bu görüş, **Hasan el-Basrî, Mücâhid** ve **Alkame**'ye aittir ki, **Şafiî** de bu görüşü benimsemiştir.

Birinci görüşü savunanların delilleri şunlardır:

a) Velînin, kendisine velâyet ettiği kimsenin, ister büyük, isterse küçük olsun, mihrini bağışlama hakkı yoktur. Binaenaleyh âyeti, velî manasına hamletmek mümkün değildir.

b) Velînin elinde olan, nikâh akdidir. Akit bulunduğu zaman, nikâh düğümü de bulunmuş olur. Çünkü, "فُعْلَة" vezni, "اَلْأُكْلَةُ" ve, "اَللُّقْمَةُ" ("azıcık yemek", "lokma yemek") kelimeleri gibi, mef'ûl manalarına delâlet eder. Ama, mastar olan "الْعَقْدُ" kelimesine gelince, bu, "اَلْأَكْلُ" ve, "اَللَّقْمُ" kelimeleri gibidir. Sonra akitten sonra meydana gelen ukdenin (nikâh düğümü ve bağının), velinin elinde değil, kocanın elinde olduğu herkesin malûmudur.

c) Hak Teâlâ'nın, "اَلَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ" tabirinin manası, "nikâh ukdesi elinde olan kimse için bu hüküm sabittir, başkası için değil!.." demektir. Nitekim Hak Teâlâ, وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى * فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِىَ الْمَأْوٰى *"Ama kim, Rabbinin makamından korkar, nefsini hevâdan men ederse, işte cennettir onun varacağı yer"* (Naziât, 40-41) buyurmuştur. Yani Allah, nefsi başkasının olan hevâdan değil, kendisinin hevâsından nehyetmiştir.. Cennet de, böyle olan kimse için söz konusudur. Dolayısıyla, cennet o kimsenin varacağı yer olur..

d) **Cübeyr İbn Mut'im**'den rivâyet edilen şu husustur: O, bir kadınla evlenmiş, akabinde onunla temasta bulunmadan kadını boşayıp mihrini eksiksiz vererek, "Ben affetmeye daha lâyıkım" demişti. Bu hareket de, sahâbenin, âyetten kocadan sâdır olan affı anladığına delâlet eder.

Âyetteki, "اَلَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ" tabiriyle murat edilenin velî olduğunu söyleyenlerin delilleri şunlardır:

1) Kocadan sudûr eden fiil, o kadına mihrin tamamını vermesidir. Bu ise, hibe olur. Hibe de, "afv" olarak adlandırılamaz. Birinci görüşü savunanlar, bu görüşe şu bakımlardan cevap vermişlerdir:

a) Evlenen erkeklerin çoğunlukla yaptığı iş, evlenirken kadına mihir vermeleridir. Binaenaleyh, erkek hanımını boşadığı zaman, ona mihir olarak verdiği şeyin yarısını istemeye hak kazanmış olur. Kadından mihri istemediği zaman, o mihri affetmiş olur.

b) Allahu Teâlâ bunu, "müşâkele" kabilinden afv diye adlandırmıştır.

c) Afv ile bazen kolaylaştırma murat edilir. Meselâ, "فُلَانٌ وَجَدَ الْمَالَ عَفْوًا صَفْوًا" denilir. Yani, "Falanca, kolay yoldan mal elde etti!" Biz bu sözün ne manaya geldiğini, Cenâb-ı Hakk'ın, فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ *"Fakat, kimin lehinde, maktulün kardeşi tarafından bir şey affolunursa..."* (Bakara, 178) âyetini tefsir ederken izâh etmiştik. Bu açıklamaya göre, kocanın affetmesi, kadına mihrin tamamını kolay bir şekilde vermesi demektir.

Bu tabirden muradın veli olduğunu söyleyenler, karşı tarafın birinci cevabına şu şekilde cevap vermişlerdir: Kocadan affın bu şekilde sudûr etmesi, ancak bazı durumlara göre meydana gelebilir... Halbuki Hak Teâlâ, affa müracaat etmeyi her halükârda, kayıtsız olarak zikretmiştir. Mutlak olan durumu mukayyet olan duruma hamletmek, aslolanın hilâfına bir durumdur. Bunlar, onların ikinci cevaplarına da şu şekilde cevap vermişlerdir: Kadından sudûr eden afv, kocayı "ibrâ" etmesi (onun, kendisine karşı bir borcunun olmadığını söylemesi)dir. Bu hakiki anlamda bir afvdır. Ama, o kocadan sudûr eden ise, sırf hibedir. O halde hibe, nasıl afv diye isimlendirilebilir? Bunlar, onların üçüncü cevaplarına da şu şekilde cevap vermişlerdir: Eğer affetme kolaylaştırma olsaydı, o zaman bir kimseye hakkında bir şeyi kolaylaştıran kimse hakkında, "O, onu affetti" denilirdi. Halbuki bunun böyle olmadığı bilinen bir husustur.

2) Kocaların zikredilmesi, Hak Teâlâ'nın, وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ *"Eğer siz kadınları, kendilerine temas etmeden önce boşarsanız..."* (Bakara, 237) âyetinde geçmiştir. Buna göre eğer, اَوْ يَعْفُوَ الَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ *"Veya nikâh düğümü elinde olan kimsenin bağışlaması..."* tabiriyle de kocalar murat edilmiş olsaydı, o zaman Hak Teâlâ muhatab sîgasıyla, اَوْ تَعْفُوا *"Veya senin affetmen..."* buyurması gerekirdi. Allah böyle demeyip, gâib sîgasıyla buyurunca bundan murât edilenin, kocalardan başkaları olduğunu anlamış olduk.

Birinci görüşte olanlar, bu görüşe şöyle cevap vermişlerdir: Muhâtab sîgasından gâib sîgasına geçmenin sebebi, kocanın afv hususunda niçin istekli olduğu hususuna dikkat çekmektir... Buna göre mana, "O kadınların, veya kadınların nikâh düğümüne sâhip oldukları için, kadınları başka

kocaları evlenmekten alıkoyan kocanın affetmesi hali müstesnâ..." Sonra, ayrılmak hususunda kadının herhangi bir etkisi bulunmaz.. Ondan ancak koca ayrılır... Böylece, muhakkak ki koca, kadının mihrini eksik vermeye veya tastamam vermeye daha ehil ve liyâkatli olur..

3) Nikâh düğümü kesinlikle kocanın elinde değildir. Çünkü, nikâhtan önce koca, kadın için bir yabancı idi. Kocanın hiçbir surette kadın hakkında tasarrufta bulunma yetkisi yoktur. Binaenaleyh, kadını evlendirmede kocanın herhangi bir etkisi ve tesiri bulunmaz. Ama onunla evlendikten sonra, nikâh zaten bulunmuş olur. Var olan şeyi yeniden icada kimsenin gücü yetmez. Hatta kocanın nikâhı izâle etmeye de kudreti yoktur. Allahu Teâlâ, nikâh elinde ve kudretinde olan kimseler için, affetmenin bulunabileceğini kabul etmiştir. Nikâh ukdesinde kocanın herhangi bir kudreti ve tesiri olmadığı ortaya çıkınca, bu ifâdeden muradın koca olmadığı sabit olmuş olur. Ama velînin, kadını evlendirmeye kudreti vardır. Binaenaleyh, bu sözden muradın koca değil, velî olduğu ortaya çıkmış olur. Sonra bu görüşte olanlar bu tabirden muradın koca olduğunu söyleyenlerin yukardaki delillerine şu şekilde cevap vermişlerdir:

Birinci hüccet: Fiil, bazen bizzat o işi yapana, bazen de o işin sebebine nisbet edilir. Meselâ, sebebine nisbet edilerek şöyle denilir: بَنَى الْأَمِيرُ دَارًا "Hükümdar bir ev bina etti" ve, ضَرَبَ دِينَارًا "Para bastı..." Görünen odur ki, kadınlar, kendilerine ait mühim işlerde ve menfaatlerine olan şeyleri koruyup gözetme hususunda velîlerin görüşlerine başvururlar. Yine görünen odur ki, evlilik işleriyle ilgili konulara kadın pek dalmaz.. Aksine bu hususu, tamamiyle velînin görüşüne havâle eder. Bu açıklamaya göre affetme hususu, velînin iradesine ve onun çabasına göre meydana gelmiş olur. İşte bu sebeple (affetme meselesi, velîlere nisbet edilmiştir.

İkinci hüccet: Bu, onların "velinin elinde olan, nikâh ukdesi değil, nikâh akdidir" demeleridir. Biz deriz ki, "ukde" ile bazen akit manası murat edilir. Nitekim Hak Teâlâ, وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ *"Nikâh bağını bağlamaya azmetmeyiniz..."* (Bakara, 235) buyurmuştur. Biz, "عُقْدَةٌ" kelimesinin ism-i mef'ûl "مَعْقُودَةٌ" manasında olduğunu kabul etsek bile, ne var ki, "مَعْقُودَةٌ"de de, ancak akit vasıtasıyla oluşur, meydana gelir. Nikâh akdi ilk önce velînin elindedir. Bundan dolayı "nikâh düğümü" de, akdin netice ve sonuçları olması sebebiyle velînin elinde olmuş olur.

Üçüncü hüccet: Bu onların, "اَلَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ" tabirinden kastedilen hükmün, kocanın kendisine ait olduğu şeklindeki görüşleridir. Buna şu şekilde cevap veririz: Böyle bir kayıtlamayı, lâfızdan elde etmek mümkün

değildir. Çünkü, فُلَانٌ فِي يَدِهِ الْأَمْرُ وَالنَّهْيُ وَالرَّفْعُ وَالْخَفْضُ "Emretmek, nehyetmek, yükseltmek ve alçaltmak falancanın elindedir" denildiğinde, bununla o kimsenin elinde emrin bizzat kendisi, nehyin bizzat kendisi olduğu manası kastedilmez. Aksine onun elinde, başkasına emretme, başkasını yasaklama yetkisinin bulunduğu kastedilmiştir. Burada da böyledir.

İKİNCİ MESELE

Şafiî bu âyetle, nikâhın ancak velinin izniyle câiz olabileceği hususunda istidlâl edebilir.. Bu böyledir, çünkü müfessirlerin çoğunluğu, Allah'ın, "اَوْ يَعْفُوَا الَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ" buyruğundan muradın, ya koca yahut da velî olduğu hususunda ittifâk etmiştir. Bu ifâdeyi, kocanın nikâh ukdesi hususunda kesinlikle bir tesiri ve bir kudreti olmadığını beyan etmemiz nedeniyle, kocaya hamletmek yanlış olur. Binaenaleyh bunu "velî"ye hamletmemiz gerekir. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, Hak Teâlâ'nın, "بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ" tabiri hasr ifâde eder. Çünkü, "بِيَدِهِ الْأَمْرُ وَالنَّهْيُ" denildiği zaman bunun manası, "Emretmek, nehyetmek başkasının elinde değil, sadece onun elindedir" demektir. Nitekim Hak Teâlâ, "لَكُمْ دِينُكُمْ" (Kâfirûn, 6) buyurmuştur. "Yani, yalnız size aittir, başkalarına değil..." Burada da, "nikâh ukdesi başkasının elinde değil, velînin elindedir" şeklinde bir mana vardır. Durum böyle olunca, nikâh ukdesinin kadının elinde olması gerekir. Zaten elde edilmek istenen netice de budur. Allah en iyisini bilendir.

Hak Teâlâ'nın, وَاَنْ تَعْفُوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى *"Ve sizin bağışlamanız, takvaya daha uygundur"* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu söz (bu kalıp), hem erkeklere, hem de kadınlara berâberce yapılmış bir hitaptır. Ancak, erkekler ve kadınlar bir arada zikredildikten zaman, "tağlib" erkeklerden yanadır. Tağlibin sebebi şudur: Gerek lâfız ve hitapta, gerek manada müzekkerlik asıl, müenneslik ise fer'i (tâlî durum)dur. Lâfız bakımından müzekkerliğin asıl olmasına gelince, sen önce, "قَائِمٌ" dersin, daha sonra da, müennesliği kastederek, "قَائِمَةٌ" dersin. Müzekkere delâlet eden lâfız asildir. Müennese delâlet eden lâfız ise asıl olan lâfzın fer'idir. Mana bakımından asıl olmasına gelince, kemâl, erkekler için; noksanlık hali de kadınlar içindir. İşte bu sebepten dolayı, müzekker ve müennes bir arada zikredildiğinde, müzekkerlik tarafı gâlip olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

"اَنْ تَعْفُوا" hitabının i'râbdaki yeri, mübtedâ olmasından dolayı, mahallen merfûdur. Kelamın takdiri ise, وَالْعَفْوُ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى "Siz erkeklerin affetmesi,

takvâya daha yakındır" şeklindedir. "لِلتَّقْوٰى" kelimesindeki lâm harfi, "اِلٰى" manasındadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetin manası şöyledir: "Sizin birbirinizi affetmeniz, takvâ manasının tahakkuk etmesine daha yakın olan bir hareket biçimidir.." Durum, şu iki sebepten dolayı bu şekilde olmuştur:

a) Hakkının verilmemesine müsamaha gösteren kimse, "muhsin"dir. Kim "muhsin" olursa, mükâfata müstahak olmuş olur. Kim de mükâfata müstahak olursa, bu mükâfattan dolayı, mükâfatın dışında olan cezâyı savuşturmuş ve onu ortadan kaldırmış olur.

b) Bu tarz bir hareket, kişiyi gerçekte takvânın kendisi olan "zulmü terk etme"ye davet eder. Çünkü, Allah'a yaklaşmak maksadıyla, hakkından vazgeçerek, hakkının verilmemesine aldırış etmeyen kimse, hakkı olmayan bir şeyi almak sûretiyle başkasına zulmetmiş olmaktan son derece uzaklaşmış olur.

Hak Teâlâ, وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ *"Aranızdaki üstünlüğü unutmayınız..."* buyurmuştur. Allah'ın bu tabirden maksadı, insanları "unutma" hadisesinden nehyetmek değildir. Çünkü unutmamak, insanın elinde olan bir şey değildir. Aksine bu ifâdeden maksat, "terk etmek..." manasıdır. Buna göre Hak Teâlâ sanki, وَلَا تتركوا الْفَضْلَ وَالْإِفْضَالَ بَيْنَكُمْ "Aranızdaki üstünlüğü ve birbirinizi üstün tutmayı ihmal etmeyiniz, bırakmayınız..." demek istemiştir. Bu böyledir, çünkü erkek kadınla evlendiği zaman kadının kalbi erkeğine bağlanmıştır. Bu sebeple erkek, onu cinsi temastan önce boşadığında, bu hareket o kadının erkek tarafından eziyet görmesine sebep olmuştur. Yine erkek, kendisinden kesinlikle istifâde etme niyeti olmadan kadına mihir vermeyi tekeffül ettiği zaman, bu da o kadına eziyet etmenin bir sebebi olmuştur. Dolayısıyla, Allahu Teâlâ bunlardan her birinin, diğerinin kalbinden bu tür sıkıntıları izâle edecek bir işe başvurmanın gerekli olduğuna tembihatta bulunmuştur. Meselâ kocaya, kadına mihrin tamamını teslim etmesi sûretiyle onun kalbini hoşnut etmesini; kadına da mihrin tamamından vazgeçmesini öğütlemiştir. Daha sonra da, Allahu Teâlâ, bilinen sünnetine göre âyetini, tehdit yerini tutan ifâdesiyle bitirerek, اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ *"Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir"* buyurmuştur.

BAKARA SÛRESİ'NİN DEVAMI 5. CLTTE

İÇİNDEKİLER

MÜŞRİKLERİN ÂHİRETTEKİ HALLERİ VE PİŞMANLIKLARI 5
Bakara 166-167. Âyetlerin Tefsiri 5
Teberrî (birbirinden uzaklaşma) Hakkında Tefsir 6
Müşriklerin Aralarındaki Bağların Kopması 7
Müşriklere Amellerinin Pişmanlıklar Halinde Gösterilmesi 9
Ebediyyen Cehennemde Olanlar Kâfirlerdir 10
Bakara 168-169. Âyetlerin Tefsiri 10
Helâl Kelimesinin Mânası Hakkında Geniş Bilgi 11
Tayyib Ne Demektir? 12
Şeytanın Adımlarına Uymamak 12
Şeytanın İnsana Karşı Yedi Düşmanlığı 14
Şeytanın Vesvesesi Hakkında 15
Melekler Hayrı İlham Ederler 16
Şeytan Sadece Kötülük Yapmayı Emreder 16
Taklit 17
Kıyas ile Amel 17
Bakara 170. Âyetin Tefsiri 17
Taklit Edenlerin Durumları 19
KÂFİRLER, SAĞIR, DİLSİZ VE KÖR GİBİDİRLER 20
Bakara 171. Âyetin Tefsiri 20
NİMETİN HELALİNDEN YEMEK VE ŞÜKRETMEK 23
Bakara 172. Âyetin Tefsiri 23
Yemek Yemenin Hükmü 23
Haram Rızık Olur mu? 23
Şükür ve Çeşitleri 24
Nimet ve Şükür 24
HARAM KILINAN ŞEYLER 25
Bakara 173. Âyetin Tefsiri 25
Mecbur Kalan Kimse (Yiyecek Hususunda) 28
Kimsenin Hakkına Tecavüz Etmeden 30
Bakara, 173. Âyetten Çıkarılan Fıkhî Meseleler 32
Meyte (Murdar Hayvan Eti) ile İlgili Şeyler Hakkında 32
Domuzun Kılından Yararlanılıp Yararlanılamayacağı 36

Deriyi Dabaklama Meselesi 37
Ölü Hayvanı, Diğer Hayvanlara Yedirerek Ondan Yararlanmak Câiz Olur mu? 38
Ölü Balık ve Çekirge 39
Ölü Olarak Bulunan Çekirge 40
Kesilen Hayvanın Karnından Çıkan Ölü Cenin 41
Diri Bir Hayvandan Koparılan Parçalar 43
Eti Yenilmeyen Hayvanların Derisi 43
Bir Sıvının İçinde Ölen Hayvan 43
Kaynayan Suya Düşen Kuş 44
Murdar Koyunun Sütü 44
Meyte, Necis midir? 45
Kanın Haram Edilmesi Hususunda 45
Domuzun Hükmü Hakkındadır 46
Allah'tan Başkaları İçin Kesilen Hayvanlardan İstifade Edilebilir mi? 48
Muzdar (çaresiz kalan) Kimseler 49
Muzdar Kimsenin İçki İçmesi 54
Meytenin İlaç Olarak Yenilmesi 55
Bakara 174. Âyetin Tefsiri 56
Tevrat ve İncil'in Tahrifi Hakkında 57
Yahûdi ve Hristiyanların, Allah'ın İndirdiğini Menfaat Karşılığında Gizlemeleri 57
Allahu Teâlâ'nın, Bunlara Vereceği Cezâ 58
Allah'ın Konuşmama Tehdidi 59
SAPIKLIĞI VE AZABI SATIN ALANLAR 61
Bakara 175. Âyetin Tefsiri 61
Taaccüb 62
Dilbilgisi Bakımından Taaccüb Sîgası 63
ALLAH'IN KİTABI HAKKINDA İHTİLÂFA DÜŞENLER 68
Bakara 176. Âyetin Tefsiri 68
Bakara 177. Âyetin Tefsiri 72
Leyse (لَيْسَ) Hakkında Dilbilgisi Yönünden İzahat 73
Birr Nedir? 76
Birri (takvayı) Teşkil Eden Unsurlar 76
Birr'in Unsurları 80
Allah İçin Mal Vermenin Mânası 81
Malda Zekât Dışında Hak Var mıdır? 83
KISAS 93
Bakara 178. Âyetin Tefsiri 93
Kısas Âyetinin Nüzûl Sebebi 93
Kısasın İzahı 95

Fâsıkın Mü'min Olduğuna Delâlet Eden Âyet 106
KISASTA HAYAT VARDIR 110
Bakara 179. Âyetin Tefsiri 110
Kısasta Hayat Bulunmasının İzahı 110
"Umulur ki Sakınırsınız" 114
ÖLÜMDEN ÖNCE MAL KONUSUNDA VASİYET 115
Bakara 180. Âyetin Tefsiri 115
Vasiyet Kimlere Yapılmalı 118
Vasiyet Edilen Akrabalar Kimlerdir? 119
Vasiyet Hükmü Hangi Nass ile Mensuhtur? 122
VASİYETİ DEĞİŞTİRMENİN VEBALİ 124
Bakara 181. Âyetin Tefsiri 124
Bakara 182. Âyetin Tefsiri 128
ORUÇ 134
Bakara 183. Âyetin Tefsiri 134
Savm Kelimesinin Sözlük Manası 134
Oruçun Tarifi 135
Oruçla Müttaki Olmanın Umulması Arasındaki Münasebet 137
Bakara 184. Âyetin Tefsiri 138
Ramazanda Hasta ve Yolcu Olanlar 143
Oruç Yemeyi Mubah Kılan Hastalık 144
Yolculuk (sefer) Hakkında Lügavî Bilgi 145
Oruç Yemeyi Mubah Kılan Sefer Müddet ve Miktarı 145
Hasta ve Yolcunun Oruç Tutmaması Ruhsat mı Azimet mi? 148
Fidye Kelimesi ile İlgili Farklı Kıraatlere Göre Tefsirler 157
RAMAZAN AYI 160
Bakara 185. Âyetin Tefsiri 160
Şehr ve Ramazan Kelimeleri Hakkında Bilgi 160
Şehrü (شَهْرُ) Kelimesinin Merfu ve Mansub Okunmasına Göre Mânalar 162
Kur'an Başka Vakitlerde de İndiği Halde Ramazanda İnmesinin Mânası 164
(Kur'an'ın) Hem Kadir Gecesinde Hem de Ramazan Ayında İndirilmesinin İzahı 165
(Kur'an'ın) Levh-i Mahfuz'dan Dünya Semasına, Oradan Hz. Peygamber'e İndirilmesi 165
"Kur'an" Kelimesinin Mânası Hakkında Mâlûmat 166
Kur'an Hem Hidâyet, Hem de Hidâyet Delilleridir 169
Ramazanın Başlangıcı Nasıl Bilinir? 173
Ramazan Ayına Şahit Olma 173
Orucun Tarifi 174
Orucu Bozan Şeyler 174

Bakara 186. Âyetin Tefsiri **181**
Duaya İcabete Dair Olan Âyetin Nüzûl Sebebi 182
Allah'ın Kula Yakınlığı Mekân Bakımından Değildir 185
Allah'ın Kula Yakınlığının, Allah'ın İlmi ve Görüp Gözetmesi ile Oluşu 186
Dua 187
Duanın Mâna ve Mahiyeti 188
Duayı Kabul Etmeyenlerin İddialarına Cevaplar 192
Duanın Kabul Edilmediği Durumları Nasıl İzah Edersiniz? 194
Bakara 187. Âyetin Tefsiri **198**
Bu Âyetin Neshedici (nâsih) Olup Olmadığı 198
Âyet-i Kerimenin Nüzul Sebebi 201
Karı - Kocanın Birbirinin Elbisesine Benzetilmesindeki İncelik 203
Kişinin Nefsine Hâinlik Etmesi 205
Azl'in Yasak Oluşu 209
Ketebe Fiilinin Buradaki Mânası 210
Fecr-i Kâzib ve Fecr-i Sadık 212
Zorlanarak Kusma, Hukne Yaptırmak ve Burna İlâç ve Enfiye Çekmek Orucu Bozmaz 212
Güneş Battı, Sabah Oldu Meselesinde, Zanna Göre Davranıp Yanılan Ne Yapar? 214
Gecenin Geldiği Nasıl Tayin Edilir? 217
İTİKÂF 218
İtikâfın Tarifi ve Hükmü 218
İtikâf Nerelerde Yapılır? 219
İtikâfta Orucun Şart Olup Olmadığı 220
İtikâfın Müddeti 221
Allah'ın Çizdiği Sınırlar 221
MALLARIN HÜKMÜ 224
Bakara 188. Âyetin Tefsiri **224**
Rüşvetin Haramlığı Hakkında 227
"O Malları Hâkimlere Aktarmayın" 227
CAHİLÎ DÜŞÜNCE TARZLARINDAN BİRİNİ İPTAL 229
Bakara 189. Âyetin Tefsiri **229**
Dört Mevsimin Teşekkülü 231
Senenin Mahiyeti 233
Ayın Mahiyeti 233
Cahiliye Dönemine Ait Bir Âdetin Kaldırılması 238
Âyetin Nüzul Sebebi 238
Uğursuzluk Telâkkisinin Haramlığı 239
SAVAŞLA İLGİLİ HÜKÜM 242

Bakara 190. Âyetin Tefsiri **242**
Âyetin Nüzul Sebebi 243
Müslümanlarla Savaşanlardan Maksat Kimlerdir? 244
Bu Âyetteki Savaş Hükmünün Mensûh Olduğu Görüşü 244
Bakara 191-192. Âyetlerin Tefsiri **246**
Müşriklerin Mekke'den Çıkarılması Emri 247
Fitne Öldürmekten Daha Ağırdır 248
Âyetin Nüzul Sebebi 248
Kâfirler Savaşı veya Şirki Terk Ederse 251
Ne Zamana Kadar Savaş 252
Bakara 193. Âyetin Tefsiri **252**
Burada Fitneden Maksat Nedir? 252
HARAM (KUTSAL) AYLARIN HÜRMETİ 254
Bakara 194. Âyetin Tefsiri **254**
HARB İLE MAL HARCAMANIN MÜNASEBETİ 257
Bakara 195. Âyetin Tefsiri **257**
Allah Yolunda Harcamamakla Tehlikenin Münasebeti 258
Arapçada Kur'an'ın Şahitliği Şevahitten Önce Gelir 259
Kendini Tehlikeye Atmak Ne Demektir? 259
Muhsin Kelimesi Hakkında 262
Bakara 196. Âyetin Tefsiri **263**
Haccın Mahiyeti 263
Haccın Rükünleri 264
Haccın Vâcipleri 264
Umrenin Rükünleri 264
Umrenin Farz Olup Olmadığı 264
Umre Hakkında Hadis-i Şerifler 267
Umrenin Vacip Olmadığına Dair Deliller 268
Haccın Nevileri 269
İfrâd Haccı 269
Hacc-ı Kırân 269
Hacc-ı Temettu' 269
Hacc-ı İfradın Efdal Olduğuna Dair Şafiî'nin Delilleri 270
Hacc-ı Kıran'ın Efdal Olduğuna Dair Ebû Hanife'nin Delilleri 272
Hacc ve Umreyi Tamamlamanın Mânası 273
Hacc ve Umrede Riâyet Edilmesi Gereken Kural ve Kaideler 273
İhsar Nedir? 279
İhsar Sebebiyle Kesilecek Kurbanlık 280
Muhsarın İhramdan Çıkacağı Vakit 282
Hacda Tıraş Olmanın Vakti 283

Bakara 196. Âyetin Tefsiri **286**
Âyetin Nüzul Sebebi 286
Hacdaki Fidyenin Cinsi 287
Kesilecek Kurbanlığın Cinsi 288
Hacc-ı Temettu' 289
Haccın Temettu' Haccı Olması İçin Gerekli Şartlar 290
Temettü Haccı Yapan Kestiği Kurbanın Etinden Yiyebilir mi? 291
Temettu' Kurbanı 292
Oruç, Kurbanın Yerini Tutabilir (Hacc-ı Temettu'da) 293
Orucun Tutulma Şekli (Hacc-ı Temettu'da) 293
Ehl-i Mekke Temettu' Kurbanından Muaftır 299
Bakara 197. Âyetin Tefsiri **303**
Hacc İbadetinin Zamanı 303
Hac İçin İhram Haline Girme 307
Hacc Sırasındaki Yasaklar 309
Refes Kelimesinin Tefsiri 310
Füsuk Kelimesinin Manası 310
Cidal Kelimesinin Manası 310
Sadece Refes, Füsûk ve Cidalin Yasaklanmasındaki Hikmet 315
Yasaklanan Cidalin İstisnası, Kelâm İlmindeki Cidaldir 316
Azıkların En Hayırlısı Takvâ 318
Allah'tan Korkmak 319
Ülü'l-Elbâb Tabirinin İzahı 320
Bakara 198. Âyetin Tefsiri **321**
Ticari Muamele Hacca Aykırı mıdır? 321
Nüzûl Sebebine Dair Rivâyetler 322
Meş'ar-i Haram'da Allah'ı Anmak 325
Arafat Hakkında Bilgi 325
Terviye Günü Hakkında Bilgi 326
Terviye Gününün Fazileti 327
Arefe Gününün Öteki İsimleri 327
Arefe Gününün Faziletleri 331
Hacda Yapılan Fiillerin Sırasıyla İzahı 331
Müzdelife Hakkında Bilgi 332
Mina'da Yapılacak İşler 333
Müzdelife'de Vakfenin Hükmü 335
Allah'ı Zikretme Emrinin Tekrar Edilmesindeki Hikmet 337
Bakara 199. Âyetin Tefsiri **339**
İstiğfarın Lüzum ve Önemi Hakkında 343
HACC'DA ALLAH'I ZİKRETMEK 345

Bakara 200. Âyetin Tefsiri **345**
Nüzul Sebebi 345
Hacc Menasikinin Sonundaki Zikir Emrinden Maksat 347
Allah'ı Daha Kuvvetli Anmak 350
Dünyada ve Ahirette İyilik İstemek 351
Makbûl Olan Dua 351
İslâm'ın Hülâsası Mahiyetinde Müslümanın Örnek Duası 355
Bakara 201-202. Âyetlerin Tefsiri **355**
Mükâfaat Amele Göredir 357
Âyette Geçen Kesble İlgili Üç Sual ve Cevabı 358
Kesb nedir? 358
Allah Hesabı Çok Çabuk Görür 358
Hisâb Kelimesinin Mânası 358
Yüce Allah'ın Mahlûkatı Hesaba Çekmesi Ne Demektir? 358
Allah'ın Serî'ul-Hisab Vasfının Mânası 359
MUAYYEN GÜNLERDE TEKBİR GETİRME (TEŞRİK TEKBİRLERİ) EMRİ 361
Bakara 203. Âyetin Tefsiri **361**
Hacc Sonunda Mina'da Kalmanın Hükmü 367
Bakara 204-206. Âyetlerin Tefsiri **369**
Münafıklar Hakkındaki Bu Âyetin Nüzul Sebebi 369
ALLAH RIZASI İÇİN CANINI VEREBİLEN MÜ'MİNLER 383
Bakara 207. Âyetin Tefsiri **383**
Allahu Teâlâ Kullarına Karşı Raûftur 386
Bakara 208. Âyetin Tefsiri **387**
İslâm veya Silm (Sulha) Girme Emri 387
Şeytana İtaat Etmeyiniz, O Apaçık Bir Düşmandır 391
Bakara 209. Âyetin Tefsiri **393**
Allah Azîz ve Hakîmdir 395
Bakara 210. Âyetin Tefsiri **397**
Allah Hakkında "Gitmek-Gelmek" Gibi Tabirlerin Tevili 397
Bu Âyeti Anlamakta Kelâmcıların Farklılıkları 400
Bütün İşler Allah'a Döndürülür 407
Bakara 211. Âyetin Tefsiri **409**
Seele (سَأَلَ) Fiili ve Kem (كَمْ) Edatı Hakkında Bilgi 409
İsrailoğullarına Gösterilen Mucizeler ve Onların Nankörlükleri 411
Bakara 212. Âyetin Tefsiri **413**
Müreffeh Kâfirlerin Mü'minlerle Alay Etmeleri 414
Dünyayı Süslü Gösterenin Cenâb-ı Hak Olduğu
Konusunda Mu'tezile ile İhtilaf 414
Mü'minler Âkibette Kâfirlerin Üstünde Olacaklardır 419

Mü'minlere Verilecek Hesapsız Rızık 420
Bakara 213. Âyetin Tefsiri **424**
İnsanların Başlangıçta Tek Bir Ümmet Olması 424
Peygamberler, Müjdeleyici ve Korkutucudurlar 430
Peygamberlerin Vasıfları 430
Bakara 214. Âyetin Tefsiri **436**
Kıraat Farkı Sebebiyle "حَتّٰى" Edatı Hakkında Geniş Bilgi 441
Hz. Peygamber (s.a.s)'in Zafer Hakkındaki Sözünün İzahı 442
Bakara 215. Âyetin Tefsiri **444**
NAFAKA HAKKINDA HÜKÜM 445
İnfakta Gözetilmesi Gereken Sıra 447
SAVAŞ HAKKINDA HÜKÜM 450
Bakara 216. Âyetin Tefsiri **450**
Savaştan Hoşlanmama Meselesinin Açıklanması 451
İnsanın İstemediği Hususta Cenâb-ı Hak Hayır Yaratır 453
Savaşa Hazır Olmanın Faydaları 453
Bakara 217. Âyetin Tefsiri **456**
Haram (Kutsal) Ayda Savaşmanın Hükmünü Soranlar Kimlerdir? 456
Haram Aylarda Savaşın Bilahare Tecviz Edilmesi 460
Fitne Katilden Daha Büyük Günahtır 465
Dinden Dönüp Kâfir Olarak Ölenlerin İşleri 467
Mürtet Hakkında Hüküm 468
ALLAH YOLUNDA HİCRET VE CİHAD 473
Bakara 218. Âyetin Tefsiri **473**
İÇKİ HAKKINDA HÜKÜM 475
Bakara 219. Âyetin Tefsiri **475**
Bu Âyetin, Sarhoş Edici İçkinin Haramlığına Delil Olup Olmadığı 477
Hamr'ın Ne Olduğu 477
Hamr'ın Haramlığına Dair Hadis-i Şerifler 477
Hamr'ın Sarhoşluk Veren Şey Mânasına Geldiği Hakkında Lügat Bilgisi 480
Bu Âyetin İçkinin Haramlığına Delil Olmadığını Söyleyenler 483
Kumar (Meysir)'ın Haramlığı 484
İNFAK HAKKINDA HÜKÜM 489
Bakara 219-220. Âyetlerin Tefsiri **489**
Afv Kelimesi Hakkında Bilgi 489
YETİMLER HAKKINDA HÜKÜM 493
Bakara 220. Âyetin Tefsiri **493**
Bu Konudaki Âyetin Nüzul Sebebi 493
NİKÂH HUSUSUNDA HÜKÜM 500
Bakara 221. Âyetin Tefsiri **500**

Ehl-i Kitabın Müşrik Sayılıp Sayılmadığı 503
Cumhura Göre Ehl-i Kitaptan Olan Kadınla Evlenmek Caizdir 507
Kitabiyeyi Nikahlamanın Caiz Olmadığını Düşünenlerin Delilleri 508
Kerrâmiye Mezhebinin İman Hakkında Yanlış Bir İstidlâli 511
İman Eden Câriye ve Müşrik Bir Kadın 512
Cehenneme Çağıranlar 513
Allah Cennete Çağırır 514
HAYIZ HAKKINDA HÜKÜM 515
Bakara 222. Âyetin Tefsiri 515
Hayz Kelimesi Hakkında İlmi Bir Tetkik 516
Hayız Kanı ile İstihaze Kanı Arasındaki Fark 519
Hayız Esnasında Haram ve Mubah Olan Husus 524
Allah Tevbe Edenleri ve Temizlenenleri Sever 528
KADININ NESİL YETİŞTİREN TARLA OLMASI 530
Bakara 223. Âyetin Tefsiri 530
Âyetin Nüzul Sebebi 530
YEMİNLER HAKKINDA HÜKÜM 537
Bakara 224. Âyetin Tefsiri 537
Bakara 225. Âyetin Tefsiri 540
Yeminde Lağv Hakkında Belli Başlı Tefsirler 541
İLÂ VE TALÂKLA İLGİLİ OLAN HÜKÜM 545
Bakara 226-227. Âyetlerin Tefsiri 546
İlâ Hakkında Hüküm 546
Talakla İlgili Bazı Meseleler 548
TALÂK HAKKINDAKİ HÜKÜM 555
Bakara 228. Âyetin Tefsiri 555
İddet Meselesi 555
İddetin Vâcip Olması 556
İsim Cümlesinin Belagat Yönünden İfade Ettiği Kuvvet 558
Boşanan Kadın "Üç Temizlik Dönemi Bekler" Diyen Şafiî'nin Delilleri 560
"Boşanan Kadın Üç Hayız Bekler" Diyen Ebu Hanife'nin Delilleri 563
Bakara 228. Âyetin Tefsiri 568
Boşanma Hakkında Âyetin Nüzul Sebebi 570
Karı-Kocanın Karşılıklı Hakları 571
Ric'i Talâk 573
HUL' NE DEMEKTİR? 579
Bakara 229. Âyetin Tefsiri 579
Hul' Hakkında Hükmün Nüzûl Sebebi 580
Hul'un Talâk Olup Olmadığı Meselesi 585
Bakara 230. Âyetin Tefsiri 587

Boşanan Kadının Başka Bir Evlilikten Sonra ilk Kocası ile Evlenmesi 588
Bakara 231. Âyetin Tefsiri 595
Sırf İşkence Etmek İçin Kadını Nikâh Altında Tutmak Haramdır 595
BOŞANMIŞ KADININ İDDETTEN SONRAKİ DURUMU 600
Bakara 232. Âyetin Tefsiri 600
Âyetin Nüzul Sebebi 601
Nikâhta Velînin İzninin Şart Olup Olmadığı 604
RADÂ' (EMZİRME) HAKKINDA HÜKÜM 609
Bakara 233. Âyetin Tefsiri 609
İki Yıl Emzirme Vâcip Değildir 612
Hamileliğin Asgari Müddeti 614
İhtiyaç Halinde Çocuğu Annesinden Başkasının Emzirmesi 623
Bakara 233. Âyetin Tefsiri 623
KOCASI ÖLMÜŞ KADININ İDDETİNİN HÜKMÜ 625
Bakara 234. Âyetin Tefsiri 625
Bakara 235. Âyetin Tefsiri 633
Kadınlara Evlilik Teklif Etmek Hükmü Hakkındadır 633
Bakara 235. Âyetin Tefsiri 640
Bakara 236. Âyetin Tefsiri 642
Henüz Cimâ Edilmeden ve Halvet-i Sahiha Olmadan
(Başbaşa Kalınmadan) Boşanan Kadınların Hükmü 642
Boşanmış Kadınlar Dört Kısımdır 642
Bakara 237. Âyetin Tefsiri 653
Mihir Tespit Edilip Zifaf Olmaksızın Boşanan Kadınların Mihri 653
Halvet-i Sahiha 653